

Леонтій Войтович

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ ЕТЮДИ

Біла Церква
Видавець Олександр Пшонківський
2011

ББК 63.3
В65

Рецензенти: *Олександр Головка, д.і.н. (Київ)*
Даріуш Домбровський, д-р. габ. (Бидгощ, Польща)
Олег Купчинський, д.і.н. (Львів)
Олександр Майоров, д.і.н. (Санкт-Петербург, Росія)

В збірник включені статті, присвячені історії Галицької і Волинської земель, які були опубліковані автором у різних збірниках та часописах протягом 2000–2010 рр.

ISBN 978-966-2083-97-2

© Войтович Л. В., 2011
© Кирилов Ю. М., покажчики, 2011
© Козловський С. О., бібліографія, 2011
© Пшонківський О. В., видавець, 2011
© Целуйко О. П., вступна стаття, 2011

Зміст

Целуйко О. П. Леонтій Войтович: у спразі гину біля водограю	5
Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства	10
1. “Дулібська” проблема	10
2. Проблема “білих хорватів”	16
3. Спроба локалізації Великої Хорватії	31
4. Проблема хорватських міграцій	37
5. Спроба локалізації хорватських князівств	40
6. Висновки	44
“Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст.	47
Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть	72
Волинські князівства у кінці XI – XII ст.	115
Галицька земля в кінці X – XII ст.	147
Князь Іван Бирладник: загадкова постать	178
Роман Мстиславович і утворення Галицько-Волинської держави	190
Король Данило Романович	222
Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст.	273
Князь Лев Данилович — полководець і політик	281
Галицько-Волинське князівство і монгольські удуси у XIII ст.	292
Юрій Львович і його політика	310
Загадки ранньої історії Львова	317
Загадка королеви Марії Львівни	328
Князь Лев Юрійович: спроба портрета	333
Тевтонський орден в політиці Галицько-Волинського князівства	338
Польща, Мазовія, Литва й Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів	353
Галицько-Волинська земля і Литва.	369
Загадковий “Високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”	377
Кордони Галицько-Волинської держави: пробами та дискусії	386
Король Данило Романович і історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України	404
Козловський С. О. Наукові праці Леонтія Войтовича	420
Козловський С. О. Література про вченого:	437

Олександр Целуйко

Леонтій Войтович: успразі гину біля водограю

*Успразі гину біля водограю,
Зубами біля вогнища січу,
Чужинцем в рідному краю блукаю,
Німую криком, мовчки я кричу,
Я догола зодягнений в парчу,
Сміюсь від сліз, від балачок німію,
Радію серцем в муках безнадії,
В стражданні є для мене щастя хміль,
Жебрак – скарбами світу володію,
Скрізь прийнятий, я гнаний звідусіль.*

(Франсуа Війон, 1431 – після 1463)¹

Всі, кому доводилося ближче і частіше спілкуватися з професором Леонтієм Войтовичем, звертають увагу на три особливості, зовсім не характерні для історика, головним напрямком наукових студій якого є генеалогія правлячих династій Європи, в основному Рюриковичів та Гедиміновичів. Професор до тонкощів знається на технології виробництва у різних галузях, особливо в обробці металу, військовій справі (від структури і організації, маршів, таборів, тактики до особливостей психології мислення військовиків) та поезії (від трубадурів, романсеро і саг до А.Мачадо і Ф.-Г.Лорки). Одним з його улюблених авторів є Франсуа Війон, якого він часто цитує по пам'яті. Однак з роками спілкування усьому цьому знаходиться пояснення.

Вперше прізвище Леонтія Войтовича як дослідника генеалогії князівських династій мені довелось почути від академіка Ярослава Ісаєвича. Зустрівся ж я з Леонтієм Вікторовичем уже тоді, коли він розпочав працювати на кафедрі давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Саме з того часу у нас зав'язались добрі стосунки, а тривалі розмови у приміщенні кабінету спеціальних історичних дисциплін, завідувачем якого я тоді був, дозволили краще пізнати Леонтія Войтовича і як багатогранну, неймовірно добру та чуйну людину, і як вдумливого дослідника. Інакше кажучи була можливість ближче зрозуміти і саму людину, і її творчу лабораторію. У подальшому нам вдалося разом зробити довідник з генеалогії правлячих династій Європи, в якому було зведено останні результати досліджень з цих проблем, підготувати до друку перший (поки що пробний) посібник з генеалогії для студентів-істориків.

¹ Переклад Леоніда Первомайського.

Цікавою є і біографія вченого, яка зовсім не схожа на біографії багатьох сучасних істориків. Л.Войтович закінчив механіко-машинобудівний факультет Львівського політехнічного інституту за спеціальністю динаміка і міцність машин. Фактично, це була чи не єдина спеціальність у політехніці, де математичні дисципліни вивчали цілих п'ять років. І диплом з досить нетиповою кваліфікацією: інженер механік-дослідник. Це була еліта Політехніки, куди набиралися кращі абітурієнти особисто професором М.С.Комаровим. Досить сказати, що сьогодні з 24 випускників групи, в якій навчався Л.В.Войтович, четверо професорів (трьох докторів технічних наук і один – історичних) та 11 доцентів і кандидатів технічних наук! Саме звідси і та строга математична логіка, що проходить домінантою через всі дослідження історика Л.Войтовича. Послужний список його ще більш нетиповий для науковця-гуманітарія. Він працював за здобутим фахом у Берегівському філіалі Всесоюзного науково-дослідного технологічного інституту ремонту та експлуатації машинно-тракторного парку, де займався автомобільними підйомниками та гаражним обладнанням, пройшовши шлях від конструктора III категорії до провідного конструктора і завідуючого сектором. За цей час вісім його розробок було впроваджено у серійне виробництво, а автомобільний підйомник 4СМ5 ОПТ-8931 був відзначений медалями Виставки досягнень народного господарства СРСР. Пізніше Л.Войтович працював головним механіком і головним інженером одного з найбільших деревообробних комбінатів з великим числом працівників, тисячами верстатів і сотнями машин. У 1990-х рр. сімейні обставини змусили покинути його Закарпаття та повернутись до Миколаєва, де він був заступником, а у подальшому – першим заступником голови райдержадміністрації, заступником голови районної ради. На цих посадах Леонтій Вікторович займався питаннями економіки, промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, енергетики і комунального господарства. Звідси і досконале знання технології виробництва, особливо металообробки, розуміння тонкощів виплавки сталі з болотної руди, ковки мечів і конструкцій металевих артилерій.

У Політехнічному інституті Л.Войтович закінчив (зрештою традиційно для тих часів) військову кафедру. У 70-80-і роки минулого століття більшість офіцерів запасу легко відбувало добре оплачувану дворічну лейтенантську службу і далі числилося в резерві, отримуючи чергові зірки через певні терміни, час від часу їх ще збирали на різноманітні офіцерські збори. Однак 315-й Червонопрапорний Севастопольський мотострілецький полк, до так званого організаційного ядра якого він був приписаний, стояв близько кордону і достатньо регулярно розгортався до штатної чисельності з підняттям приписного складу і виїздами на полігон. Замісник командира батальйону з технічної частини. Курси при Академії тилу і транспорту в Ленінграді. Нічні тривоги. Особливо пам'ятним було розгортання на кілька місяців в умовах польського напруження початку 80-х рр. Полк повернувся в казарми, а резервістів відпустили лише тоді, коли в Польщі ввели військовий стан. Подібна "служба" тривала не два, а майже двадцять років. Звідси знання і розуміння військової справи.

Але всі ті роки, попри навчання у Політехніці і повне завантаження на роботі (ремонтні служби вихідних і святкових днів не знають), його приваблювала історія як наука. Причому ґрунтовну історичну освіту він здобув не закінчуючи історичного факультету. Родина Войтовичів (а Леонтій Вікторович і по батьківській, і по материнській лінії походить з різних гілок Войтовичів – перемишльських та до-

бромільських, найбільш відомим представником якої був брат діда з батьківської сторони, чільний львівський митець Петро Войтович (1862–1938), чії скульптури прикрашають Львівський оперний театр) не могла unikнути репресій у сталінські часи. Тому і народився історик за Уральським хребтом, по ту сторону стовпа, що умовно відділяє Європу від Азії. І пройшло його дитинство в довгому бараці на окраїні шахтарського містечка Єманжелінськ, де фанерні перегородки відділяли помешкання однієї сім'ї від іншої, а полотняні завіси (паравани) ділили простір на кімнати. Жили в цих бараках і в самому містечку нащадки оренбурзьких козаків, сибірських татар, полтавських “куркулів”, засланих сюди на початку 30-х років під час колективізації, естонці, західні українці та калмики, котрі потрапили сюди вже після Перемоги. Весь цей інтернаціонал доповнювали військовополонені німці, частина яких, вже не сподіваючись на повернення додому, потихеньку заводила нові сім'ї. Часи були повоєнні, чоловіків не вистачало, а колишня ненависть відступала перед природною людською добротою. В місті були вугільні шахти. Батько, за фахом інженер-мостовик, який закінчив Політехніку у Празі, теж працював на шахті і загинув там під час вибуху метану.

У 1956 р. Л.Войтович разом з матір'ю повернувся на Батьківщину. У прикордонному Добромилі чи у Львові людей, які приїжджали із заслання, “прописувати” не хотіли, а тому зупинилися у районному містечку Миколаєві, де жила мама сестра Анна. У цей час вона вже була вдовою, а тому у її будинку було трохи вільного місця. Саме тут в Миколаєві, де Л.Войтович закінчив у 1967 р. середню школу, йому довелося зустрітись з людьми, які привили йому любов до історії. На формування його світогляду мали великий вплив священник о. В.Федусевич, класний керівник вчителька історії та географії Г.Т.Плетінь, батько його шкільного товариша М.М.Усцький, котрий хоча і був математиком за фахом, але істориком за науковими зацікавленнями. Всі вони старалися забезпечити його доброю літературою, де головними книгами були історичні. Дещо збереглося і в Нижанковичах, у хресної мами Ірени Леськів. В домі тітки Анни, покійний чоловік якої Т.Балко контактував свого часу з білоемігрантами, були російські історичні праці, які видавалися в Парижі, Белграді та Празі, зокрема мало не повне зібрання *Seminarium Kondakovianum*. У міській бібліотеці, в якій проводив майже весь час, були видання російських істориків. Тож з раннього дитинства він читав дуже добре підібрану літературу, гарну поезію, і ще в школі почав знайомитися з працями чільних істориків ХІХ- початку ХХ ст., значна частина яких була тоді недоступною радянським студентам-історикам. Українську історію Л.Войтович вивчав за В.Антоновичем, М.Грушевським, М.Кордубою, С.Томашівським, І.Крип'якевичем, російську – за М.Карамзіним, М.Арцибашевим, С.Соловйовим, В.Ключевським, О.Шахматовим, Д.Расовським та С.Шмурло, плавно перейшовши до Б.Грекова, М.Тіхомірова, Б.Рибаківа, світову – за польськими та чеськими перекладами. Окремим захопленням була візантиністика, зокрема праці В.Васильєвського, Г.Острогорського та Г.Літавіна. Але коли до його рук потрапили праці Л.Нідерле, через якого він вийшов на П.Шафарика та К.Мюленгофа, а трохи пізніше праці Г.Ловмянського, – проблеми слов'янського етногенезу стали для нього визначальними. Це захоплення продовжувалося і в Політехнічному інституті, де похашцем зробивши курсову роботу з деталей машин чи конструювання промислового обладнання, він брався вже за спеціальні історичні праці. Треба пояснити що до Львівського державного уні-

верситету Л.Войтович не поступав прислухавшись до поради хлопців з подібною, як і у нього, “неблагонадійною” долею. Ті радили навіть не пробувати подавати документи у ті вищі навчальні заклади та на ті факультети, в вступній анкеті яких було більше 16 пунктів. В Берегові, де більшість населення було утромовним, де в міжвоєнний період функціонувала українська гімназія, організована колишніми офіцерами УГА (цю гімназію закінчила мати його дружини), де залишалися родини інтелігенції, яка здобувала освіту за Чехословацької республіки, він отримав нові можливості доступу до європейської історичної літератури, енциклопедій і видань кінця ХІХ - початку ХХ ст., міжвоєнного періодів. Тут він і розпочав уже фахові наукові студії з слов'янського етногенезу.

Саме з цими своїми дослідженнями і вийшов Л.Войтович на академіка Я.Д.Ісаєвича, тоді –доктора історичних наук, завідувача відділу історичних пам'яток Інституту суспільних наук АН УРСР. Їх знайомство відбулося у квітні 1985 р. за допомогою художника, лауреата Шевченківської премії Є. Безніска. Ця зустріч розпочала довголітню співпрацю двох вчених, яка продовжувалась до самої смерті академіка. Її результатом стали дві успішно захищені дисертації, більше двох сотень робіт, в тому числі і 12 ґрунтовних монографій, які відзначені рядом нагород і премій, зокрема премією М.Грушевського у 2003 р. Власне Я. Ісаєвич і спрямував пошуки початкуючого науковця на генеалогію династії Рюриковичів, якою тоді в Україні практично ніхто не займався. Так генеалогічні дослідження і стали головними в доробку історика. У наші дні подібні студії є доволі популярною тематикою серед молодих дослідників. Натомість за радянських часів ця спеціальна історична дисципліна перебувала у тій частині спектру досліджень, займатись якою якщо і не було зовсім заборонено, то не рекомендовано: генеалогія якщо вже і не вважалась повністю “класово ворожою”, однак надалі була сумнівною. Та Л. Войтовича це не зупинило. Для нього простішим було і те, що він певний час провадив свої дослідження поза рамками академічних інститутів, а тому був не зобов'язаний звітувати про свою наукову діяльність перед партійними органами. Вже в процесі цих досліджень потреба розібратися в складних перипетіях боротьби за владу у Золотій Орді і вивчити вплив цієї боротьби на долю руських князівств привели до появи низки праць присвячених Чингізидам, зокрема і двох спеціальних монографій . Все ж таки тяга до захоплення молодих років не зникла повністю і почали виходити праці присвячені хорватській проблематиці, готам і сарматам на землях нинішньої України. Більш пізні дослідження, які визначаються стриманою виваженістю, увагою до першоджерел та історіографії, відбивають схильність до творчої манери професора М.Г.Крикуна: майже німецький педантизм з увагою до найменших дрібниць та деталей. В цій манері виконані гострополемічні праці, присвячені дискусії навколо автентичності “Слова о полку Ігоревім”, де автор розглядає такі деталі як виробництво харалужних мечів чи особливості конструкцій латинських шоломів, про що не могли знати жодні ценці-фальсифікатори в кінці ХVІІІ ст., чи особливості топографії оболоні Пліснеська. В такому ж ключі написаний і цикл праць, які торкаються проблем походження династії Рюриковичів чи проблем ранньодержавних інститутів.

Окремої уваги заслуговує редакторська робота вченого. Л.Войтович упорядкував та підготував до друку цілий ряд видань, з повним списком яких читач зможе ознайомитись у кінці даної книги. Потрібно відмітити, що Леонтій Вікторович не

просто редактор-узурпатор, який безжалюбно скорочує та викидає недосконалі і фантастичні фрагменти, але і редактор-порадник, який охоче підказує додаткову аргументацію чи більш логічну побудову викладу.

Протягом усього періоду наукової діяльності Л.Войтович є активним популяризатором історичних знань. Його численні газетні публікації – це доступно і докладно викладені наукові дослідження з історичного краєзнавства, часто з використанням місцевого матеріалу, чи, навіть, більш широкі праці, розраховані не лише на вчительську і студентську аудиторії, але і всіх тих, хто цікавиться історичною тематикою. Як правило, це об'ємні статті, які не рідко займають цілі газетні сторінки і друкуються з продовженням у багатьох номерах.

З кінця 1990-х рр. Леонтій Вікторович розпочав педагогічну діяльність у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Спочатку він працював на посаді професора на кафедрі давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін (тепер – кафедра давньої історії України та архівознавства), а у 2005 році став завідувачем кафедри історії середніх віків та візантиністики. З цього часу він передає студентам та аспірантам арсенал своїх знань та вмінь, поступово та обережно формує із своїх учнів та співробітників нову школу медієвістики, яка не заперечує, а продовжує славні традиції цього навчального закладу. Професор Л. Войтович щедро ділиться своїми ідеями з молодими дослідниками, є добрим керівником для їх студій. Результатом роботи кафедри стали численні фахові публікації у провідних виданнях України, підготовлені підручники з історії середніх віків та візантиністики.

В колі досліджень історика і кілька десятків статей присвячених історії Галицьких та Волинських земель у VII–XV ст. Своєрідні етюди охоплюють етнічну та політичну історію названих земель, характеризують міждержавні стосунки, містять портрети політичної еліти, у тому числі князів-будівничих Романа Мстиславовича та Данила Галицького. Ці праці публікувалися в основному у фахових періодичних виданнях та збірниках статей починаючи з 2000 р. Своєї актуальності вони не втратили і сьогодні, однак багато з них, на жаль, залишаються малодоступними для широкого читача та фахівців. А тому у даному збірнику, вихід якого приурочено до 60-річчя від дня народження автора, зібрано двадцять одну статтю з числа цих праць. Вони достатньо повно репрезентують його вклад в дослідження згаданої тематики. У кінці книги вміщено бібліографічний список праць вченого.

Історик, для якого відпочинок – читання хронік та літописів, залишається і далі закоханим у добру поезію, в якій черпає натхнення для творчої праці, але яка, дивним чином, не заважає в наукових дослідженнях математичній логіці брати верх над емоціями та пристрастями.

*Олександр Целуйко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри давньої історії України
та архівознавства Львівського національного
університету імені Івана Франка*

Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства¹

Археологічні дослідження останніх літ, в тому числі велетенських городищ типу Пліснеська, Стільська, Солонська та інших, які були у десятки разів більшими за сучасні їм міста Київської Русі, виробничі комплекси з високим рівнем технології типу Рудниківського металургійного, дозволяють припускати, що на землях Прикарпаття до кінця X ст., коли ці території ввійшли до складу Київської Русі, функціонувало розвинене диференційоване суспільство, здатне до створення державних організацій. На жаль, майже повна відсутність писемним джерел змушує відноситися до цієї проблеми дуже обережно.

1. "Дулібська" проблема

На підставі порівняння письмових джерел, даних топонімії і наслідків вивчення археологічних пам'яток VI–VII ст., було зроблено висновок, що територія Верхнього Подністров'я та Посяння входила до племінного об'єднання дулібів². Окремі дослідники були схильні пов'язувати з дулібами всю територію пам'яток культури Луки Райковецької, принаймі у межах ареалу празько–корчакської кераміки³. Центр об'єднання дулібів відносять до Волині. Ці висновки, однак, залишаються доволі дискусійними. Сьогодні найпоширеніший у історіографії погляд базується на буквальному трактуванні відомого фрагменту з ПВЛ: "дулебы, живяху по Буту, где ныне вельняне..."⁴. Тобто на Волині жили, послідовно змінюючи одні одних, племена дулібів, бужан і волинян. З цього випливає, що тільки волиняни ввійшли до складу Київської Русі, тоді як дуліби і бужани на кінець X ст. вже зійшли з політичної сце-

¹ Оpubліковано: Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 45. Львів, 2010. С. 13–54.

² Баран В. Д. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н. е. на території західно-українських земель // Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С. 33–34.

³ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР. Москва, 1982. С. 92–93.

⁴ Повесть Временных Лет / Ком. Д. С. Лихачева. Ч. 1. Москва–Ленинград, 1950. С. 14.

ни або мігрували на інші терени. Для підтвердження цієї тези приводяться звітки про чеських, паннонських і карінтійських дулібів (860, 891, 977, 982, 984 рр.)⁵.

Повідомлення ПВЛ про участь дулібів у поході Олега на Константинополь у 907 р. (чи у 911 р., як доводив Олексій Шахматов) ще за пропозицією Сергія Середоніна вважається випадковим. Літописець ніби-то, бажаючи показати загальноруський характер походу Олега, перелічив усі відомі йому східнослов'янські племена. Я вже звертав увагу на дискусійність подібних висновків⁶. Не всі дуліби мусили брати участь у аварській міграції у Паннонію і на Балкани, як не всі хорвати і не всі серби, що теж були зрушені аварами. Якесь частина дулібів могла залишитися у місцях своїх первісних осад, зберегти племінну назву і взяти участь у поході Олега. Це не змінює суті навіть якщо прийняти версію Михайла Брайчевського стосовно історичності самого походу 911 р., яка залишається дискусійною. Якщо дуліби брали участь у поході 860 р., тобто жили на Волині у IX ст., то їх нащадки залишалися тут і у X ст., бо не існувало чинників, які могли спричинитися до їх міграції у другій половині IX–X ст.

Цитована вище фраза з ПВЛ могла означати, що колись дуліби володіли і землями волинян, але ніяк не відноситися до тих дулібів, які жили на Волині у X ст. і могли тільки згадувати у своєму епосі про колишнє значення племені. Якщо би у VII–X ст. у Волинській землі тричі відбулася зміна населення, то така зміна неминуче знайшла би відбиток у археологічному матеріалі. Але таких відбитків знайти не вдалося. Скоріше ця територія була заповнена по меншій мірі чотирьома–п'ятьма спорідненими племенами, які періодично складали політичні зв'язки, що носили назву від імені племені-гегемона. Напевно не випадково у Баварського Географа волиняни (*welunzani*) та бужани (*buzani*) виступають сучасниками. У X–XII ст. на цих теренах з території племінних князівств волинян („велинян” чи „*welunzani*” Баварського Географа, „валінана” Масуді), дулібів, бужан („*buzani*” Баварського Географа), черв'ян („*czeriani*” Баварського Географа) і лучан сформувалася Волинська земля, населення якої склало волинську групу руського (українського) народу. По суті з цим погоджується і Володимир Баран який, однак, припускає, що волиняни — це пізніша назва дулібів⁷. До волинських племен також треба відносити таян („*thafnezi*” Баварського Географа), яких ще Павло Шафарик⁸ та Любор Нідерле⁹ локалізували в басейні р. Танви, правої притоки Сяну, з чим погоджувалися Іван Крип'якевич¹⁰ та Леонтій Войтович¹¹. Інші локалізації (у Помор'ї, на Драві та Верх-

⁵ *Niderle L. Slovanske starozitnosti. D. 2. Sv. 1. Praha, 1906. S. 368–370; D. 3. Praha, 1911. S. 196–197; Šimek E. Dudlebi, Volynane, Lučane, Česti, Chorvate a Čečove // Slavia Antiqua. T. 1. Poznań, 1948. S. 351–360.*

⁶ *Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). Львів, 1998. С. 286–294.*

⁷ *Баран В. Д. Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян / Збірник наук. стат. присв. 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. Київ – Львів, 1997. С. 131–132.*

⁸ *Szafarzyk P. J. Słowiańskie starožitności. T. 2. Poznań, 1844. S. 188.*

⁹ *Niderle L. Slovanske starozitnosti. D. 4. Praha, 1924. S. 150.*

¹⁰ *Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 61.*

¹¹ *Войтович Л. “Черв'яни” у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 8: Іван Крип'якевич у*

ньому Дунаї) не пов'язані з контекстом Баварського Географа (пам'ятки, де згадується це плем'я) та археологічним матеріалом, а тільки базуються на співзвучності назв¹². Версія Євгена Кухарського, який поміщав таянн на південь від лендзян і на північ від Карпат¹³, фактично не заперечує версії Шафарика-Нідерле.

Найдавніше літописне зведення передає, без сумніву (а такої думки були О. Шахматов, Борис Рибаків та ін.), епічне сказання про аварсько-дулебські відносини: “В сизе времена быша и Ъбре, иже воеваша на цра Ираклиа и мало его не ѡша. Си же Ъбры воеваша на Словѣны, и примучища Дулѣбы, сущаа Словѣны, и насилье твораху женамъ Дулѣбскимъ: аще поѣхати баше Ъбрину, не дадаше въпрачи кона ни волу, но велаше въпрачи 3 ли, 4 ли женъ в телѣгу и повести Ъбрина, и тако мучаху Дулѣбы. Баху бо Ъбри тѣлом велицѣ а оумомъ горди, и потреби ѡ Богъ и помроша вси, и не уста ни единъ Ъбринъ, и есть притча в Руси и до сего дня: погибоша аки Ъбри, ихъ же нѣ ни племене ни наслѣдка”¹⁴. І, зрозуміло, що носієм цього епосу могли залишатися волинські нащадки дулібів, через передачу яких він і потрапив до літопису. Спроби довести, що впорядник Найдавнішого зведення “виліпив” дулебо-аварську історію з літературного джерела, виглядають вченою спекуляцією. Звичайно посилаються на лист константинопольського патріарха Миколая Містика до болгарського кагана Симеона (923/924 р.), в якому написано, що авари загинули, не залишивши ні племені, ні потомства¹⁵. Але така думка у X ст. могла прийти в голову практично всім, хто чув про аварів. У листі патріарха немає жодного натяку на теліги, запряжені жінками. Крім того про знуцання аварів над слов'янами у Карпатській котловині є свідчення у хроніці Фредегара¹⁶, яка, звісно, не могла бути доступною київському книжнику. Менандр повідомляє, що авари аби нанести слов'янам біду, розорили їх поля (Менандр, фр. 50).

Арабський історик Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді (+ 956) у своїй книзі, закінченій бл. 947 р., подав цікаву інформацію про волинські племена: “3 тих племен одне мало раніше у древності владу, його царя називали Маджак, а само плем'я називалося Валинана. Цьому племені скорялися всі інші слов'янські племена, бо влада була в нього і інші царі йому скорялися. Потім слідує слов'янське плем'я Астарбрана, котрого цар в даний час називається Саклаїх; ще плем'я називаєме Дулаба, цар же їх називається Ванж-Слава... Ми вже вище розповідали про царя, котрому підкорялися в давні часи інші царі, т. є. Маджак, цар Валинани, котре плем'я одно з корінних племен слов'янських, воно шанується між їх племенами і мало перевагу над ними. В дальнійшому ж пішли неполадки між їх племенами, порядок їх був по-

родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. С. 818–822; *Його ж.* Перемишльке князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемишська земля протягом віків. Вип. 3. Інституції / Під ред. Степана Заброварного. Львів, 2003. С. 39–50.

¹² *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów z polnocnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski. Lwów, 1917. S. 52; *Nalepa J.* Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian Zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego // *Dobnicy Arsbok.* 1957–1958. Lund, 1961. S. 64–85.

¹³ *Kucharski E.* Polska w zapisce karolinskiej zwanej nowłasciwe “Geografem Bawarskim” // *Pamiętnik IV Powszchnego Zjazdu historyków Polskich.* Т. 1. Секція 2. Lwów, 1925. S. 8.

¹⁴ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. 2-е изд. Москва, 2001. Стб. 9; *Королюк В. Д.* Авары (обры) и дулебы русской летописи // *Археографический ежегодник за 1962 г.* Москва, 1963. С. 24–31.

¹⁵ *Геденов С.* Варяги и Русь. Т. 2. Санкт-Петербург, 1876. С. 45.

¹⁶ *Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* 1908. Февраль. С. 388–398.

рушений, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі князя"¹⁷. Важко судити чи отримав цю інформацію безпосередньо сам ал-Масуді, перебуваючи у контрольованих хазарами північнокаспійських містах, чи вичитав у старшій літературі, але вона походить від булгарських або хозарських купців і відбиває становище на землях за Дніпром, перш за все на Волині на початку X ст. або, навіть, в кінці IX ст.¹⁸. Важко повірити, щоби тут йшлося про германські племена¹⁹ чи про прибалтійське місто Велинь, як прагнули довести польські дослідники. Останнього на той час просто не існувало.

У X ст., в умовах конфронтації християнського і мусульманського світів, єврейські купці провадили торгівлю від Кордови до Багдаду через Париж, Реймс, Трір, Регенсбург, Прагу, Краків, Перемишль, Київ, Булгар і Хорезм. Один з таких купців єврей з Тортоси Ібрагім ібн Якуб ал Ізраїлі ал ат-Туртузі (* до 912/913 + після 966), який служив при дворі кордовських халіфів Абд ар-Рахмана III (912–961) і ал-Гаміда II (961–976), у 965–966 рр. здійснив подорож у слов'янські краї. Його реляція не збереглася, але її фрагменти передали пізніші мусульманські автори ал-Бекрі (XI ст.), ал-Казвіні та ібн Саїд (XIII ст.) і ал-Німаріг (XIV ст.)²⁰. Інформація про волинські землі у реляції ібн Якуба практично співпадає з розповіддю ал-Масуді. Тільки ім'я короля передано як Маһа, а плем'я названо Wlinb'b.

Польські дослідники старшого покоління вхопилися за цей аргумент, щоби довести зв'язок з поморськими велетами. Тадеуш Ковальський навмисне, уступаючи поморській версії, дав переклад "велітаба" замість "велінаба"²¹. Останнє був змушений визнати такий солідний дослідник як Герард Лябуда²². Але частина польських дослідників прийняла варіант Т. Ковальського і, спираючись на нього, почала будувати версії про помилковість терміну "Валинана" у ал-Масуді і зв'язок "Велітаба" з велетами²³. Йозеф Відаєвич, обгрунтовуючи цю тезу, навіть написав, що назва "волиняни" з'явилася тільки у XI ст., а Ал-Масуді писав у X ст. і, отже, не міг про неї чути.

¹⁷ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. Санкт-Петербург, 1870. С. 137–138; Lewicki T. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich // *Slavia Antiqua*. Т. 2. Poznań, 1949/50. S. 355–360; Левицкий Т. Малоизвестный западнославянский народ по описанию ал-Масуди // *Ближний и Средний Восток*. Москва, 1962.

¹⁸ Бейлис В. И. Ал-Масуди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X века // *Международные связи России до XVII в.* Сб. ст. Москва, 1961. С. 21–31.

¹⁹ Ковалівський А. П. Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як вчений // *Праці історичного ф-ту ХДУ*. Т. 5. Харків, 1957; Його ж. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данных ал-Масуди // *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений*. Москва, 1973. С. 62–79.

²⁰ Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Санкт-Петербург, 1878; Lewicki T. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich // *Slavia Antiqua*. Т. 2. 1949/50. S. 356–367.

²¹ Kowalski T. Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekrego. Kraków, 1946. S. 48, 56; Lewicki T. Jeszcze o Wioletach w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza z X w. al-Masudiego // *Pamiętnik Słowiański*. Т. 2. 1951. S. 110; *Id.*, Obrzędy pogrzebowe pogańskie Słowian // *Archeologia*. Т. 5. 1955. S. 150.

²² Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej. Poznań, 1960. S. 56.

²³ Widajewicz J. Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. Kraków, 1946. S. 18–21; *Id.*, Masudi o Wioletach // *Pamiętnik Słowiański*. Т. 2. 1951. S. 55–82.

Багато сил, щоби довести, що етронім “волиняни” з’явився тільки тоді, коли пропали етроніми “бужани” і “дуліби”, приклав також Генрік Ловмяньський. Зрештою, розуміючи вразливість власної аргументації і неспроможність велетської версії, він висунув нову здогадку, що ал-Масуді та ібн Якуб писали про ругійський Велин, ніби-то пов’язаний з Волзьким шляхом²⁴. Західнопоморське чи ругійське місто Велин теж з’явилося не раніше кінця X ст. і немає жодних писемних чи інших даних про існування в цьому регіоні племені волинян, окрім співзвучності назви.

Інші польські дослідники, які звернули увагу на слабкість прибалтійської версії, відносять відомості ал-Масуді до Великої Моравії²⁵. Останнє теж не спирається на якусь поважну аргументацію.

Що стосується київського літописання, на мовчання якого стосовно Волині, звертають увагу прихильники поморських та моравських версій, то у нього до XI ст. не було потреби писати про волинян, як не було потреби писати про хорватів чи сербів. Самі волиняни (як племінне князівство, а не жителі певної географічної області) сходять з політичної сцени з початку XI ст. (як і бужани чи лучани). У X ст. їх зафіксував Баварський Географ у контексті, який неможливо прив’язати до Балтики (правда, польські вчені для цього висунули тезу, що порядок назв у Баварського Географа нічого не означає). Столиця волинян місто Велинь (Волин) вперше згадане під 1018 р. вже як рядове місто, а після 1078 р. взагалі зникає з сторінок літописів. Його городище круглої форми, периметром 250 м, знаходиться у верхній течії Прип’яті під сучасною забудовою с. Городок Камінь-Каширського р-ну Волинської області²⁶, через що його дослідження важкодоступне.

Перший перекладач ал-Масуді Авраам Гаркаві вважав, що арабський історик передав відомості з VI ст. про гегемонію племені волинян серед дулібського зв’язку, яка закінчилася бл. 560 р. у період аваро-дулебської війни, під час якої загинув король волинян Мезамір (Маджак)²⁷. Цю думку підтримали М. Брайчевський²⁸ та Б. Рибаків²⁹, а також (не приймаючи тотожності Мезаміра з Маджаком) Василь Ключевський³⁰ та Йосиф Маркварт³¹. Міркуючи приблизно так само, Л. Нідерле дійшов до висновку, що ал-Масуді передав відбиток подій з 593 р., а король Маджак був вождем антського союзу, в якому гегемоном було плем’я волинян, тотожним Мусокію, про якого писав візантійський історик Феофілакт Сімокатта³². Протилежну думку захищав О. Шахматов. Дуже обгрунтовано він доводив, що епос, переданий у ПВЛ, зафіксував занепад аварів і вже через це його слід відносити до VIII–IX ст. Тільки під натиском франків на переломі VIII–IX ст. авари здійснили напад на дулібів і перемогли їх. Як один з аргументів він приводив топоніми (Обра —

²⁴ *Łowmiański H.* Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 358.

²⁵ *Cynkałowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesie Wołyńskiego. Warszawa, 1961. S. 179.

²⁶ *Kuczyński S. M.* Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII // *Slavia Occidentalis*. T. 7. Poznań, 1958. N 2. S. 230.

²⁷ *Harkavy A.* Travaux de la III-e Session du Congres international des Orientalistes. T. 2. Sankt-Peterburg, 1876. S. 335.

²⁸ *Брайчевський М. Ю.* Про етнічну приналежність черняхівської культури // *Археологія*. Т. 10. 1957. С. 122–125.

²⁹ *Рыбаков Б. А.* // *Советская Археология*. 1959. №3. С. 240.

³⁰ *Ключевский В. О.* Боярская Дума древней Руси. Москва, 1902. С. 20–21.

³¹ *Marquart J.* Ostereuropaishe und ostasiatische Streifzruge. Leipzig, 1903. P. 146.

³² *Niderle L.* Slovanske starozitnosti. D. 4. Praha, 1924. S. 79.

лівий приток Варти, Обринка, Обрин — під Новогрудком)³³. Розвиваючи його ідею, Володимир Мавродін висунув гіпотезу, спираючись на згадку в ПВЛ імператора Іраклія, про існування рівночасно з державою Само потужної держави дулібів, яку розгромили авари³⁴.

Обидві ці версії вражливі. Фредегар, який розповів про державу Само навіть натяком не обмовився про якусь іншу слов'янську державу. Крім того з епічного сказання, відбитого у ПВЛ, можна судити, що авари панували на Волині довший час. На рубежі VIII–IX ст. це було би нереально. Від Волині їх відділяли Карпати і землі у Верхньому та Середньому Подністрів'ї і Посянні заселені хорватами. А між тим авари не тільки розбили дулібів, але й змусили значну їх частину мігрувати на захід. Так з'явилися чеські, паннонські, карінтійські дуліби. В Чехії є р. Дудлеба, річка Дулебка тече в Карінтії, назву Дулеба носить притока Ольси, на якій знаходиться с. Дулеби³⁵. Поселення Дулебська біля Врбовця у Хорватії теж відбиває сліди цієї міграції.

Деякі дослідники стримано віднеслися до повідомлень ал–Масуді та літопису, не заперечуючи їх. Так поступив Михайло Грушевський³⁶. Георгій Вернадський при цьому звернув увагу на бідність археологічного матеріалу на Волині³⁷. Скоріше можна говорити про недостатність самих археологічних досліджень, в тому числі і розвідок. До початку 80–х рр. у Волинській та Рівненській областях було виявлено 2 городища і 34 селища, які можна датувати цим періодом³⁸, зараз становище трохи краще, але через відсутність коштів польові дослідження археологів практично призупинені.

Підводячи підсумки аналізу писемних пам'яток та версій дослідників, можна припускати, що у 561–567 рр. авари завоювали Волинь і змусили основну частину дулібів, які були гегемоном волинського союзу племен, мігрувати на захід. Решта дулібів, які залишилися на попередніх теренах, аж до повстання Само знаходилися під аварським гнітом. Як і вважали О. Шахматов, М. Приселков та інші дослідники, цей період знайшов відбиток у пісні–билині про запрягання дулебських жінок в аварські теліги.

З досить певною точністю аваро–дулебську війну можна датувати 561–562 рр. У 561 р. по смерті франкського короля Хлотаря його землі розділили між собою четверо синів. За Хагбертом залишився Париж з південно–франкськими землями, за Понтаром — південно–західні землі з Орлеаном, Хілперіком — Нейстрія з Суассоном, а східно–франкські землі з Реймсом отримав Сігіберт. У 562 р. король Сігіберт зіткнувся з аварами, які вийшли на його східні кордони. Сучасник і сподвижник короля турський єпископ Григорій Флоренцій (* бл. 540 + 594) розповів про це

³³ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. Вып. 11. 1. Петроград, 1915. С. XXIX; Його ж. Древнейшие судьбы русского племени. Петроград, 1919. С. 20.

³⁴ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 52.

³⁵ Łowmiański H. Początki Polski. T. 1. Warszawa, 1962. S. 258–259.

³⁶ Грушевський М. С. Історія України–Руси. Т. 1. Київ, 1991. С. 377.

³⁷ Vernadsky G. Ancient Russia. New Haven, 1943. P. 322.

³⁸ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. Київ, 1982. С. 101–108.

в “Історії франків”³⁹. Інший історик Павло Диякон (* бл. 720 + бл. 799) в “Історії лангобардів” відносить битву між аварами і Сігібертом над верхньою Лабою до 562 р.⁴⁰. Отже союз дулібів міг бути розгромленим між 561 та 562 рр.: у 560 р. авари вбили посла антів Мезаміра; в наступному році розбили кутрігурів і вийшли на Нижній Дунай; василевс Юстиніан запонував їм як федератам імперії для поселення Паннонію, де жили герули і гепіди; у Паннонію авари перегнали з собою значні масиви хорватів, принаймні східна частина яких перебувала під гегемонією дулібів.

Десь з другої третини VII ст. з аварською залежністю було покінчено і союз відродився під гегемонією волинян. Повідомлення ал-Масуді та ібн Якуба відбиває якраз цей період. Тому діяльність Маджака правомірніше відносити десь до VIII–IX ст. Його не варто ототожнювати з Мезаміром чи Мусокієм, хоча б тому, що обидва були антами, тоді як волинські племена — склавінські⁴¹. Можливо, що центром нового союзу під гегемонією волинян було городище Зимне Волинської обл., яке відноситься до кінця VI–VII ст. Сліди знищення цього городища і аварські стріли⁴² можуть свідчити про повторну аварсько-волинську війну. Після цього центр волинян, напевно, перемістився у Волин. Повторне вторгнення аварів, схоже, не привело до відновлення їх панування. У IX–X ст. новим гегемоном стали черв’яни (звідси і розповіді про гради Червенські), а потім бужани. Найдовше гегемоном були волиняни, які і дали географічну назву регіону.

Отже письмові пам’ятники не дозволяють пов’язувати дулібів з племенами, які заселяли Придністров’я та Посяння. Якщо гегемонія дулібів і простягалася на частину цього регіону, то це було ще у VI ст. Після аварського завоювання цей союз розпався і частина територій підпала під аварську зверхність. Окремі топоніми (село Дуліби на р. Стрию, село Дуліби на р. Лузі, притоці Дністра та ін.) можуть бути як свідченням давньої гегемонії дулібів у цьому регіоні, так і поселеннями полонених волинян під час галицько-волинських війн першої половини XII ст.

2. Проблема “білих хорватів”

Межа між прикарпатськими і волинськими племенами пролягала по вододілі басейнів Сяну і Дністра з басейнами Західного Бугу і Прип’яті. Відповідно і транспортні системи обох ареалів були пов’язані з цими ріками. У вітчизняній та російській історичній літературі поширене етнічне означення прикарпатських племен як білих хорватів. У дослідженнях вчених з інших країн “білими” досі називають різні групи карпатських, придністровських, приодренських і карантанійських хорватів. В їх число потрапили і закарпатці. Наскільки це справедливо?

³⁹ *Gregorii Turonensis. Historia francorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. T. 1. Hannoverae, 1951. IV, 22.*

⁴⁰ *Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. Saec. 6–9. Hannoverae, 1878. II, 10.*

⁴¹ *Баран В. Д. Скавини та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян. Збірник наук. стат. присв. 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. Київ–Львів, 1997. С. 128–130.*

⁴² *Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов’янська пам’ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, 1972. С. 56–59.*

Література про білих хорватів і хорватський етногенез налічує сотні книг і статей кількох десятків авторів. Огляди цієї літератури за певні періоди можна почерпнути у Любора Нідерле⁴³, Тадеуша Модельського⁴⁴, Федро Шішчіца⁴⁵, Любо Гауптмана⁴⁶, Йозефа Відаєвича⁴⁷, Герарда Лябуди⁴⁸, Божени Застерової⁴⁹, Генріка Ловмянського⁵⁰ та Леонтія Войтовича⁵¹.

Хорватський вчений Стефан Сакач, базуючися на працях відомого швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра, встановив, що назва “білі хорвати” за іранською термінологією, прийнятою у слов’ян, означає “західні хорвати”⁵². Загалом це визначення заперечень не викликає і приймається більшістю дослідників⁵³. Після глибокого критичного аналізу цієї проблеми, російський вчений Олександр Майоров також погодився, що лише ця версія заловільно пояснює назви “Біла Хорватія” та “білі хорвати”⁵⁴.

У джерелах термін “білі хорвати” зустрічається двічі — у трактаті візантійського василевса Костянтина Багрянородного “Про управління імперією” та у ПВЛ. Щодо останньої, то М. Грушевський допускав, що це вставка пізнішого редактора, який знайшов згадку про хорватів під 992 р. і дописав їх до переліку племен⁵⁵. Але під 992 р. мова йде просто про “хорватів”, тоді як у недатованій частині літопису згадуються “білі хорвати”. Інших аргументів на користь своєї версії історик не привів.

Зрозуміло, що в будь-якому випадку на певному етапі білі хорвати були частиною хорватського масиву⁵⁶.

⁴³ Niderle L. Slovanske starozitnosti. D. 2. Sv. 1. Praha, 1906. S. 250–261.

⁴⁴ Modelski T. E. Z onomastyki i terminologii sredniowiecznej // Kwartalnik Historyczny. T. 34. 1920. S. 11–14.

⁴⁵ Šišić F. Povijest Hrvata v vrijeme narodnih vladara. Zagreb, 1925. S. 86–88.

⁴⁶ Hauptmann L. Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. Zagreb, 1925. S. 86–88.

⁴⁷ Widajewicz J. Państwo Wislan. Kraków, 1947. S. 16–30.

⁴⁸ Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie — państwo Samona. Poznań, 1949. S. 203; *Id.*, Studia nad początkami państwa polskiego. Poznań, 1988.

⁴⁹ Zasterova B. Hlavní problémy z počátku dejin slovanských narodů // Vznik a počátky slovanů. T. 1. Praha, 1956. S. 34–45.

⁵⁰ Łowmiański H. Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 114–130.

⁵¹ Войтович Л. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? // Миколаївщина. Т. 1. Львів, 1998. С. 49–79; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально–Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально–Східній Європі. Випуск 4. Київ, 2004. С. 105–132.

⁵² Sakaš S. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens // Orientalia Christiana Periodica. T. 15. 1949. S. 313–340.

⁵³ Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Rossica Antiqua 2006. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 13.

⁵⁴ Майоров О. Велика Хорватія, яку називають “Білою”: До питання про походження і значення хорватських етнічних назв // Миколаївщина. Збірник наукових статей. Т. 3. Львів, 2006. С. 31–65; Його ж. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург, 2006. С. 175.

⁵⁵ Грушевський М. С. Історія України–Руси. Т. 1. С. 210.

⁵⁶ Marquart J. Ostereuropaishe und ostasiatische. P. 129–139; Hauptmann L. Dolazak Hrvata. S. 88–120; Hruby V. Puvodni hranice Biskupstvi Prazskeho a hranice Riče Česke v 10 století // Časopis Matice Moravske. T. 50. 1926. S. 104; Perich L. Slezko. Praha, 1945. S. 45; Dvornik F. The making of Central and Eastern Europe. London, 1949. P. 392; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. Москва–Ленинград, 1948. С. 245; Корольков В. Д. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке //

Найваждивішим джерелом з ранньої хорватської історії залишається трактат візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного (913–959 рр.) “Про управління імперією”. Всі сумніви з приводу його інформації, які інколи можна зустріти в літературі⁵⁷, є скоріше за все лише даниною модному в певні часи гіперкритицизму. Костянтин VII писав не літературний твір, а настанову з питань зовнішньої політики для сина і наступника Романа II, не маючи потреби щось замовчувати або перекручувати, а у X ст. у цивілізованій Європі більше інформації не мав ніхто. Зрозуміло, що автор використовував інформацію з різних джерел, в тому числі і епічних, не завжди маючи змогу їх перевірити, узгодити в часі, не кажучи вже про точну їх локалізацію. Всі проблеми формування трактату та його розділів детально проаналізовані в коментарях лондонського видання 1962 р.⁵⁸ Погляди радянської науки на ці проблеми відбиті у двох останніх виданнях трактату під редакцією Геннадія Літаврїна⁵⁹. Хорватський вчений Міленко Лончар узагальнив підсумки досліджень відомостей про хорватів, приведених в трактаті, післявоєнних хорватських, словенських і сербських істориків⁶⁰.

У 31 та 30 розділах приведені відомості про Білу і Велику Хорватію (цит. за російським виданням 1991 р.):

“...хорвати, що нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, званих “білими”, котрі живуть по ту сторону Туркії поблизу Франції, і межують зі слов’янами, тобто нехрещеними сербами. Хорвати слов’янською мовою означає “жителі великої країни”. Ці хорвати виявились перебіжчиками до василевса ромейв Іраклія...

...Хорвати ж жили на той час за Багіварією, де з недавнього часу знаходяться білохорвати...

...Другі ж хорвати залишилися біля Франції і з недавніх пір зовуться білохорватами, тобто “білими хорватами”, які мають власного архонта. Вони підкоряються Оттону, великому королю Франції, інакше Саксії, і лишаються нехристами, вступаючи в родинні зв’язки і дружні відносини з турками ...

...Велика Хорватія, звана “Білою”, лишається нехрещеною до сего дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінниці, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і тур-

Кр. сообщ. ин-та славяноведения. N 9. 1952. С. 43–50; *Бліфельд Д. З.* Утворення Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ, 1957. С. 357; *Войтович Л.* Слідами білих хорватів // *Літопис червоної калини*. 1993. N 5–6. С. 2; *Його ж.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // *Волино–Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам’яті І. К. Свещнікова (1915–1995). Львів, 1998. С. 286–294.

⁵⁷ *Rački F.* // *Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*. T. 59. 1881. S. 201–218; *Jagić V.* Ein kapitel aus der Geschichte der Sudslavischen Sprachen // *Archiv für Slavische Philologie*. T. 17. Berlin, 1895. S. 47–87; *Brückner A.* Wzory etymologii i krytyki źródłowej // *Slavica*. T. 3. 1924–1925. S. 207–211.

⁵⁸ *Constantine Porphyrogenitus.* De administrando imperio. Vol. II. Commentari by F. Dvornik, R. J. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. London, 1962.

⁵⁹ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982. С. 267–333; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1991.

⁶⁰ *Lončar M.* Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije Literature // *Diadora*. 14. 1992. S. 375–443.

ків, і пачинаків. Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торговельних кораблів, бо лежить далеко від моря, — шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрого вони досягають через 30 днів, називається “Чорним”...”.

У літературі X–XI ст. етнонімом “турки” називали угорців⁶¹.

На думку більшості коментаторів архаїчна назва “Франгія” у трактаті відноситься до східної частини імперії франків — Германського королівства. Вальтер Онзорге⁶² висунув версію подвійного значення цього терміну у василевса Костянтина: “Grossfrangia”, як частина імперії франків поза Альпами, і “Frangia” у значенні “Regnum Italicum”. Цю версію активно підтримав Герман Кунстманн⁶³. Обидва не зауважили, що Regnum Italicum з’явився лише після перемоги Оттона I над Беренгаром у 962 р., тобто після смерті Костянтина Багрянородного.

Етнонім “Багіварія” (від Bagoaria, Baiogaria, Bavor латинських джерел) на думку більшості дослідників означав частину держави Оттона I — Баварське герцогство⁶⁴. Один з перших коментаторів трактату Ансельма Бандурі висунув версію, що Багіварія — спотворена назва Карпат⁶⁵. Пізніше Йосиф Міковші запропонував під Багіварією розуміти територію за р. Ваг у Словаччині⁶⁶. Ці обидві версії не аргументовані і тому не отримали підтримки. Те ж можна сказати і про версію, за якою Багіварія — Бабина гора в Оравських Бескидах⁶⁷.

Пачінакіти — спотворена назва печенігів.

Отже, на підставі приведених вище фрагментів трактату василевса Костянтина можна зробити висновок, що в середині X ст. Біла Хорватія займала в основному первинну територію колишнього хорватського союзу (Великої Хорватії) вздовж північних кордонів Угорщини, на заході змикаючись з Білою Сербією, а на сході її межі були доступні нападам печенігів. Біла Сербія тоді займала верхню течію Одри і доходила до витоків Вісли. Звідси випливає, що в середині X ст. Біла Хорватія простягалася від витоків Вісли через басейн Сяну десь до середньої течії Дністра — верхньої течії Пруту, звідки могла бути доступною для нападів печенігів. Причому на захід, за відомостями василевса, білі хорвати висунулись недавно, тоді як море, з яким вони були зв’язані, було Чорним морем і примірний шлях до нього тривав 30 днів. День плавання вверх по ріці прийнято рахувати 25–35 км, вниз — 80 км. По Дністрі, з його безліччю вигинів і поворотів, вниз за день пройти більше 50 км не

⁶¹ Кононов А. Н. Опыт анализа термина Турк // Советская Этнография. 1949. №1. С. 41–57; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. Bd. 2. Budapest, 1958. P. 13–17, 320–327; Kristó Gy., Makk F., Szegfu L. Adatok “korai” helyneveink ismeretéhez. 1 k. Szeged, 1973–1974. 321–332 l; Лутасприн Г. Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Москва. 1976. С. 198–217; Ligeti L. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986. 321–332l.

⁶² Ohmsorge W. Konstantinopel und der Okzident. Darmstadt, 1966.

⁶³ Kunstmann H. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // Die Welt der Slaven. 29/1 N. F. VII. 1984. S. 111–122.

⁶⁴ Ронин В. Франко-германские отношения в трактате Константина VII Багрянородного “Об управлении империей” // Византийский Временник. Т. 44. 1983. С. 60–68.

⁶⁵ Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti Libros de thematibus De administrando Imperio., T. 2. Paris, 1711. P. 91–92.

⁶⁶ Mikoczi J. Otiorum Croatiae liber unus. Buda, 1806. P. 78.

⁶⁷ Niderle L. Slovanske starozitnosti. D. 2. Sv. 2. Praha, 1910. S. 252; Багиринець В. М. Про землю бойків та їх походження // Українські Карпати. Ужгород, 1993. С. 20–22.

вдається. Прості підрахунки показують, що за 30 днів до Чорного моря можна було добратися десь з району Перемишля. Деякі дослідники, в т. ч. Дюла Моравчик, під Чорним морем пропонують бачити Балтійське. Це малоімовірно, але не змінює справи: до Балтійського моря за 30 днів річковим шляхом по Сяну і Віслі теж можна добратися лише з району Перемишля. Про північні межі Білої Хорватії Костянтин VII відомостей не мав.

Чи сягала ця Біла Хорватія нинішнього Закарпаття?

Наступний фрагмент з розділу 13 трактату: “...до турок прилягають наступні народи. З західної сторони від них — Франгія, з північної — пачінакіти, з південної — Велика Моравія, тобто країна Сфендоплока [Святоплука Моравського — Л. В.], котра зовсім знищена тими самими турками і захоплена ними. Хорвати же сусідають з турками біля гір...”.

Дюла Моравчик, Габор Фегер, Френсіс Дворнік та ін.⁶⁸ вбачали в цьому фрагменті свідчення, що після того, як угри розгромили державу Святоплука Моравського, вони межували з хорватами біля Карпат, тобто в Закарпатті. Геннадій Літаврін та Володимир Шушарін, вважають, що мова тут йде про далматинських хорватів і відносять цей фрагмент до незрозумілих⁶⁹. Це зовсім безпідставно. Повідомлення розділу 13 логічно пов’язане в тексті з рештою інформації про угрів, печенігів та хорватів.

Але потрібно звернути увагу, що фрагменти трактату, які відносяться до хорватів біля Карпат, не дозволяють називати їх білими. До такого висновку схиляє і вказівка василевса на те, що землі хорватів доступні нападам печенігів. Поза сумнівами справедлива думка Павла Діакону та інших дослідників, що печеніги після 896 р. оволоділи простором від Дону до Сирету і їх літні кочовища були і у Пруто-Дністровському межиріччі⁷⁰, звідки вони могли легко тривожити хорватів у Закарпатті та на Середньому Дністрі. Принаймні у 948–952 рр. печеніги кочували між Південним Бугом, Дністром, Прутом і Сиретом. Зауваження Світлани Плетнєвої щодо археологічних пам’яток печенігів на Доні⁷¹ не суперечить цим висновкам. Про розселення восьми орд печенігів, одна з яких межувала (чи досягала їх територій під час набігів) з уличами, древлянами і, навіть, волинянами (у тексті — лендзянами), розповідає 37 розділ трактату василевса Костянтина. У полеміці з Павлом Діакону

⁶⁸ *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Vol. II. P. 63.*

⁶⁹ *Константин Багрянородный. С. 339.*

⁷⁰ *Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. Киев, 1884; Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakowianum. T. 6. 1933. С. 1–66; Gregoire H. Byzance, les Khazars, les Magyars et les Petchenegues // VII CIEB. Resumes des comm. Paris, 1940. P. 6–7; Grousset R. L’ Empire des steppes. Paris, 1941. P. 238; Feher G. Zur Geschichte der Steppenvölker von Sudrussland im 9–10 Jh. // Studia slavica ASH. T. 5. 1955. P. 257–326; Jettmar K. Die fruher Steppen-Völker. Baden-Baden, 1965; Boba I. Nomads, Northmen and the Slavs, Eastern Europa in the Ninth Century // Slavico-Orientalia. Bd. 2. Wiesbaden, 1967. P. 10–11; Diaconu P. Les Petchenegues Bas-Danube. București, 1970; Shepard J. The Russian Steppe — Frontier and Black Sea Zone // The Byzantine Black Sea. Athenes, 1979. P. 218–237.*

⁷¹ *Плетнева С. А. Хазары. Москва, 1986. С. 153–154.*

Іван Божилов⁷² та Дюла Дьєрфі⁷³ не виглядають переконливими. Слідів болгарського володіння цим регіоном немає. Ще менш вірогідна версія М. Грушевського за якою печеніги могли тривожити хорватів на Одрі через угорські володіння⁷⁴.

ПВЛ тричі згадує хорватів і один раз білих хорватів:

„ ... По мнозех же временех сели суть Словени по Дунаеви, где есть ныне Угорская земля и Болгарьска. От тех Словен разидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на котором месте: яко пришедше седоша на реце именем Моравы, и прозвашася Моравы: а друзии Чеси нарекошася; а се тижє Словени Хрватє Бєлии, и Сєрбь, и Хорутанє...”⁷⁵. [Як впливає з тексту, цей фрагмент відноситься до земель, які на момент укладання ПВЛ входили до складу Чеської держави — Л. В.]

„ ...И живяху в мире Поляне и Древляне, и Северь, и Радимичи, и Хрватє...” [Погоджуючи цей фрагмент з відомостями трактату Костянтина VII, можна вважати, що хорвати жили в межах Київської Русі часів Нестора-літописця, тобто на Дністрі — Л. В.].

Наступний фрагмент повідомляє про участь хорватів в походах Олега на Константинополь у 907 та 911 р. Залишаючи в стороні дискусійність числа походів Олега, а також взагалі самих походів у зв'язку з версією Аскольдового літопису і гіпотезами М. Брайтчевського (що відносило би події на 50–60 літ назад), можна припускати, що хорвати могли брати участь у подібних походах лише як союзники або данники київського князя. Тільки спустившись по Дністру і приєднавшись до флотилії Олега чи Аскольда, вони могли принести користь в поході. Як союзники, живучи далеко від Дністра, хорвати не мали би ніякої вигоди від походу у Візантію. Як данники Києва вони, тим більше, не могли знаходитись далі на захід за межами Придністров'я.

Третій фрагмент датується 993 роком: “иде Володимир на Хорвати”. У 981 р. Володимир Святославич воював з ляхами і зайняв Перемишль та Червенські гради. Не можна не погодитись з версією Ярослава Ісаєвича, що ляхами на Русі початково називали крайнє сусіднє плем'я лендзян, поширивши потім цю назву на всіх поляків⁷⁶. З тої ж причини і угорці називають поляків “лендел”.

Свого часу Г. Ловмянський досить обґрунтовано розмістив лендзян у Сандомирсько–Люблінській землі⁷⁷. Польський історик вважав, що вони теж входили в хорватський масив, а на певному етапі і до складу Великої Моравії. Але більшість польських істориків, використовуючи інший фрагмент трактату “Про управління імперією”, де повідомлялося, що плем'я Lenzeniooi платило данину Києву в часи регенства Ольги, старалися посунути межі лендзян мало не під Київ. В кінці кінців не встояв і Г. Ловмянський. Він відмовився від попередніх поглядів і поширив кордони лендзян до Буту та Стиру на Волині⁷⁸. І сьогодні межі лендзян на півдні і на

⁷² Božilov I. Les Petchenegues dans l'histoire des terres du Bas-Danube // Etudes Balkaniques. Sofia, 1971. N 3. P. 170–175.

⁷³ Györffy Gy. Sur la question de l'atblissement des Petchenegues en Europe // Acta orientalia ASH. T. 25. Budapest, 1972. P. 283–292.

⁷⁴ Грушевський М. С. Історія України–Руси. Т. 1. С. 213.

⁷⁵ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 5–6.

⁷⁶ Исаевич Я. Д. Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. Москва, 1981. С. 160.

⁷⁷ Łowmiański H. Lendzianie // Slavia Antiqua. 1953. №4. S. 97–111.

⁷⁸ Łowmiański H. Początki Polski. T. 4. Warszawa, 1970. S. 491–493.

сході пересуваються до верхів'їв Дністра⁷⁹, а для обґрунтування цієї тези залучаються переважно ономастичні матеріали, причому навіть такі назви як Белз, Белзець чи Тисмениця відносять до західнослов'янських тобто польських⁸⁰.

Лендзяни могли у середині X ст. утримувати верхів'я Прип'яті і певний час брати участь у дніпровській торгівлі з Візантією. Можливо, що бужани, волиняни чи інші волинські племінні князівства знаходилися в цей період під їх гегемонією. Як учасники дніпровської торгівлі вони могли сплачувати якусь частку Києву. Через це Костянтин VII і зарахував їх в число данників Києва. Могли вони також знаходитися певний час під гегемонією тих самих волинян чи бужан. Олександр Головка з цього приводу пише про певну групу лендзян, яка мешкала у верхів'ях західних витоків Дніпра (на території сучасної Білорусі), але водночас не була якимсь значним етнічним формуванням і згодом повністю асимілювалася волинським населенням⁸¹. Не виключено, також, що лендзяни тотожні волинським лучанам⁸².

Південні кордони лендзян доходили до Угорщини, але це не значить, що вони доходили до Карпат. Знахідка цілого угорського кладовища X ст. у Перемишлі свідчить про те, що угорські впливи у цьому регіоні могли сягати аж до меж Сандомирсько-Люблінської землі. Перемишль, напевно, був хорватським містом⁸³, назва якого походить від Пшемисла — хорватського або моравського князя. Після розгрому Великої Моравії хорватські князівства могли стати об'єктом боротьби між Чехією, Угорщиною і Польщею. Польща в цей час переживала період складання. В орбіту держави Мешка I ввійшли лендзяни, а також, можливо, на короткий час, Червен і Перемишль, котрий перед цим перебував у сфері угорського впливу. У 981 р. Володимир Святославич приєднав ці землі до Києва. Якщо б ці землі були етнічними територіями лендзян, то за них би неминуче пішла довга боротьба. Але цього не трапилось, бо ці землі були хорватськими.

Залишається питання проти яких хорватів ходив київський князь у 993 р. Версія про завоювання Закарпаття і включення його до складу Київської держави, яка спирається тільки на цей фрагмент, не підкріплена іншими аргументами і виглядає непереконливо. Правдоподібніше, що Володимир виступив проти дністровських хорватів, бо під час цього походу на Київ напали печеніги і князь повернув назад. Якби його військо знаходилося за Карпатами, зробити це було би практично неможливо. Хорвати з Середнього Дністра могли домовитись з печенігами про напад останніх на Київ. Боротьба Києва за Середнє Подністров'я була нелегкою. Розкопками Бориса Тимощука расвідчені розорення ряду городищ цього регіону в кінці X ст. У Закарпатті нічого подібного не знайдено.

⁷⁹ Labuda G. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej — w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Rzeszów, 1996. S. 9–17.

⁸⁰ Nalepa J. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie // Początki sąsiedztwa. S. 47–64.

⁸¹ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст. Киев, 1988. С. 9.

⁸² Таку версію попередньо обґрунтував Я. Дашкевич на засіданні постійного наукового семінару “Княжа доба” (керівник І. Мицько) у Львові у 2004 р.

⁸³ Королюк В. Д. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Кр. сообщ. ин-та славяноведения. N 9. 1952. С. 48–49.

Про “руських хорватів” згадував і польський хроніст Вінцентій Кадлубек (бл. 1160–1223), але ці згадки, напевно, запозичені з руських літописів і не можуть дати нічого нового для локалізації хорватів. Тільки один фрагмент можна інтерпретувати як повідомлення про боротьбу за хорватські землі між Угорщиною та Польшею в період після 966 — до 981 рр.: “Гунів чи Утрів, Хорватів і Мадярів, племена сильні, він перебрав під свою владу”⁸⁴. Цей фрагмент також певною мірою підсилює висновок, що хорвати межували з Угорщиною і з півночі, тобто від Карпат.

Дослідники тексту “Орозія” англійського короля Альфреда Великого (879–899/901) встановили, що інформацію про центральні райони Європи взято від дипломатів, які перебували при дворі імператора франків Арнульфа (887–899 рр.), котрий у 892 р. пробував завоювати Велику Моравію і через купців, місіонерів та інших розвідників збирав інформацію про слов’янські землі⁸⁵. Хороти [хорвати] поміщені Альфредом на схід від далемінців [далемінців–гломачів] і на південь від Мегда, “а з півночі від землі знаходяться сарменди до самих Рифейських гір” [Орозій, 12–13]. Далемінці–Гломачі разом з сіулами, колодицями, мільчанами і лужицями входили до союзу сорбів [сербів]⁸⁶, відомому Костянтиніві Багрянородному як Біла Сербія. Нині залишки цього союзу збереглися як лужицькі серби. Землі далемінців локалізуються між р. Каменицею, притокою Мульди, Лабою до Стрїли, Ползницею і Крушними горами. Отже, за Альфредом, межі між Білою Сербією і Білою Хорватією на заході проходили над верхньою Лабою. Сюди легко поміщаються і чеські хорвати з–над верхньої Лаби і сілезькі хорвати з–над верхньої Ніси, відомі з пізніших джерел⁸⁷.

Ще в минулому столітті Ян Босворт апріорно помістив Мегд у Східній Пруссії і Польщі⁸⁸. Пізніше Г. Лябуда досить переконливо ототожнив Мегд з Мазовією⁸⁹. Територія Мазовії чітко окреслена топонімами типу Мазовшани, Мазовше, Мазев, Мазево, Мазовецьк, Мазури, Мазурка, Мазурков (їх всього 13), які розташовані на історичних межах Мазовша⁹⁰.

Сарменди — це, безперечно, сармати, як і вважала Віра Матузова⁹¹. Цим терміном вчена Європа довгий час позначала населення своєї східної частини.

Під Рифейськими горами в літературі звичайно розуміють Уральські гори. Тому цей фрагмент можна розглядати як вказівку, що за хорватами аж до Уралу живуть сармати, тобто незнаний народ. Проте це зовсім неоднозначно. “Скіфія лежить під самою північчю і біля підніжжя Рифейських гір, звідки дуї Бореї”, — писав Псевдо-Гіппократ. “У Скіфію і в північні землі вступив жадливий Бореї... і що ж? Хіба Гіпаніс [Південний Буг — Л. В.], що бере початок зі скіфських гір, будучи

⁸⁴ Monumenta Poloniae Historica. T. 2. Lwów, 1872. P. 23.

⁸⁵ Ekblom R. Alfred the Great as Geographer // Studia Neophilologica. T. 14. Uppsala, 1941/1942. P. 142; Łowmiański H. Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 144–145.

⁸⁶ Boswort J. King Alfred’s Anglo-Saxon version. London, 1859. P. 37; Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. Warszawa, 1961. S. 95.

⁸⁷ Niderle L. Slovanske starožitnosti. D. 3. Praha, 1911. S. 128.

⁸⁸ Boswort J. King Alfred’s. P. 37.

⁸⁹ Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. Warszawa, 1961. S. 96–98.

⁹⁰ Maszyński K. Kultura ludowa słowian. Cz. 2. Zesz. 2. Kraków, 1939. S. 1548, mapa fig. 391.

⁹¹ Матузова В. И. Английские средневековые источники. Москва, 1979. С. 28.

спочатку прісним, не псується пізніше гіркими солями?” — читаємо у “Метаморфозах” римського поета Овідія, засланоного в I ст. у Томи на побережжі нинішньої Румунії. Тут явно під Рифейськими [Скіфськими] горами можна бачити Карпати⁹².

Мазовія межувала з лендзянами. Лендзяни залишилися невідомими королю Альфреду, але він знав про віслян: “А на сході від Моравії знаходиться країна Віслян, а на схід від неї Дакія” (Орозій, 12). “Дакія” це така ж сама вчена фікція як “Сарматія”. У IX ст. обох не існувало. Про віслян відомо також і з Життя св. Мефодія: “Поганський князь, сильн вельми, сидить в Віслех, ругашеся християном і пакости діяше”⁹³. На підставі цих фрагментів Г. Ловмяньський відніс до хорватів і віслян і лендзян⁹⁴. Для такого категоричного висновку немає жодних підстав, а тим більше для припущення, що лендзяни входили в державу віслян. Ці фрагменти дозволяють тільки вважати, що вісляни були пов’язані з Верхньою Віслою. Десь між 874–885 рр. Святоплук Моравський взяв в полон віслянського князя і примусив його насильно прийняти хрещення⁹⁵.

Отже можна вважати, що, уточнюючи західні і північні межі хорватів, “Орозій” короля Альфреда прив’язує хорватський масив до Карпат. В джерелі згадуються вісляни, але сам Альфред ніде не ототожнює їх з хорватами.

Арабський Анонім часів Святоплука Моравського (870–894) дійшов до нас в передачі Абу Алі Ахмада ібн Умара ібн Рошта (поч. X ст.) та перського історика Абу Саїд ель-Хайн Гардізі (XI ст.). Від Аноніма походить згадка про плем’я Grwab і його князя Suwayyat Balk [ібн Рошт] чи плем’я Garawat і його князя Suwiyyat Malik [Гардізі]⁹⁶. В обох випадках легко побачити спотворені назви хорватів і князя Святоплука. Можна погодитись з Г. Ловмяньським, що східні купці, торгуючі з державою моравського князя, називали її після першого “з краю” племені, яке підлягало цьому володареві. Але намагання польського історика за всяку ціну віднести ці відомості аж до віслян, відкинувши хорватів наддністрянських та карпатських, виглядає надто непереконливо⁹⁷. За його версією арабські купці, щоб потрапити в резиденцію Святоплука на Мораві мусили йти стороною від Дністра і Карпат через Волинь на Віслу і через це залишали в стороні хорватів наддністрянських і чеських, не кажучи вже про хорватів карпатських. Для підтвердження своєї гіпотези він вказував на скарби дірхемів в Дорогичині та в околицях Любліна. Але саманідське срібло знайдене і у Перемишлі та в Закарпатті (Хуст). У Перемишлі, згідно Єхуди бен Меїр ха-Кохен, вже на початку XI ст. функціонувала єврейська торговельна факторія⁹⁸. Навряд чи арабські купці самі доходили до столиці Святоплука. Свою інформацію вони збирали в хозарських містах і у Києві. Єврейські купці з Хозарії не пускали їх далі. Щоб їх обійти довелося вести торгівлю через Булгар. Обійти ж Київ не було ніякої можливості. Легенди про Артанію, де вбивають іноземців,

⁹² Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. Москва, 1985. С. 159.

⁹³ Цит. за: Исаевич Я. Д. Висляне и лендзяне в IX–X вв. С. 151.

⁹⁴ Łowmiański H. Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 150–151.

⁹⁵ Magnae Moraviae fontes historici. D. 2. Brno, 1967. S. 154–156; Pramene k dejnam Vel’kej Moravy / Vyd. P. Patkoš. Bratislava, 1968. S. 242.

⁹⁶ Lewicki T. Świat słowiański. S. 347–349.

⁹⁷ Łowmiański H. Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 155–157.

⁹⁸ Kupfer F., Lewicki T. Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Śródkowej Europy. Wrocław–Warszawa, 1956. S. 32–60.

занесені арабами з Києва, свідчать про те, що і місцеві купці не хотіли конкуренції і не пускали арабів далі. А з Києва на Мораву найкоротший шлях через Перемишль або через Карпати⁹⁹.

Що стосується відомостей ал-Масуді (947) про Мораву, Хорватин та Чахін, то вони також взяті з п'ятих рук¹⁰⁰. Але і ці відомості скоріше відносяться до хорватів на Дністрі або в Карпатах ніж до хорватів на Віслі.

Екстрат з різних арабських географів, відомий як Перський Анонім (982), опублікований Володимиром Мінорським, в інформації про князя Святоплука зазначає, що столиця цього князя була в місті Хурдаб /Хурбад/ над рікою Рута, котра випливає з гори, яка лежить на межі печенігів, угрів і русів, і через край русів біжить до краю слов'ян. В Хурбаді 3 дні в місяці були призначені для торгів і все населення торгувало¹⁰¹. Інтерпретація цього фрагменту має велику літературу. Були варіанти ототожнення Руди з Окою, Дунаєм та іншими ріками. Але майже очевидно, що Рута може бути Прутом, котрий витікає з околиць Говерли. Нижня течія Пруту у Х ст. була зайнята болгарами, які на той час вже були слов'янами. Район верхньої течії Пруту був приблизною межею Київської Русі (після приєднання дністровських хорватів), Угорщини і печенігів. Густа сітка селищ і городища IX–X ст., досліджені Б. Тимошуком на Буковині і віднесені до білохорватських, не заперечують проти такої локалізації. Версія Маркварта ніби столицею Святоплука був Краків бездоказова¹⁰². Хурдаб на Руді — теж не столиця моравського князя, а один з центрів міжплеменного торговельного обміну на зразок Ладоги чи Бірки, розташований на краю держави Святоплука, десь у верхній течії Пруту. Подібно і Ладога була розташована на краю Славії, а Бірка — на краю Швеції. Не виключено, що це була столиця одного з хорватських князів. На думку Ореста Корчинського місто Хорват знаходилося у центрі Великої Хорватії на городищі Стільсько, яке лежить на р. Колодниці, лівій притоці Дністра¹⁰³, але і ця гіпотеза також ніяк не прив'язана до тексту джерела.

Таким чином і східні автори підтверджують можливість поширення меж хорватського масиву до Верхнього Пруту і Карпат, а також залежність цього масиву в IX ст. від князя Святоплука Моравського.

Легенда про св. Вацлава, чеського князя, вбитого братом Болеславом у 929 р., була сформована в 940–970 рр. Вона лягла в основу Його житія. Формували легенду сучасники, знайомі з фактичним перебігом подій. Після загибелі Вацлава його мати Драгомира втекла в Хорватію. Болеслав енергійно намагався дістати матір в свої руки, але не зміг цього добитись¹⁰⁴. На цій підставі можна допускати, що межі хорватів знаходились недалеко від землі пшован, що співпадає з західними межами хорватів, окресленими “Орозієм” короля Альфреда. Невдача спроб Болеслава свідчить, що хорвати вели незалежну політику і принаймі їх верхівка вже була

⁹⁹ Крюков В. Чи знали арабські автори IX–X століть про Карпати і карпатських слов'ян? // Україна в минулому. Вип. 4. Київ–Львів, 1993. С. 7–16.

¹⁰⁰ Lewicki T. *Swiat słowiański*. S. 25.

¹⁰¹ Hudud al-‘Alam “The Regions of the World” A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D / By V. Minorski. London, 1937. P. 159.

¹⁰² Marquart J. *Ostereuropaishe*. P. 471.

¹⁰³ Корчинский О. Городище–гигант в предгорьях Украинских Карпат // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Т. 3. Москва, 1987. С. 11–15.

¹⁰⁴ Chaloupecký V. *Kniže svaty Vaclav* // *Česky časopis historický*. T. 47. 1946. S. 47.

християнською. Вони могли переправити княгиню далі на схід, де Болеслав не мав впливу.

Можна зробити певні уточнення співставляючи Празький привілей 1086 р. з Географом Баварським. Празький привілей 1086 р. був наданий кайзером Генріхом IV своєму канцлерові празькому єпископу Яроміру-Гебгардту (1040–1089/90 рр.), синові чеського князя Бржетислава I. Єпископ добивався виходу Празького діоцезу з-під влади чеських королів і перетворення його у церковний лен імперії. Документ 1086 р. спирався на більш ранній документ 983 р. з описами меж Празької єпископії. Зрозуміло, що празька кафедра не мала потреб фальсифікувати східні кордони свого діоцезу, де лежали території, котрі у XI ст. належали до держави могутнього київського князя, а в церковному відношенні підлягали константинопольському патріарху. Тому в документі 1086 р. було просто переписано відповідні пасажі документу 973 р., підтвердженого папою Бенедиктом (972–974) та імператором Оттоном I († 973), які відбивали стан справ ще за часів Великоморавської держави кінця IX ст. або Чеської держави другої половини X ст.¹⁰⁵

„Далі до півночі такі є кордони: Пшовани (Pssouane), Хорвати і другі Хорвати (Chrouati et altera Chrowati): Зласани (Zlasane), Требовани (Trebouane), Поборани (Poborane), Дедолізи (Dedolize) аж до серединного лісу, де біжить границя Мільчан (Milcianorum). Звідси до сходу такі має ріки граничні Буг (Bug) іменується і Стір (Ztir) ... разом з гродом Краковія (Crasouua) і краєм, котрий має назву Ваг (Vag) і з усіма територіями, котрі належать до згаданого граду, котрий є Краковія (Crasouua). Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, котрих назва є Тріті [Татри — Л. В.]...”¹⁰⁶.

На підставі цього фрагменту Л. Нідерле зробив висновок, що хорвати розміщались між польськими та чеськими племенами. Він вважав, що початково Велика Хорватія мала свій політичний центр у Кракові, підтримавши згадану вище версію Й. Маркварта, яку слушно критикував свого часу М. Грушевський. Близько 560 р. авари розгромили і розчленили Велику Хорватію, змусивши значну частину хорватів перейти в Паннонію і Далмацію (де вони живуть і нині). Тому відлами хорватів були розсіяні в Заалі, на Одрі, у Східній Галичині і Чеських Карконосах¹⁰⁷.

Г. Ловмянський також вирішив, що принаймі одне з племен хорватів, названих у Празькому привілеї, можна без вагань локалізувати над Віслою і ототожнити з віслянами¹⁰⁸, тим самим, без жодних обґрунтувань опускаючи зауваження Владислава Кентшинського¹⁰⁹ та висновки Й. Відаєвича¹¹⁰, який не допускав можливості ототожнення віслян з хорватами.

¹⁰⁵ Kozłowska-Budkowa Z. Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Kraków, 1937. S. 13–15; Labuda G. Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku // Chryścianizacja Polski południowej. Kraków, 1994. S. 92–94.

¹⁰⁶ Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae / Ed. G. Friedrich. T. 1. Praha, 1894–1897. P. 93; Vaneček V. Pevnich tisíc let. Praha, 1949. S. 126.

¹⁰⁷ Niderle L. Slovanske starožitnosti. D. 2. Sv. 1. Praha, 1906. S. 193, 224.

¹⁰⁸ Łowmiański H. Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 174.

¹⁰⁹ Kętrzyński W. Granice Polski w X wieku // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. T. 35. 1894. S. 2.

¹¹⁰ Widajewicz J. Państwo Wiślan. Kraków, 1947. S. 15.

Обидві гіпотези виглядають сумнівними. У Празькому привілеї 1086 р. Краків та його околиці виділено окремо. Тобто якраз вісялини могли відділяти білих [західних — Л. В.] хорватів від других хорватів: зласан, требован, поборан...

Свого часу Степан Томашівський висунув здогадку, що до 981 р. існувало залежне від чехів політичне об'єднання, яке охоплювало землі пізнішої Словаччини, Краківщину, Надсяння та Верхні Побужжя¹¹¹. З цього мало би випливати, що східна частина Великої Хорватії, куди були включені землі пізнішого Белзького князівства, входила до 981 р. в орбіту Чеської держави.

Т. з. Географ Баварський („Опис міст і територій з північної сторони Дунаю”), відредагований баварським монахом Рудольфом після 844 р., джерелами якому служила переважно купецька інформація, досі служить джерелом, спираючись на яке, вчені з перемінним успіхом стараються розмістити племена, згадані у пам'ятці, на “своїй” території. Коли це зовсім не вдається, племена відносять до неідентифікованих.

В числі таких назв — “Zeruiani”. Існує версія їх ідентифікації навіть як чернігівських сіверян. Найбільшого визнання здобула здогадка Тадеуша Левицького, за якою Zeruiani — серби, тобто нинішні лужицькі серби. Т. Левицький виходив з порядку назв в контексті пам'ятки: Lendizi — Thafnezi — Zeruiani — Prissani — Velunzani. Так як Lendizi — це лендзяни, локалізовані в Сандомирській землі, а на думку польського історика Prissani і Velunzani — спотворені назви поморських племен пуржичан і велинян, то Zeruiani—Сорби були поміщені між середньою Віслою та нижньою Нотецією¹¹². Вже Г. Ловмяньський помітив непевність такої локалізації¹¹³, але розчарувавшись в можливості розмістити названі племена на польських землях, він взагалі запропонував не брати до уваги порядок назв в контексті. Така теза дозволяє розглядати будь-які версії без обмежень, відірвано від місця у тексті, в залежності від фаєтазії їх авторів. Тому з'явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені від Помор'я мало не до гирла Дунаю, але жодна з них не стала переконливою.

Іван Крип'якевич пропонував “Zeruiani” читати як “черв'яни”, тобто плем'я пов'язане з градами червенськими найдавніших літописів. Племінна назва черв'ян збереглася у Іпатіївському зведенні, а також відбита у топонімі Червняни (Черляни, нині у Городоцькому р-ні Львівської обл.)¹¹⁴. Це в'яжеться і з контекстом, де сказано, що плем'я складало велику “державу, що з неї, як кажуть, походять всі люди слов'янські”. Легко пояснити і етимологію назви у німецькому спотворенні: Zeruiani = Czeruiani = Czerweni = Черв'яни. Крім того цей варіант вписується в порядок назв Географа Баварського: Lendizi — Thafnezi — Zeruiani — Prissani — Velunzani.

Lendizi — це, звичайно, лендзяни; Velunzani — волиняни, Thafnezi — сусідні з ними таяни¹¹⁵. Тоді Prissani це присяни, тобто плем'я, що живе на р. Сян (спо-

¹¹¹ Томашівський С. Дев'ятсот літ тому. З приводу ювілею міста Белза // Нова зоря 1930. N 1. С. 11.

¹¹² Lewicki T. Leizike Konstantina Porfirogenety // Roczniki Historyczne. T. 32. Poznań, 1956. S. 32–33; Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. Warszawa, 1961. S. 66–69, 83.

¹¹³ Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. T. 20. Poznań, 1951–1952. S. 51.

¹¹⁴ Крип'якевич І. Галицько–Волинське князівство. Львів, 1999. С. 81, 84, 29.

¹¹⁵ Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально–Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально–Східній Європі. Випуск 4. Київ, 2004. С. 105–

творена назва від Zlasani з Привілею 1086 р. — засяни (засянці), позаяк форми присянці, прикарпатці і т. д. характерні для більш пізнього часу). За даними Географа у них було 70 громад. В районі Перемишля — Сянока було майже стільки ж городищ. Миколай Карамзін¹¹⁶, Йозеф Добровський¹¹⁷ і Антон Кралічек¹¹⁸ відстоювали тотожність Prissani = Brzezani. Крисинський висунув варіант: Prissani = Brissani, згадані Гельмольдом над нижньою Гавелою¹¹⁹. Владислав Войцеховський, Рішард Керншовський, Генрік Ловмяньський та інші прив'язували це плем'я до поморських Пуржич¹²⁰. Існують ще локалізації племені в районі Пружан в Білорусі чи Прізра на Балканах. Всі вони змушують сильно “вивертати” назву джерела, у залежності від бажань дослідника. Вони не враховують ні етимології назви, ні наявності археологічних пам'яток відповідної епохи і не вписуються в контекст назв Географа. Можна сильно сумніватися, що “Опис територій з північної сторони Дунаю” взагалі включав поморські племена, віддалені від дунайського регіону.

Локалізуювши Засян (Засянців) можна спробувати локалізувати і інші племена, згадані в Привілеї 1086 р.: Trebouane, Roborane, Dedolizi. Найпростіше було би требовлян ототожнити з теребовлянами, які розміщались в районі нинішньої Тереховлі в басейні Середнього Дністра на його лівому березі. Цей район густо заповнений археологічними пам'ятками відповідного періоду. При локалізації племені дослідники виходили з засади, що назва племені походить від “треба” — ритуальна жертва. Тому требов'ян пробували локалізувати в Чеській Требові над Орлице (Стефан Закшевський, Стефан Арнольд), на р. Требнице (Йозеф Відаєвич, Тадеуш Лер-Сплавінський), р. Качаві в околицях Легнице, яка колись називалася Требовою. Всі ці локалізації слабо в'яжуться з документом 1086 р. Можна ще згадати і р-н Требішова у Словаччині чи р. Тереховлі на Закарпатті¹²¹. Велика кількість топонімів, пов'язаних з требов'янами на території по обидві сторони Карпат, а також у нинішній Хорватії (53 назви) може бути і свідченням міграції одного з найбільших хорватських племен, можливо пов'язаного з охороною головного святилища хорватського язичеського пантеону.

“Roborane” з Привілею 1086 р. при спробах локалізації перетворилися у “Tobrzanie” в Нижній Сілезії. Інші варіанти пов'язані з верхнім та середнім Бобром в околицях Болеславця і Вленя. Але ці землі входили у володіння брата св. Вацлава — Болеслава і не були хорватськими. Після локалізації засян і требовлян для бобрян підходить лівобережжя Верхнього Дністра до витоків Бугу. Сюди можна включити і р. Боброк, де пізніше виникла Бібрка, і був уділ князя Дмитра Корятювича Боброк-Волинського.

132.

¹¹⁶ Карамзін Н. М. История государства Российского. Т. 1. Санкт-Петербург, 1818. С. 22.

¹¹⁷ Dobrovsky J. Die Sloven stamme auf der Nordseite der Donau // Archiv fur Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. 18. 1827. N 92–93. S. 150.

¹¹⁸ Kraliček A. Der sogenannte Baierische Geograph und Mähren Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens. T. 2. 1898. S. 220.

¹¹⁹ Krysiński A. Pomorze pleminne w swietle przekazzy t. zw. Geografa Bawarskiego // Materiały Zachodnio-Pomorskie. T. 7. 1961. S. 499.

¹²⁰ Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w swietle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. №3. 1951–1952. S. 81; Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego. S. 15.

¹²¹ Młynarska-Kaletynowa M. // Słownik starożytności słowiańskich. T. 6. Cz. 1. Warszawa, 1977. S. 190–191.

Дедолізів — дядошан (чи дзядошан як пропонували називати їх П. Шафарик та А. Кралічек), яких П. Шафарик розміщав у районі пізнішого Галича¹²², напевно, слід локалізувати у масиві сілезьких племен на лівобережжі Одри¹²³, в тексті джерела фрагмент закінчується бобряними, а дядошани відносяться до наступного фрагменту¹²⁴.

Обгрунтованою виглядає гіпотеза Я. Ісаєвича щодо можливої помилки у тексті Привілею 1086 р. Ріка Стір, скоріше всього, спотворена назва р. Стрий. У 60–80 рр. X ст. Краківщина входила до Чеської держави, межа впливів якої проходила в районі річок Стрия (східна межа пізнішої Перемиської землі) і Буту¹²⁵. З цього масиву необхідно виключити волинські землі, бо у Привілеї 1086 р. не згадуються сусідні з засянами волинські племена черв'ян та таян, не кажучи вже про бужан і волинян. Прийняття цієї гіпотези сильно звужує базу пошуків локалізації хорватських племен, згаданих в Привілеї 1086 р., обмежуючи її витокami Західного Буту та р. Стрий.

В цьому регіоні, на якому пізніше виникли Перемишльське та Звенигородське князівства, у IX–X ст. напевно існували племінні хорватські князівства засян, требовлян і поборан (бобрян). На цих теренах знайдено ряд гігантських городищ, окремі з яких (Пліснеськ чи Стільсько) могли бути столицями племінних князівств. Племінна назва требовлян могла походити від загальнохорватського святилища, де справлялася “треба”. Цілий ряд таких святилищ знайдено на Буковині, у Тернопільській та Івано–Франківській областях¹²⁶. Одне з них знаходилося біля с. Глова Миколаївського р-ну Львівської обл.¹²⁷. Поруч — гігантський комплекс давнього міста у Стільську, яке загинуло в кінці X ст., коли великий князь Володимир Святославич приєднав хорватські князівства.

Підводячи підсумок досліджень писемних джерел можна дійти до висновку, що у середині X ст., коли Костянтин Багрянородний завершив писати свій трактат, Велика Хорватія як єдина держава вже не існувала. У її західній частині була держава Біла Хорватія, яка, можливо теж мала назву Великої. Рівночасно східні землі Великої Хорватії і далі по традиції продовжували називатися Великою Хорватією. Між Білою Хорватією і східними землями Великої Хорватії вклинилися сілезькі і лехітські племена, головним з яких були вісляни.

¹²² Szafarzyk P. J. *Slowiańskie starożytności*. T. 2. Poznań, 1844. S. 100, 776.

¹²³ Kraliček A. *Der sogenannte Baierische Geograph*. P. 226; Zeuss K. *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. Helderberg, 1925. P. 615; Kucharski E. *Polska w zapisie karolińskiej zwanej niewłaściwie “Geografem Bawarskim”* // *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu historyków Polskich*. T. 1. Sekcja 2. Lwów, 1925. S. 6–15; *Spal J.* *Jmena zapadnich Slovanu u Geografa Bavorskeho* // *Slavia*. T. 24. 1955. Z. 1. S. 6; *Pilar O.* *Dilo neznameho bavorskeho geografa* // *Historicka geografie*. T. 12. 1974. S. 229.

¹²⁴ *Войтович Л.* *Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку*. С. 118–119.

¹²⁵ *Ісаєвич Я. Д.* *До питання про західний кордон Київської Русі* // *Ісаєвич Я.* *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура*. Львів, 1996. С. 90–104.

¹²⁶ *Тимошук Б. О.* *Язическі святилища Галицької Русі* // *Історико–філологічний вісник Українського Інституту*. Т. 1. Москва, 1997. С. 176–181

¹²⁷ *Тимошук Б. О.* *Лівське городище–святилище* // *Міжнародна наукова конференція: Галицько–Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Галич, 19–21 серпня 1993 р. *Тези доповідей та повідомлень*. Львів, 1993. С. 28–29.

Велика Хорватія була племінним об'єднанням хорватських племен, з територією якого в середині VI ст. розпочалося переселення частини хорватських племен у Паннонію і Далмацію. Писемні джерела дозволяють гіпотетично локалізувати територію Великої Хорватії від середньої течії Пруту і Дністра на сході до верхньої течії Вісли і Лаби на заході, вздовж Карпат Татрів і Судетів. Південні і північні кордони на підставі писемних пам'яток не можуть бути точно окресленими. Але до складу цього масиву можна включити територію Закарпаття. "Хорватські" топоніми в основному зосереджені на Закарпатті: Хорващик (басейн Тиси в р-ні Кошиць), Ерде-Хорвати (басейн Тиси), Хорвать (на р. Красна, доплив Тиси) і Храбоч (басейн Тиси). Сюди можна додати і популярні прізвиська Хорват, Горват і т. д. В інших регіонах, якщо не брати до уваги басейну Верхньої Лаби, хорватські назви зустрічаються поодиночі і носять випадковий характер.

В часи князя Святоплука I Моравського (871–894) окремі племена хорватів, а також і вісляни ввійшли до складу Великої Моравії. Напевно, що на сході межі його впливу сягали витоків Бугу і р. Стрий, де розміщалися племінні хорватські князівства засян, поборан (бобрян) і требовлян. У Карпатах межі впливу Святоплука сягали верхньої течії Пруту. В сферу його впливу входило, напевно, і Затися в Закарпатті¹²⁸. Хорватські князівства у Середньому Подністров'ї після розпаду Великої Хорватії, очевидно, залишалися незалежними. Після падіння Великої Моравії поборани (бобряни) і требовляни вийшли з-під моравського впливу, а засяни, схоже, потрапили під угорський, а пізніше польський впливи. Ці племінні князівства були у X ст. завойовані київським князем Володимиром Святославичем і включені до складу його держави. Здогадку про існування окремих хорватських князівств на східних землях Великої Хорватії першим висловив Ріхард Репель¹²⁹.

Починаючи з перших дослідників текстів Костянтина Багрянородного Ансельма Бандурі, Іоганна-Христофа Гаттерера, Фрідріха Геркена, більшість вчених, в т. ч. Миколай Карамзін, Яків Головацький, Михайло Лебедкін, Сергій Соловйов, Микола Барсов, Франьо Рачкі, Олексій Шахматов, Сергій Середонін, Любор Нідерле, Ярослав Пастернак, Михайло Смішко, Борис Рибаків, Петро Третяков, Валентин Седов, Олександр Майоров а також багато інших істориків розміщали початкові осаді хорватів і Велику Хорватію в Галичині. М. С. Грушевський, який не поділяв цієї думки, змушений був, як уже зверталася увага, допускати можливість печенізьких нападів через угорські землі і гори на хорватів на Верхній Одрі. Відчуваючи слабкість такої аргументації вчений залишав це питання відкритим. Його сумніви використав Г. Ловмянський як додаткову аргументацію, щодо Великої Хорватії на Віслі, звідки хорвати прийшли у Галичину¹³⁰. Хорватські історики, не вдаючись у подробиці, в цілому прийняли версію про прабатьківщину за Карпатами. Модерна теза Г. Кунстманна, який запропонував повернутися до давньої версії міграції хорватів з гирла Дону на Балкани, а звідти їх вихід на північ до Одри, не отримала широкого визнання. Він виходив з того, що Велика і Біла Хорватія одне

¹²⁸ *Войтович Л.* Слідами білих хорватів // Літопис червоної калини. 1993. N 5–6. С. 2–10, 54; *Його ж.* "Білі" хорвати чи "карпатські" хорвати? // Миколаївщина. Т. 1. Львів, 1998. С. 49–50; *Овчинников О.* Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 19–21.

¹²⁹ *Roepell R.* Geschichte der europaischen Staaten // Geschichte Polens. Bd. 1. Hamburg, 1840. P. 144.

¹³⁰ *Łowmiański H.* Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 112; T. 3. Warszawa, 1967. S. 68–69.

і теж поняття. Просто "Bel" повинно читатися як "Wel", а отже "velochrobati" (великохорвати) було первинною назвою хорватів. Другим аргументом Г. Кунстманна є версія походження племінної назви далемінців від далматів¹³¹. Хоча Нада Клаїч, одна з найвидатніших хорватських істориків, під впливом цієї версії змінила свою попередню думку і помістила Білу Хорватію у Карантанію¹³², більшість істориків виступила з критикою поглядів Г. Кунстманна. З них особливо переконливою виглядає аргументація Радо Катічіча¹³³. Окремо стоїть гіпотеза Івана Мужича, який головним чином на підставі антропологічних матеріалів розвинув тезу про автономність хорватів у Далмації¹³⁴.

Велика Біла Хорватія у X ст. визнала залежність від германського імператора Оттона I. Її локалізація на Верхній Віслі і Верхній Одрі добре обгрунтована Л. Гауптманом¹³⁵ і підтримана Бого Графенауером¹³⁶, залишається загальноприйнятою. Недавно Стефан Пантелич уточнив її західні та північні кордони на Заале і Білій Ельстер¹³⁷.

Виходячи з сказаного вище закарпатських, придністровських і присяньських хорватів правильніше було би називати карпатськими хорватами, як пропонує Я. Ісаєвич, а не білими хорватами, як пишуть більшість українських та російських авторів. Білі хорвати розміщались у верхів'ях Вісли та Одри, на Заале і Білій Ельстер, де С. Пантелич розшукав цілі райони, які користувалися автономією ще у XIV–XV ст., та потужні залишки топонімії.

3. Спроба локалізації Великої Хорватії

Основною особливістю північнодністровського регіону, яка відрізняє його від сусідніх волинських земель, є наявність підплитових поховань. Місцеве населення хоронило своїх покійників в ямах без курганів. Більшість ям покриті кам'яними плитами. Враховуючи, що могильники без жодних наземних ознак знаходились в основному на полях, можна допускати, що при оранці за довгі століття немало плит було просто забрано з поверхні. Підплитові поховання нічим не відрізняються від звичайних ямних безкурганних поховань. Всі вони містять трупопокладення з західною орієнтацією. Трупи покладені переважно без домовин в ямах глибиною

¹³¹ *Kunstmann H.* Über den Namen der Kroaten // *Die Welt der Slaven*. T. 27/1. 1982. P. 131–136; *Id.*, *Kamen die westslavischen Daleminci aus dalmatien ?* // *Die Welt der Slaven*. T. 28. 1983. P. 370; *Id.*, *Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos* // *Die Welt der Slaven*. T. 29/1. N. F. VII. 1984. P. 119.

¹³² *Klaić N.* Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta // *Croatica Christiana Periodica*. G. 12. B. 21. Zagreb, 1988. S. 49–62.

¹³³ *Katičić R.* Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena siuga na sjever // *Starohrvatska Prosvjeta*. T. 20. 1990 (1992). S. 225–328.

¹³⁴ *Mužić I.* Podrijetlo i pravjera Hrvata. Split, 1991.

¹³⁵ *Hauptmann L.* Dolazak Hrvata // *Zbornik Kralja Tomislava*. — Zagreb, 1925. S. 88–120; *Id.*, *Seoba Hrvata i Srba* // *Jugoslovenski Istoriski Časopis*. T. 3. 1937. C. 30–61; *Id.*, *Das Regensburger Prwileg von 1086 fur das Bistum Prag* // *Mitteilungen des Instituts fur Osterreichische Geschichte*. — T. 62. 1954. S. 147.

¹³⁶ *Grafenauer B.* Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // *Historijski zbornik*. T. 5. Zagreb, 1952. S. 1–55.

¹³⁷ *Pantelić S.* Najstarija povijst Hrvata. Mainz, 1993.

0,3–1,1 метра. Розміри плит від 1,5 x 0,4 до 2,2 x 1,0 метрів. Трапляються і плити обложені камінням. Більшість поховань безінвентарні. Зрідка у жіночих похованнях знаходять підвісні кільця перснеподібної форми з одним або двома кінцями, загненими у зворотньому напрямку. Виготовлені вони переважно з чотирьохгранного дроту. Зустрічаються також прості або звиті дротяні персні. Ареал підплитових і ґрунтових могил в основному характерний для середньої течії Дністра, але окремі поховання знаходять і біля його витоків. Приміром — поховання на г. Кляштор у Смільниці Старосамбірського р-ну Львівської обл. Кургани для цієї зони зовсім не характерні. Основна маса курганів починається на водорозділі басейнів Дністра та Бугу і Прип'яті. Вони належать волинським племенам. Прослідкувати нижні хронологічні рамки появи підплитових могил поки-що не вдалося. Але це було не раніше X ст.¹³⁸.

Б. Тимошук весь ареал підплитних могил вважав хорватським¹³⁹. У X ст. тут безсумнівно перебували карпатські хорвати. Але не можна не звернути увагу на окремі кургани VII–VIII ст., розкопані на Буковині і в Придністров'ї з похованням на горизонті в неглибоких ямках або без ямок. Що стосується Закарпаття, то нам відомий тільки один безкурганний тілопальний могильник в Ужгороді, решта могил мають кургани. Оскільки на Закарпатті збереглося найбільше хорватських топонімів, то саме це є вразливим місцем гіпотези Б. Тимошука. Теж можна сказати і про могильники навколо Перемишля.

Висновок Володимира Петегирича щодо неможливості привнесення обряду підплитних поховань з заходу заперечень не викликає¹⁴⁰. Також слушним є заперечення Володимира Войнаровського тези, що підплитні поховання були наслідком соціальної диференціації суспільства¹⁴¹. Ареал підплитних поховань у X ст. зазнав сильного впливу переселенців з Нижнього Дністра, тобто тиверців. Розвиток місцевого населення цього ареалу також пов'язаний з верхньодністровським варіантом черняхівської культури. Його носії хоронили своїх покійників під кам'яними плитами або з кам'яними обкладками. Відомі поодинокі курганні могили¹⁴². Вітіснені печенігами з південних районів тиверці розселилися серед хорватів в основному на

¹³⁸ Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // Советская Археология. 1961. № 3. С. 56–73; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР. Москва, 1982. С. 128.

¹³⁹ Тимошук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969; Його ж. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976; Його ж. Восточнославянская община VI–X вв. Москва, 1980; Тимошук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв // Советская Археология. 1981. № 2. С. 80–93; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. Київ, 1982; Його ж. Социальная типология селищ VI–X вв. // Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье. Кишинев, 1985. С. 3–24.

¹⁴⁰ Петегирич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини // Тези доп. і повід. 1–ї Тернопільської обл. наук.-істор. конф. Тернопіль, 1990. С. 72.

¹⁴¹ Войнаровський В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Темат. збірник наукових праць. Київ, 1992. С. 40–41.

¹⁴² Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині // Мат. і Дослід. з Археології Прикарпаття і Волині. Вип. 5. Київ, 1964.

території пізнішого Теревовельського князівства, утворюючи й спільні могильники, на яких зберегали своєрідність своїх поховань — під плитами¹⁴³. Ареал підплитових поховань має поширення і на теренах Словаччини та Чехії, тобто Великої Моравії. Знайдені такі поховання і у Хорватії при розкопках у поселеннях Нін і Кашич на г. Маклиново Брдо¹⁴⁴. Але спроба будь-якого пов'язання цих ареалів вимагає дуже обережного підходу.

Ареали хорватів і тиверців у VIII–IX ст. були заповнені пам'ятками культури типу Луки Райковецької, а до того у другій половині V–VII ст. — пам'ятками празького типу. Межа між ними дуже умовна¹⁴⁵.

Подальші пошуки виходять за хронологічні межі дослідження, однак видаються необхідними. Важливим залишається питання етнічної належності населення верхньодністровського варіанту черняхівської культури. Під натиском носіїв пшеворської культури з заходу і зарубинецької культури зі сходу, населення липицької культури, яке жило тут у I–II ст. н. е., відійшло за Карпати або було асимільовано пришельцями¹⁴⁶. Носії липицької культури були фракійцями, можливо костобоками¹⁴⁷. Зарубинецьке населення було слов'янським, принаймні взяло активну участь у слов'янському етногенезі. Частина польських дослідників вважають і пшеворців слов'янами, але ця гіпотеза ще далеко не доведена. Переконливішими виглядають аргументи більшості європейських дослідників, які відносять пшеворців до германського масиву¹⁴⁸. Все це етнічне розмаїття було нівельоване черняхівською культурою. Більше з патріотичних почуттів ніж наукових аргументів хотілося би бачити черняхівську культуру виключно слов'янською. Але це була провінційна римська культура з більш високою технологією виробництва ніж у наступних слов'янських культур, з зачатками писемності, з розвинутою торгівлею з римським лімесом (про що свідчать численні скарби римських монет). Мало ймовірно, щоб все це знищив короточасний гуннський смерч. Скоріше всього основи цієї культури належали масиву германських племен, зрушених до міграції на схід племенами вельбарської культури — готам і гепідам. Тому деякі суттєві надбання цієї культури відійшли з відходом цих племен на захід під натиском гуннів. У VI–VII ст. складні асиміляційні процеси в регіоні завершилися перемогою слов'ян склавінської групи.

Як вважає болгарський історик Еміл Михайлов, "у VI ст. склавінська (сербохорватська) зона охоплювала велику територію на захід від р. Сян і верхів'їв Дністра і на південь від верхньої Вісли. На заході ця зона охоплювала більшу частину сучасної Словаччини, а її південна межа впиралась в північні схили Карпат..."¹⁴⁹.

¹⁴³ Войнаровський В. М. Підплитові поховання. С. 42–43; Седов В. В. Восточные славяне. С. 128.

¹⁴⁴ Belosević J. Materijalna kultura Hrvata od VII do X stoljeta. Zagreb, 1980. S. 79.

¹⁴⁵ Михайлина Л. П., Тимощук Б. А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. С. 205.

¹⁴⁶ Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. Київ, 1975.

¹⁴⁷ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932. S. 178.

¹⁴⁸ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Київ, 1984.

¹⁴⁹ Михайлов Е. За руско-българската етніческа граница до края на X век // Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. Т. 15. Кн. 3. 1971. София, 1973. С. 186.

У 1893 р. розкопками Йозефа Сомботі розпочалося дослідження могильників культури карпатських курганів¹⁵⁰. Пам'ятки цієї культури заповнюють північні і східні схили Карпат, а також простір між Карпатами і верхів'ями Дністра, Пруту, Серету, верхів'я Тиси, на північному заході вони доходять до р. Стрий у р-ні Добрян (Вижницький, Глибоцький, Кіцманський, Сторожинецький р-ни Чернівецької обл.; Коломийський, Надвірнянський, Косівський і, частково, Тлумацький та Галицький р-ни Івано-Франківської обл.; Стрийський і Старосамбірський р-ни Львівської обл. та Хустський і Виноградівський р-ни Закарпаття). Носії цієї культури взагалі не знали плоских цвинтарів. Вони хоронили своїх покійників під невисокими курганами. Кремація тіл відбувалася у трьох основних варіантах: з вміщенням останків в урну, з вміщенням останків в ямку, з насипанням кургану безпосередньо над багаттям. Поселення носіїв культури розміщалося на перших або других надзаплавах невеликих водоймищ поблизу низинних чорноземів та луків, люди жили в наземних будівлях і напівземлянках з вогнищами або печами посередині. Використовувалася ліплена кераміка різноманітних форм. Виготовлення її було недбалючим, глина оброблена погано, слабка, поверхня вирівняна, кольори — синій, червоний, жовтий і коричневий. Орнамент — у вигляді рельєфних валиків на шийці або плечиках, наліплених дужок, пиптів, ямок, зигзагоподібної лінії. Особливості цього посуду — вази на високих ніжках, іноді фігурних підставках, що нагадують аналогічні липицькі типи.

Ці пам'ятки досліджували Іван Копержицький, Михайло Смішко, Корнель Журавський, Ярослав Пастернак, Тадеуш Сулімирський, Володимир Баран, Борис Тимошук, Ліана Вакуленко, Степан Пеняк, Володимир Котигорошко, Василь Михайлеску-Бирліба, Володимир Цигилик, але вперше в окрему археологічну культуру їх виділив М. Смішко. Він вважав носіїв культури карпатських курганів карпами, які будучи відірваними від основного дакійського масиву були асимільовані слов'янами. Археологічні пам'ятки, на його думку, давали підстави для припущення генетичного зв'язку між пам'ятками культури карпатських курганів (кінець II ст. – перша половина V ст.) та слов'янськими пам'ятками VI–X ст. На базі пам'яток культури карпатських курганів розвинувся первинний хорватський ареал¹⁵¹.

Висновки М. Смішка підтримав С. Пеняк, який досліджував пам'ятки культури карпатських курганів у Закарпатті. Він поширив її ареал на все Верхнє Потисся¹⁵².

Ці висновки ґрунтовно підкріплені дослідженнями Л. Вакуленко. Вона заперечує версію отоожнення носіїв культури карпатських курганів з карпами, наголошує на дакійській основі самої культури, але досить переконливо доводить, що у склад-

¹⁵⁰ Szombathy J. Praehistorische Recognoscierungen stour nach der Bukowina im Jahre 1893 // Jahrb. des Bukowiner Landes-Museum. Bd. 2. Czernowitz, 1894. S. 10–21.

¹⁵¹ Смішко М. Ю. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я // Наук. зап. Ін-ту суспільних наук АН УРСР. Т. 1. Львів, 1953; Його ж. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. Київ, 1960; Смішко М. Ю. Поселення III–IV ст. н. е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької обл. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 5. 1964. С. 67–80.

¹⁵² Пеняк С. І. Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. Київ, 1980. С. 162–165.

них асиміляційних процесах, які протікали тут, перемогли слов'янські елементи. В результаті сформувався хорватський масив¹⁵³.

Володимир Баран, Денис Козак та Ростислав Терпиловський вважають, що культура карпатських курганів належала карпам, які були асимільовані слов'янами. Наприкінці IV ст. слов'янська група "черняхівців" з Подністров'я стала проникати у р-ни Верхнього Попруття. З V ст. в цьому ареалі з'являються напівквадратні житла з печами-кам'янками, типовими для слов'ян Середнього Дніпра. З VI ст. цей масив став хорватським¹⁵⁴.

М. Браїчевський розглядав культуру карпатських курганів як локальний варіант черняхівської культури. Етнічно він пов'язував її з хорватами¹⁵⁵.

У румунському Прикарпатті пам'ятки культури карпатських курганів досліджував В. Михайлеску-Бирліба, який вважає носіїв цієї культури наслідком симбіозу липицької культури (даків) та пшеворської культури (германців астинтів)¹⁵⁶. З ним можна погодитися щодо участі обох цих компонентів у етногенезі носіїв культури карпатських курганів.

В. Котигорошко інтерпретує пам'ятки культури карпатських курганів виключно як північнофракійські¹⁵⁷, з чим погодитись важко. У формуванні культури карпатських курганів окрім дакійських, слов'янських та германських елементів взяли участь і сарматські елементи¹⁵⁸. Це підтверджують антропологічні матеріали. Поряд з гетськими мезодоліхокранним типом тут зустрічаються черепи сарматського брахікранного типу¹⁵⁹.

Ще П. Шафарик пов'язував етимолої назви хорвати з карпами, які дали ім'я Карпатам¹⁶⁰. Але у слов'янських мовах "Б" ніколи не переходить у "В" [Хробація — Хорвація]. Карпи були племенем дакійського масиву. Їх активність при-

¹⁵³ Вакуленко Л. В. Памятники культуры карпатских курганов у с. Глубокое // Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968. С. 169–172; *Ії ж.* Поселения культуры карпатских курганів // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976. С. 73–94; *Ії ж.* Пам'ятники підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н. е. Київ, 1977; Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Проблема преемственности черняховских и раннеславянских древностей в свете исследований на Среднем Днестре // *Slavia Antiqua*. Т. 33. 1985. С. 71–136

¹⁵⁴ Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991. С. 57.

¹⁵⁵ Браїчевський М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія. Т. 10. 1957. С. 122–125; *Його ж.* Біля джерел слов'янської державності. Київ, 1964. С. 5.

¹⁵⁶ Mihailescu-Birliba V. Un nouvrان groupe culturel sur le territoire de Roumanie: Les fouilles de Braniste-Nemtisor (Comm. de Vinatori, dep. de Neamts) // *Dacia*. Т. 24. 1980. Р. 181–207.

¹⁵⁷ Котигорошко В. Г. Исследование памятников в Закарпатье // Археологические Открытия. 1976 г. Москва, 1977. С. 312; *Його ж.* Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатье // Советская Археология. 1977. N 1; *Його ж.* Курган первой половины III в. н. э. у с. Братово // Советская Археология. 1979. N 2. С. 153–164; *Його ж.* Итоги изучения могильника Иза I в Закарпатье // Советская Археология. 1980. N 1. С. 239–247; *Його ж.* Раскопки дакийского городища у с. Малая Копаня // Археологические Открытия. 1980 г. Москва, 1981. С. 256.

¹⁵⁸ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. Москва, 1975. С. 319.

¹⁵⁹ Максимов Е. В. Юго-Восточная Европа в первой четверти I тыс. н. э. по археологическим данным. Историография // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990. С. 19–20.

¹⁶⁰ Szafarzyk P. J. Słowiańskie starožitnisti. Т. 1. Poznań, 1843. S. 301; Т. 2. Poznań, 1844. S. 315–317, 544.

падає на III ст. На початку IV ст. більшість карпів було переселено римлянами у Паннонію. Вони покинули Карпати під натиском слов'ян. Становлення і розквіт культури карпатських курганів співпадає з витісненням карпів з Карпат. Та частина карпів, яка залишилася, була асимільована слов'янами за участі германців-астінгів та сарматів. Крім карпів у цих процесах вірогідну участь взяли костобоки — носії липицької культури, також плем'я дакійського масиву, яке було змушене з Верхнього Подністров'я відійти за Карпати, на що звернула увагу Л. Вакуленко. Цікаво, що етимологія назви костобоки та імен окремих їх "царів" дозволяють припускати зв'язки із слов'янськими елементами.

На підставі ряду топонімів явно слов'янського походження Л. Нідерле допускає можливість проникнення слов'ян в області Подунав'я десь в районі середньої дунайської низини ще у I–II ст.¹⁶¹. Після ретельної ревізії його аргументів Леонід Гіндин дійшов висновку про присутність слов'ян у 448 р. в Південній Паннонії і Північно-Західній Дакії, тобто районі нижньої та середньої течії Тиси та Темеша¹⁶². Знайти за Карпатами у V ст. інших слов'ян окрім хорватів навряд чи можливо. А щоби залишити тут географічні назви, вони мусили перебувати у цій місцевості ще раніше. Римський імператор Волузіан (251–253), який воював на Середньому Дунаї, носив титул *Venedicus*. Спокусливо бачити в цьому факті свідчення ранніх спроб проникнення слов'ян-венедів [хорватів] на Дунай разом з карпами.

Більшість дослідників погоджується з іранською етимологією назви "хорвати"¹⁶³. Версія М. Смішка цілком узгоджується з такою етимологією. Сарматські пам'ятки на території Городенківського, Кіцманського, Кельменецького і Хотинського р-нів Чернівецької області підтверджують присутність тут сарматів: язигів і роксоланів, які перемістилися пізніше на Тису. При цьому напрямок переміщення сарматів співпадає з напрямком поширення через Карпати пам'яток культури карпатських курганів: в Закарпатті вони знаходяться переважно у верхній течії Тиси, вказуючи на шлях пришельців з Буковини та східної частини Івано-Франківщини по долинах річок Свіча-Теребля, Свіча-Ріка або Ломниця-Тересва чи Прут-Яблунівський перевал-Тиса. У VIII–IX ст. слов'янські пам'ятки вже заповнюють долини рік Боржави, Латориці, Ужа та Лаборця (Свіржави). Сарматські пам'ятки далі Буковини

¹⁶¹ Нідерле Л. Славянские древности. Москва, 1956. С. 50–51, 54.

¹⁶² Гиндин Л. А. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей. Москва, 1981. С. 52–96; Його ж. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и филологическим данным) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Москва, 1984. С. 43; Його ж. Значение лингво-филологических данных для изучения ранних этапов славянизации Карпато-Балканского пространства // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 1987. С. 24.

¹⁶³ Соболевский А. Русско-скифские этюды // Изв. Отд. Русского Языка и Словестности. Т. 26. 1921. С. 8; Županić N. Prvobitni Hrvati // Zbornik kralja Tomislava. Zagreb, 1925. S. 291, 296; *Id.*, Prvi nosilci etnickih imen Srb, Hrvat, Cech i Ant // Etnolog. T. 2. 1928. S. 74–79; *Id.*, Značenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska // Etnolog. T. 10/11. 1937–1938. S. 355–376; Vasmer M. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. 1. Die Iranier in Sudrussland. Leipzig, 1926. P. 56; Hauptmann L. Seoba, Hrvata i Srba // Југословенски Историски Часопис. Т. 3. 1937. С. 30–61; Sakaš S. Iranische Herkunft des Kroatischen Volksnamens // Orientalia Christiana Periodica. T. 15. 1949. S. 330–340.

невідомі, тоді як язиги на Тисі засвідчені писемними пам'ятками. З Буковини на Тису вони могли переміститися лише цими шляхами.

Отже, вирисовується наступна картина. З верхів'їв Південного Бугу і Збручу слов'янське населення почало заповнювати Буковину і Покуття. За ними рухалися сармати: язиги і роксолани. Слов'яни тіснили місцеве фрако-дакійське населення, а місцями просочувалися через їх оселі в передгір'я Карпат. З другого боку носіїв липицької культури костобоків тіснили пшеворці астинги. Подальша міграція готів і гепідів у III ст. привела до розвитку черняхівської культури, що прискорило відхід носіїв культури карпатських курганів далі до Карпат і по долині р. Тиса, що сприяло його розвитку, відмінного від загального масиву черняхівської культури. У III–V ст. складний карпатський симбіоз даків, слов'ян, германців і сарматів закінчився на користь слов'ян-хорватів, які у V–VI ст. почали заповнювати землі Східної Словаччини, басейну Дністра (де вони зміщувалися із спорідненим сербським населенням) і Сяну, а далі вздовж Татрів і Судетів дійшли до витоків Одри і Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер. Так утворилася Велика Хорватія. До подібного висновку дійшов і О. Майоров¹⁶⁴.

У VI–IX ст. весь цей ареал мав спільний обряд поховання. Тіла спалювали на певній відстані від місця захоронення. Обпалені кістки складали в урну і засипали в ямі або ж над урною насипали невеликий курган¹⁶⁵. Такі пам'ятки зустрічаються у Прикарпатті, Закарпатті, Східній Словаччині (Кошціце), Хорватії (пам'ятки VII ст.)¹⁶⁶, вздовж течії Ельби і низів'ях Мульди, між нижньою Заале та Ельбою (кінець VI – початок VII ст.)¹⁶⁷. У пам'ятках на території Німеччини урни празького типу часто закопували у земляних плоских могилах вимощених камінням.

4. Проблема хорватських міграцій

Аварське завоювання частини хорватського масиву в середині VI ст. змусило мігрувати значну частину хорватів в Паннонію і Далмацію. В цій першій міграції взяли участь не тільки хорвати з басейну Тиси, але й з Дністра та Сяну. Ця перша міграція сприяла також опануванню хорватами Судетів і Верхньої Ельби, звідки вони мігрували вдруге бл. 626 р. на заклик василевса Іраклія. Перша міграція проходила під аварським керівництвом і спільно з волинськими племенами з дулібського об'єднання. Про це свідчать балканські топоніми у Хорватії, Боснії і Герцеговині, які зберегли етнічні назви відомих прикарпатських і волинських племен: требовлян (Terbegovci, Trbovće, Trbovići, Trbovlje, Trebanjski vrh, Trebća vas, Trebće, Trebecaj, Trebelno, Trebenće, Trebenista, Trebesinj, Trebeševo, Trebcz, Trebež, Trebecino, Trebiće, Trebija, Trebijovi, Trebimlja, trebino, Trebinje, Trebište, Trebizani, Trebižat, Trebnja Gorica, Trebnje, Trebnji vrh, Treboje, Treboš, Trebotin, Trebovec, Trebović, Trebovljani, Trebovlje — всього 53 назви), засян-присян (Prasjani — 1 на-

¹⁶⁴ Майоров А. В. Великая Хорватия. С. 178–180.

¹⁶⁵ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. Москва, 1980; Филитчук М. А. Нова знахідка. Плісненський саркофаг // Літопис Червоної калини. 1993. N 10–12. С. 55.

¹⁶⁶ Belosević J. Materijalna kultura Hrvata od VII do X stoljeta. Zagreb, 1980. S. 47.

¹⁶⁷ Schmidt B. Die späte Volkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Halle, 1961. P. 41; Herrmann J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu Beginn des Mittelalters. Berlin, 1984; *Id.*, Die Slawen in Deutschland. Berlin, 1986. P. 18.

зва), дулібів (Dulebe, Dulepska — 2 назви), бужан (Bužec, Bužici, Bužin, Bužinija, Bužici — всього 8 назв), лучан (Lučane, Lučica, Lučice — всього 10 назв), водинян (Velinci, Velino, Veljun — всього 5 назв) і черв'ян (Serin, Serjenci, Servaci, Servac, Servaci, Serovići, Serovljani — всього 51 назва). Поряд з ними знаходяться десятки топонімів, пов'язаних з аварами-обрами (Obrovo, Obrov, Obrovac і т. д.). Такі збіги не можуть бути випадковими.

Н. Клаїч пов'язувала час першого переселення хорватів на Балкани, виходячи з інформації Костянтина Багрянородного з 31 розділу трактату, з правлінням василевса Іраклія (610–641). Конкретна дата була прив'язана до здобуття Салони, яке вона датувала на підставі надгробку абатиси Іоанни 614 р.¹⁶⁸. Інші історики пов'язують першу міграцію хорватів з наступом і поразкою аварів під Константинополем у 626 р.¹⁶⁹. За версією Фоми Шанека¹⁷⁰ та Діми Павлішича¹⁷¹ хорвати були викликані василевсом Іраклієм з-за Карпат і прибули у 630 р. Б. Графенауер відносив дату першого переселення до 623 р., пов'язуючи її з повстанням Само¹⁷², але він при цьому проігнорував інформацію Костянтина Багрянородного з розділів 29 та 31, взявши до уваги тільки розділ 30. Тому ця версія, як і версія Любо Маргетича, який відніс переселення аж до 791 р.¹⁷³, залишаються неприйнятними.

У розділах 30 і 31 трактату “Про управління імперією” викладено дві версії завоювання Далмації хорватами. Крім того у 29 та 30 розділах приведені ще дві версії, схоже, більш раннього проникнення хорватів у Далмацію. З першого ж погляду очевидно, що ці останні версії були взяті від різних інформаторів і відбивають два погляди на одні і ті ж події. У дослідників навіть виникла думка, що розділ 30 був написаний після смерті василевса і вставлений у трактат¹⁷⁴. Але вважалося, що автором інформації була особа добре обізнана з подіями або ж інформацію було взято просто з хорватського епосу¹⁷⁵. Але сербські історики Зоран Новакович¹⁷⁶ та Боро Ферянчич¹⁷⁷ спростували цю думку. Вони звернули увагу, що текст 30 розділу так і не був зведений в одне ціле, тому він містить як історичні так і географічні протиріччя. Двічі по різному вказані території Далмації і Хорватії. Невірно приписано імператорові Діоклетіану будівництво Салони і т. д. Версія, приведена у розділі 29,

¹⁶⁸ Klaić N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. 2 izdanje. Zagreb, 1975. S. 139.

¹⁶⁹ Kunstmann H. Über den Namen der Kroaten // Die Welt der Slaven. T. 27/1. 1982. S. 31–136; Katičić R. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever // Starohrvatska Prosvjeta. T. 20. 1990 (1992). S. 300–301, 307; Macan T. Povijest hrvatskog naroda. Zagreb, 1992. S. 15–16.

¹⁷⁰ Šanjek T. Krscanstvo na hrvatskom prostoru. Zagreb, 1991. S. 15.

¹⁷¹ Pavlišić D. Povijest Hrvatske. Zagreb, 1994. S. 15.

¹⁷² Grafenauer B. Zgodovina slovenskoga naroda. B. 1. Odnasetivte do uveljavljanja frankovskega feudalnega roga. Ljubljana, 1994. S. 44.

¹⁷³ Margetić L. Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata // Zbornik Historijskog zavoda JAZU. Zagreb, 1977. S. 145–146.

¹⁷⁴ Buri J. B. The Treatise De administrando imperio // Bizantinische Zeitschrift. Bd. 15. 1906. S. 517–557.

¹⁷⁵ Grafenauer B. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. T. 5. Zagreb, 1952. S. 15–18; Klaić N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. S. 137.

¹⁷⁶ Новакович П. Нека запажання о 29. и 30. глави De administrando imperio // Историски Часопис. Кн. 19. 1972. С. 5–54.

¹⁷⁷ Ферянчич Б. Структура 30. главе списа De administrando imperio // Зборник радова Византолошког института. Кн. 18. Београд, 1978. С. 67–80.

пов'язана з далматинською традицією, яка походила, скоріше всього, від жителів Салони. Тут відчувається краще знання місцевих умов, а жителів Салони названо римлянами. Версія, приведена у розділі 30, безперечно, пов'язана з візантійським джерелом. Жителі Далмації названі ромеями, а сама провінція західною фемою, інформатори цього розділу погано знали природні умови в районі Спліту і Салони, невірно визначили кордони Далмації по Дунаю, а також невірно ототожили безіменну річку недалеко від Салони з Дунаєм¹⁷⁸. В обох розділах було використано також хорватський епос.

Ці спостереження дозволяють зробити певні висновки. У 559 р. авари заключили з василевсом Юстиніаном угоду, за якою отримали територію у Мезії на Дунаї як федерати імперії. У 565 р. вони перейшли через Ельбу і вторгнулися у Тюрингію. При цьому вони зрушили слов'янські маси і змусили їх мігрувати на захід. Так була зайнята хорватами територія пізнішої Білої Хорватії. У 568 р. лангобарди покинули Паннонію і їх місце зайняли авари, знову змушуючи мігрувати хорватів та інших слов'ян. Таким чином ще у другій половині VI ст. хорвати з аварами підійшли до кордону з Далмацією. Обдуривши прикордонну охорону слов'яни, які на той час залишалися залежними від аварів, пройшли через клісуру (фортеця Кліс в чотирьох кілометрах на північ від Салони, яка прикривала прохід до адриатичного узбережжя зі сторони Боснії) та здобули Салону. Після цього почалася масова колонізація Далмації слов'янами, переважно хорватами, та аварами.

Коли це трапилося? Відомо, що у 602 р. лангобарди, авари і слов'яни напали на візантійську Істрію і пустошили її¹⁷⁹. У 604 р. аварський каган послав королю лангобардів Агіульфу слов'янський контингент на допомогу у війні проти міланського герцога. Це військо брало участь у битві під Кремоною¹⁸⁰. Ще у 1217 р. біля Кремони була місцевість Корвето („*Corveto loco Cremonenses*“¹⁸¹), що може свідчити про участь хорватів у цій війні і підтверджує їх присутність у Далмації у 602–604 рр.

Важливим джерелом з цього періоду є листи папи Григорія Великого до іллірійського єпископа. У листі з 591 р. папа звертається до нього з проханням прийняти до себе прогнаних єпископів з територій захоплених аварами та слов'янами. Ця звістка відноситься до єпископій Теурній і Агунт на Драві¹⁸². Ще раніше у 587 р. були зруйновані єпископії Целея та Емона. У іншому листі з 592 р. папа висловив радість з приводу перемоги префекта Йобіна над варварами. Немає сумнівів, що мова йшла про контрудар візантійського війська, яке відкинуло авар та слов'ян за Драву. Перемозі префекта сприяв похід баварського герцога Тассіло I проти слов'ян у 592 р. Герцог був васалом короля франків Хільберта, з яким папа нав'язав тісні контакти, маневруючи між візантійцями і франками. У 593 р. баварці захопили в полон і стратили 2 тис. слов'ян¹⁸³. Після смерті Тассіло I його син Гарібальд спочатку потерпів поразку від слов'ян, а потім розбив їх на Драві¹⁸⁴. Ці події, безперечно,

¹⁷⁸ Новаковић Р. Нека запажњань о 29. и 30. глави. С. 17–21.

¹⁷⁹ Herrmann J. Welt der Slaven. Leipzig, 1956. P. 40.

¹⁸⁰ Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. Saec. 6–9. Hannoverae, 1878. IV, 24.

¹⁸¹ Monumenta Germaniae Historica. T. 18. P. 435.

¹⁸² Grafenauer B. Zgodovina slovenskoga naroda. S. 288.

¹⁸³ Paulus Diakonus. — IV, 11.

¹⁸⁴ Paulus Diakonus. — IV, 41.

затримали просування хорватів з Паннонії у Далмацію і Істрію¹⁸⁵. У 598 р. папа вів равеннського екзарха Калінікуса, який відповідав за оборону Істрії і Далмації, з перемогою над слов'янами. У 600 р. в листі до Максима, єпископа Салони, папа висловив співчуття з приводу спричинених слов'янами страждань і стурбованість, що останні хочуть йти через Істрію в Італію. Отже у 600 р. Салона ще не була здобута, але така загроза вже існувала. Сталося це між 600–614 рр. (за написом з надгробку абатиси Іоанни Салона була зруйнована у 614 р.).

Отже перша міграція хорватів на Балкани тривала у 587–614 рр. і брали у ній участь під впливом аварів, залежні від них хорвати, які зайняли Паннонію, перейшовши туди по Тисі з Карпатського регіону. Дунай вони могли форсувати між впадінням Морави і Тиси. Напроти гирла Тиси знаходилася потужна візантійська фортеця Сірміум, яку імперія утримувала ще у VII ст., отже вірогідний район переправи можна звузити від впадіння Морави на лівому березі до місцевостей напроти гирла ріки Драви. Басейн Драви хорвати освоїли між 587–593 рр. Пізніше у VIII ст. тут виникла Паннонська марка імперії франків, на західних рубежах якої були поселення *Norvatzsidany*, *Norvatino*. З цієї території хорвати стали просочуватися у межиріччя Драви і Сави, звідки перейшли у нинішню Боснію. А вже з Боснії форсували прохід до Адріатичного побережжя через Клісу та Салону.

Друга міграція на Балкани тривала у 626–630 рр. на заклик василевса Іраклія і була спрямована проти аварів. У ній брали участь хорвати з Білої Хорватії, які жили за Баварією. Ця міграція завершилася завоюванням Далмації, де виникло 11 хорватських жупаній (князівств), спочатку залежних від Візантії, а потім самостійних, про що свідчить прийняття християнства латинського обряду¹⁸⁶.

5. Спроба локалізації хорватських князівств

Велика Хорватія на середньому та верхньому Дністрі, в Закарпатті, на Сяні і вдовж гір до верхів'їв Одри, Лаби, Заале і Білої Ельстер, позбувшись аварського впливу, певний час процвітала, свідченням чого є сама назва. З рухом на південь лехітських племен, одне з яких — вісляни, вклинилося у хорватський масив в районі Кракова, розділивши його на дві частини, Велика Хорватія розпалася на дві частини. Східна частина ще якийсь час зберігала назву Великої Хорватії, розпадаючись на племінні князівства, а західна отримала назву Білої Хорватії, тобто західної.

У IX ст. частина хорватських князівств, по меншій мірі до р. Стрий, були включені в орбіту Великоморавської держави князя Святоплука. Напевно їх долю розділили і закарпатські хорвати. Всі ці регіони поступово стали приймати християнську релігію. У кінці X ст. угри розгромили Велику Моравію. Хорватські князівства залишалися об'єктами експансії сусідів — Чехії, Угорщини, Польщі та Київської Русі, які почали консолідувати свої держави.

Прихильники віслянського походження хорватів використовують і мовний аргумент. Позаяк хорватська мова значно ближча до української ніж до польської, то звично спираються на тезу, що сучасна мова південних слов'ян є наслідком їх співжиття з сусідами і ніяк не пов'язана із їх походженням, яку підтримали своїми ав-

¹⁸⁵ *Klaić N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. S. 101; Grafenauer B. Zgodovina slovenskoga naroda. S. 288.*

¹⁸⁶ *Engel J. Ch. von. Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie. Halle, 1798. P. 453.*

торитетами Райко Нахтігаль¹⁸⁷, Бого Графенауер¹⁸⁸ та Божена Застерова¹⁸⁹. Ця теза практично не аргументована. Якби хорватські та сербські племена сформувалися на Віслі і звідти прийшли на Балкани, їх мова могла змінитися на мову ближчу до мови східних слов'ян тільки внаслідок зустрічі з другим потоком слов'янської колонізації східного походження. Іллірійське, грекомовне і латиномовне населення, яке вони тут зустріли, не могло вплинути на зміну їх мови в такому напрямку. Антська міграція на Дунай, за матеріалами археологів, ніколи не сягала областей, зайнятих сербами, не кажучи про хорватів. І, нарешті, "руські хорвати", які ніби-то у VI–VII ст. прийшли з Повіслення у Верхнє Подністров'я, де завоювали місцеве населення склавінської групи і змішалися з ним¹⁹⁰, надто швидко втратили свої західнослов'янські мовні риси. Жодних слідів "віслянського" завоювання не відшукали археологи, тоді як сліди "київського" завоювання в кінці X ст. досить значні. За "віслянською" версією неможливо пояснити звідки взялися хорвати у Закарпатті, а відтак — у Паннонії. Невже полізли в гори завойовувати місцеве населення, якого там не було, маючи можливість рухатися вниз по Дністру? Назви хорватського походження також повністю відсутні у польських документах XII–XIII ст.¹⁹¹, тоді як їх достатньо багато у німецьких документах з цієї доби із регіонів Білої Хорватії, де хорватські анклави ще зберігали свою автономію.

Хорватські князівства, які знаходилися у Посянні та в басейні Верхнього і Середнього Дністра та Верхнього Пруту, у кінці X ст. були завойовані великим князем київським Володимиром Святославичем і приєднані до Київської Русі. Дві "чехині" в числі дружин Володимира, напевно, були дочками останніх хорватських князів із деяких з цих князівств¹⁹². В XI ст. на більшості земель карпатських хорватів склалася Галицька земля, єдність якої була зумовлена спільним етнічним походженням хорватів–русинів.

Схоже, що найсильнішим з князівств, які утворилися на землях карпатських хорватів, було князівство требовлян. Початково вони, напевно, займали території пізнішого Звенигородського та Теробовельського князівств. Їх кордони можна приблизно окреслити межами поширення наддністрянської (опільської) говірки, тобто всередині лінії Хирів — Мостиська — Яворів — Рава — Червоноград — Зборів — Микунці — Кам'янець–Подільський — Заліщики — Товмач — Перегінсько — Долина — Болехів — Хирів¹⁹³, з врахуванням її зменшення на півночі і північному сході за рахунок волинських територій. Частина требовлян під тиском аварів мігрувала

¹⁸⁷ Nahtigal R. Slovanski jeziki. Wyd. 2. Ljubljana, 1952. S. 6.

¹⁸⁸ Grafenauer B. Nekaj vprasanj iz dobe naseljevanja južnih slovanov // Zgodovinski casopis. T. 4. 1950. S. 23–123; *Id.*, Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. T. 5. Zagreb, 1952. S. 1–55.

¹⁸⁹ Zasterova B. Hlavní problémy z počátku dejin slovanských narodů // Vznik a počátky slovanů. T. 1. Praha, 1956. S. 42.

¹⁹⁰ Łowmiański H. Początki Polski. T. 3. Warszawa, 1967. S. 68–69.

¹⁹¹ Taszycki W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe // Rozprawy i studia polonistyczne. T. 1. Warszawa–Kraków, 1958. S. 92–138.

¹⁹² Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 122–123.

¹⁹³ Горбач О. Говірка Комарна й Комарнянщини // Комарно–Рудки та околиця. Збірник історико-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. НТШ: Український архів. Т. 43. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. С. 315.

за Карпати (сліди міграції збереглися у топонімах Теребля, Требішов), а з-відти на Балкани — у Хорватію і Боснію (де збереглося 53 топоніми з племінною назвою). В часи Святоплука Моравського західна частина князівства ввійшла в орбіту Великоморавської держави і утворила окреме князівство, столиця якого Стольсько на р. Колодниці почала будуватися після падіння Великоморавської держави у кінці IX — на початку X ст. На східних землях требовлян, куди під натиском печенігів відійшли тиверці, сформувалося потужне князівство з центром у Теребовлі або, навіть, два князівства з центрами у Теребовлі та Галичі¹⁹⁴.

У кінці XI ст. на колишніх землях карпатських хорватів, які ввійшли до складу Київської Русі, виникли Перемишльське, Звенигородське і Теребовельське князівства, а з останнього згодом виділилося Галицьке. Перемишльське князівство утворилося на колишній території князівства засян (присян), Звенигородське — Стольського князівства (західнотребовлянського), яке можливо, у X ст. вже включало землі поборан (бобрян), Теребовельське і Галицьке — відповідних східнотребовлянських князівств.

У Закарпатті в IX–X ст. хорватський ареал розвивався вздовж долин Лаборця (Свіржави), Ужа і Боржави. Між районом Банської Бистриці і районом Кошце-Пряшів по водорозділі рік на археологічній карті помітний розрив між городищами, тоді як басейн р. Лаборець, притоки Ондрави, до теперішнього угорсько-українського кордону був повністю заселеним¹⁹⁵. Напевно тут проходили межі між карпатськими хорватами та спорідненими з ними словаками. Південні межі карпатських хорватів на лівобережжі Тиси слабо вловимі, особлив у Трансільванії, де румунські археологи не зацікавлені у пошуках і дослідженні слов'янських пам'яток. Закарпатський історик Стефан Пап (1917–1990) вважав, що карпатські хорвати займали окрім нинішнього Закарпаття території Пряшівщини і Татранщини аж до Середньо-Словацьких гір включно, Ніршаг (середнє і нижнє Потисся до її гирла) та Залісся в Трансільванії. Можливо, що ці землі не входили у державу Святоплука, а перебували під впливом Болгарії. У 892 р., воюючи проти Святоплука, імператор Арнульф послав до болгарського царя Лаодоміра [Володимира, який правив у 888–893 рр.], “щоб він не дозволив морав'янам купувати сіль у своїй державі”¹⁹⁶. Схоже, що це повідомлення, яке перегукується із словацькими казками про соляного принца, стосувалося соляних копалень у Солотвині (вперше згадане під 1360 р.¹⁹⁷, але в давніх шахтах знайдені римські монети II–IV ст.).

Поважним свідченням болгарського впливу в цьому регіоні є також найдавніший кириличний напис з ротонди IX ст. в Михайловцях у Земпліні (Словаччина): “сьде лежить князь Пресіань * в літо 996/7 † в літо 1060/61”¹⁹⁸. Пресіан — найстарший з синів царя Івана-Владислава (1015–1018), осліплений і висланий за межі краю, бл. 1030 р. перебував у Константинополі. Очевидно, болгарські патріоти вивезли його в

¹⁹⁴ Майоров А. О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ–Львів, 2004. С. 688–711.

¹⁹⁵ Wedzki A. Słowacja // Słownik Starożytności Słowiańskich. Т. 5. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. S. 253, mapa

¹⁹⁶ Annales Fuldenses (680–901) / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Т. 1. 1826. P. 401.

¹⁹⁷ Дулишкович І. Исторические черты Угро-Русских. Тетрадь 1. Ужгород, 1874. С. 113.

¹⁹⁸ Tkadlčík V. Cyrilsky napis v Michalovcích // Slavia. 1983. N 2. S. 121–123.

землі, які колись були під зверхністю болгарської держави, а тепер знаходилися за межами візантійського впливу.

На думку С. Папа слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій почали свій поступ з цих земель і мова їх перекладу Біблії — тодішня хорватська мова. Тут відомі ротонди IX ст. у Михайловцях, Горянах біля Ужгорода, Красній над Горнадом біля Кошиць. Гайдудорозький угорський греко-католицький єпископ І. Тимко доводив, що християнство на цих теренах існувало ще у VII–VIII ст. Легенда про св. Івана з документу 1032 р. проповіді про пустельника, який жив в районі Нова Весь у Спіші в долині, яка називається “долиною св. Івана”. За С. Папом у Спішському Підгрудді було руське єпископство, ліквідоване у 1320–х рр. після придушення повстання Петра Петуні. Тут у ротонді був похований єпископ Горазд, наступник Мефодія. Про це, на його думку, свідчили уривки з Біблії, писані кирилицею, митра єпископа східного обряду, які зберігалися у скарбниці Спішської капітули. Такі ж самі кириличні фрагменти XI–XII ст. на пергамені з рядками пісень в честь св. Дмитра Солунського були знайдені І. Панькевичем у церкві с. Острожниця на Пряшівщині.

У кінці IX ст. Карпати перейшли угри. Вони застали кілька окремих князівств, найпотужнішим з яких було Земплинсько–Ужанське. Боржавське і Верхньотисянське князівства уступали йому в території і потужності городищ. Городища в Данилові і Олександрівці Хустського р-ну, де були і соляні промисли, поселення на верхній Тиси, солотвинські рудники та марамороські землі, дають всі підстави вважати і верхньотисянського князя сильним володарем. Городища у Варі, Білках та Малій Копані трохи уступають за розмірами і потужністю укріплень городищам у Ужгороді, Земплині і Забовчі, але все ж дають уяву про силу боржавського князя. Напевно і мукачівське городище було значним, але його знищило будівництво пізнішого замку. Кожне князівство проводило власну політику, що і відбито у пізніших легендах. Існувало ще Нижньотисянське князівство, правитель якого Глад допомагав поширенню християнства у Болгарії. Завоювання цього князівства завершилося аж у часи короля Стефана на початку XI ст.

Угорський вождь Алмош обійшов Верхньотисянське і Боржавське князівства та спрямував свій удар проти земплинсько–ужанського князя Лаборця. Прорвавшись з оточення після падіння Ужгорода, Лаборець втік у Земплин. Його наздогнали в околицях с. Ластомир над р. Свіржавою. Князь потрапив у полон і був повішений. Руїни церкви на цьому місці, напевно спорудженої над його могилою, підтверджують цю легенду. Свіржава з тих пір зветься Лаборцем. Боротьба була впертою і при штурмі Земплина загинув Алмош.

Немає ніяких підстав вважати, що закарпатські князівства були приєднані Володимиром Святославичем до Київської Русі¹⁹⁹. Скоріше вони певний час ще зберігали незалежність, поступово втягуючись в орбіту Угорського королівства. Стефан I завершив завоювання Земплинського князівства і приєднав обидва потисянські князівства. Від Боржавського князівства він відгородився засіками. Перший кордон відновлюється по топоніміці цих засік: від токайських гір до р. Тиси, звідти до болота Лап, рік Самош і Красна. Процес приєднання цих земель був завершений бл. 1030 р., коли спадкоємець угорського престолу герцог Імре, син Стефана I,

¹⁹⁹ *Лекач М. М.* Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наук. зап. УжДУ. Іст.-філолог. серія. Ужгород, 1949. С. 32–37.

отримав ці землі (Marchia Rutenorum) і титулувався *dux Ruisorum*. Правда, навко цих термінів і джерел, де вони згадуються, ще точиться полеміка.

Цікаво, що древлянський князь Святослав Володимирович, який втікаючи в Карпати, загинув у 1015 р. поблизу пізнішого м. Сколе, де був похований, про що свідчать як топоніми та місцеві легенди, так і розкопки його могили А. Ратичем, мав матір “чехиню”, а сина його звали Яном. Можливо він був пов’язаний з останнім боржавським князем.

У першій третині XI ст., коли було завершено приєднання закарпатських земель до Угорщини, вони були заселені русинами, прямими нащадками карпатських хорватів. Разом з такими ж русинами — прямими нащадками карпатських хорватів, які заселяли Галицьку землю Київської Русі, вони склали єдиний етнічний масив. Етнічна єдність цього масиву була настільки сильною, що, незважаючи на перебування у складі Угорської держави більше дев’яти століть, зазнаючи неминучої у таких випадках асиміляції, закарпатські русини залишилися часткою українського народу, зберегли мову, яка при всіх своєрідностях місцевих діалектів²⁰⁰, залишилася українською, і велику оригінальну культуру, яка в своїй основі зберегла прабатьківську хорватську архаїку (зокрема це стосується запрягу коней і волів та пов’язаної з ними номенклатури²⁰¹).

6. Висновки

Проблема ранньої політичної історії Прикарпаття в другій половині I тисячеліття н. е. належить до найбільш заплутаних і складних проблем головним чином через брак джерельної бази. Матеріали археологічних досліджень при майже повній відсутності писемним джерел отримують різноманітні інтерпретації.

Версія належності Прикарпаття до племінного об’єднання дулібів помилкова. Дуліби були племенем волинського масиву. З VI ст. вони стали гегемоном серед союзу волинських племен. В результаті війни з аварами у 561–562 рр. союз волинських племен було розгромлено і основна частина дулібів була змушена мігрувати на захід. Дея з другої третини VII ст. союз волинських племен відродився під гегемонією волинян. До його складу ввійшли і залишки дулібів, які жили у Східній Волині. Союз волинських племен продовжував існувати і далі до включення цих земель до складу Русі за Володимира Святославича. У IX–X ст. його гегемоном були черв’яни, а потім бужани. Землі Прикарпаття до союзу не входили. Можна припускати лише часткову залежність північно-східних теренів Прикарпаття в період гегемонії дулібів у VI ст.

Межа між прикарпатськими і волинськими племенами пролягала по вододілі басейнів Сяну і Дністра з басейнами Західного Бугу і Прип’яті. Прикарпатські землі в цей період належали слов’янським племенам хорватського масиву.

²⁰⁰ Горбач О. Остурня — український острівець на Спіші під Татрами // Християнський голос. Мюнхен, 1970. Ч. 1–2. С. 1–4; *Його ж.* Південно-лемківська говірка й діалектичний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина). Мюнхен, 1973; *Його ж.* Середньозакарпатські говірки, Лемківські говірки // Діалектологія. Енциклопедія Українознавства. Т. 2. 1992. С. 16–19.

²⁰¹ Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема. Київ, 2003.

Версія про те, що у Прикарпатті жили білі хорвати хибна. Білі (західні) хорвати були частиною племен хорватського масиву, які займали території на Верхній Віслі, Верхній Одрі, Заале і Білій Ельстер.

В Прикарпатті на базі розвитку культури карпатських курганів, в межах якої в складних асиміляційних процесах слов'янські елементи перемогли дакійські, германські (пшеворців астингів) і сарматські, сформувався масив хорватських племен. У VI ст. цей масив утворив об'єднання знане з пізніших джерел як Велика Хорватія. Центром Великої Хорватії залишалося Прикарпаття, а його розвиток охопив Закарпаття і території вздовж північних схилів Карпат, Татрів і Судетів від середньої течії Дніста — верхньої течії Пруту на сході до витоків Одри і Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер на заході.

Аварське завоювання частини хорватського масиву в середині VI ст. змусило мігрувати значну частину хорватів в Паннонію і Далмацію. Ця перша міграція на Балкани тривала у 587–614 рр. Між впадінням Морави і Тиси хорвати форсували Дунай, освоїли басейн Драви у 587–593 рр., стали просочуватися у межиріччя Драви і Сави, звідки перейшли у нинішню Боснію. З Боснії вони форсували прохід до Адриатичного побережжя через Клісу та Салону у 614 р., поклавши початок завоюванню Далмації.

Друга міграція на Балкани тривала у 626–630 рр. на заклик візантійського василевса Іраклія проти аварів. В ній брали участь хорвати з Білої Хорватії. Ця міграція завершилася завоюванням Далмації, де виникло 11 хорватських жупаній (князівств).

Скориставшись ослабленням Великої Хорватії, значна частина населення якої мігрувала на Балкани, в районі пізнішого Кракова вклинилися лехітські племена вісляни, відділивши Велику Хорватію від Білої Хорватії.

Біла Хорватія, можливо, також зберегла назву Великої. З X ст. Велика Біла Хорватія визнала залежність від германського імператора Оттона I. До XIV ст. її залишки на Заале та Білій Ельстер ще зберігали автономію.

Велика Хорватія, населення якої правильніше називати карпатськими хорватами, як племінне об'єднання перестало існувати ще до X ст. На його землях сформувалися племінні князівства засян (присян), требовлян і поборан (бобрян) у Прикарпатті та Земплинсько–Ужанське, Боржавське і Верхньотисянське у Закарпатті. Князівство засян сформувалося у басейні Сяну з центром у Перемишлі. В IX ст. в часи Святоплука Моравського в орбіту Великомораської держави ввійшли закарпатські князівства і князівства засян, поборан та західна частина князівства требовлян. Після падіння Великоморавської держави на початку X ст. ці князівства стали незалежними. Закарпатські князівства протягом X – початку XI ст. були завойовані уграми. У західній частині князівства требовлян утворилося окреме князівство з центром у Стольську, яке включило і землі поборан. Останнім відлामом Великої Хорватії залишалося Східнотребовельське князівство з центром у Теревовлі. У кінці X ст. хорватські князівства у Прикарпатті були включені Володимиром Святославичем до складу Київської Русі.

Таким чином можна констатувати, що початкові етапи державного життя слов'янського населення Прикарпаття, які відбулися у формуванні племінних об'єднань і племінних князівств, існування яких засвідчені археологічними та писемними пам'ятками, охоплюють весь період другої половини I тис. н. е.

*The Sub-Carpathians in the 2nd half
of the 1st millennium a. d.:
The oldest principalities*

Lejntij Vojtovych

Ivan Franko National University of Lviv, Department of the History of the Middle Ages and Byzantinistic

The problems of the ethnic and political history of Sub-Carpathians in the 2nd half of the 1st millennium A. D. remains under discussion. The poor sources, fragmentary archeological excavations, political and ideological clichés dominating the minds of many scholars, gave birth to a number of stereotypes and mistaken ideas. The works of European scholars, who precisely studied every piece of evidence, combined with the archeological materials, linguistic and ethnological data, form the base for the preliminary conclusions on the formation in the Sub-Carpathians the tribal union known as Great Horvatia; spreading of its territory to the Trans-Carpathians on the South and to the Wisla, Odra, Zaal and White Elster on the West; two phases of migration of Horvatians to the Balkans; the causes of the separation of White Horvatia; the formation in the Sub- and Trans-Carpathians oldest principalities, their localization and history before inclusion of these territories into Kyivan Rus' and Hungary.

Key words: Dulibs, Horvatians, White Horvatians, Great Horvatia, principalities.

“Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст.¹

У науковому обігу давно відома цікава пам'ятка, за якою закріпилася назва “Geographus Bavarus” (“Баварський Географ”). В оригіналі пам'ятка має назву “Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii” (“Опис градів і земель на північ від Дунаю”). Ця пам'ятка на двох аркушах була виявлена ще у 1722 р. серед документів збірника IX ст. у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені, де зберігається досі². Пам'ятка збереглася лише в одному списку. Баварський герцог придбав цей збірник у 1571 р. разом з архівом антиквара Германа Шеделя (1410–1485). Першу публікацію у французькому перекладі (тобто фактично ввів її в науковий обіг), здійснив французький посол у Мюнхені граф дю Бюа у середині XVIII ст. Назву “Баварський Географ” пам'ятці дав відомий польський письменник та вчений Ян Потоцький (1761–1815)³.

Від багатьох інших документів пам'ятка відрізняється своєю інформативною насиченістю. Вона містить перелік племен, переважно слов'янських, з мінімальними поясненнями, зокрема з зазначенням кількості “градів” (“civitates”) у більшості племен.

Першим походження і створення пам'ятки досліджував Г. Ловмянський. За його висновками, зберігся не оригінал, а друга редакція, яка складається з двох частин. Перша частина (позиції 1–13) є точною копією втраченого оригіналу першої редакції. В оригіналі зафіксовані результати стратегічної розвідки франкської імперії, яка служила мілітарним цілям розширення впливу імперії далі на північ від Дунаю. Друга частина була долучена в ході створення другої редакції, маючи географічний характер, вона підсумувала купецьку та місіонерську інформацію. На думку польського вченого, ця редакція була створена у монастирі св. Еммерама в Регенсбурзі. Перша частина була сформована невдовзі після 844 р. монахом Ру-

¹ Оpubліковано: Український історичний журнал. 2009. №5. С. 12–34.

² Шифр Clm 560 (“Descriptio”) є припискою на двох сторінках до тексту трактату Боеція з геометрії fol. 149 v – 150 r)

³ Potocki J. Fragment historiques et geographiques sur Scythie, Sarmatie et les Slaves. Brunsvic, 1796.

дольфом, автором другої частини Фульденських анналів, на замовлення короля Людовика Німецького. З Фульди документ потрапив до королівського двору у Регенсбурзі, де після 845 р. монахи в монастирі св. Еммерама створили другу редакцію⁴.

Інші дослідники, опираючись на палеографічні та кодикологічні дані, стверджують, що “Опис градів і земель на північ від Дунаю” виглядає оригіналом, створеним у першій половині IX ст.⁵.

Як свідчить аналіз пам’ятки чи її окремих складових, датування документа коливається у таких межах: 795 р. (Л. Дралле⁶); 817 р. (Л. Гавлік⁷); 830–840 рр. (В. Гюзелев⁸), між 833–890 рр. (П. Раткош⁹) чи невдовзі після 844 р. (В. Фріце¹⁰), між 866–890 рр. (П. Шафарик¹¹), на початку 70–х рр. IX ст. (О. Назаренко)¹². На думку О. Назаренка, з якою важко не погодитися, встановити, є пам’ятка оригінальною чи копією більш раннього оригіналу, неможливо. Згідно з його висновком, вона створена в монастирі Рейхенау в верхів’ях Рейну на Баденському озері. Інформацію про слов’янські племена, які входили в коло інтересів Великої Моравії, та північно-східних сусідів цієї держави укладач пам’ятки отримав від одного зі слов’янських апостолів св. Мефодія чи осіб з його оточення під час їх перебування на засланні в Рейхенау, що підтверджує занесення їхніх імен в “*liber confraternitatum*” — “книгу побратимства”. Свої висновки вчений базував також на впевненості, що згадане в документі плем’я Ruzzi тотожне Русам, інформацію про яких кирило-мефодіївське коло черпало від створеної константинопольським патріархом Фотієм бл. 866 р. єпископії (митрополії) на Русі¹³.

⁴ *Łowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego // *Roczniki historyczne.* 1951–1952. R. 20. S. 9–58.

⁵ *Nový R.* Die Anfänge des böhmischen Staates. Bd. 1. Praha, 1969. S. 131–149; *Херрманн Й.* К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.) // *Древности славян и Руси.* Москва, 1988. С. 166–168.

⁶ *Dralle L.* Slaven an Havel und Spree // *Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums* (6. bis 10. Jahrhundert). Berlin, 1981. S. 43–44.

⁷ *Havlík L.* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // *Historický Časopis.* R. 7. Bratislava, 1959. S. 282–289.

⁸ *Гюзелев В.* Баварский географ от IX в. и неговото значение за българската история // *Гюзелев В.* Средневековна България в светлината на нови извори. София, 1981. С. 68–81.

⁹ *Раткош П.* Великая Моравия — территория и общество // *Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение.* Москва, 1985. С. 83, 94.

¹⁰ *Fritze W. H.* Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten // *Zeitschrift für slavische Philologie.* Bd. 21. Heft. 2. Berlin, 1952. S. 326–542; *Id.,* Probleme der abodritischen Stammes- und reichsverfassung // *Siedlung und Verfassung der Slaven zwischen Elbe, saale und Oder / In Verbindung mit H. Jankuhn und a. hg. H. Ludat.* Giessen, 1960. S. 147; *Id.,* Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im öMitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert. Berlin, 1982. S. 440–441.

¹¹ *Šafařík P. J.* Slované Starožitnosti. Praha, 1837. S. 980–981.

¹² *Назаренко А. В.* Русь и Германия в IX–XI вв. // *Древнейшие государства Восточной Европы.* 1991 г. Москва, 1994. С. 35–61.

¹³ *Назаренко А. В.* Об имени “Русь” в немецких источниках IX–XI вв. // *Вопросы языкознания.* 1980. №5. С. 40–57; *Його ж.* Имя “Русь” и его производные в немецких средневековых актах (IX–XIV ст.): Бавария — Австрия // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалі и исследования.* 1982 г. Москва, 1984. С. 86–129; *Його ж.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. Москва, 1993. С. 7–51; *Його ж.* Русь и Германия в X–XI вв. //

Ретельне дослідження пам'ятки почали ще Й. Лелевель (1786–1861)¹⁴, П. Я. Шафарик (1795–1861)¹⁵ та К. Цейсс (1806–1856)¹⁶. Література з цієї проблеми практично неосяжна. Найбільш ґрунтовні дослідження тексту належать В. фон Кельтшу¹⁷, А. Кралічеку¹⁸, Є. Кухарському¹⁹, В. Фріце²⁰, Г. Ловмяньському²¹, І. Герман²², О. Назаренко²³ та Б. Томенчук²⁴.

Пам'ятка видавалася багато разів. Для зручності нижче наведено оригінальний текст пам'ятки (за виданням С. Закшевського, звіреним з пізнішими новітніми виданнями²⁵) з першим авторським українським перекладом:

DESCRIPTIO CIVITATUM ET REGIONUM AD SEPTENTRIONALEM PLAGAM DANUBII (ОПИС ГРАДІ. І ЗЕМЕЛЬ НА ПІВНІЧ ВІД ДУНАЮ)

(1) Isti sunt qui propinquiores resident finibus Danaorum quos vocant Nortabtrezi, ubi regio in qua sunt civitates LIII, per duces suos patriae (Ті, які найближче сидять до меж Данських, називаються Нортабтричі; область їх, в якій 53 гради, окремо [управляється] їхніми герцогами).

Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. Москва, 1994. С. 33–61; Його ж. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москве, 2001. С. 51–70.

¹⁴ Lelewel J. Winulska Sławiańszczyzna z Geografa bawarskiego // Tygodnik Wileński. N 47–50. 1816: Id., Geographe du Moyen Age III. Bruxelles, 1852. S. 21–45.

¹⁵ Šafařík P. J. Slovanské Starožitnosti. Praha, 1837. S. 979–998.

¹⁶ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. München, 1837; 2 Aufl. Heidelberg, 1925.

¹⁷ Keltsh V. von. Der bairische Geograph // Alpreussische Monatschr. N 23. 1886. S. 507–560.

¹⁸ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren // Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesien S. 1898. T. 2.

¹⁹ Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewlasciwie “geografem bawarskim” // Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich. T. 1. Lwów, 1925. S. 111–125.

²⁰ Fritze W. Die Datierung des Geographus Bavarus // Zeitschrift für Slavische Philologie. Bd. 21. Heft. 2. Berlin, 1952. S. 326–542.

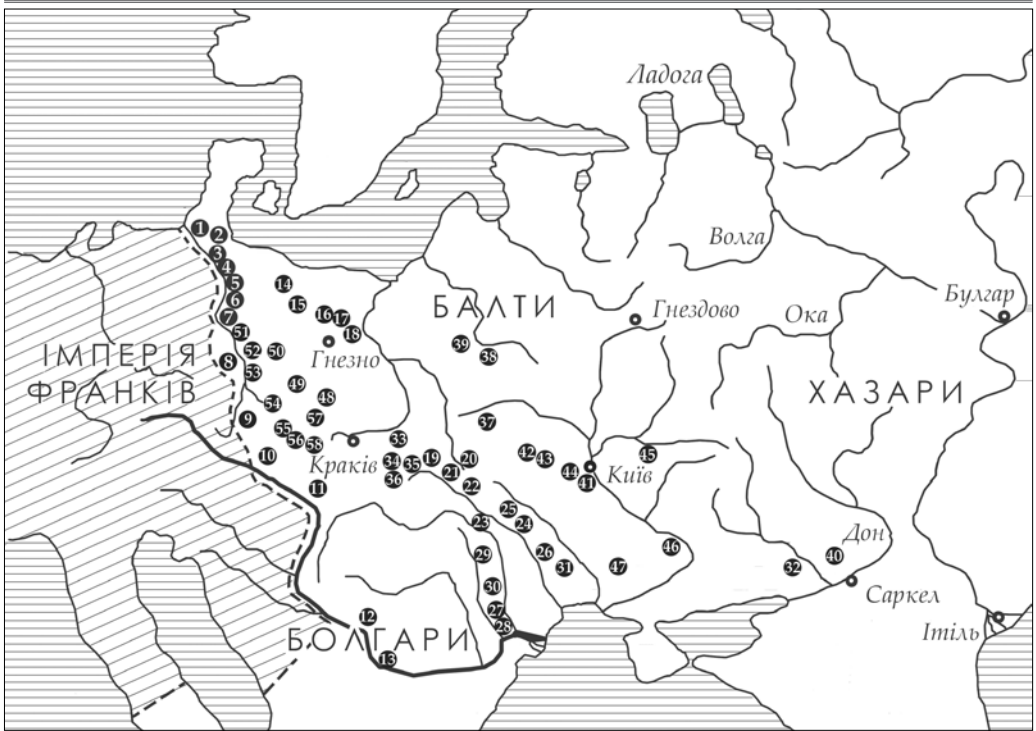
²¹ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego // Roczniki historyczne. R. 20. 1951–1952. S. 9–58; Id., O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // Studia Źródłoznawcze. T. 3. 1958. S. 1–22.

²² Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского Географа” (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. Москва, 1988. С. 162–169.

²³ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. Москва, 1993. С. 13–51; Його ж. “Хазары, русь, луколяне, венгры”: народы Восточной Европы в “Баварском географе” // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва, 2000. С. 292–295.

²⁴ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів, 2001. С. 211–219.

²⁵ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski. Lwów, 1917. S. 4; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t. zv. Bavorský geograf) // Rozpravy Československé akademie věd. Rada společenských věd. T. 66. 1956. Z. 2. S. 7–9; Hermann E. Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm: Ein Quellenbuch mit Erläuterungen. München, 1965. S. 220–221; Hellmann M. Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmerwald // Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben / Hg. W. Braunsfels. Bd. 1. Düsseldorf, 1965. S. 712–713; Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. С. 7–8.

(2) Uilci, in qua civitates XCV, et regions III (Вільці, у яких 95 градів і чотири області).

(3) Linaa, est populis qui habet civitas VII (Лінони — народ, який має 7 градів).

(4–6) Prope illis resident quos vocant Bethenici, et Smeldingon, et Morizani, qui habent civitates VII (Недалеко від них сидять ті, що називаються Бетеничі, Смельдінги і Моричани, які мають 11 градів).

(7) Juxta illos sunt qui vocantur Hehfeldi, qui habent civitates VIII (Поряд з ними сидять ті, які називаються Гефельди і які мають 8 градів).

(8) Juxta illos region quae vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitate. L (Поряд з ними розташована область, яка називається Сорби; в області численний народ, який має 50 градів).

(9) Juxta illos sunt quos vocant Talamenzi, qui habent civitates XIII (Поряд з ними ті, які називаються Таламінці і які мають 13 градів).

(10) Beheimare, in qua sunt civitates XV (Бегеймари, у яких 15 градів).

(11) Marharii, habent civitates XI (Марари мають 40 градів).

(12) Uulgarii, regio est immensa et populus multus habent civitates V, eo quod multitudine magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere (Вулгарії, велика область і численний народ мають лише 5 градів, оскільки більшість народу живе поза ними, а отже не має потреби у градах).

(13) Est populus quem vocant Merchanos, ipsi habent civitates XXX (Є народ, який називається Мерехани, у нього 30 градів).

Istae sunt regions quae terminant in finibus nostris (Це області, які межують з нашими землями).

Istisunt qui juxta istorum fines resident (Ось ті, які живуть поряд з їхніми межами).

(14) Osterabtrezi, in qua civitates plusqua. C sunt (Остабтрезі, які мають більше 100 градів).

(15) Miloxi, in qua civitates LXVII (Мілокси, у яких 67 градів).

(16) Phesnuzi, habent civitates LXX (Феснучі мають 70 градів).

(17) Thadesi, plusquam CC urbes habent (Тадеси мають більше 200 градів).

(18) Glopeani, in qua civitates CCCC, aut eo amplius (Глоп'яни, у яких 400 або трохи більше градів).

(19) Zuireani, habent civitates CCCXXV (Журяни [Чуряни?] мають 325 градів).

(20) Busani, habent civitates CCXXXI (Бужани мають 231 град).

(21) Sittici, region immensa populis et urbibus munitissimis (Сіттичі, область в якій народу і градів без ліку).

(22) Stadici, in qua civitates DXVI (Стадичі, в котрих 516 міст і безліч людей).

(23) Sebbirozi, habent civitates XC (Себбірочі мають 90 градів).

(24) Unlizi, populus multiuse, civitates CCCXVIII (Унличі, численний народ, 318 градів).

(25) Neriواني, habent civitates LXXVIII (Нервяни мають 78 градів).

(26) Attorozi, habent CXLVIII, populus ferocissimus (Атторочі мають 148 [градів], народ найбільш розгнуданий).

(27) Eptaradici, habent civitates CCLXIII (Ептарадичі мають 243 гради).

(28) Uuillerozi, habent civitates CLXXX (Вільерочі мають 180 градів).

(29) Zabrozi, habent civitates CCXII (Заброчі мають 212 градів).

(30) Znetalici, habent civitates LXXIII (Знеталічі мають 74 гради).

(31) Aturezani, habent civitates CIII (Атурезани мають 104 гради).

(32) Chozirozi, habent civitates CCL (Хозирози мають 250 градів).

(33) Lendizi, habent civitates XCVIII (Лендізі мають 98 градів).

(34) Thafnezi, habent civitates CCLVII (Тафнезі мають 257 градів).

(35) Zeriواني, quod tantum est regnum ui ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant (Черв'яни, у яких одних є королівство і від яких всі племена слов'ян, як вони стверджують, походять і ведуть свій рід).

(36) Prissani, civitates LXX (Присяни, 70 градів).

(37) Uelunzani, civitates LXX (Велунчани, 70 градів).

(38) Bruzi, plus est undique, quam de Enisa ad Rhenum (Бруси, всюди більше, ніж від Енса до Рейну).

(39) Uuizunbeire (Вічунбейри).

(40) Caziri, civitate. C (Казіри, 100 градів).

(41) Ruzzi (Руси).

(42) Forsderen (Форсдери).

(43) Liudi (Ліуди)

(44) Fresiti (Фрезити).

(45) Serauici (Серавичі).

(46) Lucolane (Луколяни).

(47) Ungare (Унгри)

(48) Vuislane (Вісляни)

(49) Sleenzane, civitates XV (Слензяни, 15 градів).

- (50) Lunsizi, civitates XXX (Лужичі, 30 градусів).
- (51) Dadosesani, civitates XX (Дадосечани, 20 градусів).
- (52) Milzane, civitates XXX (Мільчани, 30 градусів).
- (53) Besunzane, civitates II (Безунчани, 2 гради).
- (54) Uerizane, civitate. X (Веричани, 10 градусів).
- (55) Fraganeo, civitates XL (Фрагани, 40 градусів).
- (56) Lupiglaa, civitates XXX (Лупигляни, 30 градусів).
- (57) Opolini, civitates XX (Ополяни, 20 градусів).
- (58) Golensizi, civitate. V (Голендзичі, 5 градусів).

Ще Г. Ловмяньський розділив пам'ятку на дві частини, віднісши позиції 14–58 до назв, які важко локалізувати. В цій частині пам'ятки, долученій у ході створення другої редакції, на його думку, порядок назв у контексті був довільним²⁶. Таке припущення дає підстави розглядати будь-які версії без обмежень, незалежно від місця у контексті, а з огляду на фантазію їх авторів²⁷. Користуючись гіпотезою про довільний порядок назв як аксіомою, її прихильники нерідко зловживають патріотичними почуттями, намагаючись локалізувати племена на сучасних територіях своїх країн (переважно Польщі або Чехії). Фактично гіпотеза Г. Ловмяньського завела проблему локалізації племен на манівці.

І. Геррман запропонував розглядати перелік племен поза кордонами імперії Каролінгів, керуючись зафіксованими та ймовірними лініями торговельних комунікацій, беручи до уваги також можливе дублювання племінних назв²⁸. Цей шлях виглядає більш перспективним при ідентифікації племен. Він пропонує осмислену систему і заміну верифікації навколо спотворених назв пошуками джерельних та археологічних доказів.

Цей метод прийняв Б. Томенчук²⁹, корегуючи розташування племен вздовж шляхів, запропонованих І. Геррманом. Однак, якщо прийняти хоча б частково версію О. Назаренка і припустити, що текст Рудольфа чи іншого автора першої частини був доповнений в Рейхенау інформацією св. Мефодія і його сподвижників, то більшість торговельних напрямків будуть простягатися не від франкських кордонів чи Балтики, а від кордонів моравських. При цьому значна частина пропозицій І. Геррмана та Б. Томенчука виглядатимуть сумнівними.

Загалом, надаючи перевагу методу І. Германа над методом Г. Ловмяньського, локалізацію племен доцільно розглядати блоками, беручи до уваги як торговельні артерії, так і кордони імперії Каролінгів і Великоморавської держави. Не можна також виключати можливе дублювання назв.

Другим важливим моментом є перелік кількості градусів. Порівняння свідчень джерела з археологічними пам'ятками на територіях точно локалізованих племен (прикордонних з франкською імперією) показало, що вони ідентичні з бурговими

²⁶ *Łowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego. S. 51; Id., O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. S. 3.

²⁷ *Войтович Л. В.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 23.

²⁸ *Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti.* К вопросу. С. 162–169.

²⁹ *Томенчук Б.* Річкові шляхи. С. 211–219.

округами, тобто, пам’ятка містить інформацію про внутрішню військово-політичну структуру прикордонних племен³⁰. Зрозуміло, що для більш віддалених областей ці дані не могли бути точними. Але цілком ймовірно, що для цих територій під терміном “civitates” могли називатися не тільки укріплені поселення, а й громади-общини³¹.

Не викликає також сумнівів, що назви племен часто передані з помилками. Однак німецькі редактори Баварського Географа передавали ці назви значно ближче до оригіналу ніж автори візантійські, пов’язані обов’язковим наслідуванням античних авторів³².

Локалізація перших тринадцяти племен не викликає серйозних суперечок, оскільки йдеться про племена, розташовані вздовж північно-східного кордону Франкської імперії з півночі на південь:

(1) Nortabtrezi. [Північні ободрити, Ободричі]. В джерелах згадуються з 789 р., велика група слов’янських племен, яка займала території в нижній течії Ельби³³.

(2) Uilci [Вільці (лат. Wilti, нім. Wilzi, Wulzi), Велети, Лютичі]: племінне об’єднання полабських слов’ян на схід від ободритів. Ядро цих племен розташовувалося між Варнавою та Одером³⁴.

(3) Linaa [Лінони чи ліняни]: Вперше згадані Ейгардом під 808 р. та у Chronicon Moissiacense у розповіді про похід Карла, сина імператора Карла Великого, проти них та Смоленців. За П. Й. Шафариком — Глиняни³⁵. Плем’я згадується у Адама

³⁰ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу. С. 162–163.

³¹ Филипчук М. Генезис Прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полісної структури суспільства // Тези доповідей міжнародної конференції “Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат”. Львів, 1994.

³² Литаурин Г. Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Москва, 1976. С. 198–217

³³ Šafařík P. J. Slovanské Starožitnosti. T. 2. Praha, 1837. S. 608; Perwolf J. Slavische Völkernamen // Arch. Slov. Phil. T. 7. 1884. S. 593; Krogmann W. Obodriti // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. T. 65. 1938. S. 140; Vasmer M. Der Name der Obodriten // Zeitschrift für slavische Philologie. T. 16. Heidelberg–Leipzig, 1939. S. 361–362; Lehr–Splawiński T. Obodriti — Obodrzyce // Slavia Occidentalis. T. 18. Poznań, 1947. S. 223–228; Bulin H. Počátky statu bodrického // Pravnehistoricke studii. T. 7. 1958; Rudnicki M. Nazwy Słowian połabskich i łuzyckich u Geografa Bawarskiego z IX wieku // Opuscula Casimiro Tymniemiecki septuagenario dedicate. Poznań, 1959. S. 249–253; Fritze W. Probleme der obodritischen Stämme und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zur Herrschaft // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale, und Oder / Hrsg. H. Ludat. Giesen, 1960; Саливон А. Н. Самосознание ободритов (к вопросу образования раннефеодальной народности) // Советское славяноведение. 1979. №5; Санчук Г. Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982. С. 201–211.

³⁴ Trautmann R. Die slawischen Ortsnamen Meklenburgs und Holsteins. Berlin, 1950. S. 153; Bulin H. Německy přinos k dějinam polabských slovanů // Vznik a počátky slovanů. D. 3. Praha, 1958. S. 5, 71; Fritze W. Probleme der obodritischen Stämme.; Schuldt E. Die Ausgrabungen im Gebiet der “2 Alten Burg” vom Sukov, Kreis Teterow // Bodendenkmalpflege in Mecklenburg; Jahrbuch 1963. Mecklenburg, 1963. S. 217–238; Herrmann J. Siedlung. Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder — Neisse una Elbe. Berlin, 1968. S. 164; Санчук Г. Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). С. 201–206.

³⁵ Szafarzyk J. P. Słowiańskie starożytności. T. 2. Poznań, 1844. S. 723.

Бременського та Гельмольда. Локалізується на правому березі Лаби по сусідству з Битинцями і Смоленцями. В фундаційному документі Гавельберзького єпископства імператора Оттон. I (946) згадана провінція Лінагга (Linagga) з градом Потлустім (нині Путлітз) над р. Степеніцею. В їх землі був також град Лончин. Плем'я належало до зв'язку ободричів³⁶.

(4) Bethenici [Бетеничі, Битинці]: слов'янське плем'я, яке проживало на східному березі нижньої Лаби, південніше Глинян і північніше Смоленців. Вперше згадані у 811 р. Дослідники вагаються, до якого зв'язку початково належало це плем'я: велетів чи глинян? Ймовірно, пізніше їх поглинули глиняни³⁷.

(5) Smeldingon [Смельдінги, Смоленці]: слов'янське плем'я, яке займало територію південніше Битинців. У 808 р. разом з Глинянами пристало до союзу з данським королем Готфрідом і чинило опір наступу Карла, сина імператора франків Карла Великого. У 809 р. проти них виступив союзник франків — ободрицький князь Дрожко, якому з допомогою саксів вдалося здобути їх град Semeldinconnoburg. Після повторного наступу франків у 811 р. їх землі були сплюндровані, а франки спорудили тут замок Aboschi. Питання про точну локалізацію смоленців залишається дискусійним³⁸.

(6) Morizani [Мориччани]: слов'янське плем'я, яке проживало на правому березі Лаби у її середній течії. В джерелах згадується протягом 937–1114 рр. (Moritsani, Mortsani, Moraciani, Moroszani, Moresctns, Mrocini, Morkeni, Mrozini, Morazena, Morosini, Morozani, Moresini, Mrozani, Morschone)³⁹.

(7) Hehfeldi [Гевелери, Гаволяни (Hevelli)]: полабське плем'я, близьке до Лютичів. Воно локалізувалося на р. Гавелі. Його столицею був Гавелберг (Havelberg), пізніше Бренна (Бранденбург)⁴⁰.

³⁶ Zeuss C. Die Deutschen und die Nachbarstämme. Heidelberg, 1837. S. 651; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. T. 2. Poznań, 1890. S. 37; Niderle L. Slovanské starožitnosti. D. 3. Praha, 1912. S. 142; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum., S. 13–14; Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon, przyczynek do krytyki Geografa bawarskiego // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. Warszawa, 1958. S. 49–56.

³⁷ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. S. 652; Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej, T. 2. Poznań, 1890. S. 30; Niderle L. Slovanské starožitnosti. T. 3. Praha, 1904. S. 113–115; Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon. Przczynek do krytyki Geografa Bawarskiego // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henrika Łowmiańskiego. Warszawa, 1958. S. 49–56.

³⁸ Bathe M. Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelbe durch Karl den Grossen // Sachsen und Anhalt. T. 16. 1940. S. 8–15; Schultze J. Die Prignitz // Aus der Geschichte einer märkischen Landschaft. Köln–Graz, 1956; Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon. S. 49–56.

³⁹ Brückner A. Die slavischen Ansiedelungen in der Altmark und in Magdeburgischen. Leipzig, 1879. S. 2; Schröder A. Grundzüge der Territorialentwicklung lung der anhaltischen Lande von den ältesten Zeiten // Anhaltische Geschichtsblätter. T. 2. Dessau, 1926. S. 18–19; Wentz G. Das Bistum Brandenburg. Berlin, 1937; Trautmann R. Die slavischen Ortsnamen., S. 108; Hessler W. Mitteldeutsche Gaue des frühen und hohen Mittelalters. Berlin, 1957. S. 34–38.

⁴⁰ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. S. 15; Niderle L. Slovanské starožitnosti. T. 3. S. 143; Volz W. Der ostdeutsche Volksboden. Breslau, 1926. S. 136; Brückner A. O nazwach miejscowych // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. T. 64. N 2. Kraków, 1935. S. 19; Ludat H. Beiträge zur brandenburgischen Namenkunde. 1. Der slavische Namen der Havel // Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte. T. 48. Leipzig, 1936. S. 327–334; Nalepa J. Obla, Oblica, Oblisko. Pierwotna nazwa rzeki Havel i jej derywatów // Sprágliga Bidrag. Meddelanden från seminarierna i slaviska språk ... vid Lunds Universitet. 1957. T. 2. N 9. S. 12.

(8) Sorbi [Сорби, Серби]: одна з головних груп полабських слов'ян. Згадуються в джерелах з 631 р.⁴¹ до кінця X ст., коли були остаточно завойовані німцями⁴².

(9) Talaminci [Таламінці, Делемінці (Doleminci), Доленчани]: Делемінці (гломачі) — лужицьке плем'я, яке займало землі між р. Каменицею, притокою Мульди, р. Лабою (до Стріли), Ползницею і Крушними горами. Входило в об'єднання сорбів⁴³.

(10) Beheimare [Богемці, Чехи. Богеми (лат. Bohemi, Baiahaeni, Voemani)]: назва походить від німецького спотворення назви бойїв (лат. Boii), кельтського племінного етноніму (в перших століттях н. е. бойї займали територію Чехії, пізніше пересунулися в Паннонію, звідки у III ст. перейшли в пізнішу Ломбардію (від них залишилася назва Болоньї). Ця назва поширилася на чехів⁴⁴.

(11) Marharii [Моравії, Морави]: слов'янські племена, які розселилися в сучасній Моравії і далі на схід по Вагу, Нітрі і Гроні й утворили в IX ст. Великоморавську державу⁴⁵.

(12) Uulgarii [Болгарії, Болгари]: болгари–тюрки на Балканах в IX ст. вже успішно асимілювались у слов'янському середовищі, утворивши на Балканах величезну державу⁴⁶.

(13) Merchanos [Мерехани]: ця назва залишається дискусійною. Значна частина дослідників вважає її дублем назви мораван або їх нітранської частини⁴⁷. Однак

⁴¹ Fredegarii Chronicon // Krusch B. Fredegarii et aliorum chronica. Hannover, 1888. IV, 13. P. 90.

⁴² Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Hrsg. H. Ludat. Giesen, 1960. S. 70–78; Eichler B. Studien zur Frühgeschichte slawischen Mundarten zwischen Saale und Neise // Detsch–slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte. T. 19. 1965. S. 111; Bartmuss H. Die Geburt des ersten deutschen Staates. Berlin, 1966. S. 101; Brachmann H. Slawische Stämme am Elbe und Saale. Berlin, 1975. S. 229; Санчук Г. Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). С. 198–201.

⁴³ Radig W. Der Burgberg Meissen und der Slavengau Daleminzien // Führer zur Urgeschichte. T. 8. Augsburg, 1929; Widajewicz J. Serbowie nadlabcy. Kraków, 1948; Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben., S. 79; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum., S. 18.

⁴⁴ Флоря Б. Н. Формирование этнического самосознания раннефеодальной чешской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982. С. 120–143.

⁴⁵ Trávníček F. Moravské nářečí. Praha, 1926; Poulik J. Stároslovanská Morava. Brno, 1948; Id., Jižní Morava, země dávných Slovanu. Brno, 1948–1950. S. 119–124; Id., Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti “Valy” u Mikulá// Pam. Arch. T. 48. 1957. S. 363; Id., Velká Morava ve světle nejnovějších archeologických objevů // Velká Morava — Tisící letá tradice státu a kultury. Praha, 1963. S. 41; Vaneček V. Prvních tisíc let. Praha, 1949. S. 50–59; Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. S. 5–58; Id., O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. S. 19; Kaolík H. K otázce národnosti na území Velké Moravy // Historický Časopis. T. 5. 1957. S. 499–500; Id., Moravané v udajích franko–bavorského Descriptia // Historický Časopis. T. 7. 1959. S. 282–289; Bulín H. Stare Slovensko v udajích t. zv. Bavorskeho geografa // Historický Časopis. T. 6. 1958. S. 413–428.

⁴⁶ Литаврин Г. Г. Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII – первая четверть X в.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982. С. 49–81.

⁴⁷ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. S. 452; Králiček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mähren // Zeitschrift für die Geschichte Mährens. T. 2. 1898. S. 216–235; Niderle L. Slovanské starožitnosti. T. 3. S. 211; Vaneček V. Prvních tisíc let. S. 42, 50; Id., Staré Čechy 8–9. stol. //

ще П. Й. Шафарик звернув увагу на слов'янське плем'я над р. Моравою на заході Балкан. Таку локалізацію племені підтримав І. Герман⁴⁸. Судячи з тексту пам'ятки, така версія видається правильною.

За І. Геррманом, до другої групи включені племена, розташовані на торговельному шляху Бардовик — гирло Одри. В цю групу дослідник включає лише одне плем'я — *osterabtrezi*⁴⁹. Б. Томенчук пропонує племена 14–25 локалізувати вздовж Одерсько-віслянського річкового шляху (Балтійське море — р. Одра — р. Нотець — р. Вісла — р. Західний Буг — р. Серет — р. Дністер — Чорне море)⁵⁰. Така схема виглядає надуманою і не підтверджується археологічним матеріалом. Одним із відгалужень знаменитого “бурштинового шляху” був маршрут Балтійське море — р. Вісла — р. Західний Буг — р. Дністер (перехід між Західним Бутом та Дністром в районі Пліснеська) — Чорне море. А от шлях по ріці Нотець до Вісли виглядає цілком самостійним. З Балтики не було сенсу через Одру і Нотець добиратися до Вісли. Тому щодо цієї частини переконливішою виглядає гіпотеза І. Германа, тим більше, що ідентифікація племені (поз. 14) особливих дискусій не викликає.

(14) *Osterabtrezi* [Східні ободрити]: з цього потужного племінного об'єднання між низинами Лаби (Ельби) та побережжям Балтики виділялося плем'я ререгів центром якого був Мехлін (*Mechlin*) (Магнополіс, Мекленбург)⁵¹.

Третю групу племен І. Герман пов'язує з торговельним шляхом Магдебург — Ребус — Познань — Київ, розташовуючи на цьому шляху племена 15–25⁵². Існування такого шляху сумнівне. Розглядаючи обидві версії (І. Германа та Б. Томенчука), варто зробити незначну корекцію: від Магдебургу міг існувати шлях до середньої Одри, звідки по р. Варті і р. Нотець можна було добратися до р. Вісли і головної артерії “бурштинового шляху”, який закінчувався на Чорноморському побережжі, але не заходив до Києва. Вздовж цього шляху можна спробувати розмістити племена 15–25.

(15) *Miloxi* [Мілокси, Мільчани]: тотожність Мілоксів з Мільчанами доволі переконливо обґрунтував ще А. Кралічек⁵³. Мільчани розташовувалися між Лабою і Одрою над верхньою Спревою (тепер Шпре). Головним їхнім градом був Будишин

Slavia Antiqua. T. 2. 1949/1950. Z. 2. S. 304, 309; *Kiersnowski R.* Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // *Slavia Antiqua*. T. 3. 1951/1952. S. 88; *Łowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego, S. 9–58; *Id.*, O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego., S. 10; *Havlik L.* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // *Historický časopis*. T. 7. 1959. S. 282–289; *Bulin H.* Z diskuse o počátcích velkomoravské říše // *Slavia Occidentalis*. T. 22. Poznań, 1962. S. 84.

⁴⁸ *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. K вопросу. С. 163.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ *Томенчук Б.* Річкові шляхи. С. 212–213.

⁵¹ *Kadlec K.* O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich. Początki kultury słowiańskiej. Kraków, 1912. S. 31; *Arnold S.* W sprawie ustrju pna ziemiach polskich // *Slavia Occidentalis*. T. 7. Poznań, 1928. S. 330; *Koczy L.* Skławanja Adama Bremeńskiego // *Slavia Occidentalis*. T. 12. Poznań, 1933. S. 181; *Labuda G.* Organizacje państwowe Słowian zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku) // *Początki państwa polskiego*. T. 1. Poznań, 1962. S. 65–69.

⁵² *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. K вопросу. С. 163.

⁵³ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren // *Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens*. T. 2. 1898. S. 224.

(тепер Баутцен)⁵⁴. І Герман вважає їх тотожними з з племенем *Licikaviki* (середній Одер і Варта)⁵⁵. Плем'я *Licikaviki* згадане тільки Відукіндом у контексті війни польського князя Мешка I з саксонським намісником Віхманом та Велетами у 963–966 рр. (ця згадка повторена пізніше Тітмаром Мерзебурзьким). *Licikaviki* були під владою польського князя. Їх локалізацію на середньому Одері та Варті обґрунтував Й. Відаєвич⁵⁶. Ця версія спокуслива, але з огляду на етимологію назви залишається тільки гіпотетичною. Б. Томенчук помістив їх на правому березі Одри ближче до гирла Варти без будь-яких пояснень, лише згідно з своєю “концепцією шляху” з Балтики через Одру, Варту і Нотець до Вісли⁵⁷. Цього, звичайно, замало, щоби з такою локалізацією погодитись.

(16) *Phesnuzi* [Феснучі, Пешнуці?]: назва племені настільки спотворена, що навколо цього племені виникло найбільше різних версій щодо його розміщення від Лужиць⁵⁸ до Нижнього Дунаю⁵⁹. Була спроба навіть ототожнити їх з печенігами⁶⁰ чи бежунчанами⁶¹. З цих локалізацій найбільш виваженою виглядає локалізація Є. Кухарського, який розташовував плем'я в Лужицях по сусідству з мільчанами. Це вписується і в контекст назв і в прийнятту “шляхову” гіпотезу. По сусідству з мільчанами (правда, над Вартою) розмістив їх і Б. Томенчук⁶².

(17) *Thadesi* [Тадеси]: локалізація цього племені належить до найбільш дискусійних. П. Й. Шафарик ототожнював їх з племенем Дзядошан і на підставі ономастичних матеріалів локалізував в районі сучасного Галича⁶³. Погоджуючись з ним, А. Кралічек розташовував плем'я на теренах Дзядошан сілезьких, спираючись на джерела, де це плем'я згадується⁶⁴. За К. Цейссом, це було південнослов'янське плем'я⁶⁵. За Є. Кухарським, ця плем'я займало південні схили Судетів і Західних Бескидів⁶⁶. Ряд дослідників пов'язують це плем'я з р. Досса, притокою Гавелі й ототожнюють з локалізованим тут племенем Дошан, яке хроніст Адам Бременський згадав як *Doxani*. З інших джерел X ст. відома область *Dassia* чи *Desseri*, яка локалізується над верхньою Гавелю⁶⁷. Така схема вписується і в структуру контексту назв (поруч з мільчанами та феснучі). Противники такої локалізації крім зауважень щодо невеликих розмірів території, яку займали Дошани (на цій території не мож-

⁵⁴ *Bogusławski W.* Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej, T. 2. S. 64; *Widajewicz J.* Serbowie nadłabscy. Kraków, 1948. S. 10–18; *Helbig H.* Die slawische Siedlung im sorbischen Elbe, Saale und Oder. Giessen, 1960. S. 63; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum. S. 24.

⁵⁵ *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросы. С. 164.

⁵⁶ *Widajewicz J.* Licikaviki Widukinda // *Slavia Occidentalis*. T. 6. Poznań, 1927. S. 85–179.

⁵⁷ *Томенчук Б.* Річкові шляхи. С. 213, 219.

⁵⁸ *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłasciwie “geografem bawarskim”. S. 120.

⁵⁹ *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. S. 18; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum. S. 24–25.

⁶⁰ *Szafarzyk J. P.* Słowiańskie starożytności. T. 2. S. 178, 497.

⁶¹ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. S. 226.

⁶² *Томенчук Б.* Річкові шляхи. С. 213, 219.

⁶³ *Szafarzyk J. P.* Słowiańskie starożytności. T. 2. S. 180, 776.

⁶⁴ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. S. 226.

⁶⁵ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. Heidelberg, 1925. S. 615.

⁶⁶ *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłasciwie “geografem bawarskim”. S. 6.

⁶⁷ *Sulowski Z.* Najstarsze dokumenty biskupstwa hobolińskiego // *Roczniki Historyczne*. T. 19. 1959. S. 17, 38, 64; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum. S. 25; *Nový R.* Die Anfänge des böhmischen Staates. T. 1. Praha, 1968. S. 131; Id., Die Slawen in Deutschland. Berlin, 1972. S. 10.

на розташувати 200 градусів), критикували версію з позицій топономастики⁶⁸. Щодо кількості градусів чи, можливо, общин, то для більш віддалених від кордонів франкської держави регіонів ці цифри не треба абсолютизувати. Аргументація топономастична без опирання на інші джерела завжди залишає проблему відкритою. Б. Томенчук розташував їх на березі р. Нотець згідно зі своїм баченням шляхів⁶⁹. Заслугове на увагу гіпотеза І. Германа, який запропонував вважати Thadesi варіантом назви Thafnezi⁷⁰. Повернемося до цієї гіпотези при розгляді племені (34), однак з усіх запропонованих гіпотез найбільш обґрунтованою всеж виглядає ототожнення Thadesi з Дошанами.

(18) Glopeani [Глоп'яни]:. Більшість дослідників вважає їх Гоплянами, тобто племенем, яке населяло околиці оз. Гопло або всі пізніші Куяви з Хелмінською землею. Судячи з кількості градусів, це було одне з найпотужніших племен регіону⁷¹.

Виглядає так, що племена (15–17) розміщалися на відтинку шляху між Лабою та Одрою, можливо, частково охоплюючи і басейн Варти. Плем'я (18) було розташоване на середній Віслі нижче впадіння Західного Бугу.

Племена 19–25 розміщалися вздовж головної артерії “бурштинового шляху”: Вісла — Західний Буг — Дністер.

(19) Zuireani [Журяни чи Чуряни?, Черв'яни]: ще одне загадкове плем'я, яке дослідники відносять переважно до племен, які неможливо локалізувати. Б. Томенчук розташував їх у нижній течії Західного Бугу⁷². З огляду як мови, так і розташування племені в контексті порядку назв “Баварського Географа”, найбільш обґрунтованою виглядає гіпотеза І. Германа, згідно з якою Zuireani (19) є дублетом Zeriuani (35)⁷³. Правомірність цієї гіпотези проаналізуємо при розгляді племені (35).

(20) Busani [Бужани]: Крім Г. Пашкевича, який вважав Бужан польським плем'ям⁷⁴, всі дослідники сходяться на ому, що “Баварський Географ” згадав волинське плем'я Бужан. Локалізація Бужан у верхів'ях Бугу, де знаходився їх головний град Бужеск, підтверджується також літописними звістками і значною кількістю археологічних матеріалів⁷⁵.

⁶⁸ Spal J. Iména západních Slovanů u Geografa Bavorského // *Slavia*. T. 24. 1955. N 1. S. 6; *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. S. 11–12.

⁶⁹ Томенчук Б. Річкові шляхи. С. 213, 219.

⁷⁰ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу. С. 164.

⁷¹ Szafarzyk J. P. Słowiańskie starożytności. T. 2. S. 180, 498; *Widajewicz J.* Początki Polski. Warszawa, 1948. S. 62; *Łowmiański H.* Kilka uwag krytycznych o początkach Polski // *Roczniki Historyczne*. T. 18. Poznań, 1949. S. 359; Id., O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // *Studia Źródłoznawcze*. T. 3. 1958. S. 18; *Kowalenko W.* Przewłoka na szlaku żegludowym Warta–Gopło–Wisła // *Przegląd Zachodni*. R. 8. 1952. N 5–6. S. 76–88; *Natanson–Leski J.* Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. Wrocław, 1953. S. 53–54; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum. S. 25–26

⁷² Томенчук Б. Річкові шляхи. С. 213, 219.

⁷³ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу. С. 164.

⁷⁴ *Paszkievicz H.* The Origin of Russia. London, 1954. P. 63–66.

⁷⁵ *Войтович Л.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // *Волино–Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова. Львів, 1998. С. 286–294; *Його ж.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. С. 6–12.

(21) Sittici [Сіттичі, Житичі]: також належать до неідентифікованих племен. Існуючі версії локалізації від Житомира⁷⁶ до Боснії⁷⁷ є звичайними верифікаціями. Певну мотивацію мала спроба С. Закшевського пов'язати їх з р. Жітавою, притокою Нітри⁷⁸. Як житиців їх розміщують також у районі гирла Заале при Лабі⁷⁹. Всі ці локалізації ніяк не пов'язані з контекстом назв у “Баварському Географі”. Тому найбільш прийнятною виглядає версія І. Германа⁸⁰, підтримана Б. Томенчуком⁸¹. Обидва розмістили їх на схід від бужан по Дністру. Хорватські землі на лівобережжі верхньої і середньої течії Дністра, де пізніше сформувалося Стольське князівство, зруйноване під час походу київського князя Володимира Святославича у 981 р., а потім виникло Звенигородське князівство, були густо заселеним у VII–IX ст. масивом, який цілком може бути “областю в якій народу і градів без числа”. Це плем'я житиців входило до масиву карпатських хорватів⁸². Можливо, пізніше, вже в процесі розпаду цього зв'язку воно ввійшло до складу Теревельського князівства і від нього перейняло назву требовляни⁸³.

(22) Stadici [Стадичі]: так само представлені численними верифікаціями від Русі⁸⁴ до серединної Боснії⁸⁵. Дослідники також відшукали с. Стадце над р. Білною⁸⁶ та Стадінгію над нижнім Везером⁸⁷. Зрозуміло, що всі ці версії є звичайними верифікаціями. Тому знову найбільш обґрунтованою виглядає версія І. Германа⁸⁸, підтримана Б. Томенчуком⁸⁹, які розмістили це плем'я у Придністров'ї. Це плем'я, якому “Баварський Географ” нарахував аж 516 міст, цілком могло проживати на густо заселеній в той період території пізнішого Теревельського князівства⁹⁰. Самі назви Житичі та Стадичі цілком підходять для землеробсько-скотарського характеру занять тутешнього населення (годілля худоби тут завжди займала помітне місце в господарстві).

⁷⁶ Szafarzyk J. P. Słowiańskie starożytności. T. 2. S. 181.

⁷⁷ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. Heidelberg, 1925. S. 615.

⁷⁸ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. S. 31.

⁷⁹ Hessler W. Mitteldeutsche Gaue dei frühen und hohen Mittelalters. Berlin, 1957. S. 156.

⁸⁰ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу. С. 163.

⁸¹ Томенчук Б. Річкові шляхи. С. 213, 219.

⁸² Войтович Л. В. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? // Миколаївщина. Т. Войтович Л. В. 1. Львів, 1998. С. 49–79; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 4. Київ, 2004. С. 105–112; Його ж. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 38–45.

⁸³ Войтович Л. Князівства Карпатських Хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів, 2001. С. 195–210; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. С. 13–39.

⁸⁴ Szafarzyk J. P. Słowiańskie starożytności. T. 2. S. 179.

⁸⁵ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. Heidelberg, 1925. S. 615.

⁸⁶ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. S. 233.

⁸⁷ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum. S. 28.

⁸⁸ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу. С. 163.

⁸⁹ Томенчук Б. Річкові шляхи. С. 213, 219.

⁹⁰ Войтович Л. Князівства Карпатських Хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів, 2001. С. 195–210; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. С. 13–39.

(23) *Sebbirozi* [Себбірочі, Шеббіроси]: третє в цій шерензі назв плем'я з надзви-чайно широкою локалізацією — від р. Себіри і оз. Сабро на Русі⁹¹ знову до серед-инної Боснії⁹². Їх намагалися ототожнити з Сіверянами⁹³ або з Сіверою в Болгарії⁹⁴, з саксонськими Нордальбінгами⁹⁵. Однак жоден з цих варіантів не можна визнати переконливим. За І. Германом, себбірочі розташовувалися на середньому Дністрі⁹⁶. Б. Томенчук змістив їх південніше нинішньої Буковини⁹⁷. Найімовірніше, це густо-заселений масив на правобережжі Дністра в галицькій частині території карпат-ських хорватів. Сама назва надто спотворена для спроб розшифрувати її.

(24) *Unlizi* [Унличі, Уличі]: якщо відкинути фантастичні варіації (Лульзен біля Ганноверу чи Ванслов в Хорватії або на о. Узнам біля берегів Польщі), всі дослід-ники пов'язують локалізацію племені з літописними уличами⁹⁸. Етнонім "уличі" виводять від "угличі", а останнє від "угла" — "кут" (місцевість між гирлами Дністра та Дунаю, яка називається Буджак, що по-тюркськи означає "кут" і, зрештою, так виглядає)⁹⁹. Однак уличі локалізуються переважно у верхів'ях та середній течії Пів-денного Бугу до Дністра¹⁰⁰, причому первинні осадки знаходилися на Дністрі, пів-денніше впадіння Лядови, а Побужжя було заселене в ході пізнішої колонізації¹⁰¹.

(25) *Neriuani* [Нерв'яни, Нерви]: також належать до племен, чия локаліза-ція спірна. І. Герман розмістив їх на Правобережжі Дніпра, південніше древлян і північніше уличів, виходячи зі свого варіанту шляху, який, на його думку, мав за-кінчуватися в Києві¹⁰². З тих самих засад Б. Томенчук розмістив їх біля гирла Дні-стра¹⁰³. Дослідники ототожнювали нерв'ян з древлянами¹⁰⁴, зв'язували з ріками на Нер-, Нур- і т. д. або розміщали аж у Боснії¹⁰⁵ чи просто вважали дрібним західнослов'янським плем'ям неznаної локалізації¹⁰⁶. Заслуговує на увагу думка

⁹¹ *Szaĳarczyk J. P.* Słowiańskie starożytności. T. 2. S. 179.

⁹² *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. Heidelberg, 1925. S. 615.

⁹³ *Niederle L.* Slovanské starožitnosti. T. 3. S. 75.

⁹⁴ *Jireček K.* Dějiny národa bulgarského. Praha, 1876. S. 95.

⁹⁵ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum. S. 29.

⁹⁶ *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу. С. 163.

⁹⁷ *Томенчук Б.* Річкові шляхи. С. 214, 219.

⁹⁸ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum. S. 30; *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. S. 13–14; *Pilař O.* Dilo neznámého bavorského geografa // *Historická geografie*. T. 12. 1974. S. 235.

⁹⁹ *Надеждин Н. И.* О положении города Пересечена // *Записки Одесского об-ва истории и древностей*. Т. 1. Одесса, 1844. С. 235–253.

¹⁰⁰ *Любавский М.* Историческая география России в связи с колонизацией. Москва, 1909. С. 131; *Середонин С. М.* Историческая география. Петроград, 1916. С. 126; *Рыбаков Б. А.* Уличи (историко-географические заметки) // *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Т. 35. С. 3–17; *Березовец Д. Т.* Поселения уличей на р. Тясмине // *Мат. и исслед. по археологии*. Вып. 108. 1963; *Його ж.* Могильники уличів у долині р. Тясмина // *Слов'яно-руські старожитності*. Київ, 1969. С. 156–174; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 130–132.

¹⁰¹ *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. Петроград, 1919. С. 373.

¹⁰² *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу. С. 163.

¹⁰³ *Томенчук Б.* Річкові шляхи. С. 214, 219.

¹⁰⁴ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. S. 220.

¹⁰⁵ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. Heidelberg, 1925. S. 615.

¹⁰⁶ *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. S. 14.

Л. Нідерле, який ототожнював їх з неврами¹⁰⁷. Неври згадані Геродотом у зв'язку з походом Дарія проти скіфів ще у 512 р. до н. е. Частина дослідників ототожнює їх з ранніми протослов'янами¹⁰⁸. Їх осаді розміщуються археологами південніше племен висоцької та чорноліської культур чотирма близькими між собою районами: киево-черкаський район (тясминська, канівська і київська групи), східноподільський (по середній течії Південного Бугу у Вінницькій області), західноподільський (у сучасних Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій областях) і волинський (північ Хмельницької області і частина Житомирської та Рівненської областей). Найбільш заселеними були перші два регіони¹⁰⁹. Виглядає фантастичним, якби дійсно якась частина давнього населення, яке вціліло на первинних оселях при всіх трансформаціях і міграціях протягом мало не півтори тисячі років (16.05.451 р. в битві на Каталаунських полях в різноплемінній армії Аттіли, за свідченням Аполінарія Сідонія, були Neurees поряд з Bastarna¹¹⁰), зберегла свою навію назву — неври. В такому випадку ця невелика група мала б розташовуватися поблизу уличів в верхів'ях Південного Бугу.

Найбільш заплутаним і складним для локалізації є блок назв (26–32). Гіпотеза І. Германа стосовно їх розміщення “у зворотньому порядку” вздовж шляху: гирло Дунаю — Дністер — Вісла — Балтика¹¹¹ підправлена Б. Томенчуком: Чорне море — р. Дунай — р. Серет Карпатський — р. Прут — р. Дністер — р. Сян — р. Вісла — Балтійське море¹¹², виглядає нелогічною, надуманою конструкцією, особливо з огляду на наявність позиції (32), яку більшість пов'язують з хазарами.

(26) Attorozī [Атторочі, Атторосі]: локалізація цього племені залишається неясною. Верифікація дослідників поміщала їх від Помор'я до Турова на Русі¹¹³. П. Й. Шафарик бачив у них літописних тиверців¹¹⁴, що добре вписується в порядок назв після уличів та нерв'ян (нервів). Цю локалізацію приймали В. Седов¹¹⁵ та інші дослідники. Прийнявши тотожність атторосів з тиверцями, треба віднести позицію (26) до третьої групи (торговельного шляху).

¹⁰⁷ Niderle L. Slovanské starožitnosti. T. 3. S. 75.

¹⁰⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. 2. Санкт-Петербург, 1818. С. 31. Цю ідею також підтримали П. Шафарик, К. Мюленгоф, Л. Нідерле, М. Фасмер, М. Артамонов, Т. Лер-Сплавінський, К. Мошинський, Я. Отрембський, М. Рудницький, П. Третяков, К. Тименецький, І. Герман та інші видні слависти (Plezia M. Neurowie e swietle historiografii starožytnej // Przegląd Zachodni. T. 8. 1952. N 5–6. S. 247–268; Tymieniecki K. Uwagi do dyskusji w sprawie autochtonizmu Słowian // Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanwskiego. Wrocław, 1964. S. 57).

¹⁰⁹ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья. Москва, 1958. С. 5–102; Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. Москва, 1961; Петренко В. Г. Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. Москва, 1967.

¹¹⁰ Seeck O. Geschichte des Untergangs der antiken Welt. T. 6. Anhalt-Stuttgart, 1921. S. 461.

¹¹¹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу. С. 163.

¹¹² Томенчук Б. Річкові шляхи. С. 214, 219.

¹¹³ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum. S. 31–32.

¹¹⁴ Szafarzyk J. P. Słowiańskie starožitności. T. 2. S. 179.

¹¹⁵ Седов В. В. Русы (Древнерусская народность) // www.rusograd.xpomo.com. С. 9.

А. Кралічек¹¹⁶, А. Брюкнер¹¹⁷, Г. Ловмянський¹¹⁸ взагалі вважали, що ця назва, подібно до дальшої номенклатури назв, які закінчуються на *гозі* є містифікаціями (вигаданими штучними конструкціями). Потреби в подібній містифікації не було за жодних умов виникнення самого документу. Простежити вірогідність їх гіпотези практично немоливо.

Крім того дублетом Attorozi можна вважати Aturezani¹¹⁹.

(27) Eptaradici [Ептарадичі]: з усіх верифікацій найповажніше виглядає версія А. Кралічека, який в цій назві вбачав поєднання грецького *επτὰ* з слов'янським родичі, тобто "сім родів" Феофана — слов'янських племен в Мезії за Дунаєм в часи болгарської міграції¹²⁰. Ця версія також вписується в порядок назв "Баварського Географа", даючи підстави прилучити позицію (27) до третьої групи (торговельно-го шляху).

(28) Uuillerozi [Вільєрочі, Вілероси]: також викликали цілу низку фантастичних верифікацій (над р. Булерою в Литві як Булерці, біля оз. Сюссер—Сее на захід від Гале, дублет велетів і т. д.)¹²¹. У порядок назв "Баварського Географа" вписується тільки версія А. Кралічека, який вважав їх одним з наддунайських болгарських племен¹²².

(29) Zabrozi [Заброчі, Саброси] та (30) Znetalici [Знеталичі] взагалі представлені лише фантастичними версіями. Якщо взяти до уваги розташування цих племен поруч з тиверцями та можливою локалізацією племен 27–28 як придунайських болгарських племен, то можна запропонувати локалізацію племен 29–30 у межиріччі Пруту і Серету. Це могли бути дако–романські племена. Заброчі (Заброси, Саброси) могло бути спотворенням назви Сабоків. Це плем'я, вперше згадане Птолемеем, традиційно розміщують у Дакії, на користь дакійської приналежності свідчить і назва племені. У II ст. за Марка Аврелія і Коммода Сабоки тривожили римські кордони, далі під впливом кельтів і римлян мігрували на північ. Їх розташовують навіть біля витоків Вісли та берегів Сяну¹²³. Проблема ця гіпотетична. Не можна виключати, що основна маса сабоків відійшла на південь в межиріччя Серету і Пруту, а може, навіть Пруту і Дністра.

(31) Aturezani [Атурезани, Тиверці]: всі локалізації (над р. Тур'я на Волині, між Карпатами і Дунаєм чи біля надлабського Турітца поблизу Магдебургу)¹²⁴, крім гіпотези П. Ю. Шафарика, який вважав їх тотожними з тиверцями¹²⁵, є малоімовірними.

¹¹⁶ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. S. 222.

¹¹⁷ Brückner A. O nazwach miejscowych. S. 45.

¹¹⁸ Łowmiański H. O identyfikacji nazw Geografa bawaeckiego. S. 15, 20.

¹¹⁹ Brückner A. O nazwach miejscowych. S. 45.

¹²⁰ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. S. 223.

¹²¹ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum. S. 33.

¹²² Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. S. 224.

¹²³ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. S. 262–263; Tomaschek W. Die alten Thraker, Eine ethnologische Untersuchung // Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.–Hist. Klasse. T. 128. Wien, 1893. S. 106–107; Županić N. K vprašanju izvora kostobokov in Sabokov // Niederlufu sbornik . Praha, 1925. S. 235–242; Detschew D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957. S. 73, 256, 406.

¹²⁴ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum. S. 35–36.

¹²⁵ Szafarzyk J. P. Słowiańskie starożytności. T. 2. S. 181.

(32) *Chozirozi* [Хозирози, Хозари, Хазари]: також відносяться до неідентифікованих назв¹²⁶. З хазарами їх першим пов'язав П. Ю. Шафарик¹²⁷. З усіх існуючих версій (в Угорщині, в Тюрингії і т. д), ця версія найбільш обгрунтована.

Підсумовуючи локалізацію групи племен 26–32, можна стверджувати, що ця група є продовженням попередньої групи, пов'язаної з основною артерією “бурштинового шляху”. Ця група включає тиверців (26 та 31), болгарські придунайські (27, 28) і дако-романські племена в межиріччі Пруту і Серету (29, 30) та хазар (32). Розташування останніх інформатори докладно не уявляли, але знали, що вони розселені десь далі за тиверцями.

Наступна група племен 33–38, серед яких згадуються лендзяни, волиняни і пруси, пов'язана з відгалуженням знаменитого “бурштинового шляху” від кордонів Великоморавської держави до берегів Балтики. Саме ця, доволі точна й об'ємна інформація, могла бути отримана від св. Мефодія та його оточення

(33) *Lendizi* [Лендізі, Лендзяни]: Старша генерація польських істориків, використовуючи фрагмент трактату візантійського василевса Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”, де повідомлялося, що плем'я *Lenzenionoi* платило данину Києву в часи регенства Ольги, намагалися посунути межі лендзян мало не під Київ. Врешті не встояв навіть Г. Ловмяньский. Він відмовився від попередніх поглядів і поширив кордони лендзян до Буту та Стиру на Волині¹²⁸. Ці тенденції мають місце і сьогодні. Межі лендзян на півдні і на сході пересуваються до верхів'їв Дністра і Стиру¹²⁹ та далі, а для обгрунтування цієї тези залучаються переважно ономастичні матеріали, причому навіть такі назви, як Белз, Белзець чи Тисмениця беззастережно відносять до західнослов'янських, тобто польських¹³⁰. Немає поважних підстав відмовлятися від локалізації лендзян у Сандомирсько-Люблінській землі. У середині X ст. це плем'я могло утримувати верхів'я Прип'яті і певний час брати участь у дніпровській торгівлі з Візантією. Можливо, бужани, волиняни чи інші волинські племінні князівства перебували у той період під їх гегемонією. Як учасники дніпровської торгівлі, вони могли сплачувати якусь частку Києву. Через це Костянтин VII і відносив їх до данників Києва. О. Головка з цього приводу писав про певну групу лендзян, яка мешкала у верхів'ях західних витоків Дніпра (вірогідно на території сучасної Білорусії), але водночас не була якимсь значним етнічним формуванням і згодом повністю асимілювалася східнослов'янським населенням¹³¹. Південні кордони лендзян дотикали Угорщини, але це не означає, що вони доходили до Карпат. Знахідка цілого угорського кладовища X ст. у Перемишлі свідчить про те, що угорські впливи у цьому регіоні могли сягати Сандомирсько-Люблінської землі. Зрештою, етимологія угорської назви поляків — *lengyel* від лендзян — не вимагає наявності безпосередніх кордонів. Вистачало контактів через

¹²⁶ Horák B., Trávníček D. *Descriptio civitatum*. S. 36–37.

¹²⁷ Szafarzyk J. P. *Słowiańskie starożytności*. T. 2. S. 182.

¹²⁸ Łowmiański H. *Początki Polski*. T. 4. Warszawa, 1970. S. 491–493.

¹²⁹ Labuda G. *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej — w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Rzeszów, 1996. S. 9–17.

¹³⁰ Nalepa J. *Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Rzeszów, 1996. S. 47–64.

¹³¹ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. Киев, 1988. С. 9

Перемишль, який тоді був хорватським центром¹³². Назва його походить від Пшемисла — імені хорватського або моравського князя (у період гегемонії Великої Моравії тут міг сидіти моравський династ). Після розгрому Великої Моравії хорватські князівства стали об'єктом боротьби між Чехією, Угорщиною і Польщею. Польща в той час переживала період формування. В орбіту держави Мешка I увійшли лендзяни, а також, можливо, на короткий час, Червен і Перемишль, котрий перед цим перебував у сфері угорського впливу. У 981 р. Володимир Святославич приєднав ці землі до Києва. Якщо б ці землі були етнічними територіями лендзян, то за них неминуче почалась би тривала боротьба. Але цього не трапилось, бо ці землі були хорватськими. У X ст. лендзяни знаходилися біля великоморавських кордонів.

(34) *Thafnezi* [Тафнезі, Тафнечі, Таняні]: П. Я. Шафарик та Л. Нідерле вважали, що *Thafnezi* — це плем'я, яке жило на р. Танві, правій притоці Сяну¹³³. За даними “Географа Баварського” на їх території було 257 градусів. Басейн ріки Танви бідний на археологічні знахідки, що викликало застереження дослідників. Однак практично на жодній з територій племен, перелічених “Географом Баварським” у групі 14–58, не вдалося відшукати відповідної кількості градусів. Імовірно, інформація стосується приблизної кількості громад–общин¹³⁴. Інші варіанти локалізації племені *Thafnezi* (поморські, дравські, верхньодунайські) слабо аргументовані, вони базуються на співзвучності назв без пов'язання з їх етимологією, археологічним матеріалом і порядком назв у “Баварського Географа”¹³⁵. Є. Кухарський розмістив таян на південь від лендзян і на північ від Карпат¹³⁶, що, по суті, не заперечує версії Шафарика–Нідерле. Гіпотеза І. Геррмана стосовно тотожності *Thafnezi* і *Thadesi* може бути прийнятною лише у випадку, якщо припустити, що редактор “Баварського Географа” помилково розмістив *Thadesi* перед *Gloreani* [Глоп'янами], тоді як їх потрібно було поставити перед *Zuireani* [Черв'янами].

(35) *Zeriuani* [Черв'яни]: Існує версія їх ідентифікації навіть як чернігівських сіверян. Найбільшого визнання здобула здогадка Тадеуша Левицького, згідно з якою *Zeriuani* — серби, тобто нинішні лужицькі серби. Т. Левицький виходив з порядку назв у контексті пам'ятки: *Lendizi* — *Thafnezi* — *Zeriuani* — *Prissani* — *Velunzani*. Оскільки *Lendizi* — це лендзяни, локалізовані в Сандомирській землі, а на думку польського історика *Prissani* і *Velunzani* — спотворені назви поморських племен пуржичан і велинян, то *Zeriuani*–Сорби були розміщені між середньою Віслою та

¹³² *Корольок В. Д.* К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Кр. сообщ. ин-та славяноведения. 1952. N 9. С. 48–49.

¹³³ *Szafarzyk P. J.* Słowiańskie starożytności. T. 2. Poznań, 1844. S. 188, 782; *Niederle L.* Slovanske starožitnosti. D. 4. Praha, 1924. S. 150.

¹³⁴ *Филипчук М.* Генезис Прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полісної структури суспільства // Тези доп. міжнар. конференц. “Еволюція розвитку слов'янських градусів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат”. Львів, 1994.

¹³⁵ *1 Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski.* Lwów, 1917. S. 52; *Nalepa J.* Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian Zachodnich. *Thafnezi Geografa Bawarskiego* // *Dobnicy Arsbok.* 1957–1958. Lund. 1961. S. 64–85.

¹³⁶ *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie “Geografem Bawarskim” // *Pamiętnik IV Powszchnego Zjazdu historyków Polskich.* T. 1, sekcja 2. Lwów, 1925. S. 8.

нижньою Нотецією¹³⁷. Вже Г. Ловмянський помітив непевність такої локалізації¹³⁸. З’явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені від Помор’я майже не до гирла Дунаю, але жодна з них не була переконливою.

Іван Крип’якевич пропонував “Zeriuani” читати як “черв’яни”, тобто плем’я, пов’язане з градами червенськими найдавніших літописів. Племінна назва черв’ян збереглася в Іпатіївському зведенні, а також відбита у топонімі Червняни (Черляни, нині у Городоцькому р-ні Львівської обл.)¹³⁹. Це в’яжеться і з контекстом, де сказано, що плем’я складало велику “державу, що з неї, як кажуть, походять всі люди слов’янські” [у перекладі О. Назаренка: “королівство настільке [велике], що з нього, походять всі слов’янські народи і ведуть, за їх словами, [свій] початок”, що також цілком коректно: “regnum” як “королівство”¹⁴⁰]. Звідси і назви Червен та Червенські гради, інформацію про яких зберегли найдавніші літописи¹⁴¹. З черв’янами ототожнювали етнонім “zeriuani” Й. Відаєвич¹⁴² та Т. Лер-Сплавінський, (вважаючи це плем’я польським)¹⁴³. Легко пояснити і етимологію назви у німецькому спотворенні: Zeriuani = Czeruiani = Czerweni = Черв’яни. Крім того цей варіант найкраще вписується в порядок назв “Баварського Географа”: Lendizi – Thafnezi – Zeriuani – Prissani – Velunzani¹⁴⁴. Б. Томенчук розташував їх у Вісло-Бузькому басейні¹⁴⁵, але для цього йому довелося “перемістити” волинян аж за гирло Західного Бугу, для чого немає жодних підстав. За І. Геррманом Zeriuani – це носії культури Луки Райковецької, яку В. Седов ототожнює з дулібами¹⁴⁶, але ця локалізація нічим не мотивована. Водночас гіпотеза І. Геррмана, за якою Zeriuani є дублетом Zuirani, заперечень не викликає.

¹³⁷ Lewicki T. Leizike Konstantina Porfirogenety // Roczniki Historyczne. T. 32. Poznań, 1956. S. 32–33; Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. Warszawa, 1961. S. 66–69, 83.

¹³⁸ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. T. 20. Poznań, 1951–1952. S. 51.

¹³⁹ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 81, 84, 29.

¹⁴⁰ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники. С. 14, 35.

¹⁴¹ Ісаєвич Я. Д. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического об-ва СССР за 1966 г. Львов, 1969. С. 135–138 [Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Львів, 1996. С. 75–80]; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. Вип. 6. Київ, 1971. С. 83–100; Його ж. Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. Вип. 1. Київ, 1971. С. 71–83; Його ж. “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. Москва, 1972. С. 107–124.

¹⁴² Widajewicz J. Początki Polski. Warszawa, 1948. S. 43.

¹⁴³ Lehr-Splawinski T. Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach // Język Polski. T. 41. Kraków, 1961. S. 265.

¹⁴⁴ Войтович Л. Черв’яни у працях І. Крип’якевича (до питання про початки державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 8. Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. С. 818–822.

¹⁴⁵ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв’язках. С. 214.

¹⁴⁶ Херрманн И. Ruzzi Forsderen Liudi. С. 166.

(36) Prissani [Пріссані, Присянці]: М. Карамзін¹⁴⁷, Й. Добровський¹⁴⁸ і А. Кралічек¹⁴⁹ відстоювали тотожність Prissani = Brzezani. А. Крисінський висунув варіант: Prissani = Brissani, згадані Гельмольдом над нижньою Гавелою¹⁵⁰. В. Войцеховський, Р. Керншовський, Г. Ловмянський та інші історики прив'язували це плем'я до поморських Пуржич¹⁵¹. Існують ще локалізації племені в районі Пружан в Білорусі чи Прізрена на Балканах. Всі вони змушують сильно "вивертати" назву джерела, залежно від бажань дослідника. Вони не беруть до уваги ні етимології назви, ні наявності археологічних пам'яток відповідної епохи і не вписуються в контекст назв "Баварського Географа".

Виходячи з локалізації сусідніх племен в контексті пам'ятки, можна вважати, що це Присяни (Пріссані, Присянці), тобто плем'я, що живе на р. Сян (спотворена назва від Zlasani з Празького привілею 1086 р. — засяни (засянці), позаяк форми присянці, прикарпатці і т. д. характерні для пізнішого часу). За даними "Баварського Географа", у них було 70 громад. В районі Перемишля–Сянока було майже стільки ж городищ¹⁵². Центром землі присян був Перемишль, який у IX ст. вже існував¹⁵³.

(37) Uelunzani [Велунчани, Волиняни]: Польські історики досі намагаються пов'язувати волинян з поморським містом Велин. Навіть відомості відомого арабського історика Абу-л-Хасана Алі ал-Масуді (947) про державу Валиняна та її короля Маджака польські історики, а за ними і деякі сучасні російські історики, схильні відносити до поморського Волина. Ал-Масуді черпав інформацію про східних слов'ян від ал-Джармі, який визволився з візантійського полону у вересні 845 р., та Харуна ібн Яхья, який визволився з візантійського полону бл. 900 р. Їх інформація відноситься до 40–80-х років IX ст. Як справедливо зауважив А. Новосельцев, у IX ст. Волина у Помор'ї не існувало. Зрештою, про Помор'я у Візантії тоді нічого і не знали¹⁵⁴. Волиняни — не гіпотетичне плем'я з околиць поморського міста Велинь, а з Волині, де волиняни засвідчені літописами, іншими писемними пам'ятками і топонімами.

(38) Bruzi [Бруси, Пруси]: тотожність Bruzi і Пруси не викликає застережень¹⁵⁵. Ятвяги, які були найпівденнішим з пруських племен, хоронили своїх покійників

¹⁴⁷ Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. 1. Санкт-Петербург, 1818. С. 22.

¹⁴⁸ Dobrovsky J. Die Sloven stamme auf der Nordseite der Donau // Archiv fur Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. Т. 18. 1827. N 92–93. S. 150.

¹⁴⁹ Kraliček A. Der sogenannte Baierische Geograph und Mähren Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens. V. 2. 1898. S. 220.

¹⁵⁰ Krysiński A. Pomorze pleminne w swietle przekazzy t. zw. Geografa Bawarskiego // Materiały Zachodnio-Pomorskie. Т. 7. 1961. S. 499.

¹⁵¹ Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w swietle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. Т. 3. 1951–1952. S. 81; Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego. S. 15.

¹⁵² Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. С. 117–118.

¹⁵³ Przemysl w starożytności i średniowieczu. Rzeszów, 1966. S. 38.

¹⁵⁴ Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. 1991. N 2–3.

¹⁵⁵ Toeppen M. Historischcomparative Geographie von Preussen. Gota, 1858; Būga K. Lietuviu kalbos žodyna S. T. 1–2. 1924–1925; Łowmiański H. Stan badań nad dziejami dawnych Prusów. Olsz-

під кам'яними курганами, ареал яких розпочинається у верхів'ях Шари і Німана¹⁵⁶.

Важко визначитися, куди віднести плем'я (39) — виходячи з варіантів його локалізації воно могло відноситися як до попередньої, так і до наступної групи. І Герман виділив племена 40–46 в групу племен, розташованих уздовж шляху: Саркел — Київ — Візантія¹⁵⁷. Уточнення Б. Томенчука (Балтійське море — Ладога — р. Волга — р. Десна — р. Дніпро — Чорне море)¹⁵⁸ не може бути прийнятним. Інформатори “Баварського Географа” не могли знати цього “варязького” шляху та ще й в IX ст. Якщо їм був відомий шлях до Хазарії, то, звичайно через Саркел до Києва. Шлях з Булгара на середній Волзі сформувався вже у X ст., коли після прийняття мусульманства волзькими булгарами через цей регіон пішла мусульманська торгівля в обхід гирла Волги, яке залишилося під контролем хазарів. А в IX ст. зв'язок з Хазарією проходив через Дон, у верхів'ях якого перебували цілі слов'янські масиви¹⁵⁹.

(39) Uuizunbeire [Вічунбейри]: також зібрали низку фантастичних локалізацій (Vidivarīi Йордана, Beornas Орозія, Viarnī короля Альфреда і скандинавських джерел, пермяки або карели, булгари білі або чорні)¹⁶⁰. З огляду на розташування поблизу прусів заслуговує на увагу варіант локалізації в р-ні Візни над Нарвою¹⁶¹. Ця локалізація найкраще мотивована і з огляду назви (uuizun — візна, bei — при, коло, біля), спотвореної в німецькій передачі. Варіант Б. Томенчука “біла весь”¹⁶² з лінгвістичного боку не обґрунтований. Доводиться констатувати, що плем'я 39 належить скоріше до попередньої групи і може бути локалізованим в р-ні Візни над Нарвою.

Племена 40–47 лежали на шляху з Хазарії через Київ до Чорного моря і Візантії.

(40) Caziri [Казіри, Хазари]: ототожнення caziri з хазарами заперечень не викликає¹⁶³.

тун, 1947; Id., Stosunki polsko-pruski za pierwszych Piastów // Przegląd Historyczny. T. 41. 1950. S. 152–179; Ślaski K. Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku // Rocznik Olsztyński. T. 5. 1963 r. Olsztyn, 1965. S. 9–27; Powierski J. Najważniejsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. 1965. N 2 (88); Antoniewicz J. Terytoria plemienne ludów bałtyjskich w okresie starożytnym w świetle badań archeologii i hydronimii // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. 1965. N 4 (90). S. 513–530.

¹⁵⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 119–122.

¹⁵⁷ Херрманн И. Ruzzi Forsderen Liudi., С. 164, 166.

¹⁵⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках. С. 215.

¹⁵⁹ Войтович Л. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // Хазарський альманах. Т. 6. Київ–Харьков, 2007. С. 65–77.

¹⁶⁰ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum. S. 42.

¹⁶¹ Krysiński A. Pomorze plemienne w świetle przekazy t. zw. Geografa Bawarskiego. S. 483.

¹⁶² Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках. С. 215.

¹⁶³ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum. S. 43.

(41) Ruzzi [Руси]: тотожність ruzzi з русами заперечень не викликає¹⁶⁴. Зрозуміло, що Русь і руси — це дніпровський київський каганат, який недавно виник після звільнення полян від зверхності хазарів¹⁶⁵.

(42) Forsderen [Форсдери] та (43) Liudi [Ліуди, Люди?]: За І. Лелевелем та П. Шафариком — (42) і (43) назви різних фінських племен, що приймав С. Закршевський¹⁶⁶. За К. Цейссом, це одна назва: “Forst” — “ліс”, “Liudi” — “люди”, тобто “лісові люди” або “древляни”¹⁶⁷. В. фон Кельтш локалізував їх над дніпровськими порогами, виводячи назву від скандинавського “fors” — “водопад” та від готських Тервінгів (Therwingi)¹⁶⁸. Б. Горак та Д. Травнічек розміщали їх у Криму¹⁶⁹. Об’єднав ці назви в одну також І. Геррман. За його версією, “Forsderen Liudi” — “Erste Leute”, “Vorderste Leute” чи “Fuhrendes Volk” — “перші, керівні люди”¹⁷⁰. Тобто, в такий спосіб підкреслена зверхність русів у придніпровському об’єднанні — Київському каганаті. Ця версія доволі переконлива, хоча гіпотеза К. Цейсса більш мотивована з лінгвістичного боку і також не суперечить розташуванню племен. Я схильюся до того, що більшу рацію мав К. Цейсс.

(44) Fresiti [Фрезити]: Від Fresi¹⁷¹. Плем’я роташували в Новгородській землі. П. Я. Шафарик вагався: відносити їх до слов’ян чи фінів¹⁷². С. Закршевський розташовував їх серед Весі, звертаючи увагу на можливу тотожність Fresiti = Wariazi, Waregowie. Він також припускав тотожність Фрезитів і Кривичів¹⁷³. Б. Горак та Д. Травнічек вважали їх кримськими Фризами, як відлам Готів¹⁷⁴. Більш переконливою виглядає гіпотеза І. Геррмана, за якою Fresiti (від Freigesessenen, Freisassen) позначають людей, що живуть на власній землі, тобто вільних людей¹⁷⁵. Така назва німецького редактора для далеких полян цілком логічна. Єпископ Пруденцій зафіксував у Бертинських Анналах (Annales Bertiniani) прибуття 18.05.839 р. в Інгельгейм біля Майнца посольства візантійського василевса Феофіла. З цим посольством поверталось на батьківщину і посольство кагана Русі, яке через протидію ворогів не могло скористатися старим чорноморським шляхом. Поява кагана Русі є свідчен-

¹⁶⁴ Назаренко А. В. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент.* Москва, 1993. С. 13–51; Його ж. “Хазары, русь, луколяне, венгры”: народы Восточной Европы в “Баварском географе” // *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* Москва, 2000. С. 292–295; Його ж. *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков.* Москва, 2001. С. 51–70.

¹⁶⁵ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. С. 162–169; *Войтович Л.* Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Прицаком // *Хазарский альманах.* Т. 4. Киев–Харьков, 2005. С. 109–117.

¹⁶⁶ Zakrzewski S. *Opis grodów i terytoriów.* S. 60.

¹⁶⁷ Zeuss K. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme.* S. 623.

¹⁶⁸ Keltch V. von. *Der bairische Geograph // Alpreussische Monatsschr.* N 23. 1886. S. 507–560.

¹⁶⁹ Horák B., Trávníček D. *Descriptio civitatum.* S. 44–45.

¹⁷⁰ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. С. 167–168.

¹⁷¹ Lehr–Splawiński T. *Fresiti // Słownik Starożytności Słowiańskich.* T. 2. Cz. 1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964. S. 72.

¹⁷² Łowmiański H. *O identyfikacji nazw.* S. 18.

¹⁷³ Zakrzewski S. *Opis grodów i terytoriów.* S. 60–62.

¹⁷⁴ Horák B., Trávníček D. *Descriptio civitatum.* S. 44–45.

¹⁷⁵ Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. С. 168.

ням звільнення полян від хазарської залежності, що стало відомо при дворі франкського імператора¹⁷⁶.

(45) *Segaici* [Серавичі]: також вистачає різноманітних версій щодо їх локалізації (р. Зерев, притока Ужа на Волині¹⁷⁷; околиці Заг між Бобром і Нейсе Лужицькою¹⁷⁸; як *Letaici* тотожні з литовцями або латишами¹⁷⁹; на р. Серіці в ізборській землі¹⁸⁰; на р. Іжорі¹⁸¹). З цього ряду можна виділити версії К. Цейсса¹⁸² та Л. Нідерле¹⁸³, які ототожнювали *Segaici* з Сіверянами, що, з огляду на розміщення племені в контексті назв, виглядає більш мотивованим.

(46) *Lucolane* [Луколяни, Лучани]: розміщалися від району чеського відламу лучан в середній течії Огри¹⁸⁴ на захід від чехів до Лукомор'я в гирлі Дніпра¹⁸⁵. І. Геррман розмістив їх на півдні в межириччі Південного Буту та Дністра¹⁸⁶, Б. Томенчук — в нижній течії Дніпра¹⁸⁷. Керуючись розташуванням племені в контексті назв, луколян можна розмістити на середньому Дніпрі південніше полян-фрезитів.

(47) *Ungare* [Унгри, Угри, Угорці]: ідентифікація *ungare* з угорцями не викликає сумнівів. Зрозуміло, що у середині IX ст. угорці ще перебували десь поблизу чорноморського побережжя в степах між нижніми течіями Дніпра, Південного Буту та Дністра. Бл. 839 р. угорські загони як союзники болгар з'явилися на Дунаї¹⁸⁸.

Племена 48–58 І. Геррман розмістив вздовж торгового шляху Краків — Баутцен — Ерфурт — Прага — Краків¹⁸⁹. Напевно, вартує погодитися з пропонованим Б. Томенчуком уточненням цього шляху як головного центрально-європейського шляху, який зв'язував три річкові системи Віслу — Одру — Ельбу з Дунаєм¹⁹⁰.

¹⁷⁶ *Riasanovsky V. J.* The Embassy of 838 revisited: Some comments in connection with a “Normanist” source on Early Russian history // *Jarbücher für Geschichte Osteuropas*. Т. 10. 1962; *Boba I.* Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth century // *Slavio-Orientalia*. Т. 2. Wisbaden, 1967. P. 23; *Łowmiański H.* Początki Polski. Т. 5. Warszawa, 1973. S. 130–132; *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе. Историческо-археологические очерки. Ленинград, 1985. С. 190; *Куртичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Русы и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени // *Славяне и скандинавы*. Под ред Е. А. Мельниковой. Москва, 1986. С. 189, 285; *Treadgold W.* The Byzantine Revival 780–842. Stanford, 1988. P. 309; *Nelson J. L.* The Annals of St-Bertin // *Ninth-century histories*. Т. 1. Manchester, 1991. P. 6–13.

¹⁷⁷ *Szafarzyk P. J.* Słowiańskie starożytności. Т. 2. Poznań, 1844. S. 189.

¹⁷⁸ *Lelewel J.* Geographie du moyen-âge. Т. 3–4. Breslau, 1852. P. 34; *Kraliček A.* Der sogenannte Baierische Geograph. S. 234.

¹⁷⁹ *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłasciwie “geografem bawarskim”. S. 8.

¹⁸⁰ *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów. S. 61.

¹⁸¹ *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw. S. 18.

¹⁸² *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. S. 623.

¹⁸³ *Niderle L.* Slovanské starožitnosti. Т. 4. S. 186.

¹⁸⁴ *Rudnicki M.* Geograf Bawarski w oświeceniowym językoznawczym. // *Z polskich studiów slawistycznych*. Т. 1. Warszawa, 1958. S. 190.

¹⁸⁵ *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów. S. 62.

¹⁸⁶ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen. Liudi. Fresiti. С. 163.

¹⁸⁷ *Томенчук Б.* Річкові шляхи в геополітичних зв'язках. С. 215, 219.

¹⁸⁸ *Войтович А.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 205–206.

¹⁸⁹ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen. Liudi. Fresiti. С. 163.

¹⁹⁰ *Томенчук Б.* Річкові шляхи в геополітичних зв'язках. С. 215, 219.

(48) *Vuislane* [Вісляни]: не виникає сумнівів щодо локалізації Віслян (Верхня Вісла з притоками Ніда, Нідиця, Камінна, Дунаєць, Раба, Скава, нижній і середній Віслук, нижній Сян)¹⁹¹.

(49) *Sleenzane* [Слензяни]: етимологія назви виводиться від р. Сленза (*Sleza*), яка тепер носить назву Логє (*Lohe*), та гори Слез (*Slez*, тепер *Sobótne*). Це лехітське плем'я добре локалізується на верхній Одрі¹⁹².

(50) *Lunsizi* [Лужичі, Лужиці (*Lusici*, *Lunsizi*), Лужичани]: також добре знане плем'я, яке локалізується північніше мільчан у пізнішій області Нижні Лужиці. Лужичани входили до об'єднання сорбів¹⁹³.

(51) *Dadosesani* [Дадосечани, Дзядошани, Дядошани]: відомі з різних джерел, локалізуються в Нижній Сілезії між нижнім Бобром та Одрою¹⁹⁴.

(52) *Milzane* [Мільчани]: також добре відоме одне з сербо-лужицьких племен, осаді якого локалізуються на захід від Гвізди і Лаби в пізніших Верхніх Лужицях¹⁹⁵.

(53) *Besunzane* [Безунчани, Бежунчани]: назва, ймовірно, походить від місцевості Бежунець, Бежунь¹⁹⁶. Точна локалізація цього сербо-лужицького племені залишається дискусійною¹⁹⁷.

(54) *Uerizane* [Веричани]: навколо локалізації цього невеликого племені також триває дискусія (його пов'язують з р. Спревою, пропонують називати *Wkrzani* або вважають одним із дрібних чеських племен¹⁹⁸). Заслужують на увагу версії, які пов'язують їх з серадзянами¹⁹⁹ або з р. Вартою (*Wierczanie* — *Wirczanie* — *Вірчани*)²⁰⁰.

¹⁹¹ *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне // *Формирование раннефеодалных славянских народностей.* Москва, 1981. С. 156–169; Його ж. *Древнепольская народность и ее этническое самосознание // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.* Москва, 1982. С. 144–166.

¹⁹² *Исаевич Я. Д.* Древнепольская народность и ее этническое самосознание. С. 145–146, 150.

¹⁹³ *Schlesinger W.* Die Verfassung der Sorben // *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Hrsg. H. Ludat. Giesen, 1960. S. 70–79.*

¹⁹⁴ *Wojciechowski Z.* Uwagi nad powstaniem Państwa Polskiego I Czeskiego // *Przegląd Zachodni.* 1951. N 1–2. S. 142; *Horák B., Trávníček D.* *Descriptio civitatum.*, S. 50.

¹⁹⁵ *Lippert W.* Über die Anwendung des Namens Lausitz auf die Oberlausitz im 14. Jh // *Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde.* T. 15. Dresden, 1894. S. 41, 62; *Jecht R.* Die Besitzverhältnisse und die Besitzer der Oberlausitz von 1067–1158 // *Neues Lausitzisches Magazin.* N 106. Görlitz, 1930. S. 172; *Widajewicz J.* Serbowie nadłabscy. Kraków, 1948. S. 10–15; *Helbig H.* Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet // *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder.* Giessen, 1960. S. 63.

¹⁹⁶ *Horák B., Trávníček D.* *Descriptio civitatum.* S. 51.

¹⁹⁷ *Jecht R.* Erste Erwähnung der Oberlausitz der Gau Besunzane und die urbs Busine sind gleich dem Orte Biesnitz an der Landeskronen // *Neues Lausitzisches Magazin.* N 96. Görlitz, 1920. S. 188–199; *Kiersnowski R.* *Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua.* T. 3. 1951/1952. S. 84; *Nalepa J.* Biezuńczanie, nazwa i położenie // *Pamiętnik Słowiański.* T. 4. Kraków, 1954. S. 304–323.

¹⁹⁸ *Horák B., Trávníček D.* *Descriptio civitatum.* S. 52.

¹⁹⁹ *Tymieniecki K.* Kim byli "Uerizane" Geografa Bawarskiego // *Slavia Antiqua.* T. 5. 1954–1956. S. 84–102.

²⁰⁰ *Rudnicki M.* Spór o zapis Geografa Bawarskiego z IX w. "Verizane" // *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.* Poznań, 1956. N 3. S. 19–21.

(55) *Fraganeo* [Фрагани]: За П. Й. Шафариком — *Fergunna* (*Hercynia silva*, тобто збірна назва смуги гір і лісу від витоків Дунаю до Карпат, скоріше Крушні гори²⁰¹). *Fergunia*, готське *fairguni* — гора, взгір'я. За К. Цейссом, Прагани, Празани, тобто жителі празької округи²⁰². Цю ідею підтримували В. Новотні²⁰³, В. Халупецкі²⁰⁴, В. Ванечек²⁰⁵. За В. фон Кельтшем, *Frawengo* (від *Maegdhaland* короля Альфреда) у південно-західній Великопольщі²⁰⁶. За А. Кралічком, тотожні Амазонкам Ібрагіма ібн Якуба²⁰⁷. С. Закшевський розміщав їх у краківській землі²⁰⁸. Цю версію підтримав Б. Горак, ототожнивши їх з Варягами (*Waregomi*), які жили в Краківській землі²⁰⁹. З цих версій найбільш мотивованою виглядає версія П. Й. Шафарика — крушняни чи горяни.

(56) *Luriglaa* [Дупигляни, Глупчиці]: плем'я локалізували над р. Луп'я, в районі Єглави на Мораві, в Землі Любуській або Чехії, пропонували розшифрування назви як “*Głupie głowy*” — “дурні голови”²¹⁰. Найбільші обгрунтована локалізація — місцевість Глупчиці у Верхній Сілезії в басейні рік Одра, Особлонга і Страдуни²¹¹.

(57) *Orolini* [Ополяни]: легко локалізуються у верхній течії Одри в районі Ополья²¹².

(58) *Golensizi* [Голендзичі Голендзичі, Голендзяни, Голеншичі]: плем'я локалізуються в районі Олави на кордоні Польщі і Чехії²¹³.

Таким чином, підсумовуючи огляд локалізації слов'янських племен за “Баварським географом”, можна стверджувати наступне:

— вздовж східних кордонів імперії франків з півночі на південь точно локалізуються 13 племен: Північні ободричі, Велети (Лютичі), Глиняни, Бетинці, Смоленці, Моричани, Гаволяни, Сорби-Серби, Делемінці, Богемці-Чехи, Морави, Болгари, Мерехани;

— вздовж одерського шляху: Східні ободричі;

²⁰¹ *Hirst H.* Die Heimat der Indogermanen // *Indogermanische Forschungen*. N 1. 1892. S. 479.

²⁰² *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. 2 Aufl. Heidelberg, 1925. S. 653.

²⁰³ *Novotný V.* Česke dějny. T. 1. Cz. 1. Praha, 1912. S. 501.

²⁰⁴ *Chaloupecký V.* // *Česke časopis historický*. T. 47. Praha, 1946. S. 81–84.

²⁰⁵ *Vaneček V.* Pervnich tisíc let. Praha, 1949. S. 52.

²⁰⁶ *Keltsch V. von.* Der bairische Geograph. S. 551.

²⁰⁷ *Kraliček A.* Der sogenannte Baierische Geograph. S. 222.

²⁰⁸ *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów. S. 70.

²⁰⁹ *Horák B.* *Fraganeo* // *Časopis společnosti přátel starozitnosti*. T. 55. Praha, 1947. Č. 3–4. S. 81–84; *Horák B., Trávníček D.* *Descriptio civitatum*. S. 52–53.

²¹⁰ *Dąbrowski J.* *Studia nad początkami państwa polskiego* // *Rocznik Krakowski*. T. 34. Kraków, 1958. Z. 1. S. 3–57.

²¹¹ *Tyszkiewicz J.* *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. Pierwotne brzmienie i umiejscowienie Luriglaa i Golensizi tzw. Geografa Bawarskiego* // *Studia z dziejów osadnictwa*. T. 1. Warszawa, 1963. S. 7–72.

²¹² *Wojciechowski Z.* *Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja do roku 1139* // *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*. T. 1. Kraków, 1933; *Hołubowicz W.* *Śląsk w epoce wspólnoty pirwotnej* // *Historia Śląska*. T. 1. Cz. 1. Wrocław, 1960. S. 127; *Tyszkiewicz J.* *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry*. S. 7–72.

²¹³ *Semkowicz W.* *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*. Kraków, 1925. S. 23; *Rospond S.* *Dzieje polszczyzny śląskiej*. Katowice, 1959. S. 53; *Tyszkiewicz J.* *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry*. S. 7–72.

— вздовж шляху між Лабою, Одрою та Віслою: Мільчани, Пешнуці [?], Дошани, Глоп'яни.

— вздовж основної артерії “бурштинового шляху”: Черв'яни, Бужани, Житичі, Стадичі, Шеббіроси [?], Уличі, Нерв'яни, Тиверці (двічі), придунайські болгари (Еп-тарадичі, Вілероси), дако-романці (Саброси?, Знеталичі?), Хазари.

— вздовж другого відгалуження “бурштинового шляху”: Лендзяни, Таняни, Черв'яни, Присяни, Волиняни, Пруси, Візняни [?].

— вздовж шляху з Хазарії через Київ до Чорного моря: Хазари, Руси, Древляни, Поляни, Сіверяни, Луколяни, Угри.

— вздовж шляху Вісла — Одер — Ельба: Вісляни, Слензяни, Лужичани, Дядошани, Мільчани, Бежунчани, Веричани, Крушняни чи Горяни, Глупчиці, Ополяни, Голендзяни.

Зрозуміло, що локалізація частини племен з груп 14–58 залишається дискусійною.

Загадки вікінгів: Ладоба і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть¹

На межі XX–XXI ст. дискусія навколо проблеми вікінгів в Центрально-Східній Європі вийшла далеко за межі вічного протистояння між норманістами чи антинорманістами або вирішення питання походження династії Рюриковичів. Можна стверджувати, що сьогодні ця дискусія стала однією з найважливіших проблем середньовічної історії Центрально-Східної Європи. Українські вчені опинилися на маргінесі цих суперечок, практично не приймаючи в них участі. Між тим детальне дослідження скандинавських джерел², грандіозні

¹ Матеріали цієї статті частково опубліковані в працях автора: *Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоби і Пліснеська* // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 12. Львів, 2009. С. 79–101; *Вічні дискусії навколо етноніму Русь* // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 13. Львів, 2009; *Русь: поморські слов'яни чи варяги?* // Проблеми слов'язнознавства. Вип. 60. Львів, 2011. Підбірка ілюстрацій А. Ю. Чернова (Санкт-Петербург).

² Див. хоча б праці російських дослідників: *Рыдзевская Е. А.* К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. // Известия АН. Серия 7: Отделение общественных наук. Ленинград, 1932. №6. С. 471–479; *Її ж.* К варяжскому вопросу (Местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о варягах на Руси). Ч. 1 // Известия АН. Серия 7: Отделение общественных наук. Москва, 1934. №7. С. 481–532; №8. С. 609–630; *Її ж.* Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюгвасоне // Труды Отдела Древнерусской Литературы. Т. 2. 1935. С. 471–479; *Її ж.* Сведения о Старой Ладобе в древнесеверной литературе // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. Вип. 11. 1945. С. 51–65; *Її ж.* Некоторые данные из истории земледелия в Норвегии и Исландии в IX–XIII вв. // Исторический архив. Т. 3. Москва, 1940; *Її ж.* Сведения по истории Руси XIII в. в “Саге о короле Хаконе” // Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв. Ленинград, 1970; *Її ж.* Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва, 1978.

Стеблин-Каменский М. Н. Древнеисландский поэтический термин “дроттквет” // Научный бюллетень Ленинградского университета. №6. 1946; *Исландские саги* / Пер. М. Н. Стеблин-Каменский. Москва, 1956; *Стеблин-Каменский М. Н.* Происхождение поэзии скальдов // Скандинавский сборник. №3. Ленинград, 1958; *Його ж.* Культура Исландии. Москва, 1967; *Його ж.*

Мир саги. Ленинград, 1971; *Його ж.* Старшая Эдда // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. Москва, 1975. С. 661–706; *Його ж.* Миф. Ленинград, 1976; *Його ж.* Историческая поэтика. Ленинград, 1978; Скандинавская баллада / Отв. ред. М. Н. Стеблин-Каменский. — Ленинград, 1978; *Стеблин-Каменский М. Н.* Скальдическая поэзия // Поэзия скальдов. Москва, 1979.

Гуревич А. Я. Большая семья в северо-западной Норвегии в раннее средневековье // Средние века. Вып. 8. Москва, 1956; *Його ж.* Некоторые вопросы социально-экономического развития Норвегии в I тыс. н. э. в свете данных археологии и топонимики // Советская археология. 1960. №4; *Його ж.* Походы викингов. Москва, 1966; *Його ж.* Свободное крестьянство феодальной Норвегии. Москва, 1967; *Його ж.* История и сага. Москва, 1972; *Його ж.* Категории средневековой культуры. Москва, 1972. Изд. 2. Москва, 1984. *Його ж.* К истолкованию “песни о Риге” // Скандинавский сборник. №18. Ленинград, 1973; *Його ж.* “Эдда” и право (к истолкованию “песни о Хюндле” // Скандинавский сборник. №21 Таллин, 1976; *Його ж.* Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры. Москва, 1977; *Його ж.* “Эдда” и сага. Москва, 1979.

Мельникова Е. А. Сведения о древней Руси в двух скандинавских рунических надписях // История СССР. 1974. №6. *Її ж.* Древняя Русь в журнале “Scando-Slavica” // История СССР. 1974. №3. С. 126–128; *Її ж.* Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. Москва, 1976. С. 141–156; *Її ж.* История Древней Руси на страницах норвежской периодики 1900–1975 гг. // История СССР. 1976. №6. С. 124–126; *Її ж.* Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. // Скандинавский сборник. Вып. 21. Таллин, 1976. С. 54–87; *Її ж.* Восточноевропейские топонимы с корнем *gard-* в древнеисландской письменности // Скандинавский сборник. Вып. 22. Таллин, 1977. С. 92–108; *Її ж.* Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1977; *Її ж.* Ранние формы торговых объединений в Северной Европе // VIII Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии. Ч. 1. Петрозаводск, 1979. С. 153–155; *Її ж.* Скандинавия и Византия // Вопросы Истории. 1979. N 10. С. 152–155; *Її ж.* Этнонимика севера Европейской части СССР по древнеисландской письменности в “Повести временных лет” // Северная Русь и ее соседи. Ленинград, 1982; *Її ж.* Древнерусские лексические заимствования в шведском языке // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г. Москва, 1983. С. 62–75; *Її ж.* Новгород Великий в древнескандинавской письменности. Новгородский край. Ленинград, 1984; *Її ж.* Древнескандинавские географические сочинения (тексты, перевод, комментарий). Москва, 1986; *Її ж.* Христианизация Древней Руси и Скандинавии: типологические параллели и взаимосвязи // Введения христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. Москва, 1987. С. 21–23; *Її ж.* Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации (IX–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1987 г. Москва, 1988. С. 260–267; *Її ж.* Скандинавия во внешней политике Древней Руси // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвящ. 70-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1988. С. 45–49; *Її ж.* Скандинавские антропонимы в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1994; *Її ж.* К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе: Постановка проблемы // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг. Москва, 1995. С. 16–33; *Її ж.* Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати // Элита и этнос средневековья. Москва, 1995; *Її ж.* Культ св. Олафа в Новгороде и Константинополе // Византийский временник. Т. 56. Москва, 1995. С. 92–106; *Melnikova Elena A.* Scandinavian personal names in Ancient Rus // *Berkovsbök*. Moscow, 1996. P. 211–221; *Її ж.* Источниковедческий аспект изучения скандинавских личных имен в древнерусских летописных текстах // У источника. — Вып. 1. Москва, 1997. С. 86–92; *Її ж.* Брак Ярослава и Ингигерд в древнескандинавской традиции: белетризация исторического факта // XIII конференция по изучению исто-

рии, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии. Москва–Петрозаводск, 1997. С. 151–153; *Її ж.* Заглавие Повести временных лет и этнокультурная самоидентификация древнерусского летописца // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1998. С. 70–82; *Її ж.* Формирование территории Древнерусского государства в конце IX – начале X в. // Четвертый міжнародний конгрес українців. Одеса, 24–29.08.1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 1. Одеса–Київ–Львів, 1999. С. 13–20; *Її ж.* Устная традиция в Повести временных лет: К вопросу о типах устных преданий // Восточная Европа в исторической ретроспективе. Москва, 1999. С. 150–160; *Її ж.* Балтийско-Волжский путь в ранней истории Восточной Европы // Международные святы, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII веков. Казань, 1999. С. 80–87; *Її ж.* Скандинавские личные имена в новгородских берестяных грамотах // Славяноведение. 1999. №2. С. 10–15; *Її ж.* Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Москва, 2000. С. 142–159; *Її ж.* Историческая память в устной традиции // Восточная Европа в древности и средневековье: Историческая память и формы ее воплощения. XII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 18–20 апреля 2000 г. Материалы конференции. Москва, 2000. С. 3–12; *Її ж.* Скандинавские рунические надписи. Новые находки и их интерпретации. Москва, 2001; *Її ж.* Первые русские князья: О принципах реконструкции летописцем ранней истории Руси // Европа в древности и средневековье. 2002 г. Москва, 2002. С. 143–151; *Її ж.* Устная историческая традиция в раннем историоописании: “Повесть временных лет” и “Сага об Инглингах” // Европа в древности и средневековье. 2003 г. Москва, 2003. С. 156–162; *Melnikova Elena.* The Cultural Assimilation of the Varangians in Eastern Europe from the Point of View of Language and Literacy // *Runica – Germanica – Mediaevalia*. Bd. 37. Boston–New York, 2003. S. 454–465; *Її ж.* Вступление норманнов в дипломатические отношения с империей // *Historia animate*. Памяти О. И. Варьяш. Москва, 2003. С. 22–38; *Melnikova Elena.* The Lists of Old Norse Personal Names in the Russian-Bizantine Treaties of the Tenth Century // *Studia anthroponymica Scandinavica Tidskrift för nordisk personnamnsforskning*. Bd. 22. Uppsala, 2004. P. 5–27; *Її ж.* Сюжет смерти героя “от коня” в древнерусской и древнескандинавской традициях // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный член-кор. РАН Я. Н. Щапову. Москва, 2005. С. 95–108; *Melnikova Elena.* Varangians and the Advance of Christianity to Rus’ in the Ninth and Tenth Centuries // *Östliga kyrkoinflutande i Norden* / Н. Janson. Gothenburg, 2005. P. 87–124; *Її ж.* Ольг/ Ольгь / Олег < Helgi > Вещий: к истории имени и прозвища первого русского князя // *Ad fontem – У источника*. Сборник в честь С. М. Каштанова. Москва, 2005. С. 138–146; *Її ж.* Византия в скандинавских рунических надписях // *Византийский временник*. Т. 64. Москва, 2005. С. 160–180; *Її ж.* Историческая память в германской устной традиции и ее фиксация // *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва, 2006. С. 180–222; *Її ж.* “Сказания о первых князьях”: принципы репрезентации устной дружинной традиции в летописи // *Мир Клио: Сб. ст. в честь А. П. Репиной*. Москва, 2007. С. 118–131; *Її ж.* Ингигерд, Ярослав Мудрый и Эймунд Эрингссон. Историко-ведческие наблюдения // *Анфилогий*. Власть, общество, культура в Средние века и раннее Новое время. Сб. ст. к 70-летию Б. Н. Флори. Москва, 2007; *Її ж.* Пути и народы: К характеристике ментальной карты составителя “Повести временных лет” // *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Зб. Наукових праць, присвячених 110-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів, 2007. С. 68–77; *Її ж.* Балтийская политика Ярослава Мудрого // *Ярослав Мудрый и его эпоха*. Москва, 2008. С. 78–133; *Її ж.* Укрощение неукротимых: договоры с норманнами как способ их интеграции в инокультурных обществах // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 2008. №2(32). С. 12–26; *Її ж.* Формирование древнешведского государства в региональной перспективе // *Шведы*. Сущность и метаморфозы идентичности. Москва, 2008. С. 13–20; *Її ж.* Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в. // *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2005 г. Москва, 2008.

Мельникова Е. А., Седова М. В., Штыхов Г. В. Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г. Москва, 1983. С. 182–188; Мельникова Е. А., Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. Древнескандинавские письменные источники по истории европейского региона СССР // Вопросы истории. 1985. №10. С. 36–53; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Начальные этапы урбанизации и становление государства (на материале Древней Руси и Скандинавии) // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1985 г. Москва, 1986. С. 99–108; Мельникова Е. А., Носов Е. Н. Амулеты с рунической надписью с Городища под Новгородом // Там само, 1986 г. Москва, 1987. С. 210–222; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название “Русь” в этнокультурной истории Древнерусского государства // Вопросы истории. 1989. №8. С. 24–38; Їх же. Норманны и Варяги: Образ викинга на Западе и Востоке Европы // Славяне и их соседи: Этнопсихологические стереотипы в средние века. Москва, 1990. С. 54–65; Їх же. “Ряд” легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1990 г. Москва, 1991. С. 219–229; Їх же. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI вв.: к истории названия “варяг” // Скандинавоведение. №2. 1994. С. 56–69; Їх же. Легенда о “призвании варягов” и становление русской историографии // Вопросы истории. 1995. №2. С. 44–57.

Свердлов М. Б. Известия шведских рунических надписей о скандинавах на Руси и в Византии // Археографический ежегодник за 1972 г. Москва, 1974. С. 102–109; Його ж. RÖRIK (HRÖRIKR) I GÖRDUM // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто. — Москва, 1995. — С. 37–39.

Джаксон Т. Н. “Восточный путь” исландских королевских саг // История СССР. 1976. №5; Її ж. Скальдические стихи в исландских королевских сагах (к вопросу о степени достоверности королевских саг в качестве источника по истории народов Европейской части СССР) // Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории. Москва, 1978; Її ж. Бьярмия, Древняя Русь и “Земля неизвестная” (несколько замечаний о методике анализа сведений исландских саг) // Скандинавский сборник. Т. 24. Таллин, 1979; Її ж. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1988–1989 г. Москва, 1991. С. 5–189; Її ж. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). Тексты, перевод, комментарий. Т. 1. Москва, 1993; Изд. 2. Москва, 2000; Її ж. Древнескандинавский “Хольмгард” // Austvegr / Восточный путь. 1997. №3. С. 14; Її ж. Елизавета Ярославна, жена Гаральда Сигурдарсона // Ладога и религиозное сознание: III Чтения памяти А. Мачинской. Санкт-Петербург, 1997. С. 146–150; Її ж. Исландско-норвежская традиция о Гаральде Сувором Правителе в скальдических стихах, королевских сагах и прядях об исландцах // XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии. Москва–Петрозаводск, 1997. С. 149–151; Її ж. Ладога саг в археологическом освещении // Дивинец Староладожский: Междисциплинарные исследования. Санкт-Петербург, 1997. С. 61–64; Її ж. Елизавета Ярославна, королева норвежская // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1999. С. 63–71; Її ж. Исландские саги о роли Ладоги и Ладожской волости в осуществлении Руссо-скандинавских торговых и политических связей // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. Санкт-Петербург, 1999. С. 20–25; Її ж. Норвежский конунг Олав Трюгвасон — “апостол русских”? (Источниковедческие заметки) // Славяноведение. 2000. №4. С. 46–48; Її ж. Норвежский конунг Олав Трюгвасон и его роль в крещении Руси // Славяне и их соседи: Славянский мир между Римом и Константинополем. Христианство в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в эпоху раннего средневековья / XIX конеренция памяти В. Д. Королюка. Москва, 2000. С. 39–41; Її ж. Mágar Харальд Сигурдарсон и Свен Эстридсен (О брачных связях и политических альянсах в средневековой Скандинавии) // Европа в древности и средневековье. 2001 г. Москва, 2001. С. 71–80; Її ж. Austur i Göögum: Древнерусские топонимы в

успіхи археологів, надійне датування скандинавських знахідок і поховань, сканди-

древнескандинавских источниках. Москва, 2001; *Її ж.* Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. Москва, 2002; *Її ж.* Брачные святы в средневековой Скандинавии (датские правители XI – середины XII века по “Саге о Кнютлингах”) // Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г. Москва, 2004. С. 95–101.

Глазырина Г. В., Джансон Т. Н., Из истории Старой Ладоги (по материалам скандинавских саг) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г. Москва, 1986; Глазырина Г. В. О русско-шведском брачном союзе конца X в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1988. С. 16–21; *Її ж.* Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд (к вопросу о достоверности сообщения Сеорри Стурлусона о передаче Альдейгьуборга / Старой Ладоги скандинавам. Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 г. Москва, 1994; *Її ж.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. Т. 2. Москва, 1994; *Її ж.* Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1996; *Її ж.* Сведения о “конунгах Руси” в сагах о древних временах // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1996. С. 14–17; *Її ж.* “Конунги Руси” в сагах о древнейших временах // Первые Скандинавские чтения: Этнографические и культурно-исторические аспекты. Санкт-Петербург, 1997. С. 26–31; *Її ж.* О списке древнерусских княжеств *Саги об Одде Стреле* // памятники старины: Концепции, открытия, версти. Памяти В. Д. Белецкого (1919–1997). Т. 1. Санкт-Петербург–Псков, 1997. С. 177–180; *Її ж.* “Сага об Ингваре Путешественнике”: Историческая связь, хронология сюжета и замысел автора // XIII Скандинавская конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии. Москва–Петрозаводск, 1997. С. 153–155; *Її ж.* О Руссо-шведском брачном союзе конца X века // Восточная Европа в древности и средневековье. 1998 г. Москва, 1998. С. 16–21; *Її ж.* Описание “греческого огня” в саге об Ингваре // Ладога и эпоха викингов: IV Чтения памяти А. Мачинской. Санкт-Петербург, 1998. С. 40–43; *Її ж.* “Ингвар будет полагаться на веру тех, кого он ведет к Богу” (“Сага об Ингваре” о походе по большой реке) // Восточная Европа в древности и средневековье. 1999 г. Москва, 1999. С. 151–158; *Її ж.* О формировании текста “Саги об Ингваре” // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1999. С. 47–55; *Її ж.* Формирование устной традиции: Сюжет о походе Руссов на Берда’а в восточных памятниках и рассказ “Саги об Ингваре” о гибели скандинавов на Востоке // Восточная Европа в древности и средневековье. 2000 г. Москва, 2000. С. 155–165; *Її ж.* Перечень правителей Швеции в древнеисландской “Саге о Сверире и конунге Хейдрекке”: К проблеме конструирования генеалогий // Европа в древности и средневековье. 2001 г. Москва, 2001. С. 66–71; *Її ж.* Сага об Игваре Путешественнике. Текст, перевод, комментарий. Москва, 2002; *Її ж.* О генеалогии исландца Торвальда, странствовавшего на Русь в X веке // Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г. Москва, 2004. С. 78–94; *Її ж.* Несколько замечаний о пряди “Об исландце-сказителе” // Ad fontem У источника. Сборник в честь С. М. Каштанова. Москва, 2005. С. 133–137; *Її ж.* Редакции рассказа о поездке Торвальда Путешественника на Русь // Общество, государство, верховная власть в России в Средние века и ранее Новое время в контексте Европы и Азии (X–XVIII ст.). Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения акад. Л. В. Черепнина. Москва, 2005. С. 104–108; *Її ж.* В поисках рая: пространство в “Саге об Эйреке Путешественнике” // Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. XVIII чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 2006. С. 104–108; *Її ж.* Язычники и христиане в Исландии накануне официального крещения страны // XIX Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 2007. С. 48–50.

навська етимологія імен (Рюрик³, Синехус, Трувор, Аскольд, Дір, Рогволод, Ігор, Олег, Ольга та ін.) та деякі інші аргументи, змусили переважну більшість істориків переглянути погляди стосовно ролі і місця скандинавів в ранній історії Русі.

Одним з найважливіших питань залишається питання про час появи скандинавів в межах східних слов'ян. Останнім часом початок епохи вікінгів (793–1066 рр.) почали відносити до 730-х років. На південно-східне побережжя Балтики скандинави звернули увагу ще раніше. Перші скандинавські поселення на південь від Ризької затоки (Гробіни біля сучасного м. Лієпая, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та ін.) функціонували бл. 650–850 гг.⁴

³ Зокрема, ім'я Рюрик (Рорік) [староскандинавське Hrorekr–Hrekr, старошведське Rorik–Rjurik; Hrorekr від hrodgr – *перемога* і rikr – *могутній*, буквально: непереможний могутній воїн, правитель] засвідчено не тільки традицією, але й численними пам'ятками, в тому числі рунічними написами (Rorik, Rurik, Rerik, Horikh, Verik, Gottrik). Це ім'я було доволі поширеним, його носили син данського конунга (V ст.) з “Беовульфа”; данський конунг VII ст., дід знаменитого Гамлета, чия трагічна історія розповів Саксон Граматик, працю якого використав В. Шекспір; норвезький конунг, осліплений св. Олафом, та інші відомі з джерел особистості. До сьогодні ім'я Rurik поширене у Швеції, Фінляндії, Данії та Ісландії. Колись в полеміці з антинорманістами А. Куник зауважив, що складно зробити ім'я Рюрик слов'янським (Куник А. А. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1903. С. 10). Помірковані радянські антинорманісти були готові з цим не сперечатися (Шаскольский И. П. *Норманнская теория в современной буржуазной науке*. Москва–Ленинград, 1965; *Его же*. *Вопрос о происхождении имени “Русь” в современной буржуазной науке* // Труды Ленинградского отделения Ин-та истории. Т. 10. Ленинград, 1967. С. 129–167; *Его же*. *Норманнская проблема в советской историографии* // Советская историография Киевской Руси / Отв. ред. В. В. Мавродин. Ленинград, 1976. С. 152–165; *Его же*. *Антинорманизм и его судьбы* // Генезис и развитие феодализма в России. Ленинград, 1983. С. 35–51). Сучасні антинорманісти у полемічному запалі пишуть, що в Скандинавії ім'я Рюрик ще більш рідке ніж Ярослав у Франції (!). Чіпляючись за стару версію С. Гедеонова про походження Рюрика з слав'янського племені ободричів і вважаючи ім'я Рюрик похідним від “raro” — “сокіл” (Гедеонов С. А. *Варяги и Русь*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1876. С. 191–194), сучасні антинорманісти критикують своїх опонентів за відсутність патріотизму і переконливо твердять, що скандинавське походження династії Рюриковичів вигадали В. Татищев та Г. З. Байер (Фомин В. В. *Русские летописи и варяжская легенда*. Липецк, 1999; *Его же*. *Кривые зеркала норманизма* // Сборник Русского Исторического Об-ва. Т. 8 (156). Антинорманизм. Москва, 2003. С. 83–127; *Его же*. “За море”, “за рубеж”, “заграница” русских источников // Там же. С. 146–168; *Его же*. *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. Москва, 2005; *Его же*. *Варяги и варяжский вопрос в судьбе России* // www.portal-slovo.ru; Меркулов В. И. *Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме* // Сборник Русского Исторического Об-ва. Т. 8(156). Антинорманизм. Москва, 2003. С. 135–145; *Його ж*. *Гюстеровская ода и мекленбургская генеалогическая традиция* // Хронос www.hrono.info). Як завжди вистачає гонитви за оригінальністю типу походження терміну *варяг* від *варити* в значенні *охоронець* (Черных П. Я. *К вопросу о происхождении имени “варяг”* // Ученые записки Ярославского гос. пед. ин-та. Вып. 4. Ярославль, 1944; *Его же*. *Этимологические заметки. Варяг* // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. №1. Москва, 1958) чи *варяги-солевари* з Русі (Старої Русі) (Анохин Г. И. *Рюрик — солевар из Русы* // Человек. Вып. 4. 1994. С. 77–92; *Его же*. *Новая гипотеза о происхождении государства на Руси* // Вопросы истории. 2000. №3. С. 51–61).

⁴ Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. *Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях* // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. Москва, 1999. С. 461.

Ладога (Альдейгюборг скандинавських саг, сьогодні с. Стара Ладога), виникла біля впадіння р. Ладожки в р. Волхов в його нижній течії за 12 км від впадіння у Ладозьке озеро. Ладозьке озеро з'єднане р. Невою з Фінською затокою Балтійського моря. На північ від Ладозького озера лежала легендарна Бярмія. Через Ладозьке озеро і р. Свір можна було добратися до Онезького озера і далі до Білого моря. По р. Волхов можна вийти до витоків Дніпра і Волги, тобто добратися до великих водних артерій, які вели на казковий і багатий південь. Сама природа потурбувалася про те, щоби тут сформувався центр межплемінного обміну, який пізніше переріс в місто.

Перші сумбурні археологічні дослідження в Старій Ладозі почалися ще у 1708 р., з кінця XIX ст. вони отримали науковий характер, а з 1972 р. тут працює постійна Староладозька археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури РАН, яку сьогодні очолює відомий фахівець професор А. Кірипичніков⁵.

⁵ См.: *Бранденбург Н. Е.* Курганы Южного Приладожья // *Материалы по археологии России.* — Санкт-Петербург, 1895; *Его же.* Старая Ладога. Санкт-Петербург, 1896.

Репников Н. И. Поездка в Старую Ладогу // *Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества.* Т. 5. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1904; *Его же.* Старая Ладога // *Сборник Новгородского общества любителей древностей.* Т. 7. Новгород, 1915. С. 31–39; *Его же.* Раскопки в городище Старой Ладоги. Отчет о работах 1909–1913 гг. // *Старая Ладога.* Ленинград, 1948. С. 11–70.

Raudonikas W. J. Die Grabritzen in der “finnischen” Kurganen im südöstlichen Ladogagebiet // *Eurasia Septentrionalis Antiqua.* Т. 4. Helsinki, 1929. S. 214–228; *Id.,* Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet. Stockholm, 1930; *Равдоникас В. И.* Памятники эпохи возникновения феодализма в Карелии и Юго-Восточном Приладожье // *Известия Государственной академии истории материальной культуры.* Вып. 94. Москва, 1934; *Его же.* О возникновении феодализма в лесной полосе Восточной Европы по археологическим данным // *Известия Государственной академии истории материальной культуры.* Вып. 103. Москва, 1934; *Его же.* Старая Ладога // *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 11. Москва, 1945. С. 30–41; *Его же.* Старая Ладога (Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг.). Ч. 1. // *Советская археология.* Т. 11. Москва, 1949; Ч. 2. // *Советская археология.* Т. 12. Москва, 1950; *Его же.* Древнейшая Ладога в свете археологических исследований 1938–1950 гг. // *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 41. Москва, 1951. С. 34–36.

Орлов С. Н. Могилиник в Старой Ладоге // *Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук.* №10. Ленинград, 1941; *Его же.* Старая Ладога. Ленинград, 1949; *Его же.* Остатки сельскохозяйственного инвентаря VIII–X вв. из Старой Ладоги // *Советская археология.* Т. 21. Москва, 1954; *Его же.* Вновь открытый раннеславянский грунтовой могилиник в Старой Ладоге // *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 65. Москва, 1956; *Его же.* Сопки волховского типа около Старой Ладоги // *Советская археология.* Т. 22. Москва, 1955; *Его же.* Вновь открытый раннеславянский грунтовой могилиник в Старой Ладоге // *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 65. Москва–Ленинград, 1956; *Его же.* О раннеславянском грунтовом могилинике с труп-посожжениями в Старой Ладоге // *Советская археология.* 1960. №2.

Станкевич Я. В. Керамика нижнего горизонта Старой Ладоги // *Советская археология.* — Т. 15. Москва, 1950. С. 187–216; *Его же.* К истории населения Верхнего Подвинья в I тысячелетии н. э. Москва, 1960.

Гвоздилов Г. П. Раскопки в Старой Ладоге в 1948 г. // *Советская археология.* Т. 14. Москва, 1950. С. 139–169; *Его же.* Раскопки в Старой Ладоге // *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.* Вып. 81. Москва, 1960. С. 72–76.

Реґіон був заселений фінськими племенами. Вікінги проникли сюди з моря

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва–Ленинград, 1954; *Ее же.* О гнездовской амфоре и ее надписи // Исследования по археологии СССР. Ленинград, 1961; *Ее же.* О времени появления укрепленного поселения в Ладоге // Советская археология. 1961. №3. С. 76–84; *Ее же.* Из истории игр на Руси // Советская археология. 1963. №4. С. 85–101; *Ее же.* Новые находки скандинавских вещей близ Торопца // Скандинавский сборник. Т. 8. Таллин, 1964. С. 297–312; *Ее же.* Этнический состав населения древнейшей Ладоги // Тезисы докладов 2-й научной конференции по истории, экономике, языку и литературы Скандинавских стран и Финляндии. Москва, 1965; *Ее же.* Ладожский топорик // Культура и искусство Древней Руси. Москва, 1966. С. 89–96; *Ее же.* К уточнению датировки древнейших слоев Ладоги // Тезисы докладов третьей научной конференции по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии. Тарту, 1966. С. 61–63; *Ее же.* Курган в урочище Плакун близ Старой Ладоги // Краткие сообщения Ин-та археологии. Вып. 125. Москва, 1971; *Ее же.* О некоторых ошибочных положениях в интерпретации материалов Старой Ладоги // Скандинавский сборник. Вып. 16. Таллин, 1971; *Ее же.* Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладоге // Краткие сообщения Ин-та археологии. Вып. 135. Москва, 1973; *Корзухина Г. Ф., Давидан О. И.* Раскопки на урочище Плакун в Старой Ладоге // Археологические открытия 1968 г. Москва, 1969. С. 16–17.

Давидан О. И. Резная кость Старой Ладоги // Сообщения Гос. Эрмитажа. Вып. 23. Ленинград, 1961. С. 16–18; *Ее же.* Гребни Старой Ладоги // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 4. Ленинград, 1962. С. 95–108; *Ее же.* К вопросу о происхождении и датировке ранних гребенок Старой Ладоги // Археологический сборник Гос. Эрмитажа. Вып. 10. Ленинград, 1968. С. 54–63; *Ее же.* О времени появления токарного станка в Старой Ладоге // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 12. Ленинград, 1970; *Ее же.* К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией // Скандинавский сборник. Вып. 16. Таллин, 1970; *Ее же.* Стратиграфия нижнего слоя Староладожского городища и вопросы датировки // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 17. Ленинград, 1976; *Ее же.* К вопросу организации косторезного ремесла в древней Ладоге // Там же. Вып. 18. Ленинград, 1977; *Ее же.* Деревянная посуда Старой Ладоги VIII–IX вв. // Там же. Вып. 21. Ленинград, 1981; *Ее же.* Ткани Старой Ладоги // Там же. Вып. 22. Ленинград, 1981; *Ее же.* Этнокультурные контакты Старой Ладоги VIII–IX вв. // Там же. Вып. 27. Ленинград, 1986.

Дубов И. В. О датировке железных шейных гривен с привесками в виде “колокольчиков Тора” // Исторические связи Скандинавии и России в IX–XX вв. / Отв. ред. Шаскольский И. П. Москва–Ленинград, 1970. С. 262–269.

Klejn L. S. Soviet archaeology and the role of the Vikings in the early history of the Slavs. Comment on Daniil Avdusin, Smolensk and the Varangians according to the archaeological data // Norwegian Archaeological Review. Vol. 6. 1973. N 1; *Id.*, A panorama of theoretical archaeology // Current Anthropology. Vol. 18. Chicago, 1977. N. 1. P. 1–42; *Клейн Л. С.* Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993; *Id.*, Das Phänomen der Sowjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten. Berlin, 1997; *Его же.* Норманизм — антинорманизм: конец дискуссии // Stratum plus. Вып. 5. Санкт-Петербург–Кишнев, 1999. С. 91–101; *Его же.* Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон. Санкт-Петербург, 2009; *Клейн Л. С., Лебедев Г. С., Назаренко А. В.* Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения // Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв. / Под ред. Н. Е. Носова и И. П. Шаскольского. Ленинград, 1970. С. 226–252.

Кирпичников А. Н. Ладога и Переяславль — древнейшие каменные крепости на Руси // Пам’ятники культуры. Новые открытия. 1977 г. Москва, 1977. С. 417–434; *Его же.* Крепость Ладога в X–XIII веках // Новгород древний — Новгород социалистический. Археология, история, искусство. Новгород, 1977; *Его же.* Ладога и ладожская волость в период раннего средневековья // Славяне и Русь. Киев, 1979; *Его же.* Новооткрытая ладожская каменная крепость IX–X вв. // памятники культуры. Новые открытия. 1979. Ленинград, 1980. С. 441–455; *Его же.*

Каменные крепости Новгородской земли. Ленинград, 1984; *Его же*. Средневековая Ладога: к итогам археологических исследований // Древнерусский город. Киев, 1984; *Его же*. Ладога в VII–XII вв.: Этапы городского развития по археологическим и письменным источникам // Тезисы докл. Сов. Делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. Москва, 1985; *Его же*. Посад средневековой Ладоги // Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 1985; *Его же*. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы. Славяно-русские древности. Вып. 1. Ленинград, 1988. С. 38–79; *Его же*. Ладога в международной торговле VIII–XI вв. (по находкам куфических монет) // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”. Чернигов, 1988; *Его же*. Новые исследования Старой Ладоги (1972–1994) // Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. И. Равдоникаса. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 1994; *Его же*. Город Ладога — ровесник Русского государства // Вестник гуманитарных наук. №1/2. Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. Ладога VIII–XIII вв. и ее международные связи // Славяно-русские древности. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. Ладога — город эпохи викингов на европейском пути Запад–Восток // Восточный путь. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. Сказание о призвании варягов. Анализ и возможности источника // Первые скандинавские чтения. Этнографические и культурные аспекты. Санкт-Петербург, 1997. С. 7–18; *Его же*. Костяной предмет со знаками из Старой Ладоги // Ладога и религиозное сознание. Санкт-Петербург, 1997; *Его же*. Начало древней Ладоги и новые историко-археологические изыскания (К 25-летию деятельности Староладожской археологической экспедиции) // Петербург и Россия: Петербургские чтения. Санкт-Петербург, 1997; *Его же*. Раннесредневековая Ладога по данным новых историко-археологических исследований // Древности Поволжья. Санкт-Петербург, 1997; *Его же*. Сказание о призвании варягов: легенды и действительность // Викинги и славяне. Санкт-Петербург, 1998. С. 31–55; *Его же*. Историко-культурное наследие Старой Ладоги // Ладога и эпоха викингов. Санкт-Петербург, 1998; *Кирпичников А. Н., Рябинин Е. А.* Некоторые итоги изуизучения средневековой Ладоги // Новое в археологии Северо-Запада СССР. Ленинград, 1985; *Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы / Отв. ред. Е. А. Мельникова. Москва, 1986. С. 189–297; *Кирпичников А. Н., Белецкий С. В.* Новые сфрагистические находки из Старой Ладоги // Археологические вести. Санкт-Петербург, 1994. №3; *Их же*. Печать и пломба из раскопок в Старой Ладоге // Дивинец староладожский. Санкт-Петербург, 1997; *Их же*. Новые сфрагистические находки из Старой Ладоги // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша: связующие пути и организующие центры. Санкт-Петербург, 2002; *Кирпичников А. Н., Назаренко В. А.* Археологические открытия в Старой Ладоге. Черты сходства средневековых городов региона Балтики // Археологические вести. Санкт-Петербург, 1992. №2.; *Их же*. Ладога — укрепленное поселение на востоке балтийского региона в эпоху раннего средневековья // Археологические изыскания. Вып. 14. Санкт-Петербург, 1992; *Их же*. Деревянные сооружения Старой Ладоги по раскопкам 1984–1992 гг. // Древности Поволжья. Санкт-Петербург, 1997; *Кирпичников А. Н., Сарабьянов В. Д.* Старая Ладога — древняя столица Руси. Санкт-Петербург, 1996; *Кирпичников А. Н., Казанский Н. Н.* Византийская митрополичья печать, найденная в Старой Ладоге // Ладога и эпоха викингов. Санкт-Петербург, 1998; *Их же*. Печать византийского митрополита из Старой Ладоги // Церковная археология. Вып. 4. Санкт-Петербург, 1998; *Кирпичников А. Н., Соколин П. Е.* Археологические раскопки в Старой Ладоге в 2000 г. // Миграции и оседлость от Дуная до Ладоги в I тысячелетии христианской эры. Пятое чтения памяти Анны Мачинской. Санкт-Петербург, 2001.

Петренко В. П. Новые находки скандинавского происхождения из Старой Ладоги // Тезисы докладов VII конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии. Ленинград–Москва, 1976; *Его же*. Раскопки сопки в урочище Победище близ Старой Ладоги // Краткие сообщения Ин-та археологии. Вып. 150. Москва, 1977; *Его же*. Топография Староладожского

через Неву и Ладозьке озеро ще у VII ст. (до його початку відноситься жіноче по-

поселення // Древние города. Материалы к Всесоюзной конференции "Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья". Ленинград, 1977; *Его же*. Финно-угорские элементы и культуре раннесредневековой Ладogi // Новое в археологии СССР и Финляндии. Доклады Третьего советско-финского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981 г. Ленинград, 1984; *Его же*. Классификация сопки Северного Поволховья // Средневековая Ладoga. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 1985; *Его же*. Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка) // Там же. С. 81–116; *Его же*. Погребальный обряд населения Северной Руси VIII–X вв. Сопки Северного Поволховья. Санкт-Петербург, 1994; *Его же*. К уточнению датировки могильника на Староладожском Земляном городище // Ладoga и религиозное сознание. Санкт-Петербург, 1997; *Петренко В. П., Конаков Н. Д., Рогачев М. Б.* Некоторые сведения о сопках Северного Поволховья // Проблемы истории и культуры Северо-Запада РСФСР. Ленинград, 1977; *Петренко В. П., Шитова Т. Б.* Любшанское городище и поселения Северного Поволховья // Средневековая Ладoga. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 1985.

Носов Е. Н. Некоторые вопросы домостроительства Старой Ладogi // Краткие сообщения ин-та археологии. Вып. 150. Москва, 1977; *Его же*. Новгород и новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных: к вопросу о возникновении Новгорода // Новгородский исторический сборник. Вып. 2 (12). Ленинград, 1984. С. 3–28; *Его же*. Сопковидная насыпь в урочище Плакун в Старой Ладoge // Средневековая Ладoga. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 1985; *Его же*. Происхождение легенды о призвании варягов и Балтийско-Волжский путь // Древности славян и финно-угров. Санкт-Петербург, 1992. С. 100–105; *Его же*. Проблема происхождения первых городов Северной Руси // Древности Северо-Запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики). Санкт-Петербург, 1993. С. 59–78; *Носов Е. Н., Горюнова В. М., Плохов А. В.* Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменья. Санкт-Петербург, 2005.

Рябинин Е. А. Скандинавский производственный комплекс VIII века // Скандинавский сборник. Вып. 25. Таллин, 1980; *Его же*. Новые открытия в Старой Ладoge (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг. // Средневековая Ладoga. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 1985; *Его же*. Уникальный комплекс снаряжения верхового коня из Старой Ладogi (к истории русско-западноевропейских связей в московскую эпоху) // Slavica. Gandensia. Bd. 19. 1992; *Его же*. У истоков ремесленного производства в Ладoge // Новые источники по археологии Северо-Запада. Санкт-Петербург, 1994. С. 5–59; *Его же*. Заметки о ладожских древностях (о "двух культурах" раннесредневековой Ладogi) // Современность и археология: Международные чтения, посвященные 25-летию Староладожской археологической экспедиции. Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. Предметы вооружения и их имитации из Старой Ладogi (материалы новых исследований) // Древности Северо-Западной России. Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. "Деревянный мир" раннесредневековой Ладogi (по материалам раскопок Земляного городища 1973–1985 гг.) // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. Санкт-Петербург, 1996.

Черных Н. Б. Дендрохронология древнейших горизонтов Ладogi (по материалам раскопок Земляного городища) // Средневековая Ладoga. Новые археологические открытия и исследования. Ленинград, 1985. С. 76–80; *Ее же*. Дендрохронология Ладogi (раскоп в районе Варяжской улицы) // Там же. — С. 117–122; *Рябинин Е. А., Черных Н. Б.* Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований // Советская археология. Москва, 1988. №1.

Стальсберг А. Женские вещи скандинавского происхождения на территории Древней Руси // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Киев 1985. Т. 3. Вып. 16. Секция V. Москва, 1987. С. 73–79; *Его же*. Проблемы культурного взаимодействия Руси и Скандинавии в VIII–XI вв. (по археологическим собраниям СНГ) // Археологические вести. 1994.

ховання у Рієккала у північній частині Ладозького озера і знахідка фібули за 17 км нижче Ладозького озера по течії Волхова)⁶. Земляне городище Ладоги виникло як городище вікінгів не пізніше 753 г. (дата определена за дендрохронологією містків, отриманою Н. Черних та Є. Рябініним у 1970–1980 рр.)⁷. Гавань була в гирлі р. Ладожки. Сама скандинавська назва Альдейгуборг походить від фінського топоніма Алоде-йоки (Alode-joki) — “нижня ріка”, так місцеві фіни назвали ріку Ладожку. Слов’янська назва Ладоги походить вже від скандинавської⁸.

Скандинави у Ладозі будували так звані великі дома, які мали сіни і головну будову з очагом посередині, цей тип будівель зберігся тут до кінця X ст.⁹. Поряд

№3. С. 192–200; *Его же*. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси // Историческая археология: традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина. Москва, 1998

Кузьмин С. Л. Первые десятилетия истории ладожского поселения // Петербургский археологический вестник. Европейская Сарматия. Сборник статей к 60-летию Д. А. Мачинского и М. Б. Шукина. Санкт-Петербург–Кишинев, 1997; *Его же*. Сопки Нижнего Поволховья: взгляд на проблему на исходе XX века // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. Санкт-Петербург, 1999.

Белецкий С. В. Зарождение русской геральдики // Stratum plus. №6. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 2000. С. 366–424; *Его же*. Знаки Рюриковичей. Ч. 1. X–XI вв. // Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2000. С. 3–120; *Его же*. Знаки Рюриковичей. Ч. 2. Знаки XII–XIII вв. на памятниках сфрагистики (материалы к своду) // Там само. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2001. С. 3–187; *Его же*. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков // Ладога и Глеб Лебедев. Восьмье чтения памяти Анны Мачинской. Санкт-Петербург, 2004. С. 243–319; *Его же*. Еще раз о знаках Рюриковичей // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Санкт-Петербург, 2008; *Его же*. “Пятно” русских князей — “тамга” или “герб”? // Записки Ин-та истории материальной культуры РАН. №3. Санкт-Петербург, 2008. С. 203–209; Белецкий С. В., Петренко В. И. Печати и пломбы из Старой Ладоги // Новые источники по археологии Северо-Запада России. Санкт-Петербург, 1994.

⁶ Мельникова О. Скандинавы в Южной Руси // Другий Міжнар. конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Львів, 1994. С. 4.

⁷ Рябинин Е. А., Черных Н. Б., Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований // Советская Археология. 1988. №1. С. 72–100.

⁸ Джексон Т. Н. Альдейгуборг: археология и топонимика // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии: Сб. статей к 75-летию В. Д. Белецкого. Санкт-Петербург, 1994. С. 77–79; Roždestvenskaja T. Place-names of Scandinavian origin in Russia: A review of the literature // The Rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in The Manor of Karlslund, Örebro, Sweden / Ed. P. Hansson. Örebro, 1997. P. 92; Мачинский Д. А. Ладога и эпоха викингов. Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник. Санкт-Петербург, 1998. С. 133. **Існує інша версія**, прихильником якої є А. Чернов: У “Сазі про Хрольва Пішохода” Південне Приладожжя названо Ормаланд — країна змії. Пороги біля селища Волхов (де тепер ГЕС) ділили ріку Волхов на Верхню і Нижню ріки. Нижня река — це нижче порогів, де закінчується царство Перуна і починаються володіння змієвидного Велеса. Волхов витікає з Ільмена біля Перині і закінчується останнім підвищенням Велешю. Але ця версія лінгвістично не пов’язує назви Альдейгуборг і Ладога, що явно неприйнятно.

⁹ Кузьмин С. Л., Петров Н. И. “Большие дома” северо-западной Руси VIII–XI вв. // Новгород и Новгородская земля. Вып. 4. Новгород, 1990. С. 62.

з ними були квадратні (4 на 4 м) дерев'яні фінські доми з пічками в куті¹⁰. Сліди активної ремісничої діяльності з явно скандинавськими технологіями¹¹ також підтверджують домінанту прибулих скандинавів. Одна з таких відомих знахідок — кузня з ковальською майстернею початку 750-х років, де виготовляли ножі, цвяхи, наконечники стріл і дротиків. В мастерні знайдені різноманітні ковальські та столярні інструменти. За Є. А. Рябініним майстерня належала вихідцям з о. Готланд і була знищена бл. 760 р., скоріше всього, любшанами¹². Пізніше на її місці був збудований новий дерев'яний дім (який проіснував до близько 840 р.), в якому знайдені куфічні монети з 783 і 786 рр.¹³

Вже в VIII ст. Ладога була важливим центром міжнародної торгівлі. В Ладозі та її околицях знайдено шість скарбів куфічних арабських срібних монет, в тому числі найбільш древній скарб у Східній Європі (786 р.)¹⁴. У 2002 р. під час розкопок частини купецького заїжджого дому в шарах другої половини X ст., порядком з 2500 зеленими бусинками (явно якоюсь торговою партією), знайдена вставка персня-печатки з гірського кришталю з арабським написом “Допомога моя лише у Аллаха, на нього я покладаюся і до нього звертаюся”, що дає підстави допускати присутність у місті мусульманських купців¹⁵. В кінці VIII – на початку IX ст. Ладога була важливим транзитним пунктом на Волзько-Балтійському шляху, через який проходили основні потоки арабського срібла на Готланд і Бірку¹⁶, звідки вони поширювалися балтійським побережжям (17 знахідок скарбів з монетами до 833 р.)¹⁷.

Перша слов'янська знахідка (кривицьке срібне височне кільце) відноситься до 750-х років, але воно лежало поряд з голівкою Одіна і двома десятками ковальсько-ювелірних і столярних інструментів явно скандинавського походження.

І все ж слов'яни проникли сюди трішечки раніше. Найближче слов'янське поселення було на горбі протилежного берега Волхова на Любші (за 2 км нижче по течії Волхова). Любшанське фінське городище (можливо з капищем, яке існувало тут, судячи за знахідками, з III–IV ст.)¹⁸ було знищено десь в кінці VII ст. або на початку VIII ст. і відродилося вже з дерев'яно-земляно-кам'яними укріпленнями, що унікально для Східної і Північної Європи (подібні укріплення в той час були лише у

¹⁰ *Uino P.* On the history of Staraja Ladoga // *Acta Archaeologica*. Vol. 59. 1989. P. 213.

¹¹ *Хомутова Л. С.* Кузнечная техника на земле древней веси в X в. // *Советская Археология*. 1984. №1. С. 199–209; *Roesdahl E.* Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800–1200. Kobenhavn, 1992. S. 298.

¹² См.: <http://chernov-trezin.narod.ru/Ladoga3.htm/>

¹³ *Рябинин Е. А.* Новые открытия в Старой Ладоге (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг.) // *Средневековая Ладога* / Ред. В. В. Седов. Ленинград, 1985. С. 55–58.

¹⁴ *Kirpičnikov A. N.* Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8.–10. Tausend zur Verbreitung und Verwendung von Dirhems in eurasischen Handel // *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. Bd. 69. 1989. S. 322, 324.

¹⁵ *Кирпичников А. Н.* Новые историко-археологические исследования Старой Ладоги // *Ладога и истоки российской государственности и культуры*. Санкт-Петербург, 2003. С. 21.

¹⁶ *Херрман Й.* Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // *Славяне и скандинавы*. Москва, 1986. С. 99.

¹⁷ *Кропоткин В. В.* О топографии кладов куфических монет в IX в. в Восточной Европе // *Древняя Русь и славяне*. Москва, 1978. С. 113.

¹⁸ См.: <http://chernov-trezin.narod.ru/Ladoga3.htm/>

слов'янських районах Подунав'я¹⁹). Судячи з жіночих підвісок, населення городища було змішаним слов'яно-фінським²⁰.

Перша зустріч скандинавських і слов'янських колоністів вилилася в зіткнення десь біля 760 р., коли горіла Ладога. Якщо перше Любшанське поселення могло бути знищеним під час зіткнень слов'янських колоністів з фінами, то перше Ладозьке поселення було розрушено в результаті протистояння вікінгів з слов'янами. Далі обидві сторони продовжували співіснувати. З 780-х років сліди слов'ян фіксують і у Земляному та Мисовому городищах, однак загалом в Ладозі фінські і слов'янські матеріали до кінця VIII ст. не перевищують 10% (такі знахідки, як поодинче височне кільце чи кресало в масиве чисто скандинавських матеріалів²¹ не дають підстав для інших висновків). Але співвідношення скандинавських, фінських і слов'янських матеріалів в цей період ще потребує більш глибокого вивчення (у світлі праці Є. А. Рябініна по ладозькому дереву²²; також у період близько 780–930 рр. тут зустрічається ліплена кераміка, аналогічна кераміці з Любшанського городища²³).

Тільки з IX ст. слов'янська присутність стрімко виросла²⁴. В той же час на Земляному городищі кількість будівель зменшилася, як і кількість скандинавських прикрас²⁵. Але скандинавські елементи домінували і в цьому періоді. В урочищі Плакун (на правому березі Волхова напроти Мисового і Земляного городища), за даними, уточненими згідно дендрохронології, виконаної Н. Черних, протягом 850–925 рр. функціонувало окреме скандинавське кладовище, де були і жіночі поховання. Поховання скандинавських жінок виділяють за парними лускоподібними зацепками-фібулами. Судячи за матеріалами поховань, вони належали рядовим поселенцям. Не тільки Ладога, але і її околиці заповнені скандинавськими пам'ятками IX–X ст. (як добре видно на схемі А. Сталсберга²⁶). В Земляному городищі далі активно функціонувало ремісниче виробництво, зокрема виготовлення за арабською технологією низькотемпературного скла-бус²⁷, які обмінювали у фінських мисливців на хутра, які потім продавали арабам за дірхеми. Цікава поява в кераміці Ладogi фризських глеків другої половини IX ст. і кістяних фризських гребенів²⁸. Тоді ж

¹⁹ Рябинин Е. А. Предисловие к альбому археологических находок в Старой Ладоге и на Любше // У истоков Северной Руси. Новые открытия. Санкт-Петербург, 2003. С. 17.

²⁰ Там само. С. 18.

²¹ Там само. С. 10, 12.

²² Див.: <http://altladoga.narod.ru/knigi/elv/riabinin/dmir/1.htm>

²³ Дубашинский А. В. Любшанское городище в Нижнем Поволховье // Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. Санкт-Петербург, 2002. С. 96–103.

²⁴ Михайлов К. А. Скандинавский могильник в урочище Плакун (заметки о хронологии и топографии) // Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. С. 66; Рябинин Е. А. Предисловие к альбому археологических находок в Старой Ладоге и на Любше. С. 10.

²⁵ Михайлов К. А. Скандинавский могильник в урочище Плакун. С. 66.

²⁶ Stalsberg A. The Scandinavian Viking Age finds in Rus' // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Vol. 69. 1988. S. 448–471.

²⁷ Рябинин Е. А. Начальный этап стеклоделия в Балтийском регионе (по материалам исследования Ладоги VIII–IX вв.) // Дивинец Староладожский. Санкт-Петербург, 1997. С. 43–49.

²⁸ Davidan O. I. Om hantverkets utveckling i Staraja Ladoga // Fornvännen. Bd. 77. 1982. S. 171.

з'являються серед скандинавських поховань камерні. Перевага слов'янського населення у самій Ладозі починається з X ст.²⁹

Археологи знайшли на межі горизонтів E2–E1³⁰ тотальну пожежу Ладоги близько 865 р., що, на думку багатьох дослідників, піднімає довіру не тільки до самих подій, висвітлених в найдавніших літописах, але і до традиційних дат³¹. Можна стверджувати, що Ладога з середини VIII ст. до початку X ст. була значним поліетнічним центром з домінантою скандинавських елементів.

Всьому цьому сучасні антинорманісти протиставляють хіба старі версії Ю. Венеліна (Гуци)³², С. Гедеонова³³, В. Вілінбахова³⁴ і А. Кузьміна³⁵ в злегка оновленій оправі³⁶.

Ряд скандинавських саг з циклу “саг про давні часи” (“Пергамент з плоского острова”, “Сага про Хальвдана, сина Естейна”, “Сага про Стурлауга Працьовитого”, “Сага про Хрольва Пішохода”, “Сага про Тідрека Бернського”), “Пісня про Хюнд-

²⁹ Петренко В. П. Финно-угорские элементы в культуре средневековой Ладоги // Новое в археологии СССР и Финляндии. Докл. III советско-финского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981 г. / Ред. Б. Рыбаков. Ленинград, 1984. С. 87.

³⁰ За стратиграфічними і дендрохронологічними даними встановлений наступний поділ нижніх відкладень Земляного городища: горизонт E3, нижній шар (750–760 рр.); E3, середній шар (770–790 рр.); E3, верхній шар (800–830 рр.); горизонт E2 (840 – середина 860-х рр.); горизонт E1 (870–920 рр.); горизонт D в межах даної ділянки поселення представлений будівельними залишками 930–950-х гг. (Рябинин Е. А., Черных Н. Б., Стратиграфия, застройка и хронология. С. 72–100).

³¹ Киртичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А. и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР. Вып. 160. 1980. С. 27; Кузьмин С. Л. Пожары и катастрофы в Ладоге: 1250 лет непрерывной жизни? // Ладога. Первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, 21–23 декабря 2002 г. / Науч. ред. Д. Мачинский. Санкт-Петербург, 2003. С. 45–57.

³² Венелин Ю. О происхождении славян вообще и россов в особенности (1836–1839?) // Сборник Русского исторического об-ва. Вып. 8 (156). Москва, 2003. С. 21–83; *Его же*. Скандинавомания и ее поклонники или столетие изыскания о варягах. Москва, 1842; *Его же*. О нашествии завислянских славян на Русь до Рюрьковых времен // Общество истории и древностей российских. Москва, 1848; *Его же*. Известия о варягах арабских писателей и злоупотребления в истолковании оных // Чтения в Об-ве истории и древностей российских. Москва, 1870. Кн. 4. С. 1–18.

³³ Гедеонов С. А. Отрывки из исследований о варяжском вопросе. Санкт-Петербург, 1862; *Его же*. Варяги и Русь. Ч. 1–2. Санкт-Петербург, 1876.

³⁴ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь // *Slavia occidentalia*. Т. 22. Poznań, 1962; *Его же*. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсона // Скандинавский сборник. Вып. 6. Таллин, 1968; *Его же*. Об одном аспекте историографии варяжской проблемы // Скандинавский сборник. Вып. 7. Таллин, 1969.; *Его же*. По поводу некоторых замечаний П. Н. Третьякова // Советская Археология. 1970. №1.

³⁵ Кузьмин А. Г. “Варяги” и “русь” на Балтийском море // Вопросы истории. 1970. №10; *Его же*. Об этнической природе варягов // Вопросы истории. 1974. №3.

³⁶ Фомин В. В. Русские летописи и варяжская легенда. Липецк, 1999; *Его же*. Варяги и варяжская Русь. Москва, 2005; *Его же*. Варяги и варяжский вопрос в судьбе России // www.portal-slovo.ru; Меркулов В. И. Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме // Сб. Русс. ис. об-ва. Т. 8 (156). Антинорманизм. Москва, 2003. С. 135–145; *Его же*. Гюстеровская ода и мекленбургская генеалогическая традиция // Хронос www.hrono.info.

ла” з “Старшої Едди” и “Молодша Едда” Сноррі Стурлусона³⁷ розповідають про ранню історію Ладоги, розглядаючи її як центр одного з скандинавських королівств (в цей період таких “королівств” в скандинавських землях і на територіях, які контролювали вікінги, було більше сотні) і, напевно, відбивають реальну версію вдалого нападу на Ладогу (на основі інформації Життя св. Анскарія, написаного гамбурзько-бременським єпископом Рімбертом до 865 г., А. Кірпічников пов’язує цю подію з походом шведського конунга Анунда з Данії на Бірку у 852 р.³⁸):

– “Пергамент з плоского острова” [Flateyjarbók] розповідає, що “Хальвдан Старий взяв собі в жони Альфію, дочку Едмунда, конунга з Хольмгарда [Новгорода — Л. В.]”³⁹;

– “Сага про Хальвдана, сина Ейстейна” [Hálfðanar saga Eysteinnssonar] розповідає, що в Альдейгюборзі [Ладозі. — Л. В.] правив старий конунг Хергейр, який мав дружину Исгерд і дочку красуню Інгігерд (“вона була прекрасніша за всіх дівчат”). Ейстейн підійшов до Альдейгюборга з своїм військом (“у Хергейра війська було мало”), завоював це місто, після нього конунгом став Хальвдан, який пізніше завоював Бярмаланд [Корелу — Л. В.] і повернувся з перемогою у Альдейгюборг⁴⁰;

– “Сага про Стурлауга Працьовитого” [Sturlaugs saga] розповідає, що в Альдейгюборге правив старий конунг Інгвар, який мав дочку Інгігерд (“вона була прекраснішою за всіх жінок і дуже мудрою”), яка відмовила Фрамару [Франмару], шведському вікінгу, которий прибув до Альдейгюборгу [Ладогу. — Л. В.] з 60 дракарями. Тоді Фрамар повернувся до Швеції, отримав допомогу від Стурлауга, який зайняв місто, зробив Фрамара в ньому конунгом і видав за нього Інгігерд. І правив спочатку Фрамар “радячись з кращими людьми в тій країні”⁴¹;

– “Сага про Хрольва Пішохода” [Gaungu-Hrólfs saga] про те ж: “Хрегтвід називався конунг, він правив в Хольмгардаріку [Новгороді на Русі — Л. В.] ...дочка, яку звали Інгігерд; вона була прекраснішою і більш м’якою від всіх жінок у всій Гардарікі [Русі — Л. В.]”⁴²;

– “Сага про Тідрека Бернського” [Tíðreks saga af Bern] — тут в Хольмгарді правив конунг Хертніт⁴³;

– “Пісня про Хюндла” з Старшої Едди і, нарешті, Молодша Едда Сноррі Стурлусона: “Конунга звали Хальвдан Старий, він був славнішим з всіх конунгів. Він був великий воїн і далеко ходив до сходу, там він вбив на поєдинку того конунга, ко-

³⁷ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. Москва, 1978. С. 69, 85–88.

³⁸ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. — Ленинград, 1988. — С. 47–48.

³⁹ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. С. 69.

⁴⁰ Там же. С. 85. Повний текст саги (древніший пергаментний рукопис з 1450–1475 pp.): Hálfðanar saga Eysteinnssonar // Fornaldarsögur Norðurlanda / Utg. av Guðni Jónsson, Bjarni Vilhjálmsson. Bd. 3. Reykjavík, 1944. Bl. 283–319; Hálfðan Eysteinnsson // Seven Viking Romances / Trans. with an Introd. by Hermann Pálsson and Paul Edwards. London–New York, 1985. P. 171–198; Глазырина Г. В. Alaborg “Саги о Хальвдане, сыне Эйстейна”. К истории Русского Севера // Древнейшие государства на территории СССР. 1978 г. Москва, 1978. С. 203–204.

⁴¹ Там само. С. 85; Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1996. С. 158–159, 164–165, 170–171.

⁴² Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. С. 86.

⁴³ Там само. С. 87.

трого звали Сігтрюг, він вступив у шлюб з тою жінкою, котру звали Альвіг Мудра, дочкою конунга з Хольмгарду [Новгорода — Л. В.], у них було 18 синів.”⁴⁴

Подібну інформацію до матеріалів саг подає так званий Іоакимовий літопис в переказі В. Татищева. Вірогідність існування літопису, який був складений першим новгородським єпископом Іоакимом і спирався на місцеву традицію, залишається великою попри відомий скепсис до матеріалів самого В. Татищева. Ще Б. Клейбер зауважив, що одне з джерел, яке торкалося кола “саг про давні часи”, могло стати основою Іоакимового літопису. Цю версію розвинув Г. Лебедев, звернувши увагу, що ріка Кумень, на якій був розбитий князь Буривой (за сагами конунг Хергейр, Хреггвід чи Хертніт), — це ріка Куммене у Фінляндії, а ім’я “Адвінда” є у новгородському ономастиконі — одного з посадників звали Отвіне⁴⁵.

Зрозуміло, що цей ряд саг відбиває реалії існування невеликого князівства (“королівства”) з центром в Ладозі, в якому у другій половині VIII — на початку IX ст. домінували вікінги, вождь яких мав титул конунга. Розповіді про ці події переказували різні скальди, зробивши головними героями своїх замовників, ці розповіді також відбивають різночасові епізоди боротьби за Ладогу різних груп вікінгів⁴⁶. Як раз приблизно в той же час Ейрик Емундарсон, конунг Упсали, підпорядкував південнобалтійські землі (бл. 850–860 рр.), а Олаф, конунг Бірки, оволодів укріпленіми пунктами куршів Себорг [Гробіні — Л. В.] і Ануоле⁴⁷.

Поряд з Ладогою і її околицями формувалась Славія — міжплеменний союз словен, частини кривичів і чуді (утро-фінських племен), пов’язаних з міжнародним транзитним шляхом з Каспійського моря через Волгу і її басейн до Балтійського моря, який в районі оз. Ільмень і р. Волхов виходив до землі словен⁴⁸. Все це сприяло розквіту Ладоги, виростаючої з центру міжплеменного обміну в місто, — поліетнічний торговельний центр, і підвищувало зацікавленість в цьому пункті різних груп вікінгів.

Хальвдан Старий відомий не тільки з древніх саг. Це представник династії ютландських конунгів, родинно пов’язаних з данськими Скольдунгами і норвезькими Інґлінгами. Рання генеалогія цих династій страшенно заплутана. Вважають, що Хальвдан Старий був молодшим братом данського конунга Горма і сином Гаральда Хільдітена (Бойовий зуб, Зуб битви)⁴⁹, що залишається дискусійним. У 782 р., втрапивши свої володіння, він відправив посольство до короля франків Карла Великого, сподіваючись отримати від нього володіння у Фрісландії⁵⁰.

Хто дійсно був батьком Хальвдана Старого? Саги називають його сином Ейстейна з норвезької династії Інґлінгів, який мав володіння у Північній і Південній Норвегії. Втративши дружину, Ейстейн знявся піратством на Балтиці, грабуючи також землі Бярмії. Його братові Ейрику Мандрівнику саги приписують віднайдення шляху до Константинополя — землі Одаїнсак (“Луки безсмертя”). Ім’я Ей-

⁴⁴ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. С. 88.

⁴⁵ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. Москва, 2001. С. 62.

⁴⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 199.

⁴⁷ Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. На пути “из варяг в греки” // Древняя Русь в свете зарубежных источников. С. 483.

⁴⁸ Носов Е. Н. Новгородское (Рюриково) городище. Ленинград, 1990. С. 189.

⁴⁹ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 78.

⁵⁰ Ловмянский Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский” // Скандинавский сборник. Вып. 7. Таллин, 1963. С. 224–226, 228–229.

стейн характерно для VIII ст. За сагою про Хальвдана, сина Ейстейна [Hálfðanar saga Eysteinnssonar], конунг Ейстейн з сином Хальвданом на 30 дракарах вирушив у Аустрвез [Austrvegr — східний шлях, землі за Балтійським морем⁵¹]. Саме під час цього походу був взятий Альдейгюборг [Ладога — Л. В.]. За цією ж сагою Ісгерд, дружина ладозького конунга Хергейра, була дочкою Хледвера, конунга з Гаутланда (Готаланда) у Швеції. Саме шведські вікінги з Готланда, на думку дослідників, були засновниками ранньої Ладоги, яка мала найбільш інтенсивні контакти з шведськими землями⁵².

Деся в останній чверті VIII ст. норвезький конунг і пірат Ейстейн захопив Ладогу і закріпив своє становище шлюбом з вдовою попереднього конунга Хергейра. Після загибелі Ейстейна ладозьким конунгом став його син Хальвдан Старий, який втягнувся у грабункові походи у Бярмію та інші території на побережжі Балтики. Схоже, що протистояння шведських і норвезьких вікінгів у боротьбі за Ладогу стало постійним. У 782 р. Хальвдан Старий виступив претендентом на володіння у Фрісландії, а невдовзі утвердився у західній частині Ютландії і навіть претендував на данський престол по смерті конунга Готфріда у 810–812 рр., що дало підстави зарахувати його до династії Скольдунгів, з якими, напевно, він знаходився в родинних стосунках. Наявність у Ладозі значних фризських матеріалів дає можливість допускати, що Хальвдан або котрийсь з його синів продовжували періодично утримувати Ладогу, яку шведські вожді також намагалися повернути. Такий вдалий напад на Ладогу близько 852 р. або раніше, в якому взяли участь шведські вікінги Фрамар (Франмар), Стурлауг і син Стурлауга Хрольв, відобразили вказані саги. Фрамар став ладозьким конунгом і спочатку правив “радячись з кращими людьми в тій країні”. До того часу у Ладозі і в окрузі вже сформувалося слов’яно-фінське суспільство з вкрапленням старої місцевої варязької русі, лідером якого був Гостомисл. В наслідок повстання слов’ян і фінів у 860 р. (виходячи з Древнійшого зведення) чи 865 р. (судячи по тотальній пожежі) Фрамар втратив Ладогу. І місцеві вожді після цього цілком логічно звернулися до Рюрика, сина Хальвдана, щоби з допомогою данських (ютландських) вікінгів відбивати напади шведських⁵³. Крім того, прибулі з віддаленої Ютландії вікінги більше потребували підтримки місцевого суспільства і його лідерів.

⁵¹ До кінця XI ст. в сагах Austrvegr — Східний шлях звично означав землі Русі. Так Ярослав Мудрий (Яріцлав sag) нерідко іменується як Austrvegr konunge — конунг Східного шляху, а місцеve населення як Austrvegrsmenn — жителі Східного шляху. З XII ст. назва Gardariki витісняє Austrvegr, остання залишається виключно для позначення південно-східного побережжя Балтики: Віндланд (Vindland), Курланд (Kúrland), Естланд (Estland) і т. д. (Див.: Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях // Древняя Русь в свете зарубежных источников. С. 483).

⁵² Потин В. М. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.) // Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв. Ленинград, 1970. С. 67; Давидан О. И. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией (по материалам нижнего слоя Староладожского городища) // Скандинавский сборник. Вып. 16. Таллин, 1971. С. 112; Лебедев Г. С. Археологические памятники Ленинградской области. Ленинград, 1977. С. 164–193; Даркевич В. П. Международные связи // Древняя Русь. Город, замок, село. Москва, 1985. С. 389; Седых В. Н. Северная Русь в эпоху Рюрика по данным археологии и нумизматики // Ладога и истоки русской государственности и культуры. С. 84–96.

⁵³ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 199–200.

Петербурзький дослідник А. Чернов справедливо звернув увагу, що русь яку покликали ладожани (а серед них теж була русь), за ПВЛ знаходилася на шляху по Балтиці і Аталантиці в Середземне море між готами і англ'янами. Тобто це якраз Фризія з її Рюриковим Рустрінгеном. Закликання Рюрика в Ладогу виправдане і тим, що арабське срібло, накоплене в Ладозі в наслідок подвійного товарообміну, через Данію йшло в Європу, а шведи взяли Ладогу і цей потік розвернули на Швецію. Кого ж тоді було кликати ладожанам для захисту морських шляхів, як не Рюрика з його флотом?⁵⁴

Першим ще у 1816 р. звернув увагу на біографію ютландського вікінга Роріка, який помер близько 879 р. (не пізніше 882 р.) і чия діяльність добре прослідковується за письмовими пам'ятками, бельгійський дослідник Г.-Ф. Хольман⁵⁵. Розвернули цю гіпотезу Ф. Крузе⁵⁶ та М. Беляєв⁵⁷.

Стосовно родоводу Роріка (Рюрика), то джерела (аннали Ейнхарда (741–829)⁵⁸, Фульденські аннали (680–901)⁵⁹ Бертинські аннали (741–882) в частинах складених єпископом з Труа Пруденцієм (835–861) і реймським архієпископом Гінкмаром (861–882)⁶⁰, Ксантенські аннали (640–874)⁶¹, Норманська хроніка (820–911)⁶², Житіє св. Анскарія, архієпископа бременського і гамбурзького, першого місіонера у Швеції, написано його учнем і наступником Рімбертом (831–865)⁶³, “Історія гамбурзьких єпископів” Адама Бременського (близько 1073–1075)⁶⁴ та ін.), незважаючи на певні протиріччя, достатньо надійно пов'язують його з Хальвданом Старим. Переконливо можна говорити про чотири синів Хальвдана: Ануло, Гаральда Клака, Регінфріди і Хеммінгу. Ксантенські і Фульденські аннали під 850 р. називають Роріка молодшим братом Гаральда, інші джерела — племінником. Ануло и Регінфрід загинули на початку 810-х років під час боротьби батька за данський престол. Хеммінг загинув у 837 р.⁶⁵ К. Кош вважав Роріка сином Ануло⁶⁶, О. Мельникова —

⁵⁴ <http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm/>

⁵⁵ *Hollmann H. Fr. Rustringen, die ursprüngliche Heimat des ersten russischen Großfürsten Ruriks und seiner Brüder. Ein historischer Versuch. Bremen, 1816; Голлманн Г.-Фр. Рустрингия, первоначальное отечество первого великого князя Рюрика и братьев его. Москва, 1819.*

⁵⁶ *Крузе Ф. О происхождении Рюрика // Журн. Мин-ва нар. просвещения. 1836. №1. Январь. С. 43–73; №6. Июнь. С. 513–517.*

⁵⁷ *Беляєв Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи // Seminarium Kondakovianum. Т. 3. Прага, 1929. С. 215–270.*

⁵⁸ *Einhardi Annales / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (далі — MGH SS). Т. 1. Hannoverae, 1826. P. 135–218.*

⁵⁹ *Annales Fuldenses / Ed. G. H. Pertz // Ibid. P. 337–415.*

⁶⁰ *Annales Bertiniani / Ed. G. H. Pertz // Ibid. P. 419–515.*

⁶¹ *Annales Xantensium / Ed. G. H. Pertz // Ibid. Т. 2. Hannoverae, 1829. P. 217–235; Анналы Ксантена // Историки эпохи Каролингов / Отв. ред. А. И. Сидоров. Москва, 1999. С. 143–158.*

⁶² *Chronicon de Normannorum gestis in Francia / Ed. G. H. Pertz // MGH SS. Т. 1. P. 532–536.*

⁶³ *Vita Sancti Anskarii a Rimberto / Ed. G. H. Pertz // MGH SS. Т. 2. P. 683–725. Vita Sancti Anskarii a Rimberto / Ed. G. H. Pertz // MGH SS. Т. 2. P. 683–725.*

⁶⁴ *Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum / Ed. B. Schmeidler // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae, 1917; Adam of Bremen. History of the archbishops of Hamburg. Bremen — New York, 1959.*

⁶⁵ *Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 71–72.*

⁶⁶ *Koch C. Tables généalogiques des maisons souveraines du nord et de l'est de l'Europe. Paris, 1818. Tabl. 17.*

сином Хеммінга⁶⁷. А. Кунік, І. Стреенструп, Е. Дюммлер, Г. Ловмяньський вважали Роріка сином одного з братів, внуком Хальвдана Старого. Я більше схильюся до давньої версії Ф. Крузе, В. Фогеля та М. Беляєва, які вважали Роріка молодшим сином Хальвдана Старого⁶⁸. В такому випадку Рорік (Рюрик) повинен був би народитися не пізніше 812 р. Ф. Крузе вважав, що він народився близько 817 р.⁶⁹, але немає жодної впевненості, що Хальвдан Старий на той час ще був живим. Тоді Рорік міг бути лише сином Хеммінга. Врешті датування Ф. Крузе — тільки гіпотеза без достатнього обґрунтування.

Гаральд Клак і Хеммінг після смерті батька і загибелі братів Ануло і Регінфріда намагалися утримати володіння у Фрісландії та Ютландії. Після невдалих спроб у 819–823 рр. Гаральд Клак с дружиною, сином Готфрідом, племінником (чи молодшим братом?), і наближеними прибули у 826 р. в столицю імперії франків Інґельгейм, де прийняли християнство у присутності імператора Людовика Благочестивого. Імператор підтвердив Гаральду Клаку володіння графством Рустінген у Фрісландії. Дуже ймовірно, що цим племінником чи молодшим братом, який у 826 р. хрестився разом з Гаральдом Клаком, був Рорік (Рюрик)⁷⁰. Християнином був також і Хеммінг, який загинув у 837 р.

Гаральд Клак помер на початку 840-х років⁷¹. Після цього Рорік втратив володіння у Фрісландії, став ворогом імператора Лотаря і став піратом, нападаючи на фризські береги. Цікаво, що після невдалого нападу у 845 р., він наказав відпустити всіх полонених християн і змусив своїх дружинників поститися протягом 40 днів. Цей факт побіжно підтверджує, що він був християнином або, по меншій мірі, симпатизував християнам⁷².

У 850 р. Рорік силою захопив значний порт у Фрісландії Дорестад, після чого імператор Лотар повернув йому володіння у Фрізії⁷³. З того часу соратником Роріка став син Гаральда Клака — Готфрід. Це також побіжно свідчить на користь версії, що Рорік був братом Гаральда Клака, а якщо племінником — то сином Ануло, старшим від Готфріда. Імператор Лотар, скориставшись новою усобицею за данський престол після смерті конунга Хоріка I (у 854 р.), відібрав фрісландські володіння Роріка і Готфріда (у 855 р.). Новий конунг Данії Хорік II (854–867/873) у 857 р. надав Роріку частину своїх земель між Північним морем і р. Ейдер.

Далі інформація про Роріка згасла з джерел і тільки у 863 р. і у 867 р. його флотилія здійснила два потужні напади на прирейнські володіння імператора Лотара. Причому джерела називають Роріка християнином⁷⁴. По смерті Лотара Рорік звернувся до Карла Лисого, з яким зустрівся двічі — у 870⁷⁵ і 872 рр., причому на

⁶⁷ История Дании. Т. 1. Москва, 1996. С. 42.

⁶⁸ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 71.

⁶⁹ Крузе Ф. О происхождении Рюрика. С. 71.

⁷⁰ Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. С. 227–228.

⁷¹ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 72.

⁷² Там само. С. 73.

⁷³ Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. С. 230–231.

⁷⁴ А. Чернов звернув мою увагу на те, що у такому випадку Рюрик не міг прибути у Ладогу раніше 867 р., що узгоджується з висновками Є. Рябініна та Н. Черних про тотальну пожежу Ладоги у 865 р.

⁷⁵ А. Чернов, обґрунтовано на мій погляд, вважає, що Рюрик перший раз пробув у Ладозі два роки, потім пішов до Ільменя і заложив там Рюрикове городище, після чого повернувся у

другій зустрічі він був з молодшим сином Гаральда Клака — Родульфом. У 873 р. Роріку були повернені володіння у Фрісландії, після чого він присягнув Карлу Лисому. Однак в тому ж 873 р. Рорік присягнув братові Карла — Людовіку Німецькому. І після цього джерела про нього не згадують. У 882 р. володіння Роріка у Фрісландії від імператора Карла III Товстого отримав Готфрід, старший син Гаральда Клака⁷⁶. Майже очевидно, що до 882 р. Рорік вже помер. Г. Ловмяньський вважав, що він помер у 876 р., але також не аргументував цю гіпотезу⁷⁷.

Версію Г.-Ф. Хольмана, Ф. Крузе та М. Беляєва щодо тотожності Роріка Ютландського з Рюриком Ладозьким підтримали Г. Вернадський⁷⁸, О. Прицак⁷⁹, Л. Гумільов⁸⁰, Г. Лебедев⁸¹, Б. Робаков⁸², С. Азбелев⁸³, А. Молчанов⁸⁴, М. Свердлов⁸⁵, А. Кірпи́чников⁸⁶, Є. Пчолов⁸⁷, Л. Войтович⁸⁸. Серед противників цієї версії найбільш авторитетні О. Ридзевська⁸⁹ (яка однак не розгорнула свого заперечення в систему доказів), Г. Ловмяньський⁹⁰ (за його версією існували два різні Рюрики одночасно) та І. Шаскольський⁹¹ (повторив аргументи відносно відсутності інформації у західних джерелах про володіння Рюрика на Русі і хронологічні невідповідності). Всі трое вчених працювали в умовах відповідного ідеологічного тиску. Основні аргументи противників тотожності обох Рюриків, які зводяться до хронологічних невідповідностей (а чи існують вони в дійсності?) і мовчання латинських джерел про Ладогу,

Європу на три роки: йому потрібна була своя база на Заході у Фрісландії.

⁷⁶ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 73–74.

⁷⁷ Ловмяньский Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”. С. 237.

⁷⁸ Vernadsky G. The Origins of Russia. Oxford, 1959. P. 207–208; Вернадский Г. В. Древняя Русь. Тверь, 1999. С. 341–344.

⁷⁹ Pritsak O. The Origin of Rus'. Vol. 1. Cambridge (Mass.), 1981. P. 155.

⁸⁰ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1989. С. 160.

⁸¹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград, 1985. С. 214.

⁸² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1993. С. 299.

⁸³ Азбелев С. Н. Обзор источников о происхождении Рюрика и версия о его славянских предках // Изв. Русс. генеалог. об-ва. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1994. С. 45–46; *Его же*. О происхождении династии Рюриковичей // Россия и зарубежье: генеалогические связи. Первый Междунар. генеалог. коллоквиум. Москва, 1999. С. 7.

⁸⁴ Молчанов А. А. Древнескандинавский антропонимический элемент в династической традиции рода Рюриковичей: О роли отдельных компонентов в полиэтнической основе формирования Древнерусского государства // Образование Древнерусского государства: спорные проблемы. Москва, 1992. С. 44–47.

⁸⁵ Свердлов М. Б. Rōrik (Hrōrikr) i Gordum // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1994. С. 36–37.

⁸⁶ Кирпичников А. Н. Сказание о призвании варягов: Легенды и действительность // Викинги и славяне. Санкт-Петербург, 1998. С. 40–50.

⁸⁷ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 74–76.

⁸⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 196–203; *Его же*. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI в. // Наук. зошити ів. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка: Зб. наук. праць. Вып. 7. Львів, 2005. С. 25–35; *Его же*. Рюрик: легенды и действительность // Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова / Отв. ред. Ю. Алексеев, А. Дегтярев, В. Пузанов. Москва, 2006. С. 111–121.

⁸⁹ Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. С. 132.

⁹⁰ Ловмяньский Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”. С. 224–230.

⁹¹ Шаскольский И. П. Норманнская теория в современной буржуазной историографии. — Москва–Ленинград, 1965. С. 211.

на мій погляд, достатньо коректно усунути М. Беляєвим, Г. Лебедевим та Є. Пчоловим у цитованих працях. Рюрик (до 812–879) повністю був здатний близько 867–879 рр. контролювати Ладогу, утримуючи землі між Північним морем і р. Ейдер, та повернути собі Дорестад з фризькими територіями. Така діяльність повністю в душі конунга-вікінга. Передача володінь у Фрісландії його племяннику (або двоюрідному брату?) Готфріду, як справедливо відзначив Є. Пчолов, могла бути пов'язана з переміщенням спадкоємця Рюрика — Ігоря разом з своїм опікуном-регентом Олегом на Придніпров'я до Києва⁹².

Недавні знахідки в Ладозі експедиції А. Кірпічнікова⁹³, особливо знахідка 20 червня 2008 р. поблизу будівлі 930 р. ливарної формочки з соколом з припіднятими крилами (в геральдичній позі) (див. фото), які дають підстави достатньо переконливо пов'язати сокола з тризубом, підтверджуючи скандинавське походження династії Рюриковичів (як показав у своїй блискучій розвідці А. Чернов⁹⁴, це зображення має масу аналогій у скандинавських матеріалах, в тому числі ладозьких, гніздовських і навіть на монеті данського конунга з області Данло — Олафа Гудредсона (Айлав Гутфрітсон) (939–941), знайдений у графстві Кент), несподівано підсилили аргументацію ще однієї версії, за якою Ладога була центром Руського каганату, звідки було відправлено посольство кагана Русі, згадане в Бертинських аналах під 839 р. і великий ледунг (морське ополчення), який загрожував Константинополю у 860 р. Таку позицію підтримали Д. Шепард⁹⁵, Д. Мачинський⁹⁶, О. Галкіна⁹⁷, В. Дучко⁹⁸ та ін.

Ще далі пішов К. Цукерман. За його концепцією, традиційні хронологічні межі початкового періода російської історії роздуті, але в той же час надзвичайно візькі. До виникнення Русі Київської російська державність пережила два етапи формування. Перший етап — це 30–70-і роки IX ст., другий прийшовся на час від приходу в Русь Рюрика у 895 г. (!) до початку X ст. На першому етапі державності це об'єднання носило назву “Русский каганат” і знаходилося в басейні Волхова. Столиця цього утворення — Ладога. На початку 70-х років IX ст. в результаті невідомої міжплемінної війни каганат виявився розрушеним. На зміну каганату прийшло нове об'єднання на чолі з Рюриком, центром якого був Новгород (Рюрикове городище). Назва держави в тому випадку не змінилася. На основі цього історик пропонує початковий етап історії Русі корінно переглянути⁹⁹.

⁹² Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 75. В цьому контексті реальні риси отримує виступ ладозьких нобілів на чолі з Вадимом Хоробрим під час відсутності Рюрика і його розправа з бунтівниками.

⁹³ Кирпичников А. Н. Ладожская жемчужина в Балтийском море // Родина. 2008. №9.

⁹⁴ Чернов А. Ю. В старой Ладозе найден герб Рюрика? // <http://chernov-trezn.narod.ru/GerbRurika.htm>

⁹⁵ Shepard J. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? // Early Medieval Europe. Vol. 4. 1995. P. 41–60.

⁹⁶ Мачинский Д. А. Эпоха викингов в “Скандинавском Средиземноморье” и “русо-варяжский период” на “восточных путях” (Austrvegir) // Ладога и эпоха викингов. Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник / Отв. ред. Д. Мачинский. Санкт-Петербург, 1998. С. 130–139.

⁹⁷ Галкина Е. С. Тайны русского каганата. Москва, 2002.

⁹⁸ Diczko W. Ruś wikingów. Warszawa, 2007.

⁹⁹ Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства // Археологія. 2003. №1.

Йому дуже переконливо заперечив П. Толочко, відзначив, що більшість аргументів, приведених К. Цукерманом, запозичені у попередників, що називається, за методом віддачі переваги, не приводячи жодних додаткових аргументів. Їх критичний аналіз свідчить, що, проти очікування автора концепції, історикам доведеться все ж утриматися від корінного перегляду початкової історії Русі¹⁰⁰.

Найбільш слабкою є спроба К. Цукермана віднести події, пов'язані з Рюриком до 895 р. К. Цукерман твердить, що слов'янські племена у Подніпров'ї у IX ст. були залежними від хозарів і практично не приймали участі у міжнародній торгівлі, поки в кінці IX ст. не прийшов Рюрик.

Чи дійсно, як стверджує цей історик, скандинави утворили у Приладожжі Руський каганат, звідки відправляли посольство в Константинополь у 839 р. і загрожували столиці Візантії у 860 р., а вся слов'янська територія знаходилась під владою хозарів і просто покійно платила якусь данину. І чи єдиним був шлях до Константинополя через Ладогу?

Вище вже згадувалося, що саги приписують брату Ейстейна, батька Хальвдана, конунгу Ейрику Мандрівникові віднайдення шляху в Константинополь — землю Одаїнсак ("Луки безсмертя"). Інші саги розповідають, що конунг Івар Широкі Обійми (друга половина VII ст.) "оволодів... всім Аустррїкі [Східним шляхом — Л. В.]"¹⁰¹ Тобто спроби проникнення у Візантію через Східну Європу, використовуючи бази вікінгів південніше Ризької затоки (які знаходилися там ще з V–VI ст.), були вже в кінці VII ст. З VIII ст. розповіді про подорожі вікінгів по Austrverg (Східному шляху) доволі численні. Відкидувати цю інформацію просто так не можна. "Сага про гутів" описує шлях в Константинополь через Західну Двину¹⁰².

На Austrverg саги крім Хольмгарда (Новгорода) поміщають озвично ще два міста: Коенугард (Київ) і Міклагард (Константинополь). Спостереження за топонімами показали, що виникнення топонімів на — гард слід датувати часом до початку широкого проникнення скандинавів у Середнє Придніпров'я і інтенсивного функціонування Дніпровського шляху, тобто до другої половини IX ст.¹⁰³

Докази О. Прицака, Н. Голба і М. Гольдельмана¹⁰⁴ про заснування Києва хозарами у 830 г. чи не пізніше першої половини IX ст. явно непереконливі¹⁰⁵. Скандинавська етимологія імен князів Аскольда і Діра (Askuldr, Dyrr) більш ніж переконли-

¹⁰⁰ Толочко П. П. Русь изначальная // Археология. 2003. №1.

¹⁰¹ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий. Т. 1. Москва, 1993. С. 51, 55.

¹⁰² "... поплили на острів поблизу Естланда, який називається Даге [о. Хейумаа — Л. В.], і поселились там і збудували укріплення... Але і там вони не могли себе прокормити і поплили рікою, яка називається Дюна [Західна Двина — Л. В.], а по ній через Русаланд. Вони плили так довго, що приплили у Грінкланд [Візантію — Л. В.]" (Сага о гутах / Пер. С. Д. Ковалевского // Средние века. Т. 38. Москва, 1975. С. 307.

¹⁰³ Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. На пути "из варяг в греки" // Древняя Русь в свете зарубежных источников. С. 477.

¹⁰⁴ Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Я. Петрухина. Москва–Иерусалим, 1997.

¹⁰⁵ Толочко П. П. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева // Хазарский альманах. Т. 2. Киев–Харьков–Москва, 2004. С. 98–108.

ва¹⁰⁶. Спроби пов'язати їх з легендарною династією Кия¹⁰⁷ не витримують критики. Повідомлення Найдавнішого літопису про поховання обох князів у різних місцях, а також розповідь арабського енциклопедиста ал-Масуді (кінець IX ст. – 956/957) про слов'янського царя ал-Діра, дозволяють зробити висновок про різночасовість правління Діра і Аскольда¹⁰⁸. У такому випадку Дір був попередником Аскольда.

Аскольд, схоже, тотожний синові знаменитого вікінга Рагнара Ладброка¹⁰⁹, який мав ім'я Hvitserkr і за Gesta Danorum Саксона Граматика володів Скіфією¹¹⁰, завоюваною Рагнаром. Після кількох невдалих спроб місцевий гелеспонтський князь проник зі своїми дружинниками в його столицю під виглядом купців і вбив Гвітсеркра (Гвискарда-Аскольда?)¹¹¹. Про його загибель розповідають також і ісландські саги¹¹². Скандинавські дослідники знаходять тут паралелі з розповіддю про здобуття Києва Олегом¹¹³. Виходить, що Рагнар Ладброк з сином зайняли Київ до 860 р., відібравши його у іншої групи варягів-русі, можливо у того ж Діра. Збереження імені Діра у місцевих переказах ймовірно пов'язано з допомогою звільнення від хозарської залежності¹¹⁴. Схоже, що Дір утвердився у Києві десь перед 837 р., коли було відправлено посольство, яке з'явилося в Інгельгеймі у 838 р. Звільнившись від хозарської залежності, він тут же поспішив прийняти титул кагана, декларуючи свою рівність з правителем хозар. Саме хозарська небезпека завадила посольству повернутися назад дніпровським шляхом¹¹⁵. Зовнішньополітична ситуація була

¹⁰⁶ Томсен В. Начало русского государства // Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. 1891. Кн. 1. С. 65; Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва, 1978. С. 77, 174; Ловмянский Х. Русь и норманны. Москва, 1985. С. 143–144, 271; Мельникова Е. А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1984. С. 23.

¹⁰⁷ Брайтчевский М. Ю. Когда и как возник Киев. Киев, 1964. С. 160–164; Его же. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. С. 37–76; Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва, 1987. С. 33, 59–60; Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев, 1986. С. 51–53.

¹⁰⁸ Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в.: принятие христианства. Москва, 1988. С. 120.

¹⁰⁹ Рагнар Ладброк (“шкіряні штани” — штани, пошиті його дружиною з шкіри диких звірів, ніби мали магічну силу, захищаючи їх власника) — герой багатьох саг, представник бічної гілки данських Скольдунгів, знаменитий вікінг, якому вдалося у 845 р. провести ввєрх по Сені 112 дракарів і раптовим ударом захопити Париж, його ледунги приводили в жах англосаксонські королівства, загинув у 865 р., коли его дракар сів на мілину біля берегів королівства Нортумбія у Британії і після невдалої сутички знаменитий вікінг став полоненим короля Елле II, який наказав кинути його в яму із зміями. Рагнар попросив меч і сам скочив туди з криком “Один!”.

¹¹⁰ Цікаво, що бастард Гвітсеркр (Гавітсерк) успадкував за батьком ще якісь володіння у Ютландії і Вікландії (південне побережжя Балтики).

¹¹¹ *Saxonia Grammatici Gesta Danjrum* / Hrsg. A. Holder. Strassburg, 1886. S. 211. Askuldr та Hvitserkr різні імена, але в сагах та легендах такі неспівпадіння допустимі.

¹¹² *Volsunga saga ok Ragnar saga Ladbrokar* / Und. M. Olsen. København, 1906–1908. S. 168–169.

¹¹³ *Steenstrup J. Normannerne*. Bd. 1. København, 1876. S. 125; *Storm G. Kritiske biarag til vikingetidena historie*. Chriatiana, 1878. S. 94; *Orlik A. Kilderne til Saksens oldhistorie*. Bd. 2. København, 1894. S. 129.

¹¹⁴ *Войтович Л. В. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Прицаком* // Хазарський альманах. Київ–Харьков, 2005. С. 109–117.

¹¹⁵ *Див.: Войтович Л. Вічні дискусії навколо етноніму Русь* // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 13. Львів, 2009; *Його ж. Русь: поморські слов'яни чи варяги?* // Проблеми

зручною: проти хозарського кагана, який прийняв іудаїзм на початку 830-х рр. вихнуло повстання, активними учасниками якого стали кабари і угри. Саме для контролю над останніми і була збудована фортеця Саркел у 833 р.¹¹⁶. Виходячи із складу посольства можна вважати Діра і його оточення шведами. Очевидно вони прийшли з Ладоги, тоді як Рагнар Ладброк та його вікінги були данцями і проникли до Києва через Західну Двину, Уллу, Друть і Дніпро, якщо не по Німану, Ясельді і Прип'яті.

Таким чином гіпотетично появу вікінгів у Середньому Подніпров'ї треба відносити до часу не пізніше початку IX ст.: у 833–837 рр. вони вже допомогли місцевим полянам звільнитися від хозарської залежності, про що побіжно свідчить літописна розповідь про полянську данину мечами (в Центрально-Східній Європі не було покладів болотної або озерної руди придатної для виготовлення мечів¹¹⁷). Вікінги принесли з собою не тільки мечі вищої якості, але і інші більш досконалі види озброєння — шоломи обтічної форми; кольчуги, плетені з круглого дроту (в європейських землях носили кольчуги з прикріплених круглих пластин); лоді, які однаково добре ходили бурхливими морями і спокійними річками і які можна було на катках перетягувати суходолом. Всі ці речі, рівно ж як і технологія їх виготовлення, дозволили слов'янським дружинам, підсилені і очолені досвідченими вікінгами не тільки успішно протистояти хозарам чи іншим кочівникам, але й ставати до польової битви з візантійськими контингентами.

слов'янознавства. Вип. 58. Львів, 2010.

¹¹⁶ Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вип. 6. Симферополь, 1998. С. 663–688.

¹¹⁷ Була проблема з такою рудою і в Скандинавії і на Рейні, звідки походить більшість мечів, знайдених в Центрально-Східній Європі. Але тут навчилися, як показують сучасні експерименти, спеціальної технології, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недостатків першого. Ковальським способом готували штабу з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був зроблений з кількох загартованих менших прутків або шматків дроту, поміщених між прутками чи дротом з негартованої сталі. Гартування, внаслідок якого отримувалися клинки з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійна частина меча з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, проводилось багаторазовим нагріванням в вогні на дерев'яному вугіллі. Один кінець з прутків зварювався ковальським способом, а другий затискався у лещата. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювались при скручуванні полосок. Два таких скручених прутки могли бути приварені до сторони третього, щоби створити центральну частину лева, в той же час як ще одна полоска загартованої сталі приварювалася вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожну сторону і закручувалася навколо неї там, де повинна була бути ріжуча кромка. Ця полоска була з сталі найвищого гатунку. Після цього напильниками клинку надавалася потрібна форма, а потім, у більшості випадків, проводилися гартування і відпуск. Гартування проводилося шляхом швидкого охолодження в воді чи маслі, що робило метал твердим і крихким. Відпуск здійснювався нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за кольором нагрітого металу, після чого йому давали можливість повільного охолодження. Це зменшувало внутрішню напругу і ломкість, викликані гартуванням, і робило клинок гнучким. Лезо після цього звично точили на спеціальних точильних каменях і полірували [Норманн А. В. Б. Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов. Москва, 2008. С. 28–29].

Серед багатьох стереотипів, які побутують у російській, і частково українській історіографії, твердження про відсутність в Подніпров'ї і південно-західному регіоні скарбів куфічних монет першого періоду (які містять монети, випущені до 833 р.), що ніби-то свідчить про неучасть цих регіонів в міжнародній торгівлі цього періоду, а значить, і відсутність в цих регіонах вікінгів. Ця можна відразу заперечувати, скориставшись зведеннями топографії знахідок скарбів давніх арабських куфічних монет першого періоду (до 833 р.), складених В. Яніним¹¹⁸ за матеріалами Р. Фасмера¹¹⁹ з доповненнями В. Кропоткіна¹²⁰:

1. Ладога (786); 2. Нові Млини (при впадінні р. Сейм в р. Десну) (787/788); 3. Унгени (Молдова) (792/793); 4. Правобережне Цимлянське городище (Хозарія) (799/800); 5. Лелеки (на р. Вятка) (803/804); 6. Светлоград (бувше Петровське, Хозарія) (804/805); 7. Крив'янська станиця (нижче впадіння Сіверського Донця в Дон) (805/806); 8. Баскач (на р. Ока вище впадіння р. Москви) (807/808); 9. Вілеги (на р. Волхов) (807/808); 10. Княщино (на р. Волхов при Ладозі) (808/809); 11. Завалишино (витоки р. Сейм) (809/810); 12. Тарту (809/810); 13. Хитровка (Хозарія) (810/811); 14. Семенів городок (верхів'я Волги) (810/811); 15. Нижні Новосілки (на р. Ворсклі) (811/812); 16. Нижня Сиворотка (на р. Ворсклі) (812/813); 17. Кремлівське (басейн Оки) (812/813); 18. Угодичі (верхів'я Волги вище впадіння Мологи) (812/813); 19. Могилев (814/815); 20. Сарське городище (Дебори, Хозарія, скарб 1930 р.) (814/815); 21. Мінськ (округа) (815/816); 22. Набатово (витоки Західної Двини) (815/816); 23. Лопатний (верхів'я Оки поблизу витоків) (816/817); 24. Борки (середня течія Оки) (817/818); 25. Новотроїцьке городище (818/819); 26. Скопінск (верхів'я басейну Дону при водорозділі з басейном Оки) (818/819); 27. Яриловичі (басейн р. Сож) (820/821); 28. Елмед (середня Волга при впадінні Оки) (820/821); 29. Сарське городище (Дебори) (820-і роки); 30. Вітебський р-н (822/823); 31. Косоляки (Литвиновичі) (середня течія р. Сож) (823/824); 32. Антонієнберг (Прибалтика) (823/824); 33. Кисла (первая третина IX в.); 34. Дем'янськ (витоки Волги) (824/825); 35. Углич (829/830); 36. Загороддя (витоки Мологи) (831/832).

Цей реєстр необхідно доповнити перш за все матеріалами Йосипівського скарбу, знайденого у 1986 р. в с. Йосипівка Бузького р-ну на Львівщині біля городища Плісеськ. Скарб містив кілька тисяч дірхемів, значна частина яких потрапила у збірки Москви, Києва і Польщі, а у львівських колекціях залишилося 157 монет, з яких найстаріша монета датована 708/709 р., а наймолодша монета — 811/812 р.¹²¹.

¹¹⁸ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. Москва, 1956. С. 87.

¹¹⁹ Фасмер Р. Р. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе // Изв. АН. Отд. обществ. наук. Москва, 1933. №6–7. С. 478.

¹²⁰ Кропоткин В. В. О топографии кладов куфических монет в IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне. Москва, 1978. С. 111–118.

¹²¹ Пелецишин М., Гудима Ю. Земля літописних бужан // Літопис Червоної Калини. 1992. Ч. 10–12. С. 50–52; Шуст Р. М. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 120–123; Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом у IX–X в.? // Брідщина. 1993. Ч. 2. С. 12–13; Його ж. Село Йосипівка: штрихи до історії // Історичні пам'ятки Галичини. Львів, 2003. С. 183–192; Його ж. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки // Ольжині читання. Львів, 2005. С. 2–4; Його ж. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу // ЛНУ імені Івана Франка: Вісник Ін-ту археології. Вип. 2. 2007. С. 164–175;

Можна віднести до цієї групи і знахідки скарбів з дірхемами початку IX ст. в Дорогичині¹²², Перемишлі¹²³, Тустані¹²⁴, Хусті¹²⁵ і Антополе на Волині (прип'ятський шлях)¹²⁶, тобто на західних кордонах східнослов'янських племен.

Виходячи з цього каталогу, зрозуміло, що потоки арабського срібла першого періоду (з монетами випущеними до 833 р.) йшли через хозарські центри у Приазов'ї та Нижньому Поволжжі. З шляхів через Східну Європу в той час найбільш значним був Волзький шлях (з відгалуженнями, зокрема, на Мологу). Але одночасно функціонували і Дніпровсько-Сожський (скарби 19, 27, 31) і Деснянсько-Сеймський шляхи (скарби 2, 11, 15, 16). Крім того, проникнення арабського срібла в Прибалтику не відбувалося виключно через Ладогу. Немає підстав виключати ні Дніпровсько-Двинського (Даугавського) (скарби 22, 30), ні Німанського шляхів (скарби 21, 32, а також Антиполь, Дорогичин). Що стосується скарбів в Унгенах, Йосипівці, Перемишлі, Тустані і Хусті, то арабські монети могли потрапити туди тільки через Київ. Вже тоді частина арабського срібла йшла через Булгар по Оці (скарби 8, 17, 23, 24, 26, 28) до Києва, а звідти — на Захід¹²⁷.

В цілому ж джерелознавча база, збудована на випадкових знахідках скарбів арабських дірхемів (при відсутності систематичних археологічних дослідженнях вздовж ймовірних міжнародних шляхів по території України і Білорусії), виходячи з теорії ймовірності, надто незначна для більш широких узагальнень. Однозначно лише те, що торгівля з використанням арабських монет була спрямована в різні сторони, з яких на ранніх етапах Волга була, очевидно, найважливішим напрямком. Поряд з цим арабське срібло поступало і у західному напрямку явно через Київ (хоча в самому місті ранніх скарбів поки-що не знайдено, що, враховуючи невеликі ділянки територій, охоплених археологічними дослідженнями, цілком зрозуміло). Вже на межі IX–X ст. межиріччя Прип'яті, Західного Бугу і Вісли заповнили скарби дірхемів, що важко пояснити тільки активністю князя Олега, який тільки-но здобув Київ¹²⁸. При цьому Олегу не були підпорядковані союзи древлян, не кажучи вже про волинські і хорватські князівства, інформацію про які мали арабські автори кінця IX – першої половини X ст.¹²⁹. В цей період дірхеми поступали і у Західну Євро-

Malarczyk D. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski kraj — uwagi wstępne // *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність*. Львів, 2005. С. 20–25.

¹²² *Czapkiewicz M., Kmiotowicz F.* Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyzna nad Bugiem. Kraków, 1960.

¹²³ *Kunysz A., Persowski F.* Przemysł w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340). Rzeszów, 1966.

¹²⁴ *Рожко М.* Тустань — давньоруська наскельна твердиня. Київ, 1996. С. 203.

¹²⁵ *Даркевич В. П.* Восточная торговля // *Древняя Русь: город, замок, село*. Москва, 1985. С. 401.

¹²⁶ *Іов А. В., Вяргей В. С.* Гандлева-еканамічні сувязі населенства Заходняго Палесся IX–XI в. // *Гістарычна-археологічны зборнік*. Мінск, 1993. Вып. 1. С. 125–130.

¹²⁷ *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. С. 15–17.

¹²⁸ *Фомин А. В.* Топография восточноевропейских кладов с дирхемами конца IX – начала X в. // *Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории*. Чтения памяти В. Т. Пашуто. М., 1993. С. 78.

¹²⁹ *Войтович Л. В.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы / Отв. Ред. А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров. Санкт-Петербург, 2006. С. 6–39; *Жих М. И.* О предыстории Волинской земли (VI – начало X века) // *Русин*. Кишинев, 2008. №3–4 (13–14). С. 38–41; *Его же.*

пу шляхом з Булгару на Київ–Краків–Прагу і з Гніздова на Гнезно–Бранденбург¹³⁰. Скарби дірхемів кінця IX – початку X ст. в Молдові (Редукемень у Румунський Молдові, Екімауци, Алчедар), схоже, мають вже верхньодністровське походження¹³¹. І поступали вони в цей регіон, яким оволоділи прищлі тиверці¹³², дністровським шляхом¹³³ не як платіжний засіб, а як сировина для виробництва срібних прикрас разом з болотною рудою з верхньодністровських покладів¹³⁴. Зрозуміло, що вивозу срібла в якості сировини з цього регіону¹³⁵ повинен був передувати період його накоплення хоча б з середини IX ст.¹³⁶

У зв'язку з цим вартує звернути увагу на появу вікінгів у Візантії з початку IX ст. Близько 825 р. митрополитом Нікеї став Інгер (Ἰγγεϛ<Ingvar), Інгером звали і батька Євдокії, дружини василевса Василя I (народився близько 837 г.), початком IX ст. датують грецьке графіті “Захаріас” на арабській монеті з петергофського скарбу, який містив монети з скандинавськими рунами. Сановники скандинавського походження, які займали таке високе становище як обидва Інгери, не могли з'явитися в імперії випадково¹³⁷ чи через арабський Схід з яким в той час тривали постійні

До проблеми політогенези Волинської землі (VI – початок X в.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 13. Дрогобич, 2009. С. 9–23.

¹³⁰ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы. Москва, 1986. С. 42.

¹³¹ Рабинович Р. А. Дирхемы на территории Молдовы: культурно-исторический контекст // Stratum plus. №6. Время денег. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. С. 262–274.

¹³² Там само. С. 271–272.

¹³³ Новикова Е. Ю. О сергах “екимауцкого типа” // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ) // Труды Гос. ист. музея. Вып. 74. Москва, 1990. С. 107–117.

¹³⁴ Рафалович И. А. Славяне VI–IX веков в Молдавии. Кишинев, 1972. С. 178.

¹³⁵ Найбільше родовище болотної руди і гігантський металургійний першої половини X ст., розрушений під час походу князя Володимира Святославича у 992 р., знаходиться на р. Дністер біля с. Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл., поклади болотної руди тягнуться вздовж р. Дністер, займаючи район у кілька десятків квадратних кілометрів, вони розроблялися у VIII–X ст., причому технологія плавки заліза в цьому регіоні випереджала київську (Цигилик В. Раскопки в с. Рудники // Археологические открытия. 1980 г. Москва, 1981. С. 318–319; Його ж. Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть нашої ери // Миколаївщина. Т. 1 / Відпов. ред. Л. Войтович. Львів, 1998. С. 39–48; Войтович Л. Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс на території України // Ковтало Б., Сколоздра Р., Яцишин С. Рудники. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2005. С. 3–5). Поряд знаходиться Стольсько — городище X ст. (площа в межах валів і ровів близько 200 га), також зруйноване в 992 р. Археологічні дослідження, які охопили в різних місцях менше 0,5% території городища, показали, що городищу передувало гніздо поселень VII–IX ст. (Корчинський О. М. Городище-гігант в Предгор'ї Українських Карпат // Раннеславянский мир. Вып. 1. Москва, 1989; Филитчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н. е. Стільсько та його округа // Миколаївщина. Т. 1 / Відпов. ред. Л. Войтович. Львів, 1998. С. 80–104).

¹³⁶ Хорватські князівства, втягнені в орбіту Великоморавської держави, не маючи власного срібла, яке було платіжним засобом в стосунках з найближчими сусідами, могли собі дозволити рекспорт дірхемів лише за наявності їх великої кількості. Зрештою величезний скарб з Йосипівки з монетами 708–812 рр. про це свідчить, а також дозволяє віднести початок поступлення дірхемів в цей район до перших десятиліть IX ст.

¹³⁷ Щоби стати митрополитом Нікеї, напевно, потрібно було народитися у Візантії і отримати відповідну освіту. Тобто батько Інгвара повинен був натуралізуватися у Візантії десь не пізні-

війни (крім того відомості про каспійські походи і вікінгах на Каспійському морі більш пізні), в той час, коли шведи в складі посольства кагана Русі були прихильно прийняті василевсом Феофілом у 838 р., а в наступному році відправлені додому окружним шляхом через хозарську загрозу.

Безсумнівно, що найбільш відважні “морські конунги”, такі як Івар Широки Обійми (друга половина VII ст.) чи Ейрик Мандрівник (VIII ст.), проводили розвідки річкових шляхів, які вели в Чорне море через Волгу, Дніпро чи навіть Дністер, поступово освоюючи їх. І наївно думати, що маючи ще з V–VI ст. постійні бази південніше Ризької затоки, вони не використали Західну Двину чи Німан (тим більше, що скарби першого періоду присутні і на цих шляхах). Вони чули про казкові багатства Півдня і тому намагалися як можна швидше до них дістатися, не затримуючись у глухих лісових районах. Через це і сліди їх присутності такі незначні (і спеціальні археологічні розвідки в цих районах не проводилися). Місцеві правителі, оцінивши їх воєнну силу, із задоволенням брали їх на службу, але надовго вони тут не затримувалися, поки шлях з варяг в греки не став регулярно діючим¹³⁸.

Періодичні спалахи антинорманізму постійно повертають і дискусії навколо етимології етноніму Русь¹³⁹. Вперше назву Русь зафіксували Бертинські аннали під 839 г. (автор тексту Пруденцій, єпископ з Труа, був присутнім під час події, пов’язаної з фіксацією самої назви¹⁴⁰): “Venerunt legati Graecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet, Calcedonensis metropolitanus episcopus, et Theophanius spatharius, ferentes cum donis imperatore dignis epistolam; quos imperator quintodecimo Kalendas luni in Ingulenheim honorifice sescepit... Misit etiam cum eos quosdam, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum totum babere posset, quoniam itinera per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas babuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum, exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter invenire posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam inimare non distulit, et quod eos ilius amore libenter suceperit; ac si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius praesentiam dirigendos, ut quid de talibus fieri debere, ipse decerendo efficeret”¹⁴¹.

ше кінця VIII ст.

¹³⁸ Мельникова О. Скандинавы в Южной Руси. С. 5–6.

¹³⁹ Спроби віднести першу згадку про Русь до біблейної книги пророка Іезекіїла, якого бл. 597 р. до н. е. забрали у вавилонський полон (текст його книги дійшов у записах II–I ст. до н. е.) (Eissfeldt O. Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1956. S. 443–465; Кривелев И. Книга о библии. Москва, 1959. С. 29, 167), чи в сирійській хроніці Псевдо-Захарії з Мітілени (VI ст.) (Пугулевская Н. В. Имя “Рус” в сирийском источнике VI в. н. э. // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. Москва, 1952. С. 42–48) виявилися невдалими (Łowmiański H. Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 347–348).

¹⁴⁰ Boba I. Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth century // Slavio-Orientalia. T. 2. Wiesbaden, 1967. P. 23; Łowmiański H. Początki Polski. T. 5. Warszawa, 1973. S. 130.

¹⁴¹ Kunik E. Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. V. 1–2. Sankt-Petersburg, 1844–1845. S. 198; S. Prudentii annals sive Annalium Bertiniarum pars secunda. Ad anno

З тексту, автентичність якого не викликає сумнівів, випливає, що посольство від правителя (кагана) народу Рус, відправлене до візантійського василевса Феофіла, не могло повернутися назад через загрозу від ворожих народів, і було відправлене разом з візантійськими послами в Інгельгейм, щоби повернутися назад через землі імператора. Как виявилось, посли були шведами, через що їх запідозрили у шпигунстві (перед цим відбулося кілька нападів вікінгів на приморські володіння імператора) і затримали до з'ясування обставин¹⁴². Глибокий аналіз літератури, присвяченої цьому посольству, зробив А. Сахаров¹⁴³. Тут важливо відзначити, що посольство від народу, який називав себя Рус, складалося повністю з етнічних шведів. А. Шлецер навіть запропонував титул каган читати як скандинавське ім'я Хакон¹⁴⁴. В стороні стоїть оригінальна версія німецького дослідника Г. Лера, який на підставі титулу каган вважав посольство хозарським¹⁴⁵, зовсім не задаючись питанням для чого було хозарському правителю, який мав давні дипломатичні контакти з Візантією, посилати посольство у складі етнічних шведів, які називали себе русами, а потім цьому посольству повертатися через землі франкського імператора,

835 usque ad 861 PL. T. CXV. Parisii, 1852. Col. 1385–1386. У перекладі А. Волинця (2005): *“Також прийшли посли греків, відправлені від імператора Феофіла, а саме Феодосій, єпископ Кальдонської митрополії, і спафарій Феофаній, несучі з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у т'ятнадцяті календи червня. Крім того їх посольство схиляло імператора і підлеглих його до підтвердження союзу і постійного миру між обома сторонами, а також про перемоги, які він з висоти престолу свого здобув у війні проти іноземних народів, люб'язність і радість в Господі були принесені. Посольство попросило імператора і його підданих по дружньому повернути подавшому [листа] благодать всіх перемог. Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ називали Рос, котрих їх король, прозваний Каган, послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як они змогли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже уважно дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свіонів, як вважається, скоріше розвідники ніж прохачі дружби цього королівства і нашого, він наказав утримувати їх у себя до тих пір, поки зміг би це дійно відкрити, а саме, чесно вони прийшли від того чи ні, і це він не забув повідомити Феофілу через своїх заданих послів і листи, і то, що він з охотою прийняв за сильним його бажанням, а також якщо вони будуть знайдені вірними, і для них був би даний дозвіл на повернення на батьківщину безпечно; їх потрібно було би відпустити з допомогою; якщо б іншого разу з нашими послами, післаними до його присутності, з'явився б хто-небудь з таких [людей], він сам повинен був би винести рішення”* (www.vostlit.info/Text/rus14/Annales_Bertiani/frametext2.htm).

¹⁴² Пархоменко В. А. Первая известная точная дата существования государства Руси // Историк-марксист. 1938. №6. С. 191–192; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. Москва, 1971. С. 113–119; *Łowmiański H. Początki Polski*. T. 5. Warszawa, 1973. S. 130–139, 177–178; Сахаров А. Н. Русское посольство в Византию 838–839 гг // Общество и государство феодальной России. Москва, 1975. С. 247–254; Шаскольский И. П. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники. 1980. Москва, 1981. С. 43–54.

¹⁴³ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. Москва, 1980. С. 37–42.

¹⁴⁴ Шлецер А. Л. Нестор / Пер. Д. Языкова. Т. 1. Санкт-Петербург, 1809. С. 319, 322–323.

¹⁴⁵ Leahr G. Die Anfänge des russischen Reiches. Politische Geschichte in 9 und 10 Jahrhundert. Berlin, 1930. S. 16, 122.

тоді як Хозарія котролювала кримські території, що безпосередньо межували з византийськими володіннями.

Наступні за часом відомості про Русь належать арабським авторам, які всюди відділяють Русь від слов'ян, навіть протиставляючи їх один одному¹⁴⁶.

Першу версію етимології назви Русь дало Початкове зведення: "... идаша за море къ Варагомъ к Русі сице бо са звахуть и варази суть яко се друзии зъвутса Своє... Оурмане .Анъглане... Гъте тако и си рѣша Русь... поаша по собѣ Русь и придоша старѣишии Рюрикъ... в тѣхъ [Варагъ] прозваса Рускаѧ земла"¹⁴⁷.

Виходячи з цих відомостей, також з інформації Початкового зведення про склад руських посольств ("отъ рода русьска посылѣи") на переговорах 907, 911 і 945 рр., куди входили переважно скандинави, руські (скандинавські) назви дніпровських порогів в трактаті византийського імператора Костянтина Багрянородного "Про управління імперією"¹⁴⁸, тотожності Rusios і Normandos в тексті кременського єпископа Ліудпранда (X в.) та інших аргументів, ряд відомих вчених прийшли до висновку, що русами називали шведських вікінгів¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Тихомиров М. Н. Происхождение названия "Русь" и "Русская земля" // Советская этнография. Т. 6–7. 1947. С. 60–80. Див.: Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, арабского писателя начала X века. Санкт-Петербург, 1869; Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. Санкт-Петербург, 1870 [бібліографію праць А. Гаркаві з цієї проблеми див.: Юбилейный сборник в честь А. Я. Гаркави. Санкт-Петербург, 1907]; Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Санкт-Петербург, 1878; Одинец Д. М. Возникновение государственного строя у восточных славян. Париж, 1935; Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Перевод и комментарии под ред. И. Ю. Крачковского. Москва–Ленинград, 1939; Lewicki T. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // Slavia Antiqua. T. 2. 1949–1950; Id., Obrzędy pogrzebowe pogańskich słowian w opisach podróżników arabskich głównie z IX–X w. // Arch., T. 5. 1952–1953; Id., Źródła arabskie do dziejów słowian szczyzny. T. 1. Wrocław–Kraków, 1956; Id., Źródła arabskie i hebrajskie do dziejów Słowian // Studia źródłoznawcze. T. 3. 1958.

¹⁴⁷ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 19–20.

¹⁴⁸ Ці назви порогів, які є перекладом слов'янських, зустрічаються і у скандинавських рунічних написах, наприклад: "... вони добрались до Айфора. Віфіль вів [загін]" (Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1977. №17).

¹⁴⁹ Байер Г. З. Сочинение о варягах / Пер. К. Кондратовича // Записки АН. Т. 4. Санкт-Петербург, 1768; Миллер Г. Ф. (Див.: Ломоносов М. В. Замечания на диссертацию Г. Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского" // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. Т. 6. Москва–Ленинград, 1952); Шлецер А. Л. Нестор. Т. 1. Санкт-Петербург, 1809. С. 318–326; Эверс Г. Предварительные критические исследования для Российской истории. Москва, 1826. С. 116–117; Томсен В. Начало русского государства // Чтения в Московском об-ве истории и древностей российских. Москва, 1891. Кн. 1. С. 39; Браун Ф. Варяжский вопрос // Энциклопедический словарь. Т. 5А. Санкт-Петербург, 1892. С. 570–573; Його ж. Разыскания в области готто-славянских отношений // Сборник Отдела русского языка и словестности. Т. 64. 1899. №12. С. 5–18; Braun F. Das historische Russland in nordischen Schriftun des X–XIV Jahrhunderts // Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag. Halle, 1924. S. 157–166; Marquart J. Osteruropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. S. 342–349; Вестберг Ф. Комментарий на "Записку" Ибрагима ибн Якуба о словенах. Санкт-Петербург, 1903; Його ж. К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства народного образования. 1908. №13. С. 364–412; №14. С. 1–52; Brückner A. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. T. 20. 1906. S. 664–679; Id., O nazwach miejscowych. Kraków, 1935. S. 41; Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург, 1913. С. 42–43; Ekblom R. Rus- et vareg- dans

За їх висновками Русь походить від фінського Ruotsi — Швеція; Ruotsalainen — швед (естонське Roots, Rootslane, водське Rõtsi, лівське Rùot'sli). У фінській мови це запозичення прийшло, можливо, з давньоісландського Rópsmenn чи Rópskarlar — гребці, мореплавці. В свою чергу, Ruotsi, схоже, походить від Roslagen — шведської області, яка знаходиться напроти фінських берегів (аналогічно давньоруському сум'я від suomi)¹⁵⁰. Цікаво, що Roslagen присутній у рунічному напису на мармуровому леві з Пірея, вивезеному у 1687 р. генералісімусом Ф. Морозіні у Венецію, де він знаходиться і зараз. Напис цей, вірогідно, був зроблений норвезьким принцом Гаральдом Сігурдссоном при здобутті Пірея у 1040 р., прискіпливі дослідники відносять напис більш обережно до XI ст.¹⁵¹. Спочатку Roslagen носив назву Rõther чи Rõthin¹⁵², що було пов'язано з військовою організацією ледунга (морського ополчення) і значило воїнов, пливучих на веслах (milites remigium agents)¹⁵³. Візантійське ρως було рефлексом на самоназву загонів вікінгів — гоґс (menn), яка відбилася у фінських мовах як ruotsi і дала у давньоруській мові слово русь. Спочатку воно мало етносоціальне “професійне” значення (“воїни і гребці з Скандинавії, загін скандинавів на гребних суднах”) і вже на східнослов'янському ґрунті розвинулося в політонім (Русь, Руська земля) і етнонім¹⁵⁴.

Підштовхнув ці пошуки видатний російський лінгвіст О. Шахматов, який писав, “що цим іменем [Русь — Л. В.] називали себе і самі осівші в Росії скандинави...

les noms de lieux de la region de Novgorod // Archives d'études orientales. Upsal, 1915; *Id.*, Vereinigung unter der Nordländern in alter Russland // Zeitschrift für slawische Philologie. Bd. 10. Halle, 1933. S. 1–20; *Id.*, Die Namen der siebenten Dneprstromschnelle // Uppsala Universitets årsskrift. Bd. 9. 1951. S. 151–174; *Setälä E. N.* Zur Frage nach der Verwandschaft der finnisch-ugrischen und Samojedischen Sprachen. Helsinki, 1915; *Успенский Ф. И.* Первые страницы русской летописи и византийские переходные сказания // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Т. 32. Одесса, 1915. С. 206; *Kettunen L.* Näytteitä etelävepsästä. Т. 1. Helsinki, 1920; *Id.*, Löunavepsa häälök-ajaludu. Tartu, 1922; *Id.*, Livisches Wörterbuch mit dramatischer Einleitung. Helsinki, 1938. S. 254, 348; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 3. Москва, 1971. С. 522; *Kvalen E.* The Early Norwegian Settlements on the Volga // Vienna, 1937. P. 23; *Vasiliev A. A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, 1946. P. 9; *Mennig K.* // Ukraine and its People. Munich, 1949. P. 116; *Stender-Petersen A.* Varangica. Aarhus, 1953. P. 246–277; *Sawoer P. H.* The Age of the Vikings. London, 1963. P. 20, 45; *Obolenski D.* The Byzantine Sources on the Scandinavians in Eastern Europe. Varangian problems // Scando-Slavica. Suppl. 1. Copenhagen, 1970. P. 149–150; *Ahrweiler H.* Les relations entre les Byzantins et les Russes au IX–e siècle // Bulletin d'information et de coordination. N 5. Atenes–Paris, 1971. P. 47–49; *Skovgaard-Petersen J.* Vikingerne I den nyere forskning // Historisk tidsskrift. København, 1971; *Chirovsky N.* A History of the Russian Empire. Vol. 1. New York, 1973. P. 75; *Holmqvist W.* Helgö eine Vorform der Stadt? // Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter. Teil. 2. Göttingen, 1974; *Davidson H. R. E.* The Viking Road to Byzantium. London, 1976; *Pritsak O.* The Origin of Rus' // The Russian Review. 1977. N 3. P. 266.

¹⁵⁰ *Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия. С. 140.

¹⁵¹ *Brate E.* Pireuslejonets runinskrift // Antikvarisk tidskrift för Sverige. H. 20. D. 3. Stockholm, 1914; *Arntz H.* Handbuch der Runenkunde. Halle, 1935. S. 211.

¹⁵² *Томсен В.* Начало русского государства. С. 85.

¹⁵³ *Розенкамтф Г.* Объяснение некоторых мест в Несторовой летописи в рассуждении вопроса о происхождении древних руссов // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. Кн. 4. Москва, 1828. С. 139–166.

¹⁵⁴ *Мельникова О.* Скандинавы в Южной Руси // Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Львів, 1994. С. 5

Вважаю необхідним етимологію імені Русь шукати в скандинавській мові, допускаючи, що в руську мову воно могло потрапити за посередництвом фінів¹⁵⁵.

Б. Брим висунув інший варіант скандинавської етимології назви Русь: Ruotsi походить від давньошведського drot трансформованого фінами в rot, a drotsmenn — дружинник — в rotsmenn, пізніше ставше ruotsi¹⁵⁶.

За А. Погодіним термін rōther книжного походження, а назва Русь походить безпосередньо від старошведського Rōths, яке з'явилося ще у IV–V ст.¹⁵⁷.

Е. Кунік¹⁵⁸, В. Васильєвський¹⁵⁹, А. Будилович¹⁶⁰ пов'язували етимологію назви Русь з давньоісландським Hreiðgotar (Hreidhgotar), в якому бачили назву готів: Hrothgutos — славні готи чи hroðr — слава. При цьому готами вважали гіпотетичний причорноморський народ Rhos і не менш гіпотетичну готську землю на полянській території — Ros-Gotlandia. Лінгвістичні побудови прихильників цієї версії не витримали критики¹⁶¹.

Мала місце також і кельтська версія, яка виводила Русь, спираючись на географію Початкового зведення і розглядаючи Галичань як гали, з французької області Рутенія (Ruthenia) с містами Русільон (Russillon), Русціно (Russcino), Русігон (?), де жили рутени (Rutheni, Rut(h)i). При цьому аргументами служать назви, вживані латино мовними авторами XI–XII ст.: Ruthenorum Regis, Ruthenorum rex, Duces Ruthenorum, Rutheni і т. д. Як аргументацію приводять і візантійських істориків: Симеон Логофет (941) писав, що Русь-дроміти походять з народу франків, а Іоанн Скилиця і Кедрін (XII ст.) “варягів-рус” називали кельтами. Вказувалось також на те, що кельтські племена галатів пересувалися через окремі нинішні українські території і, схоже, нападали на Ольвію на межі III–II ст. до н. е. Але кельтська версія не витримує критики, її аргументація надто уязвима¹⁶².

Балтійсько-слов'янський варіант походження етноніму Русь від о. Рюген (лат. Rugia, нім. Rügen, пол. Rana, звідки виводять Rujana), населення якого називалося рути, руяни, рани (які були, скоріше всього асимільованими слов'янами германськими руґіями, від яких і походить етимологія назви острова), мала свого при-

¹⁵⁵ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. Петроград, 1919. С. 52.

¹⁵⁶ Брим В. А. Происхождение теримина “Русь” // Россия и Запад. Ч. 1. Петроград, 1923. С. 5–10; Його ж. Путь из Варяг в Греки // Известия АН. Отделение обществ. наук. 1932. №2. С. 207–215; Briem V. Alt-Skandinavien in der neueren russischen Wissenschaftlichen Literatur // Acta Philologica Scandinaviae. T. 5. København, 1930.

¹⁵⁷ Погодин А. Вопрос о происхождении имени Русь // Сборник в чест на Васил Н. Златарски. София, 1925. С. 273; Pogodin A. Les Rossi: un peuple imaginaire // Revue des Études Slaves. V. 17. Paris, 1937. P. 77.

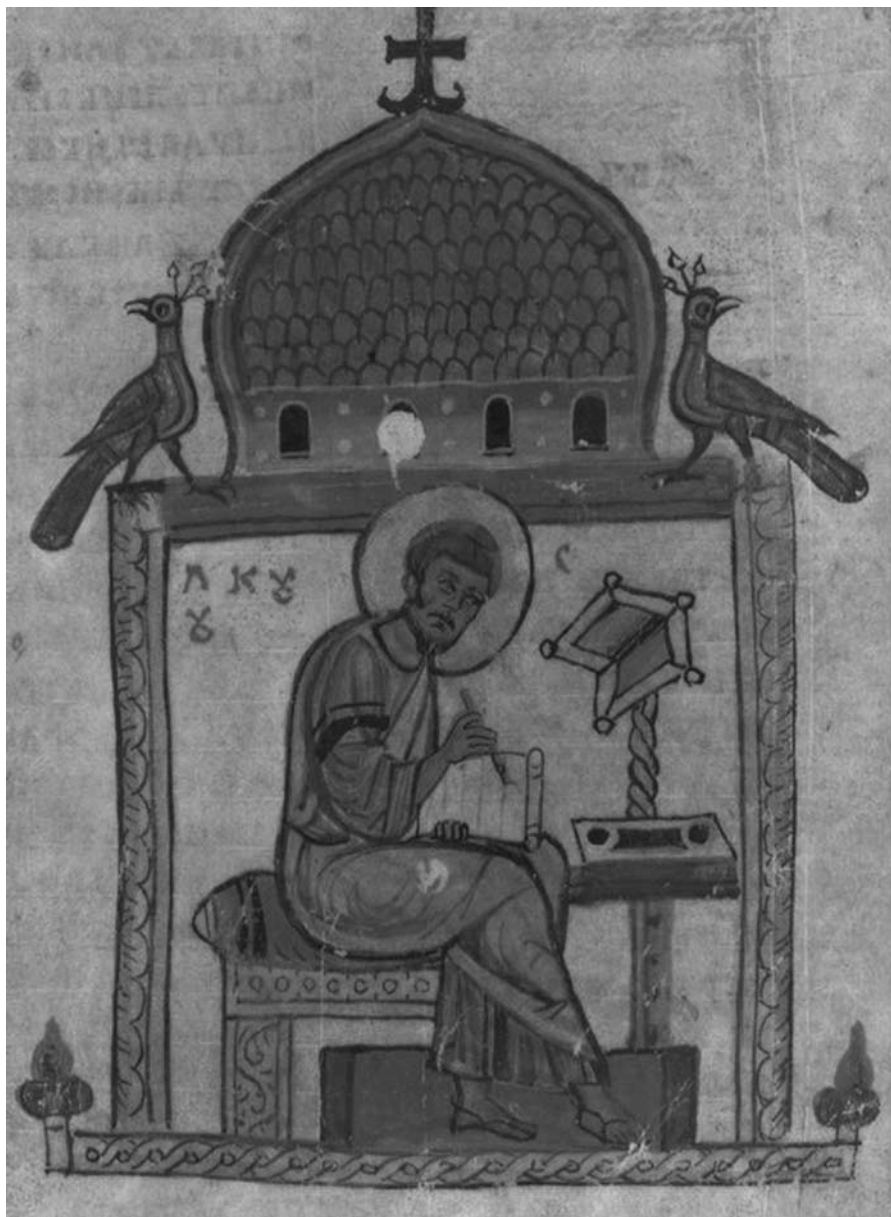
¹⁵⁸ Kunik E. von. Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. Eine Vorarbeit zur Entstehungs-aeschichte des Russischen Staates. V. 1–2. Sankt-Petersburg, 1844–1845.

¹⁵⁹ Васильевский В. Русско-византийские отрывки. 8. Житие Георгия Амастридского // Журнал Министерства народного образования. 1878. Март. С. 180; Його ж. Житие св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского // Летопись занятий Археологической комиссии. Т. 9. 1893. С. СХVI.

¹⁶⁰ Шмурло Е. Восьмой археологический съезд // Журнал Министерства народного образования. — 1890. Май. С. 25–29.

¹⁶¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. Москва, 1974. С. 522.

¹⁶² Стрижак О. Рґсь // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985. С. 121.

Євангеліст Лука. Добрилове євангеліє. 1164 р.
Російська держана бібліотека.

хильника ще в особі козацького літописця С. Величка¹⁶³. Прихильники цього варіанту крім співзвучності окремих топонімів, походження яких сумнівне, підкріпити свої висновки вагомими аргументами не в стані¹⁶⁴.

З чим тільки не пов'язують походження назви Русі: з литовсько-пруським походженням Рюрика (за пізньою литовською династичною легендою Рюрик був сином Пруса, брата імператора Августа; відшуковувались назви Rusinge, Rusoto, Rusnaite (можливо і пов'язані з вікінгами-руссю) і сама назва Pruzi, Pruteni поєднувалась з Руссю, що виявилось повністю невідповідним¹⁶⁵); від р. Рось (чому ж тоді не росяни, за аналогією з бужани, вісяни і т. д. ?); від р. Руса, яка впадає в о. Льмень (тоді, це скоріше підтримка норманського варіанту, яка пов'язує назву ріки з варягами-руссю, що і мало місце в дійсності), від р. Волги (Ra, Rosa давньоіндійських і авестійських текстів) чи навіть від греко-руських угод 907 та 911 рр. (самі візантійці ніби-то настільки злякалися Олега, що зв'язали його з біблійним князем Рош з землі Гога і Магота, а через тексти угод ця назва перейшла на слов'ян) і хозар (східні тюркомовні народи сприймали Русь як "урус", але з якого часу?). Навряд чи подібні варіанти заслуговують наукової полеміки.

Популярними залишаються звернення до давньоіндійських та давньоіранських мотивів (ruk-, goko-, guksa- — світлий, блискучий). Як аргумент приводяться назви Неаполя Скіфського в Чуді св. Стефана Сурожского і Житії Димитрія Прилуцького — руський новий градъ, Євангеліє і Псалтир роуськими письмени з Житія св. Кирила і Мефодія¹⁶⁶.

В цьому контексті можна ще згадати давню роксолансько-росомонський варіант, обґрунтований ще М. Ломоносовим, І. Забеліним та Д. Іловайським на основі простої співзвучності імен. Цей варіант отримав підтримку відомого археолога В. Седова, який вважав, що одним з мовних елементів в процесі слов'яно-сарматського симбіозу, результатом якого стали анти, було запозичення етноніму Рось — Русь (так ніби то називалося одне з антських племен, вказать ареал котрого тепер неможливо)¹⁶⁷. Додатковим аргументом служать топоніми Руська Долина, Руська Кучава, Руська Мокра, Руське, Руське Поле, Руський Мочар, Руські Геївці і Руські Комарівці у Закарпатті, де не було вікінгів, але в певний час пересувалися роксолани. Але всі ці назви досить пізні і відбивають процеси взаємин угорських і саксонських колоністів з різними групами слов'янського населення. Варіант В. Седова такий же наївний і уязвимий як і чисто слов'янський варіант С. Роспонда¹⁶⁸.

¹⁶³ Величко С. Сказание о войне казацкой с поляками. Киев, 1926. С. 51.

¹⁶⁴ Вяземский П. Ходили ли скандинавские пилигримы на поклонение святым местам через Россию // Филологические записки. Вып. 1–2. Воронеж, 1877. С. 28, 37; Державин Н. С. Сборник статей и исследований в области славянской филологии. Москва-Ленинград, 1941. С. 32; Otrębski J. Русь // Linqua Rosnaniensis. V. 8. 1960. S. 219–229; Вилинбахов В. Б. Топонимика и некоторые вопросы Древней Руси // Всесоюзная конференция по топонимике СССР, 28 января – 2 февраля 1965 г. Ленинград, 1965. С. 85–88.

¹⁶⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. Москва, 1971. С. 389.

¹⁶⁶ Стрижак О. Р҃сь. С. 120–124.

¹⁶⁷ Седов В. В. Славяне и иранцы в древности // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Москва, 1978. С. 232–237.

¹⁶⁸ Rospond S. Miscellanea onomastica Rossica // Восточнославянская ономастика. Исследования и материалы. Москва, 1979. С. 43–47.

Як писав відомий російський мовознавець А. І. Попов (1899–1973), “виставляти положення про те, що етнічний термін Русь є ніби-то з самого початку чисто слов’янським, може лише той, хто не цинить престиж вітчизняної науки, так як обґрунтувати це положення неможливо — немає жодного джерела, яке би містило необхідне підтвердження такої гіпотези”¹⁶⁹.

Таким чином, єдиним обґрунтованим варіантом, підтриманим більшістю авторитетних дослідників, залишається скандинавська або фінська етимологія назви Русь (Ruotsi, Roots)¹⁷⁰.

До цього слід додати численні дослідження як комплексні, так і в різних дисциплінах, які не залишають сумнівів у проникненні вікінгів у масив східнослов’янських племен у VIII–X ст.¹⁷¹. Більшість цих праць не відомі і не враховуються як українськими так і російськими дослідниками, а між тим їх відзначає уважне відношення

¹⁶⁹ Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимы. Ленинград, 1973.

¹⁷⁰ Mägiste J. F. Ruotsi, estn. Roots m. m. I de finsk-ugriska Språken // Arkiv for nordisk filologi. Bd. 73. 1973. S. 200–209; Goehrke G. Früdes Ostlaventums / Unter Mitwirkung von U. Kälin. Darmstadt, 1992. S. 156–161. При цьому частина дослідників вважає можливим продовження дискусії (Schramm G. Die Herhundert des Namens Rus: Kritik des Forschungsstandes // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Bd. 30. 1982. S. 12–16).

¹⁷¹ Див.: Strinholm A. Svenska folkets historia från äldsta till närvarande tider. Bd. 1. Stockholm, 1834: Стрингольм А. Походы викингов. Москва, 2007.

Thomsen V. The relations between Ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian State. Oxford, 1868; Томсен В. Начало русского государства. Москва, 1891 [Изд. 2. Москва, 1919].

Steenstrup J. Normannerne. V. 1–4. København, 1876–1882.

Arne T. J. La Suède et l’Orient: etudes archéologiques sur les relations de la Suède et de l’Orient pendant l’âge des Vikings. Upsala, 1914; *Id.*, Det stora Svitjod: essayer om gångna tiders. Svensk-ryska kulturförbindelser. Stockholm, 1917; *Id.*, Svenska vikingakolonier i Ryssland // Arne T. J. Det stora Svitjod. Stockholm, 1917. S. 37–63; *Id.*, Schweden in Russlsnd in der Wikingerzeit (die Normanenfrage vor der russischen Wissenschaft der letzten 15 Jahre) // Congrès seconde archéologique baltique. Riga, 1930. S. 225–230; *Id.*, Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraint // Acta archaeologica. T. 2. Stockholm, 1931. F. 3. S. 285–302; *Id.*, Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike. Stockholm, 1934; *Id.*, Det vikingatida Gnezdovo Smolensk föregångare // Stenberger M. Arkeologiska forskning och fynd. Stockholm, 1952. S. 235–344; *Id.*, Die Varägerfrsge und die sowjetrussische Forschung // Acta Archaeologia. T. 23. Kobenhavn, 1952. S. 138–147; *Id.*, Rus’ problemet // Historisk tidskrift. Stockholm, 1956. H. 1. S. 88–95.

Petersen J. De vikingesverd. Een typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Kristiania, 1919; *Id.*, Vikingetidens smykker. Stavanger, 1928; *Id.*, Gamle gårdanslegg i Rogaland. T. 1–2. Oslo, 1933–1936; *Id.*, Vikingetidens redskaper. Oslo, 1951.

Lindqvist S. Hednatemplet i Uppsala // Fornvännen. V. 18. 1923; *Id.*, Vendel-Time Finds from Valsgårde in the Neighbourrrhood of Old Uppsala // Acta archaeologica. T. 3. 1932; *Id.*, Uppsala högars och Ottarshögen. Stockholm, 1936; *Id.*, Gotlands Bildsteine. Bd. 1–2. Uppsala, 1941–1942.

Olsen O. Farms and Fanes of Ancient Norway. Oslo, 1928; *Id.*, Nogle tanker i anledning of Ribes // Fra Ribe Amt. Aafhus, 1975; Olsen O., Crumlin-Pedersen O. Fünf Wikingerschifte aus Roskilde Fjord. Kopenhagen, 1978.

Stenberger M. Öland under alder järnaldern. Stockholm, 1933; *Id.*, Der eisenzeitliche Hof bei Düne in Dalhem auf Gotland // Mannus. Vol. 2. 1940; *Id.*, Island och Grönland som nordiske bygd under vikingatid och medeltid // Ymer. T. 6. N 1. 1941; *Id.*, Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. Bd. 1. Stockholm, 1958; Bd. 2. Lund, 1947; *Id.*, Das Gräberfeld bei Ihre in Kirchspiel

Hellvi auf Gotland // *Acta archaeologica*. T. 32. 1961; *Id.*, *Det forntida Sverige*. Stockholm, 1964; *Id.*, *Vorgeschichte Schwedens*. Berlin, 1977.

Stender-Petersen A. Der Varagersage ale Quelle der allrussischen chronik. Kobenhavn, 1934; *Id.*, *Varangica*. Aarhus, 1953; *Id.*, Das Problem der ältesten bysantisch-russisch-nordischen Beziehungen // *Relazioni del X Congresso internazionale di scienze storiche* (Roma 4–11 settembre 1955). Vol. 3. Storia del medioevo. Firenze, 1955; *Стендер-Петерсен А.* Ответ на замечания В. В. Похлебкина и В. Б. Вилинбахова // *Kuml*. 1960. S. 144–152.

Brøndsted J. Danish Inhumation Graves of the Viking Age // *Acta archaeologica*. T. 7. 1936; *Id.*, *The Vikings*. London, 1960; *Id.*, *Nordische Vorzeit*. Bd. 3. Neumünster, 1963.

Arbman H. Schweden und das Karolingische Reich. Stockholm, 1937; *Id.*, *Birka*. Sveriges äldsta handelsstad. Uppsala, 1939; *Id.*, *Birka*. I. Die Gräber. Text, Tafeln. Uppsala, 1943; *Id.*, *Svear i österviking*. Stockholm, 1955; *Id.*, *Skandinavisk Handverk in Russland der Wikingerzeit* // *Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum* (1959). Lund, 1960. S. 110–135; *Id.*, *The Vikings*. London, 1962; *Id.*, *Båtgravarna i Vendel* // *Vendeltid*. Stockholm, 1981; *Арбман Х.* Викинги. Санкт-Петербург, 2006.

Arwidsson G. Armour of the Vendel period // *Acta archaeologica*. T. 10. 1939; *Id.*, *Vendelstile*. Email und Glas im 7–8. Jahrh. Uppsala, 1942; *Id.*, *Die Gräberfunde von Valsgärde*. I. // *Valsgärde*, 6. Uppsala, 1942; *Id.*, *Die Gräberfunde von Valsgärde*. II. // *Valsgärde*, 8. Uppsala, 1954; *Id.*, *Die Gräberfunde von Valsgärde*. III. // *Valsgärde*, 7. Uppsala, 1977; *Id.*, *Båtgravarna I Valsgärde* // *Vendeltid*. Stockholm, 1981.

Archenius B. Båtgraven från Augerum // *Tor*. V. 6. 1960; *Id.*, *Ett tråddragningsinstrument från Birka* // *Fornvännen*. V. 63. 1968; *Id.*, *Knivar från Helgö och Birka* // *Fornvännen*. V. 65. 1970; *Id.*, *Birka*. 2. *Archäologisches* // *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* / Ed. H. Beck. Bd. 3. Lief. 1/2. Berlin, 1977.

Holmqvist W. Exavations at Helgö. T. 1–4. Stockholm, 1961–1972; *Id.*, *Helgö, eine Vorform der Stadt?* // *Vor- und Frühformen*. T. 2. Göttingen, 1974.

Jansson S. The runes of Sweden. Stockholm, 1962; *Id.*, *Runinskrifter i Sverige*. Uppsala, 1963.

Randsborg K. The Viking Age in Denmark. London, 1980; *Id.*, *Les activités internationales des vikings: raids ou commerce?* // *Annales*. V. 5. 1981; *Id.*, *The Viking Age State Formation in Denmark* // *Offa*. V. 38. 1981.

Herrmann J. Wikinger und Slawen. Berlin, 1983; *Херрман Й.* Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона // *Славяне и скандинавы*. Москва, 1986. С. 8–128.

Див. також: *Salin B.* Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm, 1904; *Brøgger A. W.* Borrefundet og Vestfoldkongernes graver. Kristiania, 1916; *Brøgger A. W.*, *Falk H.*, *Grieg S.*, *Shetelig H.* Osebergfundet. T. 15. Oslo, 1917–1927; *Braun F.* Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X–XIV Jahrhunderts // *Festschrift Eugen Mock zum 70. Geburtstag*. Halle, 1924. S. 168–191; *Nerman B.* Die Verbindungen zwischen Scandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Stockholm, 1929; *Id.*, *Nar Sverige kristnades*. Stockholm, 1945; *Kendrick T. D.* A History of the Vikings. Oxford, 1930; *Cross S.* The Russian Primary Chronicle. Harvard, 1930; *Id.*, *The Scandinavian infiltration into nearly Russia* // *Speculum*. N 21(4). 1946. P. 505–514; *Viking Antiquities in Great Britian and Ireland* / Red. *H. Shetelig*. T. 1–6. Oslo, 1940–1954 [T. 1: *H. Shetelig*. An Introduction to the Viking History of Western Europe]; *Bøe J.* Fra ledens fortig // *Viking*. T. 6. 1942; *Chadwick N. K.* The beginning of Russian history. An enquiry into sources. Cambridge, 1946; *Aberg N.* Uppsala högars datering. *Fornvännen*. V. 42. 1947; *Karlgren A.* Dneprfossernes nordisk-slaviske navne // *Festskrift utgivet Københavns universitet I Anledning af universtets aarsfest November 1947*. København, 1947. S. 1–139; *Anthoni E.* Egils sagas betåelse on Toroli Kveldulfsson fá rder over fjällen // *Historisk tidskrift for Finland*. 1948. N 1; *Falk K. O.* Dnjeprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porphyrogenetos De Administrando Imperio. Lund, 1951; *Id.*, *Einige Bemerkungen zu den Namen*

до саг, хронік, найрізноманітніших археологічних і лінгвістичних матеріалів. Крім того вони дають можливість порівняльного аналізу розвитку суспільства вікінгів і

“Rus” // Zeitler R. W. Les Pays du Nord et Byzance. Uppsala, 1981. S. 147–159; Auer E. Das Kammergräberfeld von Haithabu. Offa. 10/11. 1952; Leciejewicz L. Cmentarzysko w Birce. Proba interpretacji społecznej // Archeologia. 1954. T. 6. Warszawa–Wrocław, 1956; *Id.*, Normanowie. Wrocław, 1979; Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954; Klindt-Jensen O. Bornholm i Folkvandringstiden. København, 1957; Martens I. Vikingetogene i arkeologisk belysning // Viking. V. 24. 1960. P. 93–119; Strömberg M. Untersuchungen zur jüngerer Eisenzeit in Schonen. Lund, 1961; Gimbutas M. The Balts. London, 1962; Blindheim Ch. Smedegraven fra Bygland i Morgedal // Viking. T. 26. 1963; *Id.*, Kaupang in Skiringssal. A Norwegian port of trade from the Viking Age // Vor- und Frühformen. 1974; Wilson D., Klindt-Jensen O. Viking art. London, 1966; Sawyer P. H. The age of the Vikings. London, 1967 [Союер П. Эпоха викингов. Санкт-Петербург, 2006]; Faber G. Riraten oder Staatengründer. Normannen vom Nordmeer bis zum Bospore. Güterloch, 1968; Capelle T. Der Metallschmuck von Haithabu. Neumünster, 1968; Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu / Ed. K. Schietzel. Bd. 1–2. Neumünster, 1969–1977; Foote P. G., Wilson D. M. The Viking Achievement. New York, 1970; Schmidt K. R. The Varangian problem: A brief history of the controversy // Varangian problems. Scando-slavica supplement I. Copenhagen, 1970. P. 7–20; Sørensen H. Chr. The so-called Varangian-Russian problem // Scando-Slavica. T. 14. 1970. P. 141–148; Thorson P. A new interpretation of Viking // Proceedings of the Sixth Viking congress. Uppsala, 1971; Blindheim Ch., Tollness R. Kaupang, Vikingenes handelsplass. Oslo, 1972; Köbler G. Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik // Vor- und Frühformen. T. 1. Göttingen, 1972; Ambrosiani B., Arrhenius B., Danielsson K., Kyhlberg O. Birka. Svarta jordens havnområde. Stockholm, 1973; Ambrosiani B. Neue Ausgrabungen in Birka // Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bd. 2. Göttingen, 1974; Ellis Davidson H. R. The Viking Road to Byzantium. London, 1976; Callmer J. Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800–1000 A. D. // Acta archaeologica. T. 11. 1977; Durand F. Les Vikings (Que sais-je?). Paris, 1977; Maure M. Les épées de l'époque Viking — essai de classification typologique // Universitatis Oldsaksamling Årbok 1975–1976. Oslo, 1977; Dejevski N. I. The Varangians in Soviet archaeology today // Medieval Scandinavia. V. 10. Odense, 1977. P. 7–34; Rus H. Die Varägerfrage. Neue Tendenzen in der sovjetischen archäologischen Forschung // Goehrke G., Oberländer E. und Wojtecki D. Östliches Europa / Spiegel der Geschichte. Wiesbaden, 1977. S. 3–16; Söderlind S. Rusernas rike. Till frågan om det östslaviska rikets uppkomst. Stockholm, 1978; Friesen O. von. Wikingerschiffe. Üben ihren Bau, ihre Vorgänger und ihre eigene Entwicklung. Rostok, 1979; Stalsberger A. Skandinaviske vikingetidesfunn fra det gammelrusiske riket // Fornvännen. V. 74. 1979; Almgren B. Hjälm, kronor och stridsrockar — från kejsargardets Rom till Upplands hövdingar // Vendeltid. Stockholm, 1981; Stalsberg A. Scandinavian relation with north-western Russia during the Viking Age: the archaeological evidence // Journal of Baltic Studies. Vol. 13. 1982. N 3. P. 269–270; *Id.*, The interpretation of women's objects of Scandinavian origin from the Viking period found in Russia // Varia [Arkeologisk Museum Stavanger]. Vol. 17. 1987. P. 89–100; Nonnan Th. S. Why the Vikings first came to Russia // Jahrbücher für Geschichte Osteruropas. V. 34. 1986. P. 321–348; *Id.*, The Vikings and Russia: some new directions and approaches to an old problem // Samson R. Social approaches to Viking studies. Glasgow, 1991. P. 201–206; Jansson I. Communications between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age: the archaeological evidence // Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Göttingen, 1987. P. 781–785; *Id.*, Warfare, trade or colonization? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking Age // The rural Viking. Örebro, 1997. P. 9–64; Stang H. The naming of Russia // Meddeler Universitet i Oslo. Slavisk-baltisk avdelning. Vol. 77. 1996; Wilson D. M. Vikings and Gods in European art. Højbjerg, 1997.

їх діяльності в різних регіонах. Сумніви Г. Ловмянського цікаві, але вони носять явний слід запрограмованого антинорманізму¹⁷².

Серед найбільш цікавих знахідок у Ладозі з горизонту E2 (840-і – середина 860-х рр.) ливарна форма двурокої підвіски у виді пельти (щита амазонки), орнаментованої узорами з трикутників¹⁷³. За уточненим датуванням знахідка відноситься до періоду 840–855 рр.¹⁷⁴. Хоча цей мотив і у цілому форма характерні для скандинавських прикрас епохи вікінгів¹⁷⁵, саме трикутні узорчаті елементи не відносяться до балтійських¹⁷⁶. У Скандинавії не знайдено жодної подібної прикраси. В той же час подібні прикраси знайдені в Чернігові, на Княжій Горі під Києвом і в Галичі¹⁷⁷. Ці прикраси походять з Моравії, зустрічаються також в Словаччині і Болгарії¹⁷⁸.

Ці зв'язки скандинавів з Великою Моравією засвідчені не тільки археологічними знахідками, але й писемними документами. Між Віднем і Лінцом у 863 р. була *Ruzaramarcha*¹⁷⁹. Відомий статут з Раффелштеттіна, складений між 904/906 гг. за наказом східнофранкського короля Людовика Дитяти (904–911) для встановлення мит на сході Баварії “як вони по справедливості знімалися в часи Людовика і Карломана, а також інших королів”¹⁸⁰, поряд з божествами (чехами) згадує загадкових ругів: “Слов'яни ж, які приходять для торгівлі від ругів чи божеств, якщо розташовуються

¹⁷² *Łowmiański H. Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich. Warszawa, 1957; Ловмянський Х. Рорик Фрисландский и Рюрик Новгородский // Скандинавский сборник. Т. 7. Таллин, 1963. С. 221–249; Його ж. Русь и норманны. Москва, 1985.*

¹⁷³ *Равдоникас В. И. Старая Ладога. Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг // Советская Археология. 1950. №12. С. 36 (рис. 33).*

¹⁷⁴ *Рябинин Е. А., Черных Н. Б. Стратиграфия, настройка и хронология нижнего Староладожского Земляного городища в свете новых исследований // Советская Археология. 1988. №1. С. 98.*

¹⁷⁵ *Arbman H. Birka. Sveriges äldsta bandelstad. Stockholm, 1939. P. 125; Равдоникас В. И. Старая Ладога. С. 38; Florescu R. Die Kunst der dako-römischen Antike. Bukarest, 1986 (рис. 67, 88); Diczko W. Ruś wikingów. S. 67.*

¹⁷⁶ *Корзухина Г. Ф. О некоторых ошибочных положениях в интерпретации материалов Старой Ладоги // Скандинавский сборник. Таллин, 1971. Вып. 16. С. 124; Давидан О. И. Бронзолитенное дело в Ладого // Археологический сборник. 1980. Т. 21. С. 59.*

¹⁷⁷ *Ханенко Б. Collection Chanenko. Київ, 1902. Т. 5. Рис. 387; Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за добу розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. Київ, 1976. С. 132–206, рис. 57; Путь из варян в греки, а из грек... The Road from the Varangians to the Greeks and from the Greeks... Catalogue of the exhibitien. State Historical Museum / Ред. В. Л. Егоров. Москва, 1996. С. 61, рис. 385.*

¹⁷⁸ *Hruby V. Stare Mesto – Velkomoravske pohrebistě na valach // Monumenta Archaeologica. Praha, 1955. Т. 3. Tabl. 75, 1; Hanuliak M. Gräberfelder der slavischen population in 10. Jahrbundert im Gebiet der Westslowakei // Slovenská Archeológia. Т. 40. D. 2. 1992. S. 243–296. Tabl. VI, 10; Mašov S. La necropole medievale peés du village Gradešnica, dep. De Vraca. Culture et Aet en Bulgarie Medievale (VIIIe – XIVe s.) // Bulletin de l'Institut d'Archeologie. Т. 35. 1979. Рис. 13, 1–3.*

¹⁷⁹ *Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Ред. Е. А. Мельникова. Москва, 1999. С. 299.*

¹⁸⁰ *“...qualiter temporibus Hludowici et Karlomanni ceterorumque regum iustissime e[st]vebantur” (Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1993. С. 64–73; Его же. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва, 2001. С. 74–89).*

торгувати в будь-якому місці на березі Дунаю чи будь-якому місці у роталаріїв чи реодаріїв, с кожного в'юку воску [платять] дві міри вартістю в один скот кожна; з вантажу одного носія — одну міру тої ж вартості; якщо ж побажають продавати рабів чи коней, за кожную рабиню [платять] по одному тремісу, стільки ж — за жеребця, за раба — одну сайгу, стільки ж — за кобилу. Баварам же і слов'янам з цієї країни, які купляють і продають тут, платити нічого не треба"¹⁸¹. В полеміці з Е. Цьолнером¹⁸² та іншими опонентами О. Назаренко переконливо відкинув варіант тотожності згаданих рутів з германським племенем рутіїв, розбитих Одоакром у 487 р. і підтвердив їх тотожність з русами¹⁸³. Сомніви шведського археолога В. Дучка, чи вартувало так далеко (тобто з Ладоги) возити невільників і віск¹⁸⁴, легко спростовуються якщо врахувати, що в Києві в середині IX ст. сидів Аскольд з своїми вікінгами¹⁸⁵, для яких це було дуже вигідно.

Не викликає також сумнівів висновок О. Назаренка, згідно якого ім'я Русь потрапило у баварські та інші південногерманські говори не пізніше IX ст.¹⁸⁶. І потрапило воно через Перемишль відомим шляхом на Краків — Прагу — Регенсбург¹⁸⁷. Крім того такий надійне і позбавлене тенденційності джерело як Географ Баварський зафіксувало у IX ст. (не пізніше початку 870-х років) присутність у Середньому Подніпров'ї¹⁸⁸ русів-варягів (Ruzzi), можливо, навіть, підкреслюючи їх знаходження в середовищі верхівки союзу полян ("Forsderen Liudi" — "Erste Leute", "Vorderste Leute" или "Fuhrendes Volk" — "перші, керівні люди")¹⁸⁹.

А з Києва в Моравію чи Баварію можна було потрапити тільки через Пліснеськ. Цей величезний, подібний до Бірки, центр міжплеменного обміну волинських і хорватських племенних князівств лежить на вододілі між басейнами Дністра, Західного Бугу і Прип'яті біля с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Городище VII–XIII ст. займає більше 160 га (причому місто давньоруського періоду займало всього до 3 га), довжина валів складає більше 7 км, зовнішні схили окремих валів укріплені кам'яними плитами на висоту до 5 метрів. До городища примикають кургани могилиники. Дослідження цього комплексу повільними темпами продиться ще з 1816 р.¹⁹⁰, але широкомасштабні розкопки так і не почалися, отри-

¹⁸¹ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. С. 82.

¹⁸² Zöllner E. Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zollurkunde // Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Bd. 60. Innsbruck, 1952. S. 111–116.

¹⁸³ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. С. 82–94.

¹⁸⁴ Diczko W. Ruś wikingów. S. 67.

¹⁸⁵ Войтович Л. В. Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Прицаком) // Хазарський альманах. Т. 4. Київ–Харьков, 2005. С. 109–117.

¹⁸⁶ Назаренко А. В. Rhos, Rüzāra, Ruzzi и др.: Варианты имени Русь в западноевропейских источниках или о пользе лингвистики для истории // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельникой. Москва, 1999. С. 298.

¹⁸⁷ Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. 1888. Июль. С. 127–132.

¹⁸⁸ Поряд Баварський Географ називає Gaziri (хозарів), Serauici (сіверян) і Ungare (утрів), знаменно, що останні у вказаний час знаходились десь в нижніх течіях Дніпра, Південного Бугу і Дністра.

¹⁸⁹ Войтович Л. "Баварський Географ": спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // Український історичний журнал. 2009. №5. С. 12–34.

¹⁹⁰ Діденко Є. З історії археологічних досліджень Пліснеська // Другі Ольжичі читання. Львів, 2007. С. 59–62.

мані матеріали розкидані по музейних і архівних збірках, а публікації фрагментарні і практично невідомі більшості дослідників¹⁹¹. Найбільш послідовно із застосуванням останніх європейських методик на городищі працює львівський археолог М. Филипчук¹⁹², але і його результати опубліковані переважно у доволі рідкісних

¹⁹¹ *Kompaniewicz B.* Wiadomości o Podhorcach i klasztorze bazylianskim // *Lwowianin*. T. 3. 1838. S. 1–7; *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. T. 6. Kraków, 1882. S. 58–61; T. 7. Kraków, 1883. S. 47–50; T. 8. Kraków, 1884. S. 94–99; *Sprawozdania Główna Konserwatorów Galicji Wschodniej*. N 30. Lwów, 1905; *Leńtzyk G.* Trzy miecze Wikińskie w zbiorach Muzeum Archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza / Red. J. Kostrzewski. Poznań, 1930. S. 369–371; *Пастернак Я.* Коротка археологія західноукраїнських земель. Львів, 1932; *Його ж.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів в Галичині // Науковий збірник Українського вільного університету. Вип. 5. Мюнхен, 1948. С. 140–151; *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. 1. Київ, 1949. С. 76–85; *Його ж.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1947–1949 рр. // Там само. Т. 3. Київ, 1952. С. 379–394; *Його ж.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // Там само. Т. 5. Київ, 1955. С. 32–35; *Кучера М. П.* Раскопки городища Плеснеск // Краткие сообщения ин-та археологии АН УССР. Вип. 4. Киев, 1955. С. 16–17; *Його ж.* Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеска // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. Київ, 1959; *Його ж.* Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плеснеска // Советская археология. 1962. №1. С. 292–294; *Його ж.* Гончарне клейма из раскопок древнего Плеснеска // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. Вип. 10. Киев, 1960. С. 118–124; *Багрий Р. С.* Исследования древнего Плеснеска // Археологические открытия. 1970 г. Москва, 1971. С. 111–114; *Багрий Р. С., Овчинников О. Г.* Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 11–13; *Ратич О. О.* Стародавній Пліснеськ. Львів, 1972; *Пелешишин Н. А., Чайка Р. М.* Раскопки літописного Плеснеска // Археологические открытия. 1980 г. Москва, 1981. С. 299–300; *Пелешишин М. А.* Археологічні дослідження Львівського університету у 80-х — першій половині 90-х років // Вісник Львівського університету: серія історична. Вип. 32. 1997. С. 18–19; *Livoch R.* Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latorpisowym Pleśniku // Ольжичі читання. Пліснеськ, 2005. С. 5–15; *Діденко Є.* Ремесла давнього Пліснеска // Там само. С. 23–26.

¹⁹² *Филипчук М. А.* Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. С. 22–23; *Його ж.* Звіт про археологічні дослідження госпдогвірної археологічної експедиції Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994; *Його ж.* Генезис прикарпатських городищ VIII–IX ст. з позицій полісної структури суспільства // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ях Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 9–11; *Його ж.* Нова знахідка — Плісненський саркофаг // Літопис Червоної Калини. 1994. №10–12. С. 50–55; *Його ж.* Дослідження Пліснеського городища у 1990 р. // Волино-Подільські археол. студії. Т. 1. Львів, 1998. С. 256–278; *Його ж.* Пліснеський археологічний комплекс: Стан і перспективи дослідження // Там само. С. 279–286; *Його ж.* Звіт про результати розвідково-рятівних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродовський р-н) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський р-н Львівської обл.) // Архів ІV НАН України. Львів, 1999. С. 1–7; *Його ж.* Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Чернівці, 2000. С. 36–46; *Його ж.* Звіт про рятивні археологічні дослідження на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродовського району Львівської обл.) // Архів ІV НАН України. Львів, 2000. С. 1–10; *Його ж.* Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 5. 2002. С. 197–220; *Його ж.* Райковецька культура в українському

виданнях, за межами України взагалі незнаних. Велике число унікальних знахідок, в т. ч. золоті і срібні речі, матеріали, які свідчать про зв'язки з Великою Моравією і поморськими слов'янами, раннє християнство вже у IX ст., оборонне будівництво і розвиток ремесел, давно потребують окремих альбомних публікацій. Іншої подібної пам'ятки цього періоду на території, яку займали східні слов'яни, немає.

Недавно померлий київський археолог В. Зоценко (1953–2009) детально вивчав знахідки, які відносилися до епохи вікінгів, готуючи працю “Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі”¹⁹³. Більшість зібраних матеріалів дають підстави

Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісн. Ін-ту археології ЛНУ ім. І. Франка. Вип. 3. 2008. С. 68–135; *Його ж.* Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. Вип. 4. Львів, 2009. С. 3–21.

¹⁹³ Рукописом цієї праці дослідник люб'язно дозволив мені користуватися. На жаль цей талановитий дослідник надто рано пішов з життя, так і не побачивши свої головні праці опублікованими. Віддаючи данину пам'яті В. М. Зоценко привожу частину тексту з вказаної статті (текст В. Зоценко виділений жирним шрифтом):

...Під час досліджень південної частини городища Плісеськ В. К. Гончаров і М. П. Кучера у 1953–1954 рр. знайшли ланцетоподібне вістря стріли в шарі, який складався з ранньогончарної кераміки і речей виключно X ст. За абрисом пера плісеське вістря належить до сукупності “D1” класифікації Бірки, зразки якої за датою не виходять за верхню межу X ст. (в Бірці — SHM 5208:294). Таким є вістря з ланцетоподібним пером типу “A₁-birka-valsгарde” з виробничого комплексу VIII ст. Земляного городища Старої Ладоги. В будь-якому випадку, ланцетоподібні за профілем пера вістря стріл в археологічних комплексах Південної Русі дружинного періоду представляють імпорт озброєння. Серед інвентаря київського поховання №113 (під західною частиною центральної нави Десятинної церкви, чоловіча інгумація в зрубі, можливо з конем) були залишки дерев'яного сагайдака з 20 стрілами, з яких мінімум дві належали до типів “A₁-Birka” (ромбічний переріз пера) та “D₁-Birka” (тригранний переріз пера = тип 75:1 за А. Ф. Медведевим). Комплекс за сукупністю артефактів поховального інвентарю упевнено датуються першою половиною X ст.

Ланцетоподібні вістря стріл типів “D₁-Birka” з тригранним у перерізі пером (один екземпляр) та “D₂-Birka” з квадратним перерізом пера (три екземпляри), разом з 18 іншими стрілами, були в складі й 114 поховання Київського некрополя I (вул. Велика Житомирська, 4). Комплекс являв собою парну інгумацію у камері. За мечем, що лежав уздовж правого боку чоловічого кістяка, поховання можна датувати другою половиною X ст. У плані етнічної належності цього поховального комплексу показовим є обряд, що має прямі аналогії у камерних могилах Бірки: чоловічий зі зброєю й без інвентарю жіночий кістяки; північно-західна, за черепами, орієнтація.

Стріли з ланцетоподібним вістря знайдені також у літописному Дорогобужі (за типологією цього виду зброї Бірки належали до типу “A₁”), десять екземплярів на Вишгородському городищі (типи “A₁-Birka”, “A₁-Birka-Valsgårde”; “D₁-Birka”), три вістря в культурному шарі VIII–X ст. західного городища Монастирка (с. Луковиця Канівського р-ну Черкаської обл.) (типи A₁-Birka-Valsgårde, A₁-Birka, A₁-Birka-Valsgårde), шість екземплярів з городища Княжа Гора (с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.). Такі ж вістря знаходили в інвентарі Чорної могили і під час розкопок Шестовиці (дев'ять екземплярів).

На Листвинському городищі (Дубнівський р-н Рівненської обл., на лівому допливі Горині — Збитинці) та біля Пляшевої (середній плін Стиру, Радивилівський р-н Рівненської обл.) ще В. Б. Антонович у 70-х роках XIX ст. знайшов вістря списа з ланцетоподібним пером і так званими крильцями на нижній частині втулки типу “B”, - J. Ре-

стверджувати про прихід вікінгів після київського завоювання у 982 р., але праця В. Зоценка показує, що потрібні більш ґрунтовні повторні дослідження кожної знахідки з Пліснеська і його околиць і обставин їх віднайдення, які також не завжди знані. Пліснеськ, яке до 982 р. не перебувало у київській орбіті, збудоване за зовсім іншою схемою ніж східнослов'янські міста у Подніпров'ї та Приладожжі, представляє зовсім інший тип городищ, які розвивалися до останньої чверті X ст. у цьому регіоні, пов'язаному з моравськими впливами¹⁹⁴.

Але поза сумнівами, що зв'язки вікінгів-русі з Великою Моравією у IX ст. проходили через Пліснеськ, куди вікінги добирались по Дніпру і його правих прито-

tersen (НМІУ, В-1340. рис. 7). Зразок кований з науглицьованого заліза з наступною цементацією. Перо мало широкий діл по центру леза, який повторював його конфігурацію. Тулія вістря мала окантування на шестикутник зі згладженими гранями. Крильця широкі зі скошеним нижнім та прямим верхнім краями; бокова грань також пряма. Загальна висота речі — 500 мм; тулія заввишки 147 мм; перо завширшки 60 мм (максимально на висоті 120 мм від верхнього краю тулії), 28 мм (мінімально у тулії); діл завширшки (максимально) 18 мм; діаметр тулії 45×40 мм (основа), 28 мм (у пера); крильця 30×18×35 мм.

Давно відомі зразки скандинавської зброї з некрополя Пліснеська. Серед інвентарю парного поховання "великого кургану" розкопок 1882 р. був меч типу "V", - J. Petersen. Меч лежав уздовж правого боку чоловічого кістяка у піхвах з відлитим у бронзі наконечником. Верхівка й перехрестя руків'я плісненського зразка інкрустовані мідним, срібним та золотим дротами. Перехрестя прикрашене плетивом у ідеограмі простого "вибленового" вузла. Бутероль, якою завершувалися піхви меча з "великого кургану" 1882 р. розкопок у Пліснеську, була віднесена П. Паульсеном до наконечників "зі східною пальметою варязької групи" (тип III:1, - P. Paulsen).

Серед багатого інвентарю кургану розкопок 1882 р. на некрополі Пліснеська знаковими у плані хронології були невеличка бойова сокира типу I за А. М. Кірпічником (лежала над мечем вище правого колінного суглоба чоловічого кістяка), срібний перстень з напівсферичним зерневим щитком типу Копіївського й Гусинського скарбів (на середньому пальці правиці жіночого кістяка); з десяток сердоликових та одна гірського кришталю намистин (на шийних хребцях жіночого кістяка). Орієнтація обох кістяків — західна у випростаному стані на спині. Характерною рисою поховання було поєднання елементів християнської та поганської обрядовості. Поміж щелепами чоловіка і жінки були золоті диски-платівки; праворуч від чоловічого кістяка, на рівні колінних суглобів знайдено рештки двох різновеликих цеберок; ліворуч від жіночого кістяка, а також на рівні колінних суглобів, була дубова чаша з вкладеним кабанячим іклом зі слідами дерев'яної оправы, менші ікла розташовані й навколо чаші. Водночас, обидва кістяки позначені срібними хрестиками так званого скандинавського типу. На чоловічому кістяку він був праворуч шийних хребців, на жіночому — ліворуч від черепа в ділянці вушного отвору. Перераховані ознаки впевнено датують цей комплекс кінцем X – початком XI ст..."

¹⁹⁴ Филипчук М. А. Слов'янський період в історії Пліснеська. С. 22–23; Його ж. Генезис прикарпатських городищ VIII–IX ст. з позицій полісної структури суспільства. С. 9–11.

ках¹⁹⁵. Скандинавські знахідки присутні у Гніздові під Смоленськом¹⁹⁶, різних міс-

¹⁹⁵ В працях львівського історика І. Мицька, який обґрунтовує дискусійну гіпотезу про походження княгині Ольги з Плісеська (за його версією Ольга була дочкою Олега, який загинув у Бердаа у 941 р., цей Олег був тотожний Ільї Муравленіну і одружився з дочкою Будимира, бувшого правителем Прикарпаття) зібраний величезний матеріал з європейського фольклору про присутність вікінгів у Великій Моравії і на Дніпрі. Див.: *Мицько І.* Плісеськ — батьківщина княгині Ольги // Конференція “Ольжині читання”. Плісеськ. 10 жовтня 2005 року. Львів, 2006. С. 61–81; *Його ж.* Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі “Ольжині читання”. Плісеськ-Львів 14–15 червня 2007 р. Львів, 2007. С. 18–34; *Його ж.* Свята Ольга в епосі України // Треті “Ольжині читання”. Плісеськ 31 травня 2008 р. Львів, 2009. С. 27–39; *Його ж.* Плісеський сюжет “Слова о полку Ігореве” // Четверті “Ольжині читання”. Плісеськ 16 травня 2009 р. Львів, 2010. С. 26–34; *Его же.* Угорські сюжети в біографії княгині Ольги // Україно-угорські етюди. Вип. 1. Львів, 2010 [в друці].

¹⁹⁶ *Кусцинский М. Ф.* Отчет М. Ф. Кусцинского о раскопках в Смоленской губернии в 1874 г. // Древности. Тр. Моск. археол. об-ва. Т. 9. 1875. Вып. 1; *Сизов В. И.* Курганы Смоленской губернии. — Вып. 1. Гнездовский могильник близ Смоленска. Санкт-Петербург, 1902; *Спицын А. А.* Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // Изв. Археол. комиссии. Вып. 15. 1905; *Авдусин Д. А.* Раскопки в Гнездове // Кратки сообщения Ин-та истории материальной культуры. Вып. 38. 1951; *Його ж.* Гнездовская экспедиция // Там само. Вып. 44. 1952; *Його ж.* Отчет о раскопках Гнездовских курганов // Материалы по изучению Смоленской обл. — Смоленск, 1952, 1957, 1970. Вып. 1, 2, 7; *Його ж.* О датировке Гнездовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского // Культура и искусство Древней Руси. Ленинград, 1967; *Його ж.* Гнездово и Днепровский путь // Новое в археологии. Сб. стат., посвященный 70-летию А. В. Арциховского. Москва, 1972; *Авдусин Д. А., Тихомиров М. Н.* Древнейшая русская надпись // Вестн. АН СССР. 1950. №4; *Авдусин Д. А., Пушкина Т. А.* Три погребальные камеры из Гнездова // История и культура древнерусского города. Москва, 1989; *Фехнер М. В.* О “скрамасаксе” из Гнездова // Новое в советской археологии. Москва, 1965; *Ляпушкин И. И.* Гнездово и Смоленск // Проблемы истории средневековой России. Ленинград, 1971; *Булкин В. А., Лебедев Г. С.* Гнездово и Бирка (к проблеме становления города) // Культура средневековой Руси. Ленинград, 1974; *Булкин В. А.* Большие курганы Гнездовского могильника // Скандинав. сб. Вып. 20. 1975; *Петрухин В. Я.* Ритуальные сосуды из кургана Гнездова и Чернигова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. история. 1975. №2; *Пушкина Т. А.* Скандинавские вещи из Гнездовского поселения // Советская Археология. 1981. №3; *Ї ж.* Три амулета из Гнездова // Проблемы археологии Евразии. Москва, 1991; *Жарков Ю. Э.* Женские скандинавские погребения в Гнездове // Смоленск и Гнездово. Москва, 1991; *Камене́цкая Е. В.* Заольшанская курганная группа Гнездова // Там само; *Лихтер Ю. А., Шапова Ю. Л.* Гнездовские бусы. По материалам раскопок курганов и поселения // Там само; *Новикова Г. Л.* Скандинавские амулеты из Гнездова // Там само; *Ениосова Н. В., Митоян Р. А.* Тигли Гнездовского поселения // Археолог. сб. [Тр. ГИМ]. Вып. 111. 1999; *Пушкина Т. А.* Трилистные скандинавские фибулы на территории Восточной Европы // Там само; *Фехнер М. В.* Ткани из Гнездова // Там само; *Авдусина С. А., Ениосова Н. В.* Подковообразная фибула из Гнездова // Гнездово: 125 лет исследования памятника [Тр. ГИМ.]. Вып. 124. 2001; *Андрощук Ф. А.* Гнездово, Днепровский путь и финал Бирки // Там само; *Вешнякова К. В., Булкин В. А.* Ремесленный комплекс Гнездовского поселения (по материалам раскопок И. И. Ляпушкина) // Там само; *Ениосова Н. В.* Скандинавские рельефные фибулы из Гнездова // Там само; *Жарков Ю. Э.* Гнездово, Тимерево, Шестовица — историографический миф об однотипности этих памятников // Там само; *Жилина Н. В.* О технологии филигранный украшений гнездовских кладов // Там само; *Зоценко В. Н.* Гнездово в системе связей Среднего Поднепровья X–XI вв. // Там само; *Каинов С. Ю.* Еще раз о датировке гнездовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского // Там само; *Камене́цкая Е. В.* О возможности определения продукции одного гончара в древнем Гнездове // Там само; *Кирпичников А. Н., Каинов С. Ю.* Меч с рельефными украшениями рукояти из раскопок гнездовского могильника // Там само;

цях Києва¹⁹⁷, в давній столиці древлян Іскоростені і його околицях¹⁹⁸, на Волині (пам'ятки X ст.)¹⁹⁹. На Волині, крім власне скандинавських знахідок типу бронзових підвісок або зброї, на присутність вікінгів, які освоїли прип'ятський шлях, вказує і масове будівництво значної сітки укріплень на Горині, Стирі і Случі²⁰⁰. Не варто забувати в про легендарного прип'ятського князя Тура, засновника міста Турова, який належав до якогось роду вікінгів.

Через відсутність коштів в археологічному відношенні ця територія досліджена надзвичайно фрагментарно. Але, на сучасному етапі все ж можна стверджувати, що, утвердившись в Києві, русь-вікінги склали верхівку Київського каганату, який через Пліснеск ще в середині IX в. налагодив контакти з Великою Моравією, а по Прип'яті — з волинськими племінними союзами (князівствами). Інформація Баварського Географа, підкріплена археологічними знахідками і матеріалами нумізматів, дає підстави розглядати Дніпровський і Дністровський регіони як територію, де в кінці VIII – на початку IX ст. переважали слов'янські князівства (племінні союзи), в своїй більшості зовсім незалежні від хозарів (всі князівства на Правобережжі Дніпра і у Подністров'ї), які підтримували контакти з Великою Моравією²⁰¹. Найбільшим центром на Правобережжі і взагалі у східнослов'янському ареалі у VIII–IX ст. був Пліснеск, загадки якого ще переважно лежать в землі.

Безсумнівно, що розв'язання загадок Ладоги та Пліснеська дозволить розкрити і загадки ранньої історії східних слов'ян VII–X ст.

Кураев И. В. Историография варяжского вопроса (по исследованиям погребений Гнездова) // Там само; Михайлов К. А. Древнерусские камерные погребения в Гнездове // Там само; Нефедов В. С. Археологический контекст “древнейшей русской надписи” из Гнездова // Там само; Петрухин В. Я. Гнездово между Киевом, Биркой и Моравией (Некоторые аспекты сравнительного анализа) // Там само; Пушкина Т. А., Мурашева В. В., Нефедов В. С. Новое в изучении Центрального селища в Гнездове // Там само; Пушкина Т. А., Розанова Л. С. Производственные традиции в железообрабатывающем ремесле Гнездова // Там само; Тунмарк-Нюлен Л. Гнездовский меч — изделие готландского мастера? // Там само.

¹⁹⁷ Зоценко В. М. Скандинавские древности в социальной топографии Киева “дружинного” периода // *Ruthenika*. Т. 2. Киев, 2003. С. 26–52; Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // *Ruthenika*. Т. 3. Киев, 2004. С. 7–47.

¹⁹⁸ Зоценко В. М., Звіздецький Б. А. Типологія та хронологія артефактів “скандинавського” типу із розкопок стародавнього Іскоростеня // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Київ, 2004. С. 87–105; Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // *Ruthenika*. Т. 3. Киев, 2004. С. 7–47.

¹⁹⁹ Терський С. Скандинавські археологічні пам'ятки на Волині (X–XII ст.) // *Другі “Ольжині читання” (Пліснеск, 14–15 червня 2007 р.)*. Львів, 2007. С. 53–58.

²⁰⁰ Там само. — С. 53.

²⁰¹ Войтович Л. В. “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // *Український історичний журнал*. 2009. №5. С. 12–34; Його ж. “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов'янських племен // *Треті “Ольжині читання”*. Пліснеск 31 травня 2008 року. Львів, 2009. С. 3–14

Волинські князівства у кінці XI – XII ст.¹

Усунувши або знищивши представників інших династій, які володіли племінними князівствами, Рюриковичі залишилися єдиною правлячою династією на Русі. Але управляти величезними територіями шляхом їх щорічного об'їзду, під час якого поєднувався збір данини–податку і вирішення судових справ, було неможливо. Київські князі були змушені призначати своїх намісників. Щоб підняти вагу цих намісників і забезпечити їх вірність собі вже Святослав Ігорович став призначати намісниками молодших членів династії. Закріплюючи нову систему, великий князь Володимир Святославич в кінці 80–х рр. X ст. провів адміністративну реформу, розділивши країну на землі, кордони яких не співпадали з кордонами племінних князівств, які складали до цього часу конфедеративну державу Київська Русь. Князями–намісниками цих земель були поставлені сини великого князя².

Взаємини всередині роду Рюриковичів базувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до родоначальника за родовим рахунком. Ці проблеми достатньо повно вивчені³. Старший в роді успадковував київський престол і сюзеренітет над Київською Руссю. На практиці це означало, що син не міг успадкувати батьківський престол, якщо живими залишались його дядьки, молодші брати померлого володаря. Але його діти зберігали перевагу перед своїми двоюрідними братами. Вже сини Володимира Святославича порушили це правило, виключивши з числа претендентів на київський престол нащадків старшого брата Ізяслава. Цей прецедент і народив практику ізгойства, за якою внук втрачав

¹ Підготовано до друку у 2000 р. до збірника "Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800–річчя з дня народження Данила Галицького" / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Публікується вперше.

² *Брайчевський М.* Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) // *Записки НТШ*. Т. 225. Львів, 1993. С. 147–166.

³ *Соловьев С. М.* Соч. Кн. 2. Т. 3. Москва, 1988. С. 7–32 та ін.; *Грушевський М.* Історія України–Руси. Т. 3. Київ, 1993. С. 222–227; *Пресняков А. Е.* Княжое право в Древней Руси. Санкт–Петербург, 1909; *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Ленинград, 1983. С. 194–199; *Назаренко А. В.* Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI в.) // *Древнейшие государства на территории СССР*. Мат. и исслед. 1985. Москва, 1986. С. 149–157; *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992.

права на князівський престол, якщо його батько помер раніше за діда. Напевно ця практика успадкування була закріплена у т. з. “заповіті Ярослава Мудрого”.

Ставши намісниками великих територій, родичі великого князя хотіли відчувати себе володарями, подібно до князів місцевих династій, яких вони фактично замінили, і добивалися по меншій мірі автономії у внутрішніх питаннях та права успадкування цих територій для своїх спадкоємців, тим більше, що значна частина останніх з відомих причин не могла сподіватись на успадкування київського престолу. В цьому їм сприяли ще живі залишки племінного сепаратизму, настрої верхівки міст і городян, які були зацікавлені в сильній князівській владі на місцях. Тим більше, що нові адміністративно-територіальні комплекси часто мало різнилися або співпадали із старими племінними князівствами чи об'єднаннями таких князівств. В цьому питанні реформа Володимира Святославича не була дуже радикальною. Великокнязівська влада розглядала намісників як своїх службовців, які отримали бенефіцій взамін за несення служби і на час її виконання. У Києві хотіли в кожному конкретному випадку переміщати своїх намісників і, навіть, позбавляти їх цього достойнства, як це зробив Володимир Святославич з сином Святополком.

Ярослав Мудрий слідом за Святополком Володимировичем показав непослух верховній київській владі. Смерть Володимира Святославича врятувала його від карального походу київської рати. Сини Ярослава Володимировича — Святослав та Всеволод вже змусили старшого брата Ізяслава розділити з ними владу. Щоб полегшити своїм дітям отримання більших територій, цей триумфірат застосував практику ізгойства до нащадків старшого брата Володимира і молодших братів Вячеслава та Ігоря.

Разом з князями втрачали свої бенефіції бояри та дружинники, які не завжди могли перейти на службу до нового сюзерена. Так дружина Святослава Володимировича після загибелі свого сюзерена відмовилася перейти на службу до його брата Святополка. А новгородський воєвода Вишата Остромирич пішов здобувати Тмутаракань з сином свого колишнього князя Ростиславом Володимировичем. Інститут ізгойства серед Рюриковичів привів до виникнення “незаконних” уділів, створених князями-ізгойми при підтримці місцевого сепаратизму та допомозі дружинників своїх померлих батьків і їх ресурсів. Зрештою ця боротьба за “батьківські” території вилася у велику війну між Всеволодовичами та Святославичами у кінці XI ст.

Щоб припинити усобиці між Рюриковичами, пов'язані з боротьбою за спадкове право управління певними територіями, великокнязівська влада змушена була піти на компроміс. Фактичний стан речей було закріплено на снемі — з'їзді князів у Любечі в 1097 р. Любецький снем прийняв формулу: “не преступати предела братня, ни стонити”⁴. Цей принцип залишав місце політичної ієрархії князів та їх залежність від великого князя київського, але і закріплював повний суверенітет князів-намісників всередині їх володінь і закріплював ці володіння за певною гілкою роду, забороняючи іншим претендувати на ці землі. Цей принцип і став основою для територіальних претензій на “отчину” і здійснення княжої влади над певною територією⁵.

Володимир Святославич, роздаючи землі синам, старався знищити кордони старих племінних князівств. Виходячи з причин війни Ростиславичів з Ярополком

⁴ ПВА. Ч. 1. С. 170.

⁵ Свердлов М. В. Генезис и структура. С. 194–195.

Ізяславичем та пізніших претензій на галицькі землі Давида Ігоревича, можна припускати, що Володимир об'єднав завойовані хорватські та волинські князівства в одну землю. Замість старих, переважно зруйнованих племінних столиць (як, приміром, Стольсько чи Волинь) він заложив новий адміністративний центр, названий на його честь Володимиром. Звідси перші князі-намісники Всеволод Володимирович (бл. 992 — до 1015), Ігор Ярославич (1054–1056), Олег Святославич (1074–1078) та Ярополк Ізяславич (1078–1086) управляли територіями колишніх волинських та хорватських князівств.

У 1082 р. князі-ізгої Давид Ігоревич (старший син волинського князя Ігоря Ярославича) та Володар Ростиславич (середній син Ростислава Володимировича, внук старшого сина Ярослава Мудрого, який помер при житті батька), які до того служили волинському князю і втратили надію отримати якусь територію, зі своїми дружинниками захопили Тмутаракань і ув'язнили посадника київського князя Ратибора⁶. Тоді великий князь Всеволод Ярославич звернувся до візантійського імператора, у війську якого перебував інший ізгой Олег Святославич (який свого часу був князем-намісником у Володимирі). У Візантії цей князь зумів увійти в коло столичних аристократів, одружившись з Феофано Музалон⁷. При візантійській допомозі у 1083 р. він легко здобув тмутараканський престол і захопив невдах-ізгоїв. Приймаючи претензійний титул “архонта Матрахи, Зіхії і всієї Хозарії”⁸ і почавши карбувати власні монети, Олег спочатку тримав Давида та Володаря в ув'язненні. Пізніше, можливо згадавши власну долю, він їх випустив.

Енергійний Давид Ігоревич відразу ж зібрав рештки своєї дружини і став грабувати купців на дніпровському шляху. Врешті йому вдалося захопити Олешня (київську базу у гирлі Дніпра) і перерізати всю русько-візантійську торгівлю. Тим часом Рюрик Ростиславич, який перебував з братами на службі у Ярополка Ізяславича (Длугош згадує про прикордонний конфлікт з Польщею у 1081 р., в якому руську дружину очолював Василько Ростиславич) захопив Перемишль. До нього відразу приєдналися брати Володар та Василько. Ізгої отримали підтримку місцевої хорватської еліти, яка ще не забула про існування хорватських князівств, та сусідньої Угорщини, де правив король Ласло I (1077–1095), якому Ростиславичі доводилися племінниками.

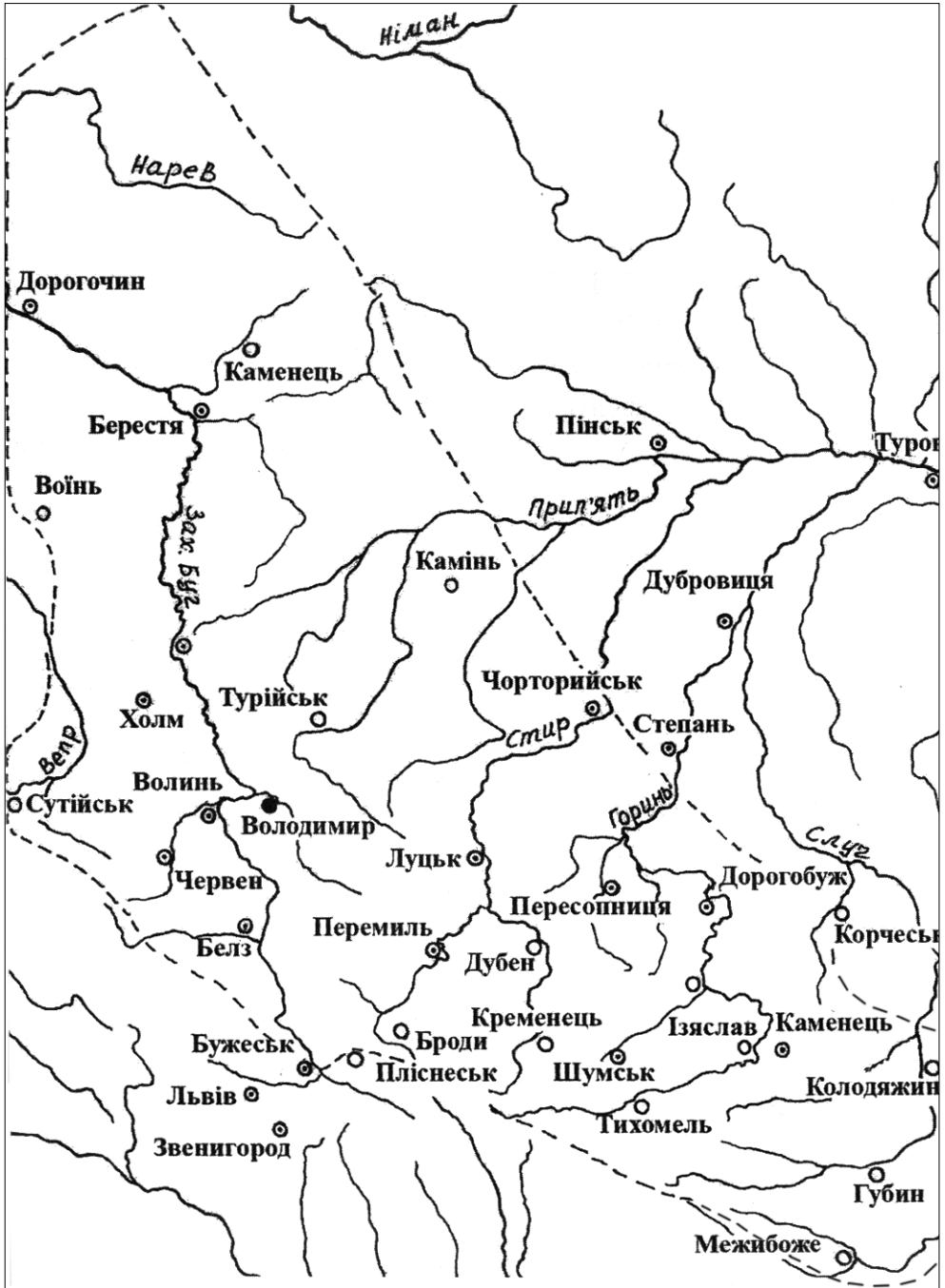
Заскочений зненацька такою активністю князів-ізгоїв, Всеволод Ярославич погодився з появою Перемишльського, Звенигородського і Тербовельського князівств і запропонував Давидові Ігоревичу погоринську волость з центром у Дорогобужі. Крім всього іншого у Києві були зацікавлені у послабленні Ярополка Ізяславича, який мав успадкувати київський престол по смерті Всеволода, знаючи про його коронацію в Римі королівською короною⁹. Одночасно Всеволод Ярославич розглядав уступку ізгоям як тимчасовий компроміс. Не випадково у Києві прийняли противника Ласло I колишнього короля Шоломана, сина Анастасії Ярославни, і не ви-

⁶ ПСРА. Т. 1. Стб. 196; Т. 2. Стб. 204.

⁷ Янин В. Л. Печать Феофано Музалон // Нумизматика и Сфрагистика. Т. 2. 1965. С. 76–90.

⁸ Молчанов А. А. Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Древней Руси // Автореф. канд. дисс. Москва, 1976. С. 26–29.

⁹ Рапов О. М., Ткаченко Н. Г. Документы о взаимоотношениях папской курии с великим киевским князем Изяславом Ярославичем и польским князем Болеславом II Смелым в 1075 г. // Вестник МГУ. Серия 9. 1975. №5. С. 84–87.

Волинське князівство у першій половині XIII ст.

падково саме у 1085 р. Шоломан при допомозі половців через руські землі здійснив напад на Угорщину.

Погоринські землі П. Толочко відносить до корінних київських земель¹⁰. Однозначно погодитися з цим неможливо. По перше для цього відсутня етнотериторіальна підоснова. Від полянських земель Погориння відділене древлянським ареалом, який довгий час боровся проти київської зверхності. По друге докази, щодо такої приналежності Погориння в часи Рюриковичів теж не безперечні. У 1149 р. київський князь Ізяслав Мстиславич, який залишався сюзереном Волині, утворив у Погоринні Пересопницький уділ для свого дядька Вячеслава Володимировича. Уділ включав і Дорогобуж, який з часів Давида Ігоревича належав до волинських земель. 2 серпня 1149 р. Київ був зайнятий військами Юрія Довгорукого. Ізяслав Мстиславич мусив відступати на Волинь. Зимою 1150 р. успішна оборона Луцька і Шумська привела до компромісу. За визнання його київським князем Юрій Довгорукий відмовлявся від новгородської данини (тобто погоджувався залишити Новгород за сином Ізяслава) і визнавав кордон Волині по Горині¹¹. Однак незабаром Юрій порушив ці умови, посадивши у Пересопниці свого сина Гліба, а брата Вячеслава перевівши у Звенигород–Київський. Тому весною 1150 р., захопивши зненацька Гліба у Пересопниці, Ізяслав сказав йому: "...поѣди же, брате, к отцу своему, а то волость моего и моя по Горину"¹². На цій підставі М. Грушевський зробив слушний висновок, що Погориння було волостью волинською. Заперечуючи йому, П. Толочко висловив припущення, що Ізяслав Мстиславич продовжував вважати себе не стільки волинським, скільки київським князем¹³. Але як київський князь Ізяслав Мстиславич взагалі не міг вести мову про якісь межі по Горині. А як волинський князь, який під Луцьком визнав Юрія Довгорукого своїм сюзереном, міг захищати кордони своєї землі від свавілля свого сеньйора. Здагодка П. Толочка аж ніяк не може бути вирішальним аргументом на користь належності Погориння до Києва. Більше того, в окремі періоди кордони сягали і за Горинь. У 1155 р. Юрій Довгорукий підписав мир з Мстиславом Ізяславичем. За цим миром волинський князь втратив Корчеськ на р. Корчику, притоці Случі. У 1156 р. Дорогобузьку волость отримав Володимир Андрійович. Використовуючи свої родинні зв'язки з Ольговичами та союз з галицьким князем, він зумів утриматися в Дорогобужі до своєї смерті у 1170 р., проводячи політику, ворожу сюзеренам Волині. Але назвати його київським ленником типу князя вишгородського важко. Тільки у 1174 р., ліквідувавши дорогобузький престол, Ярослав Мстиславич повернув Волині погоринські землі. Погориння і Корецька волость з цього часу остаточно збереглися у складі Волині¹⁴. Судячи з взаємин Давида Ігоревича з Ярополком Ізяславичем і у кінці XI ст. Дорогобузька волость була волинською.

І Крип'якевич відносив до Дорогобузької землі відносив волинську територію між Луцьким та Київським князівствами з містами Дорогобуж, Пересопниця,

¹⁰ Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва, 1975. С. 9–13; Його ж. Древняя Русь. Киев, 1987. С. 113, карта.

¹¹ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 325–326.

¹² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 396.

¹³ Толочко П. П. Киевская земля. С. 11.

¹⁴ Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. Київ, 1991. С. 10–22.

Шумськ, Тихомль, Корчеськ, Ізяславль, Чемерин, Зареческ, Сапогинь, Мильськ, Торчевськ і Кам'янець¹⁵. Напевне ці території і склали князівство, яке отримав Давид Ігоревич.

У тому ж 1086 р. Давид Ігоревич у порозумінні з Ростиславичами прогнали Ярополка Ізяславича з його столиці. Втручання київського князя змусило їх відступити. Ярополк Ізяславич, володіння якого скоротилися майже на дві третини, вважав, що цього замало. Щоб позбутися сусідства ізгоїв, він вступив у союз з польським королем Владиславом Германом. У Києві це розцінили за зраду. Всеволод Ярославич вислав на Волинь київську рать, очолену Володимиром Мономахом. Не приймаючи бою, волинський князь втік у Польщу. Волинською землею оволодів Давид Ігоревич.

У Києві, однак були готові до компромісу. І тому, коли Ярополк через Володимира Мономаха звернувся до великого князя, йому було повернено волинські землі. Але Ярополк не відмовився від наміру прогнати ізгоїв з своїх колишніх володінь. Волинські війська обложили Звенигород. Версія ніби князь їздив туди на переговори менш вірогідна. Ярополка везли лежачим на возі — схоже що він був поранений при невдалій облозі Звенигорода. Князі звали їздити верхи, крім того Ярополкові було тільки 36 років. Обоз князя повертався до Володимира Волинського. Один з дружинників, які їхали біля воза, на якому лежав Ярополк, раптово вихопив шаблю і ввігнав її в незахищені груди князя. “Ох, цей ворог мене докінчив!” — скрикнув Ярополк, витягуючи з тіла залізо. Вбивця, якого звали Нерадцем, скористався з замішання і втік. Рана виявилася смертельною. Ярополк Ізяславич помер 22 листопада 1086 р. Літописець зафіксував, що вбивця втік до перемишльського князя. Пізніше, Давид Ігоревич звинувачував Ростиславичів у підступному вбивстві волинського князя¹⁶. Звинувачували в цьому і самого Давида Ігоревича.

Смерть Ярополка Ізяславича була вигідна як Ростиславичам так і Давидові Ігоревичу, а також київському князю та його синам. Тіло волинського князя було привезено у Київ і 5 грудня 1086 р. поховано у патрональній церкві св. Петра у монастирі св. Дмитрія Солунського, закладеному його батьком. На похоронах були присутні Всеволод Ярославич з синами та митрополит Іоанн II Продром (1080–1089)¹⁷.

Всю Волинь отримав Давид Ігоревич. За В. Татищевим Ярополк Ізяславич у 1079 р. виділив Луцьке князівство синові Ярославу¹⁸. Луцьке князівство охоплювало землі племенного князівства лучан в басейні р. Стиру з містами Луцьк, Жидичин, Шепол, Полонне, Муравиця, Перемиль, Дубен, Кременець і Чорторійськ¹⁹. Якись володіння отримав на Волині і В'ячеслав Ярополкович²⁰ та їх двоюрідний брат Ростислав Мстиславич. Ці князі, напевно, мусили визнати себе васалами Давида Ігоревича. Ростислав Мстиславич помер 1 жовтня 1093 р.²¹. До 1097 р. Давид Ігоревич зумів витіснити з Волині і Ярополковичів.

¹⁵ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 35–37.

¹⁶ ПСРА. Т. 1. Стб. 251.

¹⁷ Там само. Стб. 198.

¹⁸ Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Москва-Ленинград, 1963. С. 249, прим. 292.

¹⁹ Татищев В. Н. История. Т. 2. С. 140.

²⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 33–35.

²¹ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. Москва, 1977. С. 87.

Проти Рюрика Ростиславича був організований каральний похід чи, скоріше, демонстрація сили, яка закінчилася компромісним миром у 1087 р.²². Союзник Ростиславичів угорський король Ласло I, при дворі якого перебував спадкоємець Болеслава II, сприяв одруженню останнього з сестрою покійного Ярополка Євдокією²³. Відразу після шлюбу молодий був коронований як король Польщі Мешко III. У 1089 р. Мешко і Євдокія були отруєні агентами короля Владислава Германа. Останній ще у 1087 р. вступив в союз з Давидом Ігоревичем. В компілятивній хроніці, складеній перемишльським міщанином у XVI ст., під 1089 р. розповідається про вторгнення Василька Ростиславича з половецькою допомогою у польські землі та захоплення великого полону²⁴. Можливо це відгомін перемишльсько-польської війни 1087–1089 рр., у якій волинський князь був на стороні поляків. Тепер Давид Ігоревич разом з Святополком Ізяславичем активно інтригували проти Ростиславичів.

Ставши волинським князем, Давид Ігоревич, схоже, прагнув реалізувати плани покійного Ярополка і повернути володіння Ростиславичів. Після загибелі Шоломана польський король Владислав Герман одружився з його вдовою. Через неї він зумів зав'язати контакти з Угорщиною. Напевно через Давида до союзу прилучився Святополк Ізяславич, який тепер виступав легітимним спадкоємцем київського престолу. У 1091 р. новий союз було скріплено шлюбом Ярослава Святополковича з дочкою короля Ласло I²⁵. Для Ростиславичів угорський король із союзника перетворився у противника. У 1092 р. через землі Ростиславичів половці напали на Угорщину²⁶. У цьому ж році військо Ласло I також вторгнулося у землі Ростиславичів. Протягом 1091–1092 рр. тривала також війна Ростиславичів з поляками. Галицькі князі закликали на допомогу печенігів та торків і вторгнулися у польські землі. Очолював цей похід Василько Ростиславич. Причому наслідки його були важкі для поляків, бо сам князь пізніше заявляв, що як би він потрапив у руки противника, то пощади б не чекав²⁷.

Смерть Всеволода Ярославича і перехід київського престолу до Святополка Ізяславича дещо стихили протиріччя на заході Русі. Київський князь, укріплюючи своє становище, пробував протиставити Всеволодовичам Святославичів. Врешті це привело до великої міжусобної війни 1095–1096 рр., яка завершилася компромісним Любецьким снемом. На цьому снемі за Давидом Ігоревичем та його нащадками була закріплена Волинська земля. Більше того, Святополк Ізяславич залишив без волості свого племінника колишнього луцького князя Ярослава Ярополковича. Але водночас за Ростиславичами були закріплені їх князівства.

“Повість про осліплення теребовельського князя Василька” — один з найкращих у літературному відношенні фрагментів ПВЛ, був створений очевидцем подій волинянином Васиєм, який тоді знаходився на службі у Давида Ігоревича²⁸.

²² ПСРЛ. Т. 1. Стб. 231.

²³ Войтович Л. В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. Київ, 1993. С. 38.

²⁴ Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г. Москва, 1976. С. 206.

²⁵ Wertner M. Az Árpádok czaládi története. Nagybecskerek, 1892. 205–210.1

²⁶ Паушто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 53.

²⁷ Там само. С. 44.

²⁸ Хрущев И. Древние русские сказания в летописях: Сказание о Васильке Ростиславиче // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1874. Август. С. 176–193; Шахматов А. А. Нестор летописец // Записки НТШ. Т. 117–118. 1914. С. 35–41; Лихачев Д. С. Русские летописи и их

Зустрівшись з київським князем, з яким його пов'язував давній союз, Давид Ігоревич звинуватив теребовельського князя Василька Ростиславича (який представляв Ростиславичів на снемі) у співучасті в вбивстві Ярополка Ізяславича та змові з Володимиром Мономахом проти київського і волинського князів. Святополк спочатку не повірив, але підозра почала наростати, коли Василько відмовився від запрошення київського князя залишитися на його іменини. Давид негайно зустрівся з Святополком і розповів про плани теребовельського князя оволодіти Туровською землею. На Любецькому снемі ця земля була залишена за Ізяславичами. Святополк Ізяславич вагався. Він ще раз запросив до себе Василька Ростиславича. Приготування до злочину велися, бо один із слуг теребовельського князя попередив свого пана, але той знехтував небезпекою. Київський князь зустрів Василька Ростиславича і запросив до столу, де вже сидів Давид Ігоревич. За столом він ще раз запропонував гостеві залишитися. Василько відмовив, повідомивши, що його обоз вже виступив на Теребовлю. Тоді, зіславшись на необхідність дати якісь розпорядження, київський князь встав за столу і покинув трапезну. Слідом за ним, також на щось зіславшись, вийшов Давид. Це був умовний знак. Дружинники накинулися на теребовельського князя і ув'язнили його.

Після довгого вагання, не отримавши підтримки у своїх радників, Святополк видав теребовельського князя Давидові Ігоревичу. Зв'язаного Василька Ростиславича вночі привезли до Білгорода. Тут у домі якогось містича теребовельському князеві викололи очі. Конюх київського князя Сновид Ізчевич і конюх Давида Дмитро не змогли вдвох справитися із зв'язаним князем. З допомогою інших дружинників вони звалили його на підлогу. На груди князеві поклали дошку на яку сіли обидва конюхи. Потім поклали ще одну дошку на яку сіли інші дружинники. Вівчар Давида торчин Беренді хотів відразу ж вдарити ножем в око лежачого князя, але Василько сіпнув головою і удар прийшовся у лице. Лише після цього торчину вдалося виколоти очі теребовельському князеві.

Втмленого боротьбою, в закривавленій сорочці, сліпого Василька привезли у Вздвижень. Тут поподя, у домі якої зупинилася охорона з князем, випрала йому сорочку. Сліпий Василько Ростиславич був доставлений у Володимир, де Давид Приставив до нього 30 охоронців. В їх числі перебував і автор "Повісті". Очолювали охорону дружинники Улан та Клочко.

Тим часом чутки про страшний злочин обурили князів, в першу чергу противників великого князя київського. Володимир Мономах зумів знайти спільну мову з чернігівськими князями. Їх підтримав і митрополит Миколай. Святополк Ізяславич мусив дати обіцянку виступити проти порушника рішень Любецького снему.

В тих умовах Давид спішив домовитися з своїм полоненим. Посередником виступив автор "Повісті". Сліпому Василькові було запропоновано Всеволож, Щеполь або Перемиль. Князь відмовився, однак погодився послати від свого імені до Володимира Мономаха володимирського боярина Кульмея. Однак Давид і не подумав довірити подібні переговори бояринові, якого назвав теребовельський князь²⁹.

культурно-історическое значение. Москва-Ленинград, 1947. С. 217-219; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 275-279; Алешковский М. Х. Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в Древней Руси. Москва, 1971. С. 32-52.

²⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 239-240.

Замість переговорів з Володимиром Мономахом, Давид Ігоревич вступив у переговори з половецьким ханом Боняком. Той, в свою чергу призвав хана Алтунопу. Весною 1098 р. половці вторгнулися у землі Теробовельського князівства. Волинські війська, в свою чергу зайняли ряд прикордонних територій³⁰. Але під Бужеском їх чекала несподіванка. Об'єднані перемишльсько-теробовельські полки привів Володар Ростиславич. Не встоявши у польовій битві, Давид зачинився у місті. Тільки ціною видачі сліпого Василька волинська рать здобула право виходу.

Рать Ростиславичів обложила Всеволож. Місто було запалене, а коли жителі почали втікати — теробовельські дружинники перебили їх всіх. Володар Ростиславич приступив до волинської столиці. Посли перемишльського князя вимагали видачі бояр Туряка, Лазаря і Василя, які ніби-то намовили Давида осліпити теробовельського князя. Віче Володимира Волинського змусило свого князя виконати ці умови. Ще до того Давид відіслав всіх трьох у Луцьк, звідки Туряк втік у Київ, а Лазар з Василем сховалися у Турійську. Давид Ігоревич мусив двох останніх видати. Теробовельські дружинники повісили їх на виду у міста і розстріляли з луків. Після цього Ростиславичі зняли облогу Володимира.

Нарешті виступив і Святополк Ізяславич. З київським військом йшли переяславські та чернігівські полки. Польський король Владислав Герман взяв на себе вигідну роль арбітра. Він пообіцяв обом свою допомогу, а з Давида взяв ще й 50 гривень золота. Київська рать здобула Дорогобуж і обложила Володимир. Сім неділь обороняв Давид Ігоревич столицю. Тоді київський князь запропонував йому вільний вихід і маленьке Червенське князівство. Виходу не було і Давид Ігоревич прийняв ці умови³¹.

Волинське князівство отримав син київського князя Мстислав, а Луцьке князівство було передане старшому синові чернігівського князя Святославу Давидовичу. Такою ціною київський князь купив наступний компроміс. Він кинув всі сили проти Ростиславичів, з якими тільки-но заключив мир і заради яких ніби-то було організовано цей каральний похід. Ця авантюра закінчилася розгомом київського війська у битві на Рожному полі весною 1099 р. Цю місцевість М. Арцибашев локалізував поблизу Володимира³², а І. Крип'якевич — на захід від пізнішого міста Золочева³³, що виглядає більш логічно, так як наступали саме київсько-волинські війська, а не Ростиславичі.

Покидаючи Волинь, Святополк Ізяславич послав сина Ярослава в Угорщину до короля Калмана, чия двоюрідна сестра була його дружиною. Калман Книжник використав запрошення союзника і сприятливу ситуацію у сусідній землі і вторгнувся туди з великим військом. Присутність у цьому війську двох єпископів Купана й Лаврентія дозволяє припустити, що король намагався надати походу видимість хрестового. Європа кінця XI ст. була охоплена гарячкою хрестових походів. Основна маса хрестоносців у 1096 р. пройшла через угорські землі. Кульгавий, невпевнений у собі і недовірливий до близьких (пізніше він відіслав вагітну дружину Євфимію по підозрі у невірності до її батька Володимира Мономаха, осліпить брата Алмоша та його сина Белу), король Калман одночасно був далекоглядним політиком і законо-

³⁰ Татищев В. Н. История. Т. 2. С. 186.

³¹ Там само. С. 188.

³² Арцибашев Н. С. Повествование о России. Т. 1. Кн. 2. Москва, 1828. С. 53, прим. 313.

³³ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 93.

давцем, що дозволило йому провести унію з Хорватією та Далмацією³⁴. Як знавець церковної літератури король був прихильним до ідей хрестоносців. Стосовно Перемишльського князівства у нього були свої плани³⁵. Згідно з Густинським літописом і західноукраїнським Хронографом кінця XVI ст., автор якого міг користуватися перемишльськими літописами, сліди яких знаходив у Длугоша Є. Перфецький³⁶, княгиня Ленка, мати Ростиславичів і тітка Калмана, перебувала у Перемишлі, але племінник відкинув можливість переговорів через тітку³⁷.

Військо Калмана стояло на р. В'ягрі (тепер В'яр), правій притоці Сяну. Літописи називають фантастичну чисельність угорців — 100 тисяч. Длугош, а за ним М. Стрийковський та М. Бельський подають більш реальну цифру — 8 тисяч³⁸. Битва відбулася у перших числах червня 1099 р.³⁹

Ростиславичі не мали союзників. Сили їх були ослаблені недавніми втратами у битві на Рожнім полі. У Червені перебував Давид Ігоревич, який не так давно був найлютішим ворогом. Але тепер обидві сторони прекрасно розуміли, що після вигнання Ростиславичів настане черга Давида. Крім того, здається, він був родичем Володаря і Василька. За згодкою Л. Махновця Давид був одружений з сестрою Ростиславичів⁴⁰. Давидові, зрозуміло, не довіряли. Тому він залишив сім'ю у Перемишлі. Скоріше як заложників ніж родичів. Власної дружини у нього залишилася тільки сотня. Тому він звернувся до старого союзника хана Боняка, який привів також тільки 300 вершників, розділивши їх на 3 полки.

З цими силами Давид Ігоревич та Боняк рішилися напасти на угорське військо. Боняк послав Алтунопу з 50 вершниками, які імітували атаку за звичною для кочовиків тактикою: пустили хмару стріл і кинулися втікати. Угорці піддалися на таку хитрість, взялися переслідувати Алтунопу, були відрізані від основних сил Боняком та Давидом Ігоревичем і перебиті. Поразка частини війська викликала в угорському таборі паніку. За В. Татищевим рівночасно Володар зробив вилазку з обложеного Перемишля⁴¹. Багато угорців втопилося у В'ягрі та Сяні. Половці переслідували їх протягом двох днів. У битві загинули єпископ Купан та багато угорських нобілів.

Давид Ігоревич відразу зайняв Червен і Сутейськ, зібрав ополчення і виступив до Володимира. 12 червня 1099 р. він вже стояв під стінами волинської столиці. Ярослав Святополкович після поразки угорського війська втік до Польщі, а Мстислав Святополкович зачинився у Володимирі. До Давида підійшла підмога з Берес-

³⁴ *Deer J.* A magyar–horvat allomkozosseg kezdetei // “Jansco Benedek Emlekkonyv”. Budapest, 1931. 97–107.1

³⁵ *Пашуто В. Т.* Внешняя политика. С. 53–54.

³⁶ *Перфецький Є.* Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі Хроніки Яна Длугоша // *Записки НТШ*. Т. 149. 1928. С. 31–83; Т. 151. 1931. С. 19–56.

³⁷ *Щапов Я. Н., Лимонов Ю. А.* История Руси в западноукраинской хронографической компиляции XVI в. // *Древнейшие государства на территории СССР*. Мат. и исслед. 1975 г. Москва, 1976. С. 207.

³⁸ *Jana Dlugosza* Roczniki czyli Kroniki slawnego Krolewstwa Polskiego. Ks. 3–4. Warszawa, 1969; *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Zmudska i wszystkiej Rusi etc. T. 1. Warszawa, 1846. S. 178; *Kronika Polska* Martina Bielskiego. T. 1. Warszawa, 1828. S. 206.

³⁹ *Войтович Л.* Битва під Перемишлем у 1099 р. // *Український альманах 1999 р.* Варшава, 1999. С. 106–111.

⁴⁰ *Літопис Руський / Пер. Л. Махновець.* Київ, 1989. С. 153.

⁴¹ *Татищев В. Н.* История. Т. 2. С. 192.

тя, Пінська та Вигошева. Частими приступами він намагався зламати волю володимирців до опору. Під час одного з приступів стріла пройшла через бійницю у заборолі і ударила князя Мстислава під пазуху від чого він тієї ж ночі помер. Вірні бояри три дні тримали смерть князя в таємниці. Давид також нічого не знав про це і розпочав переговори з луцьким князем. Святослав Давидович спочатку прикинувся, що готовий до прийняття умов Давида, але, коли до Луцька стала підходити київська рать з тисяцьким Путятю Вишатичем, видав Давидових послів і приєднався до киян. Давид Ігоревич не сподівався на такий перебіг подій. Він чекав на повернення своїх послів і ледь не став легкою здобиччю киян.

Втративши майже все під Володимиром, Давид Ігоревич знову звернувся до половців. Після відходу київського війська він разом з Боняком обложив Луцьк. Святослав Давидович, який невдовзі обере чернечий клобук замість княжого хутра, капітулював. Чернігівська дружина отримала право вільного виходу. Слідом за Луцьком посадник Василь здав Володимир. На весну 1100 р. Давид Ігоревич повернув собі всю Волинь⁴².

Волинські події змусили Святополка зібрати новий снем у Витичеві. 10 серпня 1100 р. Витичівський снем підтвердив рішення Любецького снему. Давид Ігоревич мусив з'явитися у Витичів і прийняти рішення інших князів. За порушення умов Любецького снему його позбавляли Волині, яка була передана Ярославові Святополковичу. Давидові спочатку було запропоновано Бужеск і Острог, до чого київський князь додав Чарторийськ, а Володимир Мономах і чернігівські князі — по 200 гривень компенсації. Проти цього актно виступили Ростиславичі, яким вдалося схилити на свою сторону Володимира Мономаха. Врешті Давидові було залишено уділ у складі Дорогобужа, Дубна і Чарторийська⁴³.

Після цього активна політична діяльність Давида Ігоревича припинилася. У низинах Горині, бл. 15 км від його впадіння у Прип'ять, було заложено град названий Давид–городком. У його круглому дитинці стояла церква, у якій, напевно, було поховано цього князя, який помер у 1112 р. При розкопках 1937–1938 рр. було знайдено княжу домовину з інсигніями влади — дерев'яними оздобленими булавами. Можливо це були останки Давида Ігоревича⁴⁴.

Рішення Витичівського снему позбавило будь-яких надій старшого з племінників Святополка — Ярослава Ярополчича. Він нічого не отримав при розподілі Давидових володінь і тепер вирішив за його прикладом силою захопити собі уділ. У 1101 р. в Бересті він знайшов підтримку місцевої верхівки. Король Владислав Герман також пообіцяв свою допомогу. Спроба ця закінчилася невдало. Претендента в оковах відправили до Києва. Пообіцявши бути послухним, Ярослав вийшов з темниці і відразу ж у Берестя. Але ситуація за цей час змінилася. Польський король тепер сам шукав підтримки на Русі. Ярослава Ярополковича спіймали дружинники волинського князя на польському кордоні за Берестям. Він помер у київській темниці 11 серпня 1102 р., напевно, не без сторонньої допомоги. За В. Татищевим Ярослав втік з Києва 1 жовтня 1102 р., а помер 20 грудня 1102 р.⁴⁵.

⁴² ПСРЛ. Т. 1. Стб. 240.

⁴³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 249.

⁴⁴ Jakimowicz R. Tymczasowe sprawozdanie z wykopalisk w Dawid–grodku // Spr. PAV. Т. 42. 1937. №2. S. 272.

⁴⁵ Татищев В. Н. История. Т. 2. С. 122.

Ставши волинським князем, Ярослав Святополкович зберіг традиційну вже політику конфронтації з Ростиславичами. В контексті політики Святополка Ізяславича це було закономірно. На протигагу Володимирі Мономаху і Святославичам київський князь намагався закріпити за своїми нащадками західні землі. У Турові та Володимирі Волинському сиділи Ізяславичі. Бажання приєднати до цих земель Теребовельське і Перемишльське князівства не покидало Святополка до його смерті. У 1104 р. новою угодою з Угорщиною, скріпленою шлюбом Предслави Святополківни з герцогом Алмошем⁴⁶, великий князь ускладнив становище Ростиславичів. Тепер їх володіння з усіх сторін були оточені противниками. В цих умовах останні звернулися до Візантії, яка вбачала у київсько-угорському союзі загрозу своїм інтересам⁴⁷. Зацікавлена в Ростиславичах, які могли прикрити дунайський кордон імперії, Візантія погодилася на такий союз. 20 липня 1104 р. візантійсько-галицький союз було скріплено шлюбом дочки Володаря Ростиславича Ірини з Ісааком Комніном, сином василевса Олексія I⁴⁸. Це був перший випадок прямих контактів імперії з удільним князем.

У Києві дорожили союзом з Угорщиною та Польщею. У 1106 р. герцог Алмош, який повстав проти короля Калмана, не отримав допомоги. Волинська рать виступила в Польщу на допомогу Болеславу Кривоустому. Його противник Збігнев тільки ціною капітуляції зберіг Мазовію. Всі спроби Збігнева і Алмоша змінити позицію Києва та Володимира Волинського залишилися безрезультатними. Упродовж польської усобиці 1107–1110 рр., у якій Збігнева підтримали германський імператор Генріх V та чеський князь Святоплек (1107–1109), Волинь разом з Угорщиною підтримували Болеслава Кривоустого. Можливо через це волинські полки не брали участі у походах проти половців, організованих Святополком і Володимиром Мономахом. Тільки у 1111 р., коли польська усобиця закінчилася ув'язненням і осліпленням Збігнева, Ярослав Святополчич привів свою дружину для участі в поході проти половців. Разом з ним прийшла і дружина Давида Ігоревича. Цей похід виявився одним з найуспішніших походів проти половців⁴⁹.

Смерть Давида Ігоревича у 1112 р. зробила Ярослава Святополковича єдиним господарем Волині. Син Давида — Всеволодко, як васал волинського князя, отримав князівство з центром у Городні на Німані. Це князівство мало стати базою у наступному завоюванні ятвязьких земель. У 1112 р. Ярослав Святополкович у союзі з поляками наніс ятвягам поразку⁵⁰. Успішний похід було повторено у 1113 р.⁵¹ Смерть Святополка Ізяславича і перемиєни у Києві відбилися на ситуації на Волині. Але Городенське князівство залишилося за Всеволодом Давидовичем і в наступний період процвітало завдяки торгівлі з литовцями та ятвягами. Городенські князі залишалися волинськими васалами.

⁴⁶ Wertner M. *Az Árpádok czaládi*. 251.l

⁴⁷ Пауцто В. Т. Внешняя политика. С. 54.

⁴⁸ *Acta et diplomata Graeca medis sevis sacra et profana collecta* / ed. F. Miklosich, J. Muller. T. 5. 2. P. 375; *Кіннам*, 115, 18–19; *Бибииков М. Б.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед.* 1980 г. Москва, 1981. С. 72.

⁴⁹ *Кудряшов К. В.* Половецкая степь. Москва, 1948. С. 112–122; *Плетнева С. А.* Половецкая земля // *Древнерусские княжества X–XIII вв.* Москва, 1975. С. 270–271.

⁵⁰ ПВА. Ч. 1. С. 195.

⁵¹ ПСРА. Т. 1. Стб 290.

Святополк Ізяславич помер 16 квітня 1113 р. у Києві. Київський престол мав перейти до чернігівського князя Давида Святославича, наступним за ним по старшинству був сіверський князь Олег Святославич. Однак переяславський князь Володимир Мономах, скориставшись невдоволенням киян правлінням Святополка, провів давно забуте запрошення князя вічем і зайняв Київ. Пізніше це порушення права привело до тривалого протистояння Мономаховичів з Ольговичами. Зміни в Києві на перший погляд навіть були вигідні для волинського князя. Ще 29 червня 1112 р. він одружився втретє з дочкою Мстислава Володимировича⁵². Останній відразу ж заняв місце поряд з батьком. Однак Володимир Мономах традиційно підтримував своїх давніх союзників Ростиславичів. У 1116 р. він видав дочку Агафію за городенського князя Всеволодка Давидовича⁵³. Вже у 1116 р. городенська дружина взяла участь у каральному поході проти мінського князя Гліба Всеславича та у поході проти половців. Схоже, що городенський князь став прямим київським васалом. Можливо, що саме це стало однією з головних причин загострення стосунків Ярослава Святополковича з Києвом. Офіційною причиною стало ніби-то погане ставлення волинського князя до своєї дружини⁵⁴. За Длугошем Володимир Мономах довідався про змову Ярослава і вирішив нанести удар першим⁵⁵.

У 60-денній облозі Володимира взяла участь чернігівська дружина Давида Святославича, теребовельська дружина Василька Ростиславича і перемишльська дружина, очолена сином Володаря — Ростиславом⁵⁶. Ярослав Святополкович мусив капітулювати і був залишений на Волині.

Однак ще в цьому році волинський князь покинув Володимир і втік в Угорщину⁵⁷. Причини цієї втечі подані Длугошем, можливо за втраченим перемиським літописом або польськими джерелами: "... князь Києва Володимир [через] часті доноси людей зависливих впав у жорстокий гнів проти свого племінника князя володимирського Ярослава, що ніби мав намір його вбити і вигнати з столиці у Києві. Викликав його потім до себе в Київ листами і через послів. Він відповідає, що прибуде тільки у тому випадку, якщо Володимир поклянется, що не здійснить проти нього ніяких ворожих кроків. Але хоч Володимир дав таку клятву для забезпечення Ярослава, він, однак, відмовлявся від приїзду в Київ, попереджений радниками і лицарями Володимира Київського (невідомо чи щиро чи підступно) про загрозу йому ув'язнення в тюрмі. Після цього, переконаний брехнею і хитрістю своїх лицарів, довірив їм замок Володимир, а сам з дружиною, дітьми і всім майном втік у Польщу"⁵⁸. Ярослав скоро з'явився у Польщі, тому Длугош пропустив або і не знав про його побут в Угорщині.

Володимир Мономах передав Волинське князівство синові Романові. Вибір цей не був випадковим. 11 вересня 1114 р. Роман Володимирович одружився з дочкою Володаря Ростиславича, що тепер мало забезпечити йому підтримку Ростиславичів. Вперше галицько-волинські стосунки набували дружнього характеру.

⁵² Войтович Л. В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 39.

⁵³ Там само. С. 33.

⁵⁴ ПСРЛ. Т. 9. С. 150.

⁵⁵ Jana Dlugosza Roczniki. Ks. 3–4. Warszawa, 1969. S. 346–347.

⁵⁶ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 291; Т. 2. Стб. 284.

⁵⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 286.

⁵⁸ Jana Dlugosza Roczniki. Ks. 3–4. Warszawa, 1969. S. 348–349.

Роман Володимирович раптово помер 14 січня 1119 р.⁵⁹. Володимир Мономах послав на Волинь свого наймолодшого сина 17-річного Андрія. Це не відбилося на волинсько-галицьких відносинах. Коли у 1120 р. поляки підтримали Ярослава Святополковича, волинські та галицькі дружини вторгнулися у Польщу. У 1121 р. польське військо і прихильники колишнього волинського князя безрезультатно штурмували Червен, який обороняв посадник Фома Ратиборович⁶⁰.

У 1122 р. полякам вдалося захопити у полон перемишльського князя Володаря Ростиславича. “Володаря яша ляхове лєстю, Василкова брата”⁶¹. Головну роль тут зіграв близький до Болеслава Кривоустого магнат Петро Властович, одружений з руською княжною. Прикинувшись ворогом Болеслава та ізгоєм, він прийнятий Володарем, заслужив його довір’я, підготував пастку і на полюванні під Високим поблизу Стрижева схопив князя та переправив його до Кракова⁶². Хоча незабаром Петро Властович став одним з найбільших магнатів у Польщі, фондував аббатства св. Діви Марії і св. Вінсента у Вроцлаві, був чи не найвпливовішим політиком, у епоху панування лицарського кодексу, його вчинок захоплення не викликав. Коли у 1145 р. його звинуватили у зраді і піддали жахливим тортурам, літописець відзначив цю подію як покарання злочинця за заслугами⁶³. Як викуп за брата поляки вимагали у Василька Ростиславича фантастичну суму (у джерелах фігурує від 80 до 20 тис. гривень). Спочатку Василько відправив у Краків 12 тис. гривень та залишив у заставу Ростислава Володаревича [Длугош помилково назвав його Ярославом, Ярослав Осмомисл на той час ще не народився⁶⁴]. У рахунок решти викупу віддали 50 срібних чаш грецької роботи. 22 липня 1122 р. Володар Ростиславич повернувся до Перемишля⁶⁵.

Зменшення викупу було зумовлене зобов’язанням Ростиславичів підтримати претензії Ярослава Святополковича на Волинь. Саме тому у заставі залишався Ростислав Володаревич. І Крип’якевич невірною, на наш погляд, пов’язав участь Ростиславичів у цьому поході із спробою посадити свого ставленика через боязнь посилення Мономаховичів⁶⁶. У цьому поході взяли участь також польські та угорські полки, які очолив сам король Стефан II. Впевнений у скорій перемозі, Ярослав Святополкович першим з невеличким загоном під’їхав під стіни своєї колишньої столиці і почав погрожувати захисникам. Андрій Володимирович випустив з міста кількох найманців-поляків, які підстерegli претендента, коли той вертав назустріч союзному війську. Загін найманців наскочив раптово. В сутичці Ярослав Святополкович був поранений списом і вночі помер. Трапилося це у травні 1123 р.⁶⁷ Смерть Ярослава Святополковича зробила весь дальший похід непотрібним. Угорський король хотів його продовжувати, але поляки та Ростиславичі цієї ідеї не підтримали. Галицькі князі виступили посередниками на переговорах з Андрієм Володимиро-

⁵⁹ Там само. С. 349.

⁶⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 334.

⁶¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 286.

⁶² Roepell R. Geschichte Polens. Т. 1. Hamburg, 1840. S. 266; Записки НТШ. Т. 138–140. С. 242.

⁶³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 319.

⁶⁴ Jana Dlugosza Roczniki. Ks. 3–4. S. 358–359.

⁶⁵ Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках. Ленинград, 1978. С. 42–45.

⁶⁶ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 94.

⁶⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 287.

вичем. Учасники походу обмежилися посольствами до Володимира Мономаха з поясненням мотивації своїх вчинків⁶⁸. Відновлення війни Ростиславичів з поляками у 1223–1224 рр. також свідчить, що їх участь у поході на Волинь була пов'язана з полонем Володаря.

По смерті Володимира Мономаха київським престолом оволодів його старший син Мстислав. Волинь залишалася вірним васалом Києва. У 1127 р. у поході проти полоцьких князів взяли участь полки володимирського князя Андрія Володимировича та городенського князя Всеволодка Давидовича. Під командуванням турівського князя Вячеслава Володимировича вони наступали на Ізяславль. Місто обороняв син полоцького князя Брячислав Давидович, який доводився зятем київському князю. Довідавшись про підхід до Логойська київської раті і курської дружини Ізяслава Мстиславича і боячись потрапити у пастку, він залишив у місті залогу та свою сім'ю, а сам спробував пробитися до Полоцька. Поблизу Борисова князь наскочив на чернігівські полки та торків. Не зумівши нікуди пробитися, він врешті здався свояку Ізяславу Мстиславичу. Через два дні полоненого князя привезли під стіни Ізяславля. Переговори з обложеними від імені своїх князів вели турівський тисяцький Вратислав та волинський тисяцький Іванко. Вони пообіцяли не чіпати міста. Але Ізяславль був пограбований як вороже місто, а щоби врятувати свою племінницю турівський та волинський князі мусили воювати проти своїх ратників. Брало волинське військо участь і у поході на Полоцьку землю у 1129 р.

У 113 р. на Волинь приїхав Борис Калманович, племінник Андрія Володимировича. Після завершення візантійсько-угорської війни, у якій Візантія підтримувала претензії Бориса на угорський престол, розпочалася підготовка до нової війни проти горщини, у якій союзником мала виступити Польща. У цей час знову почали розходитися інтереси волинських та галицьких князів.

Кордони Волинської землі вже до 1132 р. були сформованими і істотних змін до монгольської навали не зазнали. Від замку Візна на р. Нарев, який у 1145 р. був переданий сюзерену Волині Андрію Володимировичу сюзереном Польщі Владиславом II, кордон Волині йшов по нижній і середній течіях р. Нарев, повз місто Сурож, далі по р. Орля, лівій притоці Нарева, на якій лежало місто Бельськ, і р. Нурець, повз місто Брянськ, до її впадіння у Західний Буг. Від Дорогичина до Берестя кордон йшов по Західному Бугу. Територію між ними прикривало місто Мельник. По Бугу, межа, ймовірно, йшла до боліт в районі Володави, в гирлі якої була розташована однойменна фортеця, а у верхів'ях — фортеця Андріїв. Далі, на південь, знаходилося місто Верещин, від якого кордон проходив західніше Угровська і Холма (після його заснування у XIII ст.) по р. Вепр. Підступи до Холма прикривали фортеці Комов, Ухань та Столп'є. Від Щекарева Холмська волость переходила в Червенську, кордон якої продовжувався по р. Вепру до Щебрешина і далі в районі рік Танви і Раті доходив до кордонів Галицької землі. Основна маса міст Червенської волості була зосереджена в басейні Гучви: Грубешів, Грабовець, Тернава, Чернечеськ, Сутейськ. Крайньою південно-західною фортецею був Любачів. Природньою межею Галицької і Волинської земель був вододіл між басейнами Дністра і Прип'яті. Південні кордони Белзької волості розпочиналися від верхніх течій Любачівки і Раті. Тут регіональними центрами були Белз і Бужеск, а прикордонними замками городища Глинське, Гринчуки, Завадів, Зарудці, Куликів, Поте-

⁶⁸ ПСРА. Т. 7. С. 25.

лич і Олесько, а також Пліснеськ. Суміжні землі у верхів'ях рік Ікви, Вілії та Горині сформувалися у окрему Шумську волость. Простір між Пліснеськом і Шумськом прикривав Кременець. У Погоринні лежали дві важливі волості — Дорогобузька і Пересопницька. У верхів'ях Горині значним містом був Тихомль. Від Тихомля межа заслонялась Погоринським вузлом оборони з Ізяславом Волинським, Гнойницею, Кам'янцем, Даниловим, Стіжком (які ж були засновані пізніше у XIII ст.). На межах вододілу басейнів Прип'яті, Дніпра, Південного Бугу та Дністра, між Київською, Галицькою і Волинською землями, лежала Болохівська волость, яка межувала з половецьким степом. Болохівська земля з містами Болохів, Котельнич, Божеський, Меджибіж, Мунарев, Шеломниця, Полоний, Межимостя, Колодяжин, Городок Болохівський, Кудин, Кобуд, Дядьків, Деревич та Возвгель належала безпосередньо до Києва і була приєднана до Волині тільки на початку XIII ст. за Романа Мстиславича. Східні межі з Київською землею пролягали вздовж правобережжя Горині, причому Корчеський вузол оборони з містами Корчеськ, Сапогинь, Семич, Куниль і Гольско, був закріплений за Волинню у другій половині XII ст. В межах Пересопницької, Луцької та Володимирської волостей природнім північним кордоном були болотяні смуги на правобережжі Прип'яті, що колись розмежовували волинські та дреговицькі землі. Тут Дубровиця і Степань належали до Туровської землі, а Чорторійськ — до Волині. Далі кордон проходив десь в районі боліт у середній течії рік Стохід і Тур'я. Крайньою північною точкою у цьому районі був Кам'янець. У верхній течії Прип'яті прикордонною фортецею було Ратне. Берестейська волость межувала з Туровською землею у верхів'ях Лісної та Ясельди. Тут були міста Здитов і Кам'янець на Лісній. Понімання з містами Городно, Новогрудок, Турійськ на Німані, Волковиськ і Слонім входило до складу Волині аж до входження цих земель до складу Литовської держави у другій половині XIII ст.⁶⁹

15 квітня 1132 р. помер великий князь київський Мстислав Володимирович. Його місце заступив наступний по старшинству брат Ярополк Володимирович, який до того часу займав престол у Переяславі. Згідно з традицією успадкування Ярополк Володимирович перевів з “молодшого” Турова у “старший” Переяслав Вячеслава Володимировича. Переяславська земля була надана батькові Володимира Мономаха — Всеволоду Ярославичу згідно заповіту Ярослава Мудрого. Тому переяславський престол у сім'ї Мономаховичів вважався найстаршим. Але переяславський князь був не тільки другим по старшинству серед Мономаховичів і першим претендентом на Київ, але й очолював оборону всього півдня від кочового степу. Це давало можливість потім в'їхати в Київ прославленим полководцем як це і зробив Ярополк Володимирович. Однак така перспектива не влаштувала спокійного і нерішучого Вячеслава Володимировича. Він самовільно покинув Переяслав і повернувся в Туров. Ярополк Володимирович був зв'язаний польсько-угорською війною в якій він через свого молодшого брата волинського князя Андрія підтримував угорського претендента Бориса Калмановича. Тому, щоб швидко заповнити Переяславську лінію оборони, він викликав з Новгорода старшого з синів Мстислава Володимировича — Всеволода і посадив його в Переяславі. Фактично це було чергове порушення права успадкування. Але на цей раз воно торкалося самих Мономаховичів. Найбільш активний з них — суздальський князь Юрій Довгорукий виступив проти старшого брата і за-

⁶⁹ Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. Збірник наукових праць. Київ, 1991. С. 10–23.

явив свої претензії на Переяслав. Щоб відстояти Переяслав і заспокоїти Юрія, Ярополк Володимирович викликав з Полоцька Ізяслава Мстиславича, замінивши його братом Святополком. Тим самим він хотів продемонструвати, що переяславський князь не буде претендентом на київський престол.

Всі ці переміщення значно ослабили позиції Мономаховичів і відбилися на подальшій долі Волині. Всеволод Мстиславич повернувся в Новгород, де незабаром зіткнувся з виступом місцевого боярства, яке закінчилось фактичною організацією боярсько-бюргерської республіки з обмеженою владою запрошеного князя. Однією з причин виступу новгородців було залучення новгородських ресурсів до міжусобної боротьби за межами інтересів Новгородської землі. Віче Полоцька теж прогнало Святополка Мстиславича і запросило єдиного з представників старої полоцької династії, який залишався в Полоцькій землі після вигнання Мстиславом Володимировичем полоцьких князів, — Василька Святославича. Фактично була відновлена незалежність Полоцької землі від Києва. Щоб врятувати становище, Ярополк Володимирович знову силою повернув в Переяслав Вячеслава Володимировича, перевів у Мінськ Ізяслава Мстиславича, передавши йому і турівські володіння Вячеслава. Святополк Мстиславич отримав Псков. Враховуючи, що Смоленську землю тримав Ростислав Мстиславич, володіння полоцької династії оточувалось силами Мономаховичів, і вигнання залишок цієї династії мало стати питанням часу. Але плани великого князя порушив його брат Вячеслав, який знову самовільно покинув Переяслав. Окрім цього виділення Псковського уділу прискорило вибух у Новгороді.

Ярополк Володимирович спробував утримати ситуацію під своїм контролем з допомогою чергового компромісу — він виділив Ізяславу Мстиславичу Пінський уділ в Туровській землі, а Юрію Довгорукому запропонував Переяслав з умовою передачі Мстиславичам Суздальської землі. Після довгих переговорів Юрій Володимирович погодився віддати лише ростовську частину землі. Тоді Мстиславичі перестали слухати великого князя і в союзі з Всеволодом Ольговичем повели боротьбу за Переяслав. В розпалі цієї боротьби і стався вибух у Новгороді.

Наступним компромісом Києва було надання Переяслава наймолодшому Мономаховичу — Андрію Володимировичу, повернення Юрію Довгорукому Ростова і його приборкання з допомогою Ольговичів, а також надання Волині Ізяславу Мстиславичу. Так найстарша гілка Мономаховичів вперше з'явилася на Волині.

В цих умовах протікала польсько-угорська війна. Волинська дружина підтримувала претензії Бориса Калмановича на угорський престол. Угорського короля Беду III Сліпця (1131–1141) підтримували чеський король Собеслав I, австрійський маркграф Леопольд III Бабенберг та перемишльський князь Володимирко Володаревич. На другому етапі війни угорський король отримав допомогу від германського імператора Лотаря, тоді як волинські сили і київський князь, який стояв за ними, були відтягнені для вирішення внутрішніх проблем. Щоб допомогти Лотарю швидше завершити похід у Італію, Собеслав I привів йому на допомогу половецький загін. Нам здається помилковою думка В. Пашуто ніби половців найняли волинські Мономаховичі, зв'язані з переяславськими половцями і чорними клобуками⁷⁰. Волинські князі залишалися союзниками Болеслава Кривоустого. Цей союз був повторно скріплений бл. 1036 р. шлюбом доньки Болеслава — Рікси з Володи-

⁷⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика. С. 183.

миром Всеволодовичем, старшим з онуків Мстислава Володимировича. На Волині перебував, вигнаний Собеславом I після загибелі свого батька Оттона II, оломоуцький князь Оттон III. Він разом з Борисом Калмановичем воював проти Собеслава I та Бели III. Пізніше, повернувши собі у 1141 р. оломоуцький престіл, він підтвердив союз з Мономаховичами, видавши сестру Євфимію за Святополка Мстиславича у 1143 р. Половців могли привести тільки звенигородський або галицький князі, союзні Собеславу I та угорцям, які також мали контакти з правобережними половцями. У 1135 р. Лотар змусив польського князя відмовитися від підтримки Бориса Калмановича. У 1136 р. Болеслав Кривоустий здійснив похід на Русь, очевидно у володіння Володимирка Володаревича. Був повторений цей похід і у 1137 р., але полякам довелося втікати, кинувши полон і здобич, мало не з-під Галича⁷¹. У 1137 р. війна закінчилася угорсько-польським миром, до якого приєдналися також київський і волинський князі, погодившись з невдачею Бориса Калмановича.

Волинська земля виявилася повністю втягнутою в орбіту київської політики, яка все більше трансформувалася у боротьбу Ольговичів з Мономаховичами. У кінці 1138 р. волинська дружина брала у поході на Чернігів після спроби Всеволода Ольговича захопити Переяславську землю⁷². Переяславська війна відновилася коли київський престол захопив Всеволод Ольгович, прогнавши нерішучого Вячеслава Володимировича. Обложеному у Переяславі Андрієві Володимировичу запропонували здати місто і як компенсацію отримати Курське князівство. Щоби інші Мономаховичі не виступили йому на допомогу, київський князь послав проти Турова дружину Ізяслава Давидовича. Смоленського князя мали утримати полоцькі князі, а проти Волині виступили галицькі полки Володимирка Володаревича та Івана Васильковича. Юрій Довгорукий, зайнятий боротьбою проти Новгороду, нічим не допоміг братові і зовсім не тривожив залишених для оборони Чернігівщини Володимира Давидовича та Ігоря Ольговича. Галицькі князі дійшли до Гориня, але на активні дії не відважилися і обмежилися переговорами з Ізяславом Мстиславичем. Поляки, які підтримували Ольговича, також не наважилися вторгнутися на Волинь, яка недавно була їх союзником. Війна вирішилася під стінами Переяслава, де Андрій Володимирович самотужки зумів розгромити військо київського князя⁷³. Всеволод Ольгович пішов на компромісний мир, за яким Мономашичі визнали його київським князем.

Не зумівши вибити Мономашичів з Переяслава, Всеволод Ольгович задумав позбавити їх Волині. Першим таким кроком була передача Чарторийська і Клецька Святославі Ольговичу⁷⁴. На межах Туровської і Волинської земель, зосереджених в руках Мономаховичів, з'явилися володіння Ольговичів.

У 1141 р. помер Всеволодко Давидович. Городенське князівство успадкував його брат Борис. Городенські князі залишалися васалами володимирських князів. Щоб відділити їх землі від Володимира Волинського київський князь незабаром виділив в окремий уділ Дорогичинське князівство.

29 січня 1142 р. помер у Переяславі Андрій Володимирович. Всеволод Ольгович силою змусив Вячеслава Володимировича переїхати у Переяслав, пославши до

⁷¹ Jana Długosza Roczniki. Ks. 3–4. S. 397–404.

⁷² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 300–301.

⁷³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 305–306.

⁷⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 310, 312.

Турова свого старшого сина Святослава. Ця акція обурила не тільки Мономаховичів, але і молодших братів київського князя. Війська Ігоря та Святослава Ольговичів вступили у Переяславську землю. На допомогу їм виступили обидва Давидовичі. Чернігівські князі розраховували захопити Переяславську землю. На допомогу Вячеславу виступили послана київським князем дружина Лазаря з Сакова та волинські полки. Смоленський князь готувався вступити у Чернігівську землю. Всеволод викликав з Печерського монастиря старшого з Давидовичів Миколу Святошу (колишнього луцького князя Святослава) і запропонував Ігореві Берестя, Дорогичин та Чорторийськ⁷⁵. Врешті Ізяслава Мстиславича змусили погодитись на виділення на Волині Дорогичинського уділу для Ігора Ольговича, який залишився васалом великого князя. Напевно у Києві пояснювали, що компроміс був у інтересах Мономашичів. Коли ж Вячеслав Володимирович у черговий раз відмовився від переяславського престолу київський князь передав його Ізяславу Мстиславичу. Але у Переяславській землі була виділена волость у Городці–Остерському, яку залишили за Ігорем Ольговичем. Рівночасно володіння цього князя збільшилися внаслідок надання йому Берестя і Чорторийська на Волині. А решту волинських земель з Володимиром отримав син великого князя — Святослав. Такою політикою Всеволод Ольгович не просто дробив володіння Мономаховичів, а готував перехід до Ольговичів Волинської і Переяславської земель. При цьому Волинь повністю мала перейти до старшого сина київського князя. Враховуючи, що Ігор Ольгович, як наступний після Всеволода за старшинством серед Ольговичів, мав успадкувати Київ, а синів у нього не було, то і його володіння на Волині перейшли би до Святослава Всеволодовича, що давало йому прекрасні можливості для боротьби за Київ по смерті Ігоря.

З того часу Всеволод Ольгович головним чином піклувався про закріплення становища свого сина на Волині. Через це він активно втручався у польські справи. Проти спадкоємця Болеслава Кривоустого — Владислава склалася коаліція у складі його молодших братів та їх матері Саломеї, яка орієнтувалася на численну німецьку рідню. Обидві сторони шукали підтримки київського князя. Всеволод обрав союз з Владиславом Болеславичем. У 1142 р. цей союз було скріплено шлюбом Звенислави Всеволодівни з Болеславом Високим, сином Владислава. Союз цей був спрямований і проти Мономаховичів. Плоцький князь Болеслав Кучерявий був одружений з Верхуславою, дочкою Всеволода Мстиславича. Тому і Ізяслав Мстиславич ухилився від участі у поході у Польщу на допомогу Владиславі. Військо, у складі якого були дружини Ізяслава Давидовича та Володимирка Володаревича, очолював волинський князь Святослав Всеволодович⁷⁶. Наступного року у Володимирі на весіллі Святослава Всеволодовича з полоцькою княжною польські послы були почесними гістьми⁷⁷.

У 1144 р. Всеволод Ольгович розпочав війну проти галицького князя. Приводом послужило непорозуміння між волинським князем та Володимирком Володаревичем. Для вторгнення у Галицьку землю на Волині було зібрано дружини Ігоря та Святослава Ольговичів, чернігівські полки Володимира Давидовича, туровські війська Вячеслава Володимировича, смоленську рать Ростислава Мстиславича, пе-

⁷⁵ ПСРА. Т. 2. Стб. 312.

⁷⁶ ПСРА. Т. 2. Стб. 313; Jana Dlugosza Roczniki. Ks. 5. Kraków, 1868. S. 6.

⁷⁷ Папуто В. Т. Внешняя политика. С. 153.

реяславський полк Ізяслава Мстиславича, київські, волинські та городенські війська. Зі сторони Польщі наступали війська Владислава. Володимирко зумів вистояти. Через обіцянку підтримки у майбутньому йому вдалося перетягнути на свою сторону Ігоря Ольговича. Крім того нова усобиця у Польщі, яка вибухнула після смерті Саломеї, вимагала волинської допомоги. Волинська дружина врятувала Владислава після поразки під Піліцою влітку 1145 р. За цю допомогу сюзерен Польщі передав Святославу Всеволодовичу замок Візну на мазовецькому прикордонні.

Літом 1145 р. у Києві гостював Болеслав Високий. Польська сторона просила у свого союзника більшої допомоги. Мніма чи реальна змова палатина Петра Властовича (бунтівнику відібрали його добра, випалили очі та вирвали язик), об'єднання сил молодших Болеславичів зробили становище Владислава хитким. Активна позиція галицького князя заважала обом союзникам. Зимою 1145–1146 рр., напевно не без допомоги їх агентів, була організована змова проти Володимирка. Коли галицький князь виїхав на лови у Тисьменицю, бояри запросили із Звенигорода–на–Дністрі його племінника Івана Ростиславича⁷⁸. Випадок допоміг Володимиркові повернути собі Галич. Після трьох неділь облоги Іван Ростиславич зробив вилазку і віддалився від стін. Володимирко негайно його оточив і змусив пробиватися у степ. Не чекаючи підходу київських військ, Володимирко сам напав на землі Всеволода Ольговича. Розгорнулася нова війна. Незважаючи на власне складне становище краківський князь Владислав також вислав підмогу. Київські, волинські і чернігівські війська не змогли здобути Звенигород–на–Білці. На допомогу галицькому князеві спішили угорські полки. А дні Всеволода Ольговича були вже полічені. Він покинув табір під Звенигородом і поспішив до Києва.

Надіям Всеволода Ольговича закріпити Волинь за Ольговичами не судилося збутися. Ігор Ольгович не зумів у 1146 р. утриматися в Києві. Цим була вирішена доля волинських володінь Ольговичів. Ізяслав Мстиславич легко вигнав турівського князя Юрія Ярославича, якого послав було на Волинь Вячеслав Володимирович, уявивши себе великим князем. Волинським князем став Володимир Андрійович (1146–1148). Цим самим відновлювалась панування у Волинській землі молодшої гілки Мономаховичів. Але князь Володимир був одружений з дочкою нового лідера Ольговичів — Святослава⁷⁹, а Ольговичі взяли сторону Юрія Довгорукого у наступній боротьбі за Київ.

Володимир Андрійович, спочатку таємно, а потім явно перейшов на їх бік. Тому Ізяслав Мстиславич змушений був замінити його своїм рідним братом Святополком Мстиславичем. Втративши Київ 2 серпня 1149 р. він і сам відступив до Володимира. Кияни писали йому, щоби не приставав на пропозиції Юрія Довгорукого. Союз з Угорщиною, скріплений шлюбом Гейзи II з Євфросинею Мстиславною⁸⁰, зближення з Польщею та Чехією, саксонськими князівськими домами⁸¹, давали Ізяславу Мстиславичу непогані надії на продовження боротьби. Він передав Луцьке князівство Святополкові, послав Володимира Андрійовича у Берестя та Дорогичин, подаді від Ольговичів, і спробував прозондувати позицію Володимирка. Галицький князь зажадав за допомогу прикордонні волинські фортеці.

⁷⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 315.

⁷⁹ *Войтович Л. В.* Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 105.

⁸⁰ *Codex diplomaticus Hungariae.* Т. 2. Р. 165 (1165), Р. 182 (1169).

⁸¹ МРН. Т. 2. Р. 526.

На допомогу волинському князеві виступили Болеслав Кучерявий, який після вигнання Владислава зайняв краківський престол, та сандомирський князь Генріх. Польські війська стали табором під Чемерином. Незважаючи на те, що Гейза II був зв'язаний війною з австрійським маркграфом Генріхом Язомирготтом, 10-тисячне угорське військо також прибуло на Волинь. Крім того король зобов'язався стримувати галицького князя. Прибули раті і німецьких князів⁸². Волинський князь пересилався з Пересопницею, яку взамін Турова сам надав Вячеславу Володимировичу у 1147 р. Останній вів переговори і з Юрієм, все ще відчуваючи себе найстаршим серед Мономаховичів. Просив уділу для племінника і обіцяв об'єднати своє військо з суздальцями.

У кінці 1149 р., коли лід скував ріки, а сніги вкрили поля, Юрій Довгорукий виступив з Києва з синами Ростиславом та Андрієм Боголюбським. Ізяслав Мстиславич із союзниками виступив йому назустріч. Об'єднані сили простояли три дні під Луцьком, проводячи час у лицарських турнірах, де краківський князь посвячував молодих волинських дружинників у лицарське достоїнство. Ростислав та Андрій Юрійовичі тим часом підійшли до Пересопниці. Вячеслав Володимирович не став випробовувати долю і приєднався до них. Володимирко Володаревич з галицькими полками підійшов до Шумська і зупинився, очікуючи на подальший розвиток подій. Обі сторони почали переговори.

Напевно мав рацію Длугош, вважаючи, що бездіяльність та повільність Ізяслава привела до того, що союзники покинули його, не діждавшись походу на Київ⁸³. Зібраних військ було достатньо, щоби розгромити суздальські дружини. Правда, нелігитимність прав на київський престол Ізяслава Мстиславича була настільки очевидною, що на переговорах послі Болеслава Кучерявого та уторців цього питання не ставили. Мова йшла про мир на умовах збереження за Ізяславом Волині та Новгороду: “а быста вы седела в Киеве, ... а Изяславу осе его Володимир готов, а се его Луческѣ а што его городов, ать сидить в том, ать онамо к Нову городу Великому, ать возворотить Гюоги даны их вси”⁸⁴. Юрій Довгорукий зажадав перш за все відходу іноземних військ. З Ізяславом Мстиславичем залишилися тільки загін німецьких лицарів.

На переговорах найбільша суперечка точилася навколо новгородських данин. Вячеслав Володимирович радив Юрію Довгорукому повернути захоплені данини у Подвинні і тим самим залишити Новгород у руках Ярослава Ізяславича. Найбільш активно проти цього виступав Юрій Ярославич, нащадок Святополка Ізяславича, який, скориставшись з усобиці, захопив Туров і тепер з допомогою Юрія Довгорукого намагався зберегти за собою “отчину”. Нарешті Юрій Довгорукий перевав переговори і рушив до Луцька.

Попереду йшли суздальські дружини Ростислава Юрійовича та Андрія Боголюбського з половцями. Ніч застала їх біля Муравиці. Вночі знялася тривога і половці з воєводою Жирославом почали втікати. З великими зусиллями Юрійовичі зуміли зібрати військо і стали біля Дубна⁸⁵.

⁸² ПСРЛ. Т. 1. Стб. 323; Т. 25. С. 46.

⁸³ Jana Dlugosza Roczniki. Ks. 5. S. 30.

⁸⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 387–388.

⁸⁵ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 2. Ч. 2. С. 13.

Луцьк обороняв Володимир Мстиславич. Цей князь не завжди заслужено отримує негативні оцінки у дослідників, які знаходяться під впливом неприхильного до нього літописання. Але у подіях 1146 р. він проявив себе мужньою людиною, а зимою 1150 р. при обороні Луцька ще й непоганим полководцем. Коли до міста підійшла дружина Андрія Боголюбського, Володимир негайно вислав піхоту і не дав суздальцям розвернутися у бойові порядки. Ростислав, Борис та Мстислав Юрійовичі, які підходили з своїми дружинами, ще не були готові до бою, і луцький гарнізон був близьким до того, щоби повністю знищити дружину Андрія Боголюбського. Сам Андрій Юрійович потрапив у пастку на плотині, “Коня его двома копії прокололи і одним в передню луку ударили, а з городу каменії великое на него метали. Єдин же німець намірився его рогатиною вдарити, але Андрій ускорив мечем оную пресічи”⁸⁶.

Ціною великих втрат дружина Андрія Боголюбського зуміла вистояти, що дозволило решті війська розвернутися. Але Луцьк вперто оборонявся. На його стінах була метальна артилерія, у гарнізоні — німецькі ландскнехти. Облога почалася 8 чи 17 лютого 1150 р. і тривала безперервно три тижні. Юрій Довгорукий не давав гарнізону без бою брати воду з річки, у такий спосіб намагаючися зламати його волю до опору.

Ізяслав Мстиславич виступив на допомогу Луцьку. Дорогу йому заступив галицький князь, який продовжував безрезультатно облягати Шумськ. Володимирко запропонував посередництво на переговорах з Юрієм Довгоруком. Проти миру активно інтригували Ростислав Юрійович та туровський князь Юрій Ярославич. Андрій Боголюбський схилив батька на користь компромісу. Юрій відмовлявся від перехоплених новгородських данин і тим самим погодився на те, щоб новгородським князем залишився Ізяслав Ярославич. Східна межа волинських володінь Ізяслава Мстиславича встановлювалася по Гориню. Волинські князі визнавали Юрія київським князем і своїм сюзереном⁸⁷.

Важливий Пересопницький уділ Юрій Довгорукий вирішив використати як плацдарм для поступового відвоювання Волині. Він садив туди по черзі своїх синів Гліба (1149–1150), Мстислава (1150) та Андрія Боголюбського (1150–1151). Причому останній з Пересопниці контролював і Туровську землю, сили якої теж були спрямовані проти Мстиславичів. Весною 1150 р. тут зустрілися Юрій Довгорукий і Мстислав Ізяславич. Ізяслав зажадав повернення всієї військової здобичі, взятої після переяславської битви. Київські бояри, які відступили з Ізяславом на Волинь, були у цьому зацікавлені. Але здобич уже мала нових господарів і суздальські дружинники не думали її віддавати. Юрій не зміг виконати своєї обіцянки. Волинський князь відповів гнівним посланням. Вячеслав Володимирович вступився за племінника. Щоб брат не плутався у нього під руками, Юрій Довгорукий відіслав його у Звенигород Київський.

Обидві сторони стали готуватися до продовження війни. Володимир Мстиславич спішно виїхав до двору Гейзи II. Союз з угорцями було знову скріплено шлюбом наймолодшого з Мстиславичів із дочкою бана Хорватії Белуша (1141–1157)⁸⁸. Белуш був не просто обним з найбільших баронів Угорського королівства. Його

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 325–326.

⁸⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 407–408.

брат Урош I Молодший був великим жупаном Зети. Їх сестра Ілона була матір'ю короля Гейзи II, а сам Урош II був опікуном короля у його молоді роки. Брати зберігали великий вплив при угорському дворі. Війна з Візантією, яка на цей раз підтримала чергові претензії Бориса Калмановича на угорський трон, завадила Гейзі II особисто виступити на допомогу волинському князю, але угорська допомога була прислана.

Війна розпочалася далеко від Волині. Союзні Юрію Довгорукому половці здобули Торчеськ. Чорні клобуки були союзниками волинського князя. Одночасно новгородці невдало пробували здобути Ростов. Поява волинсько-угорського війська під стінами Пересопниці застала Гліба Юрійовича зненацька. Він спочатку пробував зачинитися у місті, а потім, відчуючи ворожість місцевого населення, здався. У Пороссі на волинського князя чекали чорні клобуки. З Торчеська Гліба відпустили у Київ: “поѣди же, брате къ отцу своему, а то волость моего и моя по Горину”⁸⁹, за явив Ізяслав, займаючи Дорогобузько–Пересопницьке князівство.

Юрій Довгорукий спішно покинув столицю і зайняв Городець Остерський, де суздальці створили потужну військову базу. У Київ він послав Вячеслава Володимировича, але той не був прийнятий киянами і заховався у Вишгороді. Ізяслав Мстиславич спішив. Він послав з Канева сина Мстислава з чорними клобуками прогнати з Переяслава Ростислава Юрійовича, а сам з угорцями оволодів Білгородом, що відкрило йому шлях на Київ і столичні брами, де вже встигли стати невдоволеними від напливу суздальської знаті⁹⁰. Війська нового свата і союзника Юрія Довгорукого галицького князя Володимирка Володаревича вже марширували на Київ через Болохів і Мунарев.

Ростислав Юрійович зумів відкинути авангард — дружину турпеїв та завадити переправі волинян. На допомогу з Городця Остерського до нього спішив Андрій Боголюбський. У цей момент Мстислав отримав повідомлення від батька про марш галицького війська. Домовившись з дядьком Вячеславом, до якого він їздив у Вишгород, Ізяслав Мстиславич об'єднав всі свої сили, дочекався підходу Мстислава з чорними клобуками і рушив проти Володимирка.

Галицькі полки пройшли Стугненський рубіж і стали на р. Ольшанці⁹¹. Їх чисельність потрясла союзників волинського князя. Першими повернули коней половці. За ними почали відступати кияни. Далі і чорні клобуки, які стояли на правому крилі також покинули військо. З волинянами залишилися тільки угорці. В таких умовах Ізяслав не рішився на битву і відійшов до Києва.

До столиці вже підходив Юрій Довгорукий з чернігівцями. Вячеслав Володимирович поспішно втік у Вишгород. Тверезо оцінюючи становище, волинський князь став відходити на Волинь через древлянську землю. У столицю з двох сторін вступали галицькі та чернігівські полки. В погоню за волинянами послали Святослава Всеволодовича та Бориса Юрійовича, які дійшли аж до Чорного лісу. Волиняни палили мости і залишали лучників, які не давали без бою переправлятися. У Дорогобужі було залишено Мстислава Ізяславича.

28 серпня 1150 р. Юрій Довгорукий бенкетував у Києві з своїми союзниками з нагоди перемоги. Володимирко Володаревич і Мстислав Юрійович негайно висту-

⁸⁹ ПСРА. Т. 2. Стб. 396.

⁹⁰ ПСРА. Т. 2. Стб. 406.

⁹¹ *Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Ч. 2. С. 19.*

пили на Волинь. Мстислав Ізяславич не зумів утримати Дорогобуж і відступив до Луцька. Галицьке військо простояло чотири дні під Луцьком і відступило. 5 вересня Переяслав атакували союзні волинському князю половці. Осінь відкрила нову хвилю переговорів. Але обидві сторони залишалися непримиренними. Коли посол волинського князя боярин Андрій покидав Київ, Юрій Довгорукий пригрозив дати його князеві таку волость, яку той дав Ігореві Ольговичу.

Але продовжувалися тільки бої на галицько-волинських кордонах. Гейза II сам атакував Володимирка, як тільки-но дозволили обставини на візантійсько-угорській війні. Володимирко мусив покинути свій обоз під Белзом і тільки з кінною дружиною виступити на допомогу Перемишлю. Угорці здобули Сянок. Володимирко був хитрим політиком. Через своїх емісарів він пообіцяв естергомському архієпископові навіть перейти у католицький обряд і приєднати до його діоцезу перемиську і галицьку кафедри. Духовенство змусило Гейзу II піти на переговори.

Зиму 1150–1151 рр. обидві сторони провели у гарячкових приготуваннях. Володимирко шукав союзників у Польщі. Длугош у своїй праці, яка у частині, що стосується XII ст. грішить поважними хронологічними помилками, подав, що у 1151 р. Володимирко видав дочку Анастасію за краківського князя Болеслава Кучерявого. Наречену з багатим приданим провів до Кракова сам батько, весільний бенкет тривав кілька днів і був ознаменований лицарськими турнірами⁹². Анастасія народила двох синів: Болеслава (1156) та Лешка (1158) і, коли вона померла, польський князь відмовився одружитися вдруге і зостав вдівцем. За прикладом брата і Мешко Старий одружився з другою дочкою галицького князя Євдокією, яка прожила не довго і не мала синів⁹³. Ці відомості не узгоджуються з іншими джерелами. Деякі дослідники, слідом за Є. Перфецьким⁹⁴, бачать у цьому фрагменті сліди втраченого перемишльського зведення. З сучасних дослідників найбільш послідовно захищає вірогідність приведених свідчень Ю. Лимонов⁹⁵. З інших джерел відомо, що Болеслав Кучерявий був одружений двічі. Першою його дружиною була Верхуслава, дочка Всеволода Мстиславича. Від цього шлюбу народився Болеслав (1156–1172). Другу дружину звали Марія або Анна. Вона була матір'ю Лешка. Якщо Анна (Марія ?) тотожна Анастасії Длугоша (що цілком допустимо з огляду на два імені кожної Рюриківни), то цей шлюб мав місце десь після 1156–1157 рр. Що стосується познанського князя Мешка, то між 1151–1154 рр. він одружився з дочкою Ізяслава Мстиславича Євдокією, з якою мав трьох синів⁹⁶. Таку інтерпретацію польських джерел, слідом за О. Бальзером та М. Баумгартенем, прийняв В. Пашуто⁹⁷, з чим можна погодитися. Таким чином можна стверджувати, що боротьбу за позицію Польщі зимою 1150–1151 рр. волинський князь виграв. Підтверджує такі висновки і шлюб Мстислава Ізяславича з дочкою Болеслава Кривоустого Агнешкою (1137 – після 1188), який також відбувся у цей період⁹⁸. Якщо Володимиркові і вдалося видати

⁹² Jana Dlugosza Roczniki. Ks. 5. S. 35.

⁹³ Id., S. 43, 49, 35.

⁹⁴ Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс // Записки НТШ. Т. 151. 1931. С. 21–38.

⁹⁵ Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках. Москва, 1978. С. 63–64.

⁹⁶ МРН. Т. 2. Р. 379; Т. 3. Р. 634, 479.

⁹⁷ Пашуто В. Т. Внешняя политика. С. 157, 332, 422.

⁹⁸ МРН. Т. 3. Р. 4.

якусь дочку за польського князя, то ним міг бути тільки Генріх. Після нього не залишилося нащадків, а про його дружину також немає відомостей⁹⁹.

Зимою 1151 р. до Володимирка перейшов берестейський князь Володимир Андрійович. Знахідка граффіті на стіні Софіївського собору С. Висоцьким, практично не залишає сумнівів, що причини поведінки цього князя криються у його родинних зв'язках — він був зятем найактивнішого з Ольговичів — Святослава¹⁰⁰.

Весною 1151 р. до Ізяслава Мстиславича прибув з Угорщини брат Володимир. З ним прийшло 10–тисячне військо, яке очолив королевич Стефан. З Городна підійшла дружина Бориса Всеволодовича. Волинський князь негайно обложив Пересопницю, спаливши її околиці і зайнявши Мильськ. Тут до нього підійшли із своїми дружинами київські бояри, невдоволені правлінням Юрія Довгорукого. Володимирко Володаревич відразу зібрав свої полки і з'єднався з Володимиром Андрійовичем, якого посадив у захопленому Бужеську.

На раді, зібраній волинським князем, було вирішено продовжити боротьбу. Для оборони Володимира було залишено Володимира Мстиславича (останній незабаром догнав волинське військо і приєднався до нього), для оборони Луцька — Святополка Мстиславича. Решта війська виступила під Дорогобуж, залишивши в тилу Пересопницю. Дорогобуж здався. Слідом за ним здався і Корець. До Андрія Боголюбського тим часом підійшли дружини Володимира Андрійовича та пороського князя Василька Ярополчича. Вони з'єдналися біля Мильська, переправилися через Горинь і рушили слідом за Ізяславом Мстиславичем. За ними йшли галицькі полки Володимирка Володаревича.

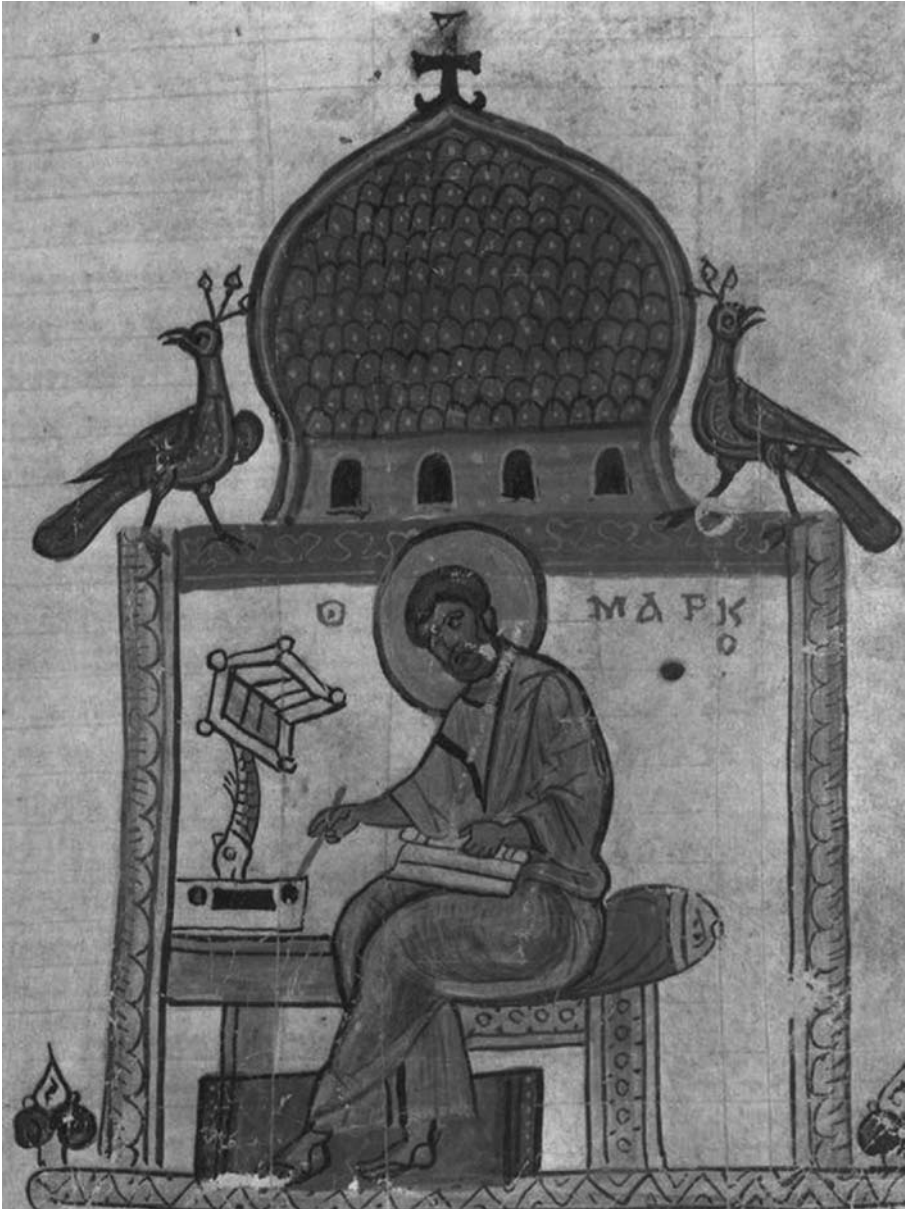
Повторилася історія попереднього року. Галицьке військо йшло за волинським, яке наступало на Київ.

Становище волинського князя виглядало безнадійним, але він продовжував марш на Київ. Волиняни перейшли Случ і Чортів ліс та досягли Ушеська. Перейшовши Ушу, Ізяслав Мстиславич був готовий дати бій галицьким полкам. Однак київські бояри переконали його в необхідності скоріше досягнути столиці. Коли Володимирко з Андрієм Боголюбським підійшли до Случі, їх зустріли заслони з волинських лучників. Бій тривав три години і грозив перерости у генеральну битву, але Ізяслав Мстиславич вирішив продовжити марш, вступаючи у битву з галичанами тільки при крайній необхідності. Сили ж Володимирка були розтягнені на марші і він також не хотів ризикувати. У випадку невдачі під Білгородом волинський князь мав намір пробиватися до чорних клобуків. Волиняни продовжували йти на Київ. Військо Володимирка Володаревича по п'ятах йшло за ними і волинська сторожа вночі бачила вогні галицького війська.

Білгород обороняв Борис Юрійович. Між ним і волинським князем лежало Пересопницько–Дорогобужське князівство, яке тримав Андрій Боголюбський. Не отримуючи від брата ніяких звісток, Борис покійно пиячив з дружиною. Першою до Білгорода підійшла дружина Володимира Мстиславича. При звуках труб противника, будучи достатньо п'яним, Борис Юрійович втік з міста, не приймаючи бою, хоча мостник встиг розметати міст, а така потужна фортеця як Білгород могла ще довго оборонятися.

⁹⁹ *Войтович Л. В.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 34.

¹⁰⁰ *Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI–XVII вв. Киев, 1985. С. 25–31.

Євангеліст Марко. Добрилове євангеліє. 1164 р.
Російська держана бібліотека

Ізяслав Мстиславич залишив брата обороняти Білгород, а сам продовжив марш на Київ. Приблизно до столиці, Борис Юрійович наробив паніки. Йому допомагали кияни, поширюючи плітки про розгром галицького війська. Юрій Довгорукий зібрав своїх прихильників і, переправившись на лівий берег, сховався у сильно укріпленому Городці Остерському. Ізяслав вступив у столицю і відзначив своє повернення гучним бенкетом для волинян і уторців¹⁰¹.

Довідавшись про те, що Ізяслав Мстиславич здобув Київ, Володимирко Володаревич спересердя вичитав Андрієві Боголюбському: “Не розумію, як це княжить сват мій: рать іде до нього з Волині, як про це не дізнатися. І ви, сини його, сиділи один у Пересопниці, а другий в Білгороді, — як же не устерегли? Якщо так княжите з батьком своїм, то управляйтеся самі як хочете, а я не можу один іти на Ізяслава: він хотів вчора зі мною битися, ідучи на вашого батька, а на мене обертаючись, тепер же у нього вся Руська земля, я не можу один на нього їхати!”

Галицька рать рушила назад. Обложивши Мическ, Володимирко Володаревич зажадав викупу. Жителі міста знімали свої гривни та прикраси з жінок.

Долю Мическа розділили і інші волинські міста. Андрій Боголюбський з Володимиром Андрійовичем через Давидову Боженку прорвалися до Городця Остерського¹⁰².

Щоб позбавити Юрія Довгорукого будь-яких легітимних підстав на київський престол, Ізяслав Мстиславич помирився з дядьком Вячеславом, якого офіційно проголосили київським князем. Волинські війська залишилися до кінця усобиці, яка завершилася розгромом Юрія Довгорукого на р. Руті 12 травня 1151 р. 17 липня 1151 р. він погодився на умови, продиктовані переможцями. У цій війні особливо відзначилася дружина городенського князя.

Володимир Андрійович також капітулював перед Ізяславом, був прощений і отримав Дорогобузьке князівство. Коли Мстислав Ізяславич повертався із союзним військом, дорогобузький князь вийшов йому назустріч. Розповівши про розгром Юрія Довгорукого (все відбувалося до битви на р. Руті), він влаштував бенкет, а сам попередив Володимирка. Галицький князь раптово напав на уторців, перебивши і взявши у полон значну частину війська, яке поспішно втекло у Луцьк¹⁰³.

На початку 1152 р. Ізяслав Мстиславич обложив Городець Остерський. Місто було здане, а гарнізон виведений. Щоб позбавити Юрія Довгорукого опорної бази, укріплення були повністю зруйновані¹⁰⁴. Дорогобузьке князівство отримав Володимир Мстиславич, а Володимира Андрійовича було переведено у Пересопницю. Ізяслав знову зібрав волинські полки, туровську дружину та чорних клобуків. Під Ярославом це військо з'єдналося з уторцями, яких очолював сам король Гейза II. Володимирко не зміг зашкодити переправі через р. Сян і зачинився у Перемишлі. Прикинувшись пораненим, через підкуплених уторських магнатів галицький князь почав переговори з уторським королем. Останній дав себе вмовити і повірив у черговий раз клятві Володимирка на хресті св. Стефана, найбільшій святині уторського королівства. За умовами цього миру окрім контрибуції, відмови від підтримки Юрія Довгорукого і визнання своїми сюзеренами Вячеслава Володимировича і

¹⁰¹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Ч. 2. С. 25.

¹⁰² ПСРА. Т. 2. Стб. 416.

¹⁰³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 2. Москва, 1988. С. 479.

¹⁰⁴ ПСРА. Т. 2. Стб. 446.

Ізяслава Мстиславича, галицький князь мав повернути зайняті ним порубіжні міста Бужеск, Шумськ, Тихомль, Вигошів та Гнойницю¹⁰⁵.

Галицький князь Володимирко Володаревич був чистим прагматиком в політиці. Клятви особливого значення для нього не мали. “Бог ангела перевіряти не пошлее”. Волинських посадників не пустили у захоплені міста. Розлючений Ізяслав Мстиславич не міг відразу покарати давнього противника. Вилазка Юрія Довгорукого на Чернігівщину, підтримана Святославом Ольговичем, вимагала його присутності на Лівобережжі. Тільки придушивши цей виступ і прогнавши суздальців, він послав до галицького князя боярина Петра Бориславича. Боярин пригрозив галицькому князеві наступом київського і угорського війська у випадку невиконання ним умов Перемиського миру. Володимирко зухвало відповів, що він спочатку повинен відімести Ізяславу за те, що той навів на його землю іноземців. Коли ж київський боярин нагадав про клятку на хресті св. Стефана, галицький князь, посміхаючися, пояснив, що такий маленький хрестик його не зможе зупинити. Коли київський боярин покидав Галич, Володимирко, дивуючися з його наївності пішов у двірцеву церкву. Але доля виявилася до нього жорстокою. Вийшовши з церкви, він раптово був скошений паралічем. Сподіваючися якось повернути до життя помертвілі органи, лікарі приготували йому купіль з окропу. Нічого не допомогло. Ввечері князеві стало гірше, а вночі він помер. Наступного дня, Ярослав Осмомисл прийняв київського посла, якого затримали під Галичем, і запевнив у готовності виконувати умови миру¹⁰⁶.

Але це була тільки тактична хитрість галицьких бояр¹⁰⁷. Тому у 1153 р. Ізяслав Мстиславич знову виступив на Галич. У поході взяли участь волинська дружина Святополка Мстиславича, дорогобузька дружина Володимира Мстиславича, пересопницька дружина Володимира Андрійовича, підкріплені смоленськими та чернігівськими дружинами. Галицька рать зустріла їх біля Теревовлі. Ярослав Осмомисл, який через вроджену травму ноги або спадкову хворобу не брав участі у бойових діях, залишився у Теревовлі. Можливо, що галицькі бояри не дали своєму князеві, який був єдиним спадкоємцем Володимирка, взяти участь у битві, побоюючися переходу Галицької землі до іншої династії у випадку його загибелі.

Битва тривала цілий день. Лівий фланг галицького війська, проти якого діяв сам Ізяслав Мстиславич, був повністю розбитий і немало галичан здалося у полон. Але і лівий фланг волинян потерпів поразку і був розсіяний. Тоді київський князь вдався до хитрощів. Він велів підняти над своїм станом захоплені галицькі стяги і частина галичан, які поверталися після переслідування волинян, потрапили в його руки. Становище переможців, однак, залишалось непевним. Волинські полки розсіялися, а кияни та чернігівці понесли значні втрати. Число полонених було значним, а з Теревовлі міг підійти Ярослав Осмомисл. І тоді київський князь наказав перебити полонених, залишивши у живих тільки найзнатніших бояр, і відступив на Волинь¹⁰⁸.

Розбивши галицького князя, Ізяслав Мстиславич мусив допомогти Гейзі II у його війні проти Візантії. Угорський король воював у союзі з чехами, боснійцями

¹⁰⁵ ПСРА. Т. 2. Стб. 454.

¹⁰⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 2. Москва, 1988. С. 484–486.

¹⁰⁷ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 77.

¹⁰⁸ ПСРА. Т. 1. Стб. 340–341; Т. 2. Стб. 465–468.

та київським князем, який прислав “скіфів”. Під останніми, напевно, слід бачити волинян. Від стріли “скіфа” загинув 41-річний Борис Калманович, який протягом 25 років намагався здобути угорський престол. Війна закінчилася у 1156 р., уже по смерті Ізяслава Мстиславича.

На Волині сталися зміни. Ще у 1152 р. Ізяслав Мстиславич передав Володимир братові Святополку, який залишив за собою і Луцьке князівство. У 1154 р. Святополк Мстиславич помер і старшим з волинських князів став Володимир Мстиславич, а Луцьке князівство отримав Ярослав Ізяславич, змушений залишити Новгород. Саме Володимир Мстиславич і посилав “скіфів” на допомогу угорському королю. По смерті Ізяслава Мстиславича та Вячеслава Володимировича Юрій Довгорукий 20 березня 1155 р. знову став київським князем. Цьому передувала втрата Переяслава Мономаховичами через нерозумну політику Ростислава Мстиславича, який по смерті Ізяслава заступив його місце біля Вячеслава. Мстислав Ізяславич виїхав на Волинь. Туди ж виїхав і київський митрополит Климент Смолятич. Володимир Мстиславич надав племінникові Пересопницьке князівство, перемістивши Володимира Андрійовича у Берестя.

Літом 1155 р. Юрій Довгорукий послав проти Мстислава Ізяславича туровського князя Юрія Ярославича. Одночасно посла київського князя заохотили зять великого князя Ярослава Осмомисла вторгнутися на Волинь з півдня. Мстислав не втримався у Пересопниці і відступив до Луцька, звідки виїхав по допомогу у Польщу. Сюзерен Волині Володимир Мстиславич злякався такого розвитку подій і також приєднався до галицької рати, яка прямувала до Луцька. Фактично це означало капітуляцію. Але Юрій Довгорукий не зумів виступити з Києва, занепокоєний поведінкою чернігівського князя. Туровський князь, якого змусили поступитися з Турова на користь Бориса Юрійовича, перестав проявляти активність. Ярослав Осмомисл вступив у переговори за участю волинського князя. Компромісний луцький мир 1155 р. позбавив Мстислава Ізяславича тільки Корця з округою.

У 1156 р. пересопницький князь вирішив поквитатися перш за все з дядьком Володимиром, який зрадив племінників. Він раптово здобув Володимир і захопив сім'ю свого сюзерена, а його самого прогнав в Угорщину. Тоді Юрій Довгорукий наказав зятеві здобути Володимир і передати його Володимирові Андрійовичу. Галицьке військо обложило волинську столицю. А Володимир Андрійович взявся завойовувати Забужжя. він обложив Червен. У відповідь на пропозицію здати місто, черв'яни відкрили стрільбу зі стін. Однією стрілою було поранено в горло берестейського князя. Облога ж Володимира, яка тривала 10 днів, закінчилася поразкою галицького війська під час вилазки Мстислава¹⁰⁹. Юрій Довгорукий, який підійшов на допомогу зятеві, не ризикнув відновити облогу, а відступив до Києва. По дорозі він поставив дорогобузьким князем Володимира Андрійовича. Спроби Мстислава Ізяславича вибити останнього з Погориння закінчилися безрезультатно. Дорогобузьке князівство фактично відійшло до Києва.

Зрозуміло, що волинський князь без вагань приєднався до коаліції князів, яку збирав проти Юрія Довгорукого чернігівський князь Ізяслав Давидович. Юрій Довгорукий помер 15 травня 1157 р., через п'ять днів після того як на бенкеті у осьменика Петра йому підсипали трутизну. Кияни зустріли цю новину розправою з

¹⁰⁹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 100.

суздальськими дружинниками, які отримали тут бенефіції¹¹⁰. Київський престол зайняв Ізяслав Давидович.

Становище на Волині стабілізувалося. Сюзереном Волині залишався Мстислав Ізяславич. Його брат Ярослав утримував Луцьке князівство. У 1157 р. було виділено Шумське князівство, яке отримав наймолодший з братів Ярополк Ізяславич (1157–1168). Васалами волинського князя також залишалися городенські князі. Дорогобузький князь Володимир Андрійович також, напевно, мусив у новій ситуації визнати себе васалом сюзерена Волині. Відносини з київським князем склалися якнайкращі. Волинська дружина навіть взяла участь в усобиці за Чернігів. Виконуючи попередні домовленості з волинськими та смоленськими Мономаховичами, Ізяслав погодився передати Туров Володимирові Мстиславичу.

Туровською землею знову опанував Юрій Ярославич, прогнавши сина Юрія Довгорукого Бориса. Згідно рішень Любецького снему ця земля мала належати нащадкам Ізяслава Ярославича, старшим з яких і був цей князь. Його підтримували бояри і дружинники Ізяславичів, які тримали бенефіції у туровських волостях, а також населення міст. Проти Турова виступили київські та чернігівські полки, очолені самим Ізяславом Давидовичем, смоленські та полоцькі війська, очолені Рюриком Ростиславичем, дружина Володимира Мстиславича, луцька дружина з князем Ярославом Ізяславичем, дорогобузька дружина з Ярополком Андрієвичем, молодшим братом дорогобузького князя, та галицька рать. Десять неділь обороняв Туров Юрій Ярославич, відбиваючи приступи та роблячи вилазки і постійно просячи київського князя: “Брат! Прийми мене до себе в любов!” Почалася осінь, пішла пошесть на коней і величезне військо мусило відступати від Турова¹¹¹.

Мстислав Ізяславич не приймав участі у поході на Туров. Його увагу займали польські проблеми. Одинакова позиція у польському питанні привела до поступового зближення позицій галицького і волинського князів. Претендент на галицький престол Іван Ростиславич по смерті Всеволода Ольговича знайшов притулок у його брата Святослава. У скрутний момент у 1147 р. за 12 гривень золота і 200 гривень срібла він зрадив свого сюзерена. Але смоленський князь відмовився від його послуг і той перейшов до Юрія Довгорукого, без успіху воюючи на новгородських рубежах. Як тільки сватом Юрія став Володар, нещасного ізгоя посадили у тюрму. Ярослав Осмомисл зажадав його видачі. Івана Ростиславича в оковах привезли до Києва. Проти видачі виступив митрополит і в'язня повезли назад. Щоб розрушити союз київського і галицького князів, Ізяслав Давидович відбив в'язня. Тепер Ярослав Осмомисл знову зажадав видачі цього князя. Його підтримали послы всіх волинських князів, а також їх союзники поляки та угорці. Ізяслав відмовився, а князь Іван Ростиславич підняв населення бирладської волості, яка колись входила до його князівства і рушив на північ.

У відповідь Ярослав Осмомисл об'єднався з волинськими князями і став готуватися до походу на Київ. Чернігівські князі зайняли двозначну позицію, але впертий Ізяслав Давидович рушив з племінником вщизьким князем Святославом Володимировичем та половцями проти галицько–волинського війська. 12 днів він простояв під Білгородом, очікуючи сприятливих звісток від Івана Берладника. Але той не зумів пройти середньодністровську лінію оборони. Між тим Мстислав Ізяславич

¹¹⁰ ПСРА. Т. 2. Стб. 489–490.

¹¹¹ Грушевський М. Історія України–Руси. Т. 2. Київ, 1992. С. 308.

порозумівся з чорними клобуками, які покинули київського князя і запалили його стан¹¹². Ізяслав Давидович мусив втікати, а до Києва підійшли волинські війська. Київським князем став старший з Мономаховичів — Ростислав Мстиславич, який мусив передати волинському князеві Білгород, Торчеськ і Трипілля¹¹³. З того часу волинські князі намагалися контролювати болохівські та пороські волості.

У 1161 р. дружини луцького та дорогобузького князів допомагали Ростиславові Мстиславичу приборкати виступ Ізяслава Давидовича та його союзника вщизького князя. Врешті, коли колишній київський князь обложив свого противника у Білгороді, на допомогу виступив сам сюзерен Волині. Ізяслав Давидович був поранений під час відступу, потрапив в полон і помер¹¹⁴. Знову долю київського престолу вирішив волинський князь.

Напевно через це Ростислав Мстиславич тихцем пробував ослабити волинського князя. У 1160 р. Білгород було передано Мстиславові Ростиславичу, а у 1162 р. Трипіль з чотирма іншими містами віддано в уділ Володимирові Мстиславичу¹¹⁵. В довершення всього Давид Ростиславич захопив Торчеськ і ув'язнив волинського посадника Вишка¹¹⁶. П. Толочко помилково вважав, що Торчеське князівство у 1161 р. тримав Рюрик Ростиславич, на тій підставі, що саме цей князь привів з Володимиром Андрійовичем під Білгород торків і берендеїв¹¹⁷. Однак торки і берендеї могли приєднатися до дорогобузького князя як васала Мстислава Ізяславича, а Давидові не потрібно було захоплювати Торчеськ, як би ним володів його рідний брат. Якраз через цей вчинок Давида волинський князь не витримав і виступив проти Ростислава Мстиславича. Під Пересопницею волинський князь зіткнувся із супротивом Володимира Андрійовича. Змусити силою дорогобузького князя взяти участь у поході на Київ не вдалося. Однак київський князь вирішив за краще помиритися з волинським князем. У 1163 р. він повернув Мстиславові Білгород і Торчеськ, а за Трипіль дав Канів. Мстислав передав Торчеське князівство своєму племінникові Василькові Ярополчичу.

Саме стійка позиція у Пороссі і підтримка тамтешніх дрібних князів, які приєдналися до волинських князів, забезпечили Мстиславові Ізяславичу здобуття київського престолу після смерті Ростислава Мстиславича у 1167 р. Цікаво, що ставши київським князем, Мстислав Ізяславич зберіг за собою Волинь. У 1168 р. луцький та дорогобузький князі брали участь у поході на половців. 7 березня 1168 р. у Бужеську помер шумський князь Ярополк Ізяславич¹¹⁸. Його уділ перейшов до сина Василька.

Невдоволені правлінням Мстислава були перш за все Ростиславичі, які хотіли збільшити свої володіння у Київській землі і посадити на київський стіл брата Романа, та дорогобузький князь Володимир Андрійович, який хотів бути сюзереном Волині. Вони і стали організаторами коаліції проти Мстислава Ізяславича. Ці князі самі звернулися до Андрія Боголюбського, який давно плекав надію на відрив від

¹¹² ПСРА. Т. 2. Стб. 501.

¹¹³ ПСРА. Т. 2. Стб. 502.

¹¹⁴ ПСРА. Т. 9. С. 220.

¹¹⁵ ПСРА. Т. 2. Стб. 521.

¹¹⁶ ПСРА. Т. 2. Стб. 519.

¹¹⁷ Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва, 1975. С. 47.

¹¹⁸ ПСРА. Т. 2. Стб. 528.

Киева. До коаліції ввійшли 10 князів: дорогобузький князь Володимир Андрійович, овруцький князь Рюрик Ростиславич, вишгородський князь Давид Ростиславич, трипільський князь Мстислав Ростиславич, смоленський князь Роман Ростиславич, переяславський Гліб Юрійович, його брат пороський князь Всеволод Юрійович та племінник остерський князь Мстислав Ростиславич, сіверський князь Олег Святославич та його брат Ігор Святославич. На допомогу їм прийшла суздальська рать очолена Мстиславом Андрійовичем. Військо коаліції зібралось під Вишгородом і стало наступати на Київ. Цікаво, що пороський князь Михайло Юрійович не повірив в успіх коаліції і був посланий з чорними клобуками на допомогу Романові Мстиславичу у Новгород, але був перехоплений і через зраду торків мусив здатися.

Мстислав Ізяславич вирішив обороняти Київ до підходу волинських полків. Військо коаліції стало на Дороговичі поблизу церкви св. Кирила і три дні безуспішно штурмувало столицю. Тим часом київські бояри Петро Бориславич, Нестор Жирославич і Яків Дегеневич вступили в таємні переговори з Давидом Ростиславичем. Пройшло три неділі. Волинське військо вже вступило у Київську землю. Князі-фрондери готові були розбігатися, але, отримавши звістку від бояр-зрадників, Гліб Юрійович, який був поставлений Андрієм Боголюбським на чолі цієї рати, рішився на останній приступ. Він кинув військо на Гору, щоби зв'язати Мстиславові сили, а сам з дружиною та чорними клобуками ровом пройшов навколо, був впущений через відкриті ворота і вдарив оборонцям з тилу¹¹⁹.

Дружинники силоміць змусили Мстислава Ізяславича покинути Київ. Багато його соратників загинуло або потрапило в полон. Серед них воевода Дмитро, двірський Олександр, суддя Родіон, бояри Собислав Жирославич, Іванко Творимирич та інші. Чорні клобуки переслідували князя до Василева. За Василевом стояли волинські війська з Ярославом Ізяславичем. З'єднавшись з ними Мстислав відступив на Волинь.

8 березня 1169 р. військо коаліції здобуло Київ. Переможці грабували і палили столицю Русі. Брالی в полон містичів, насилували жінок, не щадили навіть храмів. Берендеї запалили Печерський монастир¹²⁰. Такого погрому столиця ще не бачила. Як справедливо зауважив М. Грушевський "ціла хмара українських князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника"¹²¹.

Глибокою осінню 1169 р. Мстислав Ізяславич, зібравши володимирські, луцькі, шумські і буські дружини, з братом Ярославом Ізяславичем та городенським князем Глібом Всеволодовичем, рушив проти дорогобузького князя. На допомогу йому підійшли і галичани. Все Дорогобузьке князівство було зайняте і сплюндроване. Сам Дорогобуж вистояв¹²².

28 січня 1170 р. дорогобузький князь Володимир Андрійович помер. Містичі впустили у фортецю Володимира Мстиславича, який негайно прогнав вдову-княгиню та прихильників її мужа. Вдова з тілом дорогобузького князя рушила до Києва, причому дружинники покійного князя не ризикнули ввійти до столиці. І тільки печерський ігумен Полікарп та клірики вишгородського собору св. Бориса

¹¹⁹ ПСРА. Т. 9. С. 237.

¹²⁰ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 89–90.

¹²¹ Грушевський М. Історія України–Руси. Т. 2. С. 196–197.

¹²² ПСРА. Т. 2. Стб. 546–547.

і Гліба відвезли тіло Володимира Андрійовича у Андріївський монастир, де його поховали 21 лютого 1170 р.¹²³

Володимир Мстиславич присягнув волинському князеві, визнавши себе васалом племінника і цим зберіг Дорогобуж. Мстислав Ізяславич здобув Торчеськ і вступив у Київ, покинений Глібом Юрійовичем. З волинськими, городенськими і турівськими дружинами він обложив Вишгород, у якому зачинилися Ростиславичі. З галицькими полками Мстислав спокійно чекав на підхід Гліба і половців, не сумніваючися у своїй перемозі. Але Давид Ростиславич зумів підкупити галицького воєводу Костянтина Сірославича¹²⁴. Той заявив, що отримав наказ свого князя стояти під Вишгородом не більше п'яти днів. Розлючений Мстислав Ізяславич зіслався на домовленість з Ярославом Осмомислом продовжувати війну, поки не буде досягнуто вигідного для обох миру. Тоді галицький боярин показав фальшиву грамоту ніби-то прислану його князем. Галицькі полки відступили від Києва. Мстислав Ізяславич хотів дати битву під Золотими воротами, але кияни вмовили його відступити. Ростиславичі з'єдналися з Глібом і обложили у Михайлові князя Василька Ярополчича. Місто було здобуте, а укріплення його зруйновані. Василько Ярополчич потрапив у полон і йому дозволили виїхати до Чернігова¹²⁵.

Мстислав Ізяславич помер у кінці літа 1170 р. “Сей князь росту був не вельми великого, але широкий плечами і міцний, як його лук ледве хто натягти міг, лицем красивий, волосся кучеряве і коротке носив, мужній був у битві, любив справедливість, хоробрості його заради всі князі його боялись і шанували, хоча часто і з жінками і дружиною веселився, але жінки, ні вино ним не володіли. Він завжди до управління і розпорядку був готовий, для чого мало спав, а багато книг читав, і в радах про управління з вельможами вправлявся, і дітей своїх сумлінно того наставляв, кажучи їм, що честь і вигода князя полягає у правосудді, правлінні і хоробрості”¹²⁶.

Перед смертю у 1170 р. Мстислав Ізяславич переконав брата Ярослава Ізяславича, з метою уникнення можливих усобиць між волинськими князями, розділити Волинь між двома гілками Волинських Мономаховичів на Східну та Західну. Молодшій гілці залишилася Східна Волинь, але сюзереном Волині став луцький князь. Це означало, що волинські князі домовилися примінути у своїй землі загальні засади успадкування земель, прийняті на Любецькому снемі¹²⁷. Щоб надалі забезпечити перевагу за своїми спадкоємцями в старшинстві серед волинських князів, Ярослав Мстиславич свідомо пішов на роздроблення Західної Волині. Тому володимирський князь Роман Мстиславич мусив погодитись на виділення окремих уділів для своїх братів. Спочатку Берестейське князівство отримав Святослав Мстиславич (1170–1183), а потім Белзьке князівство — Всеволод Мстиславич (бл. 1180–1195). У 1180 р., напевно, ще при житті Ярослава, Дорогичинське князівство отримав Василько Ярополчич, переведений, вірогідно, з Шумська. Рівночасно вся Східна Во-

¹²³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 548; *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. Москва, 1963. С. 181–182.

¹²⁴ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. С. 175.

¹²⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 549–551.

¹²⁶ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. С. 178.

¹²⁷ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 50, 54.

линь, включаючи Дорогобузьке князівство ліквідоване у 1174 р., об'єднується під Луцьком. Все це дозволило Ярославові Ізяславичу до самої смерті залишатися сюзереном Волині і двічі на короткий час здобувати Київ (грудень 1173 — кінець лютого 1174; початок березня 1174 — кінець червня 1174).

Але по смерті Ярослава Ізяславича його сини розділили Східну Волинь між собою. Старший Інгвар отримав Луцьк, Всеволод — Дорогобуж, Мстислав — Пересопницю, а Ізяслав — правдоподібно Шумськ. Між старшими братами незабаром вибухнула усобиця. Так у 1183 р. в Луцьку вже був Всеволод Ярославич, а у 1186 р. Луцьк знову в числі володінь Інгвара Ярославича, а самого Всеволода зустрічаємо при дворі Ольговичів як вигнанця¹²⁸. Отже, після усобиці 1183–86 рр. Інгвар Ярославич ліквідував Дорогобузьке князівство, а по смерті Ізяслава в 1195 р. — і Шумське князівство, приєднавши їх безпосередньо до Луцька. На Східній Волині залишився лише один уділ — Пересопницький. Однак за цей час настільки сильнішим став Роман Мстиславич, що луцький князь мусив рахуватися з його політикою. І все ж немає ніяких підстав, щоби вважати Інгваря Ярославича васалом Романа Мстиславича, як це прийнято. Їх взаємини були скоріше розумним компромісом. Після того як в 1199 р. Роман став князем сусідньої Галицької землі, за ним на Волині залишилися Володимирське, Берестейське та Дорогичинське князівства (останні два князівства він утримав за собою по смерті їх князів, які не залишили нащадків). У Західній Волині теж залишився один уділ — Белзьке князівство, яким володів його брат Всеволод. Але і після 1199 р. сюзереном Волині залишався луцький князь Інгвар Ярославич. Його васалом був не тільки молодший брат Мстислав Ярославич, який тримав Пересопницьке князівство. Зацікавлений в допомозі і дружніх відносинах з князями Східної Волині, Роман не порушував існуючого стану речей і номінально залишався васалом Інгваря як володимирський князь. Через це у 1201–1204 рр. саме його садив Роман Мстиславич на київський престол. Зверхність Романа могла бути *de facto*, що розуміли сучасники, а *de jure* він підпорядковувався прийнятим правилам. Щоби в черговий раз не порушувати традиції успадкування, як це робили деякі його попередники, Роман Мстиславич і пропонував “добрий порядок”, за яким як “курфюрст галицький” мав би всі підстави на імператорську корону. Не добившись запровадження пропонованих змін, Роман як володимирський князь номінально залишився васалом луцького князя Інгваря Ярославича. Подібно до того як король Англії, будучи і герцогом Аквітанії, вважався васалом короля Франції і приносив відповідну присягу. Саме тому спадкоємці Романа — Данило та Василько без заперечень визнавали зверхність Інгваря Ярославича, а потім його брата Мстислава Німого¹²⁹.

Волинська земля як державно–політичне об'єднання остаточно сформувалася ще у першій третині XII ст. Старша гілка Мономаховичів, яка запанувала тут з середини XII ст., спираючись на ресурси Волинської землі, повела досить успішну боротьбу за Київ. З другої половини XII ст. конфронтація між волинськими та галицькими князями змінилася на дружні відносини, які періодами переростали у військово–політичний союз.

¹²⁸ Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів. С. 114–115.

¹²⁹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 56.

Галицька земля в кінці X – XII ст.¹

Пізніша Галицька земля сформувалася на місці колишніх хорватських князівств і на першому етапі мала кілька центрів. Київське завоювання. Утвердившись у Києві і позбувшись суперників після загибелі Ярополка Святославича, великий князь Володимир Святославович відразу ж приступив до продовження завойовницької політики батька. Напевно цього вимагала язичеська партія, яка підтримала Володимира. Крім того для боротьби з Святополком були зібрані значні сили, зокрема варязькі дружини. У 981 р. “иде Володимер на Ляхи и взя грады их Перемышль, Червен и инья грады, иже есть под Русью”². Похід київського війська йшов через Волинь. Волинські князівства, пов’язані прип’ятським шляхом з Києвом та з візантійською торгівлею, можливо до того часу вже частково залежали від Києва. У будь-якому випадку включення цих князівств до складу Русі пройшло без значного опору, слідів якого не зберегли ні літописи, ні археологічні матеріали.

Інша була ситуація з хорватськими князівствами³. Частина з них перебувала у сфері впливу Великої Моравії. Після її розпаду боротьбу за Перемишльське князівство повели Угорщина та Польща.

¹ Підготовано у 2003 р. для колективної монографії “Галицько-Волинська держава”. Публікується вперше.

² ПВЛ. Ч. 1. С. 84.

³ *Войтович А.* Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. 1993. № 5–6. С. 2–10, 57; Його ж. “Білі хорвати чи “карпатські хорвати” // Миколаївщина. Т. 1. Львів, 1998. С. 49–79; Його ж. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів, 2001. С. 195–210; Його ж. “Черв’яни” у працях І. Крип’якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 8. Львів, 2001. С. 818–822; Його ж. Перемишльське князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. Вип. 3. Львів, 2003. С. 39–50; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. С. 105–132; Його ж. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 38–45; Його ж. Карпатские хорваты // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. 2005. Вып. 1. С. 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua*. 2006. Санкт-Петербург, 2006. С. 6–39.

Польський князь Мешко I, якому вдалося об'єднати значну частину польських князівств, в союзі з чеським королем Болеславом, баварським герцогом Генріхом, маркграфом Північної марки Дітріхом і данським конунгом Гаральдом Синьозубим повів війну проти германського кайзера Оттона II. Рівночасно польський князь воював проти лютичів. Володимир вступив в порозуміння з противниками поляків, або принаймні з одним із них, і розпочав наступ на Волинь і Сян. Відголоски цієї боротьби відбиті у польського хроніста Яна Длугоша та такому дискусійному джерелі як Іоакимовий літопис⁴.

Польська історіографія довгий час піддавала сумніву цю інформацію джерел⁵. Була навіть спроба довести, що Перемишль сплутаний з Перемилем на Стирі, що було спростовано розкопками О. Ратича у 1963–64 рр.: Перемиль виник не раніше XI ст.⁶. Доводиться констатувати, що кампанія 981 р. закінчилась приєднанням до Києва земель на правобережжі Прип'яті, Західному Побужжі та Посянні⁷, тобто племінних волинських князівств і хорватського Перемишльського князівства. Західний кордон у цьому регіоні співпав з малозаселеною смугою лісів, яка служила розділом між лехітськими і волинськими та хорватськими племенами⁸.

Успіх Володимира пов'язаний також з тим, що йому вдалося порозумітися з окремими з місцевих племінних князів. Про це свідчить поява серед його дружин двох "чехонь": Малфріди та Аделі. Для закріплення Волині тут була заложена фортеця Володимир, яка у 988 р. згадана як новий центр краю⁹.

Повернувшись з походу на Херсонес, Володимир провів і реформу місцевого управління. Замість племінних князів в більшості земель були посаджені намісниками його сини. Із значних центрів князів-намісників не було тільки у Чернігові та Перемишлі. Можливо там на той час ще залишались князі з місцевих племінних династій. Ця реформа Володимира була спрямована на ліквідацію місцевих династій і перетворення Київської Русі на централізовану державу, очолену каганом-імператором з династії Рюриковичів. Тому нові адміністративні одиниці мали би не співпадати з кордонами колишніх племінних князівств, але в кінцевому

⁴ *Татищев В. М.* История Российская. Т. 2. Москва, 1964. С. 245.

⁵ *Korduba M.* Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII // *Sprawy narodowościowe*. R. 7. Warszawa, 1933. Cz. 6; *Kuczyński S. M.* Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku // *Początki Państwa Polskiego*. Т. 1. Poznań, 1962. S. 240–254; *Id.*, О wyprawie Włodzimerza I ku Lachom na podstawie wzianki z r. 981 w *Opowieści lat doczesnych* // *Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVIII w.* Warszawa, 1965. S. 33–118.

⁶ *Ратич А. А.* Исследования городища в с. Перемиль на Волини в 1963–1964 гг. // *Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1963 г. в СССР*. Баку, 1965. С. 140–141.

⁷ *Ратич О. О.* Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості. Політичне становище // *Торжество Историчної Справедливості*. Львів, 1968. С. 44–50; *Исаевич Я. Д.* "Грады червенские" и Перемишльская земля в политических взаимоотношениях между западными и восточными славянами // *Исследования по истории славянских и балканских народов*. Москва, 1972. С. 107–124.

⁸ *Кордуба М.* Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном // *Записки НТШ*. Т. 138–140. 1925. С. 159–245.

⁹ ПСРА. Т. 9. С. 63.

результаті саме в цьому вона виявилася нерадикальною і по суті започаткувала роздроблення країни на удільні князівства на чолі з Рюриковичами¹⁰

Після включення до складу Русі Перемишльського князівства доля решти князівств карпатських хорватів була практично вирішеною. Очевидно, що вони це відчували і готувалися до оборони. Археологи зафіксували будівництво великих оборонних комплексів вздовж східних рубежів¹¹. У 992 р. “Иде Володимиръ на Хорваты”¹². Ця війна була жорстокою. Були зруйновані Стольсько на р. Колодниці лівій притоці Дністра, столиця одного з хорватських князівств у Верхньому Придністров’ї, значніші центри інших хорватських князівств в Середньому Подністров’ї та на Верхньому Пруті. Більшість цих градів загинуло, як свідчать археологічні дослідження Б. Тимощука¹³.

Версія щодо повторного походу на Перемишль легко спростовується заповітом королеви Оди (992–996), де сказано, що Польща межує з землею Прусів, “до місця, яке зветься Русь і по кордоні Русі, що простягається до Кракова, і від самого Кракова до ріки Одри”¹⁴). Так само мало ймовірно версії стосовно походу Володимира у Закарпаття. Під час походу прийшло повідомлення про напад печенігів на Київщину і князь повернув військо назад. Із Закарпаття це було би нереально. Крім того напад печенігів могли організувати як самі дністровські хорвати так і дружні їм тиверці¹⁵. Таким чином, на кінець X ст. всі пізніші галицькі землі опинилися у складі Русі. Вся ця територія разом з волинськими землями управлялася князем-намісником, який сидів у Володимирі.

Поява Ростиславичів. Ярослав Мудрий запровадив зміни у практиці успадкування князівських престолів, згідно яких син князя, який помер при житті батька, втрачав право на успадкування престолу, тобто ставав князем-ізгоєм. Можливо, у такий спосіб він прагнув закріпити київський престол за своїми прямими спадкоємцями, виключивши перш за все полоцьких князів. Але першим відбилося це правило на його найстаршому внуці. Ростислав-Михайло Володимирович наро-

¹⁰ *Брайчевський М. Ю.* Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за ітописною статтею 988 року) // *Записки НТШ.* Т. 225. 1993. С. 147–166.

¹¹ *Филипчук М. А.* Слов’янський період в історії Плісеська // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.* Львів, 1993. С. 22–23; *Його ж.* Генезис прикарпатських городищ VIII–IX ст. з позицій полісної структури суспільства // *Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ях Карпат і Татр.* Львів, 1994. С. 9–11; *Його ж.* Плісеський археологічний комплекс: Стан і перспективи дослідження // *Там само.* С. 279–286; *Його ж.* Проблема хронології та періодизації слов’янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н. е. // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* Чернівці, 2000. С. 36–46; *Його ж.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // *Вісник інституту археології.* Вип. 3. Львів, 2008. С. 68–135; *Його ж.* Структура Плісеського археологічного комплексу в слов’янський та давньоруський час // *Вісник інституту археології.* Вип. 4. Львів, 2009. С. 3–21.

¹² ПСРА. Т. 2. Стб. 106.

¹³ *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов’янська. Ужгород, 1969; *Його ж.* Слов’яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976; *Його ж.* Древнерусские города Северной Буковины // *Древнерусские города.* Москва, 1981. С. 116–136; *Його ж.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ, 1982.

¹⁴ „usque in locum dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Cracoa et eb ipsa Cracoa usque od flumen Oddere”

¹⁵ *Войтович Л.* Князівства Карпатських Хорватів. С. 195–210.

дився у 1038 р.¹⁶. Батько його помер при житті діда, а отже він втратив право на успадкування старшого новгородського престолу. Відомості В. Татищева, за якими він успадкував в 1052 р. Новгород, взамін якого отримав Суздаль, звідки у 1060 р. його перевели у Володимир-Волинський, з якого він втік в Тмутаракань, під загрозою втрати і цього престолу, не підтверджені іншими джерелами. Ярослав не міг, навіть на короткий час, надати старший новгородський стіл онукові: його мав отримати і отримав наступний з синів Ізяслав Ярославич. Далі Літописи зафіксували застосування практики ізгойства. У 1057 р., по смерті В'ячеслава Ярославича, і у 1060 р., по смерті Ігоря Ярославича, їх нащадки Були усунені від успадкування. В літературі ще зустрічається інформація про княжіння на Волині Ростислава та його синів, але ці твердження позбавлені доказовості.

У 1064 р. Ростислав Володимирович з батьковою новгородською дружиною, яку очолювали бояри Порей і Вишата, син новгородського посадника Остромира, несподівано з'явився в Тмутаракані і прогнав князя Гліба Святославича. Чернігівський князь Святослав Ярославич в наступному році привів своє військо відвойовувати для сина престол. Не приймаючи бою, Ростислав відступив у кубанські степи. Але як тільки-но Святослав повернувся в Чернігів, Ростислав знову захопив Тмутаракань і знову прогнав Гліба. У Києві не могли змиритися з таким самочинним актом. В хід пішла дипломатія. Ростислав був отруєний на переговорах з катепаном Херсонесу 3.02.1067 р. Його поховали в соборі св. Богородиці у Тмутаракані¹⁷. Літописець Никон, який у 1061–1074 рр. був ігуменом одного з таманських монастирів, записав, що Ростислав Володимирович був високого зросту і мав красиве лице, князь був хоробрим воїном і милостивим до убогих.

Його дружина Ленка [Лона] була дочкою герцога Бели [пізніше угорського короля Бели І]¹⁸. Цей союз допоміг їх синам Рюрику, Володарю та Василькові утриматися в Галицькій землі.

Сини Ростислава не отримали жодних уділів. Рюрик перебував на службі у волинського князя Ярополка Ізяславича. Можливо, що ще тоді він ввійшов в контакти із місцевою верхівкою, яка пам'ятала про незалежні хорватські князівства. Тому, коли Рюрик бл. 1084 р. несподівано захопив Перемишль, він отримав повну підтримку місцевого населення. До нього прибули брати Володар і Василько, яким Рюрик надав столи в Звенигороді на Білці та Тереховлі. Використовуючи власну відвагу і спритність, сприятливу кон'юктуру, родинні зв'язки з угорською династією, Рюрик з братами зуміли утриматись в Галицькій землі.

Рюрик Ростиславич. Великий князь Всеволод Ярославич визнав за ізгойями захоплені ними землі. Але волинський князь Ярополк Ізяславич, до якого ці землі раніше відносилися, розпочав з ними війну. Однак Ростиславичі зуміли порозумітись з іншим ізгоем Давидом Ігоревичем, який тільки-но отримав Дорогобуж, теж розташований в межах колишніх земель волинського князя. З його допомогою Рюрик навіть прогнав Ярополка з Володимира, однак мусив відступити, побоюючись реакції Києва. Ярополк Ізяславович, відчуваючи, що великий князь навмисно об-

¹⁶ Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. С. 78

¹⁷ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 166; Т. 2. Стб. 155.

¹⁸ *Chronici Hungarici composition saeculi XIV (-1334) / Ed. A. Domanovszky // Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / Ed. E. Szentpetery. T. 1. Budapestini, 1937. P. 423.*

межує його володіння, звернувся по допомогу до поляків. В Києві негайно зреагували, передавши всю Волинь Давиду Ігоревичу, якому на допомогу прибуло військо Володимира Мономаха. Ярополк мусив погодитись на status quo, зважаючи на марні надії на польську допомогу.

Але тільки-но київські полки покинули Волинь, як Ярополк знову продовжив війну. Волинська рать обложила Звенигород зимою 1086 р., та успіху не добилась і вертала назад. Князь їхав в повозці. Версія ніби він їздив до Звенигорода на переговори надумана. Переговори мали би переходити на кордоні чи на нейтральній території. На конях, поряд з повозкою, скакали його дружинники. Раптом один з них, Нерадець, вихопив з піхов шаблю і з розгону ввігнав її в лежачого князя. “Ох, цей ворог мене докінчив!”, — закричав Ярополк, витягуючи клинок з грудей. Судячи з цього крику, князь вже був поранений раніше. Удар Нерадця виявився смертельним. Сам вбивця скористався замішанням і втік у Перемишль. Офіційно Рюрика Ростиславича ніхто не звинувачував у загибелі Ярополка. Лише пізніше Давид Ігоревич прямо говорив про те, що Ростиславичі організували це вбивство. Смерть Ярополка була вигідна і Ростиславичам, і Києву, але найбільше від неї виграв Давид Ігоревич, який отримав всю Волинь. Навряд чи Рюрик Ростиславич не був замішаним у загибелі Ярополка. Недаремно Нерадець втік саме у Перемишль, розраховуючи, що там йому дадуть притулок.

Ставши сюзереном Волині, Давид Ігоревич з союзника перетворився в підступного противника. Йому вдалося спровокувати польсько-перемишльську війну 1088–1089 рр. Зближення поляків з угорським королем Ласло I та союз останнього із спадкоємцем великого київського князя Святополком Ізяславичем близько 1091 р. привели до зміни політики Угорщини стосовно Ростиславичів. Саме тому останні в 1092 р. організували напад половців на Угорщину, а Ласло I напав на Перемишль. Але ця війна закінчилася безрезультатно. В цей період і помер князь Рюрик Ростиславич¹⁹.

Володар-Іван Ростиславич. По смерті батька залишився ізгоєм і разом з братами перебував на службі у волинського князя Ярополка Ізяславича. У 1082 р. він втік разом з іншим ізгоєм Давидом Ігоревичем на південь, де вони силою захопили Тмутаракань. Однак у 1083 р. в Тмутаракані з допомогою Візантії утвердився Олег Святославич, а князі-ізгої опинились у в'язниці. Незабаром, однак, Олег випустив обох невдах, пам'ятаючи як свого часу його прогнали з Чернігівської землі. Тим часом старший брат Володаря Рюрик опанував Перемишль. Володар з молодшим братом Васильком перебрались у Галицьку землю. Бл. 1086 р. Рюрик виділив Володарю в уділ Звенигородське князівство.

По смерті Рюрика Володар успадкував Перемишль. Обидва Ростиславичі підтримали рішення Любецького снему 1097 р., а Василько прийняв участь у роботі снему, де за Ростиславичами та їх нащадками була закріплена вся Галицька земля. Після снему з намови Давида Ігоревича Василько Ростиславич був схоплений і осліплений. Давид підбурив половців до нападу на Тербовельське князівство, а сам почав займати прикордонні фортеці. Володар зумів в короткі терміни зібрати військо, добився визволення брата і покарання безпосередніх виконавців злочину.

¹⁹ Баумгартен Н. А. Первая галицкая династия // Летопись историко-родословного об-ва. Т. 3. Москва, 1907. С. 1–48.

У 1098 р. Святополк Ізяславич з кийвськими та чернігівськими полками виступив на Волинь, щоб покарати ослушника рішень Любецького снему Давида Ігоревича. Але після капітуляції Давида, купивши лояльність чернігівських князів передачею Луцька Святославу Давидовичу, Святополк Ізяславич виступив проти галицьких князів. Обидва війська зустрілись на Рожни полі. Це місце локалізується на кордоні між Галицькою і Волинською землями: від лівих допливів річки Белзець до лівих допливів річки Гологірки (нинішні Золочівський і Бузький райони)²⁰.

На початку битви Ростиславичі винесли хрест, який перед цим цілував великий князь. Сліпий Василько виїхав наперед війська і закричав до Святополка Ізяславича: “Ось що ти цілував, спочатку ти забрав у мене очі, а тепер хочеш взяти і душу: так хай буде між нами цей хрест”. Не треба говорити як подіяла ця агітація на галицьких дружинників. Військо великого князя потерпіло поразку.

Святополк втік у Володимир, але не заспокоївся і послав в Угорщину свого сина Ярослава, одруженого з дочкою короля Калмана Книжника. Велике військо угорського короля виступило на Перемишль. Мати Володаря Ленке (Лона) пробувала вступити з угорцями в переговори, Але Калман був впевнений у перемозі. Джерела називають фантастичну чисельність його війська — 100 тис., польські хроністи М. Бельський та М. Стрийковський, які користувались, напевне, втраченим перемишльським літописом, називають більш реальну цифру — 8 тисяч. Спільна небезпека помирила непримиренних ворогів. Давид Ігоревич залишив заложниками в Перемишлі свою сім’ю, а сам з сотнею дружинників і трьома сотнями половців Боняка рішився атакувати угорське військо, яке стояло на р. Вагрі. Молодий хан Алтунопа всього з 50 вершниками несподівано напав на угорський стан і почав відразу відступати. Угорці кинулись його переслідувати і були атаковані з тилу Боняком. Тоді і Алтунопа повернув своїх вершників і половці з Давидом перебили угорську кінницю. Поразка цього загону викликала паніку в угорському таборі, якою скористався Володар Ростиславича, здійснивши вилазку з Перемишля і розгромивши військо Калмана. Багато угорців загинуло, втопившись в Сяні та і Вягрі²¹.

На Витичівському снемі в 1100 р. Ростиславичі добились, щоби нові володіння Давида Ігоревича знаходились подалі від їх кордонів. Хоча Святополк Ізяславич і претендував на Теробовельське князівство, пропонуючи Володарю взяти Василька до себе, а потім навіть беручи на своє утримання сліпого теробовельського князя, ніхто не підтримав ці домагання. Тверда позиція Володаря зберегла за Ростиславичами всі галицькі землі.

Нова угода Святополка Ізяславича з Угорщиною у 1104 р. ще більше ускладнила становище Володаря, але він і в цій ситуації зберіг свої позиції. Шлюб дочки князя Володаря Ростиславича Ірини з сином візантійського імператора Олексія Комнена Ісааком 20.07.1104 р. скріпив союз з Візантією²², незважаючи на який Угорщина

²⁰ Купчинський О. Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 82–89.

²¹ Войтович Л. Битва під Перемишлем у 1099 р. // Український альманах. 1999 рік. Варшава, 1999. С. 105–110.

²² Acta et diplomata graeca medis sevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, J. Muller. T. 5. Vindobonae, 1886. P. 375 [Кіннам, 115. 18–19]; Баумгартен М. А. Родословные отрывки // Летопись историко-родословного об-ва в Москве. Вып. 5 (17). 1909. С. 11.

не могла (це був перший випадок прямих контактів Візантії з окремим князівством, що можна розцінювати як великий успіх зовнішньої політики перемишльських князів). А у 1106 р. проти Калмана Книжника повстав зять Святополка Ізяславича герцог Алмош і, хоч в Києві його не підтримали, в Перемишлі могли перевести дух. У Святополка Ізяславича було багато проблем з половцями і він більше не чіпав Ростиславичів.

З приходом до влади Володимира Мономаха ситуація змінилась. Союз Ростиславичів з великим князем був 1.09.1114 р. скріплений шлюбом Романа Володимировича з дочкою Володаря Ростиславича²³. У 1117 р. перемишльська дружина взяла участь в облозі Володимира. У наступному році зять Володаря утвердився на Волині. Правда, у 1119 р. Роман помер, але закріплення Мономаховичів на Волині позбавило Володаря Ростиславича небезпечного сусіда.

Основним противником Володаря залишалась Польща. У 1122 р. Володар несподівано потрапив в руки полякам. Головну роль тут зіграв близький до Болеслава III Кривоустого нобіль Петро Властович. Одружений з чернігівською княжною, польський магнат зіграв роль ображеного Болеславом Кривоустим і об'явив себе ізгоєм. Володар прийняв його у себе. Заслуживши довір'я перемишльського князя, Петро Властович влаштував пастку і на полюванні захопив Володаря Ростиславича. Полоненого князя відправили до Кракова, а на Властовича чекали почесні, хоча в епоху лицарського кодексу честі його вчинок захоплення не викликав і у поляків. Може тому в 1145 р. на нього чекала така жорстока розправа. Поляки вимагали за Володаря Ростиславича фантастичну суму у розмірі 80 тис. гривен. Після важких переговорів його вдалось знизити до 20 тис. гривен. Сліпий Василько ціною великих зусиль зібрав і відправив у Польщу 12 тис. гривен. За решту він залишив у заставу в Кракові молодого князя Ростислава Володаревича. 22 липня 1122 р. Володар Ростиславич повернувся до Перемишля. За решту 8 тис. гривен брати віддали 50 срібних чаш і кубків грецької роботи.

Зменшення викупу було зумовлене зобов'язанням Ростиславичів взяти участь у поході Ярослава Святополковича на Волинь. Загибель цього князя на початку походу позбавила Ростиславичів необхідності воювати проти своїх союзників.

У 1124 р., скориставшись з походу "Болеслава III в Данію, Володар Ростиславич з племінниками вторгнувся в польські землі. Його військо дійшло аж до міста Беч. Це була пімста за полон. Перемишльський князь збирав данину і брав полонених аби повернути заплачені за нього гроші. Болеслав III повернув назад і рушив йому назустріч. Під Велихувом Володар був розбитий. В цій битві загинули галицькі богатирі Навротник і Защитник. Володар виїхав в Галич збирати нове військо (напевно Длугош замість Перемишля випадково назвав Галич), а поляки спалили кілька сіл на кордоні. Похід у Польщу був останнім у житті Володаря. Він помер у Перемишлі 19 березня 1124 р. і був похований у Перемишлі в збудованому ним соборі св. Іоанна²⁴, а війну з польським князем завершили вже сини Володаря, прогнавши польську "ать за Вислок і підписавши мир"²⁵.

²³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 276.

²⁴ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 293; Т. 2. Стб. 288–289.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 69–73, 95–100, 112–115, 122, 395, 409–418.

За версією М. Баумгартена Володар був одружений з поморською княжною²⁶, хоча це питання залишається дискусійним.

Василько Ростиславич. Як князь-ізгой знаходився на службі у волинського князя Ярополка Ізяславича. За Длугошем очолював дружину в прикордонному конфлікті з Польщею у 1081 р. Після того як його старший брат Рюрик утвердився у Перемишлі перейшов до нього і отримав Теревовельське князівство.

Ставши сюзереном “Волині, Давид Ігорович не заспокоївся і вирішив повернути Галицьку землю. Він зав’язав дружні відносини з краківським князем Мешком III, втягнувши його у війну з Перемишльським князівством. У компілятивній хроніці, складеній перемишльським міщанином у XVI ст., під 1089 р. розповідається, що князь Василько Ростиславич з половцями вторгнувся в польські землі, спалив багато замків і захопив великий полон²⁷. У 1089 р. Мешко III був отруєний прихильниками Владислава-Германа і війна на певний час затихла.

В ході наступної польсько-галицької війни 1091–1092 рр. з допомогою печенігів та торків наніс ряд ударів полякам. У нього навіть був план зайняти частину Польщі. Про розміри його нападів можна судити з того, що сам князь у випадку, якби він потрапив в руки до поляків, пощади не чекав.

Василько Ростиславич поклав початок освоєнню Пониззя Дністра. Через Пониззя Дністра та Дунаю лежав давній і безпечний “бурштиновий шлях” у Візантію. Візантія завжди приділяла велику увагу Нижньому Подунав’ю через яке різноманітні кочовики вторгалися в причорноморські та болгарські області, які перебували під її контролем. “Після страшної поразки під Манцикертом (1071) імперія була змушена концентрувати свої сили на сході. Область у межиріччі Дністра та Серета і Нижнє Подунав’я була своєрідними воротами між морем і Карпатами. Через “ї ворота у XI–XII ст. кочовики проникали на Балкани. Не маючи сил опанувати цю область, Візантія, на слушну думку відомого російського візантиніста Г. Літаврїна, не заперечувала проти її опанування сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом²⁸. Зближення обох сторїн почалося із часів Василька Ростиславича²⁹.”

29 квітня 1091 р. на березі р. Маріци біля фортеці Хіріни візантійський імператор Олексій I Комнен з допомогою половецьких ханів Тутуркана і Боняка розгромив печенізьке військо. Після цієї події печеніги взагалі зникають з джерел. Дочка імператора Анна так писала про цю битву: “В той день відбулося дещо незвичайне: згинув цілий народ разом з жінками і дітьми, чисельність якого складала не 10 тисяч чоловік, а виражалась у величезних цифрах.. В числі учасників битви Анна називає 5 тисяч гірських жителів, які прибули на допомогу імператору³⁰. Відомий візантист

²⁶ Баумгартен Н. А. Первая галицкая династия // *Летопись историко-родословного об-ва*. Т. 3. Москва, 1907. С. 6.

²⁷ Щатов Я. Н., Лимонов Ю. А. История Руси в западно-украинской хронографической компиляции XVI в. // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1975 г. Москва, 1976. С. 196–209.

²⁸ Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке // *Литаврин Г. Г. Византия и славяне*. Санкт-Петербург, 1999. С. 505–506.

²⁹ Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Галич, 2008. С. 3–18.

³⁰ Анна Комнена. *Алексиада*. Москва, 1965. С. 237.

В. Васильєвський бачив в них дружину теребовельського князя³¹. Дружина Василька Ростиславича рухалась по Серету і мусила переходити гори, йдучи на з'єднання з імператором, тому і потрапила в "горяни". Активний союз з Візантією дозволяв галицьким князям стримувати активність Угорщини, яка зблизилась з противниками Ростиславичів. Союз з Візантією сприяв також планам Василька щодо освоєння Пониззя Дністра.

Василько був учасником Любецького снєму 1097 р. Завдяки "Повісті" священника Василя, який був свідком цих подій, зберігся опис докладного перебігу подій трагедії, що сталася після закінчення снєму. Це одна з кращих перлин, вставлених в Повість временних літ³².

Давид Ігореви́ч був наполегливим у своїх домаганнях. Не зумівши розправитись з Ростиславичами з допомогою поляків і угорців, він вирішив зробити це з допомогою Святополка Ізяславича, який став на той час великим князем. Після закінчення Любецького снєму 1096 р., де було закріплено за Ростиславичами та їх спадкоємцями Галицьку землю, волинський князь конфіденційно зустрівся з Святополком і, звинувативши теребовельського князя Василька Ростиславича у співучасті в вбивстві Ярополка Ізяславича, розповів про змову Ростиславичів з Володимиром Мономахом, ніби-то спрямовану проти великого князя і самого Давида. Хоча прямих доказів не було, язва підозри стала розвиватись у Святополка, особливо після того як Василько відмовився залишитись на його іменини. Давид негайно зустрівся з Святополком і розповів йому про далішні наміри теребовельського князя оволодіти Турівською землею.

Святополк Ізяславич вагався. Навряд чи він був готовий порушити мир, якого тільки-но було досягнуто з такими труднощами. Але підготовка до арешту теребовельського князя велась, бо один з його слуг попередив свого пана про небезпеку, однак Василько Ростиславич не звернув на це уваги. Виїжджаючи додому, Василько з невеликим почтом заїхав попрощатись з Святополком. Великий князь зустрів його особисто і запросив до столу, де вже сидів Давид. Великий князь знову почав переконувати теребовельського князя залишитись на його іменини. Василько відмовився і повідомив, що його обоз вже виступив на Терєбовлю. Тоді Святополк встав, вибачився, що йому потрібно розпорядитися відносно прощального обіду, і залишив Василька з Давидом. Розмова не клеїлась. Нарешті Давид знайшов причину і вийшов слідом за Святополком. Це був умовний знак для його дружинників. Василька схопили, закували і приставили сторожу.

Оскільки Святополк все ще вагався, Давид добився видачі Василька в його руки. **Вночі на телізі** зв'язаного князя привезли в Білгород, де йому викололи очі. Конюх Святополка Сновид Ізечевич та конюх Давида Дмитро вдвох не зуміли справитись зі зв'язаним теребовельським князем. Лише з допомогою інших дружинників вони зуміли повалити його на долівку. На груди Василька поклали дошку, на яку сіли Сновид Ізечевич та Дмитро. Потім принесли ще одну дошку, по краях якої сіли інші дружинники. Вівчар Давида торчин Беренді хотів відразу вдарити ножем в око лежачого теребовельського князя, але Василько сіпнувся і удар прийшовся в лице. Лише після цього торчину вдалося виколоти обидва ока. Князь втратив багато крові

³¹ *Васильєвский В.* Византия и печенеги // *Васильевский В.* Труды. Т. 1. Санкт-Петербург, 1908. С. 101.

³² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 231–245.

і впав в забуття. Напівживого теребовельського князя в закривавленій сорочці привезли у Вздвигень. Охорона з Васильком зупинилася у дворі священника і попадає випрала сорочку нещасного полоненика. Далі його перевезли у Володимир і оточили охороною в 30 чоловік на чолі з Уланом та Клочком.

Тим часом звістка про страшний злочин сколихнула всі землі. На снемі у Городці Володимир Мономах та чернігівські князі стали вимагати покарати ослушника рішень Любецького снему. Святополк змушений був погодитись на це. Давид Ігорович тим часом спішив скористатись з ситуації. Про всяк випадок він навіть розпочав переговори з полоненим Васильком, пропонуючи йому Всеволож, Щеполь або Перемиль. Звичайно, що Василько відмовився, але погодився вислати до Володимира Мономаха від свого імені володимирського боярина Кульмея.

Однак Давид і не думав посилати кудись боярина, якого обрав теребовельський князь. Він послав військо зайняти пограничні галицькі міста. Його послі домовились з половецькими ханами Боняком і Алтуною. Весною 1098 р. половці через Побужжя напали на Теребовельське князівство. Давид був впевнений, що він легко займе теребовельські землі і відріже перемишльського князя Володаря Ростиславича від інших земель. Оточений одними союзниками Давида перемишльський князь не мав би виходу.

Та під Бужеском [Бузьком] Давид несподівано зустрів рать всіх галицьких земель, очолену Володарем Ростиславичем. Не встоявши в польовій битві, Давид зачинився у Бужеску. Але оборонятись там довго не міг і мусив погодитись на звільнення Василька в обмін на вільний вихід з міста. Волинська дружина вийшла з міста, але Володар з сліпим Васильком продовжили наступ на Володимир. Тепер за злочин свого князя платили волиняни. Всеволож було взято штурмом і запалено. Коли жителі почали втікати, їх майже всіх перебили. Галицька рать обложила Володимир. Послі Володаря Ростиславича вимагали видачі бояр Туряка, Лазаря і Василя. Ці бояри приймали активну участь у трагедії з теребовельським князем. Давид вислав їх в Луцьк, звідки Туряк втік до Києва, а Лазар та Василь — до Турійська. Під загрозою здачі столиці Давид мусив видати Лазаря та Василя. Теребовельські дружинники повісили обох на виду у міста і розстріляли з луків. Лише після того галицьке військо зняло облогу.

Сліпий Василько успішно правив своїм князівством у винятково складних обставинах. Особливо мужньо повівся Василько у битві на Рожни полі, а також у той період, коли поляки захопили в полон Володаря Ростиславича³³. Помер Василько Ростиславич 28.02.1124 р.³⁴

Об'єднання Галицької землі. Володар і Василько Ростиславичі померли майже одночасно. Обое мали по двоє синів, які успадкували уділи у батьківській частині Галицької землі. Ростислав Володаревич отримав Перемишльське князівство, а Володимирко Володаревич — Звенигородське. Ігор-Іван Василькович отримав Галицьке князівство, а Ростислав-Григорій Василькович — Теребовельське. Шукаючи союзу і зближення з Угорщиною, Володимирко Володаревич, Ігор та Ростислав Ва-

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 72–77, 90–101, 112–115, 122, 364, 376, 390–395, 400, 409–418; Перфецький Е. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша // Записки НТШ. Т. 147. 1927; Приселков М. Д. История русского летописания. Москва, 1940. С. 42–44.

³⁴ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 293; Т. 2. Стб. 288.

сильковичі у 1125 р. внесли солідний вклад до монастиря у Савасентдеметрі (щорічний дохід в розмірі 13 кантарів воску, кантар рівний 50,5–56,3 кг).

Розподіл престолів не був випадковим. Ростислав Володаревич був, безперечно, старшим за Володимирка. У 1122 р. саме Ростислав був заложником за батька в Кракові. У 1124 р., відразу по смерті батька, Ростислав очолив боротьбу проти польської рати, відтіснив її за Вислок і завершив війну миром. У 1125–1126 рр. йому довелося обороняти Перемишль в ході усобиці з Володимирком, але вже у 1126 р. він сам обложив Звенигород, і Володимирка врятувало тільки угорське військо. У 1127 р. бояри обох сторін на з'їзді у Щирці безуспішно пробували помирити князів³⁵. Помер Ростислав Володаревич у 1128 р.³⁶ бездітним, бо Перемишльське князівство без проблем перейшло до Володимирка³⁷.

Ігор-Іван був старшим з братів Васильковичів. Не випадково ж саме він одружився з Анною Всеволодівною, дочкою чернігівського князя Всеволода Ольговича, який претендував на першість на Русі³⁸. Тоді він повинен був отримати “старше” Теребовельське князівство, а що вказує шлюб з дочкою київського князя Всеволода Ольговича. Але старше Теребовельське князівство залишилося за братом. Можливо, що причини переходу старшого з братів у Галич криються у піднесенні економічного і політичного значення цього центру. Подібне трапилось при переході центра землі з Ростова в Суздаль, а потім з Суздаля у Володимир на Клязьмі. Ростислав-Григорій помер між 1127 і 1141 р., ближче до першої дати³⁹ і Ігор Василькович об'єднав під своєю владою всю батьківську спадщину.

І тут на історичну сцену виходить загадкова постать князя Івана Ростиславича Берладника, якого значна частина дослідників вперто вважає сином перемишльського князя Ростислава Володаревича. Більшість істориків вважають Івана Берладника сином перемишльського князя Ростислава Володаревича. Але в такому разі чому цього князя як можливого суперника в боротьбі за Галич так боявся Ярослав Осмомисл? Як могли прийняти у Галич молодого князя з гілки Володаревичів, коли це була територія Васильковичів. І чому цей князь користувався такою підтримкою населення середнього та нижнього Подністров'я? Якщо Іван Ростиславич був сином перемишльського князя, то за своїм походженням він не міг мати жодних прав на Галич⁴⁰. Неупереджений аналіз показує, що Іван Ростиславич був сином теребовельського князя Ростислава Васильковича, який ще за життя батька (або після його

³⁵ *Грабовецький В. В.* Звенигород. Львів, 1959. С. 18–20; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 96.

³⁶ За В. Татищевим — у 1143 р. (*Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. С. 137–138, 158), що малоймовірно, так як після 1128 р. цей князь не приймав жодної участі у політичному житті. Так само помилкова його згадка у Длугоша під 1159 р.

³⁷ *Баумгартен М. А.* Родословные отрывки // *Летопись историко-родословного об-ва в Москве.* Вып. 4 (16). 1908. С. 6–7.

³⁸ Там само.

³⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 122–123, 417–419; *Баумгартен М. А.* Родословные отрывки // *Летопись историко-родословного об-ва в Москве.* Вып. 4 (16). 1908. С. 7–8.

⁴⁰ *Богдан И. И.* Грамота князя Ивана Ростиславича “Берладника” 1134 года. Сообщение // *Труды VIII Археологического съезда в Москве в 1890 г.* Т. 4. Москва, 1897. С. 163–164.

смерті від дядька Ігоря Васильковича) отримав уділ у Пониззі з центром у Звенигородці на Дністрі⁴¹.

Про це свідчить і відома грамота князя Івана Ростиславича месемврійським купцям від 20 травня 1134 р., де згадуються його володіння в Пониззі Дністра та Дунаю, в числі яких Малий Галич (Галац), Бирлад і Текуч⁴². Навколо цієї грамоти довгий час триває дискусія⁴³, але як Як вірно зазначив Р. А. Рабинович, всі противники автентичності грамоти, починаючи з І. Богдана, наперед виходили з постулату, що звенигородський князь (з Звенигороду на Білці) Іван Ростиславич не міг володіти Бирладом і Пониззям Дністра та Пруту⁴⁴.

Але цей постулат легко заперечується. Грамоту вперше ввів в науковий обіг відомий румунський історик і філолог-славист Богдан Петричейку Хаждеу (1836–1907). Оригінал і первинна копія грамоти втрачені ще у ХІХ ст. Противникові автентичності грамоти видному лінгвістові О. Соболевському вдалося довести лише те, що текст грамоти написаний у ХІV–ХV ст. в орфографічних і лінгвістичних традиціях молдовських і болгарських документів того часу⁴⁵. Але це тільки дозволяє говорити, що до Б. П. Хаждеу потрапив список з грамоти, виготовлений у ХІV–ХV ст., або ж фальсифікат зроблений в цей період, при фабрикації якого були використані достовірні джерела і відомості. Необхідністю переписки грамоти в “молдовські” часи було стремління продовжити традицію торговельних пілг для деяких міст⁴⁶.

Найбільш дошкульним місцем грамоти противники її автентичності вважають фразу “князь Бирладський від стола Галицького”. Якщо вважати Івана Ростиславича звенигородським князем, столиця якого знаходилася у Звенигороді на Білці на території Володаревичів, то ця фраза виглядає позбавленою змісту. Але існувало кілька Звенигородів саме у Теробовельському князівстві, яким володів батько Івана Ростиславича — Ростислав-Григорій Василькович⁴⁷. Звенигородське князівство з центром у Звенигороді на Дністрі контролювало території до гирла Дністра та гирла Дунаю. Князь Іван Ростиславич після смерті батька залишався васалом дядька галицького князя Ігоря Васильковича.

⁴¹ *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 5. Львів, 2006. С. 7–15; *Його ж.* Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 11–12. Дрогобич, 2008. С. 51–62; *Його ж.* Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008. С. 3–18.

⁴² *Памятники русского права.* Вып. 2. Москва, 1953. С. 26.

⁴³ Докладніше див. у цитованих працях в зносці 40.

⁴⁴ *Рабинович Р. А.* Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации // *Stratum plus.* Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса. №5. 1999. С. 357–358.

⁴⁵ *Соболевский А. И.* Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. // *Труды VIII Археологического Съезда.* Т. 2. Москва, 1895. С. 173–174.

⁴⁶ *Рабинович Р. А.* Призрачная Берладь. С. 377–379.

⁴⁷ *Л. Махновець* вважав, що столицею першого уділу Івана Бирладника міг бути Звенигород на лівому березі Стрипи, лівої притоки Дністра, городище якого збереглося біля сучасного с. Звенигорода Бучацького р-ну Тернопільської області, або ж Звенигород на лівому березі Дністра біля правого берега ріки Дзвенячки, городище якого збереглося поблизу нинішнього с. Дзвенигорода Борщівського р-ну Тернопільської обл. (*Махновець Л.*] *Літопис Руський.* Київ, 1989. С. 551). Про інші можливі варіанти див. також: *Миська Р.* Теробовельська земля ХІ–ХІІ ст. // *Археологія.* 2006. №3. С. 53–59.

Ігор Василькович був сильним володарем. Брак джерел не дозволяє повніше розглянути його діяльність. У 1132 р. за маркграфа Брненського Вратислава (+ 17.08.1156), сина Одріха Брненського, представника бічної гілки чеської династії Пшемислідів була видана його сестра, незнана з імені дочка Василька Ростиславича. Вратислав повернув собі Брно тільки взимку 1130 р. Можливо, що роки вигнання він провів при галицькому дворі⁴⁸. Це може бути свідченням достатньо широких міжнародних зв'язків Галицького князівства.

Ігор Василькович помер у 1141 р.⁴⁹. На мій погляд, вірною є здогадка відомого археолога Ю. Лукомського, що Ігор-Іван Василькович був похований в Галичі у монастирській церкві св. Івана Хрестителя на Царичинці і саме його останки були виявлені у саркофазі в південній наві церкви⁵⁰.

Перемишльсько-звенигородський князь Володимирко Володаревич скористався з смерті Ігоря Васильковича, з яким перебував в дружніх відносинах, і об'єднав всю Галицьку землю. Столиця теж була перенесена в Галич⁵¹. Для цього були вагомі причини: Володимирко не мав прав на Галицько-Теребовельське князівство поки був живим Іван Ростиславич. Невдовзі ця небезпека стала реальною.

Володимирко Володаревич. Перемишльсько-звенигородський князь разом з галицьким князем Ігорем Васильковичем у 1139 р. підтримали нового великого князя Всеволода Ольговича і нанесли удар по волинських землях. Галицькі дружини вторгнулись в Погориння і не дали Ізяславу Мстиславичу допомогти переяславському князю Андрію Володимировичу. Це забезпечило Володимиркові підтримку Києва, де не стали заваджати об'єднанню всієї Галицької землі під владою Володимирка Володаревича.

Але активність і зростаюча сила галицького князя занепокоїли Всеволода Ольговича, коли на Волині утвердився його син Святослав. У 1144 р. Всеволод Ольгович вирішив розв'язати конфлікт шляхом збройного вторгнення. Великий князь зібрав дружини братів Ігоря та Святослава Ольговичів, чернігівського князя Володимира Давидовича, турівського князя Вячеслава Володимировича, смоленського князя Ростислава Мстиславича, переяславського князя Ізяслава Мстиславича, городенських князів Бориса і Гліба Всеволодовичів, юного Святослава Ростиславича та польську рать, яку прислав на допомогу Владислав II. Галицький князь міг розраховувати тільки на угорську підмогу.

План Всеволода Ольговича полягав в тому, щоби у генеральній битві розгромити Володимирка до підходу угорців. Тому, не витрачаючи часу на облоги потужних галицьких міст, його рать пройшла повз Теребовля і рушила вздовж Серету до Звенигорода-на-Дністрі. Володимирко із своїми полками рухався протилежним берегом Серету. В тилу у галицького князя знаходився Ізяслав Давидович з половцями, котрим вдалось здобути Ущицю. Володимирка відрізали від півдня Галича та Перемишля, змушуючи прийняти бій з переважаючими силами. Всеволод

⁴⁸ Fontes Rerum Bohemicarum. T. 2. Praha, 1874. P. 215.

⁴⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 308.

⁵⁰ Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича // Записки НТШ. Т. 235. 1998. С. 572, 590–591.

⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 122–123, 417–419; Ратич О. О., Нудьга Г. Л. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодалної роздробленості // Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С. 44–64.

Ольгович навів гаті і переправився на другий берег Серету. Але Володимирко вже провадив таємні переговори з Ігорем Ольговичем, який розраховував на київський престол по смерті Всеволода. “Якщо помириш мене з братом, по його смерті допоможу тобі сісти в Києві”. Ігор не мав спадкоємців, допомога сильного галицького князя в майбутньому для нього значила більше ніж вигода амбітного племінника Святослава. Ігор звернувся до Всеволода Ольговича: “Не хочеш ти мені добра, навіть ти мені назначив Київ після себе, коли не даєш друга знайти?”. Всеволод Ольгович не дав би себе так легко вмовити, якби не усобиця в Польщі по смерті королеви-матері Саломеї. Він мусив послати на допомогу польському союзнику волинські полки Святослава Всеволодовича. Великий князь погодився на мир з Володимирком, повернув йому Ушицю і Микулин зайняті чернігівським військом. Володимирко дав зобов’язання підтримувати Ігоря Ольговича і виплатив контрибуцію 1400 гривень срібла.

Навряд чи Всеволод Ольгович на цьому заспокоївся, бо зимою 1145–1146 рр. галицькі бояри організували змову. Коли галицький князь виїхав на лови в Тисьменицю, бояри запросили із Звенигорода-на-Дністрі його племінника Івана Ростиславича. Як спадкоємець Васильковичів цей князь мав більше прав на Галич ніж його дядько — спадкоємець Володаревичів. Володимирко три тижні відчайдушно штурмував Галич. Йому допоміг випадок. Підчас вилазки вночі Іван Ростиславич, захопившись, сильно відвалився від міських стін і потрапив в оточення. Йому вдалося прорватись в степ, але Галич мусив відчинити ворота перед Володимирком.

Іван Ростиславич знайшов притулок у великого князя в Києві. Це розлютило Володимирка. Він сам першим напав на великокняжий домен і здобув Придук. В тилу знову повстав Галич і князь мусив повернутися, щоб придушити цей виступ. Тоді Всеволод зібрав київські, чернігівські, новгородські полки, найняв половців і з цими силами виступив проти Володимирка Володаревича. Не приймаючи бою, галицький князь відступав на захід. Владислав II, незважаючи на власні проблеми, вислав союзникові польську допомогу.

На цей раз Всеволод Ольгович підійшов до Звенигорода-на-Білці і вирішив здобути цю давню столицю Володимирка. В перший же день облоги його військо взяло укріплений посад. На другий день віче звенигородців вирішило здати місто. Але посадник Володимирка Іван Халдеевич схопив трьох городян, скарав їх на смерть, а розсічені навпіл трупи велів скинути з стін міста. Городяни відчували рішучість гарнізону і стали оборонятися. На третій день Всеволод кинув все військо на приступ. Штурм тривав з ранку до вечора, металюю артилерією вдалось запалити місто в трьох кінцях, але звенигородці справились з пожежами. Звенигород вистояв.

Важка хвороба звалила з ніг Всеволода Ольговича. Він зняв облогу і почав відступати до “Киева. Володимирко знову виплутався зі складного становища. Ця війна мала фатальні наслідки для Ігоря Ольговича, який у вирішальний момент в 1146 р. залишився без союзника наодинці зі своїми ворогами.

Прихід до влади в Києві Ізяслава Мстиславича змусив Володимирка змінити політику. Він зайняв нейтральну позицію, все більше схиляючись на сторону Юрія Довгорукого. У 1147–1148 рр. він не брав участі в усобиці, але великий князь постійно відчував загрозу з заходу, через що навіть був організований у Болохівській землі

окремий уділ з центром в Котельниці. Посаджений там Ростислав Юрійович мав обороняти Київську землю від можливого удару Володимирка.

Навесні 1149 р. союз Володимирка Володаревича з Юрієм Довгоруком був скріплений шлюбом Ярослава Володимировича з Ольгою Юріївною. З другої половини 1149 р. боротьба перемістилася на Правобережжя. Союзники Ізяслава Мстиславича угорці та поляки виступили на допомогу великому князю, якого Юрій Довгорукий та Ольговичі відтіснили на Волинь. Війська союзників загрожували і Галицькому князівству. Однак Володимирко зимою 1149–1150 рр. сам вторгнувся на Волинь і обложив міста Шумської волості. Облога самого Шумська була довгою і безрезультатною.

Наприкінці зими 1150 р. Володимирко покинув позиції біля Шумська та виступив назустріч війську Ізяслава Мстиславича, який спішив на допомогу Луцьку, обложеному суздальськими та сіверськими військами. Але жодна з сторін не наважилась дати битву. Почались переговори. Володимирко взяв на себе роль посередника. Компромісний мир під Луцьком в березні 1150 р. фіксував визнання за Юрієм Довгоруком київського престолу, кордони Волині встановлювались по Горині. Звичайно, що сам Володимирко не спішив віддавати захоплені прикордонні волинські міста і фортеці.

Весною 1150 р. боротьба відновилась знову. Ізяслав Мстиславич отримав підмогу від угорців і, використовуючи невдоволення киян Юрієм Володимировичем, рушив до Києва. Мстислав Ізяславич з чорними клобуками блокував Переяслав. Ізяслав Мстиславич з угорцями тим часом прослизнув повз галицьку рать, здобув Білгород і, несподівано для Юрія Довгорукого, ввійшов у Київ. Володимирко Володаревич через Болохів та Мунарев спішив до Києва, наздоганяючи волинську рать. Ізяслав Мстиславич встиг домовитись з дядьком Вячеславом і разом з союзниками та сином Мстиславом, який відступив з-під Переяслава, виступив проти галичан. Обидва війська зустрілися на р. Ольшанці. Чисельність полків Володимирка потрясла його противників. Першими злякалися половці, які повернули коней. За ними стали відступати кияни, далі — чорні клобуки. Ізяслав Мстиславич з угорцями мусив теж відступати до Києва, куди з чернігівськими полками вже підходив Юрій Довгорукий.

Вячеслав Володимирович втік у Вишгород, а волиняни з угорцями, прикриваючись дружиною Мстислава Ізяславича, стали втікати на Волинь. 28.08.1150 р. Юрій Довгорукий та Володимирко вступили до Києва. В погоню за волинянами були послані Святослав Всеволодович та Борис Юрійович. Скоро до них приєднався і Володимирко. Він спішив зайняти якомога більше волинської території. Менше всього його цікавили вигоди свата Юрія Довгорукого, який безпечно бенкетував у Києві, святкуючи перемогу.

Простоявши 4 дні під Луцьком, галицьке військо обложило Белз. Лише коли угорський король Гейза II атакував галицькі кордони, Володимирко покинув обоз під стінами Белза і з одною кінницею помчав до Перемишля. Угорський король тим часом здобув Санок і взяв в полон посадника Яша. Довший час Володимирко спирався на угорську допомогу, серед угорських магнатів у нього було немало друзів. Тепер він гарячково шукав їх допомоги, не шкодуючи грошей, а ще більше обіцянок. Він навіть послав до естергомського архієпископа посольство, обіцяючи пере-

йти в католицьку віру і підпорядкувати йому галицьку та перемишльську кафедри. Все це дало свої результати. Угорці не пішли далі і, навіть, звільнили Санок.

Зиму 1150–1151 рр. Володимирко потратив на пошуки союзників у Польщі. Але це змагання виграв волинський князь, який через родинні зв'язки зміцнив свій союз з поляками. Володимирко тим часом прийняв берестейського князя Володимира Андрійовича, якому передав захоплений Бужеськ.

Весною 1151 р. до волинського князя підійшли війська з Городна та з Угорщини. Король Гейза II прислав майже 10 тисяч. Волинський князь негайно обложив Пересопницю і зайняв Мильськ. Володимирко слідкував за кожним його кроком і вислав на допомогу Андрію Боголюбському дружину бузького князя, за яким виступив сам. Ізяслав Мстиславич рішився продовжувати боротьбу. Залишивши частину сил для оборони Володимира і Луцька, він з угорцями та городенською дружиною продовжив марш на Київ. Володимирко пішов за ним. Дорогобуж і Корець здалися волинському князю.

Однак тим часом авангард Володимирка деблокував Пересопницю. Андрій Боголюбський з'єднався з Володимирком біля Мильська. Переправившись через Горинь, вони стали наздоганяти Ізяслава Мстиславича. Військо волинського князя перейшло Случ і через Чортів ліс досягло Ушеска. Перейшовши Ушу, Ізяслав Мстиславич став чекати поки переправляться всі його сили. Він готовий був дати бій галицькому князю. Але київські бояри, які були з ним, радили йти далі.

Володимирко підійшов до Случі, але тут його авангард напорівся на волинських лучників. Три години тривав бій. Володимирко підтягував сили, які розтягнулись на марші. Сутичка грозила перерости в генеральну битву. Від полоненого “язика” Ізяслав Мстиславич знав, що сили галичан сильно розтягнулись. Тому Володимирко не спішив починати битву. Ізяслав вирішив продовжити марш на Київ. Біля Мильська до Ізяслава приєдналась частина київського ополчення. Було вирішено йти на Білгород, а у випадку невдачі пробиватися до чорних клобуків. Володимирко невідступно йшов слідом і по ночах сторожа волинян бачила вогні галицького війська.

Білгород обороняв Борис Юрійович. Нічого не підозрюючи, він спокійно пиячив з дружиною. Він був впевнений, що десь там в Пересопниці сторожить волинян Андрій Юрійович. Поява дружини Володимира Мстиславича, яка йшла в авангарді, була несподіваною. При звуках труб війська противника Борис втік, не приймаючи бою, хоча мостник вже розкидав міст, а така сильна фортеця як Білгород могла оборонятись довго.

Ізяслав Мстиславич залишив брата Володимира у Білгороді стерегти Володимира, а сам рушив далі на Київ. Тим часом Борис, який прибіг в столицю, підняв паніку. Агенти і прихильники Ізяслава, в свою чергу, стали розповсюджувати чутки, що Андрій Боголюбський та Володимирко розгромлені. Юрій Довгорукий негайно залишив столицю і поспішив сховатися у Городці-Остерському. Ізяслав Мстиславич без бою вступив у Київ.

Розвідники доповіли галицькому князю про взяття Києва. Спересердя Володимирко вчитав Андрію Юрійовичу: “Не розумію, як це княжить сват мій: рать іде на нього з Волині, як про це не дізнатись. І ви, сини його, сиділи в Пересопниці, а другий в Білгороді, — як же ви не устерегли? Якщо так княжите з батьком своїм, то управляйтесь самі як хочете, а я не можу один іти на Ізяслава: він хотів вчора зі

мною битись, ідучи на вашого батька, а на мене обертаючись, тепер же в нього вся руська земля, я не можу один на нього їхати!"

Галицька рать рушила назад. Обложивши Мическ, Володимирко Володаревич зажадав контрибуції. Жителі міста знімали свої гривни та скидали прикраси з жінок. Долю Мическа розділили і інші волинські міста. Галицька рать відійшла досить далеко і Юрій Довгорукий не дочекався її повернення. 12 травня 1151 р. в битві на р. Руті він потерпів велику поразку.

У серпні 1151 р. Юрій і його союзники прийняли всі умови запропоновані великим князем Ізяславом Мстиславичем. Володимир Андрійович був прощений і отримав Дорогобуж. Коли до цього міста підійшов Мстислав Ізяславич з угорцями, які вертали додому, Володимир влаштував бенкет, а сам таємно попередив галицького князя. Коли угорська рать відпочивала після бенкету, Володимирко несподівано ввірвався в їх стан. Половина людей була перебита і взята в полон, а решта з Мстиславом Ізяславичем втекла в Луцьк.

Ця підступна перемога була політичною помилкою Володимирка. Поки угорський король Гейза II вів війну з Візантією, а Ізяслав Мстиславич виганяв Юрія Довгорукого з Городця-Остерського, галицький князь міг насолоджуватися своїм успіхом. У 1152 р. проти нього обрушились всі сили київського князя. Угорські союзні війська очолював сам Гейза II. Крім родинних стосунків з Ізяславом Мстиславичем, проти галицького князя угорського короля штовхав тісний союз останнього з Візантією, про що є свідчення візантійського хроніста Іоанна Кіннама. Після недавньої поразки від війська василевса Мануїла I (1151) Гейза II був особливо чутливим до таких моментів.

Володимирко не зумів завадити з'єднанню військ противників під Ярославом і їх переправі через Сян. Слідом за волинянами і киянами у води ріки кинулася угорська кінниця. Стрімкий натиск вирішив битву на користь союзників. Галицький князь ледве не потрапив в полон до чорних клобуків. Сховавшись в Перемишлі, Володимирко прикинувся смертельно хворим і через своїх друзів в угорському таборі став вмовляти Гейзу II помирити його з Ізяславом. Київський князь переконував угорського короля не вірити клятвам людини, яка ними лише забавляється. Однак радники вмовили свого короля ще раз повірити Володимирку Володаревичу. Його змусили принести клятву на хресті св. Стефана. Угорці вірили, що саме на цьому хресті був розп'ятий Христос. Крім контрибуції і зобов'язання не допомагати Юрію, Володимирко мав повернути захоплені ним Бужеск, Шумськ, Тихомль, Вигопів та Гнойницю.

До клятв Володимирко справді відносився байдуже, вважаючи, що у політиці всі засоби придатні. "Бог ангела перевіряти не пошле!". Тому він не пустив волинських посадників в міста, які мав повернути. Тим більше, що Ізяслав знову мусив виступити на лівий берег проти Юрія Довгорукого, який вже зібрав нові сили. Але, тим разом, Юрій Довгорукий, після того як його союзники половці були розгромлені, швидко відступив. Володимирко, який вже був під Божеском, мусив вертати назад у Галич.

Ізяслав Мстиславич прислав до нього боярина Петра Бориславича, який мав попередити галицького князя, що у випадку невиконання умов Перемишльського миру його чекає нове вторгнення і розправа без пощади. У відповідь Володимирко зухвало відповів, що він ще не поквитався з Ізяславом Мстиславичем за те, що той

навів на його землі угорців. Тоді боярин пригадав князю його клятву на хресті св. Стефана. Володимирко зі сміхом пояснив, що такий малий хрестик його аж ніколи не злякає. Коли київський боярин покидав Галич, Володимирко Володаревич, все ще насміхаючись над його наївністю, пішов у двірцеву церкву. Але, повернувшись з церкви, галицький князь був раптово на місці скошений паралічем. Сподіваючись якось вернути до життя помертвілі органи, йому приготували купель з окропу. Але нічого не допомогло, до вечора князю стало гірше, а вночі він помер⁵². Йшов 1153 рік⁵³. Володимиркові Володаревичу вдалося створити потужне Галицьке князівство, яке провадило власну політику і намагалося впливати на боротьбу за київський престол⁵⁴.

Правдоподібно, що близько 1117 р. Володимирко Володаревич одружився з дочкою угорського короля Калмана Книжника, що забезпечило йому постійну підтримку в Угорщині⁵⁵. Він використав повною мірою вигоди цього шлюбу, особливо в часи, коли угорський престол займав її брат Стефан II (1114–1131). Але в можливості цього шлюбу існують поважні сумніви⁵⁶. Проблема залишається дискусійною.

Ярослав Володимирович Осмомисл. Після раптової смерті батька Володимирика Володаревича Ярослав затримав київського посла Петра Бориславича⁵⁷. Він запевнив посла київського князя, що готовий бути сином його пана на рівні з Мстиславом. Це означало признание васалітету. Але це була тільки тактична хитрість Ярослава і його бояр.

Дуже швидко в Києві зрозуміли, що і новий галицький князь не збирається повертати захоплені волинські міста. Ізяслав Мстиславич у 1153 р. виступив на Галич. У поході взяли участь волинська дружина Святополка Мстиславича, дорогобужька дружина Володимира Мстиславича, пересопницька дружина Володимира

⁵² Кіннам, 115. 18–19; *Siarczyński F.* Dzieje księstwa niegdyś Przemyślskiego // *Czasopism naukowy Biblioteki im. Ossolińskich.* 1828. №2/3; *Zubrzycki D.* Rys do historii narodu ruskiego w Galicji i hierarchii cerkiewnej w temże krolestwie. Lwów, 1837; *Смирнов С.* Судьбы Червонной или Галицкой Руси до воссоединения ея с Польщей 1387 г. Москва, 1860; *Bielowski A.* Krolestwo Galicji (o starym księstwie Halickiem) // *Biblioteka Ossolinskich.* 1860. T. 1; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 122–123, 142–144, 151–153, 162–175, 443–454, 474, 480; *Ратич О. О., Нудьга Г. А.* Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // *Торжество історичної справедливості.* Львів, 1968. С. 44–64; *Бибииков М. В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // *Древнейшие государства на территории СССР.* 1980 г. Москва, 1981. С. 76.

⁵³ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 340; Т. 2. Стб. 463; Т. 7. С. 60; Т. 9. С. 196; Т. 15. С. 221.

⁵⁴ Головка О. Князь Володимирко Володаревич — перший володар об'єданого Галицького князівства // *Миколаївщина.* Т. 3. Львів, 2006. С. 79–94; *Його ж.* Князь Володимирко Володаревич — перший володар об'єданого Галицького князівства // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 15. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича. Львів, 2006–2007. С. 90–97.

⁵⁵ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 2. С. 232.

⁵⁶ *Юрасов М.* Была ли жена Владимира Володаревича венгеркой? // “Слово о полку Игоревім” та його доба. Галич, 2007. С. 136–140.

⁵⁷ Б. Рибаків вважав Петра Бориславича не тільки автором мало не всього київського літописання другої половини XII ст., а й автором “Слова о полку Игоревім” (*Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”. Москва, 1972).

Андрійовича і чернігівські та смоленські дружини. Галицькі полки зустріли їх біля Тереховлі. Ярослав Володимирович у битві участі не брав. Головною причиною, напевно, була спадкова хвороба Пертеса (не працював нормально колінний суглоб), яка не дозволяла йому бути повноцінним воїном⁵⁸.

Битва тривала цілий день. Київський князь розгромив лівий фланг галицького війська і взяв багато полонених, але лівий фланг його війська в свою чергу теж був розбитий галичанами і розсіяний. Тоді Ізяслав Мстиславич вирішив вдатись до хитрощів. Він підняв над своїм станом захоплені галицькі стяги і частина галичан, які повертались після переслідування розбитих волинян, потрапила в його руки. Становище київського князя, однак, залишалось важким. Волинські полки розбіглися, а кияни та чернігівці втратили так багато людей, що їх залишилось менше ніж полонених. З Тереховлі в будь-який час міг підійти Ярослав Володимирович. Тому Ізяслав Мстиславич у відчаї велів перебити більшість полонених, залишивши тільки самих визначних, і відступив назад.

Смерть Ізяслава Мстиславича в 1154 р. і швидке повернення до Києва Юрія Довгорукого, який доводився Ярославу тестем, зняло проблему київсько-галицьких стосунків. Літом 1155 р. Юрій Довгорукий доручив галицькому князю очолити війну проти Мстислава Ізяславича. Прогнаний турівськими полками з Пересопниці, Мстислав залишив у Луцьку брата Ярослава, а сам виїхав до Польщі по допомогу. Наляканий сюзерен Волині Володимир Мстиславич поспішив приєднатись до галицького князя. Але проти сподівань Ярослав Володимирович не проявив активності під Луцьком і його позиція сприяла підписанню компромісного миру за яким Мстислав Ізяславич втратив тільки Корець. Цим галицький князь дав зрозуміти, що він не зацікавлений в остаточному розгромі волинських князів.

Мстислав Ізяславич негайно оцінив ситуацію. Звинувативши Володимира Мстиславича в зраді інтересів волинської династії, він здобув столицю Волині місто Володимир, захопив сім'ю дядька, а його самого змусив втікати до Угорщини. Юрій Довгорукий негайно відповів походом на Волинь. Ярослав мусив підтримати тестя. Юрій Володимирович не думав однак відновлювати на Волині Володимира Мстиславича, який підтримував його противника покійного Ізяслава. У нього був під рукою берестейський князь Володимир Андрійович, який вже не раз доводив свою непримиренність до Волинських Мономаховичів. Берестейський князь кинувся облягати Червен, але у відповідь на пропозицію здати місто черв'яни відкрили стрільбу зі стін і стрілою поранили князя в горло.

Ярослав з тестем 10 днів простояли під Володимиром. Успіху вони не добились. Напроти, Мстислав здійснив вилазку і наніс галичанам значні втрати. Розчарувавшись у можливості швидкої перемоги, Юрій Довгорукий зняв облогу і рушив до Києва, посадивши по дорозі в Дорогобужі Володимира Андрійовича. Мстислав йшов за ним, але щурмувати Дорогобуж не наважився. Ярослав Володимирович легко міг вдарити в тил волинянам, але ще раз продемонстрував, що не зацікавлений в їх розгромі.

Смерть Юрія Довгорукого відкрила шлях до київського престолу чернігівському князю Ізяславу Давидовичу. Ярослав Осмомисл спочатку лояльно віднісся до цього діяча. Галицька дружина в 1157 р. навіть взяла участь в поході на Туров. Цей

⁵⁸ Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів-Винники, 1996.

невдалий похід мав вирішити проблему миру Мономаховичів з Ольговичами і примирити між собою старшу гілку Мономаховичів. Але вперта оборона Турова Юрієм Ярославичом не дозволила реалізувати плани передачі Турова Володимирі Мстиславичу.

В цей час почалося зближення Ярослава Володимировича з волинським князем Мстиславом Ізяславичем. Можливо підставою для зближення стала нова небезпека розвалу Польщі і підпорядкування її земель Германській імперії, що було би однаково небезпечно для обох її сусідів. Але у Києві в союзі галицького і волинського князів побачили загрозу для себе. Ізяслав Давидович задумав приборкати Ярослава Володимировича з допомогою князя-ізгоя Івана Ростиславича, представника Васильковичів, який мав більші права на Галич, ніж син Володимирка Володаревича.

У 1146 р. після невдалої спроби утвердитись в Галичі, Іван Ростиславич знайшов притулок у великого князя Всеволода Ольговича. Після смерті Всеволода Ольговича Іван Ростиславич схоронився у сіверського князя Святослава Ольговича. Коли Давидовичі підтримали великого князя Ізяслава Мстиславича і почали наступати на Сіверську землю, Святослав Ольгович доручив Івану Ростиславичу обороняти кордони від наступу смоленського князя Ростислава Мстиславича. Але смоленське військо обложило Туров і тоді Святослав Ольгович наказав йому наступати на Смоленськ. За 200 гривен срібла і 12 гривен золота Іван Ростиславич зрадив свого сюзерена і перейшов на сторону смоленського князя. Але і смоленський князь Ростислав Мстиславич не захотів тримати на службі васала, який уже раз зрадив свого сюзерена. Тоді Іван Ростиславич був прийнятий на службу Юрієм Довгоруком і без особливого успіху воював на новгородських рубежах. Союз Юрія Довгорука з Володимирком Володаревичем закінчився трагічно для нещасного ізгоя. Його в оковах повезли з Суздаля в Київ, щоб там передати галицькому князю. Але митрополит Костянтин категорично виступив проти цієї акції. Івана Ростиславича знову повезли у Суздаль. Та по дорозі на конвой несподівано напали дружинники Ізяслава Давидовича. Готуючись до боротьби за Київ, чернігівський князь за всяку ціну хотів розірвати союз Юрія Довгорука з галицьким князем.

Ярослав Володимирович сподівався, що, ставши великим князем, Ізяслав Давидович відмовиться від підтримки колишнього звенигородського князя. Але київський князь з допомогою Івана Ростиславича, навпаки, пробував приборкати потужного галицького князя і змусити його утриматися від зближення з Мономаховичами. У відповідь Ярослав Осмомисл організував коаліцію князів проти Ізяслава Давидовича.

В кінці 1157 р. посла Ярослава Осмомисла, волинського князя Мстислава Ізяславича, луцького князя Ярослава Ізяславича, дорогобузького князя Володимира Андрійовича, чернігівського князя Святослава Ольговича, сіверського князя Святослава Всеволодовича, смоленського князя Ростислава Мстиславича, угорського короля та польських князів зажадали видачі ізгоя. Це було також свідченням політичної ваги галицького князя.

Ізяслав Давидович рішуче відмовив, але не ризикнув тримати далі у себе Івана Ростиславича. Він допоміг йому через половецькі землі добратися в Пониззя Дністра, де колись були його володіння. Галицькі "вігінці", які з різних причин змушені були покинути старі оселі, ремісники та смерди, яких приманювали пустуючі землі, купці-промисловики, нечисленні гарнізони по містах, "бродники",

які обслуговували переправи-броди та волоки, займались полюванням та рибальством, нащадки тиверців і гето-даків — утворилили складну мозаїку “бирладників”. Сильної влади князя та його васалів тут не відчувалося. Але все це населення потребувало постійного захисту від половців і тому окремий князь для цих земель був дуже бажаний.

Звичайно, населення Бирладі з радістю зустріло свого колишнього сюзерена, який колись княжив у Звенигороді на Дністрі. Галицькі посадники, безперечно, використовували свою службу в цих краях і для власного збагачення, вдаліні від Галича зловживання були більшими. А з князем завжди пов’язувались спогади про справедливість “старих” часів. Тому Іван Ростиславич у 1158 р. утвердився в Бирладі без особливих проблем.

В літературі досить різноманітних версій про те, що Пониззя Дністра було заселене одними бродниками, які були окремим племенем, близьким до чорних клобуків⁵⁹, людьми неясного етнічного походження з яких потім пішли запорозькі козаки⁶⁰, чи втікачами від кріпосного гніту — “сбродом”⁶¹. За археологічними матеріалами основне населення Пониззя Дністра складали нащадки тиверців і гето-даків [волохи]. “Вигінці” і інші вихідці з галицьких земель переважно жили по містах. Бродники, скоріше, були корпорацією, яка обслуговувала броди, перевози і переволоки, стоянки біля порогів на низу Дністра, Пруту, Буту і Дніпра. За свою роботу вони брали плату з купецьких караванів, а крім того, напевно, займались і мисливством та рибальством. Зимом бродники сходилися в міста, де проживали свій заробіток. Звичайно, що вони мусили мати якусь свою військову організацію для оборони від кочовиків. Їх старшини поповнювали ряди місцевих феодалів. Чисельність цієї корпорації, звичайно, була невеликою, але в джерела вони потрапили, оскільки відігравали в цих місцях помітну роль.

Такі корпорації, без сумніву, поповнювалися людьми різних станів. Але немає жодних підстав бачити у бродниках борців з феодалним устроєм, а Івана Бирладника представляти князем-революціонером. Немає підстав для висновку, що цей князь, як і його батько (!), “зв’язали свою політичну кар’єру з рухом народних мас, використовуючи їх в своїх цілях.”⁶² Не було і не могло бути “великого селянського повстання” в подністровських містах, коли у 1158 р. до них підійшло 6-тисячне військо Івана Берладника. Кучелмин здався своєму колишньому князеві, бо “рады были ему”, а Ущиця вистояла, хоча майже 300 смердів, мобілізовані для підсилення гарнізону, через заборолу перебігли до свого колишнього князя.

Далі просування бирладського князя зупинилося. Гарнізони Ярослава Володимировича стояли твердо, крім того половці, яким Іван Берладник, не дозволив грабувати здобуті міста, покинули його військо. В Галичі потуги колишнього звенигородського князя паніки не викликали. Ярослав Володимирович послав свої основні сили з волинськими полками на Київ. Очолював їх талановитий полководець князь Мстислав Ізяславич. Його перемога над Ізяславом Давидовичем під

⁵⁹ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 115–116; Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев, 1997.

⁶⁰ Котляр М. Ф. Кто такі бродники // Український історичний журнал. 1969. №5.

⁶¹ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1973. С. 181.

⁶² Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси. Ленинград, 1949. С. 179–191.

Білгородом звільнила київський престол для найстаршого серед Мономаховичів — смоленського князя Ростислава Мстиславича. Іван Берладник мусив кинути свою волость. Щоб якось допомогти Ізяславу Давидовичу, який втратив через нього Київ, Іван Берладник захопив Олешшя. Але з Києва проти нього послали флотілію на чолі з Георгієм Нестеровичем та Якуном. Воеводи Ростислава Мстиславича переслідували Івана Берладника аж до Дчина [Дечин на Дунаї]. Тут князь був змушений здатись у 1160 р. візантійським властям. Його отруєння у Солуні [Фессалоніках] у 1161 р. навряд чи відбулося без відома галицького князя⁶³.

Галицький князь допоміг Ростиславу Мстиславичу утвердитись в Києві, але у конфлікті великого князя з його племінником Мстиславом Ізяславичем підтримав волинського князя. В результаті у 1163 р. Ростислав мусив повернути племіннику Білгород і Торчеськ, а за Трипіль віддати Канів.

У 1164 р. війна Угорщини з Візантією закінчилась миром. За умовами цього миру спадкоємець угорського престолу Бела мав прибути в Константинополь як почесний заложник. Василевс Мануїл Комнен відразу ж заручив з ним свою єдину дочку Марію. З'явилась ідея візантійсько-угорської унії, котра стала небезпечною для Галицького князівства. Тому Ярослав Володимирович, не вагаючись, підтримав претендента на візантійську корону брата василевса Андроніка Комнена. Крім всього іншого, як син севастократора Ісаака Комнина та Ірини Володарівни, Андронік Комнен доводився Ярославу Володимировичу двоюрідним братом⁶⁴. Андронік Комнен навіть володів руською мовою⁶⁵.

У 1164 р. Андронік втік з візантійської столиці. "...і лише він досяг кордону Галицької землі, де розраховував знайти пристанище, як потрапив у пастку деяких мисливців народу волохів", які мало не передали його візантійським властям. Однак принц досяг Галича, де був прийнятий Ярославом Володимировичем. Пізніше, в пам'ять про перебування в Галицькій землі, Андронік прикрасив розписами палату, яку побудував у Константинополі біля храму Сорока мучеників. Ось як описує ці розписи один з кращих візантійських письменників Микита Хоніат: "Живопис представляв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший казкового ведмеда і плямистого леопарда і водиться переважно у тавроскіфів), сільське життя з його палатками, нашвидко приготований обід із спійманої здобичі, самого Андроніка, власними руками розрубуючого на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно піджарюючого його на вогні, і другі предмети в цьому ж роді, які свідчили про життя людини, у котрої вся надія на лук, меч і прудкого коня"⁶⁶.

Вже у 1165 р. василевс Мануїл прислав в Галич двох митрополитів, які запропонували Андроніку в управління Кілікію. Ярослав Осмомисл послав з візантійськими послами галицького єпископа Кузьму. Посольство добилось гарантій безпеки для

⁶³ ПСРА. Т. 2. Стб. 519; Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. Санкт-Петербург, 1999. С. 507.

⁶⁴ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008. С. 254–255.

⁶⁵ Пащито В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 195–196; Про знання мови див.: Niceta Choniata. De Manuele Comneno. Lib. 4. Cap. 2. С. 172–173.

⁶⁶ История Никиты Хониата // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. Т. 1. Санкт-Петербург, 1860. С. 420.

Андроніка Комнена і підтвердило союз з Візантією⁶⁷. Візантія розглядала галицького князя як *hypospondos*, що по візантійській вселенській термінології прирівнювалось до давнього — союзний Риму народ — *socii populi Romani*. Найбільше свідчень візантійських авторів відноситься до Галицького князівства, володар якого часом протиставляється володарю Києва і розглядається як цілком самостійний⁶⁸. Можливо, що саме тих часів тісних зв'язків з Візантією стосується граффіті в Константинополі на мармуровій балюстраді хорів собору св. Софії: “Матфѣй попь галичьский”⁶⁹.

На цей період галицький князь був найсильнішим з усіх володарів у Київській Русі. Його князівство крім усього не було роздроблене на уділи. Варфоломей Англійський (XIII ст.) взагалі ототожнював Галицьку землю зі всією Руссю: “Галиція дуже обширна область, котра охоплює більшу частину Європи, дуже багата, деякими вона називається Руссю”⁷⁰. Виднійший географ XII ст. Абу Абдаллах Мухаммед ібн Мухаммед ал-Ідрісі (1100–1165) у своїй географічній енциклопедії “Розваги втомленого в подорожах по областях”, написаній при дворі сицилійського короля Рожера II (1130–1154), в країні ар-Русий в числі 8 відомих йому міст називає Раміслі [Перемишль] та Галісійа [Галич]⁷¹.

Останнім часом, після появи праці Е. Кінана⁷² та публікації давно написаної роботи О. О. Зиміна⁷³, з новою силою розгорнулися дискусії навколо довіри “Слову о полку Игоревім” як автентичній пам’ятці тобто історичному джерелу⁷⁴. Ед-

⁶⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 524.

⁶⁸ Бибииков М. В. Русь в византийских памятниках и Византия в древнерусских произведениях (к сравнительному изучению). // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. Москва, 1989. С. 168.

⁶⁹ Welt der Slaven. Т. 22. 1977. S. 86–88.

⁷⁰ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1979. С. 74, 76–77, 83–85, 91.

⁷¹ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. Вып. 43. 1952.

⁷² Keenan E. Wan Jaroslav of Halich Really Shooting Sultans in 1185 // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 22. 1998. P. 313–327; *Id.*, Turkas Elements in the Igor Tale and Zadošneina // The Slavonic and East European Review. Vol. 80. London, 2002. N 3. P. 479–482; *Id.*, Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor Tale [Harvard Series in Ukrainian Studies]. Cambridge (Mas.), 2003; Кінан Е. Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султанів? // Кінан Е. Російські історичні міти. Київ, 2003. С. 252–268.

⁷³ Зимин А. А. “Слово о полку Игореве”. Санкт-Петербург, 2006.

⁷⁴ Грабович Г. Вічне повернення містифікацій // Критика. 2001. №1–2; Филлюшкин А. И. “Слово”... со слезами смешанное. Как гениальную древнерусскую поэму пытались объявить подделкой // Родина: Российский исторический журнал. 2002. №11–12. С. 185–188; Його ж. Психопатическое уничтожение “Слова о полку Игореве”: Рецензия на неизданную книгу Эдварда Кинана // Логос: Журнал по философии и прагматике культуры. 2002. №2. С. 24–32; Страхова О. Языковая проблема создателя “Слова о полку Игореве” и лингвистические взгляды Йозефа Добровского // Славяноведение. 2003. №6. С. 33–61; Столярова Л. В. “Слово” и пустословии // Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г. Москва, 2004. С. 332–337; Живов В. М. Улики подлинности и улики поддельности. По поводу книги: Keenan Edward L. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor Tale. Cambridge (Mass.): Distributed by Harvard University Press, 2003. XIII. 541 p. // Русский язык в научном освещении Москва, 2004. №2(8). С. 240–268; Agnew H. Josef Dobrovsky. Enlighterened Hyper-Critic or Pre-Romantic Forgen? // Kритика. 2005. Vol. 6. N 4. P. 845–855; Потте Н. О туркских лексических заимствованиях в “Слове о полку Игореве” и

вард Кінан вважає автором “Слова” чеського славіста Й. Добровського (1753–1829), а О. О. Зимін — Іоїля Биховського (1726 – після 1797), колишнього архімандрита Спасоярославського монастиря, де було віднайдено “Слово”. Подібно до своїх попередників (К. Троста, М. Хендлера та А. Айтцетмюллера), обидва в основному спиралися на лінгвістичні аргументи при цьому не володіючи знаннями з специфіки мови XII–XIV ст. Е. Кінан додав сюди, ще кілька веселих аргументів, на зразок того, що Ярослав Осмомисл не знав значення слова “султан”, а тому стріляв з альтани. Що стосується хворого спадковою хворобою Пертеса галицького князя Ярослава Осмомисла, то він взагалі не міг стріляти з лука, так як подібна стрільба потребує опору обох ніг. Але титул “султан” в Галичі знали: руські дружини були учасниками битви при Манцикерті у 1071 р. проти сельджукського султана Арп-Арслана III; з цього часу сельджуцькі султани постійно оточували візантійські володіння і були учасниками чорноморської торгівлі як і Галицьке князівство; Андронік Комнін, який знайшов притулок при дворі Ярослава Осмомисла, до того перебував при дворах сельджуцьких султанів; цілком можлива участь галицької дружини у битві візантійців з іконійським султаном Килидж-Арсланом II при Міріакефалоні 27.09.1176 р.⁷⁵; цей титул використовували навіть половці, у словнику з XIV ст. він саме у версії “солтан”⁷⁶).

Після блискучих праць А. Залізняка⁷⁷, період вільного оперування лінгвістичними аргументами закінчився⁷⁸. Російський лінгвіст, який багато років видає і до-

“Задонщине” // Труды Отдела Древнерусской Литературы. Т. 55. Санкт-Петербург, 2004. С. 155–161; *Porpe N.* Further Note on the Turkie Lexical Elements in the *Slovo o polku Igoreve* and the *Zadonshchina* // *The Slavonie and East European Revier*. Vol. 82. N 1. London, 2004. P. 74–78; *Його ж.* По поводу гипотез “скептиков” о тюркских лексических заимствованиях в “Слове о полку Игореве” // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2007. №1–2. С. 52–56; *Вилкул Т. Л.* Рец. на кн. А. А. Зализняк. “Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста // *Ruhenica*. Т. 4. Киев, 2005. С. 262–279; *Котляр М. Ф.* Рукописи не горять... Роздуми над книгою (Зимин А. А. “Слово о полку Игореве”). Санкт-Петербург, 2006 // Український історичний журнал. 2007. №3. С. 190–196; *Соколова Л. В.* Новые мифы о старом (по поводу интервью на радиостанциях “Эхо Москвы” и “Свобода” в связи с выходом книги А. А. Зими́на “Слово о полку Игореве” // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. — 2007. — N 1–2. — С. 23–38; *Danylenko A.* The Latest Revision of the *Slovo o polku Igoreve*, or Was Jaroslaw of Halych Really Shooting From His ‘Altan’ in 1185 // *The Slavonie and East European Revier*. — Vol. 84. — N 2. — London, 2004. — P. 921–935; *Franklin S.* The Igor’ Tale: A Bohemian Rhapsody? // *Kritika*. — Vol. 6. — N 4. — 2005. — P/833–845; *Гальперин Ч.* “Подлинник? Подделка? Опять подделка?": Эдвард Кинан. Йозеф Добровский и происхождение “Слова о полку Игореве” // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. — 2007. — №1–2. — С. 5–22.

⁷⁵ *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва, 2001. С. 636.

⁷⁶ *Плетнева С.* Половцы. Москва, 1990. С. 120–122.

⁷⁷ *Зализняк А. А.* Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. Москва, 2004. Изд. 2. Москва, 2007; *Його ж.* Можно ли создать “Слово о полку Игореве” путем имитации // *Вопросы Языкознания*. 2006. №5. С. 3–21.

⁷⁸ *Живов В. М.* Чего не может фальсификатор [Рец. на кн. А. А. Зализняк. “Слово о полку Игореве”: Взгляд лингвиста. Москва, 2004. 352 с.] // *Отечественные записки*. 2004. №4 (19); *Голинская Е.* “Слово о полку Игореве”: точка в споре? // *Наука и жизнь*. 2006. №5; *Еськов К.* “Слово о полку Игореве”: сеанс черной магии с полным разоблачением // [Http://afranius.ivejournal.com/46212.html](http://afranius.ivejournal.com/46212.html).

сліджує новгородські берестяні грамоти з живою мовою XII–XIII ст., скрупульозно аналізуючи не стільки лексику, як граматичну побудову та граматичну систему “Слова”, дійшов висновку, що ця пам’ятка не може бути піддробкою, бо написана строго у відповідності з правилами мови XII – початку XIII ст. В книзі детально розглянено лінгвістичні аргументи за і проти автентичності “Слова о полку Ігореве”, окремі “темні місця” пам’ятки, проведено критичний огляд лінгвістичних праць противників автентичності “Слова”. А. А. Залізник переконливо продемонстрував на конкретних прикладах, що будь-якому фальсифікатору довелось би враховувати сотні різноманітних моментів орфографічного, морфологічного, діалектного характеру, що просто не під силу одній людині⁷⁹.

У своїх репліках до цієї дискусії я звернув увагу на кілька моментів про які не могли знати жодні фальсифікатори у XVIII ст. (наявність в с. Харалуг біля Корця на Волині криці придатної для виготовлення мечів, тоді як на території Русі мечів власного виробництва не знайдено і крім харалужних мечів, згаданих у “Слові”, для виробництва мечів просто не було болотної руди відповідної якості; суперечливість етимології назви Харалуг, яка не дозволяє стверджувати її пізне походження; особливості конструкцій латинських шоломів, на що міг звернути увагу тільки сучасник воїн-професіонал; та добре знання топографії літописного Пліснеська з деброю Кисанею на оболоні)⁸⁰. Отож, на сьогодні немає підстав відкидати свідчення “Слова” як наративного джерела кінця XII ст.

Не випадково автор “Слова” написав: “Галычкы Осмомысле Ярославe высоко седиши на своемъ златокovanнемъ столе... Грозы твоя по землям текут: отверяеши Киеву врата, стреляеши с огня злата стола Салтани за землями”.

Однак могутність Галицької землі породила і могутність галицьких бояр, значна частина яких тримала спадкові володіння більші за волості окремих князів. Не завжди Ярославу Осмомислу вдавалось справитись зі своїми васалами. Продовжуючи політику зближення з Волинню, Ярослав допоміг сісти в Києві Мстиславу Ізяславичу. Очевидно ще до того було повернено волинському князеві частину його градів, захоплених свого часу Володимирком Володаревичем. Бо в 1168 р. у Бужеску помер князь Ярополк Ізяславич, який належав до волинської династії.

У 1169 р., скориставшись з конфлікту Мстислава Ізяславича з дрібними князями на Київщині і інтригами смоленських Ростиславичів, володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський здобув і пограбував Київ. Ярослав Осмомисл негайно послав на допомогу своєму союзникові рать, очолену боярином Костянтином

⁷⁹ Залізник А. А. Слово., Москва, 2004. С. 265–323.

⁸⁰ Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Ігоревім” // Україна в Центральній-Східній Європі. Київ, 2006. С. 595–605; Його ж. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігореве” // “Слово о полку Ігореве” та його доба. Галич, 2007. С. 17–33; Його ж. “Келійний літописець” Дмитра Туптала та “Слово о полку Ігоревім” // Львівська медієвістика. Вип. 1. Дмитро Туптало у світлі українського бароко. Львів, 2007. С. 187–197; Його ж. Пліснеськ, “Добра Кисаня” і проблема автентичності “Слова о полку Ігоревім” // Другі “Ольжині читання”. Львів, 2007. С. 74–78; Його ж. Чи були мечі харалужні? // Вісник інституту археології. Вип. 2. Львів, 2007. С. 74–79; Його ж. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів // Записки НТШ. Т. 256. Львів, 2008. С. 32–49; Його ж. Кілька зауваг до нової дискусії навколо “Слова о полку Ігоревім” // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 40–56.

Сірославичем. Ставленник Андрія Боголюбського його брат Гліб Юрійович мусив втікати з Києва. Але воєвода Костянтин Сірославич заявив великому князю Мстиславу Ізяславичу, що йому дозволено стояти під Вишгородом не більше п'яти днів і, навіть, показав фальшиву грамоту свого князя. Це була неправда, Ярослав дав наказ допомагати Мстиславу до вигідного для обох миру. Зрада Костянтина Сірославича у 1170 р. обернулася для Мстислава Ізяславича новою втратою Києва.

Сучасники вважали, що галицького воєводу підкупив князь Давид Ростиславич. Однак причини зради були іншими. Костянтин Сірославич очолював боярську опозицію, яка орієнтувалася на спадкоємця престолу Володимира. У 1149 р. батько женив Ярослава на Ользі Юріївні, бо йому потрібен був союз з Суздальськими Мономаховичами проти Волинських Мономаховичів. Ярослав не лише порвав з політикою батька, але й розірвав з Ольгою. Могутній галицький князь став відверто жити з Настею з Чагрович, а її сина Олега вирішив зробити спадкоємцем. Близько 1171 р. боярська опозиція підняла бунт в Галичі. Ярослав з близькими потрапили в їх руки. Змовники хотіли посадити на престол Володимира, але побоялись щось зробити з Ярославом та Олегом. Зате Настя була звинувачена в чарах і спалена на вогнищі. З Польщі та з Волині вже спішили війська на допомогу Ярославу. Змовники мусили піти на компроміс — вони тільки зажадали присяги від Ярослава, що той буде жити з дружиною і не буде переслідувати вбивць Насті.

До 1173 р. Ярослав відновив порядок в своїй державі. Ольга з сином Володимиром та Костянтин Сірославич мусили втікати в Польщу. Через 8 місяців Мешко III, який сам шукав допомоги у Ярослава, вислав їх геть з Польщі. Нічого не добились вони і на Волині.

Могутність галицького князя досягла вершини. Лише одних чуток про наближення раті галицького князя вистачило щоби розсіпати другу коаліцію Андрія Боголюбського проти Києва. Ярослав Осмомисл підтримував свого тезка волинського князя Ярослава Ізяславича, а пізніше союзом з чернігівським князем Святославом Всеволодовичем сприяв встановленню рівноваги в боротьбі за Київ. Цей союз був підтверджений шлюбом Ярославни з сіверським князем Ігорем Святославичем. Свого часу у 1167 р. він був започаткований шлюбом Володимира Ярославича з Болеславою Святославною. Реаліями цього союзу було стишення боротьби за Київ і останній період стабілізації Київської Русі.

У 1182 р. Андронік Комнен вмів скористався з невдоволення візантійців про-латинською політикою вдови Мануїла I Марії, дочки графа Тулузи і князя Антіохії Раймонда Сент-Жілля, та її фаворита протосеваста Олексія Комнена, які правили від імені юного Олексія II, і сам став регентом, а у 1183 р. захопив престол. Свого противника протосеваста він негайно вислав у Скіфію, тобто дунайські володіння галицького князя. Однак не без допомоги противників Ярослава протосеваст Олексій Комнен втік "і як який-небудь крилатий змії перенісся в Сицилію". Андронік Комнен продовжив боротьбу, не зупиняючись перед репресіями непокірної знаті і одночасно продовжуючи війну з сицилійськими норманнами. Невдачі у цій війні, в свою чергу, використали його вороги. У 1185 р. підбурений знаттю константинопольський натовп розтерзав василевса Андроніка⁸¹. На ці події галицький князь від-

⁸¹ Успенский Ф. Император Алексей II и Андроник Комнен // Журнал Министерства Народного Просвещения. №212. 1880. С. 95–130; №214. 1881. С. 52–85; *Його ж.* Последние Комнины. Начало реакции // Византийский Временник. Т. 25. 1927–1928. С. 1–23.

реагував посольством, про яке згадує Микита Хоніат. Стосунки між обома країнами різко погіршилися. Навесні 1186 р. брати Петро і Асень підняли повстання у Болгарії, яка залишалася візантійською провінцією. Після перших же невдач болгарські вожді відступили за Дунай, а навесні 1187 р. продовжили боротьбу. З ними прийшли “кумани, народ досі вільний, негостинний і дуже войовничий, і ті, що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілка руських, народ милий богу війни”. “Вордона” може бути спотвореною назвою “бродників”⁸² або “Бирладі”, і тоді це прямий доказ допомоги болгарам з боку Ярослава Осмомисла. Можливо, що сам галицький князь підштовхнув болгарських сепаратистів після загибелі Андроніка Комнена. Докладно аналізуючи аргументи противників весії Ф. Успенського, зокрема грецького історика Ф. Малінгудіса, які вважають, що болгарським повстанням допомагали тільки кумани-половці, відомий візантист Г. Літаврин прийшов до беззаперечного висновку, що “восени 1186 р. у критичний момент розвитку повстання ... військову підтримку повсталим разом з половцями надали руські”⁸³.

Новий василевс Ісаак Ангел відразу ж вирішив задушити повстання болгар з двох сторін. Угоду з Угорщиною було скріплено шлюбом василевса з юною Маргаритою, дочкою Бели III. Король зайняв ворожу позицію щодо болгарських повстанців та їх союзників.

У “Слові” читаємо, що Ярослав “заступив королю шлях, замкнув Дунаю ворота”. Це явне свідчення блокади проходів у Болгарію. Замкнути Дунаю ворота найкраще було в районі Залізних воріт, в ущелині, де Дунай, затиснутий відрогами Трансільванських Альп і, підступаючими до них з другого боку, горами Магоча. Тоді й фраза “меча бремени чрез облаки” означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників картину переправи катапульт і пороків, які разом з лучниками могли “замкнути” Залізні ворота⁸⁴.

“... рища тропу Траяню чрез поля на горы” - також ремінісценія болгарської війни⁸⁵. За Д. Ангеловим “Троянів прохід” - гірський прохід від Пловдива, званий пізніше Василицею, добре відомий у болгаро-візантійських війнах XII–XIV ст.⁸⁶

“По Дунаю гради укріпив, купцями населив, торгуючими через море во Греки...” – результати діяльності Ярослава в Нижньому Подністров’ї та Подунав’ї. Тоді, ймовірно, і розцвіли такі міста як Малий Галич (нині Галац) неподалік від впадіння Сирета у Дунай, згаданими у переліку “міст дальніх і ближніх”. Як вважає Г. Літаврин, область у межиріччі Дністра та Серета і Нижнє Подунав’я були воротами між морем і Карпатами, через які у XI–XII ст. кочовики проникали на Балкани. Не маючи сил зайняти цей район, Візантія не заперечувала проти його опанування сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом⁸⁷.

⁸² Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства. Одесса, 1879. С. 35–36.

⁸³ Литаврин Г. Г. Два этюда о восстании Петра и Асень // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. Санкт-Петербург, 1999. С. 354–362.

⁸⁴ Тихомиров М. Н. Киевская Русь // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1975. С. 33.

⁸⁵ Там само. С. 34.

⁸⁶ Ангелов Д. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII–XIV вв. // Известия на Българското Историческо Дружество. Кн. 22–24. София, 1948. С. 219.

⁸⁷ Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. Санкт-Петербург, 1999. С. 505–506.

Помираючи, Ярослав заповів Галич Олегу, а Володимир залишив тільки Перемишль, примусивши і синів і бояр скласти присягу, яка була тут же порушена. Прийнявши назад сина Володимира, він не допускав його до державних справ, але й не став втручатися, коли той відкрито почав жити з одною попадею, муж якої був живий. Правда, його розсердило, коли у 1187 р. за сина Володимира від цієї попаді – Василька волинський князь Роман Мстиславич видав свою доньку. Він хотів бачити сильну Галицьку державу в руках у Олега Ярославича⁸⁸.

Ярослав Осмомисл помер в Галичі 1 жовтня 1187 р., де і був похоронений⁸⁹. Останки князя Ярослава Осмомисла, знайдені при розкопках Успенського собору в Галичі Я. Пастернаком, вважались втраченими. Недавно вони були віднайдені в крипті собору св. Юрія у Львові, де їх заховав Я. Пастернак, стараннями львівських археологів Р. Сулика, Ю. Лукомського, М. Бандрівського і др. Чи саркофаг, знайдений Я. Пастернаком, належав Ярославу Осмомислу? Твердої впевненості немає, хоча ймовірність дуже велика. По цих останках здійснена спроба реставрації обличчя князя. Ця спроба С. Горбенка та його методологія, на мій погляд, виглядають переконливими⁹⁰.

Дружина Ярослава Володимировича, Ольга Юріївна, шлюб з якою фактично розпався близько 1165 р., після митарств по різних князівських дворах з сином Володимиром повернулася у Володимир на Клязьмі, де померла 4 липня 1181 р.

Крім Єфросинії Ярославни, виданої за сіверського князя Ігоря Святославича, у Ярослава Осмомисла було ще кілька дочок. Одна з них, незнана з імені, у 1167 р. вона була заручена з угорським принцом Белою, майбутнім королем Белою III. Шлюб цей не відбувся і, вірогідно, ця Ярославна була видана за Мстислава Ростиславича з смоленської гілки Мономаховичів (+ 13.06.1180). Їх син Мстислав Удатний після вигаснення Першої галицької династії претендував на Галицьку спадщину. Позаяк його претензії були визнані всіма, немає сумніву, що його матір'ю була Ярославна⁹¹. Велика вірогідність, що саркофаг незнаної князівни, знайдений при розкопках Успенського собору в Галичі, належав саме їй, а не іншій, ще одній незнаній з джерел, дочці Ярослава Осмомисла⁹². Вишеслава Ярославна після 1187 р. була видана за познанського і калішського князя Одона (1141/49 – 20.04.1194), старшого сина Мешка Старого⁹³.

⁸⁸ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества. Т. 1–3. Львів, 1852–1855; Успенский Ф. Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879. С. 35–39; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1907. С. 151, 174, 179–189, 207–211, 428, 435–436, 474–480, 523; Пастернак Я. Старий Галич. Львів, 1944; Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958; Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1975. С. 33–34; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 7, 23, 27, 32, 42, 52, 54, 59, 89, 100–104, 111, 116, 156–157, 169, 178, 185, 187; Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. 1980 г. Москва, 1981. С. 77.

⁸⁹ ПСРА. Т. 2. Стб. 656; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. Москва, 1963. С. 203.

⁹⁰ Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів-Винники, 1996.

⁹¹ Baumgarten N. de, Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecles. P. 15.

⁹² Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. С. 122–127.

⁹³ Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków, 1895. S. 194–19

*Евангеліст Іоанн
Першо третина XIII ст.
Державна Третяковська галерея, Москва, Росія
Евангеліє апракос (Галицько-Волинське Евангеліє)*

Володимир Ярославич. Безхарактерний, з ранніх літ усунений батьком від державних справ, Володимир Ярославович вже у 1170 р. шукав щастя на Волині, обіцяючи за допомогу повернути всі землі, захоплені свого часу його дідом Володимирком Володаревичем. У 1173 р. він втік з матір'ю до Польщі, пізніше виїхав у Луцьк, звідки перед загрозою походу війська Ярослава Осмомисла мусив втікати спочатку в Торчеськ до Михайла Юрійовича, а потім — у Чернігів. У 1184 р. він шукав притулку то у Романа Мстиславича та Інгваря Ярославича на Волині, то у турівського князя Святополка Ярославича чи смоленського князя Давида Ростиславича та суздальського князя Всеволода Велике Гніздо. І лише свояк Ігор Святославич прийняв його в Новгороді-Сіверському (у 1167 р. батько одружив його з Болеславою, дочкою чернігівського князя Святослава Всеволодовича, який згодом став київським князем⁹⁴, Болеслава померла до початку 80-х рр.). З допомогою того ж Ігоря Святославича, Володимир помирився з батьком і повернувся в Галицьку землю. Втім поява Володимира Ярославича в 1186 р. у Галичі, можливо, була викликана зміною тут ситуації у зв'язку з важкою хворобою князя Ярослава⁹⁵.

Володимир пиячив і гуляв. У 1188 р. згадується попада, з якою жив князь⁹⁶ (за В. Татищевим “по смерті же княгині его Святославлеї доньки, взяв собі жінку у попа, з котрою родив два сина...”⁹⁷, що підтверджується побіжно тим, що ще до цього володимирський князь Роман Мстиславич видав свою дочку Феодору за старшого сина від попаді Василька Володимировича⁹⁸, тобто їх зв'язок почався значно раніше, десь невдовзі після шлюбу. За заповітом батька Володимир отримав Перемишль. Ярослав Осмомисл хотів бачити наступником молодшого сина Олега. Син Ярослава Осмомисла і Насті з Чагрович („Настас'їч“) був бастардом, Але батьківське усиновлення та заповіт зробили його легітимним спадкоємцем галицького престолу.

У 1187 р. галицькі бояри присягнули Олегові Ярославичу⁹⁹. Зрозуміло, що суздальська патрія, причетна до страти його матері, побоюючись князівської розправи, звернулася до Володимира. Олег не зміг втриматися у Галичі і змушений був шукати допомоги в Овручі при дворі Рюрика Ростиславича та в Кракові при дворі Казимира II. Останній надав йому допомогу. Певна частка боярства теж встала на його сторону. Володимир Ярославич з белзьким князем Всеволодом Мстиславичем виступили йому назустріч, але потерпіли поразку. Володимир втік в Угорщину, а Олег вступив у Галич. Тріумф його був недовгий. Олег Ярославич був отруєний у 1187 р.¹⁰⁰

Галицькі бояри посадили на галицький престол знову Володимира Ярославича. Але цей князь так і не зміг довше утриматися у столиці. Сильне галицьке боярство само хотіло урядувати в Галицькій землі. Ці настрої вміло підігрівав володимирський князь Роман Мстиславич. Розгадавши його наміри, прихильники Володимира Ярославича розлучили Василька Володимировича з Феодорою Рома-

⁹⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 527; Т. 7. С. 79.

⁹⁵ Головка О. Війна за “Галицьку спадщину” (1187–1189 рр.) // Княжа доба. Вип. 3–4. (у друці)

⁹⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 659–660.

⁹⁷ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. Москва, 1963. С. 145.

⁹⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 660.

⁹⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 657.

¹⁰⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 657.

нівною, відіславши її до батька¹⁰¹. Але було вже запізно. Противники Володимира Ярославича вже запросили Романа Мстиславича. Не зумівши утриматись у Галичі, Володимир Ярославич звернувся до угорського короля Бели III. Угорський король рушив на Галич. В обозі його війська їхав князь Володимир Ярославич. Схоже, що проугорська партія відкрила шлях через добре захищені перевали. Роман Мстиславич, заскочений зненацька, мусив втікати.

Угорці зайняли Галич. Поведінка проугорської партії наштовхнула їх на думку спробувати домовитися з галицьким боярством, як недавно домовилися з хорватським боярством, об'єднавши Угорщину і Хорватію через династичну унію. Угорці затримали князя Володимира і з коханкою та дітьми відвезли в Буду. Тут галицького князя ув'язнили, поставивши йому шатро на верхній площадці бойової вежі. А у Галичі залишився королевич Андрій¹⁰² з угорською залогою. Проугорська партія, яка мала багато прихильників, напевно, визнала його князем. З того часу, спираючись на цю частину боярства, Угорщина послідовно намагалася добитися в будь-який спосіб анексії Галицької землі¹⁰³.

Тим часом, зіткнувшись з небажанням брата белзького князя Всеволода Мстиславича пускати його у Володимир, і не отримавши допомоги від іншого родича краківського князя Казимира, Роман Мстиславич звернувся по допомогу до тестя овруцького князя Рюрика Ростиславича. На допомогу йому виступив свояк Ростислав Рюрикович. Союзники обложили Пліснесько. Угорська рать поспіша на допомогу обложеному місту. Битва під стінами Пліснеська у 1188 р. закінчилася поразкою для полків Романа та Ростислава¹⁰⁴.

Угорці надто рано відчули себе господарями в Галичі. Місцеве боярство не збиралося з цим миритися. У вигнанні жив нащадок старшої гілки Ростиславичів — син нещасливого Івана Берладника. Князь Ростислав Іванович шукав допомоги при різних дворах. Схоже, що він разом з батьком втік до Візантії, а після смерті батька почав свої мандри по Європі. За свідченням “Діань” Фрідріха Барбароси у 1165 р. під час переговорів імператора з угорцями у Відні чеський король Володислав II “відрекомендував когось з руських князків (regulis Ruthenorum), якого й привів до підлеглих йому”¹⁰⁵. Історики сперечаються хто згаданий у німецькому джерелі. Вважають, що це був галицький князь Ярослав Осмомисл, або хтось з волинських князів¹⁰⁶. Важко повірити, щоби Ярослав Осмомисл, який вів в той час рівноправні

¹⁰¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 660–661.

¹⁰² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 661.

¹⁰³ Харди Ђура. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинска княжевина до 1264. година. Нови Сад, 2002. С. 48.

¹⁰⁴ Там само. Стб. 661–662.

¹⁰⁵ “Ubi rex Boemorum quendam de regulis Ruthenorum suae praesentiae obtulit eiusque illum ditioni subdidit”: Gesta Friderici I. imperatoris auctoribus Ottone et Ragewino praeposito Frisingesibus. Appendix / Ed. R. Wilmas // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Т. 20. Hannoverae, 1868. Р. 492.

¹⁰⁶ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. Т. 123–124. Львів, 1917. С. 7; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 185; Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Из истории русской культуры. Т. 2. Кн. 1. Москва, 2002. С. 271–272.

переговори з візантійським василевсом, раптом з'явився у Відні шукати захисту у Фрідріха I Барбаросси. І на Волині в той час не було такого князя, який би шукав допомоги в Чехії. Цим "руським князьком" міг бути тільки ізгой Ростислав Іванович.

Не отримавши допомоги у Європі, Ростислав Іванович повернувся на Русь і жив ізгоєм при дворі Давида Ростиславича в Смоленську. У 1189 р. він з невеликою дружиною прибув у дідівську землю. Прикордонні міста визнали його князем. Але у битві за Галич дружина його була розбита, а сам князь пораненим потрапив в полон. Боячись, що галичани, яким сподобалась мужність цього князя, його визволять, уторці приклали до його ран отруту і цим прискорили смерть Ростислава¹⁰⁷. Його, можливо, поховали у монастирській церкві св. Івана Хрестителя в Галичі¹⁰⁸.

Опинившись в ізоляції, Володимир Ярославич зумів проявити неабияку відвагу. На мотузці він спустився з високої вежі і втік з Будаїського замку. Йому допомогли добратися до угорського кордону. Германський імператор Фрідріх Барбаросса прийняв його, виступаючи в хрестовий похід. Володимир Ярославич негайно склав васальну присягу, зобов'язавшись щороку сплачувати трибут в розмірі 2 тис. срібних гривен. Скоря загибель германського імператора 10.06.1190 р. звільнила Галицьке князівство від наслідків цієї васальної залежності. Імператор встиг тільки змусити поляків допомогти Володимирі повернутись в Галич. Сприяла цьому і поведінка уторців у Галичі, які встигли настроїти проти себе всі верстви населення.

Здобувши Галич, Володимир тут же написав до суздальського князя Всеволода Велике Гніздо: "Батьку і пане! Утримай Галич піді мною, а я Божий і твій зі всім Галичем і в твоїй волі завжди"¹⁰⁹. На думку М. Ф. Котляра, далі князь Володимир Ярославич сидів "за широкою спиною володимирського князя на галицькому столі до самої смерті 1199 р."¹¹⁰. О. Головка піддав це твердження сумніву, звернувши увагу на союз у 1196 р. галицького князя з Рюриком Ростиславичем, противником Всеволода Велике Гніздо¹¹¹. З цим можна погодитися. Через швидку зміну політичної кон'юнктури і ця васальна присяга не мала наслідків для Галицького князівства.

Помер Володимир Ярославич у 1199 р.¹¹². За В. Татищевим "князь Володимир охотник був великий до пиття і потім не міг про розпорядок земський радити і творити"¹¹³. Ряд дослідників вважають Володимира Ярославича автором "Слова о полку Ігоревім"¹¹⁴, але під час походу Ігоря Святославича Володимир вже був у Галицькій землі і не міг володіти всіма подробицями цієї події¹¹⁵.

Сини Володимира Ярославича Василько та Володимир, схоже, ще у 1218 р. утримувалися в Угорщині. Продовжуючи боротьбу за Галицьку спадщину, уторці вважали за краще тримати їх під рукою, не виключаючи можливості їх викорис-

¹⁰⁷ ПСРА. Т. 2. Стб. 663–665.

¹⁰⁸ Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки НТШ. Т. 235. 1998. С. 591.

¹⁰⁹ ПСРА. Т. 2. Стб. 667.

¹¹⁰ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII – XII ст. // Галицько-Волинський літопис. Київ, 2002. С. 14.

¹¹¹ Головка О. Війна за "Галицьку спадщину" (1187–1189 рр.) // Княжа доба. Вип. 3–4. (у друці).

¹¹² Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 2. Львов, 1854. С. 13; Шараневич И. И. История Галицкой и Владимирской Руси до 1453 г. Львов, 1868. С. 62.

¹¹³ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 145.

¹¹⁴ Махновець Л. Про автора "Слова о полку Ігоревім" Київ, 1989.

¹¹⁵ Чернов А. Хроніки изначного времени. Санкт-Петербург, 2006. С. 234.

тання у політичній боротьбі¹¹⁶. Правда щодо інтерпретації осіб, згаданих в документі 1218 р. існують різні думки, ще з часів І. Шараневича та М. Грушевського. Своєрідний розвиток Галицької землі, уділи якої були об'єднані під одним князем, а також те, що Ростиславичі безпосередньо не брали участі у боротьбі за київський престол, привели до формування спадкового земельного боярства, зацікавленого у перетворенні своїх бенефіцій на спадкові феоди. Частина цих феодів були більшими за лени князів у інших землях. Галицьке боярство також змикалося з верхівкою бюргерства, беручи активну участь у міжнародній торгівлі, чому сприяло вигідне географічне розташування землі. Зростаюча могутність галицького боярства привела до участі останнього у боротьбі за участь у владі політичній, появі різних боярських партій, зокрема про угорської партії, яка почало орієнтуватися на модель галицько-угорської унії на зразок хорватсько-угорської унії. Все це сильно відрізняло Галицьку землю від Волинської на кінець XII ст., коли у 1199 р. відбулася галицько-волинська унія і почала формуватися нова Галицько-Волинська держава.

¹¹⁶ Baumgarten N. de. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle // *Orientalia Christiana*. IX. №35. Roma, 1927. P. 17

Князь Іван Бирладник: загадкова постать¹

Князь Іван Ростиславич, прозваний Бирладником, не займав важливих князівських престолів, навпаки, більшу частину свого життя провів у вигнанні, служачи різним князям у різних землях. Але в середині бурхливого XII ст. він залишався однією з ключових фігур, яку намагалися тримати при собі всі найважливіші правителі руських земель. Підтримка претензій Івана Ростиславича навіть коштувала київського престолу князеві Ізяславі Давидовичу. Все це, поряд з таємничою Бирладю, якою володів цей князь, робить постать князя Івана Бирладника однією з найбільш загадкових фігур в історії Київської Русі.

Найбільші дискусії викликає загадка його походження. Більшість істориків вважають Івана Бирладника сином перемишльського князя Ростислава Володаревича. Але в такому разі чому цього князя як можливого суперника в боротьбі за Галич так боявся Ярослав Осмомисл? Як могли прийняти у Галич молодого князя з гілки Володаревичів, коли це була територія Васильковичів. І чому цей князь користувався такою підтримкою населення середнього та нижнього Подністров'я?

Якщо Іван Ростиславич був сином перемишльського князя, то за своїм походженням він не міг мати жодних прав на Галич². З таким логічним висновком погоджуються практично всі дослідники. Я вже звертав увагу, що окрім перемишльського князя Ростислава Володаревича був і його двоюрідний брат теребовельський князь Ростислав-Григорій Василькович. За життя Володаря та Василька єдиної Галицької землі ще не існувало. Вона утворилася внаслідок діяльності Володимирка Володаревича. А за рішеннями Любецького снєму 1097 р., який закріпив "отчі" володіння за різними гілками Рюриковичів, Володар та його спадкоємці отримали перемишльсько-звенигородську землю, а Василько та його спадкоємці — теребовельсько-галицьку. Пізніше Давид Ігоревич, претендуючи на землі Василька

¹ Матеріали статті частково опубліковані: *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 5. Львів, 2006. С. 7–15; *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 11–12. Дрогобич, 2008. С. 51–62.

² *Богдан И. И.* Грамота князя Ивана Ростиславича "Бирладника" 1134 года. Сообщение // Труды VIII Археологического съезда в Москве в 1890 г. Т. 4. Москва, 1897. С. 163–164.

Ростиславича, пропонував Володарю забрати його до себе, обіцяючи додати кілька волинських прикордонних замків. Тому виглядає, що Іван Бирладник був сином теребовельського князя Ростислава–Григорія Васильковича і отримав свій уділ за життя батька або по його смерті від дядька галицького князя Ігоря–Івана Васильковича, на чю честь і дістав, напевно, своє ім'я. По смерті останнього він залишався першим законним претендентом на спадщину Васильковичів. Через був таким небезпечним для Володимирка Володаревича та його наступника Ярослава Осмомисла. Через це галичани запрошували його до себе, а противники Ярослава Осмомисла намагалися утримувати цього князя у себе, щоби мати можливість впливати на потужного галицького князя. З тієї ж причини і Юрій Довгорукий, союзник і сват Володимирка Володаревича, готовий був видати Івана Бирладника його противнику. З тієї ж причини на захист князя виступив митрополит, прекрасно розуміючи, що йому загрожує розправа³. Такого висновку щодо походження князя Івана Ростиславича, не розгортаючи широкої аргументації, дійшли М. Баумгартен та О. Рапов⁴.

Відома грамота князя Івана Ростиславича месемврійським купцям від 20 травня 1134 р., де згадуються його володіння в Пониззі Дністра та Дунаю, в числі яких Малий Галич (Галац), Бирлад і Текуч⁵. Аутентичність грамоти визнавали П. Голубовський⁶, М. Дашкевич⁷, П. Мутафчієв, М. Грушевський⁸, В. Пашуто⁹, О. Насонов¹⁰, М. Левченко¹¹, А. Фроловський¹², О. Зимін¹³, В. Потін¹⁴, М. Брайчевський¹⁵, Р. Ра-

³ *Войтович А.* Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 35; *Його ж.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 347–349.

⁴ *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Москва, 1977. С. 77.

⁵ Памятники русского права. Вып. 2. Москва, 1953. С. 26

⁶ *Голубовский П. В.* Печениги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XI вв. Киев, 1884. С. 207.

⁷ *Дашкевич Н. П.* Грамота Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. // Сб. стат. по истории права, посвящ. М. Ф. Владимирскому–Буданову его учениками и почитателями / Под ред. М. Н. Ясинского. Киев, 1904. С. 366–369.

⁸ *Грушевський М.* Історія України–Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 421–422.

⁹ *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко–Волынской Руси. Москва, 1950. С. 169–171; *Його ж.* Внешняя политика Древней Руси. С. 194.

¹⁰ *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Москва, 1951. С. 143.

¹¹ *Левченко М. В.* Очерки по истории русско–византийских отношений. Москва, 1956. С. 437–438.

¹² *Фроловский А. В.* Чешско–русские торговые отношения X–XII вв. // Международные связи России до XVII в. Москва, 1961. С. 75

¹³ *Зимин А. А.* Историко–правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславича Берладника // Памятники русского права. Вып. 2. Москва, 1966. С. 30–31.

¹⁴ *Потин В. М.* Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Ленинград, 1968. С. 228–229.

¹⁵ *Брайчевський М. Ю.* Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до “Слова о полку Ігоревім”) // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. Київ–Галич, 1998. С. 26–27.

бінович¹⁶, Л. Войтович¹⁷ та О. Майоров¹⁸. Прихильники версії щодо фальсифікату поважних аргументів не висунули (І. Богдан¹⁹, О. Соболевський²⁰, П. Панаїтеску²¹, М. Мохов²², М. Котляр²³, П. Павлов²⁴, В. Спінеї²⁵, С. Каштанов²⁶, Б. Перхавко²⁷). Як вірно зазначив у своєму блискучому дослідженні Р. А. Рабинович, всі вони, починаючи з І. Богдана, наперед виходили з постулату, що звенигородський князь Іван Ростиславич не міг володіти Бирладом і Пониззям Дністра та Пруту²⁸.

Але цей постулат легко заперечується. Грамоту вперше ввів в науковий обіг відомий румунський історик і філолог-славіст Богдан Петричейку Хаждеу (1836–1907). Оригінал і первинна копія грамоти втрачені ще у ХІХ ст. Протівникові автентичності грамоти відному лінгвістові О. Соболевському вдалося довести лише те, що текст грамоти написаний у ХІV–ХV ст. в орфографічних і лінгвістичних традиціях молдовських і болгарських документів того часу²⁹. Але це тільки дозволяє говорити, що до Б. П. Хаждеу потрапив список з грамоти, виготовлений у ХІV–ХV ст., або ж фальсифікат зроблений в цей період, при фабрикації якого були використані достовірні джерела і відомості. Необхідністю переписки грамоти в “молдовські” часи було стремління продовжити традицію торговельних пільг для деяких міст, як вірно зауважив Р. Рабинович³⁰.

Найбільш дошкульним місцем грамоти противники її автентичності вважають фразу “князь Бирладський від стола Галицького”. Якщо вважати Івана Ростиславича звенигородським князем, столиця якого знаходилася у Звенигороді на Білці на території Володаревичів, то ця фраза виглядає позбавленою змісту. Але існувало

¹⁶ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации // *Stratum plus*. №5. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. С. 357–407.

¹⁷ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець ІХ – початок ХVІ ст.). Склад, політична і суспільна роль. Львів, 2000. С. 152.

¹⁸ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 220–222.

¹⁹ Богдан И. И. Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. С. 163–164.

²⁰ Соболевский А. И. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. // *Труды VIII Археологического Съезда*. Т. 2. Москва, 1895. С. 173–176.

²¹ Panaitescu P. P. Diploma barladeana din 1134 si hrisovul lui lung Koriatovici din 1347 // *Revista istorica Romana*. 1932. Т. 2. V. 1.

²² Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964. С. 82–83.

²³ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // *Український Історичний Журнал*. 1969. №9. С. 20–22; *Його ж. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* Киев, 1985. С. 78–82.

²⁴ Павлов П. За руского присъствие на Долни Дунав и българо-руские връзки през ХІ–ХІІ // *Добруджа*. Сб. 3. 1986. С. 12–13.

²⁵ Spinei V. *Moldova in secolele XI–XIV*. Chisinau, 1994. P. 21.

²⁶ Каштанов С. М. Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI вв. Москва, 1996. С. 71–72.

²⁷ Перхавко Б. В. Князь Иван Берладник на Нижнем Дунае // *Восточная Европа в древности и средневековье. Политическая структура Древнерусского государства*. VIII Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 1996.

²⁸ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. С. 357–358.

²⁹ Соболевский А. И. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. С. 173–174.

³⁰ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. С. 377–379.

кілька Звенигородів саме у Тербовельському князівстві, яким володів батько Івана Ростиславича — Ростислав-Григорій Василькович.

Л. Махновець вважав, що столицею першого уділу Івана Бирладника міг бути Звенигород на лівому березі Стрипи, лівій притоки Дністра, городище якого збереглося біля сучасного с. Звенигорода Бучацького р-ну Тернопільської області, або ж Звенигород на лівому березі Дністра біля правого берега ріки Дзвенячки, городище якого збереглося поблизу нинішнього с. Дзвенигорода Борщівського р-ну Тернопільської обл.³¹

В тому ж районі між впадінням Серету та Збручу трохи ближче до першого на високому мисі на околиці с. Більче-Золоте того ж Борщівського р-ну знаходиться велике городище XI–XIII ст. біля якого було селище (знищене котлованом) та могильник. З напільного боку городище півколом захищене трьома рядами валів та ровів. Тут знайдено енкаліпсон із зображенням чотирьох євангелістів по кутах, бронзовий браслет, застібку, срібну пряжку, багато залізних ножів, сокирок та наконечників стріл, два уламки скляних браслетів, уламки посуду. Спеціальних розкопок тут не проводилося, лише закладалися розвідувальні шурфи³².

Ще один Звенигород за переказами знаходився за Збручем на городищі в урочищі Княже Замчисько поблизу с. Гольнищева Чемерівецького р-ну Хмельницької області. Вали городища збереглися на висоту 6 м., частина урочища носить назву Дівечі і там за переказами був жіночий монастир.

В котрому із Звенигородів була столиця уділу князя Івана Бирладника? Судячи з опису бойових дій 1144 р.³³, коли київське та галицьке війська рушили до Звенигорода, йдучи берегами Серету і стали біля міста, будучи цією рікою розділені³⁴ (що виключає Звенигороді на Білці, який знаходиться нині у Пустомитівському р-ні Львівської обл.), це місто знаходилося ближче до впадіння Серету у Дністер. Тому найкраще підходить городище біля с. Більче-Золоте Борщівського р-ну. Городище на високій горі поблизу с. Дзвенячка того ж р-ну, початки якого сягають IX ст., могло бути більш раннім містом, перенесеним в XI–XII ст. до нинішнього с. Більча-Золота. Розміри тутешнього городища та знахідки на ньому під час звичайних археологічних розвідок, дозволяють припускати саме тут наявність столиці уділу Івана Бирладника.

Ростислав-Григорій Василькович помер між 1127/1141 рр., ближче до першої дати; його брат Ігор-Іван Василькович — у 1141 р.³⁵ Тербовельський князь міг виділити своєму синові уділ з центром у Звенигороді на Дністрі, куди ввійшло все Пониззя Дністра та Пруту аж до Дунаю. Після смерті брата Ростислава Ігор приєднав його частку, а звенигородський князь залишився його васалом (звідси і формула “князь Бирладський від стола Галицького”). Навіть, якби грамота від 20.05.1134 р. була датована 1144 р., як вважав М. Грушевський (що більш ніж сумнівно), то це би

³¹ [Махновець Л.] Літопис Руський. Київ, 1989. С. 551.

³² Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957. С. 60; Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. Львів, 1959. С. 12–13; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград, 1967. С. 12.

³³ ПСРА. Т. 2. Стб. 318–319.

³⁴ ПСРА. Т. 1. Стб. 311.

³⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 334.

могло означати тільки, що після того як Володимирко захопив галицьку і теребовельську частки, його племінник залишився васалом тепер вже князя всієї Галицької землі.

Що ж відбувалося у Пониззі Дністра та Дунаю у XII ст. і кому належали ці території. В літературі досить різноманітних версій про те, що Пониззя Дністра було заселене одними бродниками, які були окремим племенем, близьким до чорних клобуків³⁶, людьми неясного етнічного походження з яких потім пішли запорозькі козаки³⁷, чи втікачами від кріпосного ґніту — “сбродом”³⁸. За археологічними матеріалами основне населення Пониззя Дністра складала нащадки тиверців³⁹ і гето-даків [волохи]. До них долучилися зафіксовані літописами галицькі “вигінці”, які з різних причин змушені були покинути старі оселі, ремісники та смерди, яких приманювали пустуючі землі та купці-промисловики, які просто не могли обминути цю територію, з’єднану найкоротшим шляхом з дунайськими володіннями Візантії.

Не вдаючись у дискусію про бродників, можна зауважити, що вони могли бути просто корпорацією, яка обслуговувала броди, перевози і переволоки, стоянки біля порогів на низу Дністра, Пруту, Бугу і Дніпра. За свою роботу вони брали плату з купецьких караванів, а крім того, напевно, займались і мисливством та рибальством. Зимою бродники сходилися в міста, де проживали свій заробіток. Звичайно, що вони мусили мати якусь свою військову організацію для оборони від кочовиків. Їх старшини поповнювали ряди місцевих феодалів. Чисельність цієї корпорації, звичайно, була невеликою, але в джерела вони потрапили, оскільки відігравали в цих місцях помітну роль.

Зрозуміло, що це різноманітне осіле населення потребувало військового захисту від постійної сваволі кочовиків якоїсь держави, будучи готовим взамін навіть добровільно віддавати певну частку своїх продуктів, а етнічно його елементи, принаймні значна частина їх, були близькі до сусідньої Галицької держави.

Частина дослідників, не приводячи твердих писемних чи археологічних аргументів, вважала, що в середині XII ст. низів’я Дністра, Пруту і Серету, напевно, знаходилася під контролем половців⁴⁰ (зрозуміло, що межі вторгнень та міграцій кочовиків завжди були важковловимі), а стабільна межа галицьких земель проходила по лінії міст Ушиця, Кучелмин, Онут, Микулин, Коломия⁴¹, не доходячи навіть до

³⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 115–116; Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев, 1997.

³⁷ Котляр М. Ф. Хто такі бродники // Український історичний журнал. 1969. №5.

³⁸ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1973. С. 181.

³⁹ Тельнов Н. П. Восточнославянские древности VIII–IX вв. Днестровско–Прутского междуречья // Stratum plus. №5. Санкт–Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. — С. 313–327; Бырня П. П. Процесс градообразования в Поднестровье в период раннего средневековья // Там само. С. 328–337.

⁴⁰ Расовский Д. А. Половцы. III. Пределы “поля половецкого” // Анналы Ин–та им. Н. П. Кондакова. Т. 9. 1937. С. 158; Кудряшов К. В. О местоположении половецких вож в Северином Причерноморье в XII в. // Труды Ин–та этнографии. Новая серия. Т. 1. 1947. С. 109.

⁴¹ Кудряшов К. В. Половецкая степь. Москва, 1948. С. 125.

сучасного Могильова на Дністрі⁴². Ці висновки, також не додаючи ніяких аргументів, прийняв і сучасний російський візантист М. Бібіков⁴³.

Між тим існують деякі деталі, які не дозволяють погодитися з такими версіями. У 1164 р. війна Угорщини з Візантією закінчилась миром. За умовами цього миру спадкоємець угорського престолу Бела мав прибути в Константинополь як почесний заложник. Василевс Мануїл Комнен відразу ж заручив з ним свою єдину дочку Марію. З'явилась ідея візантійсько-угорської унії, котра стала небезпечною для Галицького князівства. Тому Ярослав Володимирович, не вагаючись, підтримав претендента на візантійську корону брата василевса Андроніка Комнена. У 1164 р. Андронік втік з візантійської столиці. "...і лише він досяг кордону Галицької землі, де розраховував знайти пристанище, як потрапив у пастку деяких мисливців народу волохів", які мало не передали його візантійським властям. Однак принц досяг Галича, де був прийнятий Ярославом Володимировичем. Пізніше, в пам'ять про перебування в Галицькій землі, Андронік прикрасив розписами палату, яку побудував у Константинополі біля храму Сорока мучеників. Ось як описує ці розписи один з кращих візантійських письменників Микита Хоніат: "Живопис представляв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший казкового ведмедя і плямистого леопарда і водиться переважно у тавроскіфів), сільське життя з його палатками, нашвидко приготований обід із спійманої здобичі, самого Андроніка, власними руками розрубуючого на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно піджарюючого його на вогні, і другі предмети в цьому ж роді, які свідчили про життя людини, у котрої вся надія на лук, меч і прудкого коня"⁴⁴. Андронік Комнен був сином Ісаака Комнена та Ірини Володарівни і не лише володів мовою, але і полюбив землю матері⁴⁵. Судячи з опису — це могли бути степи Нижнього Подністров'я.

Же у 1165 р. василевс Мануїл прислав в Галич двох митрополитів, які запропонували Андроніку в управління Кілікію. Князь Ярослав Володимирович послав з візантійськими послами галицького єпископа Кузьму. Посольство добилося гарантій безпеки для Андроніка Комнена і підтвердило союз з Візантією⁴⁶. Візантія розглядала галицького князя як *hypospondos*, що по візантійській вселенській термінології прирівнювалось до давнього — союзний Риму народ — *socii populi Romani*. Цікаво, що найбільше свідчень візантійських авторів відноситься до Галицького князівства, володар якого часом протиставляється володарю Києва і розглядається як цілком самостійний⁴⁷. Можливо, що саме тих часів тісних зв'язків з

⁴² Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 168–171.

⁴³ Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории РСФСР. Материалы и исследования. 1980 г. Москва, 1981. С. 119.

⁴⁴ История Никиты Хониата // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. Т. 1. Санкт-Петербург, 1860. С. 420.

⁴⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 195–196; Про знання мови див.: *Niceta Choniata*. De Manuele Comneno. Lib. 4. Cap. 2. С. 172–173.

⁴⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 524.

⁴⁷ Бибииков М. В. Русь в византийских памятниках и Византия в древнерусских произведениях (к сравнительному изучению). // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 г. Москва, 1989. С. 168.

Візантією стосується граффіті в Константинополі на мармуровій балюстраді хорів собору св. Софії: “Матфѣй погь галичський”⁴⁸.

На цей період галицький князь реально був найсильнішим з усіх володарів у Київській Русі. Його князівство крім усього не було роздроблене на уділи. Варфоломей Англійський (XIII ст.) взагалі ототожнював Галицьку землю зі всією Руссю: “Галиція дуже обширна область, котра охоплює більшу частину Європи, дуже багата, деякими вона називається Руссю”⁴⁹. Виднійший географ XII ст. Абу Абдаллах Мухаммед ібн Мухаммед ал-Ідрісі (1100–1165) у своїй географічній енциклопедії “Розваги втомленого в подорожах по областях”, написаній при дворі сицилійського короля Рожера II (1130–1154), в країні ар-Русийя в числі восьми відомих йому міст називає Раміслі [Перемишль] та Галісіія [Галич]⁵⁰. Ще А. Петрушевич ототожнив Галісіія ал-Ідрізі, виходячи з опису сицилійського географа, з Галичем на Дунаї⁵¹.

У 1182 р. Андронік Комнен вміло скористався з невдоволення візантійців про-латинською політикою вдови Мануїла I Марії, дочки графа Тулузи і князя Антіохії Раймонда Сент-Жілля, та її фаворита протосеваста Олексія Комнена, які правили від імені юного Олексія II, і сам став регентом, а у 1183 р. захопив престол. Свого противника протосеваста він негайно вислав у Скіфію, тобто у дунайські володіння галицького князя. Однак не без допомоги противників Ярослава протосеваст Олексій Комнен втік “і як який-небудь крилатий змії перенісся в Сицилію”. Андронік Комнен продовжив боротьбу, не зупиняючись перед репресіями непокірної знаті і одночасно продовжуючи війну з сицилійськими норманами. Невдачі у цій війні, в свою чергу, використали його вороги. У 1185 р. підбурений знаттю константинопольський натовп розтерзав василевса Андроніка⁵².

На ці події галицький князь відреагував посольством, про яке згадує Микита Хоніат. Стосунки між обома країнами різко погіршилися. Навесні 1186 р. брати Петро і Асень підняли повстання у Болгарії, яка залишалася візантійською провінцією. Після перших же невдач болгарські вожді відступили за Дунай, а навесні 1187 р. продовжили боротьбу. З ними прийшли “кумани, народ досі вільний, негостинний і дуже войовничий, і ті, що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілка руських, народ милий богу війни”. “Вордона” може бути спотвореною назвою “бродників”⁵³ або “Бирладі”, і тоді це прямий доказ допомоги болгарам з боку галицького князя. Можливо, що сам галицький князь підштовхнув болгарських сепаратистів після загибелі Андроніка Комнена. Докладно аналізуючи аргументи противників весії Ф. Успенського, зокрема грецького історика Ф. Малінгудіса, які вважають, що болгарським повстанцям допомагали тільки кумани-половці, відомий російський

⁴⁸ Welt der Slaven. N 22. 1977. S. 86–88.

⁴⁹ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1979. С. 74, 76–77, 83–85, 91.

⁵⁰ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. Вып. 43. 1952.

⁵¹ Петрушевич А. Было ли два Галичи, княжеские города, один в Угорско-Словацкой области, а другой по сю сторону Карпат над Днестром, или нет // Научный сборник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской материцы. Вып. 1. Львов, 1865. С. 24–49.

⁵² Успенский Ф. Император Алексей II и Андроник Комнен // Журнал Министерства Народного Просвещения. №212. 1880. С. 95–130; №214. 1881. С. 52–85; Його ж. Последние Комнины. Начало реакции // Византийский Временник. Т. 25. 1927–1928. С. 1–23.

⁵³ Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства. Одесса, 1879. С. 35–36.

візантист Г. Литаврин прийшов до беззаперечного висновку, що “восени 1186 р. у критичний момент розвитку повстання ... військово підтримку повсталим разом з половцями надали руські”⁵⁴.

Новий василевс Ісаак Ангел відразу ж вирішив задушити повстання болгар з двох сторін. Угоду з Угорщиною було скріплено шлюбом василевса з юною Маргаритою, дочкою Бели III. Король зайняв ворожу позицію щодо болгарських повстанців та їх союзників. Як розвивалися події далі і чи праві найбільші російські візантисти Ф. Успенський та Г. Литаврин? Далі була поразка Візантії і відновлення другого Болгарського царства з династією Асенів.

Останнім часом з новою силою розгорнулися дискусії навколо довіри “Слову о полку Ігоревім” як автентичній пам’ятці тобто історичному джерелу. З цього приводу я вже висловлював свою думку, вказуючи на вражливі місця в аргументації Е. Кінана⁵⁵. Опублікована через сорок років після написання книга О. О. Зими́на також не знімає ряду проблем, зокрема мечів харалужних чи топографічних реалій околиць Пліснеська в “мутному сні Святослава”⁵⁶. Вийшли нові ґрунтовні дослідження в підтримку автентичності “Слова”⁵⁷. Отож, на сьогодні немає підстав відкидати свідчення “Слова” як наративного джерела кінця XII ст.

У “Слові” читаємо, що Ярослав “заступив королю шлях, замкнув Дунаю ворота”. Це явне свідчення блокади проходів у Болгарію. Замкнути Дунаю ворота найкраще було в районі Залізних воріт, в ущелині, де Дунай, затиснутий відрогами Трансільванських Альп і, підступаючими до них з другого боку, горами Магоча. Тоді й фраза “меча бремени чрез облаки” означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників картину переправи катапульта і пороків, які разом з лучниками могли “замкнути” Залізні ворота⁵⁸. Саме цей епізод міг зіграти вирішальну роль у ході болгаро–візантійської війни. Напевно удар в спину угорських військ міг змінити хід подій або, навіть, привести до повної поразки Асенів.

“...рища тропу Траяню чрез поля на горы” — також ремінісценія болгарської війни⁵⁹. За Д. Ангеловим “Троянів прохід” — гірський прохід від Пловдива, званий пізніше Василицею, добре відомий у болгаро–візантійських війнах XII–XIV ст.⁶⁰

“По Дунаю гради укріпив, купцями населив, торгуючими через море во Греки...” — результати діяльності Ярослава в Нижньому Подністров’ї та Подунав’ї. Тоді, ймовірно, і розцвіли такі міста як Малий Галич (нині Галац) неподалік від

⁵⁴ Литаврин Г. Г. Два этюда о восстании Петра и Асеня // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. Санкт–Петербург, 1999. С. 354–362.

⁵⁵ Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Ігоревім” // Україна в Центральній–Східній Європі. Вип. 6. Київ, 2006. С. 595–608.

⁵⁶ Войтович Л. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів // Записки НТШ. Т. 256. Львів, 2008. С. 32–49.

⁵⁷ Зализняк А. А. Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. Москва, 2004; Чернов А. Три имени автора “Слова о полку Игореве”. Текст как отпечаток личности автора: кто укрылся под псевдонимом Ходына. 2005 // chernov-trezin.narod.ru

⁵⁸ Тихомиров М. Н. Киевская Русь // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1975. С. 33.

⁵⁹ Там само. С. 34.

⁶⁰ Ангелов Д. Съобщително–операционни линии и осведомителна служба във войните и външно–политическите отношения между България и Византия през XII–XIV вв. // Известия на Българското Историческо Дружество. Кн. 22–24. София, 1948. С. 219.

впадіння Серета у Дунай чи Бирлад, згаданими у грамоті князя Івана Бирладника та переліку “міст дальніх і ближніх”.

Як вважає Г. Літаврин, не погоджуючись з М. Бібіковим, область у межиріччі Дністра та Серета і Нижнє Подунав’я були воротами між морем і Карпатами, через які у XI–XII ст. кочовики проникали на Балкани. Не маючи сил зайняти цей район, Візантія не заперечувала проти його опанування сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом⁶¹. Про це свідчить і тісний союз Візантії з Галицьким князівством у середині XII ст. і відновлення цього союзу в часи Романа Мстиславича.

Отже є всі підстави стверджувати, що в середині XII ст. Пониззя Дністра та Дунаю належали до Галицького князівства.

Процес цей започаткував ще теребовельський князь Василько Ростиславич. Літописи згадують про його плани опанувати ці землі, але збереглися і деякі факти, яких, напевно, чи варто не помічати. 29.04.1091 р. на березі р. Маріци біля фортеці Хіріни візантійський імператор Олексій I Комнен з допомогою половецьких ханів Тутуркана і Боняка розгромив печенізьке військо. Після цієї події печеніги взагалі зникають з джерел. Дочка імператора Анна так писала про цю битву: “В той день відбулося дещо незвичайне: згинув цілий народ разом з жінками і дітьми, чисельність якого складала не 10 тисяч чоловік, а виражалась у величезних цифрах”. В числі учасників битви Анна називає п’ять тисяч “гірських жителів”, які прибули на допомогу імператору⁶². Відомий візантист В. Васильєвський бачив в них дружину теребовельського князя⁶³. Дружина Василька Ростиславича рухалась по Серету і мусила переходити гори, йдучи на з’єднання з імператором, тому і потрапила в “горяни”. Союз з Візантією сприяв планам Василька щодо освоєння Пониззя Дністра.

Зацікавлена у цьому Візантія, сподіваючися у такий спосіб зупинити просування на Балкани кочовиків, пішла на співпрацю з Ростиславичами і не випадково перший шлюбний контакт імператорської родини з князем окремої землі відбувся 20.07.1104 р., коли дочка перемишльського князя Ірина Володарівна була видана за Ісаака Комнена, сина візантійського імператора Олексія I Комнена (+ після 1131)⁶⁴. Це був період тісної співпраці Володаря і Василька, коли останній вже був сліпим і загальне керівництво здійснював старший брат. У 1144 р. Володимирко Володаревич також здійснив похід у Пониззя (що дало підстави М. Грушевському датувати грамоту князя Івана Бирладника саме 1144 р.).

Про давню належність цих територій до Галицької землі свідчить і ряд інших аргументів, зокрема топонімічних⁶⁵, а також включення вірменських парафій у Се-

⁶¹ Літаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. Санкт-Петербург, 1999. С. 505–506.

⁶² Анна Комнена. Алексиада. Москва, 1965. С. 237.

⁶³ Васильевский В. Византия и печенеги // Васильевский В. Труды. Т. 1. Санкт-Петербург, 1908. С. 101.

⁶⁴ Там само. Вып. 5(17). 1909. С. 11; Acta et diplomata graeca medis sevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, J. Muller. T. 5. Vindobonae, 1886. P. 375 [Кіннам, 115. 18–19].

⁶⁵ Ці аргументи були зібрані у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) “До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)”, виголошеній на П’ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях 28.08.2002 р. на засіданні секції “Галицько-Волинське князівство”. На жаль вони залишилися неопублікованими.

реті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13 серпня 1388 р. католикоса Теодороса II, із згадкою про Львів, як “найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славну матір міст християнських королів”, що відбиває часи Галицько–Волинської держави⁶⁶.

Отож немає великих підстав сумніватися у тому, що князь звенигород–дністровський Іван Ростиславич міг володіти Малим Галичем, Текучем, Бирладом і Пониззям у період до 1134–1146 рр. Що ж стосується локалізації самого Бирлада (місто Бирлад на р. Бирлад поблизу Дунаю, на думку румунських археологів, має слабкі шари XII–XIII ст., в яких відсутні давньоруські матеріали⁶⁷), то залишаючи в стороні тенденційність висновків румунських археологів та поверховий характер самих розкопок, та беручи до уваги доволі чисельну наявність виробів давньоруського походження (шиферних пряслиць, лунниць, колтів, металевих браслетів, скляних перснів і браслетів, бурштинових бус, енкалпйонів, нашійних хрестиків, керамічних яєць–писанок⁶⁸), враховуючи дані топоніміки, лінгвістики і писемних джерел, можна погодитися з версією Р. Рабиновича, що літописний Бирлад (“Ескі–Бирлад” — “Старий Бирлад”) знаходився на березі Дунаю в Добруджі поблизу сучасного Хіршова⁶⁹.

Візантія, зацікавлена у прикритті дунайських земель силами галицьких князів, могла сприяти розгортанню діяльності звенигород–дністровського князя, також зацікавленого у розвитку тамтешніх міст Бирладі, Текуча та Малого Галича, в першу чергу останнього, стимулюючи купців з візантійської Месемврії до торгівлі з цими центрами в Нижньому Подунав’ї.

У 1146 р. після невдалої спроби утвердитись в Галичі, куди його, як законного спадкоємця, запросили галичани, невдоволені Володимирком Володаревичом, князь Іван Ростиславич знайшов притулок у великого князя Всеволода Ольговича. Це викликало таке незадоволення у Володимирка Володаревича, що він сам розпочав війну з великим князем. Тобто загроза для його панування була серйозною.

Після смерті Всеволода Ольговича Іван Ростиславич схоронився у Святослава Ольговича. В 1146 р., коли Давидовичі підтримали великого князя Ізяслава Мстиславича і почали наступати на Сіверську землю, Святослав Ольгович доручив Івану Ростиславичу обороняти сіверські кордони від наступу смоленського князя Ростислава Мстиславича. Але смоленське військо обложило Туров і тоді Святослав Ольгович наказав йому наступати на Смоленськ. За 200 гривен срібла і 12 гривен золота Іван Ростиславич зрадив свого сюзерена і перейшов на сторону смоленського князя. Сам Ростислав не захотів тримати на службі васала, який уже раз зрадив свого сюзерена (а може не хотів мати серед своїх ворогів потужного галицького князя?). Тоді Іван Ростиславич був прийнятий на службу Юрієм Довгоруким і без особливого успіху воював на новгородських рубежах.

⁶⁶ Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено–кипчацьких джерелах // Україна в минулому. Випуск 1. Київ–Львів, 1992. С. 10–11.

⁶⁷ Spinei V. Moldova in secolate XI–XIV. Chisinau, 1994. P. 178.

⁶⁸ Колша М. Изделия древнерусских городов на территориях к юго–западу от Киевской Руси // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Киев, 18–25 сентября 1985 г. Т. 3. Вып. 1а. Москва, 1987. С. 100–110.

⁶⁹ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. С. 357–407.

Союз Юрія Довгорукого з галицьким князем, укладений у 1149 р., включав домовленість про видачу нещасного ізгоя його противникові. Івана Ростиславича спочатку ув'язнили у Суздалі, а потім в оковах повезли до Києва. Але митрополит Костянтин не дозволив видати Івана галицькому князю, не без підстав побоюючись за життя князя-ізгоя. Тоді його в оковах знову повезли в Суздаль. По дорозі чернігівський князь Ізяслав Давидович напав на конвой і визволив колишнього звенигородського князя. Готуючи коаліцію проти Юрія Довгорукого, він хотів мати можливість впливати на позицію його зятя Ярослава Осмомисла.

Коли Ізяслав Давидович зайняв Київ, галицький князь спочатку доляльно до нього відносився. Та Ізяславу не дуже сподобався союз Ярослава з Волинню, і він вирішив впливати на галицького князя з допомогою Івана Ростиславича. Ярослав Володимирович сподівався, що, ставши великим князем, Ізяслав Давидович відмовиться від підтримки колишнього звенигородського князя, а коли цього не сталося і почалася демонстрація тиску — організував коаліцію князів проти нього.

В кінці 1157 р. посли Ярослава Осмомисла, волинського князя Мстислава Ізяславича, луцького князя Ярослава Ізяславича, дорогобужького князя Володимира Андрійовича, чернігівського князя Святослава Ольговича, сіверського князя Святослава Всеволодовича, смоленського князя Ростислава Мстиславича, угорського короля та польських князів зажадали видачі ізгоя (!).

Ізяслав Давидович не прийняв ультиматуму, а, з допомогою половців, дав змогу Івану Ростиславичу зайняти Пониззя Дністра. Звичайно, у землях, які раніше знаходилися у складі його уділу, нащадок Василька Ростиславича, знайшов повну підтримку у населення, в очах якого був кращим за посадників сина Володимирка Володаревича, який узурпував галицький престол. Іван Бирладник швидко зібрав 6-тисячне військо, з яким виступив на Галич.

І тут історики побачили у бродниках борців з феодальним устроєм, а князя Івана Бирладника почали представляти князем-революціонером. Дійшли до висновку, що цей князь, як і його батько (!), “зв'язали свою політичну кар'єру з рухом народних мас, використовуючи їх в своїх цілях.”⁷⁰ Та не було і не могло бути “великого селянського повстання” в подністровських містах, коли у 1158 р. до них підійшло 6-тисячне військо Івана Берладника. Кучелмин здався своєму колишньому князеві, бо “рады были ему”, а Ущиця вистояла, хоча майже 300 смердів, мобілізовані для підсилення гарнізону, через заборолу перебігли до свого колишнього князя.

Далі просування бирладського князя зупинилося. Гарнізони Ярослава Володимировича стояли твердо. Половці, яким Іван Берладник не дозволив грабувати здобуті міста, покинули його військо. В Галичі потуги колишнього звенигородського князя паніки не викликали. Ярослав Володимирович послав свої основні сили з волинськими полками на Київ. Очолював їх талановитий полководець князь Мстислав Ізяславич. Його перемога над Ізяславом Давидовичем під Білгородом звільнила київський престол для найстаршого серед Мономаховичів — смоленського князя Ростислава Мстиславича. Іван Берладник мусив кинути свою волость. Щоб якось допомогти Ізяславу Давидовичу, який втратив через нього Київ, Іван Берладник захопив Олешня. Але з Києва проти нього послали флотилію на чолі з Георгієм Нестеровичем та Якуном. Воєводи Ростислава Мстиславича переслідували Івана Берладника аж до Дечина на Дунаї. Тут князь був змушений здатись

⁷⁰ *Маєродин В. В.* Очерки по истории феодальной Руси. Ленинград, 1949. С. 179–191.

візантійським властям. А у Візантії Івана Бирладника дістала довга рука галицького князя. Колишній звенигородський князь був отруений у Фессалоніках. Він помер у 1161 р.⁷¹ Візантія воліла за краще зберігати добрі стосунки зі своїм давнім партнером, який прикривав її придунайські володіння. Така політика себе оправдала. До неї змушені були звернутися і Ангели після своїх невдач, що зрештою і призупинило на певний час їх падіння.

Ставши галицьким князем, Роман перебрав і традиційну галицьку політику, перш за все у стосунках з Візантією. За повідомленням візантійського письменника Микити Хоніата у 1200 р. столицю імперії врятувала від половців “богом призвана фаланга” Романа Мстиславича⁷². У середині 1200 р. Добриня Ядрійкович бачив у Константинополі галицько–волинське посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара⁷³. Напевно це посольство врегулювало галицько–візантійські протиріччя, які виникли внаслідок підтримки Ярославом Осмомислом болгарського повстання. Новий союз, правдоподібно, був скріплений другим шлюбом Романа Мстиславича⁷⁴.

Отже князь Іван Ростиславич Бирладник був сином теребовельського князя Ростислава–Григорія Васильковича і став жертвою боротьби за Галицьку спадщину.

⁷¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 519.

⁷² *Nicetas Choniates*. Historia / Ed. I. Bekker. Bonn, 1835. P. 691–692.

⁷³ Літопис Руський / Переклад і коментар Л. Махновця. Київ, 1989. С. 369; *Vernadsky G. Relations byzantino–russes au XIII–e siecle // Bizantion*. Т. 4. 1927–1928. S. 269–279; *Dąbrowska E. Krolów polskich relikwiarz koronacyjny krzyża świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa, 1991. S. 85.

⁷⁴ *Mailath J. Geschichte der Magyaren*. Т. 1. Wien, 1828. S. 178; *Baumgarten H. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись Историко–Родословного общества в Москве*. 1909. Вып. 1(17). С. 3–45; *Baumgarten N. Généaloges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X–e au XIII–e siecle // Orientalia Christiana*. №35. Roma, 1927. P. 23, 26, 47; *Dworzaczek W. Genealogia*. Tablice. Warszawa, 1959. Tabl. 27; *Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // Slavia Orientalis*. 1982. S. 116–123; *Schwenicke D. Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischer Staaten. Neue Folge*. Т. 2. Marburg, 1984. Tabl. 136; Літопис Руський / Переклад і коментар Л. Махновця. Київ, 1989. С. 369; *Świeżawski A. Ziemia belzka. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*. Częstochowa, 1990. S. 31; *Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів*. Київ, 1990. С. 114; *Його ж. Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини*. 1991. №2. С. 32–35; *Його ж. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів*. Київ, 1992. С. 86; *Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів, 1996. С. 37; *Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Таблиці. Львів, 1996. Табл. 17; *Його ж. Князівські династії*. С. 67, 71–72, 224, 376, 380–381, 402; *Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько–Волинського князівства*. С. 22–23; *Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень // Пам’ять століть*. 2002. №5. С. 37–38; *Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів, 2003. С. 24–25; *Latopis kijowski 1159–1198 / Przeł. i opra. E. Goranin*. Wrocław, 1988. Tabl. 8; *Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezelek a keleti szlávok korai történetéből*. Pécs, 1995. S. 73; *Každan A. Rus’–Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus’–Ukraine / Red. O. Pritsak, I. Ševčenko / Harvard Ukrainian Studies*. Т. 12–13. 1988–1989. S. 424; *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko–wołyńskich*. Poznań–Wrocław, 2002. S. 34–40.

Роман Мстиславович і утворення Галицько-Волинської держави¹

Навіть, якщо б князеві Романові Мстиславичу не вдалося нічого іншого крім об'єднання Галицької і Волинської земель, цього було би досить аби вважати його одним з найвидатніших князів. Саме так його оцінювали і оцінюють більшість українських, російських та польських дослідників, серед досліджень яких виділяються дослідження О. Головка та О. Майорова².

¹ Більшість матеріалів статті опубліковані: *Войтович Л.* Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. 1991. №2. С. 32–35; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 30–31, 33, 50, 56; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 223–225, 375–382; *Його ж.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 13–30; *Його ж.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 36–37, 470–490; *Його ж.* Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського // Княжа доба. Історія і культура. Вип. 1. Львів, 2007. С. 45–58; *Його ж.* Роман Мстиславич // Волинь. Ч. 9. Луцьк, 2008. С. 29–54.

² *Головка О. Б.* Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. // Вопросы истории СССР. Вып. 28. Харьков, 1983. С. 111–116; *Його ж.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. Киев, 1988. С. 82–88; *Його ж.* Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 1. Київ, 1991. С. 7–10; *Його ж.* Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Польша – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Київ-Кам'янець-Подільський, 1992. С. 16–17; *Його ж.* Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека // Український історичний журнал. 1993. №4–6. С. 27–37; *Його ж.* На чолі об'єднаного князівства: загадкові і невідомі сторінки біографії князя Романа Мстиславича // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 93–95; *Його ж.* Князь Роман Мстиславович та його доба. Київ, 2001; *Його ж.* Князь Роман Мстиславович // Вопросы истории. 2002. №12. С. 52–70; *Його ж.* Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 223–251; *Його ж.* Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. Вип. 15. Київ, 2006. С. 151–169; *Його ж.* Парадиг-

Київський історик О. Толочко висунув версію, що князь Роман Мстиславич був

ма Романа Мстиславича // Княжа доба. Т. 1. Львів, 2007. С. 59–66; *Його ж.* Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел // Terra Cossacorum. Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 358–382; *Його ж.* Межиріччя Дністра та Дунаю в політичному житті галицької землі (XI–XIII ст.) // “Слово о полку Ігоревім” та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 24 жовтня 2007 року. Галич, 2007. С. 3–16; *Його ж.* Західнобузькі міста Холм і Дорогичин у політичній діяльності короля Данила Романовича // Дрогичинь 1253. Івано-Франківськ, 2008. С. 50–63; *Його ж.* Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. 2009. №4. С. 28–48; *Його ж.* О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. №3(37). Москва, 2009. С. 22–23; *Войтович Л.* Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. 1991. №2. С. 32–35; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 30–31, 33, 50, 56; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 223–225, 375–382; *Його ж.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 13–30; *Його ж.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 36–37, 470–490; *Його ж.* Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського // Княжа доба. Історія і культура. Вип. 1. Львів, 2007. С. 45–58; *Його ж.* Роман Мстиславич // Волинь. Ч. 9. Луцьк, 2008. С. 29–54; *Кралоук П.* Роман Мстиславович, князь волинський і галицький. Луцьк, 1999; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań–Wrocław, 2002. S. 23–44; *Id.*, Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008. S. 256–26; *Майоров А. В.* О Полоцкой летописи В. Н. Татищева // Труды Отдела Древнерусской Литературы. Т. 57. Санкт-Петербург, 2006. С. 321–343; *Його ж.* О методике изучения оригинальных известий В. Н. Татищева: К вопросу о Полоцкой летописи // Исследования по Русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию проф. И. Я. Фроянова. Санкт-Петербург, 2006. С. 175–185; *Його ж.* Борьба за Берестье по сведениям Полоцкой летописи В. Н. Татищева и польских средневековых хроник // Исследования по истории средневековой Руси. К 80-летию Ю. Г. Алексеева. Санкт-Петербург, 2006. С. 62–69; *Його ж.* [Рец. на кн.] Толочко А. П. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. М.; Киев, 2005. 544 с. // *Rossica Antiqua.* Исследования и материалы. 2006. Санкт-Петербург, 2006. С. 387–391; *Його ж.* О работе В. Н. Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения Академической рукописи второй части “Истории Российской” // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. 2007. Вып. 4. С. 10–18; *Його ж.* Проект “добраго порядка” галицко-волинского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики // Осмысления спадщини Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 26; *Його ж.* Кто представил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича? // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2007. №3 (29). С. 67–69; *Його ж.* Выступление на заседании теоретического семинара “История Российская” В. Н. Татищева в новейших исследованиях” // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. 2007. Вып. 1. С. 156–158; *Його ж.* “Конституционный проект” Романа Мстиславича в “Истории Российской” В. Н. Татищева // “В кратких словесах многой разум замыкающее...” Сборник научных трудов в честь 75-летия проф. Р. Г. Скрынникова. Санкт-Петербург, 2008. С. 186–200; *Його ж.* Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* 2008. №1 (3). С. 89–100; *Його ж.* Из истории внешней политики галицко-волинского князя Романа Мстиславича // Дьнеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя. Київ, 2008. С. 51–57; *Його ж.* Про останній похід Романа Мстиславича (у контексті зовнішньополітичних зв'язків Галицько-Волинського князівства) // Записки НТШ. Т. 256. 2008. С. 7–31; *Його ж.* Международное положение Галицко-Волинского княжества в начале XIII в. Роман

звичайним дрібним авантюристом, а всі його мнимі успіхи були вигадані російським істориком початку XVIII ст. Василем Татищевим³. Наскільки правий цей дослідник?

Джерела: чи існував “літописець Романа”? При певному скепсисі до унікальних відомостей В. Татищева у світлі останніх досліджень О. Майорова можна більшість з них розглядати поважно, принаймі інформацію про “добрий порядок”. При цьому поза сумнівами В. Татищеву не було жодної потреби ідеалізувати і приписувати величезні заслуги галицько-волинському князеві Романові Мстиславичу при цьому явно принижуючи володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. Татищеві вели свій рід від смоленських князів (проти предка яких Рюрика Ростиславича боровся Роман) і служили кілька століть московській династії (яка походила від Всеволода Велике Гніздо). Навіть якщо погодитися з версією можливої пропаганди ідей самого істрика, то для такого “героя” ідеально підходив котрийсь з князів смоленської династії, наприклад Мстислав Удатний.

В. Пашуто вважав, що у Романа Мстиславича не було власного літописця і тому Галицький літопис починався з похвали цьому князю, а відомості про нього випали з ворожого йому Київського літопису і, таким чином, не потрапили до Іпатіївського зведення⁴. Не погодившись з цією тезою, М. Ф. Котляр висловив здогад про те, що “була початкова частина Галицько-Волинського літопису, яка не дійшла до нашого часу, за перші п’ять років XIII ст.”, в якій “мав би міститися життєпис Романа Мстиславича як галицько-волинського князя”⁵. З цієї частини, схоже, В. Татищев міг взяти (через новгородське літописання) ідеї “доброго порядку” і опис зовнішності Романа та його манер, а польські хроністи — інформацію про репресії щодо галицьких бояр.

Фрагментарні відомості про окремих волинських єпископів (і то пов’язані з загальноруськими подіями), мнима відсутність “волинської” інформації про волинських князів — все це схилило більшість дослідників до того, що на Волині взагалі не було літописання до того як Василько Романович та його син Володимир не взяли за продовження Галицького літопису. Однак сам по собі такий висновок виглядає абсурдним. Чи міг стояти осторонь від літописання такий центр як Володимир Волинський, де були і єпископська кафедра і князівський престол,

Мстиславович и Штауфены // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 120–127; *Його ж.* Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича у Галичі? // Дрогичинь 1253. Івано-Франківськ, 2008. С. 119–133; *Його ж.* Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008. С. 84–90; *Його ж.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Біла Церква, 2010 (в друці).

³ Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Український історичний журнал. 1995. №6. С. 22–36; *Його ж.* К старым спорам о Татищеве // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 245–248; *Його ж.* Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. Т. 2. Київ, 2003. С. 195–204; *Його ж.* “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. С. 327–328.

⁴ История СССР. Т. 1. Москва, 1966. С. 610.

⁵ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 119–121; *Його ж.* Данило Галицький. Біографічний нарис. Київ, 2002. С. 50–52.

династія якого боролася за гегемонію у Київській Русі? Крім того на Волині у той час працював і, напевно, помер такий визначний книжник як митрополит Клим Смолятич. За XI–XII ст., справді, маємо тільки фрагменти волинського літописання у київських зведеннях, але фрагменти виразні і доволі детальні (точна дата смерті володимирського єпископа Стефана — 27 квітня 1094 р. “о шостій годині ночі”, подробиці вбивства Нерадцем князя Ярополка Ізяславича і похвала цьому князю, “Повість про осліплення теребовельського князя Василька Ростиславича”, епізоди боротьби за Волинь Давида Ігоревича у 1098–1100 рр. з прихованою симпатією до цього князя і осудом київського сюзерена, городенські епізоди, нарешті деталі походів волинського війська на Київ у другій половині XII ст., особливо опис збору союзного війська на Волині, лицарські турніри і таке інше). Всі ці епізоди, позбавлені моралізаторства і дихають реалізмом, за яким відчуються учасники подій. Можна підкреслити таку особливість, характерну для волинського літописання: воно носило підкреслено світський прокнязівський характер.

Галицько-Волинський літопис, який охоплює події 1200–1292 рр., являє собою дуже складний і неоднорідний пам’ятник над яким працювало багато авторів. З дослідників літопису тільки А. Ужанков допускає можливість цілісності і первозданності літопису⁶, але з цим не погоджуються інші дослідники тексту. Літописець 1212 р. “премудрого книжника Тимофія”, названий Л. Черепніним Початковою Галицькою повістю⁷, охоплював першу частину пам’ятки. Тут виглядає слушною поправка М. Котляра щодо датування цієї частини 1212, а не 1211 р.⁸ Незважаючи на те, що вона, напевно, була створена у Галицькій землі, її характер, інформатори, а напевно і сам редактор, чисто волинські. Галицьке боярство і бюргерство у цій частині переважно трактується негативно. Тисяцькі Дем’ян і Дмитро, пестун Мирослав, двірський Андрій, В’ячеслав Товстий — це волиняни-бояри, які прийшли у Галицьку землю з Романом і залишилися вірними його синам. Відчуженість волинського елемента (якому співчують редактори) в середовищі галицької еліти, відмінність його менталітету, відчутні мало не в кожному фрагменті. Волиняни-інформатори і сам редактор, схоже, так і до кінця не зрозуміли мотивацію вчинків галицької еліти.

Версія В. Пашуто про Літописець Мстислава Удатного, редактором якого був духівник князя Тимофій, який очолював місію у Перемишль до бояр Жирослава, і був тотожний з книжником Тимофієм, автором редакції 1212 р.,⁹ слабо мотивована. Цю частину пам’ятки правильніше називати “Повість про збирання Данилом волинської отчини у 1219–1228 рр.”¹⁰ Ця волинська воїнська повість, як її охарактеризував М. Котляр¹¹, не тільки висунула на перший план молодшого Данила Романовича, але й досить критично оцінила особу Мстислава Удатного, яким літописці інших земель захоплювалися. Такої оцінки вчинків князя Мстислава Удатного не

⁶ Ужанков А. Н. Летописец Даниила Галицкого: редакции, время составления // Герменевтика древнерусской литературы. Сборник 1 (XI–XIV вв.). Москва, 1989. С. 247–283.

⁷ Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. Т. 12. Москва, 1941. С. 243–244.

⁸ Котляр М. Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. 1992. №1. С. 76.

⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 32.

¹⁰ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 15, 20.

¹¹ Котляр М. Найдавніша повість. С. 77.

міг би дозволити собі літописець цього князя: на Калці Мстислав “через зависть” не повідомив інших князів про початок атаки монгольського війська, що привело до поразки; далі князь просто виступає іграшкою в руках галицьких бояр та угорських політиків. Якщо ж такий Літописець Мстислава Удатного і існував, то з нього, як і з київських літописів, для редакції 1246 р. взято тільки незначні фрагменти. Не виключено також, що автор цієї волинської повісті користувався Літописцем луцького князя Мстислава Німого, який закінчувався його заповітом¹².

„Повість про битву на Калці” скоріше всього існувала як окремих твір, про що висловлював здогад Д. Лихачов. Наявність волинської версії цього твору цілком очевидна¹³. Він був створений до 1227 р. при дворі Мстислава Німого і повністю включений у редакцію 1246 р. (якщо така існувала). Редактор додав фрагменти, що стосуються Данила Романовича, можливо з пісні його придворного скальда. Така подія, як битва на Калці, була здатна викликати не одну пісню серед скальдів тих князів, які уціли після походу. Зрозуміло, що кожна прославляла свого князя¹⁴. Не викликає сумніву, що обидва волинські скальди були сучасниками подій і добре розбиралися у генеалогії волинських та турово-пінських князів. Подобиці про участь у битві цих дрібних князів — також внесок волинського редактора.

Версія стосовно Галицького літопису 1246 р., автором якого був печатник Кирило¹⁵, який ніби-то використав Літопис книжника Тимофія, також сумнівна. Слушним виглядає зауваження М. Котляра, що факт праці над літописом єпископа Івана, як і печатника Кирила, не можна вважати доведеним¹⁶, як, доречі, і інших авторів. А це говорить про рівень досліджень текстів літописів, який аж ніяк не можна вважати завершеним. Щодо Галицько-Волинського літопису, то заперечувати в цілому волинський характер цієї пам’ятки, напевно, важко.

¹² ПСРА. Т. 2. Стб. 752.

¹³ *Эммаусский А. В.* Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Уч. зап. Кировского пед. ин-та. Вып. 17. Т. 1. Фак. ист.-филолог. 1958. С. 59–109.

¹⁴ *Куник А. А.* О признании 1223 года временем битвы при Калке // Уч. зап. имп. АН по первому и третьему отд. Т. 2. Вып. 5. 1854. С. 779–782; *Бестужев-Рюмин К. Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. Санкт-Петербург, 1868. С. 154–155; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 346; *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого. С. 243–246; *Сердобольская Л. А.* К вопросу о хронологии похода русских князей против татар и битвы при реке Калке // Сб. трудов Пятигорского гос. пед. ин-та. Вып. 1. Ставрополь, 1947. С. 137; *Лихачев Д. С.* Летописные известия об Алексее Поповиче // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 7. 1949. С. 23–24; *Тихомиров М. Н.* Русская культура X–XVIII вв. Москва, 1968. С. 86–87; *Водовозов Н. В.* Повесть о битве на реке Калке // Уч. зап. Московского гор. пед. ин-та им. В. М. Потемкина. Т. 67. Вып. 6. 1957; *Эммаусский А. В.* Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Уч. зап. Кировского гос. пед. ин-та. Т. 1. Вып. 17. 1958. С. 69–90; *Генсворський А. І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання: редакції і редактори). Київ, 1958. С. 19–20; *Свердлов М. Б.* К вопросу о летописных источниках “Повести о битве на Калке” // Вестник ЛГУ. Серия истории, языка и литературы. 1963. №2. Вып. 1. С. 141–144; *Романов В. К.* Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 год. Москва, 1981. С. 79–103.

¹⁵ *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1968. С. 44, 65–67, 91–92.

¹⁶ *Котляр М.* Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. 1992. №1. С. 75–76.

Від 1246 р. Галицько-Волинський літопис вже чисто волинська пам'ятка, що не викликає сумнівів¹⁷. Наступні частини пам'ятки складають: Холмський літописець 1261 р. єпископа Івана; Літописець 1269 р. князя Василька Романовича; Короткий Холмський літописець князя Шварна Даниловича; Літописець 1289 р. князя Володимира Васильковича, редактором якого, за участі самого князя, був володимирський єпископ Євсгій¹⁸, турівський єпископ Марко¹⁹ або, скоріше всього, писець Федорця, якому князь доручив написати своє "рукописание" — заповіт²⁰; а також Волинський літописець 1292 р. князя Мстислава Даниловича, до якого включені фрагменти з хронік Пінська і Степані²¹.

За умов існування волинського літописання було би загадковим, щоб таке літописання обминуло одного з найвидатніших волинських князів. "Похвала князю Роману", якою, напевно, завершувався Літописець Романа, була прилучена до Галицько-Волинського літопису. Вона не містить хоча б побіжно подробиць діяльності князя, оскільки редактори цього не потребували. Попередній текст, в якому розповідалося про походи на Київ, на ятвягів і половців, про переговори з Константинополем і, можливо, римським папою, передував цій похвалі. Редактор ворожого Романові Київського літопису викинув цей текст, а сама "Похвала" якось залишилася і потрапила до Іпатіївського зведення. Як було зведено в один рукопис три його частини достеменно невідомо, але схоже, що це було зроблено трохи механічно — до 1200 р. редактор користувався виключно київським текстом²².

З втраченого Романового літописця могли почерпнути свою інформацію новгородські літописи. Ні у Київському, ні у Чернігівському (який також, ймовірно, існував), ні у Суздальському зведеннях цієї інформації просто не могло бути, враховуючи ставлення редакторів цих літописів до особи князя Романа. Численні епічні джерела і довга пам'ять про князя Романа також побіжно свідчать на користь цієї версії.

Молоді роки. Навіть дата народження Романа залишається дискусійною. І. Лінниченко²³ та М. Баумгартен²⁴ вважали, що він міг народитися між 1155 та

¹⁷ Еремін І. П. Литература Древней Руси. (Этюды и характеристики) / Отв. ред. Д. С. Лихачев. Москва–Ленинград, 1966. С. 185–199.

¹⁸ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 101–130.

¹⁹ Еремін І. П. Волынская летопись 1289–1290 гг как памятник литературы Древней Руси // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 13. Ленинград, 1957. С. 102–117.

²⁰ Генсворський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції та редактори). Київ, 1958; *Його ж.* З коментарів до Галицько-Волинського літопису (волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. Київ, 1969. С. 171–184.

²¹ Фирсов Н. Н. Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи. Казань, 1891; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. Т. 41. 1901. С. 1–72; Черепнин А. В. Летописец Даниила Галицкого. С. 228–253; Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словестности. Т. 31. 1931. С. 93–126; *Його ж.* О Галицко-Волынской летописании // Труды отдела древнерусской литературы. Т. 5. 1947. С. 15–35.

²² Войтович Л. До волинського літописання // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 70–76; *Його ж.* Роман Мстиславич // Волинь. Ч. 9. Луцьк, 2008. С. 29–54.

²³ Лінниченко І. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. Ч. 1. Русь и Польша до конца XII века. Киев, 1884. С. 63.

²⁴ Баумгартен М. Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись Историко-Родословного Об-ва в Москве. Вип. 1 (17). 1909. С. 5.

1162 роками, мотивуючи тим, що його мати Агнешка, дочка краківського князя Болеслава Кривоустого, народилася у 1137 р.²⁵, що не викликає сумнівів. Але шлюб відбувся на початку 1151 р.²⁶, коли молода, за тодішніми традиціями, була вже у віці, коли можна народжувати дітей²⁷. Польський генеалог К. Ясіньський навіть допускає можливість цього шлюбу у 1149 р.²⁸. Інший провідний польський дослідник генеалогії Романовичів Д. Домбровський, який, довіряючи інформації В. Кадлубка, вважає Романа другим сином Мстислава Ізяславича та Агнешки, погоджується з можливістю його народження бл. 1152 р.²⁹. Крім Д. Домбровського тільки Б. Влодарський вважав Святослава старшим сином Агнешки³⁰. Більшість погоджується, що Святослав був бастардом. О. Головка, який відносить шлюб Мстислава та Агнешки до зими 1152/1153 рр., відповідно датує народження Романа близько 1153 р., справедливо зауважуючи, що з огляду участі у складних подіях 1169–1170 рр. він вже не міг бути дитиною, бо на той час навіть його молодший брат займав окремих княжий престол³¹. П. Кралюк відносить народження Романа до волинського періоду діяльності батька і датує другою половиною 50-х років, але сам хитається в остаточному висновку³². Новгородський перший літопис, розповідаючи про події лютого 1170 р., зазначає, що Роман був ще тоді “детеск”³³. Це зауваження літописця ніби-то свідчить на підтримку більш пізньої дати народження Романа. Однак “детський”, подібно до “отроків” та “гридів” — тільки ступені лицарської науки, через які мусили переходити і князі та їх діти³⁴. Отже літописець тільки зазначив, що у Романа не було жодного військового досвіду. Як звернув увагу О. Головка, так само в описі битви на Калці охарактеризовано князя Данила Романовича, який тоді мав не менше 20 років і, принаймі номінально, брав до того участь у військових походах³⁵.

Таким чином, враховуючи всі ці зауваження, можна стверджувати, що Роман-Борис Мстиславич народився бл. 1152 р. у Переяславі, де тоді княжив його батько³⁶. Дитячі і юнацькі роки він провів на Волині. При батьковому дворі в цей період перебував відомий книжник київський митрополит Климент Смолятич. З огляду на любов до книг у Романового батька, цей освідчений ієрарх міг впливати на

²⁵ Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków, 1895. Tabl. 3. P. 21; Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. Warszawa-Wrocław, 1992. S. 262.

²⁶ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 183.

²⁷ Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. T. 1. Wrocław, 1973. S. 25.

²⁸ Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. S. 262–263.

²⁹ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań-Wrocław, 2002. S. 23–25.

³⁰ Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // Kwartalnik Historyczny. 1969. №1. S. 15.

³¹ Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. С. 50–51.

³² Кралюк П. Роман Мстиславич, князь волинський і галицький. Луцьк, 1999. С. 15.

³³ Новгородская первая летопись старшого и младшего извода / Под ред. А. Н. Насонова. Москва-Ленинград, 1950. С. 33.

³⁴ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 414.

³⁵ Головка О. Б. Князь Роман. С. 50.

³⁶ Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 113; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 13; Його ж. Князівські династії. С. 223; Його ж. Княжа доба на Русі. С. 470–471.

формування світогляду і Романа. Мати була полькою, з польськими проблемами був пов'язаний батько, і немає жодного сумніву, що Роман та його брати володіли польською мовою. В. Кадлубек та "Великопольська хроніка" згадують про перебування Романа в дитинстві у діда при польському дворі³⁷. Незважаючи на суперечливість самого повідомлення (дідом Романа був Болеслав Кривоустий, який помер до його народження, Казимир був тільки дядьком), повністю виключати таку можливість не можна, як і надавати їй великого значення.

Старшим з князів на Русі був князь київський. З того часу, як Володимир Мономах у 1113 р. порушив прийнятну практику успадкування київського престолу, за київський престол розгорнулася жорстока боротьба між Мономаховичами (нащадками Володимира Мономаха) та Ольговичами (нащадками сіверського князя Олега Святославича). З середини XII ст. ця боротьба ускладнилася суперництвом між Волинською, Смоленською та Суздальською гілками Мономаховичів. Батько Романа був представником найстаршої Волинської гілки. У 1167 р. він став великим князем київським. І відразу зіткнувся з протидією двоюрідних братів Смоленських Ростиславичів. Один з них — Святослав сидів у Новгороді. Його розрив з новгородською верхівкою назрівав давно. Новгородське боярство не було зацікавлене в участі у міжкнязівській боротьбі. Олігархічна верхівка Новгорода скоріше номінально визнавала зверхність Києва, приймаючи до себе синів київського князя. При цьому Новгород проводив власну політику, спрямовану на утримання впливу в естонських і фінських землях, звідки в Новгород поступала данина цінними хутрами, які були важливою статтею новгородського експорту. Але з другої половини XII ст. Новгород зіткнувся з двома поважними конкурентами: шведи почали проявляти зацікавленість у фінських землях, а суздальські князі — у північних володіннях Новгорода. Взимку 1168 р. Святослав Ростиславич втік з Новгорода у Великі Луки. Не отримавши підтримки від братів, він звернувся до суздальського князя Андрія Боголюбського. Той негайно захопив Торжок і перейняв новгородську торгівлю. Це підбадьорило смоленського князя і він прислав братові допомогу.

У відповідь новгородці розправилися з вождями смоленської партії посадником Захарією та боярами Неревиним і Нездою. Післанці нового посадника Якуна зажадали у великого князя Мстислава сина (за традицією новгородці запрошували до себе синів великих князів київських). Так у віці біля 16–17 років Роман Мстиславич опинився у вирі політичної боротьби.

Через Городно на Німані, князі якого залишалися волинськими васалами, і Полоцьк, з невеликою волинською дружиною та новгородцями Данислава Лазутинича, юний Роман дістався Новгорода. Батько хвилювався за сина, якому вдалося утримати новгородські кордони і завоювати авторитет. У найважчий для себе час у 1169 р. він послав на допомогу Романові пороського князя Михайла Юрійовича з чорними клобуками (так називалися кочовики: торки, коуї, печеніги і берендеї, колись посаджені Ярославом Мудрим на Пороській лінії оборони).

На Київ йшло військо суздальського князя, до якого приєднувалися Смоленські Ростиславичі та Ольговичі. Андрій Боголюбський спрямував інше 7-тисячне військо для ліквідації новгородських факторій у Двинській волості. Проти нього ви-

³⁷ „Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Москва, 1987. С. 131.

ступив Данислав Лазутинич. Новгородський воевода напав раптово. Новгородські літописці записали, що противник втратив 1300 воїнів, а новгородці — тільки 15.

Після здобуття Києва, Андрій Боголюбський кинув на Новгород велике військо, очолене князем Мстиславом Андрійовичем та воеводою Жирославом. Те, що потім трапилося, сучасники назвали чудом. Новгородське військо, очолене юним князем Романом, у 1170 р. отримало блискучу перемогу. Ціни на рабів на новгородському ринку впали втричі. Новгородці довго пам'ятали про цю перемогу, навіть після втрати незалежності і приєднання до Москви. З середини XV аж до XVIII ст. створювалися ікони із зображенням цієї битви та її головного героя князя Романа, формувалися літературні пам'ятки присвячені цим подіям³⁸. Тільки смерть батька змусила Романа покинути Новгород³⁹.

Володимирський князь. Втративши Київ, Мстислав Ізяславович відійшов на Волинь, звідки здійснив ще одну спробу повернути собі столицю. Старша гілка Мономаховичів також розділилася на три. Мстислав, як найстарший, тримав Західну Волинь з Володимиром, його брат Ярослав — Східну Волинь з Луцьком. В Шумську княжив наймолодший брат — Ярополк. Помираючи, Мстислав Ізяславович домовився з Ярославом про розподіл волинських земель між гілками Ізяславичів. Старшинство переходило до Ярослава, який залишався у Луцьку, але старша гілка зберігала за собою Західну Волинь з Володимиром. Ярослав дотримався угоди (що в ці часи було рідкістю), але, щоби полегшити своїм синам зберегти старшинство, він розділив Західну Волинь на чотири частини: Роман отримав Володимирське князівство, Всеволод — Белзьке, Святослав — Берестейське, а Дорогичинське князівство передали Василькові — синаві Ярополка Ізяславича.

Роман Мстиславич, як володимирський князь і васал дядька Ярослава Ізяславича, у складі волинського війська брав участь у походах на Київ у 1173–1174 рр. Десь у цей період, між 1170–1180 рр. він одружився з Предславою, дочкою овруцького князя Рюрика Ростиславича⁴⁰. Цей шлюб можна розглядати як спробу отримати підтримку смоленської гілки Мономаховичів, щоб піднятися над рівнем удільного волинського князя. І вже на кінець 1180-х рр., на думку І. Крип'якевича, Роман став сюзереном принаймі Західної Волині⁴¹. По смерті берестейського князя Святослава він приєднав це князівство. За В. Татищевим це сталося у 1172 р.⁴², а за В. Кадлубком — у 1193 р.⁴³. Претендував на Берестя і дорогичинський князь Василько Ярополкович, представник наймолодшої гілки волинських князів. Цей князь провадив свою окрему політику, спираючись на скріплений шлюбом союз з мазовецькими князями⁴⁴. За В. Кадлубком він взагалі зберіг дорогичинський престол тільки ціною васальної присяги і передачею його по смерті Польщі. Тенденційність польського хроніста не потребує коментарів. Дорогичинський князь Василько Ярополкович помер у 1182 р. Йому успадкував син (ім'я його незнане) і лише після смерті останнього

³⁸ Детальніше про це див.: Головка О. Князь Роман Мстиславович та його доба. Київ, 2001. С. 65–69; Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Біла Церква, 2010 (в друці).

³⁹ Войтович Л. Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. 1991. № 2. С. 32–33.

⁴⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 696, 704.

⁴¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 109.

⁴² Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Москва, 1963. С. 96.

⁴³ Monumenta Poloniae Historica. Т. 2. Lwów, 1878. P. 408–409, 412.

⁴⁴ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 427; Balzer O. Genealogia Piastów. Warszawa, 1895. S. 188.

у 1192 р. Дорогичинське князівство було приєднане до володінь Романа. Принаймі його спадкоємці без проблем володіли Дорогичином. І сам Роман Мстиславич після вигаснення молодшої гілки був найбільш легітимним спадкоємцем. Претендували на Дорогичин та Берестя і мінські князі, які, схоже, були пов'язані з берестейським і дорогичинським князями через шлюби. Можливо, що до боротьби за ці землі були залучені ятвяги та литовці.

Про перемоги над литовцями, а також Деремелою [?], розповідав, прославляючи князя Романа, автор “Слова о полку Ігоревім”:

А ты, буй Романе, и Мстиславе!
 Храбрая мысль носить вашъ умъ на дѣло.
 Высоко плаваеши на дѣло въ буести,
 Яко соколь на вѣтрехъ ширяяся,
 Хотя птицю въ буйстве одолѣти.
 Суть бо у ваю желѣзныи папорзи
 под шеломы латиньскыми.
 Тѣми тресну земля, и многы страны —
 Хинова, литва, ятвязи, деремела и половци —
 Сулицы своя повръгоша, а главы своя подклониша
 Под тыи мечи харалужныи.

Навколо цього фрагменту розгорнулася чергова дискусія. М. Котляр вважаючи, що такий незначний правитель як пересопницький князь Мстислав Німий не міг бути героєм “Слова”, відніс це звернення до Мстислава Удатного⁴⁵. Таким чином і час написання твору було перенесено на першу чверть XIII ст. Іншим аргументом стало твердження, що Роман не міг ходити на половців до 1187 р.⁴⁶. З цими аргументами важко погодитися. “Мечі харалужні” (тобто ті, що виготовлялися в Харалужі на Волині⁴⁷) дозволяють стверджувати, що мова йде про волинське військо. Рівно ж як і шоломи “латинські”, також характерні переважно для волинського війська. Мстислав Німий брав участь у поході проти Кобяка у 1184 р. разом з городенським князем Мстиславом Всеволодовичем⁴⁸. У тому ж Іпатіївському зведенні в числі учасників походу Ігоря Святославича на половців у 1184 р. зафіксована присутність князів “Андрея з Романом”⁴⁹. У В. Татищева — “Андрея з Романом Мстиславичем”⁵⁰. Напевно так було у джерелі, бо сам В. Татищев вважав обох князів Мстиславичами. Цю версію прийняли без застереження. Однак Андрія Мстиславича інші джерела не знають. Другого Романа Мстиславича, окрім володимирського князя, — також. Напевно Андрій — це турівський князь Андрій, який загинув у битві на Калці у

⁴⁵ Котляр Н. Ф. Из исторического комментария к “Слову о полку Игореве” (Кто был Мстислав) // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1987 г. Москва, 1988. С. 43–49.

⁴⁶ Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187? // УДЖ. 1965. N 1. С. 117–120.

⁴⁷ Савка М. Т., Тимчишин Я. Д. До історії виробництва “мечів харалужних” // Український історичний журнал. 1965. №10. С. 123–125.

⁴⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 631.

⁴⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 628–629.

⁵⁰ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. Москва, 1964. С. 130–131.

1223 р. Його батько Іван Юрійович згаданий востаннє під 1170 р., отже у 1184 р. Андрій спокійно міг мати більше 15–16 років і брати участь у поході. Може це хтось інший з турово-пінських князів. Ярослав Юрійович пінський з братом Глібом дубровицьким брали участь у літньому поході 1184 р., очоленому Святославом Всеволодовичем. У весняному поході, очоленому молодшим з чернігівських князів Ігорем Святославичем, могли брати участь дружини турівського і володимирського князів. Обидва були васалами сюзеренів своїх земель, посланими відповідно луцьким князем Всеволодом Ярославичем та турівським князем Святополком Юрійовичем. Неочікувано великий розлив рік перешкодив продовженню цього походу після сутички на р. Херей (Хорол). Тому військо було розпущене. У літньому поході ці дружини участі вже не брали, тому їх немає в переліку учасників цього походу. Інші князі з такими іменами (Андрій і Роман), які могли би взяти участь у поході 1184 р., джерелам невідомі. Волинські і турівські князі, які відгукнулися на заклик Святослава Всеволодовича влітку 1184 р., напевно, без проблем могли зробити це весною 1184 р. Просто весною, зрозуміло, у військо, яке не очолював сам київський князь, князі Турівської та Волинської земель могли послати тільки своїх васалів. Аналіз цього фрагменту дозволяє припускати, що Роман Мстиславич міг ходити на половців раніше 1187 р.

Що ж стосується Мстислава Удатного, то його участь в поході на половців на початку XIII ст. доволі проблематична. У повідомленні Суздальського літопису про похід на половців у 1204 р.⁵¹ “Мстиславичем” міг бути син Мстислава Андрійовича — Василько, який народився у 1172 р. і доля якого невідома. Він міг знаходитися у цьому війську як васал Ярослава Всеволодовича. І було би природньо для суздальського літописця з числа інших князів виділити свого земляка. Зрозуміло, що хоча з 1194 р. трипільським князем був Ростислав Володимирович, це не виключає можливості участі і Мстислава Удатного у поході на половців у 1204 р., але це припущення належить до гіпотетичних.

У зв’язку з гіпотезою М. Котляра цікаве також зауваження М. Абрамова, що після смерті Ярослава Осмомисла Роман став ворогом Ігоревичів, як претендент на Галицьку спадщину, і через це не міг удостоїтися такої похвали у автора “Слова”⁵². Зрозуміло, що “Слово” складене відразу після подій (а саме так творили князівські скальди), а тоді ніхто не міг знати про реальні спроби Романа оволодіти галицьким престолом.

У другій половині 1180-х років володимирський князь Роман Мстиславич, якому вдалося об’єднати Західну Волинь, разом із своїм союзником пересопницьким князем Мстиславом Німим (по смерті Ярослава Мстиславича Східна Волинь була розділена між його синами: у Луцьку став княжити Інгвар, у Дорогобужі — Всеволод, у Пересопниці — Мстислав, Шумську — Ізяслав) могли відзначитися у походах проти перелічених народів (загадкава “деремела” могла бути як серед пруських племен, так і у Причорномор’ї⁵³).

⁵¹ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 420.

⁵² Абрамов М. А. К проблеме авторства “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и мировоззрение его эпохи. Киев, 1990. С. 154–163.

⁵³ Прицак О. Деремела — бродники // International journal of Slavic linguistic and poetics. 1965. N9. P. 84–96.

Номінальним сюзереном всієї Волині залишався Інгвар, але найсильнішим з волинських князів був Роман, який практично об'єднав всю Західну Волинь.

Об'єднання Волинської і Галицької земель. Після смерті великого князя Мстислава Володимировича (прадіда Романа) у 1132 р. Русь фактично розділилася на 11 земель (Київська, Переяславська, Чернігівська, Волинська, Галицька, Смоленська, Полоцька, Туровська, Новгородська, Володимиро-Суздальська і Рязанська), які лише номінально визнавали зверхність Києва. За київський престол йшла жорстока боротьба. Кожен новий київський князь посилав сина в Новгород, а інших родичів старався розмістити в Київській землі. В Чернігівській землі правили Ольговичі; в Рязанській — близькі до них Святославичі; в Галицькій, Полоцькій і Турівській — місцеві гілки Рюриковичів; в решти земель — Мономаховичі. Всі землі продовжували дробитися на дрібніші князівства, князі яких залишалися васалами старшого. Виключення складали тільки Новгородська земля, де влада зосередилася у боярської олігархії, а князі, які часто мінялися, очолювали лише військо, та Галицька земля, де князеві Володимирку Володаревичу вдалося об'єднати всі князівства, а його синові Ярославу Осмомислу — зберегти це об'єднання.

Основу тогочасного війська складали княжі дружини — важкоозброєні лицарі. Вартість озброєння такого кінного лицаря була адекватна 60 коровам, а носіння панцирів, куди входили кольчуги грубого і тонкого плетіння, шолом з бармицею, наплічники, наручі і поножі, щит та навики володіння різними видами зброї — вимагали щоденних тренувань. Такі дружинники-професіонали, як і княжі чиновники-міністеріали, які рекрутувалися з того ж дружинного середовища, несли службу своїм коштом, для чого отримували бенефіції — певні території, податки з яких йшли на їх утримання (на службу вони приводили “спис” — крім себе ще 3–6 зброєносців, лучників та пажів, озброєних їх коштом). Бенефіції змінювалися рівно ж як змінювалися княжі престоли (князі переходили з одного престолу на інший після смерті кожного з старших князів землі, або коли цей князь переходив у Київ, а бояри і дружинники переміщувалися за ними). Новгородські та галицькі бояри і дружинники нікуди не переходили. Їх князі за київський престол не боролися. Тому тут бенефіції військової верхівки перетворилися у спадкові феоди, частина з яких була більшою за деякі князівства. Місцеве боярство стало приймати участь у міжнародній торгівлі, зливаючись з верхівкою бюргерства. Галицьке боярство, слідом за новгородським, почало рватися до влади, вступаючи в конфлікт з князем. Ярослав Осмомисл проводив політику відмінну від батька. Він відмовився від конфронтації з Волинню і підтримав Мстислава Ізяславича. У 1184 р. Роман Мстиславич відмовився від підтримки спадкоємця галицького престолу Володимира Ярославича, який шукав тут притулку, щоби не сердити Ярослава Осмомисла. У 1187 р. Роман, не задумуючися, видав дочку Феодору за старшого сина Володимира Ярославича, якого той прижив з попадею. Бастард Василько Володимирович при тогочасному праві успадкування міг розраховувати на галицький престол. Василько та Володимир-Іван Володимировичі ще у 1218 р. утримувалися в Угорщині як можливі претенденти на галицький престол⁵⁴. Вчинок Романа не одобрявали

⁵⁴ Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle. Roma, 1927. P. 17.

інші князі. І сам Ярослав Осмомисл був незадоволений цим шлюбом, вбачаючи у цьому кроці підступи волинського князя⁵⁵.

Ярослав Осмомисл помер у Галичі 1 жовтня 1187 р. Перед смертю він змусив присягнути своїх бояр молодшому синові бастардові Олегові. Володимир також мусив присягнути, що задовольниться Перемишльським князівством. Але відразу ж після похорон галицькі бояри організували змову. Почалася боротьба за Галицьку спадщину, в ході якої Олег мусив втікати з Галича і шукати підтримки при інших дворах. Майже відразу ж після повернення його було отруєно. Бояри, винні в загибелі його матері, боялися розправи з боку князя. Довго не зміг втриматися у Галичі і Володимир Ярославович. Київський літописець, виконуючи замовлення Рюрика Ростиславича, записав, що Володимир, побоюючись за долю своєї коханки, яку бояри грожали спалити як матір Олега Настю з Чагрович, покинув Галич і втік в Угорщину. За цими інтригами ніби-то стояв Роман Мстиславич⁵⁶.

Безперечно, що Роман Мстиславович підігрівав амбіційні плани потужного галицького боярства, яке само хотіло урядувати в Галицькій землі. Не даремно ж його противники розгадали ці наміри і поспішили розлучити Василька Володимировича з Феодорою Романівною, відіславши її до батька⁵⁷. Можливо, що цей шлюб також фігурував в обґрунтуванні не досить легітимних претензій Романа на Галич. Коли одна з боярських партій вирішила запросити Романа, він не роздумуючи прийняв це запрошення. Вирушаючи у нову столицю у 1188 р., Роман Мстиславич ще не був готовим до об'єднання обох земель. Західну Волинь він залишив братові Всеволоду Мстиславичу.

Тим часом угорський король Бела III, формально підтримуючи легітимного спадкоємця Володимира Ярославича, який їхав в його обозі, втрутився у боротьбу за Галицьку спадщину. Серед галицьких бояр було немало тих, які були не проти угорського сюзеренітету. Будучи спадковими власниками земельних ленів, галицькі бояри охоче сприймали ідеологію угорського баронства, яке йому було близьким перш за все трактуванням короля чи князя як першого серед рівних. Разом з прихильниками Володимира і противниками Романа ця група склала опозицію новому князеві. Бела III без проблем вступив у Галич і, заскочений легкістю перемоги, посадив на галицький трон сина Андрія, взявши з собою для його безпеки князя Володимира та заложників з сімей видних бояр.

Проблеми Романа на цьому не закінчилися. Всеволод Мстиславич не тільки не надав йому допомоги, але й не пустив до Володимира. Тоді Роман звернувся до тестя Рюрика Ростиславича. Той вислав допомогу, очолену сином — брягінським князем Ростиславом Рюриковичем. Але військо Романа та Ростислава було розбите під Пліснеськом⁵⁸.

Роман втратив все і став вигнанцем. Рюрик Ростиславич надав йому Білгород, а потім добився передачі Торчеська з Богуславом, Корсунем, Каневом і Триполем. Це були землі "чорних клобуків", з яких князі черпали військо для участі в своїх усобицях, що дозволило Романові невдовзі помиритися з братом і повернути собі Володимирське князівство.

⁵⁵ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. С. 145, 285.

⁵⁶ ПСРЛ. Т. 2. Санкт-Петербург., 1843. С. 321 [Прибавления к Итат. летописи].

⁵⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 660–661.

⁵⁸ *Войтович Л.* Зоря князя Романа. С. 33.

Угорці теж не змогли втриматися у Галичі. Бела III зберіг за собою тільки титул *rex Galicie*, який він прийняв першим з угорських королів⁵⁹. У 1190 р. Володимир Ярославич повернувся у Галич при підтримці імператора і поляків. Для більшої гарантії власної безпеки він ще звернувся до суздальського князя. Зрозуміло, що галицько-волинські відносини стали досить напруженими. Правда, волинський князь був у дружніх відносинах з Польщею. У 1190 р. він допоміг Казимірові Справедливому зайняти Краків і міг тепер розраховувати на польську допомогу.

У 1194 р. київським князем став Рюрик Ростиславич. В обмін на визнання суздальський князь Всеволод Велике Гніздо зажадав від Рюрика “наділу” у Руській землі, а саме п’ять градів у Поросці (Торчеськ, Трипіль, Корсунь, Богуслав і Канів), які тримав Роман Мстиславич. Рюрик піддався цьому тиску і погодився. Всеволод, у свою чергу, зробив жест доброї волі і передав Торчеськ його синові Ростиславові Рюриковичу. У такий спосіб суздальський князь руйнував союз тятя з зятем: київського князя з волинським. І з того часу між зятем і тестем почалася поки-що скрипта боротьба, яка переросла згодом у війну.

Роман був готовий разом з чернігівськими князями виступити проти союзу Рюрика з Всеволодом. Але його увагу відвернула польська усобиця. Смерть Казимира Справедливого 5 травня 1194 р. розпалила війну між його спадкоємцями. Другою дружиною Казимира Справедливого була Олена Всеволодівна, дочка белзького князя, племінниця Романа⁶⁰. Від цього шлюбу народилися Лешко Білий і Конрад. Син Мешка Старого Болеслав зайняв Куяви, але краківські вельможі, очолені біскупом Пелькою та воеводою Миколаєм, проголосили краківським князем Лешка Білого.

Мешко Старий зібрав своїх синів Болеслава і Владислава Ляскононогого та послав за союзниками — Мешком Плосконогим та опольським князем Ярославом. Військо краків’ян з юним Лешком Білим та воеводою Миколаєм йшло на з’єднання з волинянами. Щоби виграти час до підходу сілезьких князів, Мешко Старий запропонував Романові виступити посередником на переговорах. Роман відкинув цю пропозицію. Тоді Мешко розпочав битву, сподіваючися випередити противників (волинські війська вступили у битву мало не на марші). 15 вересня 1195 р. під Мозга-

⁵⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 2. Buda, 1829. S. 247.

⁶⁰ За Длугошем, версію якого приймають ряд істориків (*Siarczyński F. Dzieje księstwa Belzkiego*. Lwów, 1829. S. 14–19), у 1163 р. дочка белзького князя, племінниця Романа, Олена Всеволодівна була видана за польського князя Казимира Справедливого. Але у 1163 р. Всеволод Мстиславич не міг мати дочки, бо він сам народився не раніше 1155 р. Тому О. Бальзер вважав дружину Казимира дочкою Ростислава Мстиславича, а М. Баумгартен взагалі не вірив в її існування. С. Кентшинський висунув досить правдоподібну версію, що Олена була другою дружиною Казимира з якою він одружився бл. 1185 р. (*Kętrzyński S. Na marginesie “Genealogii Piastów” // Przegląd Historyczny*. T. 29. 1931. S. 200–209). Заперечення цієї версії Т. Василевським досить суттєві, але повністю її не спростовують (*Wasilewski T. Helena księżniczka znojemska, żona Kazimierza Sprawiedliwego // Przegląd Historyczny*. T. 69. Z. 1. 1978. S. 115–120). На цей час Олена могла мати бл. 14 років, а те, що вона була близькою родичкою Казимира могло відступити на другий план з огляду на політичні вигоди цього шлюбу. Тісний союз белзьких князів з поляками також свідчить на користь версії С. Кентшинського. Традиція приписує Олені заснування монастиря поблизу Пліснеська, що також можна розглядати як свідчення на користь її існування. Лешко народився у 1186 або 1187 р., отже міг бути сином белзької князівни, і через це також Роман його активно підтримував.

*Ікона "Богородиця - Дороговказиця"
з церкви Успіння Пресвятої Богородиці села Дорогобуж.
Друга половина XIII ст.
Рівненський обласний краєзнавчий музей.*

вою відбулася одна з найжорстокиших битв за часів феодальних усобиць у Польщі. Мешко Старий втратив сина Болеслава і половину війська, а сам був поранений. Не менші втрати понесли і переможці⁶¹. В числі поранених був і Роман Мстиславич. Перемога під Мозгавою зробила Лешка Білого сюзереном Польщі.

Повернувшись з Польщі, Роман Мстиславич мусив через митрополита просити миру у Рюрика Ростиславича. Останній і сам готовий був піти на компроміс. Він запропонував Романові як компенсацію за пороські міста частину Болохівської землі з Полонним та половину Торчеська⁶².

У Києві були задоволені цим компромісом і, коли Роман Мстиславич у 1196 р. виступив проти ятвягів⁶³, зайняли більш тверду позицію на переговорах з Ольговичами. Несподіванкою для Рюрика Ростиславича став вчинок зятя, який у 1197 р. підтримав Ольговичів і навіть почав тривожити київські землі з Полонного⁶⁴. Київський князь вирішив покарати Романа за таку політику і звернувся до Володимира Ярославича, а щоби галицький князь почувався впевненіше, послав до нього торопецького князя Мстислава Мстиславича (молодого Мстислава Удатного). З півночі на Волинь мали нанести удар Ростислав Володимирович з братами. Але дії підступного союзника Всеволода Велике Гніздо у Переяславській землі змусили Рюрика відмовитися від задуманої великої війни із зятем. Зрештою останнє вже ставало питанням часу. Стосунки Романа з дружиною Предславою різко погіршилися. За В. Татищевим бл. 1198 р. волинський князь фактично розлучився з Предславою Рюриківною і відіслав її до батька⁶⁵. Це повідомлення частково підтверджує присутність княгині з батьками 24 вересня 1199 р. на торжествах у Видубичах⁶⁶.

Роман Мстиславич у 1197–1198 рр. продовжував закріплення за Волинню Болохівської землі. Затримав він за собою також території чорних клобуків.

У Польщі знову відбулися перемири. Невдоволена правлінням біскупа Пельки і його партії мати Лешка Білого сама звернулася до Мешка Старого. У 1198 р. було досягнуто компромісу. Мешко повернув Куяви в обмін на Краків. Але він також не міг терпіти влади краківської кліки і обмежився титулом та присутністю свого гарнізону у столиці. Лешко Білий отримав Сандомирське князівство, а його брат Конрад — Мазовецьке. Обоє тепер повністю орієнтувалися на Романа. Волинський князь зумів також налагодити союз з угорським королем Андрієм II, який після перемоги над своїм суперником королем Імре біля Мачека (1197 р.) контролював більшу половину королівства.

Володимир Ярославич помер у 1199 р. Два його сини-бастарди залишалися в Угорщині. Найбільше легітимних прав на Галицьку спадщину мали по жіночій лінії ("по кужелю") внуки Ярослава Осмомисла: торопецький князь Мстислав Удатний та Ігоревичі. Пізніше, вже по загибелі Романа, вони реалізували це право, а у 1199 р. всі претенденти були далеко від місця подій і не були готовими до такої боротьби.

⁶¹ *Samsonowicz H. Leszek Biały // Poczec krolów i książąt Polskich. Warszawa, 1980. S. 119–120.*

⁶² ПСРА. Т. 2. Стб. 688.

⁶³ *Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 1979. С. 18.*

⁶⁴ ПСРА. Т. 2. Стб. 697

⁶⁵ *Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 167.*

⁶⁶ ПСРА. Т. 2. Стб. 709–710.

Обставини об'єднання Галицької і Волинської земель точно не відомі. Можливо вони були описані у літописці Романа. За В. Кадлубком Романа поставив галицьким князем Лешко Білий⁶⁷. Сандомирський князь сам тоді орієнтувався на Романа. Але ця інформація дозволяє припускати, що у поході на Галич з волинянами йшли дружини сандомирського та мазовецького князів. З цього ж джерела маємо повідомлення і про бій під Галичем. І. Крип'якевич звернув увагу, що партія прихильників Романа була численною і окремі бояри пішли за ним навіть у еміграцію⁶⁸. Міг Роман сподіватися і на підтримку угорського короля Андрія II⁶⁹. У 1199 р. об'єднання Волинської і Галицької земель стало політичною реальністю.

Опозицію серед галицьких бояр вдалося приборкати. Кадлубек розповідає про жорстоку розправу з галицьким боярством, відгомін чого зафіксований Галицько-Волинським літописом у розповіді про вигнання бояр Кормильчичів. Напевно можна констатувати, що на цей раз Романові вдалося усунути найбільш активних опозиціонерів і взяти у свої руки правління Галицькою землею⁷⁰, що виявилось певною несподіванкою для інших претендентів.

Союз з Візантією. Другий шлюб Романа. Ставши галицьким князем, Роман перебрав і традиційну галицьку політику, перш за все у стосунках з Візантією. Він вирішив повернутися до старої політики, відновивши союз з Візантією. За повідомленням візантійського письменника Микити Хоніата у 1200 р. столицю імперії врятувала від половців "богом призвана фаланга" Романа Мстиславича⁷¹. У середині 1200 р. Добриня Ядрійкович бачив у Константинополі галицько-волинське посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара⁷². Напевно це посольство врегулювало галицько-візантійські протиріччя, які виникли внаслідок підтримки Ярославом Осмомислом болгарського повстання. Російський історик О. Майоров знайшов переконливі свідчення союзу Романа з Візантією та допомоги галицько-волинського князя проти половців також у відомого візантійського історика і церковного діяча другої половини XIII ст. Феодора Скутаріота (бл. 1230 – після 1283) і у віршованій хроніці Єфрема Енійського (1332), де приводиться навіть чисельність Романового війська, яке виступило проти половців – 10 тисяч⁷³. У літописі заслуг боротьби з половцями увінчані грандіозним панегіриком: "великаго княза Романа, приснопаматного самодержця всеа Роуси, водолѣвша всимъ поганьсьимъ ѣзыку, оума моудростью ходаща по заповѣдемъ Божимъ, оустремил бо са баше на поганьца, ѣко и левъ, сердить же бисть, ѣко и рысь, и гоубаше, ѣко и коркодиль и прехожаше землю ихъ, ѣко и шрелъ, храборъ бо бѣ, ѣко и тоуръ, ревноваше бо дѣдоу своему Мономахоу..."⁷⁴.

⁶⁷ Monumenta Poloniae Historica. T. 2. S. 437–440.

⁶⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 110.

⁶⁹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 152–153.

⁷⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 110–111.

⁷¹ Nicetas Choniates. Historia / Ed. I. Bekker. Bonn, 1835. P. 691–692.

⁷² Літопис Руський / Переклад і коментар Л. Махновця. Київ, 1989. С. 369; Vernadsky G. Relations byzantino-russes au XIII-e siecle // Bizantion. T. 4. 1927–1928. S. 269–279; Dąbrowska E. Krolów polskich relikwarz koronacyjny krzyża świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gięsztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej. Warszawa, 1991. S. 85.

⁷³ Майоров О. Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар // Записки НТШ. Т. 257. (у друці).

⁷⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 715–716.

Новий союз, в якому більше були зацікавлені у Візантії, правдоподібно, був скріплений другим шлюбом Романа Мстиславича⁷⁵.

Проблема другого шлюбу Романа Мстиславича належить до однієї з найскладніших, розв'язання якої дозволило би пояснити багато загадкових моментів як із життя і діяльності самого Романа, так і з політичної історії. Польський дослідник Д. Домбровський, детально розібравши аргументи всіх учасників дискусії, виділяє чотири різні концепції⁷⁶.

До першої групи він відніс тих дослідників, які не наважилися пробувати встановити походження другої дружини Романа (С. Соловйов, М. Грушевський, С. Томашівський, О. Пресняков, В. Ісенбург, П. Грицак, І. Крип'якевич, Я. Беняк, Г. Штокля та Н. Пушкарьова⁷⁷). М. Грушевський, С. Томашівський та І. Крип'якевич звернули увагу, що вдова Романа доводилася "ятрівкою", тобто братовою, угорському королеві Андрію II, крім того перший називав її ще й "католицькою принцесою"⁷⁸. П. Грицак писав, що княгиня Романова була споріднена з угорською, польською та візантійською династіями і у жодному випадку не могла походити з волинського боярства⁷⁹. Останнє підкреслив і Я. Беняк⁸⁰.

До другої групи Д. Домбровський включив О. Яблоновського, В. Татищева, І. Шараневича, Л. Дробу, В. Абрахама, Б. Влодарського та Ю. Форсманна⁸¹, які сходилися на тому, що друга дружина Романа мала бути католичкою, так як вона доводилася ятрівкою Андрієві II та Лешку Білому⁸². Роман Мстиславич і Лешко Білий, як прямі внуки Болеслава Кривоустого, були двоюрідними братами, спілкувалися разом і довший час були союзниками. Дружина Романа була братовою краківсько-

⁷⁵ Baumgarten N. Genealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. P. 26.

⁷⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań-Wrocław, 2002. S. 34–35.

⁷⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 1–2. Москва, 1988. С. 717; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Київ, 1992. Табл. 5. С. 593; Т. 3. Київ, 1993. С. 10, 568–569; Томашівський С. Українська історія. Т. 1. Старинні і середні віки. Львів, 1919. С. 90; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. 2. Москва, 1939. С. 32; Isenburg W. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Т. 2. Marburg, 1956. Табл. 93; Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958. С. 55; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 114; Bieniak J. Roman // Słownik starożytności słowiańskich. Т. 4. 1970. S. 534–536; Stökl G. Das Fürstentum Galizien-Wolhynien // Handbuch der Geschichte-Russlands. Т. 1 / Ed. M. Hellman. Stuttgart, 1981. S. 506; Пушкарева Н. А. Женщины Древней Руси. Москва, 1989. С. 38, 43, 199, 240.

⁷⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Київ, 1993. С. 72.

⁷⁹ Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958. С. 55.

⁸⁰ Bieniak J. Roman // Słownik starożytności słowiańskich. Т. 4. 1970. S. 534–536.

⁸¹ Tabulae Jablonovianae ex Arboribus Genealogicis Familiarium Slavicarum Regni Poloniae nec non extraneorum ab iis prognatorum tum cum iis cognatorum collectae. Norimberdae, 1748. Табл. 14; Татищев В. Н. История российской. Т. 4. Москва-Ленинград, 1964. С. 332; Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichische Geschichte. Lemberg, 1872. S. 42; Droba L. Stosunki Leszka Bialego z Rusią i Węgrami // Rozprawy Akademii Umiejęści. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Т. 13. 1881. S. 377; Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Т. 1. Lwów, 1904. S. 98; Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. Warszawa, 1996. S. 24–25; Forsmann J. Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter. Bern, 1970. S. 139.

⁸² Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 35–36.

го князя і при краківському дворі це добре пам'ятали. Родинні стосунки з угорським королем були віддаленіші. Роман та Андрій II були правнуками Мстислава Володимировича, але вони не контактували. І цих далеких родинних зв'язків було явно замало, щоби угорський король прийняв Романову вдову і її сина Данила "яко милого сина свого". Угорські королі на той час самі претендували на Галицьке князівство (титул короля Галицької землі "rex Galicie", судячи з грамоти від 2.05.1189 р., був признаний папою за Белою III⁸³, далі Угорщина при кожній нагоді намагалася об'єднати Галицьку землю з Угорщиною на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це її вдалося з Хорватією⁸⁴, "кородем Галіції" титулувався і Андрій II у 1205 р. з моменту вступу на престол), а права на це князівство Романа Мстиславича були менш вагомими ніж права угорських королів: Ярослав Осмомисл був внуком короля Калмана, а його син Володимир — правнуком. За умов вигаснення першої галицької династії Арпадовичі потрапляли в число легітимних спадкоємців. Тому у 1189 р. був отруений Ростислав Іванович, син нещасного Івана Берладника, чії права на галицьку спадщину були найбільш вагомими⁸⁵. Тому і вдова Романа могла розраховувати на допомогу і співчуття Андрія II тільки, коли б він доводився їй близькою родиною і не зі сторони мужа. Аргументацію щодо можливого прямого польського чи угорського походження дружини Романа досить переконливо відкинув М. Котляр⁸⁶. Однак дружина Романа могла була родичкою угорського короля не по прямій лінії і не по мужу, а по лінії родичів Андрія II з інших династій. В такому випадку, зрозуміло, вона аж ніяк не могла бути дочкою волинського боярина.

У третю групу, за класифікацією Д. Домбровського, включені прихильники руського походження другої дружини Романа Мстиславича. З їх числа відрізняється версія М. Чубатого, який вважав її дочкою чи внучкою Святослава Мстиславича або Інгваря Ярославича⁸⁷. Обидва були братами Романа Мстиславича і для такого порушення церковних канонів необхідні були надзвичайно серйозні політичні підстави. Святослав помер до початку цих подій у 1172/1183 рр., не залишивши нащадків "по мечу" і Берестейське князівство і так було прилучене до володінь Романа⁸⁸, а луцький князь Ігвар Ярославич залишався старшим із волинських князів, тому союз з ним не потрібно було укріплювати ніякими угодами, а ще для цього розриваючи союз з київським князем Рюриком Ростиславичем. Такий шлюб взагалі був би позбавлений сенсу.

⁸³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 2. Buda, 1829. P. 247.

⁸⁴ Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.) // История Венгрии. Т. 1. Москва, 1971. С. 143.

⁸⁵ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 153.

⁸⁶ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002. С. 79–80; Його ж. Дипломатія Южної Русі. Санкт-Петербург, 2003. С. 99–100.

⁸⁷ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1. До р. 1353. Рим-Нью-Йорк, 1965. С. 567.

⁸⁸ Войтович Л. Князівські династії. С. 224; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. С. 14–15.

В. Пашуто⁸⁹ та Н. Полонська-Василенко⁹⁰ висунули версію про походження другої дружини Романа Мстиславича з волинських бояр. Вони виходили з того, що вдова Романа та її сини отримали повну підтримку у середовищі волинського боярства. Найбільш послідовно версію боярського походження Анни підтримує М. Котляр⁹¹. Позаяк джерел для підтвердження цієї версії немає, історик збудував її оборону на критиці прихильників візантійського походження княгині Анни, полемізуючи головним чином з І. Гральою. Крім обережних аргументів своїх попередників, він висунув ще три: на Русі в кінці XII ст. не було жодної гілки Рюриковичів, союз з якою скріплений шлюбним зв'язком, міг би бути вигідний Романові [з цим можна погодитися]; шлюб з представницею волинського боярства потрібен був Романові для забезпечення його підтримки напередодні боротьби за галицький престол, що допомагало йому зміцнити власні позиції в опанованому Галичі [але, на відміну від галицького, волинське боярство цілком залежало від свого князя, будучи зобов'язане йому своїми бенефіціями, воно не мало глибоких коренів на Волині, мандруючи до Києва і назад слідом за дідом та батьком Романа; у волинських князівствах були свої групи боярства, за таких умов перевага однієї групи не веде до консолідації, а, навпаки посилює протистояння; жоден союз з боярською групою не міг переважити розриву з великим князем київським; такий союз міг тільки підірвати позиції князя у Галичі, але аж ніяк не зміцнити їх, дітей від простої боярині, яка вийшла за князя після сумнівного розводу, і при не менш сумнівних правах на престол їх батька, вони б взагалі не брали до уваги — досить згадати як трактували кияни князя Володимира Мстиславича та його матір, дочку новгородського боярина, а він був легітимним сином Мстислава Великого; із 250 відомих шлюбів Рюриковичів, укладених протягом IX–XIII ст. тільки 7 припадають на боярських дочок, якщо звідси вилучити шлюби Святослава Ігоревича та Мстислава Великого, то решта 5 — шлюби новгородських князів, молодших в роді, які мали слабкі надії на успадкування уділів у володіннях династії⁹²]; про походження княгині ніби-то свідчить вперте мовчання галицького літописця [літописець Романа втрачений, крім того зовсім небагато княгинь удостоїлися стількох згадок у літописах як вдова Романа].

М. Котляр також висунув версію, що пеступ Романовичів боярин Мирослав міг бути близьким родичем чи навіть братом Анни. Як справедливо з цього приводу зауважив Д. Домбровський, цій версії суперечить повна мовчанка літописців, яку важко пояснити⁹³. Тут якраз волинським інформаторам та авторам літопису не було підстав мовчати. Ще раніше І. Граля звернув увагу на те, що боярське походження дружини Романа сильно би зашкодило її контактам з сусідніми володаря-

⁸⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 194.

⁹⁰ Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна // Визвольний шлях. 1954. Кн. 3. С. 57–64; Її ж. Ukraine-Rus and Western Europe in 10th – 13th centuries. London, 1954. S. 40; Її ж. Історія України. Т. 1. Київ, 1992. С. 195.

⁹¹ Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. 1991. №2. С. 48–58; Його ж, Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII веках (связи реальне и вымышленные) // Южная Русь и Византия. Киев, 1991. С. 95–97; Його ж, Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 161–162; Його ж. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002. С. 77–88; Його ж. Дипломатія Южної Русі. Санкт-Петербург, 2003. С. 97–102.

⁹² Войтович Л. Князівські династії. С. 378–379.

⁹³ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 37.

ми, до яких у першу чергу звернулася княгиня. Польський дослідник звернув також увагу на рідкість шлюбів Рюриковичів з представниками боярства⁹⁴.

Версія про походження княгині Анни з волинських бояр без висунення додаткової аргументації також прийнята О. Головком⁹⁵ та іншими дослідниками.

До четвертої групи ввійшли історики, які відстоюють візантійське походження дружини Романа. Першим версію візантійського походження княгині висунув австрійський історик Й. Майлат⁹⁶ ще у 1828 р., але розгорнув та обґрунтував її М. Баумгартен⁹⁷. Він вважав, що княгиня була родичкою василевсів Ісаака II та Олексія III Ангелів, найпевніше дочкою Ісаака II від першого шлюбу, яку його друга дружина Маргарита-Марія, дочка угорського короля Бели III, разом з Олексієм III Ангелом, що узурпував трон, видала за галицько-волинського князя. Маргарита-Марія була сестрою короля Андрія II і останній розглядав її пасербицю як свою племінницю. За таких умов виглядає логічним звернення княгині в першу чергу до Андрія II і прийом королем Данила Романовича, “яко милого сина свого”.

Версію М. Баумгартена прийняли В. Двожачек⁹⁸, Д. Швенніке⁹⁹, Л. Махновець (який висунув здогадку, що Анна могла бути дочкою Ісаака II від його другого шлюбу з Маргаритою-Марією¹⁰⁰, у такому разі Олексій III мав ще більше підстав видавати її за Романа, а Андрій II та Лешко Білий поважно трактувати княгиню і признаватися до родинних зв'язків з нею); А. Свежавський¹⁰¹, Л. Войтович¹⁰² (на мій погляд версія М. Баумгартена дозволяє пояснити практично всі загадкові моменти пізніших подій: причина загибелі Романа — похід на допомогу німецькому королеві Філіпові IV Гогенштауфену, який був одружений з Іриною, старшою дочкою Ісаака II Ангела, тобто сестрою дружини Романа, з чим узгоджуються повідомлення цистеріанського абата Альберіка, а також гіпотези С. Томашівського, М. Кордуби, В. Пашуто, Л. Махновця та ін.; витоки ідей “доброго порядку”; визнання княгині Анни військом, боярством, угорським королем Андрієм II та краківським князем Лешком Білим; її, незвична як для жінки, висока роль, яку можна

⁹⁴ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // *Slavia Orientalis*. 1982. S. 117.

⁹⁵ Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. С. 141–142.

⁹⁶ Mailath J. Geschichte der Magyaren. T. 1. Wien, 1828. S. 178.

⁹⁷ Баумгартен Н. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // *Летопись Историко-Родословного об-ва в Москве*. 1909. Вып. 1(17). С. 3–45; Baumgarten N. Généaloges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle // *Orientalia Christiana*. N. 35. Roma, 1927. P. 23, 26, 47.

⁹⁸ Dworzaczek W. Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959. Tabl. 27.

⁹⁹ Schwennicke D. Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischen Staaten. Neue Folge. T. 2. Marburg, 1984. Tabl. 136.

¹⁰⁰ Літопис Руський / Переклад і коментар Л. Махновця. Київ, 1989. С. 369.

¹⁰¹ Świeżawski A. Ziemia belzka. Zarys dziejów politycznych do roku 1462. Częstochowa, 1990. S. 31.

¹⁰² Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 114; *Його ж.* Зоря князя Романа // *Літопис Червоної Калини*. 1991. №2. С. 32–35; *Його ж.* Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. Київ, 1992. С. 86; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 37; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Таблиці. Львів, 1996. Табл. 17; *Його ж.* Князівські династії. С. 67, 71–72, 224, 376, 380–381, 402; *Його ж.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. С. 22–23; *Його ж.* Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень // *Пам'ять століть*. 2002. №5. С. 37–38; *Його ж.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми // *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів, 2003. С. 24–25.

порівняти хіба зі св. Ольгою; грецькі імена дітей і внуків Романа), Е. Горанін¹⁰³ та М. Фонт¹⁰⁴. Не заперечував проти нього і О. Каждан, зауваживши тільки, що версія М. Баумгартена залишається гіпотезою¹⁰⁵, правда, як слушно зауважив Д. Домбровський, російський візантист не був знайомий з аргументацією І. Гралі¹⁰⁶.

Польський дослідник І. Граля, підкріпивши новими аргументами сторону прихильників візантійського походження дружини Романа, висловив здогад, що другою дружиною Романа була Марія із знатного візантійського роду Каматерос (Єфросинія Каматерос була дружиною імператора Олексія III Ангела)¹⁰⁷. І тут виникає загадка імені княгині, яка скрізь в джерелах виступає лише як дружина або вдова Романа.

У 1289 р. внук княгині Мстислав Данилович "созда гробницу каменоу надъ гробом бабы своеи Романовой в монастырѣ вь стога. Н свѣца ю во има правѣдникоу Якима и Аньны и слоужбоу в неи створи"¹⁰⁸. На цій підставі більшість дослідників не сумнівалися, що княгиню звали Анною¹⁰⁹. І. Граля, навпаки, побачив в цьому факті символіку, яка начебто пов'язує княгиню з іменем Марія, що слушно заперечив О. Толочко¹¹⁰. Але і його версія, за якою каплиця чи церква відзначала одночасно і маму (яку теж звали Анною) і бабусю (яку невідомо як звали), також зовсім непереконлива. Проблема, однак, в тому, що княгиня померла в монастирі як черниця і "Анна" могло бути черне ім'я. Правда, дослідження пом'яників, зокремо Супральського, дозволяє припускати, що чернечим іменем княгині було ім'я Олена¹¹¹. Але пом'яники належать до джерел надто складних для розшифрування (у князів та княгинь були імена княжі, хресні, чернечі, а у деяких і схимницькі, у пом'яник могли записати будь-яке з цих імен), а ми достеменно не знаємо чи померла княгиня звичайною черницею чи стала схимницею. До того ж будь-яка гіпотеза не може служити вирішальним аргументом.

Тому є зміст ще раз розглянути аргументацію І. Гралі, як це зробив Д. Домбровський¹¹², в контексті заперечень М. Котляра, опублікованих в його новіших працях:

1. Візантійській владі залежало на союзі з Романом Мстиславичем через загрозу половецько-болгарської коаліції. Олексій III Ангел вів війну з іонійським султаном, йому погрожували германський імператор Генріх VI, вимагаючи передачі земель від Діррахія до Фессалонік, венеціаський дож і папа Інокентій III, болгарі

¹⁰³ Latopis kijowski 1159–1198 / Przeł. i opra. E. Goranin. Wrocław, 1988. Tabl. 8.

¹⁰⁴ Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs, 1995. 73l.

¹⁰⁵ Каждан А. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine / Red. O. Pritsak, I. Ševčenko / Harvard Ukrainian Studies. T. 12–13. 1988–1989. P. 424.

¹⁰⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 38.

¹⁰⁷ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // Slavia Orientalis. 1982. S. 116–123.

¹⁰⁸ ПСРА. Т. 2. Стб. 937.

¹⁰⁹ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. С. 83.

¹¹⁰ Толочко О. Як звали другу дружину Романа Мстиславича? // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. Львів, 2006–2007. С. 98–102.

¹¹¹ Войтович А. Князівські династії. С. 69, 71–72; Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень // Пам'ять століть. 2002. №5. С. 37–38.

¹¹² Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 38–39.

та їх союзники половці. Він просто не мав більше до кого звернутися окрім Романа, так як, скинувши брата Ісаака II, він розірвав союз з Угорщиною. Цей шлюб міг бути наслідком угоди, укладеної посольством, яке у середині 1200 р. бачив у Константинополі Добриня Ядрійкович, пізніший перемишльський єпископ. [Ця теза не викликає жодних заперечень].

2. Після здобуття Галича, на який претендували угорці, Роман мусив і сам шукати тісних контактів з Візантією. Шлюб з дочкою Ісаака II та дочкою або пасербицею Маргарити-Марії Бейлівни найкраще вирішував цю проблему. [З цим теж можна погодитися без заперечень].

3. У 1198–1206 рр. константинопольським патріархом був Іоанн X Каматерос, сам Олексій III Ангел був одружений з Єфросинією Каматерос, родинні стосунки галицько-волинського князя з патріархом мали би вплинути на позицію київського митрополита, враховуючи, що київський князь Рюрик Ростиславич був одружений з половчанкою і спирався на союз з половцями. [Справді, розвід Романа з Предславою Рюриківною був сумнівним з точки зору канонічних правил, але патріарх Іоанн X, як родич василевса Олексія III, виходячи з інтересів імперії, і так би надав князеві дозвіл на такий розвід і вплинув би на позицію київського митрополита].

4. Ще одним аргументом на користь Марії Каматерос Г. Граля вважав підтримку матері у справі коронації Данила Романовича з рук папи, бо серед прихильників візантійсько-римської унії були логофет Василь та друнгарій вігли Андронік Каматероси. [Коронація Данила як короля Русі з рук папи була актом перш за все політичним: після невдачі спроби відродити Київську Русь як васала Золотої Орди, Данило Романович звернувся до Заходу, в такій ситуації, будучи непересічним політиком, княгиня не могла не підтримати сина, незалежно від позиції своєї родини, з якою давно не мала контактів].

5. Візантійський письменник Микита Хоніат, який не дуже цікавився руськими справами, напевно черпав свої відомості про події на Русі від логофета Василя Каматероса. [Так могло бути, але це нічого не доводить на користь Марії Каматерос. Микита Хоніат просто не міг не звернути увагу на князя, чия “богом призвана фаланга” врятувала столицю імперії¹¹³].

6. Микита Хоніат титулує Романа Мстиславича титулом “ігеμον”, тоді як київського князя Рюрика Ростиславича тільки “діерон”. [Це тільки аргумент на користь версії шлюбу Романа з візантійською принцесою. В. Пашуто на підставі цього фрагменту вважав, що у Візантії визнали Романа Мстиславича великим князем¹¹⁴, як визнали його великим князем у Новгороді¹¹⁵].

7. На нехарактерні для Рюриковичів грецькі імена у дітей і внуків Романа (Данило, Саломея, Іраклій, Лев), першим звернув увагу М. Баумгартен. І. Граля, слідом за ним підчеркнув, що в родині Каматеросів були імена Василь, Роман, Лев, Іван, Михайло і Федір (ці імена зустрічаються у наступних поколіннях династії Романовичів, але вони зустрічалися і раніше, тоді як імена Данило, Саломея, Іраклій і Лев з'явилися вперше). [Це сильний аргумент знову ж таки лише на користь візантій-

¹¹³ *Nicetae Choniatae. Historia* / Ed. I. Bekker. Bonnae, 1835. P. 691–692.

¹¹⁴ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 193.

¹¹⁵ Сказание архиепископа новгородского Антония (1200) // Палестинский сборник. Т. 51. Санкт-Петербург, 1899. С. 15.

ського походження княгині, це визнав і М. Котляр¹¹⁶, не знайшовши пояснення цього феномену].

8. Мовчання літописів можна пояснити тим, що Галицько-Волинський літопис за 1199–1200 рр. зберігся, а візантійські хроністи не виділяли шлюбів осіб, які не входили безпосередньо до складу династій василевсів (у даному випадку Марії Каматерос). [Тут з І. Гралею можна частково погодитися, зазначивши, що бурхлива епоха Ангелів, які привели Візантію до латинського завоювання, також дуже бідна на писемні пам'ятки].

Польська дослідниця Е. Домбровська, яка погоджується з версією Г. Гралі, серед польських коронаційних регалій знайшла цінні речі візантійського походження (частина животворящого хреста з релікварія імператора Мануїла Комнина), які були взяті Казимиром III у королівській скарбниці у Львові у 1340 р. У свою чергу ці речі (враховуючи їх цінність у християнському світі) могли прибути у Галицько-Волинську державу з Візантії разом з дружиною Романа і то тільки у випадку, якщо вона походила з імператорської родини¹¹⁷. Ще одним аргументом можна вважати появу у Белзі (де пізніше княжив її син Василько) ікони Богоматері візантійської роботи, яка нині відома як Матір Божа Ченстоховська — знаменита польська реліквія, вивезена з Белзу князем Володиславом Опольським.

Отже можна констатувати, що І. Граля тільки підсилив версію візантійського походження другої дружини Романа, а його здогадка стосовно Марії Каматерос не виглядає переконливою. Так завершує свій огляд Д. Домбровський¹¹⁸. І тут з ним не можна не погодитися, як не можна погодитися з тим, що “гіпотеза про візантійське походження матері Данила Галицького не витримує наукової критики”¹¹⁹.

Польські археологи, які зараз ведуть роботи у Столп'є поблизу Холма — столиці короля Данила, дослідили залишки монастиря з характерною церквою на вежі, візантійський характер яких цілком очевидний. З цими будовами вони пов'язують монастир, в якому перебувала вдова Романа.

Ще цілий ряд аргументів на користь візантійського походження другої дружини Романа віднайшов О. Майоров, перш за все за рахунок джерел, на які не звернули увагу його попередники. За його добре обґрунтованою версією другою дружиною Романа Мстиславича була старша дочка василевса Ісаака II Ангела — Єфросинія, яка в дитинстві була віддана в монастир, а пізніше, коли виникла така політична необхідність, видана за галицько-волинського князя (подібна практика не була винятком, особливо коли послушниця ще не прийняла чернечої обітниць)¹²⁰. Тоді Анна — чернече ім'я дружини Романа, яке вона прийняла, вступивши в монастир вдале, на цей раз остаточно.

Друга дружина Ісаака II Ангела — Маргарита-Марія, дочка угорського короля Бели III, яка народилася у 1175 р., а восени 1185 р. була видана за візантійського ва-

¹¹⁶ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. С. 83.

¹¹⁷ *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego // *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* Warszawa, 1991. S. 81–83.

¹¹⁸ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów. S. 40.

¹¹⁹ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. С. 88.

¹²⁰ *Майоров А. В.* Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // *Древняя Русь: вопросы медиевистики.* 2010. №1.

силевса¹²¹, була красивою і активною жінкою, яка після осліплення та ув'язнення мужа у 1195 р. не зійшла з політичної арени. Олексій III Ангел, який скинув брата, мусив з нею рахуватися. 2.06.1204 р. Маргарита-Марія вийшла заміж вдруге за одного з вождів хрестоносців Боніфация, маркграфа Монферрату, який при розділі Візантії отримав Фессалоніки, але прагнув здобути імператорську корону, однак загинув на війні з болгарським королем Калояном у 1207 р. Через неї Олексій III намагався відновити союз з Угорщиною і вона ж могла виступити натхненницею шлюбу Єфросинії з Романом Мстиславичем у 1200 р. Різниця у віці між обома була невеликою і мачуха могла стати навіть одночасно подругою та наставницею пасербиці.

Подібно до своєї мачухи, Єфросинія була жінкою настільки активною, що у 1219 р. навіть терпеливе і вірне волинське боярство змусило її піти в монастир. Але і після цього княгиня не переставала приймати участь у політичному житті. У кінці 1253 р., коли коронувався її син, княгиня ще була живою і підтримувала свого сина у цій справі. вірно. В нашій історії ця жінка, безперечно, відіграла видатну роль.

Боротьба за Київ. Чи були ідеї “доброго порядку”? Однак противники Романа не думали миритися з його успіхами. Рюрик Ростиславич спішив домовитися з Ольговичами і готував похід проти Романа Мстиславича. Війська Ігоря Святославича та Володимира Святославича прибули для участі у цьому поході. Роман діяв блискавично і випередив суперників. Пославши посольство до суздальського князя із жалобою на Рюрика, він з волинськими і галицькими дружинами вторгнувся у Київську землю. Чорні клобуки перейшли на його сторону, а кияни відчинили ворота у Копировому кінці. Галицько-волинські полки зайняли Поділ¹²². На переговорах чернігівським князям було запропоновано покинути столицю. Рюрик Ростиславич мав повернутися в Овруч, а київським князем мав стати сюзерен Волині лугцький князь Інгвар Ярославич. Переможені мусили на це погодитися¹²³.

І тут, здається, Роман проявив велику політичну мудрість, яка дозволила йому консолідувати волинських князів. Він зберіг вірність угоді 1170 р., яка передавала старшинство Ярославу Мстиславичу і його нащадкам. Тому не Роман, а Інгвар у липні 1201 р. став київським князем. У подібній ситуації більшість князів тримались би за київський престол. Тим більше, що сюзеренітет Інгваря Ярославича доводилося відразу захищати збройною рукою.

Ще літом 1201 р. Роман мусив знову виступити проти половців, напевно закликаючи Рюриком на допомогу. Всеволод Велике Гніздо також поспішив послати сина Ярослава у Переяслав¹²⁴, демонструючи тим самим своє невизнання змін у Києві. Рюрик Ростиславич встановив контакти з Ольговичами і половцями. 16 лютого 1202 р. він штурмом оволодів Києвом, піддаючи його погрому, схожого на погром 1169 р.¹²⁵ Інгвар Ярославич зумів вирватися, а у полон потрапив його васал князь Мстислав Володимирович.

¹²¹ Успенский Ф. И. История Византийской империи. Т. 4. Москва, 2002. С. 389–390; Дашков С. Б. Императоры Византии. Москва, 1997. С. 263.

¹²² ПСРЛ. Т. 1. Стб. 418.

¹²³ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 167.

¹²⁴ Ляскоронский В. История Переяславской земли. Киев, 1897. С. 433–435.

¹²⁵ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 168.

Роман негайно відреагував походом на Київ. Рюрик втік в Овруч. Кияни пропонували Романові зайняти столицю. Але галицько-волинський князь хотів миру. Він змусив Рюрика відмовитися від союзу з Ольговичами. Гарантом компромісу мав виступати Всеволод Велике Гніздо. “Отче і брате, — писав йому Роман Мстиславич, — я спокою ради в Руській землі уступив Київ паки Рюрику, взяв від нього грамоту хресну, котру до тебе посилаю, а в іншому на твою волю zostавляю”¹²⁶.

Але не тільки на Русі, але й у Візантії, добре розуміли хто реальний господар. Візантіїці титудували Романа Мстиславича “igemon”, тоді як Рюрика Ростиславича тільки “diepon”¹²⁷.

У 1203 р. Рюрик Ростиславич мусив взяти участь у поході проти половців, у якому взяли участь також полки Романа Мстиславича та переяславського князя Ярослава Всеволодовича¹²⁸. Але і у поході, і після нього київський князь продовжував інтригувати проти колишнього зятя. Тому у лютому 1204 р. волинський воевода В’ячеслав за наказом князя Романа зайняв Київ. Рюрик, його дружина Анна і колишня дружина Романа Предслава були насильно змушені прийняти чернецтво¹²⁹. Київським князем знову став Інгвар Ярославич.

На той час реально під егідою Романа опинилася величезна територія, якої не мав тоді жоден з монархів Європи. “Відновлення політичної єдності Південно-руських земель від Карпат і Дунаю до Дніпра було видатною подією у державному житті Русі, хоча й не було для Романа кінцевою метою його широкої політичної програми”¹³⁰.

Така програма — “добрий порядок” у Романа Мстиславича була. Він хотів реформувати систему спадкування князівських престолів, усунувши причини боротьби за владу. “Ви, братія, знаєте, — звертався він до князів, — про те, що Київ є старійший престол у всій Руській землі і належить на оному бути старійшому і мудрійшому у всіх князях руських, щоб міг благорозумно управляти і землю Руську звідусіль обороняти, а в братії, князях руських, добрий порядок утримувати, щоб один одного не міг образити і на чужі області наїжджати і розоряти. нині ж бачимо все тому противне. Захоплюють престол молодші і не розумні, котрі не можуть не тільки іншими розпоряджатися і братію у незгодах розводити, але самі себе оборонити не в стані; часто встає війна у братії, приводять поганих половців і розоряють землю Руську, чим найпаче і в других неприязнь всівають. Того ради і Рюрик виявився винний, і я позбавив його престолу, щоби спокій і тишу Руської землі добути, поки всі князі руські, подумавши про порядок руського правління, згідно положать і утвердять, про що прошу від кожного ради, хто як найкраще придумає. Моя ж думка, якщо прийняти хочете, коли в Києві великий князь помре, то негайно місцеві князі суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський, домовившись, виберуть старійшого і достойнішого собі

¹²⁶ Там само. С. 168–169.

¹²⁷ Сказание архиепископа новгородского Антония (1200) // Палестинский сборник. Т. 51. Санкт-Петербург, 1899. С. 15; Пащито В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 193; Оболенский Д. Связи между Византией и Русью в XI–XV вв. // XIII Международный конгресс исторических наук (Москва, 16–23 августа 1970). Москва, 1970. С. 5–6.

¹²⁸ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 169.

¹²⁹ ПСРА. Т. 1. Стб. 418.

¹³⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Київ, 1987. С. 155.

великим князем і утвердять хресним цілуванням, як то в інших добропорядних державах чиниться. Молодших же князів до цих виборів не потрібно, але вони повинні слухати, що інші скажуть. Коли ж великий князь на київський престол буде вибраний, повинен старшого сина лишити на уділі своєму, а молодших наділити від одного ж або в Руській землі від Гориня і за Дніпро, скільки городів здавна до Києва належало. Якщо хто з князів почне війну і напад учинить на область іншого, то великий князь, домовившись із місцевими князями, пошле допомогу від всієї держави, скільки треба. А щоби місцеві князі не ослабли в силах, не належить їм областей своїх дітям ділити, а бути оним під владою їх старшого брата. А буде в кого син не залишиться, тоді віддати братові старійшому по ньому або хто і старійший по лінії у роді його, щоб Руська земля в силі не зменшувалася. Ви бо відаєте добре, коли небагато князів у Русі було і старійшого єдиного слухали, тоді всі навколишні їх боялися і шанували, не сміючи нападати на кордони руські, як то сьогодні бачимо. І якщо вам по норову з'їхатися на раду до Києва або де пристойно, щоб про се внятніше розсудити і статут твердий учинити, то прошу про це згодитись і всіх сповістити"¹³¹.

Сумніви в автентичності цього фрагменту¹³², рівно ж як і спроба приписати його створення В. Татищеву¹³³, достатньо переконливо спростовані О. Майоровим. Російський історик спростував тезу щодо пізнішої вставки В. Татищевим "Романового проекту" і показав джерела інформації історика¹³⁴. Він також звернув увагу на послання римського папи Іннокентія III "Роздуми над поставленням в імператори одного з трьох вибраних" (*Deliberatio super facto imperii de tribus electis*), виголо-

¹³¹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 169–170.

¹³² Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 267; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 423; Bieniak J. Roman // Słownik starożytności słowiańskich. Т. 4. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970. S. 535.

¹³³ Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Український історичний журнал. 1995. №6. С. 22–36; Його ж. К старым спорам о Татищеве // А се его серебро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 245–248; Його ж. "История Российская" Василия Татищева: источники и известия. Москва–Киев, 2005. С. 295.

¹³⁴ Майоров А. В. [Рец. на кн.] Толочко А. П. "История Российская" Василия Татищева: источники и известия. М.; Киев, 2005. 544 с. // *Rossica Antiqua*. Исследования и материалы. 2006. Санкт-Петербург, 2006. С. 387–391; Його ж. О работе В. Н. Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения Академической рукописи второй части "Истории Российской") // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. 2007. Вып. 4. С. 10–18; Його ж. Проект "доброго порядка" галицко-волинского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики // Осмислення спадщини Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 26; Його ж. Кто представил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича? // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2007. №3 (29). С. 67–69; Його ж. Выступление на заседании теоретического семинара "История Российская" В. Н. Татищева в новейших исследованиях // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. 2007. Вып. 1. С. 156–158; Його ж. "Конституционный проект" Романа Мстиславича в "Истории Российской" В. Н. Татищева // "В кратких словесах многий разум замыкающее..." Сборник научных трудов в честь 75-летия проф. Р. Г. Скрынникова. Санкт-Петербург, 2008. С. 186–200; Його ж. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2008. №1 (3). С. 89–100.

шене перед кардиналами на Різдва 1200 р., в якому папа запропонував обирати німецького короля не за участі всіх імперських князів, а лише колегією старших князів¹³⁵. У новій редакції “Саксонського зерцала”, створеній у 20-х роках XIII ст. зафіксовано саме шість таких старших князів (архієпископи Майнца, Тріра і Кельна, рейнський пфальцграф, герцог саксонський і маркграф бранденбургський), які отримали першість при виборах німецького короля. Таке співпадіння з проектом Романа не могло бути випадковим. В. Татищев, який не був знайомий з ранньою імперською практикою, навіть вважав, що сьомий князь в Романовому проекті опущений при переписуванні джерела¹³⁶.

Програма Романа Мстиславича була досить реалістичною¹³⁷, відповідала вимогам часу і настроям частини еліти, зокрема пов’язаної з Священною Римською імперією, де ця програма саме в цей час наближалася до своєї реалізації. Відносини у сусідній Германській (Священній Римській) імперії, де право майорату не давало роздроблюватися землям і князівствам, могли служити Романові добрим взірцем. Германські королі обиралися на імперських з’їздах князів (рейхстагах). З XIII ст. число князів, які обирали короля, почала зменшуватися і згодом сягнула чотирьох світських (король Чехії, герцог Саксонії, маркграф Бранденбургу і пфальцграф Рейну) та трьох духовних (архієпископи Майнца, Тріра і Кельна). Права і привілеї “курфюрств” (від “kur” – “вибір” та “furst” – “князі”) були оформлені Золотою буллою Карла IV у 1356 р.¹³⁸ Але початково таких князів-електорів, як і у проекті Романа, було тільки шість.

Романа Мстиславича з німецькою елітою поєднували інтереси політичні. Він був свояком німецького короля Філіпа IV Гогенштауфена, з яким, напевно, зустрічався особисто в Ерфурті¹³⁹. Князь Роман Мстиславич навіть пожертвував на честь св. Петра монастирю бенедиктинців у Ерфурті 20 гривень срібла, за що був зарахований до фундаторів цього монастиря¹⁴⁰. Ландграф Тюрингії Герман, один з прихильників Гогенштауфенів, столицею якого був Ерфурт, разом з Романом підтримував угорського короля Андрія проти претендента Імре. Ландграф Герман був також учасником Третього хрестового походу у Палестину¹⁴¹, у якому, на думку М. Котляра, брали участь галицькі воїни. Сплкування з Гогенштауфенами та кола-

¹³⁵ Майоров А. В. Из истории внешней политики галицко-волинского князя Романа Мстиславича // Дънеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя. Київ, 2008. С. 51–57.

¹³⁶ Татищев В. Н. Собрание починений. Т. 3. Москва, 1995. С. 257.

¹³⁷ Краляк П. М. Идея политического объединения Руси “Слово о полку Игореве” и проект государственного устройства Романа Волинского // “Слово о полку Игореве” и мировоззрение его эпохи / Отв. ред. В. С. Горский. Киев, 1990. С. 117–122.

¹³⁸ Lintzel M. Die Entstehung des kurfürstenkollegs. Berlin, 1952.

¹³⁹ Майоров А. В. Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008. С. 84–90.

¹⁴⁰ Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 116

¹⁴¹ Мосан О. Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. 1. Одеса–Київ–Львів, 1999. С. 75–76.

ми німецької знаті, могли підштовхнути Романа до ідеї “доброго порядку” — зміни практики успадкування та виборності київського князя¹⁴².

Ці ідеї далеко випереджували свій час. Прийняття їх дозволило би не тільки припинити усобиці, але й зустріти монгольську навалу консолідованою силою. Так розцінювали ініціативу Романа Мстиславича Б. Рибаків¹⁴³, М. Котляр¹⁴⁴, П. Толочко¹⁴⁵, Л. Войтович¹⁴⁶, О. Головка¹⁴⁷ та інші (частина з них змінила свою думку, прийнявши гіпотезу О. Толочка).

На мою думку, крім всього іншого, програма “доброго порядку” не тільки пояснює чому такий амбітний князь як Роман Мстиславич не захотів стати київським князем (як князь галицький затверджений снемом князів-електорів він би отримав це право цілком легітимно), але й вписується в контекст інших подій з життя цього князя.

В умовах тогочасних реалій прийняття пропозиції Романа залежало насамперед від позиції володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо. Досі Роман вміло домагався угоди з ним і їх згода підтримувала хитку рівновагу у протистоянні різних князів. Роман і на цей раз розраховував на порозуміння. Може з цієї причини і суздальський князь був названий першим серед князів-електорів. Але Всеволод, який “боявся старійшинство іншому дати, ні сам хочачи в Києві бути”, відповів: “Того здавна не було, і я не хочу ламати звичаю древнього, але бути, як було за батьків і дідів наших”¹⁴⁸.

На переговорах Всеволод Велике Гніздо запропонував залишити у Києві Ростислава Рюриковича, який доводився йому зятем. Роман погодився на цю пропозицію. Це була фігура тимчасова і скоріше номінальна. Північні літописці, пишучи про мир Романа з Всеволодом, навіть не згадують імені цього князя¹⁴⁹. “Ростислав, зобов’язаний Романові ротою, що без волі його нічого не робити, а на тестя свого Всеволода не могли надії мати, жив у Києві вельми несміло, ніби ніякої влади не маючи”¹⁵⁰.

Проблеми зовнішньої політики. У другій половині 1204 – на початку 1205 р. було укладено троїсту угоду про взаємодопомогу з сусідами: угорським королем Андрієм II та польським князем Лешком Білим¹⁵¹. Поряд із союзом з візантійським та германським імператорами ця угода була одним з головних успішно реалізованих напрямків західної політики князя.

¹⁴² *Войтович Л.* Зоря князя Романа. С. 35.

¹⁴³ *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963. С. 163.

¹⁴⁴ *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. Київ, 1979. С. 21–22; *Його ж,* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. Киев, 1985. С. 120–121.

¹⁴⁵ *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII веков. Киев, 1980. С. 182–183.

¹⁴⁶ *Войтович Л. В.* Генеалогія династії Рюриковичів. С. 114; *Його ж,* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 30, 51, 56; *Його ж,* Князівські династії. С. 377–378.

¹⁴⁷ *Головка О. Б.* Князь Роман Мстиславич. С. 167–168.

¹⁴⁸ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. С. 170.

¹⁴⁹ ПСРА. Т. 33. С. 37.

¹⁵⁰ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. С. 170.

¹⁵¹ *Котляр М.* Дипломатія Галицько-Волинської Русі (Тенденції. Напрямки. Методика досліджень) // Четвертий міжнародний конгрес україністів. С. 69–70.

У 1204 р. хрестоносці, переважна більшість яких була з Фландрії та Франції, не маючи коштів розрахуватися з дожем Венеції Енріко Даноло за перевезення венеційським флотом їх війська до Палестини (за перевезення 4,5 тисяч лицарів, 9 тис. зброєносців та 20 тис. піхоти венеційці зажадали 85 тис. срібних марок), піддалися на заклики візантійського претендента, Олексія Ангела, сина імператора Ісаака II. Авантюра спочатку розвивалася успішно. Олексій Ангел з допомогою хрестоносців обійняв трон, але його спроба зібрати необхідні кошти для розрахунку з хрестоносцями і їх відправки до Єгипту, завершилася повстанням в Константинополі. Новий імператор Олексій V Мурзуфл оголосив війну хрестоносцям. 13 квітня 1204 р. 15 тисяч хрестоносців, скориставшись хаосом, захопили неприступну візантійську столицю, найбільше місто тогочасного світу з населенням трохи менше мільйона.

За Длугошем, який спирався на незнане латинське джерело¹⁵², та Густинським літописом візантійський імператор Олексій III Ангел (брат Ісаака II) втік у Галич до Романа Мстиславича¹⁵³. Спроби повністю відкинути цю інформацію¹⁵⁴ спростовані О. Майоровим на підставі детального аналізу візантійських та західноєвропейських джерел¹⁵⁵. Для візантійського володаря, безперечно, був сенс шукати допомоги проти латинян у найпотужнішого з православних правителів, яким був на той час Роман, при цьому враховуючи угоду 1200 р. і допомогу Романа проти половців.

Папа простив "пілігримів" за штурм християнської столиці і санкціонував утворення Латинської імперії¹⁵⁶. В нових реаліях на унію з Римом пішла болгарська церква¹⁵⁷, а також серби та Кілікійська Вірменія. Курія спішила використати переваги несподіваного успіху і радо роздавала балканським православним правителям королівські корони. У світлі цих подій зовсім не фантастичними виглядають відомості В. Татищева про переговори Романа Мстиславича з послом римського папи Іннокентія III і його відмову від унії з Римом та королівської корони¹⁵⁸. Не тільки підтримка папою ліквідації Візантійської імперії могла послужити загостренням стосунків з Римом. Релігійні мотиви тут ролі не зіграли — мати Романа та його польська родина були католиками. Пропозиція папи була доволі вигідною. Тому, приймаючи до уваги слушні зауваженнями П. Кралюка щодо тенденційності зображення Романа як захисника православ'я в противагу його синові Данилу¹⁵⁹, не можна повністю відкидати можливість подібних переговорів. Мотивованою виглядає і відмова Романа: вороги папи — Ангели та Гогенштауфени були його союз-

¹⁵² *Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów Jana Długosza. Kraków, 1887. S. 203.*

¹⁵³ *Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. // Український історичний журнал. 1966. №3. С. 112–117.*

¹⁵⁴ *Kotliar N. F. Calician-Volhynian Rus' and Byzantium in the Twelfth-Thirteenth Centuries: Real and Imaginary Relations // Act XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. selected papers: main and communications. Moscow, 1991. Shepherdstown, 1996. P. 319–326.*

¹⁵⁵ *Майоров А. В. Ангел в Галичі: Чи міг візантійський імператор Олексій III відвідувати Романа Мстиславича? // Княжа доба. Вип. 3–4. Львів, 2010 (в друці).*

¹⁵⁶ *Заборов М. А. Папство и захват Константинополя крестоносцами в начале XII века // Византийский временник. Т. 5. 1952.*

¹⁵⁷ *Васильевский В. Г. Обновление болгарского патриаршества при царе Иоане-Асене II в 1235 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1885. Ч. 238, март-апрель. С. 1–56, 206, 233.*

¹⁵⁸ *Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 173.*

¹⁵⁹ *Кралюк П. Роман Мстиславич. С. 5–6.*

никами і родичами. Вагомі аргументи на користь папського посольства до Романа привів також О. Майоров¹⁶⁰.

Загадка загибелі. Загадка загибелі Романа Мстиславича під Завихвостом 19 червня 1205 р.¹⁶¹ залишається відкритою¹⁶². На той час в Германській імперії розгорнулася кривава усобиця за королівський і імператорський трон. Проти Романового свояка Філіпа Гогенштауфена боровся Оттон IV Вельф, син знаменитого Генріха Лева, якого підтримували курія, угорський король Імре та чеський король. Приєднався до цього союзу і Лешко Білий, який по смерті Мешка Старого (+ 13.02.1203 р.) став сюзереном Польщі і потребував підтримки курії. У цьому, на мій погляд, і криється загадка загибелі Романа Мстиславича.

Згідно хроніки абата Альберіка з Тріум Фонціум Роман “хотів через Польщу перейти у Саксонію і як мнимий християнин поруйнувати церкви”¹⁶³. Це джерело заслуговує на довіру з огляду на добру і точну інформованість автора про події у тогочасній Польщі¹⁶⁴. Першим пов’язав причину загибелі Романа з його походом на допомогу німецькому королю Філіпові IV Гогенштауфену М. Чубатий¹⁶⁵. Цю версію підтримали М. Кордуба, В. Пашуто та ін.¹⁶⁶.

Зіставлення розповіді Лаврентіївського та Іпатіївського зведень, джерела В. Татищева і польських хроністів Кадлубека та Длугоша дають можливість, з достатньою вірогідністю, реставрувати події, пов’язані з смертю Романа. Його військо йшло через Польщу як через союзну державу. Довідавшись, що польські князі стали на бік Вельфів, Роман попросив контрибуцію і в заставу Люблін, як гарантію від удару у спину. Отримавши відмову, галицько-волинський князь обложив Люблін. Лешек Білий і Конрад виступили на допомогу обложеним. У плани Романа війна з польськими князями, яким він стільки допомагав і з якими недавно підтвердив союз, не входила. Він був переконаний, що легко з ними домовиться. Тому він зняв облогу і відступив до Завихвоста. Тут було укладено перемир’я і почалися переговори про пропуск галицько-волинського війська у Саксонію. Роман проявив безпечність, і від’їхав від війська з малою дружиною (скоріше всього просто на полювання — адже йшли переговори з близькими родичами), був оточений поляками і загинув. Можливо, що Лешка намовив так поступити Володислав Кормільчич, що і відбито у Галицько-Волинському літописі.

О. Головка підтримує іншу версію, вважаючи, що Роман Мстиславич змінив політичну орієнтацію і втрутився у польську усобицю на стороні противників Леш-

¹⁶⁰ Майоров А. В. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича у Галичі? // Дрогоичинь 1253. Івано-Франківськ, 2008. С. 119–133.

¹⁶¹ Monumenta Poloniae Historica. Т. 2. Р. 440, 555; Dlugosz J. Opera Omnia. Т. 9. Cracoviae, 1869. Р. 172–176; Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 173–174.

¹⁶² Джерела та літературу з цього питання див.: Головка О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. 2009. №4. С. 28–48.

¹⁶³ Monumenta Germaniae Historica. Т. 16. Р. 885.

¹⁶⁴ Мосан О. Середньовічна Україна і Німецький орден. С. 75.

¹⁶⁵ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. Т. 123/124. Львів, 1917. С. 10.

¹⁶⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 221; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 30.

ка Білого¹⁶⁷. На мій погляд аргументація О. Майорова, який підтримує попередню версію, більш вагома¹⁶⁸. Сам Лешко Білий відчував свою вину у загибелі Романа, можливо підступній. 23.11.1227 р. краківський князь так само підступно був вбитий. Його дочка Саломея (1211–1268), королева галицька, після його загибелі стала черницею, заснувавши монастир поблизу місця цієї битви. Можливо, що вона добре знала про злочин свого батька?

Місце поховання Романа Мстиславича залишається дискусійним. Побутує думка, що Романа поховали у Володимирі поруч з батьком¹⁶⁹. Я. Книш висловив здогадку, що князя могли поховати у Завихвості, а подальша боротьба за його спадщину унеможливила перенесення його останків. За версією О. Головка Романа похоронили в Галичі в збудованій ним церкві св. Пантелеймона¹⁷⁰. Обидві версії можливі.

Оцінки. Роман Мстиславич “...на зріст хоч не вельми великий, але широкий і надмірно сильний, лицем красний, очі чорні, ніс великий з горбком, волосся чорне і коротке, вельми яр був у гніві, косен язиком, коли сердився, не міг довго слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не бував. Багато жінок любив, але ні одна ним не володіла. Воїн був хоробрий і хитрий на шикування полків, що наочно продемонстрував, коли утрів велике військо з малим своїм розбив. Все життя своє у війнах провадив, многи перемоги отримав, а єдиною переможець був” — таку оцінку дали Романові Мстиславичу сучасники¹⁷¹.

Більшість дослідників оцінюють Романа Мстиславича як одного з найвидатніших руських князів¹⁷². Але оцінки видатних постатей рідко бувають однозначними. Тому в історичній літературі поряд зустрічаються цілком протилежні думки.

Чи будував Роман Мстиславич українську державу майже у нинішніх межах, як пробував доводити С. Федака?¹⁷³ Безперечно — ні. Скоріше він намагався відкрити Русь часів Володимира Мономаха, звичайно, з собою на престолі.

Чи був Роман дрібним авантюристом, як вважає О. Толочко?¹⁷⁴ Авантюристом він був не більше ніж будь-який інший великий правитель XII–XIII ст.: Фрідріх I Барбаросса, Річард Левине Серце чи Салах-ед Дін. Але, навіть, якщо б Романові не вдалося нічого іншого ніж закладення фундаменту Галицько-Волинської держави, цього було би досить аби вважати його одним з найвидатніших князів. Зрештою, так трактували сучасники і нащадки “великого князя Романа, приснопаматного самодержця всеа Роуси”¹⁷⁵. Прямі нащадки Романа Мстиславича, такі як король Данило і його сини, з гордістю підкреслювали свою родинну спорідненість з цим

¹⁶⁷ Головка О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича. С. 28–48.

¹⁶⁸ Майоров О. Про останній похід Романа Мстиславича (у контексті зовнішньо-політичних зв'язків Галицько-Волинського князівства) // Записки НТШ. Т. 256. 2008. С. 7–31.

¹⁶⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 113.

¹⁷⁰ Головка А. Б. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. №3(37). Москва, 2009. С. 22–23.

¹⁷¹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 174–175.

¹⁷² Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. С. 10–38, 202–214.

¹⁷³ Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород, 2000.

¹⁷⁴ Толочко А. П. К старым спорам о Татищеве // А се его серебро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 245–248.

¹⁷⁵ ПСРА. Т. 2. Стб. 715–716.

правителем¹⁷⁶. У пізнішого польського хроніста Мартина Бельського є цікавий переказ західноруського епічного оповідання про те, що Романа Мстиславича поховали в Києві поряд з легендарними багатирями¹⁷⁷. Традиція про Романа була колись дуже багатою і трималася довго¹⁷⁸, її можна порівнювати хіба що з традицією таких князів як Володимир Красне Сонечко чи Володимир Мономах. Вже в наші дні професор Віктор Давидюк записав на Волині старовинну щедрівку про князя Романа та його дочок¹⁷⁹. “Роман — останній з руських князів, якого оспівували билини: книжна та народні оцінки збіглися, що траплялося рідко. Народ дуже обачливо вибирав героїв для свого билинного фонду”¹⁸⁰. В умовах, коли Русь фактично трансформувалася у конфедерацію 11 земель, розділених мало не на 200 князівств, він не тільки об’єднав під своєю егідою Західну Волинь, зумів привести у фарватер своєї політики Східну Волинь, але й створив потужну Галицько-Волинську державу і виступив з програмою реального об’єднання Русі. Він був політиком європейського масштабу, який реально впливав на перебіг подій у Європі.

¹⁷⁶ Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. С. 208–212.

¹⁷⁷ Там само. С. 204.

¹⁷⁸ Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Т. 5. Санкт-Петербург, 1874. С. 369; Жданов И. Н. Русский былевой эпос. Санкт-Петербург, 1895. С. 425–525; Соболевский А. И. Великорусские народные песни. Т. 1. Санкт-Петербург, 1895. С. 89–96; Миллер В. Отголоски Галицко-Волинских сказаний в современных былинах. Одесса, 1896; Коробка П. Песня “воротарь” и песни о князе Романи // Известия Отделения русского языка и словестности. 1899; Марков А. Историческая основа билины о князе Романи и литовских королевичах // Этнографическое обозрение. Т. 64. 1904; Грушевський М. Історія української літератури. Т. 3. Київ, 1993. С. 198–200, 228; Т. 4. Кн. 1. Київ, 1994. С. 61, 122–126; Рыбаков Б. А. Исторический взгляд на русские былины // История СССР. 1961. №6. С. 88, 94; Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. Москва, 1963. С. 50–51.

¹⁷⁹ Давидюк В. Князь Роман героєм поліської щедрівки. Рівне, 2003.

¹⁸⁰ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 496.

Король Данило Романович¹

В історії кожного народу є особистості, які відіграли в його бутті знакові ролі, залишивши після себе пам'ять, яка з віками набуває все більшого звучання. Тому історики, письменники, поети та художники звертаються до образів таких постатей, кожен раз відшукуючи в них нові риси, на які не звернули уваги попередники. До таких осіб української історії належав і король Данило Романович, чия діяльність протікала у надзвичайно складних умовах боротьби за спадщину його батька, монгольського вторгнення і його наслідків.

Данило Галицький чи король Данило Романович. В літературі та історіографії поширеною є назва "Данило Галицький", яку запровадили історики ХІХ ст. Але сам король Данило походив з волинської гілки Мономаховичів, був правителем Галицько-Волинської (а довший час переважно Волинської) держави, а Галича, з його непокірним і ворожим до князів боярством, не любив і за першої нагоди переніс столицю до Холму, заснованого ним на тій-таки Волинській землі. Отже, епітет "Галицький" не виправдано всупереч історичним реаліям звужує ареал його держави, виключаючи з неї спадкові волинські землі. Крім всього іншого епітет "Галицький" викликає у російського читача чи слухача мимоволі асоціацію з дрібним Галицьким князівством, яке існувала північніше Москви і князі якого, будучи молодшими представниками московської династії, боролися проти централізаторської політики своїх сюзеренів. В реаліях сучасного світу це призводить до появи таких перлів як вулиця чи площа Д. Галицького.

Данило Романович був одним з небатьох Рюриковичів, які носили королівський титул. Тому більш відповідно називати його королем Данилом Романовичем.

¹ Значна частина матеріалу статті опублікована: *Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 22–97.*

Про короля Данила Романовича написано багато². Протягом декількох десяти-

- ² Зубрицький Д. История древнего Галицко-Русского княжества. Ч. 3. Львов, 1855. С. 28–169; Смирнов М. М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. Санкт-Петербург, 1860. С. 64–89; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 60–98; Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873; Його ж. Переговори пап с Даниилом Галицким об унії Юго-Западної Русі с католицизмом // Университетские изв. ун-та св. Владимира. 1884. №8; Грушевський М. Історія України-Русі. Т. 3. Львів, 1905. С. 1–92, 504–520; Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические Записки. 1941. Т. 12; Гуслистый К. Данило Галицкий. Саратов, 1942; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 87–104; Вид. 2. Львів, 1999. С. 114–134; Ісаєвич Я. Князь і король Данило та його спадкоємці // Львівська брама. 2001. №9–10 (81–82). С. 2–5; Рожко М. Оборонне будівництво Данила Галицького // Там само. С. 24–29; Войтович Л. Данило Галицький. Загадки і проблеми // Галицька брама. 2001. №9–10. Король Данило та його син Лев. С. 12–16; Його ж. Друга галицька династія. Загадки і проблеми // Семінарії “Княжі часи”. Львів, 2002. С. 2–6; Його ж. Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень // Пам’ять століть (Київ). 2002. №5. С. 35–48; Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії С. 24–29; Його ж. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 480–487, 492–494; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. №571. Держава та армія. Львів, 2006. С. 89–93; Його ж. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов’янознавства. Вип. 56. 2006. С. 263–273; Його ж. Король Данило Романович: Загадки і проблеми // Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. Львів, 2006. С. 34–49; Його ж. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського // Княжа доба. Історія і культура. Вип. 1. Львів, 2007. С. 45–58; Його ж. Король Данило Романович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 6. Львів, 2007. С. 7–44; Його ж. Король Данило Романович: Загадки та дискусії // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанюка. Київ, 2007. С. 383–403; Його ж. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 22–97; Його ж. Король Данило Романович та історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України // Там само. С. 98–119; Його ж. Королівство Русі: факти і міфи // Дрогобицький 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17; Його ж. Данило Романович // Енциклопедія Львова. Т. 2. Львів, 2008. С. 14–15; Його ж. Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. №13. Луцьк, 2009. С. 89–96; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań-Wrocław, 2002. S. 60–77; *Id.*, Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008. S. 300–315; Головка О. Б. Боярська “фронта” в Галичі // Пам’ять століть. 2002. №5. С. 49–60; Його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006; Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. Львів, 2003; Його ж. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. Львів, 2009; Полєк В. Корона і коронація Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2003; Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 8–23; Кучинко М. Данило Романович і Волинська земля // Там само. С. 49–57; Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича і Пшемисла-Оттокара II

тиліть досліджує біографію Данила Романовича М. Ф. Котляр³. Хоча постать та діяльність короля Данила Романовича не одне століття і привертає увагу науковців, проте через брак джерел багато деталей цього життєпису залишаються дискусійними.

Дата народження короля Данила. До таких проблем належить і нова версія О. Толочка⁴, за якою Данило ніби-то був молодшим за віком за Василька. Такий висновок потребує серйозної аргументації, перш за все потрібно довести, що на початку XIII ст. володимирський престол був старшим за галицький (тоді як сюзеренами Волинської землі на той час були луцькі князі) або на Русі взагалі не існувало родового старшинства.

За Галицько-Волинським літописом після загибелі батька Данилові було чотири роки⁵, тобто він народився у 1201 р. Проте немає впевненості, що цей запис не відноситься до 1206 р., коли почався похід на Галич Рюрика Ростиславича. Крім того у волинській військовій “Повісті про битву на Калці”, яка включена до цього літопису, сказано, що Данилові було 18 років на час битви⁶, тобто він народився не раніше 1204 р. Судячи з подробиць деталей битви, автором “Повісті” був її учасник, або особа, яка безпосередньо черпала інформацію від учасника чи учасників цієї битви. Дата битви на Калці дискутувалася давно і повертатися до цієї дискусії не варто⁷. Зрештою підхід Джеббе-нойона і Субудай-багатура описаний таким

за Австрійську спадщину // Там само. С. 75–84; *Петрик В.* Містобудівна діяльність Данила Галицького // Там само. С. 119–127; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005; *Волощук М. М.* Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бели IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. // *Specimina nova. Pars prima. Sectio mediaevalis.* P. 3. Pécs, 2005. S. 83–115; *Його ж.* Васальна підлеглисть Данила Романовича від Бели IV (1235–1245 гг.): джерела, історіографія та коротка постановка проблеми // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2006. С. 86–95; *Його ж.* Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. // *Rossica antiqua.* 2006 г. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 331–341; *Його ж.* Проблема легитимизации власти венгерского короля Эндре II в Галицкой земле (1205–1206 гг.) // Славянские чтения, посвященные Дню святых Кирилла и Мефодия. Санкт-Петербург, 2007. С. 16–21; *Його ж.* Ендре II — Данило Романович Волинський: стиль взаємовідносин (серпень 1205 – вересень 1213 рр.): джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // “Слово о полку Ігоревім” та його доба. Галич, 2007. С. 130–135; *Його ж.* “Угорське дитинство” князя Данила Романовича (1206–1210 рр.) // На вітар історії України. Ювілейний збірник на пошану академіка АН Вищої школи України, проф. В. В. Грабовецького. Івано-Франківськ, 2008. С. 365–376.

³ *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. Київ, 1979; *Його ж.* Рожденный в кольчуге (Даниил Галицкий) // Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. Киев, 1990. С. 97–110; *Його ж.* Данило, король руський // Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. Київ, 1991; *Його ж.* Данило Галицький. Київ, 2001; *Його ж.* Военное мистецтво Давньої Русі. Київ, 2005 та ін.

⁴ *Толочко О.* Замітки з Галицько-Волинського літописання. Київ, 2005. С. 17–33.

⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 717.

⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 744.

⁷ *Романов В. К.* Стаття 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. Москва, 1981. С. 79–104.

поінформованим автором як Рашид-ад-Дін⁸. Тому дату битви на Калці 30 травня – 1 червня 1223 р. можна вважати встановленою.

І все ж народження Данила-Юанна Романовича у 1201 р. виглядає певнішим ніж на початку 1204 р. (на свято Івана Хрестителя). Звичайно, Василько міг народитися у 1205 р., навіть невдовзі після загибелі батька. Але запис літопису, який відноситься щонайменше до 1206 р., мусив містити більшу точну інформацію щодо віку княжичів, оскільки на той час ця проблема була на слуху не тільки при дворі, а по цілій Галицько-Волинській державі. Автор “Повісті про битву на Калці” міг бути менш поінформованим і назвав приблизний вік князя. Шлюб Романа з візантійською принцесою Єфросинією, дочкою василевса Ісаака II Ангела, відбувся не пізніше 1200 р. Данило Романович народився, правдоподібно, у 1201 р., а його брат Василько – у 1203 р., хоча не виключено, що Данило міг народитися на початку 1204 р., а Василько – у 1205 р. Але і це питання залишиться дискусійним.

Галицька спадщина. Раптова, неочікувана, і до кінця незрозуміла навіть для сучасників, загибель галицько-волинського князя Романа Мстиславича у Польщі під Завихвостом 19.06.1205 р.⁹ викликала приплив ентузіазму у його противників, які спочатку були готові навіть об’єднатися, щоби розділити його спадщину.

Важко погодитися з тими дослідниками, які вважають, що на Русі не було права чи традиції успадкування князівських престолів¹⁰. Після вигаснення Першої Галицької династії не залишилося претендентів “по мечу” (по батькові). Були два бастарди Володимира Ярославича від попаді, яких угорці утримували в полоні ще у 1218 р. (бастарди “за заповітом” могли успадкувати князівство, як це було, наприклад з Олегом Ярославичем після смерті галицького князя Ярослава Володимировича у 1187 р.). Роман видав дочку за старшого з бастардів, але їх швидко розвели, коли стали очевидні претензії на Галицьку спадщину володимирського князя. З точки зору легітимних спадкоємців Роман був узурпатором і його сини прав на Галицьку спадщину не мали. При відсутності прямих спадкоємців “по мечу” першим правом користувалися спадкоємці “по кужелю” (по матері), а після них – інші близькі родичі (двоюрідні і т. д.). Спадкоємцями “по кужелю” були внуки Ярослава Осмомисла: Ігоревичі (як сини Єфросинії Ярославни та новгород-сіверського, а пізніше чернігівського, князя Ігоря Святославича), торопецький князь Мстислав Мстиславович Удатний, матір’ю якого була незнана з імені інша дочка Ярослава Володимировича¹¹. Всі ці претенденти і взяли участь (поряд з іншими близькими родичами, в числі яких були Арпадовичі), в боротьбі за Галицьку спадщину. Причому після невдач Арпадовичів претензії Мстислава Удатного на Галицьку спадщину відразу були визнані всіма іншими претендентами, а вдова Романа Мстиславича та її оточення поспішили одружити Данила Романовича з дочкою Мстислава Удатного, зміцнюючи таким чином легітимність своїх претензій. Так само поступив і угорський король, одружуючи сина Андрія з іншою дочкою Мстислава Удатного і

⁸ *Войтович Л. В.* Нащалки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 29, 85–87.

⁹ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 488–489.

¹⁰ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 48–51; *Його ж.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – С. 34–41.

¹¹ *Горбенко С. О.* Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів-Винники, 1996. С. 81–121.

добиваючися визнання прав зятя від самого галицького князя. У 1215 р., коли “права”, проголошеного галицьким королем Калмана, підкріпили шлюбом з Саломеєю, дочкою краківського князя Лешка Білого та Гремислави Інгварівни, племінниці Романа Мстиславича, позиція угорського претендента виявилася надто хиткою. Свої родинні зв’язки з Романом для обґрунтування не зовсім легітимних претензій на Галицьку спадщину пізніше використала і старша гілка Ольговичів. Михайло Всеволодович та його син Ростислав своє право на Галицьку спадщину базували на шлюбі Михайла з Оленою, дочкою Романа Мстиславича від першого шлюбу. Мати Олени була насильно змушена до прийняття чернецтва у 1204 р., тоді, коли Роман одружився вдруге близько 1200 р., розвід Романа з Предславою при всіх дозволах патріарха і митрополита був сумнівним. Поки він був живим ніхто не ризикнув сумніватися в легітимності його синів, але після загибелі ніхто не заваждав Ольговичам розглядати Романовичів як бастардів, обґрунтовуючи права Олени та її прямих нащадків¹². З цього боку і колишній тесть Романа блискучий авантюрист та інтриган Рюрик Ростиславич, розглядаючи розвід зятя з його дочкою як нелегітимний, міг трактувати власного сина Ростислава, як старшого брата Предслави, першої дружини Романа, спадкоємцем по сестрі. Зрештою сам Роман продемонстрував всім можливим претендентам, що у боротьбі за Галицьку спадщину не настільки важлива легітимність прав як позиція галицької боярської олігархії.

Тому всі можливі претенденти і спробували поборотися за Галицьку спадщину з юними синами Романа. Першим опам’ятався Рюрик Ростиславич. Довідавшись про смерть колишнього зятя, він негайно покинув монастир і зайняв Київ. Його посли виїхали до чернігівського князя Всеволода Святославича Чермного. Визнання Рюрика і мир було куплено передачею Білгорода Глібові Святославичу. Київські війська і половці рушили на Галич вже восени 1205 р. Схоже, що Рюрик кинувся у цю авантюру, керуючися одним бажанням прогнати Романовичів. Вдова Романа у Сяноку зустрілася з угорським королем Андрієм II. Це був не тільки її дядько (за мачухою), але й єдиний надійний союзник її покійного мужа (у стані Вельфів був його противник король Імре). Зустріч у Сяноці закінчилася підтвердженням союзу. Угорський король прийняв Данила “як милого сина свого” і прислав військо з воеводами “Мок’я великого сліпоокого, і Корочюна, і Волпта, і сина його Вітомира, і Благиню”¹³. Судячи з імен воевод, це військо спішно було зібране у закарпатських комітатах, Спіші та Земплині, тобто ближче до кордонів.

Галицькі бояри також були заскочені зненацька загибеллю Романа. Тому партія противників його вдови не встигла зорганізуватися. Битва на березі Серету біля Микулина закінчилася перемогою Рюрика Ростиславича, але галицько-волинське військо організовано відступило до Галича. Сутичка під Галичем, у якій мало не загинули союзники Рюрика Ростиславича половецькі хани Котян і Сомогур Сутойовичі, була за прихильниками вдови Романа. Рюрик Ростиславич мусив відійти до Києва.

У наступному році претенденти на Галицьку спадщину підготувалися краще. Рюрик стягнув до Києва війська синів Ростислава та Володимира, смоленську дружину Мстислава Романовича, берендеїв та торків. Ольговичі зібралися на снем у

¹² *Войтович А.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. Ч. 1. Від давніх часів до початку ХХ ст. Одеса-Київ-Львів, 1999. С. 80–86.

¹³ ПСРА. Т. 2. Стб. 717.

Чернігові. Всеволод Чермний, підтримавши претензії Ігоревичів, вирішив проблемами протистояння між старшою і молодшою гілками Ольговичів, які грозили розірвати Чернігівську землю на дві частини. З того часу у Чернігівській землі запанували принципи Любецького снему: кожна гілка закріпила за собою землі, які тримала у 1206 р. Виграли від цього Святославичі. Нащадки Ярослава Всеволодовича зберегли за собою невелику Сновську волость, а молодша гілка — тільки Курськ, Рильськ і Путивль. Але в передчутті оволодіння потужною Галицькою землею на це згодилися без вагань¹⁴.

До Галича повернулися з еміграції прогнані Романом бояри Кормильчичі, які гуртували навколо себе партію противників Романовичів та відверто агітували за Ігоревичів. Ця патрія навіть вислала до Ігоревичів своїх післанців, закликаючи їх поборотися за дідівську спадщину¹⁵.

У боротьбу готовий був втрутитися і краківський князь Лешко Білий. У цих умовах угорський король завагався. Він почав переговори з переяславським князем Ярославом Всеволодовичем, сподіваючися домовитися про союз з його батьком. Проти боротьби з такими потужними противниками була і королева Гертруда. В цих умовах вірні вдові Романа волинські бояри умовили її виїхати у Володимир. Угорська залога також покинула Галич, але король попередив галицьких бояр щодо передачі князівства Ярославові Всеволодовичу. Два тижня чекали прихильники угорської партії на Ярослава Всеволодовича. Останній же чекав на рішення свого батька. Чутки про можливий наступ суздальських Мономаховичів трохи затримали Ольговичів та Рюрика. Але, побачивши, що Всеволод Велике Гніздо не готовий до активної підтримки сина, у якого практично не було ніяких прав на цю землю (він був племінником останнього галицького князя з династії Ростиславичів), вони виступили на Галич. Переяславська рать перейшла Дніпро, але самотужки далі йти не наважилася.

В кінці 1206 – на початку 1207 р. Володимир Ігоревич без проблем сів у Галичі, а Роман Ігоревич — у Звенигороді. Ігоревичі вирішили зіграти на давній традиції, відроджуючи уділи. Легко оволодівши Галицькою спадщиною, Ігоревичі зазіхнули на волинські володіння Романовичів. Вони послали до Володимира, вимагаючи видати обох Романовичів і прийняти їх брата Святослава. Бояри Мстибог, Манчук і Никифор взяли під захист післанця нового галицького князя. Літописець нарисував романтичну картину втечі Романовичів: вночі через пролом у стіні вдова Романа, пестун Мирослав з юними Романовичами, священиками та вірними слугами покинули столицю Волині. Тепер вдова Романа виїхала до двору Лешка Білого, через якого загинув Роман. Володимирським князем став Святослав Ігоревич¹⁶.

Кінець 1206 – початок 1207 р. був вершиною успіху не тільки Ігоревичів, а й усіх Ольговичів. Вертаючися з походу на Галич Всеволод Чермний без проблем зайняв Київ. Рюрика Ростиславича він прогнав у Овруч. Ярослава Всеволодовича Ольговичі також прогнали з Переяслава. Тепер вони володіли Галицькою землею і половиною Волині, тому вже не боялися Всеволода Велике Гніздо, маючи крім того союзників у Рязанській землі.

¹⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. С. 32–33.

¹⁵ ПСРА. Т. 2. Стб. 717–718.

¹⁶ ПСРА. Т. 2. Стб. 723.

Зимом 1207 р. Лешко Білий з честю прийняв вдову Романа. Анна з молодшим сином Васильком залишилася у Кракові, а Данило з Мирославом виїхали в Угорщину до двору Андрія II. Колишні союзники Романа бралися допомогти його дітям. Лешко послав до угорського короля з відповідною пропозицією свого посла Вячеслава Лисого. Польща та Угорщина були заскочені таким розвитком подій: замість союзника на їх кордонах з'явився несподівано сильний противник в особі Ольговичів.

Угорський король повернувся до ідеї угорсько-галицької унії, але дещо в іншому варіанті. Король, у якого спочатку не було синів, планував одружити Данила з своєю дочкою Марією-Анною (* бл. 1204 + 1237) і зробити спадкомцем угорського престолу¹⁷. Після народження принца Бели у 1206 р. ці плани відпали, але прихильність до сина племінниці залишилася. Якщо допомогти йому зайняти галицький престол, то можна буде перетворити його на свого васала і отримати легітимні підстави для можливої спадщини пізніше. Тому Данило виховувався і далі при угорському дворі в компанії трохи молодшого майбутнього угорського короля і свого свата Бели IV. Тут дитиною він і опанував угорську мову. Але розмови про заручини Данила і Марії-Анни поволі стихали, хоча її видали заміж за болгарського царя Івана II Асеня аж у 1221 р., вже після того як Данило Романович одружився з Анною Мстиславною.

Король Андрій II претендував на Галич ще у 1189 р., коли Бела III, судячи з грамоти від 2.05.1189 р., титулувався "королем Галича" (rex Galicie)¹⁸. Приймавши внучатого племінника "як милого сина свого", Андрій II незабаром прийняв і титул короля Галичини і Володимирії¹⁹. Угорський король хотів об'єднати Галицько-Волинську землю з Угорщиною на зразок Хорватії персональною унією на основі признання її галицьким боярством²⁰. Щодо шлюбу дочки з Данилом Романовичем король не спішив і вагався. Інформатори, напевно, доводили до його відома про сварки Ігоревичів між собою та з місцевим боярством. В такій ситуації вони готові були самі шукати угорської підтримки, навіть протекторати, що не потребувало великих військових зусиль. Це ще одна загадка з біографії короля Данила (чому не відбувся його шлюб з Арпадівною?).

Між Ігоревичами відразу спалахнули суперечки. Володимир та Святослав були тільки пасинками Ярославни, тоді як Роман був справжнім внуком Ярослава Осмомисла. І йому дістався наймолодший престол. З точки зору церковних канонів все було правильно, але Роман вважав себе обділеним. Роман встановив контакти з угорським королем, можливо, склав васальну присягу останньому і отримав від нього допомогу²¹. Восени 1207 р. він прогнав брата з Галича. Рівночасно Лешко Білий з братом Конрадом без особливих зусиль зайняли Володимир і захопили у полон Святослава Ігоревича. Спочатку Лешко віддав столицю Волині своєму родичеві

¹⁷ Літопис Руський / Переклад і коментарі Л. Махновця. Київ, 1989. С. 371.

¹⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 2. Budaе, 1829. P. 247.

¹⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 3. Vol. 1. Budaе, 1829. P. 31–32.

²⁰ Шушарин В. П. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII в.) // История Венгрии. Т. 1. Москва, 1971. С. 143.

²¹ М. Волощук завершує монографію з галицько-угорських стосунків у XIII–XIV ст., де ця проблема буде широко висвітлена.

Інгвару Ярославичу, але, відчуваючи незадоволення місцевої знаті черговим порушенням прав, передав Володимир белзькому князеві Олександрові Всеволодовичу, змусивши останнього наділити Василька Романовича. Юний князь вже мав передане йому Лешком Берестейське князівство. Олександр виділив Василькові ще і Белз, але зі складу Белзького князівства вивів Червенську волость, передавши її своєму молодшому братові Всеволоду²².

Боротьбою між Ігоревичами та їх промахами негайно скористалися їх противники. Рюрик Ростиславич не тільки повернув собі столицю Русі, але й прогнав Михайла Всеволодовича з Переяслава і послав туди сина Володимира. Всеволод Велике Гніздо вирішив підпорядкувати собі Рязанську землю, яка орієнтувалася на Чернігів, і підступно захопив старших рязанських князів. В усьобиці незабаром взяли участь чернігівські війська. Ольговичі знову опинилися затиснені з двох сторін Мономаховичами.

У 1208 р. після відходу польських військ, які залишили свої залоги у прикордонних містах, вибухнула усьобиця й на Волині. Інгвар Ярославич прогнав з Володимира белзького князя, але той незабаром повернувся і у кінці 1209 р. знову сидів у Володимирі. За цей час Західна Волинь постраждала від нашествия литовців і ятвягів. Напевно Інгвар (бо Олександр Всеволодович не розпоряджався у Східній Волині) відібрав у Василька Романовича Брест і передав йому незначні Перемиль і Тихомль.

Розвиваючи свій успіх, Рюрик Ростиславич висунув претендентом на галицький престол свого сина Ростислава. У кінці 1207 р. або на початку 1208 р. йому навіть вдалося на короткий час посадити Ростислава у Галичі. Але той не мав сили, щоб утриматися там. Тому Роман Ігоревич зумів швидко повернути собі галицький престол²³.

На цей раз Роман Ігоревич спробував встановити тверду князівську владу, що не могло подобатися галицьким боярам. На відміну від інших земель, галицькі бояри не їздили з одного уділу в інший за своїми князями. Вони давно перетворили свої бенефіції у спадкові лени. Використовуючи багаті поклади солі (основного консерванта середньовіччя), а також зручне переплетення міжнародних торговельних артерій, вони брали своїм капіталом активну участь у міжнародній торгівлі. Ідеали угорських баронів, які розглядали короля як першого серед рівних, а також ідеї угорсько-галицької унії, за якої правила би боярська олігархія при угорському наміснику (подібне як відбувалося у Хорватії), виглядали привабливими²⁴. Володислав Кормільчич домовився з угорською партією, яку очолював інший лідер галицького боярства Ілля Щепанович. Змовники встановили контакти з угорським королем. Останній давно чекав на такий розвиток подій. Палатин Бенедикт Бор з угорським військом зненацька підійшов до Галича. Напевно змовники відкрили

²² ПСРА. Т. 2. Стб. 723–724.

²³ ПСРА. Т. 7. С. 116; Т. 10. С. 35; *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. Москва, 1964. С. 365.

²⁴ *Петрик А.* Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 4. 2000. С. 60–64; *Його ж.* До історії боярських родів Кормільчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Там само. Вип. 5. 2001. С. 29–45; *Його ж.* Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Там само. Вип. 8. 2004. С. 46–58; *Його ж.* Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Там само. Вип. 9. 2005. С. 181–193.

йому коротший шлях через карпатські перевали. Князя Романа Ігоревича захопили голим у лазні.

Через відомі проблеми з датуванням Галицько-Волинського літопису історики по різному датують ці події. Л. Махновець вважав, що палатин Бор ввійшов у Галич восени 1208 р.²⁵, але, очевидно, більшу рацію має М. Котляр, відносячи ці події до 1210 р.²⁶.

З цього часу почалася реалізація плану угорсько-галицької унії. Однак дуже скоро угорська залага вступила в конфлікт з галичанами. Бенедикт Бор (“бор” угорською “вино”) виявився нестриманим, особливо до жінок. Окремі бояри, невдоволені угорським правлінням, звернулися до пересопницького князя Мстислава Німого. Мстислав був соратником і двоюрідним братом Романа Мстиславича. Але, коли пересопницька дружина стала біля Галичиної могили напроти дитинця, бояри відмовилися допомагати. Вождь проугорської партії Ілля Щепанович на смішкувато заявив Мстиславі: “Князь! Ти на Галичиній могилі посидів, так все одно, що княжив у Галичі”. Ці події слід відносити до 1210 р.

У 1210 р. компромісним миром закінчилося чергове протистояння Ольговичів і Мономаховичів. Всеволод Чермний отримав Київ. Рюрик Ростиславич дістав у пожиттєве володіння Чернігів. Переяславське князівство поверталось Суздальським Мономаховичам. Розпочалися переговори і по Рязанській землі. На Різдво 1210 р. з тюрми були відпущені єпископ Арсеній та рязанські княгині²⁷. Тепер Ольговичі могли знову повернутися до проблем Галицької спадщини. Тим більше, що Романові Ігоревичу вдалося визволитися з угорського полону, а Святославі Ігоревичу — з польського.

Отримавши допомогу, війська Ігоревичів у кінці 1210 р. легко опанували Галицьку землю. Бенедикт Бор втік за Карпати. Володимир Ігоревич сів у Галичі. Роман знову отримав Звенигород, а Святослав — Перемишль. Ізяслава Володимировича батько посадив у Теревовлі. У такий спосіб Ігоревичі сподівалися утримати в руках неспокійну Галицьку землю. З лідерами боярської опозиції вирішили розправитися. Загинули Ілля Щепанович, Юрій Витанович та ще 500 бояр. Володислав Кормільчич, Судислав та Пилип зуміли втекти в Угорщину. Їх володіння роздали сіверським дружинникам.

І тоді, втративши дідовські володіння, боярські лідери згадали про Романовичів. Данило Романович і далі перебував при дворі Андрія II. На прохання галицьких бояр король надав йому допомогу. Угорське військо очолювали палатин Пот, воеводи Петро Турович, Банко, Міка (Міклош) Бородатий, Лотохарот (Ласло Харот?), Мок’ян (Мок’я великий сліпоокий, учасник походу 1205 р.), Тибрець (Тібор) та Марцел.

У 1211 р. угорська рать з юним Данилом Романовичем підійшла до Перемишля. Володислав Кормільчич зумів домовитися з перемишлянами. Князя Святослава Ігоревича видали угорському воеводі. Під Звенигородом розгорнулася велика битва. Роман Ігоревич відчайдушно оборонявся. З Волині на допомогу Данилові Романовичу йшли дружини князів Василька Романовича, Олександра Всеволодовича, Інгваря Ярославича і Мстислава Німого. Підійшла і польська допомога. Роман ви-

²⁵ Літопис Руський. С. 371.

²⁶ Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 1979. С. 36.

²⁷ Монгайт А. Л. Рязанская земля. Москва, 1961. С. 354.

рвався із Звенигорода і почав збирати допомогу, але біля Шумська був схоплений. Лише тоді звенигородці здали місто на ім'я князя Данила Романовича.

В полон потрапив і Ростислав Ігоревич. О. Гущин, ідучи слідом за сумнівами М. Грушевського, прийшов до висновку, що Ростислав потрапив у літописи помилково і взагалі не існував²⁸. Гіпотеза ця вірогідна, хоча й потребує додаткової аргументації. Запис про загибель Ігоревичів зберегли і літописи, не пов'язані з відомими протографами. Писати "Роман з братом" не було потреби, якби мова йшла про двох, у такому випадку первинний текст звучав би "Роман і Святослав" або "Роман з братом Святославом". Фраза "Роман з братією" більше підходить до розповіді про трьох князів.

Володимир Ігоревич з сином Ізяславом, не чекаючи підходу ворожого війська, покинули Галич та Теревовлю і втекли до Києва. Данило Романович вступив у батькову столицю.

Але боярська верхівка не збиралася ділити владу з вдовою Романа. Княгині наказали покинути Галич. Хлопчик заплакав, а шумавинський тіун Олександр потягнув коня, на якому сидів князь, за вуздечку. Юний Данило вихопив меч, щоби ударити тіуна, але тільки поранив коня. Мати поспішила втихомирити сина і вмовила його залишитися у Галичі, а сама виїхала у Белз до молодшого Василька²⁹.

Бояри викупили в угорського палатина Пота князів Ігоревичів і у вересні 1211 р. повісили їх у Галичі, мстячи за терор, розв'язаний ними. Разом з князями була повішена дружина Святослава Ігоревича — Ярослава Рюриківна, дочка Рюрика Ростиславича. Цей небувалий факт розправи над князями показав силу галицького боярства³⁰.

За таких умов малий Данило Романович залишився номінальним галицьким князем, а фактично заложником у боярських руках. У Василька Романовича, побоюючися посилення Романовичів і відродження Галицько-Волинської держави, відібрали Белз. Олександр Всеволодович віддав його братові — червенському князеві Всеволодові. Василькові залишився тільки невеличкий Перемильський уділ у Східній Волині.

²⁸ Гущин О. Вступ Чернігівських Ольговичів у боротьбу за Галицько-Волинську спадщину: трагедія Ігоревичів // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 95–97.

²⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 725–728.

³⁰ Волощук М. М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу. Івано-Франківськ Галич, 2006. С. 64–72; Його ж. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Вісник національного університету "Львівська політехніка". Львів, 2006. №571. С. 99–104; Його ж. Проблема легітимізації влади венгерського короля Ендре II в Галицькій землі (1205–1206 гг.) // Славянские чтения, посвященные Дню святых Кирилла и Мефодия. Санкт-Петербург, 2007. С. 16–21; Його ж. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Санкт-Петербург, 2007. №1/2. С. 105–112; Його ж. Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // Український історичний збірник. Вип. 11. Київ, 2008. С. 18–25.

Однак вдова Романа не склала рук. Вона знову поїхала в Угорщину і у 1212 р. угорське військо в черговий раз пішло на Галич. З іншого боку наступали дружини Василька і його нового сюзерена волинського князя Інгваря Ярославича. Боярські лідери були схоплені. Судислав зумів відкупитися, а Володислава Кормильчича вивезли в Угорщину. Проте брати останнього Яводд і Ярополк зуміли переконати Мстислава Німого знову поборотися за галицький престол. При підході пересопницької дружини бояри підняли бунт і Анна з Данилом Романовичем мусили втікати знову в Угорщину. Але і Мстислав Німий не зумів закріпитися у Галицькій землі. Він повернувся у Пересопницю, а галицьким князем несподівано став боярин Володислав Кормильчич³¹

Це був знову єдиний і небувалий факт у історії Русі. Окрім сили галицького боярства, яке стабільно володіло феодами і мало навіть власні дружини³², цьому сприяли також як внутрішня так і зовнішня кон'юктура. Змова палатина Бенедикта Бора і вбивство королеви Гертруди привели до усобиці в Угорщині, яка не дозволила королеві Андрію II продовжувати активно втручатися у галицькі справи. Після страти великої кількості галицьких бояр, в тому числі таких як Ілля Щепанович, Володислав Кормильчич був найбільш впливовим лідером галицького боярства. Він також належав до про угорської партії, але за сприятливої кон'юктури був не проти і сам зайняти князівський престол³³.

Волинські князі відразу ж кинулися проганяти боярського князя. На Волині такого не могли собі навіть уявити. Один з волинських авторів Галицько-Волинського літопису, не розуміючи мотивації дій та поведінки галицького боярства з жахом писав, хто ж візьме на службу дітей Володислава Кормильчича, який ризикнув назвати себе князем ("скоїв лихо своєму племені і дітям своїм через князювання своє, бо всі князі нехтували його дітьми через це"³⁴). Мстислав Ярославич з дружинами прихильників Данила і Василька Романовичів, володимирською дружиною Олександра Всеволодовича та белзькою дружиною Всеволода Всеволодовича і польською допомогою, присланою Лешком Білим у 1213 р. пробували прогнати боярського князя. Володислав Кормильчич залишив братів обороняти Галич, а сам з найманими загонами угорців та чехів зустрівся з волинянами на р. Боброк (десь в районі нинішньої Бібрки). Його військо було розбите, але Галич вистояв. Боротьба за Галицьку спадщину продовжувалася.

Угода в Спіші. Як тільки-но стабілізувалося становище в Угорщині король Андрій II сам вирішив поборотися за Галицьку спадщину. Але, бачачи, що самотужки вирішити цю проблему навряд чи вдасться, угорський король пішов на союз з Польщею. У 1214 р. у Спіші було укладено угоду між Угорщиною та Польщею про розподіл Галицької спадщини. Угоду скріпили шлюбом п'ятирічного Кал-

³¹ ПСРА. Т. 2. Стб. 729.

³² Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. Київ, 1985. С. 65.

³³ Волощук М. М. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. // Тези Міжнародної наукової конференції "Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя", присвяченої 90-річчю з дня народження Б. О. Тимошука. Чернівці, 2009. С. 20–21: *Його ж. "Вокняжъние" галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність* // Acta Posoniensia. V. 10 (K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovéj). Bratislava, 2009. S. 99–113.

³⁴ ПСРА. Т. 2. Стб. 731.

мана, сина Андрія II, з трьохрічною Саломеєю, дочкою Лешка Білого, внучатою племінницею Романа Мстиславича. Угорський король добився від папи підтвердження для сина титулу галицького короля³⁵.

Володислав Кормильчич не зміг вчинити опору і потрапив в угорський полон (“... в тому засланні він помер”³⁶, як вдалося встановити М. Волощуку, боярський князь в Угорщині жив як феодал середньої руки³⁷).

Калман був коронований у Галичі в 1215 р. Король Андрій II забезпечив сильним гарнізоном панування нового короля. Така унікальна модель (утворення окремого Галицького королівства, король якого був підпорядкований королю Угорщини) повністю влаштувала Арпадовичів³⁸. Від імені Калмана були послані грамоти до папи із запевненнями, що населення Галицької землі прийме унію з Римом і вишле єпископів на собор³⁹. Однак це легко було задекларувати, але нелегко реалізувати. Зустрівши опозицію, угорці мусили вдаватися до насильства. Дійшло до збройного повстання і Андрій сам мусив забезпечити повернення сина. Лешко Білий отримав Перемишль і силою зайняв Берестя, Угровеск, Верещин, Стів'я і Комов. Щоб якось заспокоїти Романовичів Олександра Всеволодовича змусили повернути їм Володимир.

Галицькі бояри, звичайно, не були задоволені розчленуванням їх землі. Намагаючися укріпити становище короля Калмана, Андрій II прислухався до них і відібрав у польського князя Перемишль. Це мало плачевні наслідки для реалізації Спшської угоди.

Мстислав Удатний. Лешко затаїв образу на свата і звернувся до ще одного спадкоємця, чії права на Галицьку спадщину були легітимними, але чії можливості не відповідали цим правам. Незначний торопецький князь з наймолодшої гілки Смоленських Мономаховичів у 1205 р., звичайно, не міг мріяти подолати опір інших шукачів Галицької спадщини. Тепер, після знаменитої Липицької перемоги (20–21.04.1216 р.)⁴⁰, новгородський князь Мстислав Удатний був відомий у цілій Русі. У Києві сидів його двоюрідний брат Мстислав Романович із смоленської династії.

³⁵ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis* / Ed. A. Theiner. T. 1. Romae, 1859. №65; *Kodex diplomaticus Arpadianus continuatus* / Ed. C. Wenz. T. 4. Pest, 1864. №227.

³⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 731.

³⁷ *Волощук М. М.* Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. С. 20–21. Див. також: *Майоров А. В.* Галицько-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 408–410; *Петрик А.* До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 5. Дрогобич, 2001. С. 29–45; *Його ж.* До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 105–117; *Його ж.* Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 181–193; *Мазур О.* Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 118–129; *Дрибчук І.* Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008. С. 135–148.

³⁸ *Волощук М. М.* Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 годах // Вопросы истории. 2005. №12. С. 97–106.

³⁹ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 116–117.

⁴⁰ В Липицькій битві Мстислав Удатний з новгородським військом розгромив володимиро-суздальських і муромських князів. Це була одна з найбільших битв за часів Русі.

Можна було розраховувати на перемогу. Зацікавленість була великою. Новгородське боярство було таким же як і галицьке (воно міняло князів у залежності від політичної кон'юктури в Києві), тому новгородський престол був тимчасовий. А невеличке Торопецьке князівство не могло задовольняти такого діяльного князя як Мстислав Мстиславич Удатний.

З київською допомогою (овруцька дружина Володимира Рюриковича) Мстислав Удатний підійшов до Галича і під стінами столиці розгромив військо Калмана. Король з Судиславом Бернатовичем (який в останній час готовий був звернутися до Данила Романовича) втекли в Угорщину, а Мстислав у серпні 1219 р. став галицьким князем⁴¹. Права Мстислава Мстиславича, як внука Ярослава Осмомисла, були поза сумнівами. Вдова Романа та її оточення поспішили скріпити союз з новим галицьким князем шлюбом Данила Романовича з його дочкою Анною⁴². Друга фаза боротьби за Галицьку спадщину завершилася.

Тепер Єфросинія (Анна) з синами зосередили всю увагу на відвоюванні прикордонних земель, захоплених Лешком Білим. Вдова Романа, Данило і Василько підписали союз з литовськими князями. "Імена ж литовських князів були: це старші — Живинбуд, Дов'ят, Довспрунк, брат його Міндовг, брат Дов'ятів — Вікаїл; а жемайтські князі — Ердивил, Вікінт; а [з] Раушковичів: Кинтибут, Вонибут, Бутовит, Вижійк і син його Вишлій, Китеній, Пликосова; а се Булевичі: Вишимут, — що ото його вбив Міндовг, а жону його забрав і братів його побив Ідивила [і] Спрудійка; а се князі з Дяволтви [Делтуви — Л. В.]: Юдьки, Пукийк, Бикши, Ликийк"⁴³. У Галицько-Волинському літописі повідомлення про союз з литовцями і участь останніх у польсько-волинській війні поміщено після повідомлення про прийняття чернецтва вдовою Романа. Зрозуміло, що це редакторська помилка. Переписуючи з тексту угоди, яка зберігалася у князівському архіві (запам'ятати або вигадати імена 19 литовських князів, які підписали угоду, було неможливо), літописець зазначив, що вона була укладена з вдовою Романа та її синами. Тобто все відбувалося до прийняття Єфросинією чернецтва, коли вона ще була регеншею.

Єфросинія була активним політиком, але її активність вже не влаштовувала сина Данила, який змужнів і прагнув правити сам. А волинське боярство, зважаючи на молодість правителя, зрозуміло, таке прагнення підтримувало. Єфросинія мусила уступити і піти в монастир, прийнявши чернецтво. Схоже, що цим монастирем був монастир під Стівп'єм, збудований під наглядом самої княгині візантійськими майстрами⁴⁴.

Волинські автори Галицько-Волинського літопису представили блискучого полководця Мстислава Удатного неважним політиком. Але як галицький князь Мстислав Удатний діяв перш за все у власних інтересах. І ці інтереси не завжди співпадали з інтересами його зятя Данила Романовича. Тому Мстислав відмовився допомагати зятєві проти Лешка Білого, мотивуючи відмову союзними зобов'язаннями. Тоді волинські війська з допомогою литовців самі відібрали у поляків Берестя,

⁴¹ НПЛ. С. 260–261.

⁴² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 732.

⁴³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 735–736.

⁴⁴ Там у 2005–2007 рр. працювала комплексна експедиція польських археологів за матеріалами якої готується збірник наукових статей.

Угровеськ, Верещин, Стоп'є, Комов і все порубіжжя. Відвоювання волинського пограниччя було першим самостійним успіхом Данила Романовича.

Війна продовжувалася і весною 1220 р. Польське військо вторгнулося у Побужжжя. Воєводи волинського князя Гаврило Душилович, Семен Олуйович і Василько Гаврилович перемогли поляків у битві на р. Суха Дорогва. У цій битві загинув волинський боярин Клим Христинич. Польське військо переслідували аж до р. Вепра. Одночасно з цими подіями відбувся напад литовського війська на польські землі. “Ляхи ж не перестаючи пакостили. І привів [Данило] на них литву, і пустошили вони ляхів, і багатю вбивств учинили між них”⁴⁵.

Незважаючи на те, що Мстислав Удатний не допомагав волинським князям, Лешко Білий запідозрив його у змові з Романовичами. Він звернувся до угорського короля: “не хочу своєї частки, але дай моему зятеві”. Угорсько-польське військо підійшло до Перемишля. Перемишльський тисяцький Ярон втік перед ними. Судислав Бернатович підняв бунт у Городку.

Данило Романович виступив на допомогу тестеві. Городок обложили галицько-волинські війська, очолені тисяцьким Дмитром, воєводами Мирославом (“кормильцем” Данила і Романа) та Михалком Глібовичем. Угорсько-польське військо атакувало тисяцького Дмитра і здобуло перемогу. Відступаючих галичан і волинян переслідували до р. Щирка. У цій битві загинули Василь Молза, Михалко Скула та багато інших визначних бояр. Відрубану голову Михалка Скули, з шії якого було знято три золоті ланцюжки, принесли галицькому королеві Калману⁴⁶.

Тисяцький Дмитро відійшов до р. Зубри, де стояло військо Мстислава Удатного. Галицький князь послав Данила Романовича та белзького князя Олександра Всеволодовича обороняти Галич. Але белзький князь не пішов у Галич. А волинська рать на Кривавім броді відкинула короля Калмана і поляків.

Тим часом угорський бан Фільній⁴⁷, який фактично керував угорсько-польським військом, розбив Мстислава Удатного біля Рогожина (тепер — село Рогізне Жидачівського району Львівської області). Тоді Мстислав наказав Данилові покинути Галич. Відступ був дуже важким. Данило з тисяцьким Дмитром, воєводами Глібом Зеремійовичем і Мирославом залишили столицю. На підході до Товмача їх догнали галичани, прихильні до Калмана, очолені Володиславом Вітовичем. Битва тривала до темної ночі. Мужньо билися бояри Гліб Зеремійович та Семен Коднинський. У гущі битви був і князь Данило Романович, вперше демоструючи свою відвагу і військову майстерність. В полон потрапив галицький боярин Янець. Вночі на марші галицьке військо, очолене боярином Глібом Васильовичем, знову атакувало волинян. Данило Романович з ар'єргардом виявився відрізанним. Йому на допомогу прийшли Гліб Судиславич, Гаврило Іворович і Переніжко. Далі волинське військо пройшло Онут і 25.10.1220 р. дійшло до міста Плава, де нарешті вдалося роздобути їжу і перепочити. Далі вони добралися до Кучелміна і переправилися через Дністер.

Мстислав Удатний вирушив набирати половецьку допомогу, а війська Лешка Білого і бана Фільнія вторгнулися у Західну Волинь. Белзький князь порозумівся з поляками і приєднався до них. Сам польський князь став біля Щекарева, не даючи

⁴⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 736.

⁴⁶ Там само. Стб. 731–733.

⁴⁷ Скоріше Фейлні, від “felni” — “боятися”.

волинцям прийти на допомогу Мстиславові Удатному. Між тим волинські бояри через мазовецького князя Конрада зав'язали переговори з поляками. Коли ж Лешко спробував підступом заманити Данила, Конрад перешкодив братові.

Мстислав Удатний повернувся з половецькою допомогою. Він був зятем хана Котяна. 24.03.1221 р. Мстислав Удатний з половцями під Галичем розгромили бана Фільнія, який потрапив в полон. Коли військо Мстислави підійшло до міста "усі угри і ляхи були побиті смердами і нікому не пощастило втекти"⁴⁸. Найдовше оборонялася вежа, збудована Фільнієм над церквою св. Богородиці, але відрізани від води уторці мусили здатися. Полоненого короля Калмана відвезли у Торчеськ. Судислав Бернатович упав на коліна перед Мстиславом, був прощений і отримав важливе посадицтво у Звенигороді. З того часу щасливий суперник Володислава Кормильчича став наближеною особою до Мстислава Удатного і фактично спрямовував у потрібне йому русло політику галицького князя.

Доля галицького короля Калмана (* 1208 + після 11.04.1241) склалася трагічно. Звільнившись з полону, він став намісником Хорватії з титулом герцога і загинув під час монгольської навали. Галицька королева Саломея (* 1211/1212 + 10.11.1268), яка дала обітницю дівочої чистоти, по смерті мужа, який допоміг її дотримати цієї обітниці, заложила монастир у Завихвості, де і померла, а пізніше була канонізована. Схоже, що вона відмолювала гріх свого батька за підступне вбивство Романа Мстиславовича під Завихвостом. Сам Лешко Білий незабаром так само був підступно вбитий.

Волинські князі нарешті уклали мир з поляками. Після перемоги Мстислава Удатного ініціатором миру виступив Лешко Білий, виславши до Данила Романовича своїх мужів Держислава Абрамовича та Флоріана Войцеховича. З волинської сторони переговори вів тисяцький Дем'ян⁴⁹. Схоже, що однією з умов цього миру була відмова поляків від підтримки белзького князя. Відразу після укладення миру у 1222 р. волинські війська здобули Червен та Белз. Олександра Всеволодовича врятувало тільки втручання Мстислава Удатного.

Успіхи Данила Романовича не пройшли повз увагу Судислава Бернатовича. Він почав настроювати тестя проти зятя. За намовою своїх радників Мстислав Удатний пішов на угоду з угорським королем, яку було скріплено шлюбом його дочки з молодшим сином Андрія II герцогом Андрієм. Ватиканські документи свідчать, що галицький князь пообіцяв зятеві віддати Галич⁵⁰.

Битва на Калці. У 1223 р. Русь вперше зіткнулася з монголами. Це була стратегічна розвідка, послана у квітні 1219 р. Джучі або самим Чінгісханом по слідах розбитого хорезм-шаха Алла ед-Діна Мухаммада II. Очолювали ці два тумени добірного монгольського війська (20 тис.) кращі монгольські полководці Джеббе-нойон та Субудай-багатур. Довідавшись про загибель хорезм-шаха на одному з островів у Каспійському морі, обидва темники відправили естафету до свого володаря, а самі продовжили похід, попередивши, що за 1–2 роки сподіваються обійти Каспій і через Дербент та Дешт-і-Кипчак повернутися у Монголію. По дорозі вони залучали до свого війська загони кочовиків-тюрків, так що їх загальна чисельність зростала.

⁴⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 737.

⁴⁹ Там само. Стб. 739.

⁵⁰ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... es tabulariis vaticanis* / Ed. A. Theiner. T. 1. Romae, 1859. №65.

Джеббе-нойон та Субудай-багатур зайняли південь каспійського побережжя, Рей, Хамадан, здобули Казвін і пройшли через Азербайджан, а далі розбили грузинське військо. Використовуючи протиріччя дрібних володарів, вони здобували одне за другим кавказькі князівства. Через Дербент монголи вийшли у степ, поодиноці розбили аланів і половців, вийшли в Крим, розорили Сугдею (Судак) і весною 1223 р. вийшли на низ Дніпра⁵¹.

Половецький хан Котян, тесть Мстислава Удатного, через зятя звернувся до руських князів по допомогу. У історичній літературі осторонь залишається думка В. Пашуто, який датував битву на Калці 1219 р. (він виходив з тексту Галицько-Волинського літопису, де сказано, що Данилові Романовичу було тільки 18 років, та виступу ігумена Петра Аскеровича на Ліонському соборі у 1245 р., який говорив, що монголи пустошили Русь 26 років тому⁵²). Співставлення детальних мусульманських джерел з нашими літописами явно на користь традиційної дати. Опис битви на Калці належать очевидцям, як помітив ще А. Куник⁵³. Остаточна редакція цієї "воїнської повісті", як слушно назвав її М. Котляр, скомпонована з волинського (близького до Мстислава Німого, в якому критично оцінена роль Мстислава Удатного), галицького, турово-пінського та ін. варіантів з великою перевагою волинського варіанту⁵⁴.

Весною 1223 р. у Києві зібрався снем (з'їзд князів), на якому були присутні 23 князі. Мстиславу Удатному і половецькому ханові Котяну вдалося переконати князів виступити у степ назустріч монголам ("краще нам прийняти їх на чужій землі ніж на своїй"). Весь квітень збиралося військо у трьох центрах: у Києві (київські, смоленські і турово-пінські дружини), Чернігові та Галичі (галицькі і волинські дружини). Монголи довідалися про підготовку до походу і запропонували спільно виступити проти половців. Київський князь наказав монгольських послів стратити.

У степ князі виступили трьома потоками без єдиного командування. Галицькі дружини Юрія Домажирича і Держикрая Володиславича на тисячі лодях спустилися по Дністру, через Олешня ввійшли в Дніпро і піднялися до Хортиці, очікуючи решту війська. Не приймаючи бою, монголи відступали. Руське військо переслідую-

⁵¹ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 85–87.

⁵² *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 205.

⁵³ *Куник А. А.* О признании 1223 года временем битвы при Калке // Уч. зап. при имп. АН по первому и третьему отделениям. Т. 2. Вып. 5. 1854. С. 779–781.

⁵⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1890. С. 345; *Шахматов А. А.* Общерусские летописные своды XIV и XV вв // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1900. Отд. 2. С. 160; *Черетин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические Записки. Т. 12. 1941. С. 244–245; *Лихачев Д. С.* Летописные известия об Александре Поповиче // Труды Отдела Древнерусской Литературы. Т. 7. 1949. С. 23–24; *Генсворський А. І.* Галицько-Волинський літопис (Процес складання: редакції і редактори). Київ, 1958. С. 19–20; *Эммаусский А. В.* Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Уч. зап. Кировского гос. пед. ин-та. 1958. Т. 1. Вып. 17. С. 69–90; *Свердлов М. Б.* К вопросу о летописных источниках "Повести о битве на Калке" // Вестник ЛГУ, серия истории, языка и литературы. 1963. № 2. Вып. 1. С. 142–143; *Насонов А. Н.* История русского летописания XI - начала XVIII в. Очерки и исследования. Москва, 1969. С. 230–236; *Романов В. К.* Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. Москва, 1981. С. 79–103; *Котляр М.* Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. 1992. №1. С. 75–78.

вало їх 12 днів, сильно розтягнувшись вздовж Дніпра. 30.05.1223 р. Мстислав Удатний з тисячею галичан переправився через Дніпро і легко розбив монгольський сторожовий підрозділ. Полоненого командира Гемябека видали половцям на розправу. Галицькі і волинські дружини йшли вниз по Дніпру на човнах і монголи з берега з цікавістю оглядали руську флотілію. Сили противника ніхто з князів не знав, тоді як монгольські командири могли спокійно перелічити дружини руських князів під час переправи. Військо йшло безпечно, тільки половці Яруна несли сторожу. З полководців лише Юрій Домажирич вважав противників сильними воїнами. Так дійшли до р. Калки, яку більшість дослідників ототожнюють з одним з притоків Калміуса — Кальником⁵⁵.

Основна битва розпочалася 31 травня 1223 р. Досвідчений полководець Мстислав Удатний повів себе як хлопчисько уже у першій фазі битви. Вийшовши на розвідку у степ, він наштовхнувся на головні сили противника. Не попередивши з'єднання київського і чернігівського князів, які щойно ставали табором за Калкою, він вирішив атакувати противника силами одних галичан і волинян. Першою розпочала битву волинська дружина Данила Романовича. Монголи відповіли сильним ударом. Луцький князь Мстислав Німий (у 1220 р. по смерті Інгваря сюзереном Волині і луцьким князем став його молодший брат) та галичани підтримали атаку володимирської дружини. До них приєднався курський князь Олег Святославич, який очолював чернігівський авангард. Але монголи зім'яли половців, які, втікаючи, розладнали бойові порядки чернігівських та київських військ, що ще тільки-но зрозуміли, що розпочалася генеральна битва. Несучи втрати, галицькі і волинські дружини почали відступати. Князь Данило Романович під'їхав до Калки, зачерпнув шоломом води і тільки тут помітив, що він поранений і сили його покидають.

Слідом за галицькими і волинськими дружинами почали втечу і чернігівські дружини. Сім князів загинуло або потрапило в полон під час цієї втечі: чернігівський князь Мстислав Святославич з сином Васильком, козельським князем; янівський князь Святослав, несвізький князь Юрій і його син неговорський князь Ярослав (це був, напевно, авангард київського війська з турівських дружин, який встиг вступити у першу фазу битви); дорогобузький князь Ізяслав Інгваревич та шумський князь Святослав Інгваревич з волинського війська. Добравшись до Дніпра, Мстислав Удатний негайно переправився і наказав спалити лоді⁵⁶.

Тим часом київський князь Мстислав Романович загородився возами над рікою Калкою і три дні успішно відбивав атаки Чегиркана і Шарукана, яких Джеббе-нойон залишив на Калці. Воевода бродників⁵⁷ Плюскія присягнув на хресті, що монголи за викуп дадуть можливість князям повернутися на Русь. З Мстиславом Романовичем здалося ще чотири князі: його зяті турівський князь Андрій та дубровицький князь Олександр, пугивльський князь Ізяслав Володимирович та канівський князь Святослав (напевно Ярославич, який у 1207 р. тримав Трипільське князівство). Полонених князів монголи поклали на траву і поверх них настелили настил з дошок на якому справили учту на честь перемоги. Нещасні померли у тяжких муках.

⁵⁵ Кудряшов К. В. Половецкая степь. Москва, 1948. С. 69–71.

⁵⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 741–745.

⁵⁷ Навколо бродників тривають дискусії. Це окреме плем'я, яке населяло низини Дніпра та Дністра; або корпорація, що обслуговувала переправи й броди та займалася рибальством і іншими промислами в цьому регіоні.

Хоча волинські дружини у битві на Калці і виступали разом з військом Мстислава Удатного, трималися вони свого сюзерена луцького князя. Не випадково саме Мстислав Німий першим виступив на допомогу Данилові Романовичу. Напевно у бойових порядках волинські дружини зайняли один фланг, галичани — центр, а половці — інший фланг. Другу лінію склали чернігівські дружини, а третю київські. Причому курська дружина Олега Святославича була висунена вперед і прийшла на допомогу волинянам.

Після перемоги на Калці монголи відступили далеко в степ, а князі повернулися до своїх уособиць.

Збирання волинської землі. Вже у 1224 р. стали проявлятися наслідки нової політики Мстислава Удатного. Разом з белзьким князем Олександром Всеволодовичем він розпочав війну проти зятя. Данило Романович отримав польську підмогу і обложив Белз. Романовичам допомагали і решту волинських князів. При посередництві польських князів тисяцький Дем'ян та двірський Андрій уклали з галицьким і белзьким князями перемир'я⁵⁸.

У 1225 р. помер луцький князь Мстислав Ярославич Німий⁵⁹. За його заповітом Луцьке князівство поступало під опіку Данила Романовича разом з смертельно хворим князем Іваном Мстиславичем, який не мав спадкоємців⁶⁰. Таким чином старша гілка волинської династії не лише повертала собі старшинство на Волині, яке за угодою 1170 р. отримав луцький князь, але й основні володіння молодшої гілки. На Луцьк претендував шумський князь Ярослав Інгваревич, який за родовим рахунком був старшим за Івана Мстиславича. На Волині могла вибухнути усобиця.

Такого посилення зятя не бажав і Мстислав Удатний. Він передав іншому зятеві угорському герцогу Андрію Перемишль, а на Волинь спроводив половців Котяна та київську рать Володимира Рюриковича. Белзький князь Олександр Всеволодович через свого воєводу Яна підбурював знову Мстислава самого приєднатися до цієї раті, розповідаючи про змову волинського князя з поляками і наміри його вбити. Але підступи белзького князя були викриті і Мстислав погодився на мир з зятем.

Галицькі бояри організовували змови проти Мстислава, використовуючи кожену нагоду. Очевидно його політика, спрямована на укріплення князівської влади, їх не влаштовувала. Перемишльський боярин Семенко Чермний налякав герцога Андрія і той втік з Перемишля. Зимом 1226 р. Андрій II з угорським військом підійшов до Перемишля. Тисяцький Юрій Домажирич здав місто, а сам втік до Мстислава Удатного. Король підійшов до Звенигорода, на допомогу йому прийшла польська рать з воєводою Пакославом. Угорці взяли Теребовлю, Тихомль, але під Крем'янцем понесли значні втрати. Аж тоді Мстислав Удатний звернувся до зятя. Посольство очолив Судислав Бернатович. Старий інтриган тепер мирив тестя з зятем, яких сам і посварив.

На р. Білці під Звенигородом галицька рать, очолена Мстиславом Удатним, розбила угорців. Загинув угорський воєвода Мартин. Король почав відступ. Волинські полки Данила і Василька Романовичів з галицьким воєводою Глібом

⁵⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 745–746.

⁵⁹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. Т. 41. Кн. 3. 1901. С. 21.

⁶⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 752.

Зеремійовичем підійшли до Городка. Волинські князі не дали полякам виступити на допомогу угорському королю, який відступав з Галицької землі.

Але Мстислав Удатний не тільки не використав своєї перемоги, а несподівано відмовився від Галича на користь герцога Андрія. Літописець приписав це рішення інтригам галицьких бояр Судислава Бернатовича і Гліба Зеремійовича: “Княже! Сам ти не можеш держати Галича: бояри тебе не хочуть; якщо віддаси його королеви, то зможеш узяти його під ним назад, коли захочеш; якщо ж віддаш Данилові, то вже ніколи не буде більше твій Галич, тому що народ міцно любить Данила”⁶¹.

Повернутися до Галича Мстиславу Удатному справді вже не судилося. Київський князь Володимир Рюрикович у 1226 р. надав йому Торчеськ у Київській землі. Звідти колишній галицький князь у пориві розкаяння писав своєму зятеві Данилові Романовичу: “Син! Согрешив я, що не дав тобі Галича, а віддав його іноплеменникам за радою підлабузника Судислава — обвів він мене, але якщо Богові мило, то справу ще можна поправити: підемо на них — я з половцями, а ти з своїми; коли Бог нам допоможе, то ти візьмеш Галич, а я Пониззя”⁶². Але боярин Гліб Зеремійович не допустив до побачення зятя з тестем. Мстислав Удатний помер у Києві в 1228 р.⁶³.

За час чергової конфронтації Данила Романовича з тестем у 1227 р. у Луцьку помер Іван Мстиславич і Ярослав Інгварович негайно зайняв батьківську столицю. Чорторийськ захопили пінські князі, які, напевно, мали династичні пов’язання зі східноволинськими князями. Ярослав Інгваревич розраховував на підтримку Лешка Білого, дружиною якого була його рідна сестра Гремислава. В коаліції з пінськими князями і белзьким князем Олександром Всеволодовичем він сподівався перемогти Романовичів. Але краківський князь був захоплений боротьбою в союзі з сілезькими князями проти познанського князя Владислава Одонича. Союзники зустрілися у Гонсаві. 14.11.1227 р. Лешко Білий і Генріх Бородатий парилися у лазні. Поморська дружина Святоплука II напала раптово (Ядвіга, дружина Владислава Одонича, була сестрою гданського князя). Важкопоранений Генріх був врятований самопожертвою одного з своїх лицарів. Лешко добіг до коня і кинувся втікати. Його наздогнали і вбили у с. Марцінково. Гремислава Інгварівна, яка з синами знайшла притулок у молодшого брата покійного мужа мазовецького князя Конрада, сама прислала до Данила Романовича, просячи допомоги⁶⁴.

Бояри радили Данилові Романовичу схопити Ярослава Інгваревича підступом під час своєї поїздки до луцького храму св. Миколая, але той відмовився. У кінці 1227 р. волинські війська, очолені двірським Андрієм, боярами В’ячеславом Товстим, Гаврилом Душиловичем та Іваном Михалковичем виступили до Луцька. Ярослав Інгваревич з сім’єю потрапили у полон. Луцьк та Пересопницю Данило передав братові Василькові, за яким залишилося і Берестейське князівство.

У Чорторийську сиділи пінські князі і Данило Романович послав по допомогу до свого тестя, тепер торчеського князя. 26.03.1228 р. волинське військо здобуло Чорторийськ. Пінські князі, які перебували у місті, здалися. Об’єднання Волині нарешті було завершено.

⁶¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 754.

⁶² Там само. Стб. 756.

⁶³ ПСРЛ. Т. 7. С. 134.

⁶⁴ Паушто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 252.

Ярославові Інгваревичу, який визнав себе васалом, було надано Перемиль, а потім Меджибіж, тобто Болохівську землю, яку з часів Романа Мстиславича контролювали волинські князі.

Пінський князь Ростислав виступив організатором антиданилівської коаліції, підбуривши київського князя Володимира Рюриковича та чернігівців. З ними у поході на Волинь взяли участь половці хана Котяна. Але дружина Данила Романовича сама була внучкою Котяна і половців вдалося переконати повернути свої загоны у Галицьку землю, де правив герцог Андрій. Решта війська безрезультатно простояло під Кременцем, поки чернігівський князь Михайло Всеволодович не покинув його через новгородські проблеми (Ольговичі продовжували боротьбу з Суздальськими Мономаховичами). У Києві мусили змиритися з відновленням політичного об'єднання Волині. Першу частину свого завдання Данило Романович виконав. Тепер він контролював всю Волинську землю. Попереду було продовження боротьби за Галицьку спадщину.

Продовження боротьби за Галицьку спадщину. Потрібні були союзники. У 1229 р. Романовичі виступили на допомогу мазовецькому князеві Конраду і спадкоємцям Лешка Білого. Польсько-волинське військо обложило Каліш у Великопольщі. Конрад не наважувався на штурм, незважаючи на наполягання Данила Романовича. Містичі Каліша попросили вислати на переговори двох мужів. Воевода Пакослав запропонував Данилові переодягнутися боярином і взяти участь у переговорах. Із заборол кричали, що Конрад укаже честь Романовичам, коли дасть їм взяти місто. Тоді Пакослав відповів, що Конрад був би радим, але Данило не хоче. "...ось він і сам". Князь зняв шолом. Його впізнали і стали просити миру. Данило розсміявся і, взявши двох городян, поїхав до Конрада просити пощадити місто. Такою була ця епоха: крові, підступів, відваги і благородного лицарства.

Похід у Польщу у 1229 р. закінчився невдачею. Романовичі розраховували на допомогу литовців, але у литовські землі вторгнулися меченосці. Магістр фон Волквін на р. Іммері розгромив литовських князів. У бою полягло біля 2 тис. воїнів⁶⁵.

У 1230 р., перебуваючи в Угоровеску (Угровську), Данило Романович отримав несподівану звістку від галичан, що Судислав Бернатович з великим військом виступив у Пониззя. Пониззям називали землі колишнього Звенигород-Дністровського князівства у середній течії Дністра, Ушиці, Смотрича, Збруча і Серету⁶⁶. Герцог Андрій залишився в Галичі з невеликою залогою. Данило Романович негайно вислав проти Судислава тисяцького Дем'яна, а сам рушив на Галич. Але Судислав зумів прослизнути у Галич, уникнувши битви. Була рання весна і перші сутички розпочалися прямо на льоду. Угорці не думали здавати місто. Боярство в основному було на їх стороні. Коли рушив Дністер і крига почала ламатися, боярин Семенко підпалив міст. Але погода не дала йому згоріти і волинська дружина перейшла через міст. Містичі вже перекинулися на сторону Романовича. Галич здався.

Герцог Андрій та Судислав Бернатович отримали дозвіл виїхати в Угорщину. Там вони підбили Андрія II знову виступити проти галицько-волинського об'єднання. Військо королевича Бели затримали дощові повені у Карпатах. Далі

⁶⁵ *Herman Wartberge. Chronicon terri ar Prussiae // Scriptorum rerum Prussiae. T. 2. Leipzig, 1863. P. 32.*

⁶⁶ *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985. С. 107.*

тисяцький Дем'ян успішно обороняв Галич, а пошесть у війську змусила Белу відступити⁶⁷.

У 1231 р., опинившись наодинці з краківським князем Генріхом Бородатим, мазовецький князь Конрад змушений був шукати захисту у Романовичів. З того часу союз, а місцями і васальна залежність Мазовії від Волині, стали для мазовецького князя необхідністю.

Здобути Галич було значно легше ніж втримати Галицьку землю. Галицькі бояри Молибоговичі організували змову на користь белзького князя Олександра Всеволодовича. Змовники радилися як підпалити княжий терем і вбити Данила Романовича. Нічого не підозрюючи, князь Василько Романович при гарному гуморі накинувся на одного з них з оголеним мечем та вирвав щит у іншого. Налякані змовники вирішили, що князеві все відомо і кинулися втікати. Обидва князі ж довго не могли зрозуміти що трапилося. В той же день один із змовників Пилип запросив князів до себе на обід. Цей обід міг стати для князів останнім, але післанець тисяцького Дем'яна нагнав князів по дорозі до Вишні, де Пилип приготував пастку.

Знову розпочалася війна. Василько Романович здобув Белз. 28 бояр з родини Молибоговичів втратили свої володіння. Олександр Всеволодович втік у Перемишль. Князь Данило Романович шукав згоди з галицьким боярством. Він простив змовників. Стерпів навіть, коли на бенкеті один з дворян-тіунів залив йому лице вином. Зібравши свою дружину, князь закликав її до наступу на Перемишль. Соцький Микула підтримав свого сюзерена: "Пане! Якщо не придушиш пчід, меду не з'їси!". Олександр Всеволодович втік в Угорщину. Посланий за белзьким князем боярин Володислав Юрійович також втік в Угорщину.

У 1232 р. угорське військо обложило Ярослав. Посадник Давид Вишатич легко відбив перший приступ. Але теща Давида, близька до Судислава Бернатовича, схилила зятя до капітуляції. Даремно товариш Давида боярин Василько Гаврилович переконував посадника не здавати міста. Військо отримало право виходу. Але здача Ярослава послужила сигналом для інших бояр. До угорців перейшов боярин Клим'ята з Голих Гір. Потім інші. Галич впав.

Король Андрій II вирішив іти далі. Угорське військо обложило Володимир. Укріплення і вигляд столиці Волині зачарували старого короля, який бачив немало європейських міст. Володимир обороняв пестун Романовичів боярин Мирослав. На переговорах з королем він пообіцяв повернути Олександрові Всеволодовичу Белз та Червен. Правда, пізніше, оправдовуючися перед своїми вихованцями, він заявив, що про Червен мова не йшла.

Знову довелося починати знову все спочатку. Герцог Андрій тепер мав союзників белзького князя Олександра Всеволодовича та болохівських князів.

Болохівські князі. Проблема болохівських князів існує давно⁶⁸.

⁶⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 746–747.

⁶⁸ Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. 1874. Т. 2. Киев, 1876. С. 69–139; *Його ж*, Новейшие домысли о Болохове и Болоховцах // Киевские Университетские Известия Киев, 1884. Кн. 6. С. 155–186; *Його ж*, Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах // Там само. Киев, 1899. Кн. 1. С. 1–63; Петрушевич А. С. Кем были Болоховские князья? Львов, 1877; Молчановский Н. Очерк известия о Подольской земле до 1434 г.: преимущественно по летописным источникам. Киев, 1885. С. 102–143; Грушевский М. С. К вопросу о Болохове // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. 1893. Кн. 7, отд. 2. С. 3–11; *Його ж*. Історія України-Руси. Т. 3. Киев, 1993. С. 155–161,

Болохівських князів вважали туземними князями на зразок князя чорних клобуків Кондудвдя чи асимільованими половцями (версія Д. Зубрицького, підтримана І. Шараневичем, Н. Молчановським та ін.), але це повністю спростовано археологічними дослідженнями, які не залишають сумнівів, що Болохівська земля була густо заселена нащадками полян, древлян та уличів.

М. Котляр вважає їх боярами, які виступали проти об'єднавчої політики Данила Романовича. Густа сітка міст з розвиненими ремеслами в цьому регіоні ніби підсилює цю версію. А. Петрушевич вважав їх сільськими кенезями-суддями, аналогічними підкарпатським у селах на волоському праві. Однак обидві ці версії не зовсім узгоджуються з джерелами, адже мазовецький князь Болеслав прямо звернувся до Данила: "це не твої воїни, вони є окремими князями". "Братією" називали їх і інші князі. Що ж до літописців, то вони ніколи не плутали бояр з князями.

Болохівських князів вважали також Ольговичами, які вціліли тут після трагедії 1211 р. (М. Карамзін, М. Арцибашев, М. Квашнін-Самарін, Р. Зотов). Помилка останніх полягала у тому, що вони відносили князя Ізяслава Мстиславича, який у 1235 р. захопив Київ і вимагав у Данила Романовича повернути свою "братію" – болохівських князів, до Ольговичів, тоді як цей князь був Смоленським Мономаховичем. Враховуючи цей факт М. Баумгартен справедливо відносив болохівських князів до нащадків Інгвара Ярославича, які зберегли тільки цю частину його володінь. Один з них Борис Ярославич у 1234 р. згаданий як князь меджибізький⁶⁹. За М. Баумгартеном у Бориса було ще два брати, які тримали Болохів⁷⁰. Справді, Волинські Мономаховичі були "братією" для Смоленських Мономаховичів. Вважаючи, що їх права на Луцьк і Східну Волинь вагоміші від прав Данила Романовича, ці князі і їх нащадки могли бути в опозиції до Данила Романовича. Крім того безпосереднє сусідство з ординцями змушувало їх до співпраці з ними. Сам Меджибіж також лежав у Болохівській землі. Болохівські князі були братами або нащадками князя Бориса Ярославича. Нащадками болохівських князів могли бути подільський князь Дмитро, який брав участь у битві на Синіх Водах у 1362 р.; його син Федір, а також князі Звягольські та Деревинські (відомі у XV ст.)⁷¹. Болохівські князі Інгваровичі

535–536; Андріяшев О. Літописне Болохово і болохівські князі // Науковий збірник за рік 1929. Зап. істор. секції УАН, раніш Українського Наукового Т-ва в Києві. Т. 32. Київ, 1930. С. 20–31; Ратпопорт П. А. Города Болоховской земли // Кр. сообщ. Ин-та истории мат. культуры АН СССР. Вып. 57. Москва, 1955. С. 52–60; Литко С. А. Де був давній Болохов ? // Український Історичний Журнал. 1971. №4. С. 99–104; Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976. С. 164–175; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 25–26, 55–56; Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. Київ, 1991. С. 17–18; Його ж, Болохівські князі // "Київ". 1991. N 8. С. 158–159; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998.

⁶⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 774.

⁷⁰ Baumgarten N. Genealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle / Orientalia Christiana. №35. Roma, 1927. P. 60–62.

⁷¹ Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича 1062 р. Нарис з української дипломатики // Архіви України. 1962. №4. С. 4–18; Микаэлян В. К вопросу о грамоте князя Федора Дмитриевича // Археографический Ежегодник за 1964 г. Москва, 1965. С. 11–18; Archivum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela, pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i V. Gorczaaka. T. 1. Lwów, 1887. S. 118; Яковенко Н. М.

були послідовними противниками Данила Романовича, виступаючи завжди на стороні його ворогів.

Новий успіх Романовичів. На р. Вілії, лівій притоці Горині герцог Андрій зустрівся з Данилом Романовичем. Замість домовленості вони розсталися непримиреними ворогами. Під Шумськом Данило Романович атакував бойові порядки герцога, але його дружина не витримала і повернула назад. Втрати союзників також були настільки великими, що і Андрій повернувся до Галича⁷²

Обидві сторони шукали спільників. До противників Романовичів приєдналися турово-пінські князі. Але на допомогу волинським князям виступили київський князь Володимир Рюрикович та Ізяслав Мстиславич⁷³. За київськими військами йшли половці. Це налякало белзького князя Олександра, який перейшов на сторону Романовичів. Воевода галицького герцога Діаніш (Денеш) мусив відступати. Волинські і київські війська пішли на Галич. Бояри Доброслав Суд'їч та Гліб Зеремійович також перейшли до Данила. Дев'ять тижнів стояло військо союзників під стінами Галича. Король Бела IV був зв'язаний війною з австрійськими Бабенбергами і нічим не допоміг братові. Австрійський герцог Леопольд VI фон Бабенберг був одружений з сестрою Анни, Роман був його свояком, для його сина Фрідріха II Данило був двоюрідним братом. Крім політичних вигод в союзі не останню роль відігравали і родинні зв'язки⁷⁴.

Була пізня осінь, але Дністер не хотів замерзати і це затримувало штурм міста. Судислав Бернатович через своїх агентів запропонував Галич белзькому князеві. Той відступив від Данила, чим вирішив свою долю. У Галичі тим часом помер герцог Андрій і уторці здали місто. Судислав Бернатович зумів утекти, замішавшись серед уторців, яким дозволили покинути столицю.

У грудні 1233 р. здався Белз. Єдність Галицько-Волинської держави нарешті була відновлена. Олександр Всеволодович втік до Чернігова, але був схопленим біля Полонного⁷⁵. Напевно він закінчив свої дні у тюрмі. Його синові Всеволодові повернули Белзьке князівство скоріше всього близько 1241 р., коли Данило Романович шукав консолідації всіх князів.

Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 296, 333; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 503–506.

⁷² ПСРА. Т. 2. Стб. 767.

⁷³ Навколо особи цього князя історики сперечаються. М. Карамзін (*Карамзин Н. М.* История государства Российского. Т. 2–3. Москва, 1991. С. 624), М. Арцибашев (*Арцибашев Н. С.* Повествование о России. Т. 1. Кн. 2. Москва, 1838. С. 339) та С. Соловйов (*Соловьев С. М.* История. Кн. 2. Т. 3. Москва, 1990. С. 132) пропонували вважати його путивльським князем, але останнього звали Ізяславом Володимировичем і він загинув у битві на Калці. За В. Татишевим він був молодшим братом Мстислава Удатного (*Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. С. 464). Але з огляду на те, що цей князь пізніше був суперником Данила Романовича у боротьбі за Київ, що не міг би зробити молодший брат Мстислава Удатного (при наявності великого числа старших братів у смоленській гілці Мономаховичів), виглядає логічнішою здогадка В. Пашуто, що Ізяслав Мстиславич був сином великого князя київського Мстислава Романовича, який загинув у битві на Калці (*Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 138). Певно за традицією смоленської династії Володимир Рюрикович надав йому Вишгород, бо у Овручі перебував син київського князя Ростислав (ПСРА. Т. 1. Стб. 457; Т. 2. Стб. 772).

⁷⁴ *Войтович Л.* Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'янознавства. Вип. 56. 2006. С. 263–273.

⁷⁵ ПСРА. Т. 2. Стб. 771–772.

Терези Фортуни. Відновлення єдності спадщини Романа Мстиславича тривало недовго. У 1234 р. Данило Романович виступив на допомогу київському князеві Володимирові Рюриковичу проти чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Було обложено навіть Чернігів⁷⁶. За В. Татищевим чернігівський князь зумів домовитися з галицькими боярами, які змусили Данила Романовича зняти облогу. Київське і галицьке війська відступали окремими колонами і Михайло зумів нанести галичанам поразку⁷⁷. В цей час союзники довідалися, що Ізяслав Мстиславич підняв бунт і з половцями йде на столицю. Данило Романович виступив разом з київським князем назустріч противнику. Війська були змучені. Битва відбулася біля Звенигорода Київського. Противник мав чисельну перевагу. Під Данилом Романовичем було вбито коня, але завдяки внятковій мужності йому вдалося вивести з бою рештки війська. Київський князь Володимир Рюрикович і волинський воєвода Мирослав потрапили в полон⁷⁸. Їх викупили у половців тільки десь під кінець 1235 р.

Галицьке боярство продовжувало чинити опір централізаторській політиці Романовичів. І тепер бояри спішили скористатися з проблем, які виникли у Данила Романовича. Бояри Молибоговичі хитрістю виманили з Галича Василька Романовича, розпустивши чутки, що смоленські полки з половцями наступають на Волинь. У Галич було “запрошено” чернігівського князя Михайла Всеволодовича, одруженого з дочкою Романа від першого “законного” шлюбу.

У 1235 р. Михайло Всеволодович організував проти Романовичів коаліцію, куди крім Ізяслава Мстиславича, болохівських князів та половців ввійшов ще й мазовецький князь Конрад. Останній прогнав каштеляна Пакослава, який втік на Волинь, захопив Сандомир, у якому посадив свого сина Болеслава, а Гремиславу Інгварівну змусив виїхати у Вислицю. Після деякого вагання він все ж визнав за Болеславом Встидливим, сином Лешка Білого, права на краківський престол, але затримав за собою частину Сандомирського князівства⁷⁹.

Першими почали війну болохівські князі. Вони прагнули повернути собі Східну Волинь. Їх дружини були розбиті, а самі князі потрапили у полон. Ізяслав Мстиславич прислав посольство, вимагаючи відпустити “його братаю”, тобто болохівських князів.

Війна продовжувалася. Волинь була атакована з двох сторін. Польське військо було розгромлене біля Червеня і на р. Вепр. Однак Конрадові вдалося захопити Дорогичин, який він передав хрестоносцям (орден Добжанських братів, створений для боротьби з ятвягами і прусами). А половці знову перейшли на сторону волинського князя і розорили галицькі волості.

Угорський пасьянс. Далі і Данило Романович і Михайло Всеволодович шукали порозуміння з угорцями. Останні схилилися більше на бік Ольговича. І тоді Данило Романович рішився на більш радикальний крок. У 1235 р., по смерті угорського короля Андрія, у Фегерварі відбулася коронація Бели IV, під час якої колишній галицький король Калман ніс меч, а Данило Романович провадив за уздечку коня

⁷⁶ Там само. Стб. 772.

⁷⁷ Татищев В. Н. История Российская. Т. 3. С. 464.

⁷⁸ ПСРА. Т. 2. Стб. 773.

⁷⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. С. 210.

угорського короля⁸⁰. Цей епізод з біографії Данила Романовича досі залишається дискусійним. Від повного заперечення цього факту (М. Шашкевич, Д. Зубрицький, І. Шараневич), замовчування (В. Пашуто, М. Котляр), сумнівів щодо його значення (М. Грушевський, І. Крип'якевич) до беззаперечного визнання Данила Романовича угорським ленником (М. Карамзін, Б. Хоман, М. Волощук)⁸¹. О. Майоров, вважаючи, що князь Данило Романович формально визнав себе васалом нового угорського короля, справедливо вбачав причину у пошуках військової підтримки проти Михайла Всеволодовича та його сина, звертаючи увагу на те, що рівночасно Василько Романович просив допомоги у поляків⁸². Ще більш стримано поставився до цієї події О. Головко. Він, по суті, відкидає можливість прийняття васалітету, але справедливо звертає увагу на те, що стосунки з угорським королем не розвивалися в такому напрямку, як бажав руський князь перед поїздкою до Угорщини. Це змусило Данила згодом вдатися до багатогодової дипломатичної комбінації в Центральній Європі⁸³. М. Лабунька, дослідивши сам чин ведення коня під час урочистих церемоній (*Officium Stratoris*), та спираючись на висновки Р. Гольцмана, який вважав, що цей чин був виявом пошанування і визнання високого значення, але не ленної залежності, яку символізував чин стремена (*Officium Strepae*), коли супровідник тримав стремено вершника, до чого був зобов'язаний ленник (як приклад дослідник навів факт здійснення чину *Officium Stratoris* у 1210 р. королями Данії та Норвегії щодо короля Швеції, який не привів до васалітету цих володарів)⁸⁴, також дійшов до висновку, що Данило Романович не був ленником угорського короля⁸⁵.

Для Данила Романовича це був чи ненайважчий період його життя. Зібравши спадщину батька, він раптом знову втратив її важливішу половину і мусив починати все спочатку. За таких умов можна було навіть формально визнати себе васалом угорського короля, допомога якого чи, хоча б дружній нейтралітет, були конче потрібними. Особливо зважаючи на потужню проугорську партію серед галицького боярства. Тут версія О. Майорова виглядає переконливою.

Правий також і О. Головко. Данило Романович не отримав очікуваної підтримки від товариша дитинства короля Бели IV. І тоді він вдався по допомогу до іншого родича — австрійського герцога Фрідріха II фон Бабенберга. І це знову подіяло. У 1236 р. Бела IV змушений був зайняти нейтральну позицію, відмовившись від заручин свої дочки з Ростиславом Михайловичем⁸⁶.

⁸⁰ ПСРА. Т. 2. Стб. 776; *Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / Ed. E. Szentpetery. Vol. 1. Budapest, 1937. P. 467.

⁸¹ Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин: *Officium Stratoris*) // До джерел. Збірник наукових на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ-Львів, 2004. С. 560–561; Волощук М. М. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. // *Rossica Antiqua* 2006. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 331–341.

⁸² Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Санкт-Петербург, 2001. С. 585–589.

⁸³ Головко О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 303–304.

⁸⁴ Holzmann R. Zum Stator- und Marschaldienst, zugleich eine Erwiderung // *Historische Zeitschrift*. Bd. 145. 1931. S. 322–323.

⁸⁵ Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV. С. 554–561.

⁸⁶ Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 2001. С. 85.

В кінці 1235 р., отримавши польську допомогу, Романовичі кинулися відвоювати Галич. Це їм не вдалося. Але у 1236 р. у Чернігівську землю вторгнувся переяслав-заліський і новгородський князь Ярослав Всеволодович. Михайло Всеволодович мусив покинути Галич, у якому залишив сина Ростислава. І вже у 1237 р. боротьбі з Ростиславом Михайловичем після двох компромісних мирів, Данило Романович повернув собі Перемишльське князівство. Перемишльські бояри у своїй масі досить активно підтримували проугорську партію. Напевно “угорський па-сьянс” Данила Романовича був вдалим виходом з надзвичайно скрутною ситуації.

Дорогичинська кампанія. У березні 1238 р. Данило Романович розбив під Дорогичином орденських братів. Комтур Бруно потрапив у полон⁸⁷. Дорогичинське князівство було повернене до складу Волині.

Цій події колись надавалося надзвичайно велике значення в контексті розмов про експансію католицького Риму проти православної Русі. Події під Дорогичином порівнювалися з перемогою Олександра Невського на Чудському озері: вважалося, що князі Данило Галицький і Олександр Невський зупинили агресію Тевтонського Ордену. Відомий поет М. Бажан навіть присвятив цій події цілу поему. Знайшла вона значний відбиток і у історіографії⁸⁸. О. Головка першим звернув увагу, що Добжинський Орден не був філією Тевтонського Ордену, а був створений лицарями-мечоносцями, що прибули з Лівонії до мазовецького князя Конрада⁸⁹. Ці лицарі не хотіли приєднуватися до Тевтонського Ордену разом з іншими братами-мечоносцями, чим порушили орденську дисципліну. Вони прибули до Мазовії і визнали себе васалами мазовецького князя Конрада, обіцяючи не переходити під владу інших володарів⁹⁰. Конрад сподівався з їхньою допомогою завоювати частину пруських земель, що було спрямоване проти інтересів Тевтонського Ордену.

Політика Конрада стосовно волинських князів була схожою з політикою Романовичів стосовно Угорщини. Балансуючи між союзом та васалітетом, слабша сторона спішила використати будь-які проблеми сильнішої сторони, щоби укріпити свої позиції за рахунок сильнішої сторони. Надаючи добжинським лицарям волинський Дорогичин, Конрад переслідував і іншу мету, вигідну мазовецьким князям: взяти під контроль цей стратегічно важливий регіон.

⁸⁷ Preussisches Urkunderbuch. T. 1 / Ed. I. Philippi. Königsberg, 1882. №126.

⁸⁸ Ждан М. Романовичі і німецький хрестоносний Орден // Український історик. №34(39–40). С. 54–68; *Szczawelewa N. I. Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefe Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku. Toruń, 1990. S. 52–53; Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // Середньовічна Україна. Київ, 1996. С. 17–28; Масан О. М. Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. Вип. 1. Чернівці, 1996. С. 41–52; Вип. 2. Чернівці, 1996. С. 52–62; Головка О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2. Київ, 2002. С. 59–76; Його ж. Корона Данила Галицького. С. 308–313.*

⁸⁹ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 98–99; Його ж. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі. С. 59–76; Його ж. Корона Данила Галицького. С. 308–313.

⁹⁰ Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. T. 1 / Ed. E. Kochanowski. Varsoviae, 1919. N 366. P. 421.

Тому, напевно, більш правий О. Головка, полемізуючи з О. Масаном, який зводить дорогичинський конфлікт до малозначущого епізоду⁹¹. Немає підстав вважати Дорогичин слабоукріпленим містом, добжинці напевно його не штурмували. Мазовецькі князі мали там давні зв'язки і давно зазіхали на цей регіон. Напевно місцеве боярство домовилося з Конрадом у 1235 р. під час великої скрути Романовичів. Данило Романович, можливо, цілком свідомо оголошував похід проти ятвягів, щоби несподівано з'явитися під Дорогичином “в силі тяжкій”⁹². О. Масан правий, безперечно, в іншому: битви під Дорогичином чи штурму міста, напевно, не було. Невелике військо добжинських братів з їх комтуром (десяток братів з кількома десятками зброєносців і слуг) просто склали зброю. Більшість з них загинула не під Дорогичином, а у битві з монголами під Легницею 9.04.1241 р.⁹³

Завершення боротьби за Галич. У 1237 р. Михайлові Всеволодовичу вдалося оволодіти Києвом. Ростислав Михайлович відразу ж відібрав у Романовичів Перемишль. В умовах, коли стосунки Романовичів з Угорщиною значно погіршилися, Ольговичі відчували себе досить впевнено. Вже не могло йтися ні про який васалітет. Романовичі погрожували весною 1238 р. походом на Угорщину, з якою вів війну їх союзник та родич австрійський герцог Фрідріх II фон Бабенберг. Можливо тому, Ростислав Михайлович і виступив сам з дружиною на допомогу батькові у Смоленську землю.

Данило Романович тут показав себе блискучим дипломатом. Погроза вторгнення в Угорщину подіяла. Бела IV зайняв нейтральну позицію стосовно Ростислава в обмін на нейтралітет Романовичів в його конфлікті з австрійським герцогом⁹⁴. Тому, довідавшись про відхід чернігівської дружини з Галича, Данило Романович відразу ж підступив під стіни столиці. Єпископ Артемій і двірський Григорій вмовляли галичан не пускати волинського князя, але перемогли прихильники Романовичів. Ростислав Михайлович повернув назад, але побачивши на Німецькій брамі Галича стяг Данила Романовича, не зважився на продовження боротьби і втік в Угорщину⁹⁵. Довга боротьба за спадщину Романа Мстиславича тривала майже 32 роки (1205–1237) і завершилася перемогою Данила Романовича.

Монгольський розгром. Монголи мали прекрасно поставлену розвідку, яка була добре поінформована про події на Русі⁹⁶. Вони вторгнулися на Русь під час чергового загострення боротьби за Київ між Ольговичами та Мономаховичами. Протягом зимової кампанії 1237–1238 рр. вони оволоділи Рязанською та Володимиро-Суздальською землями і, вийшовши на кордони Чернігівської землі, після довгої та впертої облоги здобули Козельськ. Після цього ординці відійшли в степ. До осені 1239 р. вони не тривожили руських земель, приборкуючи повстання в Мордовії та Поволжі, а також завойовуючи Північний Кавказ. Лише восени 1239 р. Бату з огланами (царевичами) Каданом, Бурі і Бучеком завоювали Чернігівську землю.

⁹¹ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. С. 312–313.

⁹² Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденем. С. 23–24.

⁹³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. С. 313.

⁹⁴ Там само. С. 313–314.

⁹⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 781–782.

⁹⁶ Цю тезу докладно обґрунтував Я. Дашкевич в доповіді “Секретна історія монголів” як джерело до історії України XIII століття на науковій конференції “Україна – Монголія: 800 років у контексті історії” 18.04.2006 р. в Києві.

Тільки літом 1240 р., розбивши чорних клобуків, монголи рушили на Київ. Незважаючи на те, що ординці вже два з половиною роки планомірно завойовували землі Русі, міжкнязівська боротьба за старшинство продовжувала тривати. Авангард ординців, очолений огланом Менгу, підійшов до столиці. Менгу послав послів до Михайла Всеволодовича⁹⁷. Михайло готувався до приходу ординців. Після невдалих спроб знайти союзників в Угорщині та Польщі, Михайло з сином Ростиславом відмовилися від претензій на Галич. Данило також пішов на компроміс. Він надав Ростиславові Михайловичу Луцьк та визнав Михайла Всеволодовича великим князем Русі. Але Михайло так і не наважився боронити Київ, як перед тим не взяв участі в обороні рідної Чернігівської землі. Він наказав вбити ординських послів, а сам втік на захід до Польщі. Опустілу столицю відразу ж зайняв Ростислав Мстиславич із смоленської гілки Мономаховичів. Тоді Данило Романович, як старший серед Мономаховичів, здобув Київ, захопивши в полон князя Ростислава, і доручив оборону столиці тисяцькому Дмитру. Галицько-волинський князь став володарем Києва⁹⁸, тобто формально він був останнім великим князем Русі.

Сам Данило Романович виїхав в Угорщину до двору Бели IV, пропонуючи останньому союз проти ординців, скріплений шлюбом його сина Лева з дочкою Бели. Друзі дитинства не змогли знайти спільну мову. Угорський король відкинув можливість рівноправного союзу з тим, хто ще недавно вів за уздечку його коня. Поїздка Данила та Лева виявилася невдалою. Але Бела IV недооцінив загалом монгольську загрозу. Палатин Денеш (Діонісій Тамай) не зміг утримати карпатські перевали. Вже в березні 1241 р. монголи пройшли через Верецький перевал, а інша їх частина зайшла в Угорщину через словацькі землі.

Тисяцький Дмитро вперто обороняв Київ з 5 вересня до 6 грудня 1240 р., так і не дочекавшись підмоги. Зимою 1240–1241 рр. монгольська орда пройшла через Галицько-Волинську землю⁹⁹. Потужна метална артилерія та облогова техніка руйнували стіни міст та замків, які поодиночі намагалися оборонятися. Вистояли тільки Кременець, Данилів та Холм, які стояли на високих горбах, куди важко було підтягнути металну артилерію, та мали кам'яні укріплення.

Весною 1241 р. Бату виступив проти поляків, чехів та угорців. Оглани (царевичі) Орду та Байдар дійшли до Любліна, а основні сили Бату розгромили Бела IV у битві біля містечка Мохи на р. Шайо (11 квітня 1241). Оглани Кадан і Бурі воювали проти саксів. Бучек розбив волохів, пройшовши через Червоноволошський прохід і дійшовши до Брашева.

Літо 1241 р. монголи провели на Дунаї і Тисі. Кадан, пройшовши через Токай, Уйрок і Сафар, переслідував угорського короля до самого Адріатичного моря.

⁹⁷ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 97.

⁹⁸ *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992. С. 190.

⁹⁹ *Насонов А. Н.* Монголы и Русь. Москва-Ленинград, 1940; *Каргер М. К.* Киев и монгольское завоевание // Советская Археология. Т. 11. 1949. С. 55–102; *Толочко П. П.* Древний Киев. Киев, 1977. С. 191–204; *Черепнин Л. В.* Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. Москва, 1977; *Довженко В. О.* Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. Москва, 1978; *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований). Киев, 1982; *Ивакин Г. Ю.* Киев в XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований). Киев, 1982; *Феннел Д.* Кризис средневековой Руси. 1200–1304. Москва, 1989. С. 110–128.

*Ікона "Богородиця - Дороговказиця" (Холмська Богородиця). XI ст.
Музей Волинської ікони. Луцьк.*

Монголи були готові воювати далі. Смерть каана Угедая викликала відхід Гуюка та інших огланів, чії сили склали більше третини військ Бату. У 1242 р. Бату повернувся на береги Волги, де були одні з кращих на той час умов для ведення кочового господарства, і де перетиналися шляхи з усіх частин його нових завоювань, щоб заложити окремих улус — державу Золоту Орду з новою столицею Сараєм¹⁰⁰.

Важке повернення додому. На початку 1241 р. Данило Романович добрався до монастиря св. Богородиці у Синьовидську (тепер Верхнє Синьовиднє), де зустрів натовпи втікачів від монголів. Повернувшись назад в Угорщину, він залишив тут сина Лева, а сам через Бардіїв прибув до Сандомира, звідки перебрався до Мазовії. Мазовецький князь Болеслав Конрадович надав йому місто Вишгород.

Основні маси монголів вже перебували в Угорщині та Чехії, тому Данило Романович з братом Васильком виїхали до Дорогичина. До міста князів не впустили. М. Котляр вбачає причину у боярському бунті¹⁰¹. Волинське боярство не було таким міцним як галицьке, воно повністю залежало від князів, які могли забрати їхні бенефіції. Але волинські міста були доволі потужними торговельно-ремісничими центрами, бюргерська верхівка тут відігравала не меншу роль ніж у Галицькій землі. Кинуті своїми князями напризволяще (Романовичі не брали участі в опорі монголам під час їх наступу), містичі тепер могли не пустити князя з його невеличким загоном.

Картина руїни і слідів опору була жахливою. Біля Берестя неможливо було вийти на поле через сморід від розкладання непохованих трупів. У Володимирі не зосталося жодного живого. Церква св. Богородиці та інші церкви були наповнені трупами¹⁰². Лише Холм, який вистояв перед завойовниками, залишався незруйнованим.

Так само безславно вертали інші князі, які не боронили своїх земель перед завойовниками. Михайло Всеволодович з сином Ростиславом через пустий Володимир рушили на Пінськ. Далі Михайло прибув до зруйнованого Києва, а Ростислав поїхав до Чернігова. Овруцький князь Ростислав Володимирович, який також був втік до Польщі, прибув до Данила у Холм. Лев Данилович пробився з Угорщини і прибув до батька у Володаву, місто Холмського уділу.

Потрібно було починати відбудовувати повністю зруйновану землю. Крім того галицькі бояри спішили самі скористатися з хаосу та паніки. Доброслав Суд'їч захопив Бакоту з Пониззям та почав роздавати своїм васалам багаті соляні волості. Боярин Григорій Васильович захопив все перемишльське підгір'я. Обидва без дозволу розпоряжалися землями княжого домену. Спішили скористатися становищем болохівські князі, тепер ординські васали, та Ростислав Михайлович, який не затримався надовго у Чернігові.

Військові реформи. Потрібно було знову зібрати всі розорені землі і готуватися дати відсіч монголам. Данило Романович одним з перших князів зрозумів, що для цього необхідні негайні реформи по створенню сильної сучасної армії, здатної протистояти напасникам. Наступні роки аж до самої його смерті були присвячені реалізації цієї проблеми. По смерті батька реформу продовжив його син Лев.

¹⁰⁰ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. С. 97–98.

¹⁰¹ *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 199.

¹⁰² ПСРА. Т. 2. Стб. 788.

Джерела не дозволяють чітко розділити, що саме було запроваджено в часи короля Данила, а що при князі Леві.

Основою княжого війська була постійна кінна дружина, складена з професіоналів, які за свою службу отримували бенефіції та земельні лени. Служба для них була спадковою. Починали її з "детських" та "отроків", стаючи "гридями" та "бо-ярами". Ускладнення озброєння та захисного обладунку вимагало постійного тренінгу та вдосконалення. Служба була важкою, але вона давала можливість зробити адміністративну і політичну кар'єру. Рядові дружинники нерідко ставали великими боярами. Через всі стадії лицарської науки, починаючи від "детських", проходили і самі князі. Так було скрізь і на Заході.

Дружинники були важкоозброєними кінними лицарями. Їх озброєння коштувало добре стадо корів. Через це чисельність княжої дружини була невеликою: залежно від розмірів і потуги князівства від кількох десятків до кількох сотень воїнів. Більші дружини ділилися на "стяги" (хорогви). Бойовий знак "стяг" давав орієнтацію на полі бою бійцям одного підрозділу, що за однакового озброєння і доспихів не було легким. Так у битві на р. Руті у 1151 р. кияни мало не вбили свого князя Ізяслава Мстиславича, прийнявши його за Ольговича. Той же князь Ізяслав Мстиславович у 1154 р. в битві під Теребовлею виставив захоплені галицькі стяги і галицькі дружинники, які поверталися після переслідування волинських полків, потрапили в руки киян.

У XIII ст. війська князів (як князів земель, так і удільних князів) склалися з власних дружин та "списів" — малих дружин васалів. "Спис" (початково "копье", "копие", "коріе" — польськ.) вперше відзначений літописом під 1153 р., згадується ще в XVI ст. (під 1500 р. вже як "списсы")¹⁰³. Полк, який мав у своєму складі 900 "списів", налучував більше 7 тис. бійців¹⁰⁴. Враховуючи це, а також за аналогією з чисельністю "списів" у польських та німецьких землях, можна припускати, що ці підрозділи налічували від 3 до 20 бійців. "Списи" бояр-васалів теж зводилися у "стяги", напевно за територіальним принципом.

Незначна чисельність княжої дружини і військ васалів, утримання яких коштувала досить дорого, що мушувало князів роздавати землі власного домену, приводила до того, що під час усобиць князі зверталися до чорних клобуків (торків, берендеїв, коуїв, турпеїв і печенігів) або приводили половців. Монгольська навала зробила це неможливим.

Залишалася третя складова війська — земське ополчення. Земське ополчення складалося з вільного сільського населення (яке, судячи з окремих статей "Руської правди", виконувало роль легкої кавалерії) та містичів, які виставляли піхоту. Очолював цю частину війська тисяцький, якому підпорядковувалися соцькі та десяцькі. Поділи міського населення за професійними ознаками на сотні та ряди відбивають цю архаїку міського ополчення. Але в міру розвитку військової техніки і ускладнення озброєння, особливо захисних обладунків, роль такого ополчення почала зменшуватися. Міська піхота стала використовуватися переважно для оборони самих міст. І легка кавалерія смердів без надійного захисного озброєння нічого не вартувала. Це озброєння коштувало дорого, було не під силу смердам його купити, а саме

¹⁰³ Кирпичников А. Н. К оценкам военного дела средневековой Руси // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989. С. 145.

¹⁰⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 2. Т. 3. Москва, 1988. С. 23.

використання потребувало постійних навиків. Княжа скарбниця була неспроможна забезпечити ополчення озброєнням¹⁰⁵.

Постійна дружина князя Данила Романовича та “списи” його васалів не налічували більше 3 тис. бійців. Правда, у 1241 р. печатник Кирило привів до князя Данила Романовича три тисячі піхотинців і триста вершників, але це, мабуть, було земське ополчення з усього Середнього Подністров’я. У 1231 р. при князі Данилі було всього 18 отроків. Белзький князь, враховуючи розміри свого уділу, міг мати 300–400 воїнів (з васалами без ополчення). Перемишльський князь — 600–800 воїнів. Виучка і озброєння дружини було найкращим. “Списи” бояр у Галицькій землі княжому війську не уступали ні в чому. Загальна чисельність галицько-волинського війська з ополченням (при умові збору всіх князів разом з боярами) у часи Данила Романовича сягала до 30–тис. польової рати. Більше тоді не могла виставити жодна земля. Для боротьби з сусідніми польськими князями чи уторцями це було достатньо, але проти монголів, які могли зосередити в одному місці 60–120 тис. польового війська, цих сил було замало. До того ж не тільки окремі князі, але й бояри зі своїми “списами”, не слухали свого князя і не тільки не прибували до його війська, а нерідко приєднувалися до ворожих військ.

Починаючи військов реформу, Данило Романович головну увагу звернув на підготовку індивідуальних бійців. У XIII ст. швидкими темпами нарощувалося бронювання. З’явилися високі стоячі коміри, кольчужні панчохи (нагавиці), збільшилась довжина кольчуги. Вага її зросла з 5,5–6,5 до 10 кг. Одночасно почали вживатися “дощаті броні” — пластинчаті панцирі, в яких пластини при скріпленні находили одна на одну і цим самим подвоювали захист. При цьому, дякуючи випуклості пластин, вони пом’якшували силу удару. Розвиток цього виду панцирів привів до лусковидного панцира, котрий відрізнявся від пластинчатого однаковими розмірами лусок-пластин (6 x 4–6 см) і способом кріплення до шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1–2 шарнірами-заклепками. Окремі елементи пластинчастих панцирів з’явилися на Русі значно раніше ніж у сусідів. Так, наприклад, наручі-налокотники відомі на Заході тільки з XIV ст., а на Дівич-горі, на зруйнованому монголами у 1240 р. городищі знайдено наруч, який складався з двох трубчатих, з’єднаних шарнірами частин, які закривалися на руці за допомогою двох ремінців і двох пряжок.

Монголи носили панцирі, так звані “хатагу дегел” та “чаргах”, коли на м’які матеріали (шкіру, хутро, цупку тканину) кріпилися або одягалися сталеві пластини-нагрудники (“кюрче”), наплічники та інші елементи. Типи таких панцирів були ефективними і порівняно дешевшими за європейські.

В домонгольський період коні не мали спеціального захисту. Данило Романович першим ввів “личини” і шкіряні “кояри” для захисту коней, запозичивши їх від монголів. За Лева Даниловича захист коней став звичним. Шкіряні “кояри” повністю захищали круп коня, а “личини” — голову. Великий комплекс по переробці

¹⁰⁵ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. №571. Держава та армія. Львів, 2006. С. 89–93.

шкіри, знайдений у Львові, може бути одним із свідчень цієї гігантської роботи по переозброєнні війська, яка проводилася Левом Даниловичем¹⁰⁶.

Вражаючі успіхи монгольських лучників показали значення ручної стрілецької зброї. З'явилися самостріли-арбалети, які давали змогу досягнути більшої ефективності при менших тренуваннях. Самостріл був вдосконалим луком з тягивою і ложею посередині. Впираючись ногами в землю або в стремана, стрілець натягував руками тятиву, зчіплюючи її з зацепом (горіхом). Під час пострілу гачок (колінчатий ричаг) виходив із заглиблення горіха, останній повертаючись (ранні горіхи не мали стрижня осі обертання), відпускав тятиву і зчеплений з нею болт (кований багатогранний наконечник), який мав значно більшу пробивну силу ніж стріла. В Ізяславі на руїнах 1240 р. знайдено найстаріший в Європі поясний гачок для натягування самостріла-арбалета. Судячи із численних знахідок арбалетних стріл експедицією М. Ф. Рожка в Уричі, цей вид зброї при обороні галицьких фортець використовувався часто.

Щоб протистояти монголам, потрібно було працювати не тільки над озброєнням, але й над постійною бойовою підготовкою не лише дружини та боярських "списів", але й ополчення. Не маючи змоги виставити рівноцінне кінне озброєння, князь пішов на організацію лінійної піхоти, яка б не боялася кавалерійських атак та лучників. Для цього захисне озброєння піхотинців мусило включати достатньо сильне бронювання. Самі ополченці не могли б себе так забезпечити, тому їх озброєння відбувалося (зрештою подібно як і у монгольській армії) коштом князівської скарбниці. Але сама скарбниця в розореній державі не мала багато джерел поповнення, тому перевага віддавалася більш дешевим монгольським зразкам. Тому у 1253 р. під час походу у Чехію галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Така лінійна піхота мусила часто збиратися на тренування, причому затрати на проведення цих заходів також мусив брати на себе княжий скарб. А це, в свою чергу, змусило князя вживати надзвичайні заходи для повернення до відання княжого скарбу соляних копалень (сіль була важливим предметом експорту), вдаватися до широкої практики заохочення німецьких колоністів, караїмів та вірмен в опустілі та новозасновані міста, надання їм привілеїв та дозволів на відкриття своїх храмів. Це були заходи потрібні, ефективність яких довела галицько-волинська піхота, витримавши у 1257 р. атаки важкої ординської кінноти під стінами Володимира. Мужність та стійкість такого піхотинця-ополченця, що був "простий чоловік", зафіксована Галицько-Волинським літописом¹⁰⁷.

Насичуючи своє військо кінними та пішими стрільцями, князь став широко запроваджувати металюну артилерію. Станкові каменемети-самостріли (на чотирьох опорах з дерев'яною станиною) могли метати камінь "в підйом людини" (бл. 50 кг) і запальні суміші. Ці каменемети зображені на мініатюрі Голіцинського Лицьового зведення XVI ст., яка ілюструє облогу монголами Володимира на Клязмі. Візантійські та арабські каменемети мали прицілну дальність 80–120 м, китайські — 75–150 м. Для метання важчих каменів та запалювальної суміші використовувалися "пороки" — механічні парателли. Така машина була реконструйована і випробува-

¹⁰⁶ *Войтович Л.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". №502. Держава та армія. 2004. С. 13–18.

¹⁰⁷ *Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы Истории. 1975. №1. С. 106.

на А. Кірпи́чниковим та В. Абрамовим. Її вдосконалення привело до появи пороків пращового типу з противагами. Натяжні каменемети досягали 8 м висоти, важили до 5 т і метали каміння вагою більше ніж 60 кг. Обслуга такої машини налічувала 50–250 чол.¹⁰⁸. Важка каменеметна артилерія використовувалася для руйнування стін, збиття заборол і запалення внутрішніх будов. Під час облоги руських міст монголи ставили 12–32 пороки, не залишаючи надій захисникам¹⁰⁹. У Галицькій та Волинській землях добре знали про металеві машини і до монголів, про що свідчать багаторядні лінії оборони, але під впливом ординців металеві артилерія стала повноцінним родом війська. Данило Романович першим застосував мобільні металеві машини (монголи запозичили у тангутів невеликі катапульти, які встановлювалися у сідлах верблюдів і метали каміння завбільшки в кулак; ці катапульти могли повертатися навколо своєї осі¹¹⁰).

Монголи продемонстрували виняткову ефективність швидких маршів, використовуючи для цього 2–3 коні для вершника. Данило Романович зумів стати їх гідним суперником. Можливо також використовували по кілька коней на воїна, перевозючи на конях також і піхоту. У 1244 р. його військо з обозом та металевими машинами за день пододало 60 км від Холму до Любліна¹¹¹.

Війна за відновлення держави. Скориставшись з суперництва між боярами Доброславом Суд'їчем та Григорієм Васильовичем, князь Данило вже у 1241 р. опанував прикарпатські солоні райони, які живили князівську скарбницю, та взяв Бакоту. Але туди вже спішив Ростислав Михайлович зі своїми галицькими прихильниками. Болохівські князі готувалися до відвоювання Східної Волині.

Спробу Ростислава Михайловича відбив під Бакотою печатник Кирило з пішим ополченням. Він привів це ополчення на допомогу своєму князеві, який штурмував один за другим болохівські міста, які вціліли під час ординського нападу, піддавшись разом з своїми князями ординцям. Були здобуті і знищені Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божеский і Дядьків у низинах Південного Бугу. Для болохівських князів Інгваровичів Романовичі були ворогами, які витіснили їх з Луцька та Східної Волині. Крім того їх землі були на кордонах Великого степу, доступні ординцям. Важко звинувачувати їх у зраді загальноруських інтересів у такий час. Вони відстоювали власні інтереси. А Данило Романович також відстоював власні інтереси, відновлюючи Галицько-Волинську державу і готуючись до відновлення Русі. Зіткнення обох сил було неминучим. І тому осінню — на початку зими 1241 р. галицький князь нищив у Верхньому Побужжі міста, які вціліли від ординців.

Продовжував боротьбу за галицький престол і Ростислав Михайлович. На початку 1242 р. він з'єднався з галицьким боярином Володиславом Юрійовичем і рушив на Галич. По дорозі їм здалася Печера Домажирова. Якщо припустити, що Володислав був сином відомого боярина Юрія Домажирича, перемишльського тисяцького, а потім воеводи Володимира Васильковича, то зрозуміло, що в Печері Домажировій у нього мали бути прихильники. Незабаром Володислав Юрійович ввійшов у Галич, проголосив Ростислава галицьким князем і отримав уряд галиць-

¹⁰⁸ Шкляр С. А. Каменеметная артиллерия в начальный этап развития порохового оружия в Китае / Автореф. диссертации к. и. н. Ленинград, 1970. С. 8–12.

¹⁰⁹ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси. Ленинград, 1976. С. 76.

¹¹⁰ Терентьев-Катанский А. П. Книжное дело в государстве тангутов. Москва, 1981. С. 110–111.

¹¹¹ ПСРА. Т. 2. Стб. 784.

кого тисяцького. Але звістки про підхід Данила та Василька Романовичів, а також повернення монголів з Угорщини, змусили князя Ростислава Михайловича покинути столицю. З ним втекли владика Артемій та бояри, прихильники Ольговичів.

Данило Романович нарешті знову вступив в Галич, схопивши кількох бояр, прихильників Ростислава Михайловича. Але часу для переможних бенкетів не було. Треба було збирати далі зруйновану землю.

Данило Романович негайно вирушив до Бакоти та Каліуса, Василько Романович виїхав у Володимир на Волинь (треба було відновлювати волинську батьківщину), а двірський Андрій з рештою війська пішов до Перемишля, зайнятого васалом Ростислава Михайловича колишнім удільним рязанським князем Костянтиним Володимировичем, якого впустили в Перемишль владика та місцеві бояри. Костянтин не став обороняти Перемишль і двірський Андрій, один з найвідданіших соратників князя Данила, зайняв місто і розправився з противниками свого князя, в числі яких був знаменитий скальд Митуса.

Ростислав Михайлович знайшов притулок в Угорщині, де Бела IV також збирав до купи свою розорену ординцями країну. Угорський король тут же востаннє здійснив спробу зробити Галицьке князівство своїм васалом. У 1244 р. він видав свою дочку Анну за Ростислава Михайловича і надав останньому володіння на Закарпатті, де той зміг поповнити свою дружину¹¹². Тесть надав зятеві допомогу, пославши угорську рать, очолену досвідченим воеводою баном Фільнієм. Крім того він вплинув на іншого зятя — краківського князя Болеслава Встидливого, сина Лешка Білого та Гремислави Інгварівни, який був одружений з сестрою Анни — Кунегундою (Кінгою). Частина польських нобілів на чолі з сандомирським воеводою Флоріаном Войцеховичем Авданцем спочатку виступили проти, але невдовзі змінили свою позицію. Данило Романович, як завжди, міг розраховувати на брата Василька. Мазовецький князь Конрад, який був противником Болеслава Встидливого також виступив на його стороні. Підтримав Данила і литовський князь Міндовг.

Претендент, підтриманий угорцями та поляками, виступив літом 1245 р. Обложивши сильно укріплений Ярослав, він підступив до Перемишля, легко здобув його (напевно не без допомоги місцевих бояр) і, поповнившись перемишлянами, знову повернувся під Ярослав. Поставивши пороки і готуючись до штурму претендент затіяв лицарський турнір під стінами міста, під час якого був скинений з коня лицарем Воршем та вивихнув плече.

Данило Романович з'єднався з військами брата Василька та сина Лева і, не чекаючи підходу союзних мазовецьких та литовських військ, рушив на допомогу обложеному Ярославу.

Битва під Ярославом. Вирішальна битва відбулася під Ярославом 17 серпня 1245 р.¹¹³. Військо Данила Романовича було розділене на чотири полки. Передовий полк очолював двірський Андрій. Великий полк очолював сам Данило Романович, Полк Правої руки — його брат князь Василько Романович, а Полк Лівої руки — князь Лев Данилович (молодому князеві допомагав боярин Василько Гаврилович). До складу Передового полку входив половецький загін, до Великого полку — стяги белзького князя Всеволода Олександровича і бояр Василя Глібовича, Мстислава, Якова Марковича, Шелви та інших.

¹¹² ПСРА. Т. 2. Стб. 794; Wertner M. Az Árpádok czaládi története. Nagybeczkerek, 1892. 463–475l.

¹¹³ ПСРА. Т. 2. Стб. 804–805.

Битва розпочалася атакою полку претендента на галицький престол князя Ростислава Михайловича, який хотів ударити на Великий полк, плануючи прорвати центр галицько-волинського війська. Але назустріч йому виступив Передовий полк двірського Андрія, який пройшов через інтервали між полками Данила та Василька Романовичів. Ростислав навально атакував двірського Андрія і почав перемагати. Одночасно польський полк атакував правий фланг, зв'язавши сили Василька Романовича.

Бачачи, що двірський Андрій терпить поразку, Данило Романович послав йому на підтримку частину стягів з Великого полку. Але і вони не зуміли витримати і разом з рештками полку двірського Андрія почали відступати до Сяну. Тоді палатин Фільній, який командував угорцями і вів всю битву, вирішив, що наступив переломний момент і ввів в дію решту сил. В битву вступили основні сили Великого полку і вона розпалася на два зіткнення: угорців і Ростислава Михайловича з Данилом Романовичем та рештками полку двірського Андрія і поляків з волинянами Василька Романовича.

Долю битви вирішила атака свіжого полку Лева Даниловича, який схоже, вдарив у фланг угорців, обійшовши Фільнію. Князі хоробро билися в цій битві. З самим Фільнієм зіткнулися спочатку Данило, а потім його син Лев, який зламав списа при цьому зіткненні.

Палатин Фільній, багато угорців та поляків потрапили в полон. Ростислав Михайлович з рештками війська врятувалися втечею. Після поразки під Ярославом угорський король поступово охолов до ідеї силового вирішення проблеми Галицької спадщини. Надавши Ростиславу Славонію (2 червня 1247)¹¹⁴, він продемонстрував свою готовність до переговорів з Данилом Романовичем. Після того, як союз Угорщини з Галицько-Волинською державою був скріплений шлюбом Лева Даниловича та Констанції Белівни (1247/1251)¹¹⁵ і став стабільною реальністю, Ростислав отримав 28.06.1254 р. Мачву поблизу болгарських кордонів¹¹⁶.

Боротьба за Австрійську спадщину. Стосунки Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією, попри їх важливість для розуміння політичних подій XIII ст., залишилися на маргінесі історичних досліджень. В класичних працях Д. Зубрицького, М. Дашкевича, І. Шараневича, М. Грушевського та І. Крип'якевича про ці стосунки згадано побіжно, переважно у зв'язку з боротьбою за спадщину Бабенбергів. В основному розгляд цього сюжету приділив увагу М. Котляр¹¹⁷. О. Головка зазначив, що, починаючи з 1238 р. Австрія стала важливим фактором центральноєвропейської політики Романовичів¹¹⁸, але також проминув увагою ці зв'язки за виключенням боротьби за спадщину Бабенбергів. З досліджень останніх років,

¹¹⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 4. V. 1. Buda, 1832. P. 447, 454.

¹¹⁵ Wertner M. Az Árpádok czaládi története. Nagybecskerek, 1892. 485–488; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 7. Buda, 1832. P. 216.

¹¹⁶ Палацкий Ф. О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты и роде его // Чтения в Московском Об-ве Истории и Древностей Российских. 1846. №3. С. 11–16; Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович, князь Мачвы // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1851. №8. С. 27–49.

¹¹⁷ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002. С. 112–118.

¹¹⁸ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 313.

присвячених цій проблематиці, можна виділити тільки працю польського історика Д. Домбровського¹¹⁹.

Дослідники звертали увагу, що виступи австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга проти Угорщини співпадали з адекватними діями Романовичів¹²⁰. За цими діями вирисовується картина політичного союзу, які, як відомо, скріплювалися династичними зв'язками. Шлюбів між Бабенбергами та Романовичами в першій половині XIII ст. не зафіксовано. Але австрійський герцог Леопольд VI († 28.07.1230) був одружений з Феодорою, племінницею (а, можливо, і дочкою) візантійського василевса Ісаака Ангела, яка прожила до 23.06.1246 р. і мала вплив на свого сина герцога Фрідріха II Сварливого¹²¹. Напевно дві жінки, дві двоюрідні або рідні сестри Єфросинія і Феодора, були тими рушіями, які спрямовували галицьку та австрійську політику до зближення.

Австрійський герцог Фрідріх II Сварливий загинув у битві з угорським військом на р. Лейте 15.06.1246 р. від руки "короля Русі", який брав участь у цій битві¹²². З огляду на те, що угорський королевич Калман, який носив титул короля галицького помер невдовзі після 11.04.1241 р., цим "королем Русі" міг бути тільки претендент на галицький престол ворог Романовичів князь Ростислав Михайлович¹²³ (тоді він ще не втратив надій).

Участь Романовичів у боротьбі за Австрійську спадщину, таким чином, не була випадковістю, а продовженням попередньої політики зближення Галицько-Волинського князівства з Австрією. Крім того, готуючись до боротьби з монголами, Данило Романович шукав опори у Західній Європі¹²⁴. Щоби мати легітимні підстави для цієї боротьби Данило Романович одружив сина Романа 27 червня 1252 р. з Гертрудою Бабенберг (* 1226 + 24.04.1288), племінницею загиблого герцога Фрідріха II, останнього з династії Бабенбергів, вдовою за чеським королем Владиславом II та баденським герцогом Германом. Під час війни за Австрійську спадщину, рятуючи Романа від полону, Гертруда добровільно погодилася на розрив шлюбу¹²⁵.

¹¹⁹ *Dąbrowski D.* Stosunki polityczne Lwa Danilowicza z sąsiedziami zachodnimi w latach 1264–1299/1301 // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 42–69.

¹²⁰ *Ледерер Э.* Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи // *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae.* Т. 2. N. 1–2. Budapest, 1953. С. 1–45; *Ії ж.* Венгерско-русские отношения и татарское нашествие // *Международные связи России до XVII в.* Москва, 1961. С. 181–202; *Шушарин В. П.* Складывание и формирование феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.) // *История Венгрии.* Т. 1. Москва, 1971. С. 147–148.

¹²¹ *Майлат И. И.* История Австрии. Москва, 1858; *Митрофанов П. П.* История Австрии. Санкт-Петербург, 1910; *Hantsch H.* Die Geschichte Osterreich. Bd. 1. Graz-Wien, 1951; *Gorlick E. J., Romanik F.* Geschichte Osterreich. Innsbruck, 1970; *Полтавський М. А.* История Австрии. Москва, 1991.

¹²² *Annales Msllicensium continuation Sancrucensis tertia / Ed. W. Wattenbach // MGH SS.* Т. 9. Hannoverae, 1851. P. 559; *Annales sancti Rudberti Salisburgenses a. 1–1286 / Ed. W. Wattenbach // MGH SS.* Т. 9. P. 789; *Annales Waldemarianis / Ed. G. Waitz // MGH SS.* Т. 29. Hannoverae, 1892. P. 179.

¹²³ *Воитович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 418–419.

¹²⁴ *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 129.

¹²⁵ *Fischer M.* Merkwürdigere Schicksaie des Stiftes und der Stadt klosterneuburg aus Urkunden gezogen II (Urkundenbuch). Wien, 1815. №60; *Fontes Rerum Bohemicarum.* Т. 2. Praha, 1874. P. 289; Т. 3. Praha, 1875. P. 312; *MGH.* Т. 9. P. 599.

Чеські Пшемисліди ще раніше скріпили свій союз з Бабенбергами шлюбом Гертруди з старшим сином короля Вацлава (1228–1253) — Владиславом. Останній і став герцогом Австрії після загибелі Фрідріха II (1246–1247). Його рання смерть (3.01.1247) знову залишила це питання відкритим. Та лише після смерті наступного мужа Гертруди баденського герцога Германа (який був креатурою папи на віденський престол) галицький князь задекларував претензії свого сина на австрійський трон, одруживши його з Гертрудою. Але Австрія була ласим шматочком для чеських Пшемислідів. Брат покійного Владислава брненський маркграф Пшемисл-Оттокар II поспішив 8 квітня 1252 р. одружитися з дочкою Леопольда VI — Маргаритою, значно старшою за нього вдовою за німецьким королем Генріхом. Це забезпечило йому легітимні підстави в боротьбі за австрійський трон і врешті перемогу в цій боротьбі.

Війна за Австрійську спадщину була програна через те, що, знову ставши союзниками, Данило Романович та Бела IV не допомагали один одному, а заваджали. Угорський король також сподівався приєднати Австрію. Не допомогла і участь краківського князя Болеслава Встидливого, який виступав в союзі з галицькими та угорськими військами. Переміг чеський претендент, якого підтримали австрійські барони.

У 1260 р., коли австрійська спадщина вже була закріплена за Пшемислом-Оттокаром II, він розвівся з Маргаритою і одружився з дочкою колишнього галицького претендента (на той час бана Мачки) Ростислава Михайловича — Кунегундою¹²⁶. А це означало, що погіршення галицько-чеських стосунків зростало. Певною мірою участь у боротьбі за Австрійську спадщину була стратегічним прорахунком¹²⁷. Лише згодом, Лев Данилович зумів планомірно, починаючи з середини 1260-х років перетворити це протистояння в тісний галицько-чеський союз, який тривав протягом всього правління короля Вацлава II (1278–1305) і був обірваний тільки дещо невдалою політикою галицького короля Юрія Львовича¹²⁸. З істориків це відзначив лише Д. Домбровський¹²⁹.

Королівство Русі: реальність і міфи. З різних причин прийняття королівської корони Данилом Романовичем досі не зустрічає адекватного відбиття в оцінках іс-

¹²⁶ *Dobrovsky J.* Kritische Versuche, die ältere böhmische Geschichte von späteren Erleichtungen zu reinigen. Praha, 1803; *Томек В. В.* История Чешского королевства. Кн. 1–8. Санкт-Петербург, 1868; *Lippert J.* Die tschechische Ursache und ihre Entstehung. Praha, 1890; *Гильфердинг А.* Очерк истории Чехии // Гильфердинг А. Сочинения. Т. 1. Москва, 1893; *Schreuer H.* Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der böhmischen Sagenzeit. Leipzig, 1902; *Pekař J.* Nejstarši kronika česká. Praha, 1903; *Tille V.* Přemyslovny střevice a železný stůl // Československá Časopis Historický. Т. 10. 1904. S. 20–38; *Id.*. K pověsti o Přemyslovny // *Ib.*, Т. 10. 1904. S. 322–341; *Id.*. K nejstarším českým pověstem // *Ib.*, Т. 11. 1905. S. 425–446; *Novotný V.* České dějiny. D. 1. Sv. 1. Praha, 1912. S. 227–234; *Urbánek R.* K české pověsti královské // Časopis Společnosti Přatel Starožitnosti. Т. 24. Praha, 1916. S. 8–19; *Wostry W.* Die Ursprünge der Přemisliden // Zeitschrift für Geschichte d. Sudetenländer. Т. 7. 1944. S. 156–253; *Wegener W.* Die Przemysliden. Göttingen, 1957; *Fiala Z.* Vztah českého státu k německé říši od počátku 13. stol. // Sbornik historycký. 1959. №6. S. 23–95.

¹²⁷ *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 280.

¹²⁸ *Войтович Л.* Юрій Львович і його політика // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 70–78.

¹²⁹ *Dąbrowski D.* Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiedzami zachodnimi w latach 1264–1299/1301. С. 42–69.

ториків, в тому числі і українських. Можна зустріти найрізноманітніші підходи до цієї події: від надмірної апологетики до ігнорування, написання королівського титулу у лапках або ствердження, що він не мав жодного значення і сам Данило Романович ним не користувався. Подібні висновки суперечать джерелам, автентичність яких не викликає сумнівів, тому немає потреби їх спростовувати. Але залишаються інші проблеми, які вимагають продовження дискусії, розпочатої українськими істориками на еміграції¹³⁰: чому саме у 1253 р. галицько-волинський князь Данило Романович коронувався як “король Русі”, що тоді розумілося під назвою “королівства Русі” і чому Лев Данилович не був коронований королем, а його син Юрій Львович прийняв цю корону?

„Світлішим королем Русі” — титулував Данила Романовича папа Іннокентій IV¹³¹, “світлому мужеві Данилові I, королеві русинів” писав у 1254 р. віце-магістр Тевтонського Ордену Бургард фон Хорнхаузен¹³². Чи означав цей титул просто перетворення Галицької землі з князівства у королівство? Подібний висновок можна було б зробити на підставі титулу короля Юрія Львовича: “король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiriae)”, тобто “король галицький і князь володимирський (волинський)”, тим більше, що подібний титул прийняли угорські королі, від яких його успадкували австрійські цісари і на підставі цього у 1772 р. при першому розподілі Речі Посполитої отримали це королівство. Таке розуміння королівства Русі вважали допустимим Я. Ісаєвич,¹³³ а також автор цих рядків. Сумніви у мене з’явилися тільки після вивчення джерел з ординської історії.

Титул короля Галицької землі (rex Galicie), судячи з грамоти від 2.05.1189 р., носив угорський король Бела III¹³⁴. Незважаючи на думку М. Грушевського про непевність цього факту, поза як цей документ не королівський, а єпископський, а інші документи відсутні¹³⁵, судячи з подальшої угорської політики стосовно Галицької землі, цей титул таки був прийнятий. Далі Угорщина при кожній нагоді намагалася об’єднати Галицьку землю з Угорщиною на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це вдалося з Хорватією¹³⁶. Королями Галиції титулувалися Андрій II (1205–1235) та його син Калман (1215–1222), причому останній

¹³⁰ *Войнар М. М.* Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. Vol. 2 (8). Fasc. 1–2. Romae, 1954. С. 105–118; *Камінський І.* Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу // Там само. С. 119–125; *Ждан М.* До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди // *Український історик*. 1967. Ч. 1–2; 1968. Ч. 1–4.

¹³¹ *Тургенев А. И.* Акты исторические, относящиеся к России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1841. №62–65, 74, 76–77; *Большакова С. А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // *Древнейшие государства на территории СРСР*. 1975 г. Москва, 1976. С. 122–129.

¹³² Цит. за: *Дашкевич Я.* Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів, 2003. С. 19.

¹³³ *Исаевич Я. Д.* “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // *Древнейшие государства на территории СРСР*. Материалы и исследования. 1985 г. Москва, 1986. С. 62–63; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (Замість передмови) // *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 7.

¹³⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. Т. 2. Buda, 1829. P. 247.

¹³⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. Київ, 1992. С. 449.

¹³⁶ *Шушарин В. П.* Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.) // *История Венгрии*. Т. 1. Москва, 1971. С. 143.

був коронований у Галичі, що було визнано папою, і фактично володів галицьким престолом у 1215–1219, 1220–1221 рр.¹³⁷. Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б “rex Galiciae” чи “rex Galiciae et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. Андрій II¹³⁸. Людовик Анжуйський, претендуючи на Галицьку спадщину по вигасненні Романовичів як спадкоємець Арпадовичів, спочатку прийняв перший титул, замінивши його у ході війни з Любартом-Дмитром Гедиміновичем титулом “короля Галиції і Лодомерії” (1370–1382). Угорські королі зберегли цей титул і від них він перейшов до австрійських цісарів. Угорщина не визнала анексії Галицької землі Польщею у 1387 р. (тоді як Казимир III визнав права Анжуйської династії на Галицьку спадщину за угодою 1350 р.) і у польсько-угорських угодах 1412, 1415 та 1423 рр. вирішення цього відкладувалося на пізніше¹³⁹. Отже, схоже, що в силу різних причин угорські королі не успадкували титулу Данила Романовича та Юрія Львовича. Цей титул королів Русі прийняв Казимир III, який також здійснив невдалу спробу через унію об’єднати королівство Русі з Польщею, але протидія польської знаті змусила його вдатися до спроби анексії, завершеної його наступниками.¹⁴⁰ А можливо польська еліта, протидіючи унії, не тільки спиралася на власні амбіції, а мала певну рацію, побоюючись декларування існування королівства Русі?

Пізніша історіографія ввела в науковий обіг назви “Київська Русь”, “Древня Русь” чи “Давня Русь”. Сучасники називали державу, центром і столицею якої був Київ, — Русь¹⁴¹ або Руська земля.¹⁴² При цьому останній термін вживався як у широкому значенні для всієї держави, так і у вузькому значенні — для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі¹⁴³. Іноземні джерела подають назви Rus, Rus(s)ia, Rucia, Ruscia, Ruzzi, Ruzzia ar-Rus, Rutzeland, Ryscaland, Ryssland, Rusco, Ros і т. д.

З похідних назв джерелам відомі тільки три: Мала Русь — вперше у 1334 р. в титулі галицько-волинського князя Болеслава-Юрія: “Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” („з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”)¹⁴⁴, Велика

¹³⁷ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 114–118; Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabularis vaticanis / Ed. Theiner A. T. 1. Romae, 1860. №65; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. C. Wenzel. T. 4. Pest, 1864. №227; Wertner M. Az Árpádok család története. Nagybecskerek, 1892.

¹³⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 3. V. 1. Buda, 1829. P. 31–32.

¹³⁹ Ісаєвич Я. Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С. 78–79.

¹⁴⁰ Ісаєвич Я. Д. “Королівство Галиції і Володимирії”. С. 63; Sieradzki J. “Regnum Russiae”. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i nowa konstrukcja // Kwartalnik Historyczny. 1958. N 2. S. 498.

¹⁴¹ ПСРЛ. Т. 1. Москва, 1962. Стб. 7, 11, 28–29, 31, 338, 341–345; Т. 2. Москва, 1962. Стб. 6, 8, 20, 22–23, 36, 45; Т. 4. Ч. 1. Вып. 1. Петроград, 1915. С. 4; Т. 9. Москва, 1965. С. 3–4, 17.

¹⁴² ПСРЛ. Т. 1. Стб. 1, 17, 19–20; Т. 2. Стб. 2, 12; Т. 4. С. 11.

¹⁴³ Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. — Москва, 1951.

¹⁴⁴ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси / Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсировским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. Санкт-Петербург, 1907. С. 153–154.

Русь — вперше у 1542 р.¹⁴⁵ та Біла Русь (тобто “Західна Русь” за аналогією з Білою Хорватією та Білою Сербією) — під 1305 р., але у такому пізньому джерелі як Густинський літопис¹⁴⁶. Термін “Червона Русь” (тобто “Південна Русь”) вперше згадується в рукописному варіанті Хроніки Ульріха фон Ріхенталя (бл. 1366 – бл. 1437), присвяченої історії Констанцького собору (складена бл. 1420 р.)¹⁴⁷.

Термін “Велика Русь” був вигаданий московськими книжниками як підстава для претензій до територій, які колись входили до складу Русі (Київської Русі), що відбивало реалії московської політики у XVI ст. і незабаром стало основою офіційного титулу великих князів московських. У XIII ст. королівство Русі могло означати тільки всю державу, яку історики пізніше назвали Київська Русь.

Золота Орда як держава сформувалася у 1243 р., після того як Бату змушений був перервати похід у Європу, бо його покинули зі своїми ордами Гуюк та інші царевичі, які по смерті каана Угедея відійшли на схід, щоб взяти участь у боротьбі за престол великого каана¹⁴⁸. Як і всі монгольські великі і малі улуси, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг з центром на правобережжі Сир-Дар’ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату — Орду, лівий фланг, — наступний брат Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того Бату розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно), відповідно монгольській практиці за військовим принципом у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник).

Великі улуси-князівства, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди — переважно близька родина Бату. Брат Бату — Шейбан отримав тоді межиріччя Іртиша і Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги¹⁴⁹. Частина дослідників вважає, що Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту і Дністра отримав один молодших братів Бату оглан (царевич) Бувал. Вони виходять з того, що пізніше цей улус знаходився у володіннях його внука знаменитого Ногая. Лівобережжя отримав зять Бату — Мауці (Могуцій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженого з сестрою Бату. Ще один улус охоплював Крим¹⁵⁰. М. Сафаргалієв вважав, що Бувал це спотворена передача імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Бату улус у складі всього Причорномор’я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца (Куремса), який воював

¹⁴⁵ ПСРА. Т. 20. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1914. С. 460.

¹⁴⁶ ПСРА. Т. 2. Санкт-Петербург, 1843. С. 227, 236.

¹⁴⁷ Schramm G. Die Herkunft des Namens Rus’. Wiesbaden–Berlin, 1982. S. 51–52.

¹⁴⁸ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 27.

¹⁴⁹ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. Москва, 1957. С. 111, 184–186.

¹⁵⁰ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечение из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884. С. 55–63.

з галицько-волинськими князями, був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая¹⁵¹. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам.

Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів¹⁵². П. Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая¹⁵³. Мауці — син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Заперечення Я. Пилипчука, який звернув увагу на суперництво Чагатая та Джучі, а також Бурі з Бату¹⁵⁴, не відкидають такої можливості. Той же оглан Бурі був одним з кращих полководців у війську Бату. Виконавши своє зобов'язання, тобто надавши потужний улус Чагатаїду, Джучиди були вправі очікувати подібної поведінки Хулагуїдів. Тому більш підставовою виглядає версія, стосовно тотожності Мауці з сином Чагатая. Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, він міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або, навіть, Дунаю.

Зимово 1240–1241 рр. основні монгольські сили пройшли через Волинь. Картина руїни і слідів опору, яку побачили галицько-волинські князі, повернувшись до краю (вони не ризикнули вступити в битву з монголами і кожне місто оборонялося самотужки), була жахливою. Романовичі відразу ж вдалися до відновлення свого сюзеренітету над галицько-волинськими землями¹⁵⁵. Монголи не могли залишити без уваги такий розвиток подій, тому зимою 1242–1243 рр., повертаючись з Угорщини, ординці зачепили Галицьке Пони́ззя. Напевно, що це було відповіддю на каральні походи галицького війська проти болохівських князів, які визнали ординську зверхність¹⁵⁶.

Зимово 1243–1244 рр. ординці вислали на Волинь, яка вже повністю перебувала під контролем Романовичів, значніші сили, які очолювали “два богатирь ... Маньмана и Балаа”, завдання яких було “возискати” Данила Романовича¹⁵⁷. “Богатирі” — передача монгольського “багатур”, епітета, якого удостоювалися найбільш відважні полководці. Імена полководців в літописній передачі, безперечно, спотворені. Найближчими до них за співзвучністю імен є сини Шейбана (Шибана), молодшого брата Бату, який у його походах командував туменом. Туменами та тисячами у війську Бату командували переважно оглани (царевичі) Джучиди. Балакан (Балга) та Меркан служили під командуванням батька. Балакан у 1257 р. був посланий на

¹⁵¹ Сафаргалієв М. Распад Золотой Орды. Саратов, 1960. С. 35, 58.

¹⁵² *Giovanni di Pian di Carpine*. Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatioa cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungaroti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M. C. Lungaroti, E. Menesto. Spoleto, 1989. Lib. V, 21.

¹⁵³ Християнський мир и “Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт-Петербург, 2002. С. 257.

¹⁵⁴ Пилипчук Я. Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор'я середини XIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 5. Львів, 2006. С. 19–20.

¹⁵⁵ Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 76–78.

¹⁵⁶ Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда // Український історичний журнал. 2004. №6. С. 6.

¹⁵⁷ ПСРА. Т. 2. Стб. 784.

допомогу Хулагу завойовувати Іран і впав жертвою суперництва між Кулагу і Берке. Хулагу, який не хотів віддавати Джучидам Азербайджан, звинуватив Балакана в чарах проти нього і стратив у 1261 р. З цього почалася непримиренне протистояння Джучидів з Хулагуїдами¹⁵⁸. Зимою 1243–1244 рр. брати очолювали значні сили, бо монгольське військо йшло на Данилову столицю Холм, яка вистояла під час походу самого Бату. Монголи дійшли до Володави, тобто майже до самого Холму. І тут, схоже, правий В. Нагірний¹⁵⁹, який не погодився з висновком О. Головка, який вважав, що Данило Романович ухилився від зустрічі з монголами¹⁶⁰.

За таких умов, маючи крім всього продовження конфлікту з Ольговичами, які і далі претендували на Галицьке князівство, Романовичі мусили шукати контактів з ханом Бату. Іншого виходу просто не було. Можна погодитися з добре обгрунтованим висновком М. Волощука, що диплом угорського короля Бели IV королівському сервієнтові Міклошу, синові Обуха із Суді, від 22.04.1244 р., є автентичним документом¹⁶¹. З тексту цього документу випливає, що до квітня 1244 р. Данило Романович мав зустріч з “*tatarorum princeps*”¹⁶². Навряд чи Данило Романович встиг би з’їздити в Орду на Волгу, як вважали деякі дослідники¹⁶³. На це не було часу, а між тим монголи далі Володави не пішли, а “воротишася”¹⁶⁴. Подібну команду необхідно було віддавати відразу. І міг це зробити крім Бату тільки Мауці як володар улусу, до якого були віднесені і волинські землі. В. Нагірний вважає, що “*tatarorum princeps*” — це оглани, які очолювали експедицію проти Холму¹⁶⁵. Логіка в такій гіпотезі є, адже результатом переговорів був відхід ординського війська. Але обидва оглани були щонайбільше в ранзі тисячників, цього надто мало для “*tatarorum princeps*”. Скоріше обидва багатурси очолювали авангард війська Мауці, який рухався слідом за ними. В ставці Мауці князь Данило Романович, напевно, склав васальну присягу улусбеку Мауці, якого можна назвати “*tatarorum princeps*”. Зрозуміло, що проблема і далі залишається дискусійною, але таке вирішення проблеми видається найбільш прийнятним.

Співставивши літописні повідомлення з інформацією папського посла П'єрано де Карпіні, з врахуванням часу на подорож до Сараю та повернення назад, польський історик М. Бартніцький прийшов до слушного висновку, щодо прибуття посла Мауці до Данила не пізніше як у першій половині липня 1245 р.¹⁶⁶, тобто до битви під Ярославом (яка відбулася 17 серпня 1245 р.). Слідом за В. Нагірним¹⁶⁷, я погоджуюся з цим висновком. О. Толочко датував поїздку Данила Романовича в

¹⁵⁸ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 171–172.

¹⁵⁹ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 11.

¹⁶⁰ Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда. С. 6.

¹⁶¹ Волощук М. Проблема кількості візитів. С. 32.

¹⁶² Там само. С. 35.

¹⁶³ Stacis M. Корона Данила і татари // *Analecta Ordinis s. Basilii Magni. Ser. 2. Sec. 2. 1954. Vol. 2 (7). Fasc. 1–2.* С. 142; Avenarius A. Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung // *Byzantinoslavica. T. 41. 1980. S. 37–38.*

¹⁶⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 794.

¹⁶⁵ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 11.

¹⁶⁶ Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264.* Lublin, 2005. S. 108–109.

¹⁶⁷ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 10.

Орду 1250 р.¹⁶⁸, більшість дослідників, слідом за М. Грушевським, — 1246 р.¹⁶⁹. Данило Романович виїхав в Орду 26 жовтня 1245 р., в кінці осені 1245 р. князь перебував на шляху до Сараю¹⁷⁰.

Посилаючи свого посла до Данила з вимогою “Да и Галич”, Мауці, звичайно, не потребував погодження з Бату¹⁷¹. Улусбек мав право робити це без погодження з ханом. Раніше я був впевнений, що улусбека насторожила політика Данила, спрямована на повне відродження свого панування над всіма землями, які йому належали до Батиевого походу 1240 р., включаючи Київ¹⁷². Можливо, що монголи справді були готові розділити Галицьку і Волинську землі, що більше відповідало їх політиці загалом¹⁷³. Здогадка В. Нагірного, що монголи лише у 1245 р. намагалися встановити контроль над Галицькою землею¹⁷⁴, не виглядає переконливою. Склавши васальну присягу перед Мауці взимку 1243–1244 рр., Данило Романович мусив присягати за всі свої володіння. Вже взимку 1242–1243 рр. монголи продемонстрували, що Галицька земля також підконтрольна їм.

Тому поїздку в ставку Батия, якій передували переговори про дозвіл на таку поїздку, була покликана або справді реальною загрозою втрати Галицької землі або все-таки спробою повернути собі Київ. Останнє після блискучої перемоги у 1245 р. під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина (що було порушенням прав Бату як верховного сюзерена), виглядає досить правдоподібно. Але “Данилови Романовичю князю бывшоу великоу вбладавшоу Роускою землею, Киевомъ и Володимиромъ и Галичемъ”¹⁷⁵ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: “w злаа чть Татарьскаа. Его шць бѣ црѣ в Роуской земли... снѣ того не приа чти”¹⁷⁶.

Бату підтвердив Данилові володіння Волинською і Галицькою землями, але чітко дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, він поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана. Очевидно у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренци. Чернігівські

¹⁶⁸ Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. 1992. № 6. С. 15.

¹⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Київ, 1992. С. 253.

¹⁷⁰ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 10.

¹⁷¹ Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда. С. 6.

¹⁷² Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 493.

¹⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Київ, 1993. С. 64; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 127; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 203.

¹⁷⁴ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 10.

¹⁷⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 807–808.

¹⁷⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 808.

князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями — його васала Коренци. Васалами Мауці мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами. І тільки Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престолы¹⁷⁷.

Саме з цього періоду розпочався різкий поворот у політиці Данила Романовича у сторону тісних контактів із Західною Європою в пошуках надійного союзника для боротьби з ординською зверхністю¹⁷⁸. Тоді ж почалося гарячкове укріплення міст і остаточне перенесення столиці у Холм на західному кордоні. Одночасно велися пошуки союзників проти Орди серед руських князів. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців¹⁷⁹.

Ці заходи, поряд з військовими реформами, завершилися відкритим викликом Золотій Орді у 1253 р., коли Данило Романович прийняв від римського папи Інокентія IV королівську корону. Як васал хана Золотої Орди він не мав права цього робити¹⁸⁰. Такий акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. Причому титул, прийнятий Данилом Романовичем, “світлішого короля Русі” — однозначно свідчив про претензії на всю колишню Русь¹⁸¹. Бату був ханом (тобто королем) Золотої Орди і васалом каана (імператора) Монголії. Прийняття його васалом королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних стосунків, а зрівнювало колишнього васала з його сюзереном¹⁸². Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б “rex Galiciae” чи “rex Galiciae et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. Андрій II¹⁸³.

Можна стверджувати, що Данило Романович добре володів інформацією про події в Орді. Час виступу було обрано вдало. Батий хворів, у 1255 р. він помер у віці

¹⁷⁷ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 82–88, 190–194.

¹⁷⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1999. С. 128.

¹⁷⁹ ПСРА. Т. 10. С. 137–138.

¹⁸⁰ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71.

¹⁸¹ Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 24–29; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки і проблеми // Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. Львів, 2006. С. 34–49; *Його ж.* Король Данило Романович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 6. Львів, 2007. С. 7–44; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки та дискусії // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 383–403; *Його ж.* Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 8–10; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи // Дрогочинь 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17.

¹⁸² Войнар М. М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. Vol. 2 (8). Fasc. 1–2. Romae, 1954. С. 105–118.

¹⁸³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. T. 3. V. 1. Buda, 1829. P. 31–32.

лише 48 років. Передчуваючи смерть, він відправив сина Сартака у Каракорум до Менгу-каана. Zobov'язаний своїм престолом Батиеві, Менгу затвердив Сартака як тільки-но прийшла звістка про смерть його батька. Але Сартак не доїхав до столиці, він помер від отрути у 1256 р. За цією загибеллю стояв Берке, який по смерті Орду був найстаршим серед Джучидів.¹⁸⁴ По смерті Сартака Менгу затвердив ханом Улакчі, доручивши Боракчин-хатун, вдові Батия, опікуватися сином до його повноліття. Але і цей юний хан помер у 1257 р. не без допомоги Берке.

Скориставшись боротьбою за владу в Орді, король Данило приступив до реалізації своєї програми. Військо, очолене князем Левом Даниловичем, рушило в Пони́ззя, де старшина Милей в Бакоті визнав себе прмим васалом ординців. Зимою 1253–1254 рр. волинська рать відбила наступ еміра Коренци (Куремси, Курумиші) на Кременець¹⁸⁵. Протягом 1254–1256 рр. галицько-волинська рать штурмувала болохівські міста, князі яких залишалися ординськими васалами. Заповнена густою сіткою міст, Болохівська земля перетворилася на руїни. Весною 1256 р. Данило Романович став збирати сили для походу на Київ. Очікували підходу литовців та новгородської рати Романа Даниловича: “прислаша Миндовгъ к Данилоу пришлоу к тобѣ Романа и Новгородцѣ а бы пошелъ ко Возваглю штоуда и къ Киевоу. И спрече срокъ во Възъвагла”¹⁸⁶.

Ординський емір Коренца, не отримуючи підмоги, мусив розраховувати тільки на себе. Зібравши всі сили, він наніс контрудар у відповідь. У листопаді 1257 р. емір несподівано з'явився під стінами Володимира, де піше ополчення витримало удар ординської кавалерії, що стало несподіванкою для монголів. Так само невдало закінчилася спроба здобуття Луцька. Захисники встигли розрушити міст, ординська метальна артилерія неправильно виставила машини і каміння полетіло в сторону ординців. Спроба перенацілити машину закінчилася її падінням. Лучани вважали, що їм допомогли святі заступники Іоанн Златоуст та Миколай Міррлікійський¹⁸⁷.

У 1258 р. Берке нарешті став ханом Золотої Орди. Почався перепис населення у завойованих руських князівствах, для контролю за ними монголи призначали баскаків, темників, тисяцьких, сотників і десятників. Емір Коренца, який програв війну з Данилом Романовичем у 1254–1257 рр., був зміщений і замінений темником Бурундаем. Це був один з кращих монгольських полководців, який відзначився ще у боях на Волзі у 1236 р. та в угорському поході 1241 року, а пізніше був соратником Ногая і загинув у 22.05.1289 р. на війні з Хулагідами в Азербайджані.

Отримавши значну допомогу, у 1258 р. “приде Боуранда со силою великою”¹⁸⁸. Берке не мав намірів повторно завойовувати Галицько-Волинську землю. Бурундай оголосив через своїх послів “идоу на Литвоу вже еси мирень поиди со мною”¹⁸⁹. Литва була союзником короля Данила, з її допомогою він воював проти Куремси та його васалів — болохівських князів. Крім того Данило Романович прекрасно розумів, що Берке не подарує йому королівської корони та союзу з Римом. “Данилови

¹⁸⁴ Патканов К. П. История монголов по армянским источникам. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 87.

¹⁸⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 829.

¹⁸⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 838.

¹⁸⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 840–842.

¹⁸⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 846.

¹⁸⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 846.

же сѣдшоу с братом їсо смї печальнымъ бывше гадахоуть вѣдахоуть бо аще Даниль поедеть и не боудеть с добромъ"¹⁹⁰. Тому до Бурундая приєднався лише Василько Романович, але і той, побоюючись репресій, залишив дружину та сина з королем.

Участь галицько-волинських військ у війні з Литвою вирішила долю князя Романа Даниловича, який тримав Новогрудське князівство. "... ња Вышелгъ сна его Романа"¹⁹¹. У відповідь Данило розпочав бойові дії проти Войшелка. Його військо зосередилось поблизу Мельника. Ординці, які поверталися через ятвязькі землі, шукали Данила ("ѡта быста посла и прапаше гдѣ есть Данило"¹⁹²). Очевидно, що Бурундай повинен був привезти Данила в ставку Берке.

Через рік на початку листопада 1259 р. "приде вѣсть ... вже Боуронда идеть шканыи проклатын и печална бы брата ш томъ"¹⁹³. Данило знову не ризикнув зустрітись з Бурундаєм, виславши на цю зустріч брата Василька, сина Лева та холмського єпископа Іоанна. На вимогу ординського еміра були зруйновані укріплення Володимира, Луцька, Крем'янця і Львова¹⁹⁴.

Бурундай повністю відновив ординське панування. Самого ж Данила ординці, очевидно, змістили. Бо після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила. "и нача емоу повѣдати ш бывшее и шпалоу Боурандаевоу сказа емоу. Данилови же оубоѡавшоуса побѣже в Лахы, а из Лаховъ побѣже во Оугры"¹⁹⁵. Залишивши галицькі та волинські міста безборонними (лише Холм не захотів руйнувати свої укріплення, а Бурундай не наважився його здобувати), ординський емір змусив Василька Романовича та Лева Даниловича (які, схоже, отримали відповідні ярлики на Галицьку та Волинську землі) брати участь у спустошенні польських земель, що закінчилося здобуттям Сандомира¹⁹⁶ [47, 850–855]. А далі до кінця літа 1262 р. Василько Романович мусив воювати з литовцями. Ординське панування було відновлено, а король Русі Данило Романович знову мусив емігрувати.

Остання еміграція короля Данила. Від кінця 1259 – початку 1260 р. і до осені 1262 р. король Данило щезає з сторінок Галицько-Волинського літопису. Цей період він провів у своїй останній еміграції. Король Данило Романович знову знайшов притулок у товариша дитинства, давнього суперника і теперішнього свата – угорського короля Бели IV. 12 червня 1260 р. король Данило взяв участь у битві біля Крессенбрунна у Штірії, якою завершилася угорсько-чеська війна за Австрійську спадщину Бабенбергів. Лицарське військо, очолене штірійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара, розгромило армію короля Бели IV. В цій битві, як довідуємося з листа Пшемисла Оттокара II, "Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros"¹⁹⁷. Українські

¹⁹⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 848.

¹⁹¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 848.

¹⁹² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 848.

¹⁹³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 849.

¹⁹⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 133–134.

¹⁹⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 850.

¹⁹⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 850–855.

¹⁹⁷ Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. T. IX. Stuttgart, 1851. P. 184.

історики І. Шараневич¹⁹⁸, М. Кордуба¹⁹⁹, та М. Грушевський²⁰⁰ звернули увагу на дещо випадковий характер участі короля у цій битві. На той час галицький король вже не був зацікавлений у спадщині за Бабенбергами. М. Грушевський також зауважив помилку Длугоша, який приписав участь в цій битві ще Леву та Роману (на той час вже мертвому). За інформацією угорського джерелознавця Г. Венцеля, Данило в цій битві брав участь з власним військом²⁰¹. Напевно король Данило виїхав в Угорщину через польські землі з дружиною. В Угорщині для утримання двору та дружини він мусив дістати від Бели IV якийсь феод, служба з якого і зобов'язала його взяти участь у штірійській кампанії. Побіжним свідченням цього є згадка про татарський загін. Вже у 1253 р. після військових реформ Данила Романовича під час походу у Чехію галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Напевно і у 1260 р. частина його війська, озброєного на ординський манер, була прийнята за татар. Самі ординці брати участь в цій битві не могли. Король Данило для них був емігрантом, який втік від покарання.

Берке послав свої сили на допомогу Хулагу для завоювання Ірану. Хулагу повинен був за це віддати Джучидам Азербайджан. У 1260 р. ситуація в Монгольській імперії знову загострилася. Смерть Менгу-каана привела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм, братом Хулагу, та Арик-Бугою. Хулагу не тільки не віддав Джучидам частину завойованих земель, але й підступно отруїв огланів Кулі та Татара, обмовив і стратив Балакана²⁰². Війна розпочалася у 1262 р. і тривала майже до кінця 60-х років XIV ст. У 1263 р. ціною великих втрат на р. Курі хан Берке наніс поразку Хулагу. За свідченням арабського історика Ібн Василя, стоячи над горами монгольських трупів, Берке сказав: “Якщо б ми діяли спільно, то завоювали б весь світ”²⁰³. У 1264 р. закінчилася війна між претендентами на головний монгольський трон. Великим каааном став Хубілай, який переніс столицю Монгольської імперії у Ханбалік (Пекін). Золота Орда, продовжуючи боротьбу проти Хулагу, почала відділятися від решти імперії.

Зміна ситуації в Орді, яка вимагала концентрації сил на сході, дозволила королеві Данилові повернутися з Угорщини. Восени 1262 р., розгромивши литовців, Василько Романович послав боярина Бориса Ізболка до короля в Угорщину. Данило Романович на той час перебував в Теличі²⁰⁴ (біля Телицького перевалу у верхів'ях Попраду, нині с. Тиліч Криницької гміни Новосанецького повіту у Польщі²⁰⁵). З тексту літопису видно, що король перебував за межами краю довший час: “король же баше печалоуѣ в братѣпо великоу и в сновцѣ свонмь Володимерѣ зане молодѣ баше”²⁰⁶. Вже після повернення короля у кінці 1262 р. в Тернаві відбувся княжий снем за участю Данила і Василька Романовичів, Болеслава Встидливого, Лева і Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому “положиша

¹⁹⁸ Szaraniewicz I. Die Nypatios-Chronik als Quellen // Beitrag zur österreichischen Geschichte. Wien, 1872. S. 84, 144–145.

¹⁹⁹ Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн // Записки НТШ. Т. 10. Львів, 1896. С. 1–2.

²⁰⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 519.

²⁰¹ Codex diplomaticus Agradianus continuatus / Ed. G. Wenzel. 7 kötet. Budapest, 1869. P. 383.

²⁰² Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950. С. 76.

²⁰³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 75.

²⁰⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 857.

²⁰⁵ Літопис Руський / Переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 571.

²⁰⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 857.

радъ межи собою ш землю Роускоюу и Ладъскоу оутвердивъшеса крлмъ чтнымъ"²⁰⁷. Це означало остаточне повернення до влади, яку визнали всі його васали. З цього періоду і майже до 1265 р. Галицько-Волинська держава не визнавала ординської зверхності.

Спроба церковної унії. Щодо унії церков історики також продовжують сперечатися. Але аналіз джерел та аргументів істориків не полишає сумнівів, що у 1253 р. було укладено унію між королівством Русі і папським престолом, причому на тих самих умовах, на яких було укладено римсько-болгарську унію 1204 р., тобто із збереженням східного обряду²⁰⁸. Переговори про унію розпочалися значно раніше ніж легат папи Опізо коронував князя королівською короною у Дорогичині. Ще у 1246 р. папський легат абат Генріх був посланий до князя Данила Романовича. Цей Генріх у 1248 р. ризьким архієпископом Генріхом за згодою князя Данила Романовича був висвячений на єпископа ятвязького. Його діяльність у ятвязьких землях, залежних від Данила Романовича, тривала і у 1254–1255 рр.²⁰⁹.

Спроба унії церков, на яку пішов король Данило, провалилася. Папа Олександр IV, який у кінці 1254 р. змінив померлого Іннокентія IV, погано розбирався у східних справах. Його цікавило більше запровадження римської меси у галицьких церквах (з цього огляду він виділяв литовського короля Міндовга, який до того був язичником і форма літургії для нього не грала ролі) ніж організація реальної допомоги королю Данилу²¹⁰.

Спроба зближення з Римом не була однозначною і для оточення князя. Його покинув соратник печатник (канцлер) Кирило, який за допомоги князя бл. 1247 р. став київським митрополитом Кирилом II. З осені 1250 р. цей ієрарх перемістився на північ до Суздаля. Дослідники навіть пов'язують перенесення літописання з еміграцією разом Кирилом і близьких до нього книжників, які залишалися вірними ортодоксами²¹¹, але ця проблема дискусійна.

Повне замовчування унії 1253 р., як і її аполегетика, безпідставні. У XIII ст. ще не було заборони на шлюби між католиками і православними, не було і різкого протистояння церков. Як і більшість Рюриковичів, король Данило у питаннях релігії залишався прагматиком. Зрештою так поступали і візантійські василевси, які аж до середини XV ст. шукали шляхів унії церков в обмін на військову допомогу.

Корона короля Данила. Король Данило Романович помер у 1264 р.²¹². Його поховали в Холмі, який був його столицею, у соборі св. Богородиці. Можна стверджувати, що король Данило помер не ординським васалом, а незалежним володарем, до кінця залишаючись вірним своїй політиці відродження незалежної Русі. Детективні сюжети, пов'язані з долею королівської корони, продовжують викли-

²⁰⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 858.

²⁰⁸ Флоря Б. Н. Древняя Русь, ее латинские соседи и монголо-татарская угроза (40–50-е гг. XIII в.) // Флоря Б. Н. Исследования по истории церкви. Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007. С. 198–208.

²⁰⁹ Latyszonek O. Pierwsze wzmianki o "Białej Rusi" i "Białych Rusinach" // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Z. 21. 2004. S. 11.

²¹⁰ Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних та церковних подій XIII століття. Львів, 2003.

²¹¹ Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Ленинград, 1986. С. 219.

²¹² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 862.

кати інтерес та зацікавлення²¹³. Досліджена історія з митрою перемиських єпископів, основу якої ніби-то була корона короля Данила. Виглядає, однак, що це різні пам'ятки. Коронаційні регалії були вивезені Казимиром III зі Львова після пограбування скарбниці Романовичів. Окремі предмети збереглися у коронаційному релікварії польських королів²¹⁴. Куди поділася решта регалій ми, напевно, ніколи не довідаємося.

Ятвяги. Війни проти пруського племені ятвягів, які межували із Дорогичинським князівством Волинської землі, велися постійно впродовж всього правління короля Данила. Особливо великим і вдалим був похід на ятвягів у 1253 р.²¹⁵. У 1254–1255 рр. за образним виразом літописця “ятвязькі болота наповнилися військом”.

Розрізнені, очолені родовими старшинами, ятвязькі общини, навряд чи представляли серйозну небезпеку для Волині. Просто їх землі, заповнені лісами, багатими хутровим звіром, були привабливими для зовнішньої експансії більш сильних сусідів. Галицько-волинські князі потребували постійно ресурсів для утримання та оснащення війська. Хутра, мед та віск — були предметами експорту. Крім того з середини XIII ст. до ятвягів стали проявляти підвищений інтерес як сусідні мазовецькі князі, так і хрестоносці. Зрештою участь польських та руських князів у хрестових походах якраз полягала у намаганні підпорядкувати землі язичеських балтських племен. У 1254 р. за угодою з королем Данилом та мазовецьким князем Земовитом віце-магістр Тевтонського Ордену Бургард фон Хорнхаузен визнав за ними права на третину ятвязької землі²¹⁶. Ятвязькі походи були звичайними загарбницькими війнами з боку галицько-волинських князів. Хоча, загалом, і це питання також залишається дискусійним.

Остання загадка короля Данила. У літературі панівною залишається версія, що місто Львів було засноване королем Данилом і назване на честь свого (найстаршого на той час) сина Лева. Ці здогадки базуються тільки на фрагменті короткої похвали королю Данилові, де літописець зазначив, що він збудував “города многі”. Літопис підтверджує заснування королем Данилом Холму та Угровеська (Угровська). Можна ще говорити про Данилів. Але чому літопис, який на кожному кроці грішить аполететикою Данила та Василька Романовича, ні жодне інше джерело не назвали короля Данила засновником Львова?

В той час всі пізніші джерела: хроністи (Мартин Груневег, Мартин Кромер, Йоганн Альнпек, Симеон Окольський, Бартоломей Зіморевич) та літописці (літописи Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Євреїновський та Румянцівський), поети XVI–XVII ст., один актовий документ кінця XVI ст. подають засновником міста князя Лева. Латинський напис на Галицькій брамі: “Князь Лев поклав мені підвалини. Нашадки дали ім'я Леонтополіс” також побіжно свідчив на

²¹³ Бадяк В. Коронація Данила Галицького і доля його корони // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 107–118.

²¹⁴ *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego // *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* Warszawa, 1991. S. 81–83.

²¹⁵ *Котляр М. Ф.* Воєнне мистецтво Давньої Русі. Київ, 2005. С. 334–342.

²¹⁶ *Codex diplomatycus Poloniae / Ed. L. Ryszczewski, A. Muczkowski.* Vol. 3. Varsaviae, 1858. №30.

користь такої думки. Зрештою місто стало столицею Галицького королівства ще в останній чверті XIII ст. за часів князя Лева²¹⁷.

Львів виник на межі Перемишльського та Белзького князівств, які належали князю Леву. Але з якого часу? Стан джерел, які збереглися, не дозволяє однозначно відповісти на це питання. Найбільш виваженою виглядає здогадка Я. Ісаєвича, що “Данило здійснював загальне керівництво будівництвом Львова, а Лев безпосередньо очолював будівництво”²¹⁸. Але у 1245 р. у битві під Ярославом Лев Данилович командував окремим полком, що свідчить про наявність у нього власного уділу. Ним міг бути лише Перемишль, бо Белз тримав тоді Всеволод Олександрович. Десь після 1245 р. Белз також перейшов до Лева. А Львів вперше згаданий під 1256 р. Закладаючи нове місто на стику своїх князівств між 1245 та 1256 рр., Лев Данилович, навіть, не мусив питати дозволу батька. Романовичі тоді укріплювали свої землі, будували фортеці, закликали звідусіль колоністів: ремісників та купців (німців, караймів та інших). Потрібні були кошти і ресурси. Великими були і втрати населення після монгольського розгрому і безперестанних війн... Це ще одна загадка з біографії короля Данила.

Дружини короля Данила. Данило Романович був одруженим двічі: у 1219 р. з Анною, дочкою Мстислава Удатного (+ до 1252 р.)²¹⁹ та до 1252 р. з дочкою литовського князя Довспрунка, сестрою Товтивіла, племінницею короля Міндовга²²⁰.

Перша дружина Данила Романовича була його вірною соратницею, саме її родинні зв'язки з половцями дозволяли кілька разів рятувати важку ситуацію, коли вороги приводили з собою номадів пустошити землі Романовичів. За М. Грушевським остання згадка про княгиню Анну Мстиславну відноситься до 1251 р.²²¹.

Друга дружина короля Данила сприяла зближенню з Литвою, що мало велике значення. Але ім'я та дата смерті княгині залишилися невідомими.

Від першої дружини у Данила Романовича було семеро дітей: Іраклій (бл. 1221/1225 – до 1240), Лев-Онуфрій (бл. 1225/1229 – бл. 1301), Роман (бл. 1230 – бл. 1261), Переяслава (+ 12.04.1283) (видана бл. 1248 р. за мазовецького князя Земовита I), незнана з імені дочка (видана у 1251 р. за володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича), Софія (видана у 1259 р. за графа Генріха V фон Бланкенбург-Шварцбурга, через родину якого пішло зближення Галицько-Волинської держави з Тевтонським Орденом) та Мстислав (+ після 1292) (Д. Домбровський вважає, що було два Мстислава, один з яких помер молодим, а другий народився від другої дружини²²²).

²¹⁷ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 89–90; Його ж. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ-Львів, 2004. С. 712–720.

²¹⁸ *Ісаєвич Я.* Як виникло місто під назвою Львів // Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. С. 16–18; Його ж. Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львів, 1998. С. 37.

²¹⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 732.

²²⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 862.

²²¹ *Грушевський М. С.* Хронологія подій Галицько-волинської літописи // Записки НТШ. Т. 41. 1901. С. 35, 67; ПСРЛ. Т. 2. Стб. 815.

²²² *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. S. 153–155, 174–180.

Від другої дружини народився син Шварн (+ 1269), при якому була утворена короткочасна волинсько-литовська унія (1264–1269). Були ще син та дочка, які померли немовлятами бл. 1253 р.

Постать короля Данила. Король Данило Романович був видатним правителем, блискучим полководцем, умілим дипломатом, будівничим і реформатором, який відновив і зміцнив Галицько-Волинську державу й намагався відновити незалежну Русь. Він був політиком європейського масштабу, не вагаючись обирав напрямки політики, вигідні для його країни. Вся його діяльність протікала в екстремальних умовах боротьби за владу, внутрішньої опозиції та іноземної інтервенції. Результатом його діяльності була потужна Галицько-Волинська держава, яка проіснувала до 1387 р. і була яскравим епізодом в історії державності Русі-України. Безперечно, що це одна з найвидатніших постатей Княжої доби.

Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст.¹

Проблеми присутності Галицького князівства на Нижньому Дунаї, галицько-візантійських та галицько-болгарських стосунків належать до питань, полеміка навколо яких триває ще з другої половини XIX ст. З їх чи не найменш дослідженим періодом залишається перша третина XIII ст., коли після загибелі князя Романа Мстиславича розпочався довгий період боротьби за його спадщину.

Утвердившись протягом кінця XI — першої половини XII ст. на Нижньому Дунаї² за згодою Візантії, яка не заперечувала проти опанування цієї території сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом³, Галицьке князівство взяло на себе завдання оборони від кочовиків проходів у причорноморські та болгарські області, які перебували під візантійським контролем. Область у межиріччі Дністра та Серета і Нижнє Подунав'я була своєрідними воротами між морем і Карпатами, через які у XI–XII ст. кочовики проникали на Балкани. Змушена концентрувати військові сили на сході і півдні, Візантійська імперія користалася з такого становища. Через Галицьку землю проходив знаменитий бурштиновий шлях (Вісла–Сян–Дністер та Німан–Західний Буг–Дністер), який з'єднував Балтійське та Чорне моря. По Дністру лежала і найкоротша дорога до Візантії, через Нижнє Подунав'я можна було вийти більш безпечно суходолом до візантійських міст. У той час, коли дніпровський шлях контролювали половці, стосунки з якими були перемінними, таке становище було вигідним і галицьким князям. У Нижньому Подунав'ї візантійська та галицька адміністрації, схоже, в якійсь формі співпрацювали. Союз Галицько-Волинської держави з Візантією був скріплений

¹ Матеріали статті частково опубліковані: Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // *Княжа доба: Історія і культура*. — Вип. 3. — Львів, 2010. — С. 201 — 212. С. 309

² *Мавродин В. В.* Русские на Дунае // *Ученые записки ЛГУ. Серия гуманитарных наук*. №87. 1943. С. 12; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 55; *Войтович Л.* Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Галич, 2008. С. 3–18.

³ *Литаврин Г. Г.* Русь и Византия в XII веке // *Литаврин Г. Г.* Византия и славяне. Санкт-Петербург, 1999. С. 505–506

шлюбом Ірини Володарівни із севастократором Ісааком Комніном, сином василевса Олексія I Комніна, який відбувся 20.07.1104 р.⁴, і був першим подібним шлюбом у практиці візантійських василевсів. Від цього шлюбу народився майбутній василевс Андронік I Комнін (1123/1124 – 1185).

Ситуація змінилася, коли після загибелі Андроніка I, галицький князь у 1186–1187 рр. підтримав повстання Ангелів, яке привело до відродження Другого Болгарського царства⁵. Зрозуміло, що відроджена Болгарська держава не могла в короткий час організувати власне лицарське військо, тому на перших етапах Асені спиралися на галицьку допомогу (тих, що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілки тавроскіфів⁶), половців⁷ та волохів⁸. Існує версія волоського походження Асенів⁹, що наптовхує на думку, що останні справді могли мати якісь володіння у Бирладській волості з мішаним слов'яно-волоським населенням.

Активна участь половців у болгаро-візантійській війні кінця XII ст.¹⁰ мусила змістити значні їх масиви ближче до Дунаю. Останнє не могло не викликати занепокоєння у слов'янського населення Пониззя. Крім того міська верхівка та галицьке боярство, також пов'язане з торгівлею, терпіли від галицько-візантійського конфлікту. Саме тому новий галицько-волинський князь Роман Мстиславович відразу вдався до відновлення союзу з Візантією. Відновлення цього союзу відбулося бл. 1200 р., коли Добриня Ядрійкович бачив в Константинополі галицьке посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара. М. Котляр навіть вважає, що угода була укладена раніше — у 1197 чи 1198 рр.¹¹. Цей союз був настільки важливим для Візантії, що його поспішили скріпити династичним шлюбом¹².

Наслідком спільних дій цих союзників був розгром половців. Перемоги Романа Мстиславича над останніми Іпатіївський літопис поставив в один ряд із перемогами Володимира Мономаха: "... одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих. Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був

⁴ Acta et diplomata grace medis sevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, J. Müller. T. 5. Vindobonae, 1886. P. 375 [Кіннам, 115. 18–19].

⁵ Успенский Ф. И. Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879. С. 36–37; Шушарин В. П. Свидетельство письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Причерноморья пер. пол. XIII в. // История СССР. 1978. №2. С. 43; Литаврин Г. Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства // Византийский временник. Т. 41. 1980. С. 109–111; Юрасов М. К. Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла // Образование и Православие. 2006 // www. tellur.ru; Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. С. 12–17.

⁶ Литаврин Г. Г. Новое исследование. С. 109–110.

⁷ Мутафчиев П. Владелите на Просенъ. София, 1913. С. 6–7; Златарски В. Потеклото на Петра и Асена на воданите на възстанието въ 1185 год // Списаник на Българската Академия на науките. Т. 45. София, 1933. С. 427; Ников П. Второ българско царство. 1186–1936. София, 1937. С. 23; Литаврин Г. Г. Болгария и Византия (XI–XII вв.). София, 1987. С. 288–302; Його ж. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XIII в.). Санкт-Петербург, 2000.

⁸ Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940. S. 287; Wolff R. L. The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204 // Speculum. Vol. 24. 1949. P. 167–206.

⁹ Brătianu G. Rechercher sur Vicina et Cetatea Alba. Bucharest, 1943. P. 93.

¹⁰ Петров П. Въстания против Византия. София, 1960. С. 51–56.

¹¹ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002. С. 82.

¹² Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів // Княжа доба. Вип. 2. Львів, 2008. С. 30–39.

як та рись і губив, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав Отрока в Обези за Залізні ворота”¹³. За повідомленням тогочасного візантійського письменника Микити Хоніата, у 1200 р. столицю імперії врятувала від половців “богом призвана фаланга” Романа Мстиславича¹⁴. Похід галицько-волинського князя у Візантію пам’ятали довго. Хроніст Федір Скутаріот (бл. 1230 – після 1283) та поет Єфрем Єнійський (перша третина XIII ст.) також згадали про ці походи, як винятково важливі для Візантії¹⁵. Зрозуміло також, що ці походи Романа Мстиславича на початку XIII ст. не лише відкинули половців від Нижнього Дунаю, але й ускладнили для болгарів отримання половецької допомоги. У поемі Єфрема Єнійського саме так і сказано: “Бо правитель Галичини за переконанням архіпастиря Руської Церкви, узявши багато війська, числом близько десяти тисяч, зненацька напав на область куманів [половців – Л. В.] і сплюндрував їхню землю доценту. І, насмілюючись вчиняти так багаторазово, на славу своїх благочестивих христоіменитих [предків], розірвав союз місійців [болгар – Л. В.] і варварів”¹⁶.

На той час половецьке військо стало основним чинником у болгаро-візантійському протистоянні¹⁷. У вбивстві Петра I Асеня (1196) та Івана I Асеня (1197) було замішане не просто боярське угруповання¹⁸, а куманська (половецька) партія, до якої схилився їх брат Калоян¹⁹, який займав престол у 1197–1207 рр. Сам Калоян одружився з дочкою половецького хана, яка після хрещення прийняла ім’я Марії²⁰. Незважаючи на те, що контроль над Нижнім Подунав’ям був для болгар надзвичайно важливим, опанувати цей регіон у перші роки відродження Болгарського царства не вдалося²¹. Знову ставши союзником Візантії, Галицьке князівство стало і ворогом Болгарії.

¹³ “...удолѣвша всимъ поганьскымъ ѡзыко оума моудростью ходѣща по заповѣдемъ Божиимъ оустремил бо са баше на поганьна ѡко левъ сердить же бѣи ѡко и рьсь и гоубаше ѡко и коркодиль и прехожаше землю ихъ ѡко и шрель храборъ бо бѣ ѡко и тоуръ ревноваше бо дѣдоу своему Мономахоу погоубившему поганьна Измалтъаны рекомьна Половцы изгнавшю Отрока во Обезы за Желѣзнаа врата” (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 715–716).

¹⁴ *Nicetas Choniates*. *Historia* / Ed. I. Bekker. Bonn, 1835. P. 691–692.

¹⁵ Щоро вдячний петербурзькому дослідникові проф. О. Майорову, який люб’язно дозволив ознайомитися з рукописом своєї статті на цю тему “Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар”, яка готується до друку в черговому томі “Записок НТШ”.

¹⁶ Цитата за перекладом О. Майорова з тексту його статті.

¹⁷ *Расовский Д.* Роль половцев в войнах Асенией с Византийской и Латинской империями в 1186–1207 гг // *Списания на Българската академия науките*. Т. 58. София, 1939. С. 203–211; *Павлов П.* Куманите в българската военна история // *Военноисторически сборник*. Кн. 7. София, 1990. С. 14–23; *Средновековна България и куманите (1186–1241)* // *Трудове на ВТУ св. св. Кирила и Методия*. Т. 27. Кн. 3. 1992. С. 5–59.

¹⁸ *Златарски В.* *История на българската държава през средните векове*. Т. 3. Второ българско царство. София, 1940. С. 92–101.

¹⁹ *Мутафчиев П.* *История на българския народ*. Т. 2. София, 1943. С. 45.

²⁰ *Войтович Л., Целуйко О.* *Правлячі династії Європи*. Біла Церква, 2008. С. 49.

²¹ *Мутафчиев П.* *Съдбитите на средновековия Дръстър* // *Мутафчиев П.* *Избрани произведения*. Т. 2. София, 1973. С. 85; *Гънкова-Заимова В.* *Долни Дунай – гранична зона на византийския “Запад”* (Към историята на северните и североизточните български земи: краят на X–XII в.)

Очевидно, що ситуація повністю змінилася після загибелі Романа, коли почалася боротьба за його спадщину. Половці знову перенесли кочовища ближче до Дунаю і продовжили допомогу болгарам. Калоян загинув внаслідок змови половецької партії, в якій, схоже, брала активну участь і його дружина. Болгарський престол захопив його племінник Борил (1207–1218), син сестри і боярина Стрежа²². Щоб узаконити захоплення трону, Борил одружився з вдовою Калояна, яка йому доводилася тіткою (що було порушенням церковних правил). Половці склали основу армії Борила (у невдалій битві поблизу Пловдива 1 серпня 1208 р., де його 33-тисячне військо зазнало розгрому від мало не вдвічі меншого війська латинського імператора Генріха I та при спробі блокади гірських проходів у 1211 р.)²³. Від самого початку узурпатор змушений був воювати проти свого рідного брата Добормира Стрежа, який з допомогою Сербії утворив незалежне Струмо-Вардарське князівство (1208–1214) та двоюрідного брата деспота Олексія Слава, який також відірвав шматок Болгарії, спираючись на підтримку Латинської імперії²⁴. Законні спадкоємці сини царя Івана I Асеня — Іван II Асень та Олександр мусили втікати з краю.

Як зазначив візантійський хроніст Георгій Акрополіт (1217–1282), царевич Іван Асень “втік у країну русів, прожив тут досить довго і, зібравши кілька руських дружин, почав добиватися батьківської спадщини”²⁵. В. Пашуто вважав, що болгарський царевич був у Києві²⁶. Однак болгарські дослідники дотримуються думки щодо перебування царевича у Галицькому князівстві²⁷. У давньоруських джерелах інформація про Івана II Асеня відсутня, Але аналіз подій дозволяє стверджувати, що болгарські дослідники мають більшу рацію. Жодне інше князівство на Русі, крім Галицького, в цей період не мало жодного зацікавлення в допомозі болгарському претендентові і не могло її надати (висилка і утримання великого контингенту в такий далекий похід вимагала значних ресурсів). Для болгарських вигнанців не

София, 1976; Ї ж. Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI–XII вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1978. С. 67–73; Божилев И. Гранична област на Византия // Кратка история на Добруджа. Варна, 1986. С. 55–64.

²² Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. С. 49.

²³ Данчева-Василева А. България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985. С. 104–115.

²⁴ Ациевски К. Деспот Алексий Слав — самостоен феодален владетел во Македонија // Годишен зборник на филолошкиот факултет на Университетот во Скопје. 1977. Т. 3 (29); Радих Р. Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века // Зборник радова византолошког института. Књ. 24–25. Београд, 1986. С. 235–245; Hendrickx B. Regestes des empereurs latins de Constantinople. 1204 – 1261/1272. Thessalonika, 1988. Nr. 88.

²⁵ Georgii Acropolitae Opera. T. 1. Rec. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903. Cap. 20. P. 33; Летопись логофета Георгия Акрополита, перевод под ред. бакалавра И. Троицкого / Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. Санкт-Петербург, 1863. Гл. 20. С. 38–39.

²⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 266.

²⁷ Дуйчев И. Цар Иван Асен II. 1218–1241. По случай от 700 г. От неговата смерт. София, 1941. С. 5–6; Його ж. Преноси към историята на Иван Асен II. София, 1943. С. 152–162; Цанкова-Петкова Г. България при Асеневци. София, 1978. С. 108; Ї ж. Културни и политически връзки и отношения България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие // Руско-български връзки през векове. София, 1986. С. 79–81; Божилев И. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994. С. 37–38, 104–118.

було жодного сенсу навіть намагатись шукати допомоги при якомусь іншому дворі окрім Галича.

Івану Асеню та Олександру, які не могли втекти в Сербію або до Константинополя, найпростіше було сховатися в Нижньому Подунав'ї в одному з міст, де могли бути галицькі залоги. Втікати до половців, на яких спирався Борил, було небезпечно. Половці могли в будь-яку хвилину видати царевичів узурпатору. Київ був надто далеко і тамтешні правителі вже давно не виявляли інтересу до Нижнього Подунав'я. До того ж шлях до Києва лежав через Галич. У 1209 р. Галицьку землю повторно опанували Ігоревичі, які повели тверду політику, придушуючи боярську опозицію. Десь на початку 1210 р. у Болгарії прибічники синів Івана I Асена підняли заколот, захопивши фортецю Відин. Очевидно, на той час Іван II Асен вже міг розраховувати на військову допомогу, принаймні мав такі надії.

Борил конфліктував майже з усіма сусідами. Щоб знайти підтримку у папи (з часів Калояна, коронованого папою, болгарська церква перебувала в унії з Римом), Борил пішов на організацію собору 11 лютого 1211 р., на якому було засуджено ересь богомилів (близьких до альбігойців з якими воював папа Інокентій III)²⁸. Попри думку Г. Цанкової–Петкової щодо розриву унії, здійсненої Борилом²⁹, інші дослідники переконливо доводять протилежне, вказуючи на уніатські нововведення у болгарській церкві цього періоду³⁰. Така політика дозволила Борилу вистояти і, навіть, перетворити поразку 1211 р. на вигідний союз з Латинською імперією.

Але самотужки здолати відинських бунтівників Борил не зміг. Лише ціною відмови від Бранічева та Белграда на користь угорського короля Андрія II з допомогою угорських військ він здобув непокірний Відин. Угорські війська очолював іспанець Себена, який виступив з Трансільванії “приєднавши до себе саксів, влахів, секеїв і печенігів”³¹. Збереглася грамота угорського короля Бели IV від 1.07.1259 р., в якій відзначена хоробрість іспанця в боротьбі за Відин³². Ці події відносяться до 1212–1213 рр.

Схоже, що Ігоревичі таки пообіцяли болгарському царевичу допомогу у боротьбі за престол. Їм був потрібний зовнішньополітичний успіх. Але їх наступне

²⁸ Попруженко М. Г. Синодик царя Борила. София, 1928. С. 79–80; Ангелов Д. Богомилството в България. София, 1961; Кожухаров С. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II // Литературна мисъл. 1974. №2. С. 127; Gjuzelov V. Das Papstum und Bulgaren im Mittelalter (9–14 Jahrhundert) // Bulgarian historical Review. 1977. N 1. P. 43; Данчева–Василева А. България, папството и западноевропейската политика през първата половина XIII в. // Из политическата история на България. София, 1985. С. 195–196.

²⁹ Цанкова–Петкова Г. България при Асеневици. София, 1978. С. 92.

³⁰ Петков К. Унията между Българската църква и Рим в началото на XIII век — някои пренебрегвани аспекти // Духовна култура. 1992. №9. С. 25–32; Його ж. Българските добавки към Синодика на цар Борил — историко-културна интерпретация. Велико Търново, 1993; Стефанов П. Нов поглед към унията между българската и римската църква през XIII век // Духовна култура. 1998. №5. С. 343–352; Чолова Ц. Българските църква и опитите за уния през Средновековите // Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православистото и неговата специфика в българските земи / Ред. Г. Бакалов. София, 1999. С. 124

³¹ Шушарин В. И. Укрепление феодального государства // История Венгрии. Т. 1. Москва, 1971. С. 145.

³² Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana / Ed. St. L. Englicher. Sangalli, 1849. P. 489–491; Списания на Българската академия на науките. Т. 3. София, 1912. С. 133.

падіння і хаос, який настав у Галицькому князівстві в зв'язку з новим спалах боротьби за Галицьку спадщину³³, не дозволили здійснити цю допомогу. Важко сказати наскільки залежними були Ігоревичі в своїй політиці від Угорщини³⁴, як і боярський князь Володислав Кормильчич³⁵. Принаймні активність останнього в Пониззі могла бути самостійною спробою втрутитися у болгарські події.

Під впливом проугорської партії, яка тоді домінувала серед галицької еліти, почала різко змінюватися і політика угорських королів, які самі захотіли контролювати Дунайське Пониззя. У 1211 р. король Андрій II надав у Трансільванії володіння Тевтонському Ордену, який після втрати Палестини животів у Венеції. Лицарі мали допомогти Угорщині взяти Пониззя під свій контроль. Межі Ордену досягали земель “бродників”. Але від цієї ідеї угорський король швидко відмовився. Як він писав, лицарі були подібні до “миші в торбі, змії за пазухою” і загрожували не розширити, а скоротити кордони королівства³⁶.

Ситуація ще більше змінилася після Спішської угоди, коли галицький престол зайняв юний король Калман. Очевидно, Андрій II вирішив посадити на болгарський престол свого ставленика. А для початку претендент отримав допомогу

³³ *Волощук М. М.* Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору). Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. Івано-Франківськ — Галич, 2006. С. 64–72; *Його ж.* Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. №571. Львів, 2006. С. 99–104; *Його ж.* Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2007. №1/2. С. 105–112.

³⁴ *Волощук М. М.* Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // Український історичний збірник. Вип. 11. Київ, 2008. С. 18–25.

³⁵ *Майоров А. В.* Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 408–410; *Петрик А.* До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 5. Дрогобич, 2001. С. 29–45; *Його ж.* До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 105–117; *Його ж.* Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 181–193; *Мазур О.* Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 118–129; *Драбчук І.* Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008 року. Галич, 2008. С. 135–148; *Волощук М. М.* Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. // Тези Міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука, Чернівці, 10–11 квітня 2009 р. Чернівці, 2009. С. 20–21; *Його ж.* “Вокняжъние” галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність // *Acta Posoniensia*. V. 10 (K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej). Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, katedra Všeobecných dejín, 2009. С. 99–113.

³⁶ *Gaspar E.* Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordenstaats in Preussen. Tübingen, 1924. S. 6.

від його васала — Галицького королівства. Врешті, царевичу Івану II Асеню надали реальну можливість набрати кілька руських дружин (цей факт свідчить, що військо було різноманітне і збиралося в різних місцях) і перейти болгарський кордон. Погджуюся з думкою, що ці дружини були набрані у Нижньому Подунав'ї³⁷.

У 1217 р. руські дружини розгромили військо Борила, якого далі підтримували половці, і обложили його в Тирново. Облога, звичайно, тривала сім місяців, а не сім років (на цю описку у Георгія Акрополіта слушно звернув увагу В. Златарський³⁸). Після здачі фортеці Борил був схоплений і осліплений. У 1218 р. Іван II Асень став царем Болгарії. Впевнившись, що Іван II Асень утвердився на батьківському престолі, угорський король Андрій II у січні 1221 р. видав за нього дочку Марію (1204–1237)³⁹. Свого часу він планував її видати за галицького спадкоємця Данила Романовича, а тепер з її допомогою угорсько–болгарський союз став реальністю.

В Галичі тим часом утвердився князь Мстислав Мстиславович Удатний, який контролював Дунайське Пониззя, звідки частина його війська вирушила на Калку. Угорці зі своєї сторони розгорнули в цьому регіоні активну діяльність. Вже у 1221 р. угорські домініканці проникли до половців, дійшли навіть до порловецьких веж на Дніпрі, правда “нічого значного для Божої справи не досягли”, деякі з них були схоплені, а двоє вбиті⁴⁰. Але зусилля в цьому напрямку продовжувалися. 31 липня 1227 р. на прохання угорського короля папа Григорій IX призначив абата Роберта легатом “in Cumanorum et Brodnicozum provinciis”⁴¹. У 1228 р. Роберт з єпископами Бартоломієм (Печ) та Рейнольдом (Трансильванія) в присутності королевича Бели урочисто хрестили сина половецького хана Бортуа з його свитою⁴². Бортуа з своїм військом взяв участь у поході угорців в Галичину наступного року. Схоже, що угорці переселили його орду (на такому ж праві, як сасів і секеїв) у Трансильванію. 21 березня 1229 р. провінціал угорських домініканців Теодоріх був призначений половецьким єпископом. Само єпископство було підпорядковано безпосередньо папі. Резиденція єпископства була у Мілкові (при гирлі р. Мілков у Молдові). Королевич Бела прийняв титул “короля куманів”⁴³.

Незважаючи на те, що половецьке єпископство продовжувало діяти до початку XIV ст., успіхи його були незначними. Працьовиті проповідники створили ряд пам'яток, найцікавіша з яких “Codex Cumanicus” — рукописна збірка XIII–XIV ст. (словник половецької мови, укладений латинськими проповідниками та виконані ними переклади латинських молитов та гимнів — “Alphabetum Persicum Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii” на 82 аркушах, зберігся в біблі-

³⁷ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал. 1966. №9. С. 19–20; Павлов П. Древнеруските бродниці в българската история // Сборник българо-украински връзки през вековете. София, 1983. С. 119; Головки О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 162–163

³⁸ Златарски В. История на българската държава през средните векове. Т. 3. С. 587–588.

³⁹ Войтович А., Целуйко О. Правлячі династії Європи. С. 49.

⁴⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 266.

⁴¹ Шушарин В. П. Свидетельства письменных источников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. // История СССР. 1978. №2. С. 39–44.

⁴² Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 269.

⁴³ Там само. С. 270.

отеці собору св. Марка у Венеції⁴⁴). Угорцям не вдалося ні взяти під контроль Нижнє Подунав'я, ні підпорядкувати собі болгарського царя. Іван II Асень (1218–1241) виявився чи не найкращим правителем з династії Асенів. Він відродив могутність Болгарії і повів політику виключно в її інтересах. У 1235 р. була відновлена Болгарська патріархія з центром у Тирново. 25 травня 1236 р. за союз з Нікеею папа відлучив Івана II Асеня від церкви, а 9 серпня 1238 р. навіть видав буллу про хрестовий похід угорського короля на Болгарію⁴⁵.

Джерела не дозволяють прослідкувати подальші взаємини Івана Асеня II з Галицьким князівством, боротьба за престол якого тривала аж до 1238 р. Але, виходячи з потужного впливу болгарської культури і книжності не тільки на Галицько-Волинські землі, але й інші терени Русі, можна припускати, що з цього періоду конфронтація змінилася на нормальні стосунки, а Нижнє Подунав'я трансформувалося з контактної візантійсько-галицької на контактну болгаро-галицьку зону⁴⁶. Таке становище зберігалося й далі, а у другій половині XIII ст., коли і Галицько-Волинське князівство і Болгарія опинилися в зоні впливу ординського темника Ногая, який утворив потужний улус з центром в Ісакчі на Нижньому Дунаї⁴⁷, галицько-болгарські зв'язки стали тісними, особливо в царині культурних впливів.

⁴⁴ Venezia. Biblioteca Nazionale di San Marco. Fondo antico. Collocazione 1597. Codex DXLIX. №549; *Codex Cumanicus*: Половецкіе молитвы, гимны и загадки XIII–XIV веков / Подготовил А. Н. Гаркавец. Москва, 2006.

⁴⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 266–267.

⁴⁶ Соболевский А. И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV вв. Санкт-Петербург, 1894; Лукьяненко А. М. Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славянства вообще, России — в частности. Киев, 1913; Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Науковий збірник тов. "Прогрес" в Ужгороді. Т. 6. 1929. С. 29–198; Снегаров І. Духовно-культурні зв'язки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). София, 1950; Мошин В. К истории взаимоотношений русской и южнославянской письменности // Славяне. 1958. №1. С. 40–42; Атанасов П. З минулого болгаро-українських зв'язків // Український історичний журнал. 1960. №4. С. 65–73; Мишанич С. В. Порівняльне вивчення епосу українського та південнослов'янських народів // Народна творчість та етнографія. 1974. №4. С. 24–37; Степовик Д. В. Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. Київ, 1975; Ангелов Д. Проникване на старобългарски съчинения в старата руска литература // Стабългарска литература. 1977. Кн. 2. С. 20–45; Його ж. Из историята на руско-българските литературни зв'язки. София, 1980; Його ж. Старобългарско книжовно наследство. София, 1983; Тодоров Н. Славянские культуры и Балканы // Славянские культуры и Балканы. Т. 1. 1978. С. 11–18; Нешев Г. Культурни прояви на българския народ X–XVIII век. София, 1978; Търнкова-Заимова В. Търново между Ерусалим, Рим и Царград (Идеята за престолен град // Търновска книжовна школа. Т. 4. 1985. С. 249–261; Польшванний Д. И. Търновград глазами средневекового современника // Там само. С. 262–269; Гюзелев В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. София, 1985; Димитров Б. Българите — цивилизатори на славянския свят. София, 1993; Мавродинова Л. Н. Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995; Александрович В. Українське малярство XIII–XV ст. Львів, 1995; Василевски Т. Политическата и культурната роля на българите и на Великото княжество Литва през XIV–XV век // Василевски Т. Българите и Византия IX–XV век. София, 1997. С. 178–191; Штик І. Болгарсько-українські книжково-літературні зв'язки та взаємовпливи (остання чверть XIV – перша половина XVI ст.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Вип. 14. Львів, 2006. С. 3–36.

⁴⁷ Войтович Л. Улус Ногай і Галицько-Волинське князівство // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008. С. 71–78.

Князь Лев Данилович – полководець і політик¹

Загадкова і непересічна фігура князя Лева Даниловича викликає в дослідників чи не найбільше протилежних думок. Іменем Лева названо місто Львів, навколо засновника якого триває дискусія. Пізніші хроністи (Мартин Груневег, Мартин Кромер, Йоганн Альнпек, Симеон Окольський, Бартоломей Зіморович) та літописці (літописи Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Євреїновський та Румянцівський), поети XVI–XVII ст., один актовий документ кінця XVI ст. подають засновником міста князя Лева. Латинський напис на Галицькій брамі: “Князь Лев поклав мені підвалини. Нащадки дали ім’я Леонтополіс” також побіжно свідчив на користь такої думки. Зрештою місто стало столицею Галицького королівства ще в останній чверті XIII ст. за часів князя Лева². Але панівною залишається версія, що місто було засноване королем Данилом і назване на честь свого (найстаршого на той час) сина Лева. Ці здогадки базуються тільки на фрагменті короткої похвали королю Данилові, де літописець зазначив, що він збудував “городи многі”. Літопис підтверджує заснування королем Данилом Холму та Угровеська (Угровська). Можна ще говорити про Данилів. Львів виник на межі Перемишльського та Белзького князівств, які належали князю Леву. Але з якого часу? Стан джерел, які збереглися, не дозволяє однозначно відповісти на це питання. Тому найбільш виваженою виглядає здогадка Я. Ісаєвича, що “Данило здійснював загальне керівництво будівництвом Львова, а Лев безпосередньо очолив будівництво”³.

¹ Стаття опублікована: // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15]. Львів, 2006–2007. С. 115–124

² *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 89–90; Його ж. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70–річчя. Т. 1. Київ–Львів, 2004. С. 712–720.

³ *Ісаєвич Я.* Як виникло місто під назвою Львів // Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. С. 16–18; Його ж. Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико–культурні та краєзнавчі нариси. Львів, 1998. С. 37.

Бурхливе XIII ст., особливо його друга половина, повні таємниці і загадок, огорнених павутинням темряви і забуття. Брак джерел не дозволяє розв'язати більшість з них. Діяльність князя Лева Даниловича протікала в період перших десятиріч монгольського панування, в умовах майже безперервних війн, коли почала розсипатися зібрана з такими труднощами держава короля Данила, а надії позбутися ординської опіки та отримати допомогу з Заходу стали примарними. Можливо тому князь Лев не потурбувався про власного літописця, а волинські редактори, князі яких дуже неприхильно ставилися до свого старшого брата, перенесли цю неприязнь на сторінки Галицько-Волинського літопису.

Але попри все це на сторінках цієї пам'ятки, а також інших документів, проступає образ одного з найбільших військових і політичних діячів княжої доби. Напевно також не випадково, що саме Лев Данилович був дуже популярним серед різних верств українського населення, особливо на землях своїх колишніх князівств, впродовж XV–XIX століть, про що свідчать як народна традиція так і численні підробки грамот князя Лева⁴.

Життя і діяльність князя Лева Даниловича досліджені тільки фрагментарно⁵. І більшість цих фрагментів залишаються дискусійними.

⁴ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.

⁵ Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева // Записки НТШ. Т. 45. 1902. С. 1–22; Линниченко И. А. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторического источника // Известия Отделения Русского Языка и Словестности. Т. 9. Кн. 1. 1904. С. 80–102; Генсьорський А. І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (волинсько-галицькі грамоти XIII ст.) // Историчні джерела та їх використання. Т. 4. Київ, 1964. С. 171–184; Маркевич О. Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. 1968. №5. С. 23–29; Купчинський О. А. Дослідження та публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII ст. // Київська Русь: Культура, традиції. Київ, 1982. С. 129–149; Інкін В. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот Льва Даниловича? // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 24. З історії стародавності і середньовіччя. Львів, 1988. С. 60; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 89–97; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 26, 62, 90, 98, 185, 227, 230, 284–288, 376, 417–418, 425, 438, 441–442, 445–446, 450, 454, 457, 467, 499, 514; Його ж. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ-Львів, 2004. С. 712–720; Його ж. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. №502. Держава та армія. 2004. С. 13–18; Мицько І. Про початки Святоонофрївського монастиря у Лаврові // Лавра (Львів). Т. 6. 1999. С. 31–34; Його ж. Історія Галицько-Волинської держави у генеалогічних сюжетах // Знак (Львів). Ч. 20. 2000. С. 2–3; Його ж. Королевич Лев Данилович та давній Львів (сторінки з книги) // Львівська брама. 2001. №9–10 (81–82). С. 18–23; Його ж. Де ж могила князя Лева? // Старосамбірщина. Т. 2. 2002. С. 46–48; Його ж. Найшановніші християнські святі краю // Там само. С. 86–109; Його ж. Край обителів // Там само. С. 120–144; Його ж. Феномен грамот князя Лева // Там само. С. 187–194; Роман, ерм. Могила князя Лева і Лаврський некрополь // Лавра. Т. 4. 1999. С. 44–47; Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiedziami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Историчні та культурологічні студії. Т. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 42–69; *Ib.*, Rodowód Romanowiczówksiążąt halicko-wołyńskich. Poznań-Wrocław, 2002. S. 101–114; *Ib.*, Romanowicze w rocznikach polskich // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Львів, 2004. С. 487–497.

*"Портрет князя Лева Даниловича".
Лука Долинський (1750 - 1824). Кін. XVIII ст. Полотно, олія.
Відділення палацу мистецтв ім. Антоновичів"
Львівської Національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника*

Вже дати народження і смерті Льва Даниловича викликають полеміку. Більшість дослідників датують його народження 1225 р.⁶ чи 1228 р.⁷. Проаналізувавши відомості джерел та версії дослідників, Д. Домбровський, відніс час народження князя до періоду між 1225 та 1229 рр., з чим, напевно, можна погодитися⁸.

Хресне ім'я князя — Онуфрій (про це свідчать патрональні храми і монастирі у Львові та Лаврові; причому у Лаврівському монастирі знаходилася частина мощей св. Онуфрія⁹, вивезена з Візантії бабусею Лева¹⁰; монастир у Лаврові розбудовувався у XIII ст. і перебував під постійною увагою князя, який вирішив тут закінчити свої дні¹¹). Д. Домбровський не зрозумів мотивацій цієї гіпотези, сплутавши хресне ім'я з чернечим (яке залишилося невідомим)¹².

Помер князь близько 1301 р. (з цієї датою, запропонованою Й. Х. Енглем (1796) та М. Карамзіним, і підтриманою Д. Зубрицьким, І. Шараневичем, В. Антоновичем та ін., пов'язані поважні сумніви, які стосуються грамот князя за 1299–1302 рр., признаних фальсифікатами; остання безсумнівна згадка про нього відноситься до зустрічі з чеським королем Вацлавом II у Брно у 1299 р.; Д. Домбровський датує смерть князя 1299/1300 рр.¹³; але різка зміна політики припадає вже на період після загибелі Ногая у битві у місцевості Куқанлик 15.09.1300 р., у якій брали участь і галицькі війська, після цього Лев ще прожив якийсь час у монастирі; І. Мицько, на підставі запису у рукописному Євангелії Спаського монастиря від 16.03.1301 р. “здравь же княже буди” у присвяті князю Леву, датує його смерть часом після 16.03.1301 – до 1302 р.¹⁴, але автентичність цього запису також викликає сумніви).

За усною традицією на схилі літ Лев Данилович став ченцем і помер у монастирі св. Онуфрія у Лаврові. Однак каплиця, до якої традиція прив'язувала його могилу, виявилася будовою XVII–XVIII ст.¹⁵. Розповідь про віднайдення у 1767 р. багаті гробниці князя, срібло з якої пішло на відновлення монастиря, напевно, відноситься до гробниці молдовського господаря Стефана Петричейку (+ 1675), який разом

⁶ Грушевський М. С. Історія України–Руси. Т. 3. С. 568; Stökl G. Das Fürstentum Galizien–Wolhynien // Handbuch der Geschichte Russlands. Т. 1 / Red. M. Hellman. Stuttgart, 1981. S. 527; Котляр М. Ф. Галицько–Волинська Русь. Київ, 1998. С. 225.

⁷ Baumgarten N. Genealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X–e au XIII–e siecle. P. 47–49; Dworzaczek W. Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959. Tabl. 27; Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 112, 117; Його ж. Князівські династії. С. 227.

⁸ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 101–103.

⁹ Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. Т. 40. 1952. С. 223, 224.

¹⁰ Мицько І. Найдавніші християнські святині краю // Старосамбірщина. Т. 2. 2002. С. 96.

¹¹ Мицько І. Про початки Святоонуфрійського монастиря у Лаврові // Лавра (Львів). Т. 6. 1999. С. 31–34; Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині // Лавра (Львів). Т. 1. 1999. С. 42–44; Вуйцик В. Храм XIII ст. Спаського монастиря біля Старого Самбора // Там само. С. 50–55.

¹² Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 102.

¹³ Id., S. 103–107.

¹⁴ Мицько І. Де ж могила князя Лева? // Старосамбірщина. Т. 2. 2002. С. 46.

¹⁵ Площанский В. Лавров село и монастырь в Самборском округе // Наук. сб. изд. Литературным об-вом Галицко–Русской материцы. Львов, 1866; Малевская М. В. Архитектурно–археологические исследования в Львовской области // Археологические Открытия за 1980 г. Москва, 1981. С. 278.

з дружиною був тут похований, а князя Лева як ченця похоронили у звичайному одязі та звичайній домовині¹⁶.

Лев Данилович був князем перемишльським (бл. 1240 – 1269), белзьким (після 1245 – 1269) і галицьким (1264 – бл. 1301), претендував на литовську (1269 р.) та польську (1289 р.) спадщину, здобув володіння на Закарпатті та Люблінську землю. В останні роки свого життя йому, очевидно, вдалося відновити Галицько–Волинську державу, навіть у більших територіальних розмірах.

Практично все життя провівши у сідлі з мечем в руках, “князь думен и хоробор на рати, немало бо показа мужьство свое во многих ратех”¹⁷, “винахідник машин для здобування фортець”¹⁸, брав участь майже у всіх походах свого батька, а пізніше йому доводилося воювати майже до кінця життя:

1244 р. — похід проти претендента на галицький престол князя Ростислава Михайловича і невдала битва на р. Січниці, лівій притоці Вишні у Перемишльській землі;

1245 р. — участь у знаменитій битві під Ярославом, де князь Лев, разом боярином Васильком Гавриловичем, командував полком лівої руки, який зіграв у цій битві одну з вирішальних ролей [Битва розпочалася атакою полку претендента на галицький престол князя Ростислава Михайловича, який хотів ударити на Головний полк і прорвати центр галицько–волинського війська. Назустріч йому виступив Передовий полк двірського Андрія, який, напевно, пройшов в інтервалах між полками Данила і Василька Романовичів. Навально атакуючи, претендент став перемагати Передовий полк, одночасно польський полк зв’язав сили волинян князя Василька. Побачивши, що двірський Андрій терпить поразку, Данило Романович почав посилати йому на допомогу частини з Головного полку. Але і вони не витримали і стали відступати до Сяну. Палатин Фільній, який командував угорцями, вирішив, що наступив переломний момент і ввів в дію головні сили, підтримавши атаку князя Ростислава. Тоді у битву вступив Головний полк і битва розпалася на два зіткнення: Фільнія і Ростислава Михайловича з рештками Передового та Головним полками і поляків з полком Василька Романовича. Долю битви вирішила атака свіжого полку Лева Даниловича, який ударив у фланг угорців, обійшовши Фільнія. Угорський полководець потрапив в полон, а князь Ростислав став втікати. Тоді і поляки відступили перед волинянами¹⁹];

1249 р. — похід на Слонім в ході участі галицько–волинських військ в литовській усобиці на стороні Товтивила;

1251–1252 рр., зима — участь у поході проти литовських військ на підтримку Товтивила з пінськими князями, битви на оз. Зьяті та р. Щар’ї;

1253 р. — активна участь у чеському поході на підтримку брата Романа в ході війни за Австрійську спадщину;

1253–1254 рр., зима — похід у ятвязьку землю проти князя Стекинта, в ході цієї війни з наказу короля Данила швидким маршем перекидує військо до Бакоти і приводить до покори боярина Милія, який став ординським баскаком;

¹⁶ Мицько І. Де ж могила князя Лева? // Старосамбірщина. Т. 2. 2002. С. 46–48.

¹⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 935.

¹⁸ Zimorowicz J. B. Opera guibus res gestae urbis Leopoli illustrantur / Ed. C. Heck. Leopoli, 1899. P. 54.

¹⁹ Войтович Л. Військове мистецтво Галицько–Волинської держави. С. 16–17.

1254–1255 рр., зима — каральний похід у Болохівську землю, князі якої як ординські данники підтримали Куремсу (Коренцу);

1255–1256 рр., зима — похід до Новогрудка на допомогу братові Романові та війна з ятвягами;

1256 р., літо – осінь — похід до Возв'язля у ході нової війни проти болохівських князів;

1258 р. — оборона східних кордонів проти ординців;

1269 р. — невдала спроба оволодіти литовським престолом;

1272–1273 рр. — участь у польській усобиці на стороні свояка Болеслава Всидливого, походи на ятвягів;

1275 р. — похід з ординцями на Литву у відповідь на здобуття великим литовським князем Тройденом Дорогичина;

1276 р. — похід на Слонім;

1277 р. — похід з ординцями на Литву;

1279 р. — війна за Польську спадщину по смерті Болеслава Всидливого;

1280 р. — похід на Польщу з ординцями;

1281 р. — приєднання жупи Березька та інших володінь на Закарпатті;

1282 р. — похід з Ногаєм в Угорщину;

1285 р. — похід з ординцями в Угорщину, війна проти Польщі в союзі з Литвою;

1287 р. — похід з ординцями у Польщу;

1289 р. — участь у польській усобиці;

1290 р. — участь у польсько-чеській війні, зустріч з чеським королем в Опаві;

1292 р. — приєднання Люблінської землі;

1299 р. — зустріч в Брно з королем Вацлавом II²⁰.

Виникає запитання, чому Лев Данилович, якого західні джерела титулували “королем”, так і не прийняв королівської корони, тоді як її носили його батько та син? Данило Романович, приймаючи від римського папи королівську корону і титулюючись “світлішим королем Русі” (королями Галиції титулувалися Андрій II (1205–1235) та його син Калман (1215–1222), причому останній був коронований у Галичі, що було визнано папою, і фактично володів галицьким престолом у 1215–1219, 1220–1221 рр.²¹; якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б “rex Galicie” чи “rex Galicie et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. Андрій II²²) і тим самим порушуючи права сюзерена — хана Золотої Орди, не просто розривав з ординською залежністю, але й декларував свої права на всю Русь, яку сподівався звільнити від ординської залежності при допомозі папи і Заходу²³. Не випадково після походів Бурундая йому довелося емігрувати в Угорщину, звідки він повернувся тільки у 1262 р.

²⁰ Войтович Л. Удільні князівства. С. 89–90.

²¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 114–118; Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuniae... ex tabularis vaticanis. T. 1. Romae, 1860. №65; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. C. Wenzel. T. 4. Pest, 1864. №227; Wertner M. Az Árpádok család története. Nagybecskerek, 1892.

²² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 3. V. 1. Buda, 1829. P. 31–32.

²³ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71.

Лев Данилович зіткнувся з іншими обставинами. Після походів Бурундая ординське панування було відновлено і Лев мусив руйнувати укріплення Львова та інших міст. Надії, народжені війною Берке з Хулагу також швидко згасли, а по смерті короля Данила його держава почала розпадатися. Василько Романович з сином Володимиром зберегли Західну Волинь. Східна Волинь опинилася в руках Мстислава Даниловича, а Шварн Данилович володів Холмом і, спираючись на родинні стосунки з Войшелком Міндовговичем, який передав йому литовський престол, взагалі претендував на першість. Леву Даниловичу дісталися Галицьке, Перемишльське та Белзьке князівства. Його кордони були найбільш доступні ординським нападам. І тут він блискуче використав зміну у південних степах, яка наступила у кінці 1260–х рр.

Ногай, внук Бувала, молодшого брата Бату і Берке, один з головних полководців Берке, у кінці 1260–х – на початку 1270–х рр. перебрався у свої володіння у Причорномор'ї, розмістивши свою ставку в Ісакчі в дельті Дунаю. До 1280 р. його васалами стали болгарські держави — Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства²⁴. Болгарський цар Георгій I Тергер (1280–1292) спочатку змушений був видати свою дочку за сина Ногая — Джуке, а потім вислати свого сина і співправителя Тодора Святослава заложником у Ісакчі. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, також приславши йому в заложники сина та великих бояр.²⁵ Фактично Візантія знаходилася під впливом Ногая і спроби ухилитися від цього впливу каралися походами на зразок походу 1297 р., в якому взяли участь болгарські війська. Ногай збирав податки і з Криму²⁶. Претендуючи на чільне місце у чорноморській торгівлі, він піддав руйнації генуезькі факторії у Криму в 1299 р. Можливо, що тут свою роль зіграли і вічні суперники Генуї венеціанці, які з 1294 р. встановили з Ногаєм приязні стосунки²⁷. Його військо оцінювали у 30 тис. тугунів²⁸.

Укріпившись в причорноморських степах, Ногай почав провадити власну політику, не звертаючи уваги на ханів Золотої Орди. Леонід вважав, що Ногай взагалі у 1270 р. відділився від Золотої Орди, утворивши власну державу²⁹. Йому заперечував М. Сафаргалієв³⁰. І, справді, на перший погляд Ногаєві не було потреби утворювати окрему державу. Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, він ставив на престол ханів, як колись Бату — каанів. Але залишилося надто багато свідчень щодо намагань Ногая відділитися від Золотої Орди і створити влас-

²⁴ Никол П. Татаро-български отношения презъ средните векове съ огледъ къмъ царуваннето на Смилеца // Годишник на Софийската университет. Историко-филологически факултет. Т. 15/16. София, 1921. С. 15.

²⁵ Там само. С. 25.

²⁶ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884. С. 111.

²⁷ Коновалова И. Г., Руссев Н. Д. О политическом положении региона днепровско-дунайских степей в первой трети XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, 1988. С. 33–45.

²⁸ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. Т. 2. С. 71.

²⁹ Леонид, архимандрит. Хан Ногай и его влияние на Россию и южных славян // Чтения в МОИДР. 1863. Кн. 3. С. 37.

³⁰ Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой Орды. С. 59.

ну державу³¹. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джуке карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку О. Маркова³² пробував спростувати М. Веселовський³³, то атрибуція монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30 жовтня 1296 та 8 серпня 1301 р., є безсумнівною³⁴. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта, його брат Саси–Бука та їх наступники були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю напевно через скрите бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

Лев Данилович також визнав зверхність Ногая. Їх стосунки потребують глибокого вивчення. Обидва старалися використовувати цю ситуацію, здається, що Лев Данилович більш ефективно. У 1275 р. у відповідь на здобуття Дрогичина великим литовським князем Тройденом, галицький князь з допомогою ординських військ здійснив похід у Литву. У 1280 р., продовжуючи боротьбу за польський престол, він знову з ординцями ходив у похід в Польщу. У 1282 та 1285 рр. походи Лева Даниловича в Угорщину з військом Ногая також були здійснені більше в інтересах галицького князя ніж в інтересах Ногая³⁵. Скоріше, розраховуючи на реалізацію своїх планів у майбутньому, Ногай розглядав потужного галицького князя більше як союзника ніж васала, на чийо допомогу міг розраховувати, в тому числі і на Балканах та Дунаї.

Ногай поставив на престол неспісного Туде–Менгу (1282–1287), а коли останнього усунули царевичі на чолі з Телебугою, зіткнувся із спробами нового хана розпоряджатися улусбеком і його військом. Ногай двічі обдурич Телебуту в походах на Угорщину і Польщу. Двохтижнева облога Львова військом золотоординського хана у 1287 р., напевно, була реакцією Телебути на невдачі походу в Угорщину, де ординські війська понесли страшні втрати при переході через гори³⁶. Схоже, що на той час Лев Данилович залишався союзником Ногая, який зіграв свою роль в ординських втратах у 1287 р.

Обидва, безперечно, програли від цих акцій. Лев Данилович і його брати знову стали безпосередніми ординськими васалами, а Ногай також змушений був вислати свої війська у похід проти Хулагідів, де зложив голову емір Бурундай. Не випадко, що Ногай не тільки скинув, але й видав на жорстоку розправу Телебуту та царевичів, які його підтримували.

Залишаючись ординським васалом, Лев Данилович не міг офіційно приймати королівську корону та титул, але вміло використовуючи васально–союзницькі стосунки з Ногаєм, він не тільки об'єднав Галицько–Волинську державу, яка роз-

³¹ Русев Н. Д. Молдавия в “темне века”: Материалы к осмыслению культурно–исторических процессов // *Stratum plus*. №5. Неславянское в славянском мире. 1999. С. 379–407.

³² Марков А. К. О монетах хана Ногая. Оттиск из III тома “Трудов Московского нумизматического общества”. Москва, 1902. С. 3.

³³ Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. Петроград, 1922. С. 39–51, 54.

³⁴ Iliescu O., Simion G. Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja // *Revue des Etudes Sud – Est Europeennes*. 1964. T. 2. N 1–2. P. 220, 226. Fig. 38.

³⁵ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 89–90.

³⁶ ПСРА. Т. 2. Стб. 894.

дробилася знову по смерті короля Данила, але й значно розширив її межі. До самої загибелі Ногая, в найбільш драматичні моменти його життя — під час боротьби з Токтою у 1299–1300 рр., включаючи битву у місцевості Куканлик (Куяльник?), галицькі війська були з Ногаєм. Вже після загибелі Ногая, коли Токта і Саси-Бука зв'язали свої сили у боротьбі з нащадками Ногая, князь Лев пішов у монастир, а його син Юрій надів королівську корону і організував окрему митрополію, куди ввійшли єпархії земель, що вже не перебували в ординській залежності.

Десять у 1270–х роках з допомогою Ногая Лев Данилович приєднав Київську і, напевно, Переяславську землі. І ці землі знаходилися у складі його держави (можливо з васальними князями в Овручі та Поросці — нащадками Володимира Рюриковича) аж до 1300–1301 рр., коли Київ з допомогою хана Токти отримала путивльська династія в особі князя Володимира-Івана Івановича³⁷. У (Книзі знань", відомій за трьома манускриптами і датованій близько 1350 р., де описані подорожі кастильського монаха-францисканця, за Польщею поставлене "королівство Льва", до складу якого входив Київ, і подано його прапор — зелене полотнище з червоним хрестом³⁸.

Були здогадки, що Лев Данилович отримав Закарпаття як віно за дружиною Констанцією і вже з 1251 р. володів принаймні Березькою жупою. Ця проблема залишається дискусійною. Хоча у 1271 р., підписуючи угоду з чеським королем, Стефан V включив у неї і "зятя нашого Льва руського князя" („*Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem*"). Але у цьому ж році Стефаном V був наданий привілей м. Ломпертсасу (Берегову), що було би порушенням прав сюзерена, якби жупа належала Левові Даниловичу. У 1281 р. Лев Данилович здійснив похід у сусідню жупу Угочу аж до Вишкова, що дозволяє припустити, що князь мав вже території за Карпатами. У 1283 та 1285 рр. зустрічаються звістки про походи Льва Даниловича в Ужанську жупу (другий раз з татарами). В 1291 р. у війні угорців з Австрією, галицькі війська допомагали королеві Андрію III³⁹. І, нарешті, в документі 1299 р. наджупан березький Григорій названий "урядником Льва князя руського" („*Nos Gregorius comes de Beregh officialis Leu ducis Ruthenorum et quatuor iudices nobelium de eodem damus pro memoria*"⁴⁰). Під 1307 р. цей достойник згаданий вдруге⁴¹. Зрозуміло, що цей наджупан Григорій (а не Георгій) не міг бути тотожним з князем Юрієм Львовичем, як це допускає С. Федака⁴².

³⁷ *Войтович Л. В.* Київські князі з путивльської династії // Київ. 1991. №8. С. 149–150; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XIII–XV ст. Львів, 1996. С. 159.

³⁸ *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // *Хроніка*–2000. Вип. 35–36. Київ, 2000. С. 106; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько–Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.). // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). Львів, 2003. С. 133; *Книш Я. Б.* Львівське королівство // *Поступ* (Львів). 2003. №129; більш детально це було висвітлено у доповіді Я. Книша "Держава Романовичів за короля Юрія і утворення Галицької митрополії" на Міжнародній конференції, присвяченій 750–річчю коронації короля Данила і 700–річчю встановлення Галицької митрополії (Львів, 8–9.11.2003 р., матеріали у друці).

³⁹ *Грушевський М.* Історія України–Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 98–100.

⁴⁰ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. T. 6. Vol. 2. Budaë, 1830. P. 216–217.

⁴¹ *Ів., Р.* 213–214, 239–240.

⁴² *Федака С.* Галицько–Волинська держава і Закарпаття // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 71.

Отже можна не сумніватися, що принаймні десь з 1280 р. частина Закарпаття, включаючи Березьку жупу і ще якийсь володіння, були під сюзеренітетом Галицької держави. Герб м. Ломпертсас (Берегово), яке з 1271 р. було центром жупи Берег, повністю співпадає з раннім гербом Львова. Цей герб міг бути наданим князем Левом Даниловичем центру своїх володінь у Закарпатті⁴³. Цікаво, що в угорсько-му документі з 1277 р. вказувалося, що ліс Кобили південніше м. Бардієва знаходиться “біля засік нашого королівства і королівств Польщі та Русі”⁴⁴. А за автором “Польсько-угорської хроніки” біля Солоного граду у Словаччині сходилися кордони “між угорцями, русинами і поляками”⁴⁵.

Деякі історики схильні вважати, що крім жупи Берег до складу закарпатських володінь галицьких королів належали і марамороські землі з Хустом,⁴⁶ але для цього немає доказів. Так само брак доказів стосовно версії Ю. Хименця ніби територія комітату Спіш приєдналася до Галицько-волинської держави у 1286 р. внаслідок повстання у срібних копальнях, підтриманого місцевими “руськими магнатами”, яке було спровоковане будівництвом німецькими колоністами своїх храмів та монастирів⁴⁷. Більш аргументовано виглядає здогадка М. Трояна про приєднання внаслідок походу 1283 р. західної частини Закарпаття “від нинішнього Берегова до гори Маковиця”⁴⁸, бо з листа короля Карла Роберта випливає, що замок Maskk у жупі Шарош до початку 1320-х рр. належав руським князям⁴⁹. Але це могло статися і раніше (судячи з документа 1277 р.) і пізніше (у період боротьби за спадщину Арпадовичів у 1301–1321 рр.) та тривати недовго.

Лев Данилович зумів зберегти і значну частину володінь у Пониззі Дністра та Дунаю. Напевно, що не тільки Білгород (археологічний матеріал незаперечно свідчить про піднесення та інтенсивну забудову міста в кінці XIII ст., характер цього будівництва і знайдені матеріали не полишають сумнівів щодо його схожості з іншими ординським поліетнічними містами⁵⁰, правда, у місті було присутнє слов’янське населення і більшість знахідок зброї або її елементів руського походження⁵¹; ординські монети, знайдені у місті, масово починаються з епохи хана Узбека (1313–1339); на портоланах Маріно Сануда (1321),⁵² Піцігани (початок 1330-х)⁵³ та Весконте (1327)⁵⁴ місто Маврокастро зображено з прапором на якому джучидська тамга і півмісяць, можна припускати, що процес переходу міста під пряме ординське пану-

⁴³ Пачовський В. Срібна земля. Ужгород, 1993. С. 41.

⁴⁴ Wenzel G. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Pest, 1811. P. 166–167.

⁴⁵ Ставорський О. Словацько-польсько-угорське прикордоння до XVIII ст. Пряшів, 1967. С. 14, 377.

⁴⁶ Вегеш М. Лев Данилович // Вчені, письменники і політичні діячі про Україну. Вип. 2. Ужгород, 1996. С. 34–39.

⁴⁷ Хименець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1991. С. 17.

⁴⁸ Троян М. Мукачівський замок. Ужгород, 1982. С. 9.

⁴⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 8. Vol. 2. Budaë, 1834. P. 326.

⁵⁰ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 79–82; Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). Киев, 1986.

⁵¹ Кравченко А. А. Средневековый Белгород. С. 83–84.

⁵² Popescu–Spineni M. România in istoria cartografică până la 1600. Vol. 1. București, 1938. P. 74.

⁵³ Егоров В. Л. Историческая география. С. 136, 139.

⁵⁴ Nordenskiöld A. E. Periplus. Stockholm, 1897. P. 33. Taf. VII.

вання почався в часи Ногая і завершився при Узбеку), але й інші міста колишньої Дністровсько-Бирладської волості, поступово переходили під пряму ординську зверхність. Можливо, що певний час зберігалася подвійна підпорядкованість, а деякі частини цієї волості залишалися в складі Галицько-Волинської держави до початку XIV ст. Так, таке досить правдиве джерело, як “*Flos historiarum Terrae Orientis*”, відзначило: “Русь — величезна країна, межує з Грецією Болгарією; ця країна ... тепер платить данину татарам, а князем її Лев.”⁵⁵. Про давню належність цих територій до Галицької землі свідчить і ряд інших аргументів, зокрема топонімічних⁵⁶, а також включення вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13.08.1388 р. католика Теодороса II, із згадкою про Львів, як “найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славному матір міст християнських королів”, що відбиває часи Галицько-Волинської держави⁵⁷.

Бл. 1246/1251 рр. Лев Данилович одружився з Констанцією, дочкою угорського короля Бели IV⁵⁸. Вона померла трохи раніше мужа. Навколо цього шлюбу, особи самої княгині, числа і долі їх дітей також вистачає легенд і суперечок істориків⁵⁹. Цей шлюб був також вдалим дипломатичним альянсом, закінчивши довгий період галицько-угорської конфронтації.

Подібно до свого батька Лев Данилович багато уваги приділяв впровадженню прогресивних технічних новинок в галузі озброєння. Джерела не дозволяють чітко розділити, що саме було запроваджено в часи короля Данила, а що при Левові. У XIII ст. швидкими темпами нарощувалося бронювання. З'явилися високі стоячі коміри, кольчужні панчохи (нагавиці), збільшилась довжина кольчуги. Вага її зросла з 5,5–6,5 до 10 кг. Одночасно почали вживатися “дощаті броні” — пластинчаті панцирі, в яких пластини при скріпленні находили одна на одну і цим самим подвоювали захист. При цьому, дякуючи випуклості пластин, вони пом'якшували силу удару. Розвиток цього виду панцирів привів до лусковидного панцира, котрий відрізнявся від пластинчатого однаковими розмірами лусок-пластин (6x4–6 см) і способом кріплення до шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1–2 шарнірами-заклепками.

⁵⁵ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 302.

⁵⁶ Ці аргументи були зібрані у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) “До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)”, виголошеній на П'ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях 28.08.2002 р. на засіданні секції “Галицько-Волинське князівство”. На жаль вони залишилися неопублікованими.

⁵⁷ Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. Випуск 1. Київ-Львів, 1992. С. 10–11.

⁵⁸ Wertner M. Az Árpádok czaládi története. Nagybecskerek, 1892. 485–488l; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 7. Buda, 1832. P. 216.

⁵⁹ Kristó Gy. Károly Robert első felesége // Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica T. 86. 1983. 27–30l; *Id.*, Orosz Hercegnő volt e Károly Robert első felesége? // Aetas. 1994. N 1. 194–199l; Sroka S. Wokół mariażu Karola Roberta z Piastówną slaską Marią // Bielecyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. N 11. 1994. S. 1–5; *Id.* Genealogia Andegawenów węgierskich. Kraków, 1999. S. 21–28; Шишка О. Констанція — дружина чи мачуха Лева? // Галицька брама. 2001. №9–10 (81–82). С. 17; Войтович Л. Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 161–164.

В домонгольській період коні не мали спеціального захисту. Данило Романович першим ввів “личини” і шкіряні “кояри” для захисту коней, запозичивши їх від монголів. За Лева Даниловича захист коней став звичним. Шкіряні “кояри” повністю захищали круп коня, а “личини” — голову. Великий комплекс по переробці шкіри, знайдений у Львові, може бути одним із свідчень цієї гігантської роботи по переозброєнні війська, яка проводилася Левом Даниловичом⁶⁰.

Удосконалювалася і стрілецька зброя, з’явилися самостріли–арбалети. Судячи із численних знахідок арбалетних стріл експедицією М. Ф. Рожка в Уричі, цей вид зброї при обороні галицьких фортець використовувався часто. Широко запроваджувалася метальна артилерія. Данило Романович та Лев Данилович, напевно, першими стали застосовувати мобільні металеві машини, причому це не впливало на темп маршу їх війська, яке, наприклад, з машинами у 1244 р. за день пододало 60 км від Холму до Любліна⁶¹.

Справжній портрет князя Лева Даниловича, очищений від легенд і домислів, буде створений в процесі написання двох колективних монографій з історії Львова та Галицько–Волинської держави, над чим зараз працює колектив Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Керівник обох проектів і відповідальний редактор обох монографій — академік НАН України Я. Д. Ісаєвич⁶².

⁶⁰ *Войтович Л.* Військове мистецтво Галицько–Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. №502. Держава та армія. 2004. С. 13–18.

⁶¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 784.

⁶² *Див.: Книш Я.* Заснування міста. Від уділу до “найблагодословеннішої столиці королівства” // Історія Львова. Т. 1. 1256–1772 / Відпов. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2006. С. 53–59; Робота над колективною монографією ще не завершена.

Галицько–Волинське князівство і монгольські улуси у XIII ст.¹

Стосунки Галицько–Волинського князівства з Золотою Ордою та монгольськими улусами через брак джерел досліджені фрагментарно і значною мірою залишаються дискусійними. Останнім часом в цьому напрямку спостерігаються певні спроби нової оцінки подій та нового підходу до окремих джерел².

У 1238 р. завершилася боротьба за Галицьку спадщину, яка тривала від загибелі Романа Мстиславича під Завихвостом 19 червня 1205 р. Його син Данило Романович зумів нарешті відновити Галицько–Волинське князівство. Зимою 1239/1240 р. галицько–волинський князь став і київським князем. Але вже пізньою осінню 1238 р. на Русь вторгнулися монголи, очолені внуком Чингіз-хана — Бату. До літа 1241 р. монголи здобули і розорили послідовно Рязанську, Володимиро–Суздальську, Новгородську, Чернігівську, Київську і Галицько–Волинську землі та вторгнулися в Центральну Європу. І лише смерть каана Монголії Угедея, звістка про яку змусила Гуюка та інших огланів (царевичів Чингізидів) покинути з своїми ордами військо Бату і відійти на схід, щоб взяти участь у боротьбі за престол великого каана³, зупинила наступ монголів на берегах Адріатичного моря. Бату відійшов на Волгу в середину завойованої території, де були добрі умови для кочового господарства і у 1243 р. почав формування свого великого улусу — держави, яка входила до складу Монгольської імперії і в Європі стала називатися Золотою ордою.

¹ Доповідь на пленарному засіданні Звітної наукової конференції Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 5 лютого 2011 р.).

² *Войтович Л.* Улус Ногай і Галицько–Волинське князівство // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008. С. 71–78; *Його ж.* Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. №13. Луцьк, 2009. С. 89–96; *Волощук М.* Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р. // Дрогощинь 1253. Івано–Франківськ, 2008. С. 18–36; *Нагірний В.* “Да и Галич”: з історії відносин галицько–волинських князів монголами у 1240–х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 16. Рівне, 2009. С. 9–12.

³ *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 27.

Як і всі монгольські великі і малі улуси, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок–Орди і Ак–Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг з центром на правобережжі Сир–Дар’ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату — Орду, лівий фланг, напевно, — наступний брат Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів–кочовиків. Крім того Бату розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно), відповідно монгольській практиці за військовим принципом у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник).

Великі улуси–князівства, які ввійшли до складу Ак–Орди і Кок–Орди, отримали Чингізиди — переважно близька родина Бату. Берке отримав тоді Північний Кавказ, інший брат Шейбан — межиріччя Іртиша і Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги⁴.

Більшість дослідників вважають, що п’ять улусів охоплювали Північне і Західне Причорномор’я. Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту і Дністра отримав, можливо, брат Бату — Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його внука знаменитого Ногая. Межиріччя Дніпра та Дністра дісталось Коренці (Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Бату — Мауці (Могуцій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженого з сестрою Бату. П’ятий улус охоплював Крим⁵. Не виключено однак, що перші три улуси насправді складали один велетенський улус, який належав Мауці. М. Сафаргалієв вважає, що Бувал це спотворення імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Бату улус у складі всього Причорномор’я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая⁶. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам.

Папський дипломат Плато де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів⁷. П. Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад–Діном був другим сином Чагатая⁸. Мауці — син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Заперечення Я. Пилипчука, який звернув увагу

⁴ Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. Москва, 1957. С. 111, 184–186.

⁵ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. Санкт–Петербург, 1884. С. 55–63.

⁶ Сафаргалієв М. Распад Золотой Орды. Саратов, 1960. С. 35, 58.

⁷ Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatio cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungaroti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico–filologici di C. Leonardi, M. C. Lungaroti, E. Menesto. Spoleto, 1989. Lib. V, 21.

⁸ Христианский мир и “Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт–Петербург, 2002. С. 257.

на суперництво Чагатая та Джучі, а також Бурі з Бату⁹, не відкидають такої можливості. Той же Бурі був одним з кращих полководців у війську Бату. Виконавши своє зобов'язання, тобто надавши потужний улус Джагатаїду, Джучиди були вправі очікувати подібної поведінки Хулагуїдів. Але, зрозуміло, що ця проблема залишається дискусійною.

Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, Мауці (Могучій) міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або, навіть, Дунаю. Як сюзерен цих територій Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич.

Зимом 1240–1241 рр. основні монгольські сили пройшли через Волинь. Картина руїни і слідів опору, яку побачили галицько-волинські князі, повернувшись до краю (вони не ризикнули вступити в битву з монголами і кожне місто оборонялося самотужки), була жахливою. Біля Берестя неможливо було вийти на поле через сморід від розкладання непохованих трупів. У Володимирі не залишилося жодного живого. Церква св. Богородиці та інші церкви були наповнені трупами¹⁰. Лише Холм, який вистояв перед завойовниками, залишався незруйнованим.

Відразу ж Романовичі вдалися до відновлення свого сюзеренітету над галицько-волинськими землями¹¹. Монголи не могли залишити без уваги такий розвиток подій, тому зимою 1242–1243 рр., повертаючись з Угорщини, ординці зачепили Галицьке Пониззя. Напевно, що це було відповіддю на каральні походи галицького війська проти болохівських князів, які визнали ординську зверхність¹². Зимою 1243–1244 рр. ординці вислали на Волинь, яка вже повністю перебувала під контролем Романовичів, е значніші сили, які очолювали “два богатирь ... Маньмана и Балаа”, завдання яких було “возискати” Данила Романовича¹³. “Богатирі” — передача монгольського “багатур”, епітета, якого удостоювалися найбільш відважні полководці. Імена полководців в літописній передачі, безперечно, спотворені. Найближчими до них за співзвучністю імен є сини Шейбана (Шибана), молодшого брата Бату, який у його походах командував туменом. Туменами та тисячами у війську Бату командували переважно оглани (царевичі) Джучиди. Балакан (Балга) та Меркан служили під командуванням батька. Балакан у 1257 р. був посланий на допомогу Хулагу завойовувати Іран і впав жертвою суперництва між Хулагу і Берке. Хулагу, який не хотів віддавати Джучидам Азербайджан, звинуватив Балакана в чарах проти нього і стратив у 1261 р. З цього почалася непримиренне протистояння Джучидів з Хулагуїдами¹⁴. Зимою 1243–1244 рр. брати очолювали значні сили, бо монгольське військо йшло на Данилову столицю Холм, яка вистояла під час походу самого Бату. Монголи дійшли до Володави, тобто майже до самого Холму. І тут, схоже, правий

⁹ Пилипчук Я. Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор'я середини XIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 5. Львів, 2006. С. 19–20.

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 788.

¹¹ Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 76–78.

¹² Головки О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда // Український історичний журнал. 2004. №. С. 6.

¹³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 784.

¹⁴ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів–Джучидів. Львів, 2004. С. 171–172.

В. Нагірний¹⁵, який не погодився з висновком О. Головка, який вважав, що Данило Романович ухилився від зустрічі з монголами¹⁶.

За таких умов, маючи крім всього продовження конфлікту з Ольговичами, які і далі претендували на Галицьке князівство, Романовичі мусили шукати контактів з ханом Бату. Іншого виходу просто не було. Можна погодитися з добре обґрунтованим висновком М. Волощука, що диплом угорського короля Бели IV королівському сервієнтові Міклошу, синові Обуха із Суді, від 22.04.1244 р., є автентичним документом¹⁷. З тексту цього документу випливає, що до квітня 1244 р. Данило Романович мав зустріч з “*tatarorum principē*”¹⁸. Навряд чи Данило Романович встиг би з’їзди в Орду на Волгу, як вважали деякі дослідники¹⁹. На це було часу, а між тим монголи далі Володави не пішли, а “воротишася”²⁰. Подібну команду необхідно було віддавати відразу. І міг це зробити крім Бату тільки Мауці як володар улусу, до якого були віднесені і волинські землі. В. Нагірний вважає, що “*tatarorum principē*” — це оглани, які очолювали експедицію проти Холму²¹. Логіка в такій гіпотезі є, адже результатом переговорів був відхід ординського війська. Але обидва оглани були щонайбільше в ранзі тисячників, цього надто мало для “*tatarorum principē*”. Скоріше обидва багатурси очолювали авангард війська Мауці, який рухався слідом за ними. В ставці Мауці князь Данило Романович, напевно, склав васальну присягу улусбеку Мауці, якого можна назвати “*tatarorum principē*”. Зрозуміло, що проблема і далі залишається дискусійною, але таке вирішення проблеми видається найбільш прийнятним.

Співставивши літописні повідомлення з інформацією папського посла Плато де Карпіні, з врахуванням часу на подорож до Сараю та повернення назад, польський історик М. Бартніцький прийшов до слушного висновку, щодо прибуття посла Мауці до Данила не пізніше як у першій половині липня 1245 р.²², тобто до битви під Ярославом (яка відбулася 17 серпня 1245 р.). Слідом за В. Нагірним²³, я погоджуюся з цим висновком. О. Толочко датував поїздку Данила Романовича в Орду 1250 р.²⁴, більшість дослідників, слідом за М. Грушевським, — 1246 р.²⁵. Данило Романович виїхав в Орду 26 жовтня 1245 р., в кінці осені 1245 р. князь перебував на шляху до Сараю²⁶.

¹⁵ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 11.

¹⁶ Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда. С. 6.

¹⁷ Волощук М. Проблема кількості візитів. С. 32.

¹⁸ Там само. С. 35.

¹⁹ Стасів М. Корона Данила і татари // *Analecta Ordinis s. Basilii Magni. Ser. 2. Sec. 2. 1954. Vol. 2 (7). Fasc. 1–2. С. 142; Avenarius A. Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung // Byzantinoslavica. Т. 41. 1980. S. 37–38.*

²⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 794.

²¹ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 11.

²² Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005. S. 108–109.*

²³ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 10.

²⁴ Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття // *Київська старовина. 1992. N 6. С. 15.*

²⁵ Грушевський М. *Історія України–Руси. Т. 2. Київ, 1992. С. 253.*

²⁶ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 10.

Посилаючи свого посла до Данила з вимогою “Да и Галич”, Мауці, звичайно, не потребував погодження з Бату²⁷. Улусбек мав право робити це без погодження з ханом. Раніше я був впевнений, що улусбека насторожила політика Данила, спрямована на повне відродження свого панування над всіма землями, які йому належали до Батієвого походу 1240 р., включаючи Київ²⁸. Можливо, що монголи справді були готові розділити Галицьку і Волинську землі, що більше відповідало їх політиці загалом²⁹. Згода В. Нагірного, що монголи лише у 1245 р. намагалися встановити контроль над Галицькою землею³⁰, не виглядає переконливою. Склавши васальну присягу перед Мауці взимку 1243–1244 рр., Данило Романович мусив присягати за всі свої володіння. Вже взимку 1242–1243 рр. монголи продемонстрували, що Галицька земля також підконтрольна їм.

Тому поїздку в ставку Батія, якій передували переговори про дозвіл на таку поїздку, була покликана або справді реальною загрозою втрати Галицької землі або все-таки спробою повернути собі Київ. Останнє після блискучої перемоги у 1245 р. під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина (що було порушенням прав Бату як верховного сюзерена), виглядає досить правдоподібно. Але “Данилови Романовичю князю бывшоу великоу шладавшоу Роускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ”³¹ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: “w злаа чть Татарськаа. Его шць бѣ црь в Роуской земли... снѣ того не приа чти”³².

Бату підтвердив Данилові володіння Волинською і Галицькою землями, але чітко дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, він поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана. Очевидно у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренци. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями — його васала Коренци. Васалами Мауці мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами. І тільки Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престолі³³.

²⁷ Головкин О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда. С. 6.

²⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 493.

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Київ, 1993. С. 64; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 127; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 203.

³⁰ Нагірний В. “Да и Галич”. С. 10.

³¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 807–808.

³² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 808.

³³ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 82–88, 190–194.

Саме з цього періоду розпочався різкий поворот у політиці Данила Романовича у сторону тісних контактів із Західною Європою в пошуках надійного союзника для боротьби з ординською зверхністю³⁴. Тоді ж почалося гарячкове укріплення міст і остаточне перенесення столиці у Холм на західному кордоні. Одночасно велися пошуки союзників проти Орди серед руських князів. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців³⁵.

Данило Романович одним з перших князів зрозумів, що для цього необхідні негайні реформи по створенню сильної сучасної армії, здатної протистояти нападникам. Наступні роки аж до самої його смерті були присвячені реалізації цієї проблеми. По смерті батька військову реформу продовжив його син Лев. Джерела не дозволяють чітко розділити, що саме було запроваджено в часи короля Данила, а що при князі Леві.

Основою княжого війська була постійна кінна дружина, складена з професіоналів, які за свою службу отримували бенефіції та земельні лени. Служба для них була спадковою. Починали її з "детських" та "отроків", стаючи "гридями" та "бо-ярами". Ускладнення озброєння та захисного обладунку вимагало постійного тренінгу та вдосконалення. Служба була важкою, але вона давала можливість зробити адміністративну і політичну кар'єру. Рядові дружинники нерідко ставали великими боярами. Через всі стадії лицарської науки, починаючи від "детських", проходили і самі князі. Так було скрізь і на Заході.

Дружинники були важкоозброєними кінними лицарями. Їх озброєння коштувало добре стадо корів. Через це чисельність княжої дружини була невеликою: залежно від розмірів і потуги князівства від кількох десятків до кількох сотень воїнів. Більші дружини ділилися на "стяги" (хорогви). Бойовий знак "стяг" давав орієнтацію на полі бою бійцям одного підрозділу, що за однакового озброєння і доспіхів не було легким. Так у битві на р. Руті у 1151 р. кияни мало не вбили свого князя Ізяслава Мстиславича, прийнявши його за Ольговича. Той же князь Ізяслав Мстиславич у 1154 р. в битві під Теробовлею виставив захоплені галицькі стяги і галицькі дружинники, які поверталися після переслідування волинських полків, потрапили в руки киян.

У XIII ст. війська князів (як князів земель, так і удільних князів) склалися з власних дружин та "списів" — малих дружин васалів. "Спис" (початково "копье", "копие", "коріе" — польськ.) вперше відзначений літописом під 1153 р., згадується ще в XVI ст. (під 1500 р. вже як "списсы")³⁶. Полк, який мав у своєму складі 900 "списів", налічував більше 7 тис. бійців³⁷. Враховуючи це, а також за аналогією з чисельністю "списів" у польських та німецьких землях, можна припускати, що ці підрозділи налічували від 3 до 20 бійців. "Списи" бояр-васалів теж зводилися у "стяги", напевно за територіальним принципом.

Незначна чисельність княжої дружини і військ васалів, утримання яких коштувала досить дорого, що змушувало князів роздавати землі власного домену, при-

³⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1999. С. 128.

³⁵ ПСРА. Т. 10. С. 137-138.

³⁶ Кирпичников А. Н. К оценкам военного дела средневековой Руси // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989. С. 145.

³⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 2. Т. 3. Москва, 1988. С. 23.

води́ла до того, що під час усобиць князі зверталися до чорних клобуків (торків, берендеїв, коуїв, турпеїв і печенігів) або приводили половців. Монгольська навала зробила це неможливим.

Залишалася третя складова війська — земське ополчення. Земське ополчення складалося з вільного сільського населення (яке, судячи з окремих статей “Руської правди”, виконувало роль легкої кавалерії) та містичів, які виставляли піхоту. Очолював цю частину війська тисяцький, якому підпорядковувалися соцькі та десяцькі. Поділи міського населення за професійними ознаками на сотні та ряди відбивають цю архаїку міського ополчення. Але в міру розвитку військової техніки і ускладнення озброєння, особливо захисних обладунків, роль такого ополчення почала зменшуватися. Міська піхота стала використовуватися переважно для оборони самих міст. І легка кавалерія смердів без надійного захисного озброєння нічого не вартувала. Це озброєння коштувало дорого, було не під силу смердам його купити, а саме використання потребувало постійних навиків. Княжа скарбниця була неспроможна забезпечити ополчення озброєнням³⁸.

Постійна дружина князя Данила Романовича та “списи” його васалів не налічували більше 3 тис. бійців. Правда, у 1241 р. печатник Кирило привів до князя Данила Романовича три тисячі піхотинців і триста вершників, але це, мабуть, було земське ополчення з усього Середнього Подністров’я. У 1231 р. при князі Данилу було всього 18 отроків. Белзький князь, враховуючи розміри свого уділу, міг мати 300–400 воїнів (з васалами без ополчення). Перемишльський князь — 600–800 воїнів. Виучка і озброєння дружини було найкращим. “Списи” бояр у Галицькій землі князюму війську не уступали ні в чому. Загальна чисельність галицько-волинського війська з ополченням (при умові збору всіх князів разом з боярами) у часи Данила Романовича сягала до 30 тис. польової раті. Більше тоді не могла виставити жодна земля. Для боротьби з сусідніми польськими князями чи угорцями це було достатньо, але проти монголів, які могли зосередити в одному місці 60–120 тис. польового війська, цих сил було замало. До того ж не тільки окремі князі, але й бояри зі своїми “списами”, не слухали свого князя і не тільки не прибували до його війська, а нерідко приєднувалися до ворожих військ.

Починаючи військову реформу, Данило Романович головну увагу звернув на підготовку індивідуальних бійців. У XIII ст. швидкими темпами нарощувалося бронювання. З’явилися високі стоячі коміри, кольчужні панчохи (нагавиці), збільшилась довжина кольчути. Вага її зросла з 5,5–6,5 до 10 кг. Одночасно почали вживатися “дощаті броні” — пластинчаті панцирі, в яких пластини при скріпленні находили одна на одну і цим самим подвоювали захист. При цьому, дякуючи випуклості пластин, вони пом’якшували силу удару. Розвиток цього виду панцирів привів до лусковидного панцира, котрий відрізнявся від пластинчатого однаковими розмірами лусок-пластин (6х4–6 см) і способом кріплення до шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1–2 шарнірами-заклепками. Окремі елементи пластинчастих панцирів з’явилися на Русі значно раніше ніж у сусідів. Так, наприклад, наручі-налокотники відомі на Заході тільки з XIV ст., а на Дівич-горі, на зруйнованому монголами у 1240 р. городищі знайдено наруч, який складався з двох

³⁸ *Войтович А.* Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. №571. Держава та армія. Львів, 2006. С. 89–93.

трубчатих, з'єднаних шарнірами частин, які закривалися на руді за допомогою двох ремінців і двох пряжок.

Монголи носили панцирі, так звані "хатагу дегел" та "чаргах", коли на м'які матеріали (шкіру, хутро, цупку тканину) кріпилися або одягалися сталеві пластини-нагрудники ("кюрче"), наплічники та інші елементи. Типи таких панцирів були ефективними і порівняно дешевшими за європейські.

В домонгольський період коні не мали спеціального захисту. Данило Романович першим ввів "личини" і шкіряні "кояри" для захисту коней, запозичивши їх від монголів. За Лева Даниловича захист коней став звичним. Шкіряні "кояри" повністю захищали круп коня, а "личини" — голову. Великий комплекс по переробці шкіри, знайдений у Львові, може бути одним із свідчень цієї гігантської роботи по переозброєнні війська, яка проводилася Левом Даниловичем³⁹.

Вражаючі успіхи монгольських лучників показали значення ручної стрілецької зброї. З'явилися самостріли-арбалети, які давали змогу досягнути більшої ефективності при менших тренуваннях. Самостріл був вдосконалим луком з тятивою і ложею посередині. Впираючись ногами в землю або в стремана, стрілець натягував руками тятиву, зчіплюючи її з зацепом (горіхом). Під час пострілу гачок (колінчатий ричаг) виходив із заглиблення горіха, останній повертаючись (ранні горіхи не мали стрижня осі обертання), відпускав тятиву і зчеплений з нею болт (кований багатогранний наконечник), який мав значно більшу пробивну силу ніж стріла. В Ізяславі на руїнах 1240 р. знайдено найстаріший в Європі поясний гачок для натягування самостріла-арбалета. Судячи із численних знахідок арбалетних стріл експедицією М. Ф. Рожка в Уричі, цей вид зброї при обороні галицьких фортець використовувався часто.

Щоб протистояти монголам, потрібно було працювати не тільки над озброєнням, але й над постійною бойовою підготовкою не лише дружини та боярських "списів", але й ополчення. Не маючи змоги виставити рівноцінне кінне озброєння, князь пішов на організацію лінійної піхоти, яка б не боялася кавалерійських атак та лучників. Для цього захисне озброєння піхотинців мусило включати достатньо сильне бронювання. Самі ополченці не могли б себе так забезпечити, тому їх озброєння відбувалося (зрештою подібно як і у монгольській армії) коштом князівської скарбниці. Але сама скарбниця в розореній державі не мала багато джерел поповнення, тому перевага віддавалася більш дешевим монгольським зразкам. Тому у 1253 р. під час походу у Чехію галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Така лінійна піхота мусила часто збиратися на тренування, причому затрати на проведення цих заходів також мусив брати на себе княжий скарб. А це, в свою чергу, змусило князя вживати надзвичайні заходи для повернення до відання княжого скарбу соляних копалень (сіль була важливим предметом експорту), вдатися до широкої практики заохочення німецьких колоністів, караїмів та вірмен в опустілі та новозасновані міста, надання їм привілеїв та дозволів на відкриття своїх храмів. Це були заходи потрібні, ефективність яких довела галицько-волинська піхота, витримавши у 1257 р. атаки важкої ординської кінноти під стінами Володими-

³⁹ *Войтович Л.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". №502. Держава та армія. 2004. С. 13-18.

ра. Мужність та стійкість такого піхотинця–ополченця, що був “простий чоловік”, зафіксована Галицько–Волинським літописом⁴⁰.

Насичуючи своє військо кінними та пішими стрільцями, князь став широко запроваджувати металю артилерію. Станкові каменемети–самостріли (на чотирьох опорах з дерев’яною станиною) могли метати камінь “в підйом людини” (бл. 50 кг) і запальні суміші. Ці каменемети зображені на мініатюрі Голіцинського Лицьвого зведення XVI ст., яка ілюструє облогу монголами Володимира на Клязмі. Візантійські та арабські каменемети мали прицільну дальність 80–120 м, китайські — 75–150 м. Для метання важчих каменів та запалювальної суміші використовувалися “пороки” — механічні парателли. Така машина була реконструйована і випробувана А. Кірпи́чником та В. Абрамовим. Її вдосконалення привело до появи пороків пращового типу з противагами. Натяжні каменемети досягали 8 м висоти, важили до 5 т і метали каміння вагою більше ніж 60 кг. Обслуга такої машини налічувала 50–250 чол.⁴¹ Важка каменеметна артилерія використовувалася для руйнування стін, збиття заборол і запалення внутрішніх будов. Під час облоги руських міст монголи ставили 12–32 пороки, не залишаючи надій захисникам⁴². У Галицькій та Волинській землях добре знали про металю машини і до монголів, про що свідчать багаторядні лінії оборони, але під впливом ординців металю артилерія стала повноцінним родом війська. Данило Романович першим застосував мобільні металю машини (монголи запозичили у тангутів невеликі катапульти, які встановлювалися у сідлах верблюдів і метали каміння завбільшки в кулак; ці катапульти могли повертатися навколо своєї осі⁴³).

Монголи продемонстрували виняткову ефективність швидких маршів, використовуючи для цього 2–3 коні для вершника. Данило Романович зумів стати їх гідним суперником. Можливо також використовували по кілька коней на воїна, перевозючи на конях також і піхоту. У 1244 р. його військо з обозом та металю машинами за день пододало 60 км від Холму до Любліна⁴⁴.

Ці заходи завершилися відкритим викликом Золотій Орді у 1253 р., коли Данило Романович прийняв від римського папи Інокентія IV королівську корону. Як васал хана Золотої Орди він не мав права цього робити⁴⁵. Такий акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. Причому титул, прийнятий Данилом Романовичем, “світлішого короля Русі” — однозначно свідчив про претензії на всю колишню Русь⁴⁶. Бату був ханом (тобто королем) Золотої Орди і ва-

⁴⁰ *Исаевич Я. Д.* Культура Галицко–Волынской Руси // Вопросы Истории. 1975. №1. С. 106.

⁴¹ *Шкляр С. А.* Каменеметная артиллерия в начальный этап развития порохового оружия в Китае / Автореф. диссертации к. и. н. Ленинград, 1970. С. 8–12.

⁴² *Кирпичников А. Н.* Военное дело на Руси. Ленинград, 1976. С. 76.

⁴³ *Терентьев–Катанский А. П.* Книжное дело в государстве тангутов. Москва, 1981. С. 110–111.

⁴⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 784.

⁴⁵ *Войтович Л.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71.

⁴⁶ *Войтович Л.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 24–29; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки і проблеми // Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. Львів, 2006. С. 34–49; *Його ж.* Король Данило Романович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 6. Львів, 2007. С. 7–44; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки та дискусії // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник

салом каана (імператора) Монголії. Прийняття його васалом королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних стосунків, а зрівнювало колишнього васала з його сюзереном⁴⁷. Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б “rex Galiciae” чи “rex Galiciae et Lodomeriae” як титудувався з 1206 р. Андрій II⁴⁸.

Можна стверджувати, що Данило Романович добре володів інформацією про події в Орді. Час виступу було обрано вдало. Батий хворів, у 1255 р. він помер у віці лише 48 років. Передчуваючи смерть, він відправив сина Сартака у Каракорум до Менгу-каана. Зобов'язаний своїм престолом Батієві, Менгу затвердив Сартака як тільки-но прийшла звістка про смерть його батька. Але Сартак не доїхав до столиці, він помер від отрути у 1256 р. За цією загибеллю стояв Берке, який по смерті Орду був найстаршим серед Джучидів.⁴⁹ По смерті Сартака Менгу затвердив ханом Улакчі, доручивши Боракчин-хатун, вдові Батія, опікуватися сином до його повноліття. Але і цей юний хан помер у 1257 р. не без допомоги Берке.

Скориставшись боротьбою за владу в Орді, король Данило приступив до реалізації своєї програми. Військо, очолене князем Левом Даниловичем, рушило в Пониззя, де старшина Милей в Бакоті визнав себе прямим або безпосереднім васалом ординців. Зимою 1253–1254 рр. волинська рать відбила наступ еміра Коренци (Куремси, Курумиші) на Кременець⁵⁰. Протягом 1254–1256 рр. галицько-волинська рать штурмувала болохівські міста, князі яких залишалися ординськими васалами. Заповнена густою сіткою міст, Болохівська земля перетворилася на руїни. Весною 1256 р. Данило Романович став збирати сили для походу на Київ. Очікували підходу литовців та новгородської рати Романа Даниловича: “прислаша Миндовгъ к Данилоу пришлоу к тобѣ Романа и Новогородцѣ а бы пошелъ ко Возваглю штоуда и къ Киевоу. И спрече срокъ во Възъвагла”⁵¹.

Ординський емір Коренца, не отримуючи підмоги, мусив розраховувати тільки на себе. Зібравши всі сили, він наніс контрудар у відповідь. У листопаді 1657 р. емір несподівано з'явився під стінами Володимира, де піше ополчення витримало удар ординської кавалерії, що стало несподіванкою для монголів. Так само невдало закінчилася спроба здобуття Луцька. Захисники встигли розрушити міст, ординська метална артилерія неправильно виставила машини і каміння полетіло в сторону

на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 383–403; *Його ж.* Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 8–10; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи // Дрогоичинь 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17.

⁴⁷ *Войнар М. М.* Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. Vol. 2 (8). Fasc. 1–2. Romae, 1954. С. 105–118.

⁴⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. T. 3. V. 1. Buda, 1829. P. 31–32.

⁴⁹ *Патканов К. П.* История монголов по армянским источникам. Вып. 1. Санкт-Петербург. 1874. С. 87.

⁵⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 829.

⁵¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 838.

ординців. Спроба перенацілити машину закінчилася її падінням. Лучани вважали, що їм допомогли святі заступники Іоанн Златоуст та Миколай Міррлікійський⁵².

У 1258 р. Берке нарешті став ханом Золотої Орди. Почався перепис населення у завойованих руських князівствах, для контролю за ними монголи призначали баскаків, темників, тисяцьких, сотників і десятників. Емір Коренца, який програв війну з Данилом Романовичем у 1254–1257 рр., був зміщений і замінений темником Бурундаєм. Це був один з кращих монгольських полководців, який відзначився ще у боях на Волзі у 1236 р. та в угорському поході 1241 року, а пізніше був соратником Ногая і загинув у 22.05.1289 р. на війні з Хулаґідами в Азербайджані.

Отримавши значну допомогу, у 1258 р. “приде Боуранда со силою великою”⁵³. Берке не мав намірів повторно завойовувати Галицько-Волинську землю. Бурундай оголосив через своїх послів “иду на Литвою вже еси мирень поиди со мною”⁵⁴. Литва була союзником короля Данила, з її допомогою він воював проти Куремси та його васалів — болохівських князів. Крім того Данило Романович прекрасно розумів, що Берке не подарує йому королівської корони та союзу з Римом. “Данилови же сѣдшоу с братом їсо снмі печалнымъ бывше гадахоуть вѣдахоуть бо аще Даниль поедеть и не боудеть с добромъ”⁵⁵. Тому до Бурундая приєднався лише Василько Романович, але і той, побоюючись репресій, залишив дружину та сина з королем. Участь галицько-волинських військ у війні з Литвою вирішила долю князя Романа Даниловича, який тримав Новгородське князівство. “... њ Вышелгъ сна его Романа”⁵⁶. У відповідь Данило розпочав бойові дії проти Войшелка. Його військо зосередилось поблизу Мельника. Ординці, які поверталися через ятвязькі землі, шукали Данила (“ѡта быста посла и прапаше гдѣ есть Данило”⁵⁷). Очевидно, що Бурундай повинен був привезти Данила в ставку Берке.

Через рік на початку листопада 1259 р. “приде вѣсть ... вже Боуранда идеть вканыи проклатын и печална бы брата в томъ”⁵⁸. Данило знову не ризикнув зустрітися з Бурундаєм, виславши на цю брата Василька Романовича, сина Лева Даниловича та холмського єпископа Іоанна. На вимогу ординського еміра були зруйновані укріплення Володимира, Луцька, Крем’янця і Львова⁵⁹.

Бурундай повністю відновив ординське панування. Самого ж Данила ординці, очевидно, змістили. Бо після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила. “и нача емоу повѣдати w бывшее и шпалоу Боурандаевоу сказа емоу. Данилови же оубоѡавшоуса побѣже в Лахы, а из Лаховъ побѣже во Оутры”⁶⁰. Залишивши галицькі та волинські міста безборонними (лише Холм не захотів руйнувати свої укріплення, а Бурундай не наважився його здобувати), ординський емір змусив Василька Романовича та Лева Даниловича (які, схоже, отримали відповідні ярлики на Галицьку та Волинську землі) брати участь у спустошенні польських земель, що закінчилося здобуттям Сандо-

⁵² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 840–842.

⁵³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 846.

⁵⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 846.

⁵⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 848.

⁵⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 848.

⁵⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 848.

⁵⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 849.

⁵⁹ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 133–134.

⁶⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 850.

мира⁶¹ [47, 850–855]. А далі до кінця літа 1262 р. Василько Романович мусив воювати з литовцями.

Від кінця 1259 – початку 1260 р. і до осені 1262 р. король Данило щезає з сторінок Галицько-Волинського літопису. Цей період він провів у своїй останній еміграції. Король Данило Романович знову знайшов притулок у товариша дитинства, давнього суперника і теперішнього свата — угорського короля Бели IV. 12 червня 1260 р. король Данило взяв участь у битві біля Крессенбрунна у Штірії, якою завершилася угорсько-чеська війна за Австрійську спадщину Бабенбергів. Лицарське військо, очолене штірійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара, розгромило армію короля Бели IV. В цій битві, як довідуємося з листа Пшемисла Оттокара II, “*Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros*”⁶². Українські історики І. Шараневич⁶³, М. Кордуба⁶⁴, та М. Грушевський⁶⁵ звернули увагу на дещо випадковий характер участі короля у цій битві. На той час галицький король вже не був зацікавлений у спадщині за Бабенбергами. М. Грушевський також зауважив помилку Длугоша, який приписав участь в цій битві ще Леву та Роману (на той час вже мертвому). За інформацією угорського джерелознавця Г. Венцеля, Данило в цій битві брав участь з власним військом⁶⁶. Напевно король Данило виїхав в Угорщину через польські землі з дружиною. В Угорщині для утримання двору та дружини він мусив дістати від Бели IV якийсь феодал, служба з якого і зобов’язала його взяти участь у штірійській кампанії. Побіжним свідченням цього є згадка про татарський загін. Вже у 1253 р. після військових реформ Данила Романовича під час походу у Чехію галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Напевно і у 1260 р. частина його війська, озброєного на ординський манер, була прийнята за татар. Самі ординці брати участь в цій битві не могли. Король Данило для них був емігрантом, який втік від покарання.

Берке послав свої сили на допомогу Хулагу для завоювання Ірану. Хулагу повинен був за це віддати Джучидам Азербайджан. У 1260 р. ситуація в Монгольській імперії знову загострилася. Смерть Менгу-каана привела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм, братом Хулагу, та Арик-Бугою. Хулагу не тільки не віддав Джучидам частину завойованих земель, але й підступно отруїв огланів Кулі та Татара, обмовив і стратив Балакана⁶⁷. Війна розпочалася у 1262 р. і тривала майже до кінця 60-х років XIV ст. У 1263 р. ціною великих втрат на р. Курі хан Берке наніс поразку Хулагу. За свідченням арабського історика Ібн Василя, стоячи над горами монгольських трупів, Берке сказав: “Якщо б ми діяли спільно, то завоювали б весь світ”⁶⁸. У 1264 р. закінчилася війна між претендентами на головний монгольський трон. Великим кааном став Хубілай, який переніс столицю Монгольської

⁶¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 850–855.

⁶² Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Т. IX. Stuttgart, 1851. P. 184.

⁶³ Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik als Quellen // Beitrag zur österreichischen Geschichte. Wien, 1872. S. 84, 144–145.

⁶⁴ Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн // Записки НТШ. Т. 10. Львів, 1896. С. 1–2.

⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 519.

⁶⁶ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. 7 kötet. Budapest, 1869. P. 383.

⁶⁷ Греков Б. Д., Якубовський А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950. С. 76.

⁶⁸ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 75.

імперії у Ханбалик (Пекин). Золота Орда, продовжуючи боротьбу проти Хулагу, почала відділятися від решти імперії.

Зміна ситуації в Орді, яка вимагала концентрації сил на сході, дозволила королеві Данилові повернутися з Угорщини. Восени 1262 р., розгромивши литовців, Василько Романович послав боярина Бориса Ізболка до короля в Угорщину. Данило Романович на той час перебував в Теличі⁶⁹ (біля Телицького перевалу у верхів'ях Попраду, нині с. Тиліч Криницької гміни Новосандецького повіту у Польщі⁷⁰). З тексту літопису видно, що король перебував за межами краю довший час: "король же баше печалоуа ш братѣпо великоу и ш сновцѣ свонмѣ Володимерѣ зане молодѣ баше"⁷¹. Вже після повернення короля у кінці 1262 р. в Тернаві відбувся княжий шем за участю Данила і Василька Романовичів, Болеслава Встидливого, Лева і Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому "положиша радѣ межи собою ш землю Роускоюу и Ладьскоу оутвердивъшеса крлмѣ чтнымъ"⁷². Це означало остаточне повернення до влади, яку визнали всі його васали. З цього періоду і майже до 1265 р. Галицько-Волинська держава не визнавала ординської зверхності.

Король Данило Романович помер у 1264 р.⁷³ Його поховали в Холмі, який був його столицею, у соборі св. Богородиці. Можна стверджувати, що король Данило помер не ординським васалом, а незалежним володарем, до кінця залишаючись вірним своїй політиці відродження незалежної Русі.

Один з найвидатніших діячів Золотої Орди улусбек Ногай був Чингізидом. Його дід Бувал, молодший брат Бату, син Джучі від наложниці Караджін-хатун, напевно помер молодим, бо не згадується у подіях 1236–1241 рр.⁷⁴ Відомий дослідник ординської історії М. Сафаргалієв вважав, що "Бувал" це спотворена передача імені "Мувал" і допускав тотожність цього царевича з Мауці (Могуцієм)⁷⁵. Виходило, що Ногай успадкував цей улус від батька і діда. Батько Ногай — Татар у 1257 р. був відправлений на допомогу Хулагу, який завершував завоювання Ірану. Його отруїли за наказом Кулагу у 1262 р., після чого війська Джучидів через Дербент відійшли на Північний Кавказ⁷⁶. Батько Ногай був близьким до Берке, чий володіння за часів Батия лежали на Північному Кавказі, тому навряд чи здогадка М. Сафаргалієва вірна. Тим більше, що Мауці був зятем Батия, а шлюби з дуже близькими родичами Чингізиди не практикували. По загибелі Татара хан Берке взяв Ногай під свою опіку.

Саме тому у 1262 р. Берке доручив Ногаю командувати авангардом у поході проти Хулагудів, розраховуючи, що той зробить все аби помститися за смерть батька. Ногай з 30 тис. війська вступив через Дербент у Ширван. Хулагу 20 серпня 1262 р. вислав у Ширван свій авангард на чолі з Ширамун-нойоном, а сам з Самагар-нойоном і Абатай-нойоном відійшов у Шемаху (17 жовтня – 14 листопада 1262). Ногай вдарив на Ширамуна і відкинув його. В середу підійшов Абатай з

⁶⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 857.

⁷⁰ Літопис Руський / Переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 571.

⁷¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 857.

⁷² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 858.

⁷³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 862.

⁷⁴ *Войтович Л. В.* Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 108–109.

⁷⁵ *Сафаргалієв М. Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960. С. 42.

⁷⁶ *Войтович Л. В.* Нашадки Чингіз-хана. С. 187.

основними силами проти яких Ногай. не зміг вистояти і почав відступати до Дербента. Довідавшись про відступ Ногая, 20 листопада 1262 р. Хулагу покинув Шемаху і з основними силами рушив за ним. 1 грудня 1262 р. військо Хулагу здобуло Дербент. Розбитий під Дербентом Ногай мусив утікати далі на північ. Ільхан, до якого 15 грудня 1262 р. прибули свіжі сили з Абака–огланом, послав колишніх емірів Бату досвідчених Ількай–нойона, Тудан–багадур та своїх нойонів Салджідая, Чагана, Буларгу і Дутуза оволодіти ставкою Берке. Вони переправилися через Терек, але застали тільки залишені без догляду юрти. 12 січня 1263 р. Берке дав битву на березі р. Терека. У цій битві зійшла зірка Ногая. Його удар був вирішальним. Ількай–нойон почав відступати і лід не витримав його воїнів. Абака–оглан просто втік. Берке з Ногаєм пройшли Дербент, а Хулагу втівав слідом за Абакою, прийшовши в Тебріз 22 квітня 1263 р.

Берке залишив Ногая пильнувати за Хулагуїдами в Північному Азербайджані. А у 1264 р. Берке доручив Ногаю похід проти Візантії для визволення свого союзника султана Ізз ед–Діна. Похід вдавсь блискуче⁷⁷. З цього походу почав складатися гігантський улус Ногая з центром у Ісакчі на Дунаї⁷⁸. Схоже, що володіння на Нижньому Дунаї та Правобережжі Берке передав Ногаю за заслуги у війні проти Хулагуїдів.

В цьому поході як васал Ногая приймав участь болгарський цар Костянтин⁷⁹. За Рубруком болгарський цар був ординським васалом ще у 1258 р., тобто ці зв'язки перейшли Ногаю у спадок. Імператор Михайло VIII кинув у Фракії свої деморалізовані війська і врятувався втечею на кораблі до Константинополя. Султана видав гарнізон фортеці Енос в гирлі Маріци. Слабка Візантія також стала васалом Ногая, який взяв за дружину дочку імператора Єфросинію⁸⁰.

Ще якийсь час Ногай в основному перебував на Північному Кавказі. 13 липня 1265 р. проти нього виступив оглан Юшумут, брат Абака–хана. Він переправився через Куру. Обидва війська зустрілися на р. Аксу. Битва була жорстокою. Загинув Кутлу–Бука, батько Тогачар–аки, одного з головних емірів Хулагу. Ногаю стріла вибила око. Його військо відступило у Ширван. Тут до нього підійшов Берке з 30 свіжими туменами. Абака відступив на другий берег Кури і наказав знищити мости. Берке з Ногаєм простояли 14 днів, але не змогли переправитися. У 1266 р. Абака наказав укріпити береги Кури валами і ровами.

Після смерті Берке Ногай зайнявся справами свого улусу. Він розширив свій вплив та почав проводити самостійну політику. У 1271, 1277 та 1278 рр. Ногай вторгався в Болгарію, допомагаючи тестю — візантійському імператорові проти царя Костянтина. Його загони відчували себе господарями як у Болгарії так і у Візантії. До 1280 р. послухними вассалами Ногая стали всі три болгарські держави — Тир-

⁷⁷ Георгия Пахимера история о Михаиле и Андронике Палеологах // Византийские истории, переведенные с греческого при Санкт–Петербургской духовной академии. Т. 7. Санкт–Петербург, 1862. С. 211.

⁷⁸ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва, 1941. С. 117.

⁷⁹ Ников П. Татаро–български отношения през средните векове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца // Годишник на Софийската университет. Историко–филологически факултет. Т. 15/16. София, 1921. С. 13.

⁸⁰ Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. 4. Санкт–Петербург, 1818. С. 58.

новське царство, Відинське і Бранічевське князівства⁸¹. Болгарський цар Георгій I Тертер (1280–1292) спочатку змушений був видати свою дочку за сина Ногая — Джукє, а потім вислати свого сина і співправителя Тодора Святослава заложником у Ісакчі. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, також приславши йому в заложники сина та великих бояр⁸². Візантія і далі знаходилася під впливом Ногая, а спроби ухилитися від цього впливу каралися походами на зразок походу 1297 р., в якому взяли участь болгарські війська. Ногай збирав податки і з Криму⁸³. Претендуючи на чільне місце у чорноморській торгівлі, він піддав руйнації генуезькі факторії у Криму в 1299 р. Можливо, що тут свою роль зіграли і вічні суперники Генуї венеціанці, які з 1294 р. встановили з Ногаєм приязні стосунки⁸⁴. Чисельність його військо оцінювали у 30 тис. тунців⁸⁵, тобто 300 тис.

З того часу Ногай почав провадити власну політику, мало звертаючи увагу на ханів Золотої Орди. Російський історик архімандрит Леонід взагалі вважав, що Ногай у 1270 р. відділився від Золотої Орди, утворивши власну державу⁸⁶. Йому пробував заперечувати М. Сафаргалієв⁸⁷. І, справді, на перший погляд Ногаю не було потреби утворювати окрему державу. Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, він ставив на престол ханів, як колись Бату — каанів. Однак все ж залишилося надто багато свідчень щодо намагань Ногая відділитися від Золотої Орди і створити власну державу⁸⁸. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джукє карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290–х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку О. Маркова⁸⁹ пробував спростувати М. Веселовський⁹⁰, то атрибуція монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30 жовтня 1296 та 8 серпня 1301 р., є безсумнівною⁹¹. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта та його брат Саси–Бука були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю напевно через скрите бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

У цей час Галицько–Волинська держава переживала важкий етап своєї історії. По смерті короля Данила його держава фактично розпалася. Брат Василько

⁸¹ Там само. С. 15.

⁸² Там само. С. 25.

⁸³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 111.

⁸⁴ Коновалова И. Г., Руссов Н. Д. О политическом положении региона днестровско–дунайских степей в первой трети XIV в. // Социально–экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, 1988. С. 33–45.

⁸⁵ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. Т. 2. С. 71.

⁸⁶ Леонид, архимандрит. Хан Ногай и его влияние на Россию и южных славян // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. Москва, 1863. Кн. 3. С. 37.

⁸⁷ Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой Орды. С. 59.

⁸⁸ Руссов Н. Д. Молдавия в “темне века”: Материалы к осмыслению культурно–исторических процессов // Stratum plus. №5. Неславянское в славянском мире. Кишинев, 1999. С. 379–407.

⁸⁹ Марков А. К. О монетах хана Ногая. Оттиск из III тома “Трудов Московского нумизматического общества”. Москва, 1902. С. 3.

⁹⁰ Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. Петроград, 1922. С. 39–51, 54.

⁹¹ Iliescu O., Simion G. Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja // Revue des Etudes Sud–Est Europeennes. 1964. Т. 2. №1–2. Р. 220, 226. Fig. 38.

утримав Західну Волинь з Володимиром, яка потім перейшла до сина Володимира. Старший син Лев Данилович тримав Галицьке, Перемишльське і Белзьке князівства. Мстислав Данилович — Східну Волинь з Луцьком, а Шварн Данилович — батьківську столицю Холм. Після загибелі литовського короля Міндовга Шварн Данилович на короткий час став великим князем литовським. Спроба Лева Даниловича, який приєднав володіння Шварна по його смерті у 1269 р., продовжити литовсько-галицьку унію закінчилася безрезультатно і привела до конфронтації обох сторін.

За таких умов Лев Данилович не став приймати королівського титулу (що було викликом Золотій Орді), а визнав себе васалом Ногая десь на початку 1270-х рр. З допомогою Ногая він почав втілювати політику розширення своїх володінь. У 1275 р. у відповідь на здобуття Дорогичина великим литовським князем Тройдемом, галицький князь з допомогою ординських військ здійснив похід у Литву. При цьому Володимир Василькович та Мстислав Данилович отримали наказ Ногая виступити у похід. У 1280 р., продовжуючи боротьбу за польський престол, Лев Данилович знову з ординцями ходив у похід в Польщу. У 1282 та 1285 рр. походи Лева Даниловича в Угорщину з військом Ногая також були здійснені більше в інтересах цього галицького князя ніж Ногая⁹². Десь у цей період до володінь Лева Даниловича була включена частина Закарпаття (жупа Берег і, можливо, Земплин)⁹³. У 1280-х Ногай почав втручатися у справи удільних князів на Лівобережжі. Десь у цей період до володінь Лева Даниловича відійшла Київська земля та частина Переяславської⁹⁴. Напевно, скоріше розраховуючи на реалізацію своїх планів у майбутньому, Ногай розглядав потужного галицького князя більше як союзника, на чію допомогу міг розраховувати, в тому числі і на Балканах та Дунаї.

Ногай поставив на золотоординський престол недалекого Туде-Менгу (1282–1287), а коли останнього усунули царевичі на чолі з Телебутою, зіткнувся із спробами нового хана розпоряджатися улусбеком і його військом. Ногай двічі обдурив Телебуту в походах на Угорщину і Польщу. Двохтижнева облога Львова військом золотоординського хана у 1287 р. була реакцією Телебути, якого обдурив Ногай під час походу в Угорщину, де ординські війська понесли страшні втрати при переході через гори⁹⁵. Схоже, що на той час Лев Данилович залишався тим союзником Ногая, який зіграв свою роль в ординських втратах у 1287 р.

Обидва, безперечно, програли від цих акцій. Лев Данилович і його брати знову стали безпосередніми ординськими васалами. Під час вступу військ Телебути у їх землі галицькі князі взагалі сподівалися на найгірше. Ногай також змушений був вислати свої війська у похід проти Хулагідів. У 1289–90 рр. разом з Тохтою він здійснив невдалий похід в Іран. В ході цього походу загинув знаменитий полководець емір Бурундай (28.03.1289). Бої були жорстокі. За Вассафом втрати Абака-хана у цих боях на Терекі сягали до 30 тис. Ногай також втратив немало своїх кращих військ. Не випадково, скинувши і видавши на жорстоку розправу Телебуту з його

⁹² *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 89–0.

⁹³ *Войтович Л.* Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки НТШ. Т. 252. 2006. С. 187–205.

⁹⁴ *Войтович Л.* Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) Вип. 5. Київ, 2005. С. 143–156.

⁹⁵ ПСРА. Т. 2. Стб. 894.

прихильниками, Ногай поспішив піти на мир з ільханом, скріпивши його у 1294 р. шлюбом дочки Абаки-хана зі своїм сином Турі.

У 1291 р. Ногай допоміг Тохті опанувати престол Золотої Орди. Як старший в родині Джучі, він прикинувся хворим і скликав царевичів на курултай. Коли туди прибули Телебуга і його прихильники, їх підступно схопили і видали Токті. Після цього Ногай і Токта шукали зближення, одночасно побоюючись один одного. За бажанням Токти дочка Ногая — Кабак була видана за Яйлага, який був сином тестя Тохти — Солджідай-гургена. Як свідчать джерела саме конфлікт, який стався через цей шлюб, послужив до вибуху війни між Ногаєм та ханом Токтою. Кабак була мусульманкою і її нова сім'я, яка дотримувалася традиційної релігії, не сприйняла. Хан не захотів покарати свого тестя і тоді Ногай розв'язав проти нього війну⁹⁶.

Посередником у конфлікті виступив ільхан Газан, але не зміг примирити суперників. Звернення Ногая до довголітніх ворогів підірвало його авторитет серед золотоординських емірів. У 1298 р. Ногай розбив Тохту і став вимагати данини з Кафи, яка була конкурентом Акермана та Ісакчі у чорноморській торгівлі. Ногай послав у Кафу внука, але того напоїли і вбили. Тоді у 1299 р. він розгромив Кафу, Сарукерман, Кирк-Ер і Керч⁹⁷. Постраждали також Судак та інші міста⁹⁸.

У 1299 р. хан Токта був розбитий і відступив до своєї столиці. Але і від Ногая відступилися еміри Маджі, Сутан і Сангуй, головним чином через його прихильність до ільханів. Хан же отримав допомогу від намісника Дербенту Тама-Токту, сина Балагі. Ногай відступив від р. Узі і вислав своїх синів проти емірів Токти. Еміри запропонували середньому Туке ханство, а коли він повірив, вони схопили його і ув'язнили. Старший син Джуке негайно розгромив їх, а голови начальників вислав тим, хто стеріг Туке. Тоді триста нукерів, які стерегли оглана, разом з полоняником втекли до нього.

Токта переправився через р. Узі і став на березі р. Берди у землях старовинного улусу Ногая. Джерела оцінюють його військо аж у 60 тис. тунгусів, що, звичайно, неймовірно. У рядах цього війська були чернігівські та київські дружини (Токта посадив у Києві путивльських Ольговичів) і, можливо, війська з північних князівств. У війську Ногая також були руські воїни. Ними могли бути тільки союзні йому галичани, зацікавлені у продовженні усобиць в Орді. Старий Ногай прикинувся хворим, а Джуке послав розвідника розвідати дорогу вище Берди, щоби вдарити в тил. Але роз'їзди Токти захопили розвідника, військо хана рушило далі і несподівано вдарило на Ногая.

Вирішальна битва відбулася 15 вересня 1300 р. у низів'ях Південного Бугу чи Дністра у місцевості Куқанлик (Куяльник?). Токта взяв чисельністю. Після поразки сини Ногая з однією тисячею вершників втекли в сторону Галича. Сам Ногай з 17 вершниками в степу був настигнений погонею і смертельно поранений русичем. "Я — Ногай, веди мене до Тохти, який є ханом". По дорозі він помер.

Старший син Ногая Джуке у 1300 р. після поразки у битві в Куқанлику вбив брата Турі, який хотів піддатися Токті. Джуке хотів організувати оборону улусу, але еміри Дженека, Тунгус і Таз організували проти нього змову і змусили втікати у

⁹⁶ Войтович Л. В. Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 190–192.

⁹⁷ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. Т. 1. С. 111–112.

⁹⁸ Там само. С. 195.

Тирново, де він був схоплений царем Тодором Святославом і з наказу Токти страчений. Молодший брат Джуке Турі, продовжив боротьбу проти Токти, вимагаючи півсти за смерть брата і батька, але був розбитий і загинув у 1302 р. У цей період, очевидно, загинули племінники Ногая: Кірді-Бука, Тудакан, Тіклубай, Тукудж, Басар і Куртук. Внук Ногая Кара-Кішек боровся за дідівський улус з Саси-Букою, братом Токти до своєї загибелі близько 1308 р.

Продовження боротьби нащадків Ногая не дозволило Токті скористатися плодами перемоги і знову підпорядкувати Галицько-Волинську державу. Пізніше він, як і його попередники був втягнений в боротьбу за Азербайджан. Майже відразу після загибелі Ногая помер і Лев Данилович, якому вдалося не без допомоги Ногая відновити Галицько-Волинську державу. Прийняття його наступником Юрієм Львовичем королівського титулу і поява окремої Галицької митрополії свідчать, що ця держава вміло скористалася з боротьби за улус Ногая, звільнившись від ординської опіки⁹⁹.

⁹⁹ *Войтович Л. Юрій Львович і його політика // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 70–78.*

Юрій Львович і його політика¹

Стан джерел, які стосуються історії Галицько-Волинської землі початку XIV ст. такий, що багато поважних істориків, серед них В. Пащутко та М. Котляр, взагалі не вважали за можливе писати про цей період. Найкраще дослідження, яке охоплює цей період, на наш погляд належить Я. Ісаєвичу².

Титул князя Юрія, зафіксований у його печатці: “S[igilum] Domini Georgii regis Russiae” (аверс) і “S[igilum] Domini Georgii principis Ladimiriae” (реверс)³ свідчить про відродження при ньому об’єднаної Галицько-Волинської держави. При цьому під королівством Русі, напевно, можна вважати Галицьку землю. Впродовж XIII ст., в т. ч. в часи Лева Даниловича, західні джерела признавали за Галицькою землею статус королівства. Можливо це було пов’язано з визнанням римськими папами цього статусу за Галицькою землею, що добився ще у XII ст. угорський король Бела III, а його син Андрій II — у 1215 р. для сина Калмана. Цей титул був підтверджений Данилові Галицькому при його коронації у 1253 р. Титул князя володимирського свідчить про об’єднання обох земель, яке наступило скоріше всього ще в останні роки правління Лева Даниловича. У будь-якому випадку цей титул означає, що нащадки Мстислава Даниловича, який у 1288 р. об’єднав Східну і Західну Волинь, вже не жили. У легендарній частині литовсько-білоруських літописів збереглося повідомлення про литовсько-волинську війну у 1315 р., де загинув князь Володимир⁴. Були версії, що саме з його дочкою ніби-то одружився Любарт Гедимінович, отримавши в такий спосіб Луцьке князівство. Однак історичність князя Володимира досить проблематична. Якби Володимир був сином Мстислава Даниловича, то він мав би успадкувати володимирський престол. Навіть, якщо б цей князь був

¹ Оpubліковано: Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Львів, 2001. С. 70–78.

² *Исаевич Я. Д.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 г. Москва, 1988. С. 71–77.

³ *Латто-Данилевский А. С.* Печати последних галицко-володимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II князь всей Малой Руси. Санкт-Петербург, 1907. С. 241; Włodarski B. *Polska i Rus’ 1194–1340.* Warszawa, 1966. S. 227.

⁴ ПСРА. Т. 17. С. 258, 311, 372–373, 437–438.

сином Данила Мстиславича (згаданого під 1280 р.), то і тоді, як єдиний спадкоємець Мстислава Даниловича, мав би успадкувати Володимир (правило, за яким внук втрачав права на спадок діда, коли його батько помер при житті останнього, було введене для обмеження числа спадкоємців, коли їх було багато). Якби Володимирське князівство перейшло до Юрія Львовича через завоювання, то літописи, польські чи угорські хроніки або орденські документи неминуче залишили б якусь інформацію про конфронтацію галицьких і волинських князів на межі XIII–XIV ст. Швидше всього у литовсько-білоруських літописах (як і вважав В. Антонович) відобразилося повідомлення про смерть володимирського князя Володимира Васильковича (помер у 1288 р., а не 1315 р.), який часто воював з литовцями і, можливо, помер від гангрени через невірне лікування рани, отриманої у бою⁵. Про те, що Юрій тримав “в своїй честі” Волинську землю писав трохи пізніше митрополит Кипріян⁶.

Я. Ісаєвич звернув увагу, що титул короля Русі не обов’язково свідчить про коронацію Юрія, так як західноєвропейські джерела фіксують визнання статусу королівства за державою, а не за окремими особами⁷. З цим можна було би погодитися, але, на наш погляд, саме титул на автентичній печатці та зображення Юрія у королівській короні з регаліями скоріше свідчать про декларування королівської гідності, тобто саме коронування. Крім того коронація королівською короною могла декларувати звільнення від ординської залежності. Вже Данило Романович пробував повністю позбутися ординської опіки. Це втілювалося у прийнятті королівського титулу і готовності визнати зверхність папи в обмін на організацію хрестового походу. Це втілювалося в офіційній ідеології: “О, зліше зла честь татарська...” — написав волинський літописець, оцінюючи прийом у Батия свого князя, якого трактували значно краще ніж інших Рюриковичів, яким довелося їздити в Орду⁸. Це втілювалося і у будівництві кам’яних укріплень та відвертому збройному виступі проти Куремси, до улусу якого належали Галицько-Волинські землі. Ця політика мала тільки короткий успіх. Залежність цих земель від Орди відновив Бурундай. Загострення взаємин золотоординських ханів з Ногаєм, який приєднав до себе за незнаних обставин улус Бурундая, привело до певного ослаблення цієї залежності. Лев Данилович з допомогою військ Ногая розширював свої володіння в Закарпатті та Польщі. Усобиця в Орді, яка закінчилася загибеллю Ногая у битві з військом Токти, яка відбулася 15 вересня 1300 р. десь у низов’ї Південного Бугу чи Дністра у місцевості Куканлик (Куяльник?), не могла не мати наслідків для Галицько-Волинської держави. Хоча галицько-волинські дружини напевно були у складі війська Ногая⁹, ординський вплив після 1300 р. сягав не далше Поділля¹⁰. Еміри хана Тохти вели боротьбу з нащадками Ногая. Прийняття королівського титулу і організація окремої Галиць-

⁵ *Войтович Л.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. С. 153–154.

⁶ *Барсуков Н. П.* Источники русской агиографии. Санкт-Петербург, 1882. С. 431.

⁷ *Исаевич Я. Д.* Галицко-Волынское княжество в конце XIII – начале XIV в. С. 73.

⁸ *Полубояринова М. Д.* Русские люди в Золотой Орде. Москва, 1978. С. 9.

⁹ *Шабуньдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. Київ, 1987. С. 15–16.

¹⁰ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 106.

кої митрополії, на яке пішла, неохоча до подібних заходів, константинопольська патріархія (митрополит київський перебував у Володимирі під ординським контролем), могли бути свідченням звільнення від ординської залежності¹¹. Напевно не випадково у грамоті від 9.08.1316 р. Андрій та Лев Юрійовичі обіцяли Тевтонському Ордену захист від ординців. За свідченням польського короля Владислава Локетка (лист до папи Іоана XXII від 21.05.1323 р.) війська цих князів були нездоланим захистом проти ординців. Можливо тому вони не змогли допомогти руху закарпатських феодалів у їх підтримку і поборотися за Угорську спадщину. Окремі дослідники вважають, що ці князі загинули у боротьбі з Ордою¹².

Коронація Юрія Львовича, звичайно, аж ніяк не означає, що цей правитель признав церковну унію¹³. При всій толерантності до католицької релігії у родині Лева Даниловича (його дружина залишалася католичкою, дочка пішла у монастир кларисок у Старому Сончі), саме релігійна політика цього князя, зокрема утворення окремої Галицької митрополії з допомогою рішучого противника унії візантійського імператора Андроніка II, свідчить про протилежне. Крім того відмова посланцям папи Климента V (1305–1314), які пропонували “королю русинів ... приступити до послушенства Римській церкві та союзу з нею”, про яке повідомив Длугош¹⁴, без сумніву відноситься до Юрія Львовича.

Столицею Юрія Львовича і його наступників був Володимир. На нашу думку, при всіх інших причинах, волинська династія так до кінця і не змогла справитися з галицьким боярством. Саме тому Данило Романович і Шварн Данилович тримали столицю у Холмі, Лев Данилович – у Львові¹⁵, який був розташований на межі Галицької і Волинської земель, а його наступники – у Володимирі.

Юрій Львович став сюзереном Галицько–Волинської держави у зрілому віці. Він народився 24.04.1252 чи 1257 р. Бл. 1269 р. отримав від батька Белзьке і Холмське князівства. Невідомо у якому році Лев Данилович передав йому владу у державі. Згідно традиції незадовго до смерті цей князь прийняв чернецтво і помер мало не безвісним монахом у Лаврові. Остання безсумнівна згадка про Лева Даниловича – повідомлення у хроніці Генріха Геймбургського про зустріч з чеським королем Вацлавом II не пізніше середини травня 1299 р.¹⁶ Однак і при всіх сумнівах у автентичності грамоти Лева від 8 березня 1301 р.¹⁷ не можна відкидати можливість використання подібної грамоти із справжньою датою (для більшої вірогідності було простіше датувати грамоту більш раннім часом). Напад на Сандомирську землю у 1300 р. міг здійснити сам Юрій Львович на допомогу родичеві (як сам пробував у 1288 р. утримати частину спадщини Володимира Васильковича), тим більше, що батько міг бути у той час у війську Токти (хоча Лев Данилович мав більше 70 років, він був рухливим, їздив у теж Брно у 1299 р. і т. д.). І, нарешті, прийняття чернецтва могло бути вимушеним, внаслідок суперництва сина з батьком. Виходячи з цього

¹¹ Ждан М. До питання про залежність Галицько–Волинської Русі від Золотої Орди // Укр. Історик. 1968. №1–4 (17–20). С. 71.

¹² Мацяк В. Галицько–Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових дослідках. Авсбург, 1948. С. 18.

¹³ Томашівський С. Українська історія. 1. Старинні і середні віки. Львів, 1919. С. 107–108.

¹⁴ Щанов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. Москва, 1972. С. 61.

¹⁵ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 90–96.

¹⁶ Исаевич Я. Д. Галицко–Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. С. 72.

¹⁷ Курчинський О. А. Дослідження і публікації грамот Галицько–Волинського князівства у XVIII – першій половині XIX ст. // Київська Русь: культура, традиції. Київ, 1982. С. 129–149.

початок правління Юрія у Галицько-Волинському королівстві можна віднести до часу не раніше середини 1299 р. і не пізніше 1301 р.

Невдалими були з огляду політичних вигод і обидва шлюби короля Юрія. У 1282 р. він одружився з дочкою тверського князя Ярослава Ярославича, що було, мабуть, останньою спробою об'єднати зусилля західних і східних князів у боротьбі з ординцями. Перша дружина померла бл. 1286 р. У 1287 р. Юрій одружився вдарте з Євфимією, дочкою киявського князя Казимира Конрадовича, сестрою Владислава Локетка¹⁸. Цей зв'язок розрушив чесько-галицький союз, організований Левом Даниловичем, що мало фатальні наслідки для долі володінь в Люблінській землі і на Закарпатті.

Напевно під впливом своєї дружини Євфимії Юрій Львович вважав одним з головних напрямків своєї політики зближення з польськими князями. В інтересах її брата Владислава Локетка у 1300 р. Юрій Львович здійснив похід аж під Краків¹⁹. Десь тоді була видана за добжинського князя Земовита сестра Юрія — Анастасія²⁰. Бл. 1301 р. була видана за сохачевського і черського князя Тройдена Болеславича дочка Юрія — Марія²¹. Їх син Болеслав-Юрій пізніше успадкував галицький престол у 1323 р. Ця політика не була до кінця продуманою. Чеський король Вацлав II отримав впевнену перемогу над Владиславом Локетком і добився свого визнання сюзереном Польщі. Владислав Локеток втік у Галицько-Волинське королівство²². У 1302 р. Юрій Львович надав йому допомогу і польський князь пробував відвоювати Сандомирську землю. Розплатою за цю авантюру була втрата Люблінської землі. У тому ж 1302 р. раптовим ударом краківські та сандомирські дружини Вацлава II повернули собі Люблінську землю, а воєвода Петро Галько (Галка) з залогою залишив Люблін²³. Юрій Львович і далі продовжував допомагати Владиславові Локетку, внаслідок чого останній у 1304–1305 рр. повернув собі Сандомирську землю, а у 1306 р. здобув Краків. Напевно за цю допомогу заслужив король Юрій похвалу польського історика, який писав, що він був “муж мудрий і добрий, до духовенства щедрий, під правлінням якого Русь славилася досягненнями миру і достатку”²⁴.

У 1301 р. вигасла династія Арпадовичів. На Угорську спадщину мали право нащадки дочок угорських королів: сіцилійський принц Карл Роберт, чеський король Вацлав II, баварський герцог Отто III і король Юрій Львович. Карл Роберт був сином короля Сіцилії Карла Мартела з Анжуйської династії, матір'ю якого була Марія, дочка Стефана V і внучка Бели IV. Його претензії підтримували Неаполітанське королівство і папа. Чеський король Вацлав був сином Кунегунди — дочки короткочасного галицького князя Ростислава Михайловича і Анни, дочки Бели IV. Він висунув свого сина Вацлава, якого коронував у 1302 р. Баварський герцог був сином Єлизавети, дочки Бейли IV. Юрій Львович теж був сином дочки Бели IV —

¹⁸ Baumgarten N. Genealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. Roma, 1927. P. 47, 50.

¹⁹ МРН. Т. 2. P. 853.

²⁰ Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków, 1895. S. 345–347.

²¹ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 453; МРН. Т. 5. P. 880–881.

²² Włodarski B. Stanowisko Rusi Halicko-Wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Lokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdanskiego // Zapiski Historyczne. Т. 2. Toruń, 1962. S. 342–343.

²³ МРН. — Т. 2. — P. 853.

²⁴ Długosz J. Opera omnia / A. Przewdziecki edita. Т. 12. Cracoviae, 1876. P. 39.

Констанції. Невідомо чому король Юрій не взяв участі у цій боротьбі, тим більше, що у нього були володіння на Закарпатті з центром у Ломперсасі (Берегові). Можливо цьому завадила активна участь у польських подіях. У 1308 р. через Галицько-Волинську державу втік герцог Отто. Рифмована хроніка Оттокара Штірійського відзначила теплу зустріч герцога з королем Юрієм²⁵. Нам здається, що союз Юрія Львовича і Отто III міг бути скріплений шлюбом Льва Юрійовича з незнаною з імені сестрою Агнеси, дружини Отто III. Я. Яблоновський, посилаючись на Кромера, назвав дружину Любарта Гедиміновича (дочку Льва Юрійовича) Бушою, що може бути скороченням від Богуслави. Від Яблоновського це ім'я запозичили Т. Нарбут та М. Карамзін, бо у Кромера імені княгині не приведено, а Б. Зіморевич назвав її Євфимією (можливо сплутав з Офкою-Євфимією?). Польське ім'я дочки Лева Юрійовича може бути побіжним свідченням, що його дружина також була полькою, сестрою Агнеси. І лише це могло дозволити її братам глоговським князям Генріху II та Яну претендувати у 1323 р. на Галицько-Волинську спадщину, причому їх претензії були визнані папою, тобто були достатньо обґрунтованими²⁶. Можливо, що у Юрія Львовича були плани протиставити союз з польськими князями та баварським герцогом і чеському королю Вацлаву III і Карлу Роберту. Закарпатські володіння остаточно були втрачені у 1320–1322 рр.²⁷ Але якщо у 1299–1307 рр. наджупаном Берега був Григорій (який у документі 1299 р. титулувався урядником князя Лева), то комендант Берега Петер 15.06.1312 р. загинув у Розгонській битві як прихильник короля Карла Роберта. У 1315 р. березький жупан Б. Копас разом з Петром Петунєю звернулися до синів Юрія Львовича. У 1315–1317 рр. обоє підняли повстання проти Карла Роберта. У 1320 р. Карл Роберт надав привілей місту Ломпертсасу (Берегову). Після одруження з дочкою польського короля Владислава Локетка Єлизаветою (6.07.1320 р.) він подарував Ломпертсас своїй дружині, яка влаштувала тут літню резиденцію²⁸. Отже можна зробити висновок, що принаймі до кінця 1307 р. закарпатські володіння ще не були втрачені. Тобто таке становище зберігалось поки союзник Юрія Львовича баварський герцог Отто вів боротьбу за угорську корону. До 1310 р. Карл Роберт зумів схилити на свою сторону баронів Берега або ж зайняв ці території, використовуючи як привід галицьку допомогу його противникові Отто. Але боротьба за закарпатські землі, заселені такими ж нащадками хорватів як галичани, тривала майже до 1322 р.

Визначним успіхом політики короля Юрія було утворення у 1303 р. окремої Галицької митрополії згідно з грамот константинопольського патріарха Афанасія I (1289–1293, 1303–1309) та візантійського імператора Андроніка II (1283–1328). Візантія опиралася утворенню нових митрополій на теренах Русі. Досить згадати невдалу спробу Андрія Боголюбського чи пізніші спроби великих князів литовських. Нова

²⁵ MGH. T. 5. Hannoverae, 1893. P. 1152–1154.

²⁶ *Войтович Л.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний з'їзд українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Одеса-Київ-Львів, 1999. С. 83.

²⁷ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 98.

²⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer.* T. 6. V. 2. Buda, 1830. P. 213–217, 239–240; *Lehoczy T.* Beregvármegye monographiaja. 1. kötet. Ungvarott, 1881. 88–91, 352. І; *Мельник В.* Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. Львів, 1970. С. 36; *Войтович Л.* Етюди з давньої історії міста Берегова // Вісник Берегівщини (Берегово). 1993. №71, 73, 75, 77, 79, 81

митрополія отримала 81 місце (на 10 місць нище київської). До неї були віднесені галицька, володимирська, перемишльська, луцька, турівська і холмська єпископії. Першим галицьким митрополитом став Нифонт, відомий з реєстру галицьких митрополитів у пізнішій грамоті короля Казимира III²⁹. Цей ієрарх займав престол недовго, бо у 1305 р. у Константинополь було послано ігумена Спаського монастиря Петра Ратенського як кандидата на галицьку митрополію. На той час помер київський митрополит Максим і патріарх висвятив Петра і київським митрополитом. На практиці це означало знову злиття обох митрополій. Внаслідок цього діяльність Петра Ратенського (1308–1326) була пов'язана з Москвою і послужила поштовхом для її піднесення, а король Юрій Львович від цього нічого не виграв³⁰.

З Петром Ратенським пов'язана одна цікава пам'ятка, яка дозволяє говорити про тісні контакти Галицько-Волинського королівства з німецькими державами, зокрема з Магдебургом. Відомо, що на замовлення Петра Ратенського (а може і ним самим) була виготовлена дерев'яна фігура Миколи Можайського, яка нині зберігається у Москві в ДТГ. Найближчі її аналоги — надгробки архієпископів Фрідріха фон Веттіна (1152 р.) та Лудольфа фон Віхмана (1192 р.) у магдебурзькій катедрі. Ні Можайськ, ні Москва тоді не мали зв'язків з Магдебургом. Сам митрополит був знаним маляром і, напевне провів значний час у Володимирі або Львові, де Були німецькі колонії (зокрема у Львові німецька колонія мала костюл Марії Сніжної, у якому могли бути зразки скульптур магдебурзької школи). Фігура Миколи Можайського могла бути виконана митцем з оточення митрополита, який мав можливість оглядати такі роботи. Можливо, що такі роботи були у католицькому храмі у Володимирі³¹.

Спірною залишається і дата смерті Юрія Львовича. За Длугошем 18 березня 1308 р. померла його дружина Євфимія, а 21 квітня 1308 р., якраз на свій день народження, помер і сам король Юрій³². Зв'язки галицького короля з польськими князями, точні дати смерті короля і його дружини, схиляють до правильності цієї версії. Польські історики навіть вважають, що потреба підтримати юних племінників позбавила Владислава Локетка можливості протидіяти Тевтонському Ордену у його намірах захопити Гданське Помор'я³³. М. Кордуба сумнівався у правильності цієї дати, пересуваючи її на 1315 р.³⁴. У підтвердження версії Кордуби, Я. Ісаєвич звер-

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Київ, 1993. С. 270, 544.

³⁰ Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. Киев, 1913; Кучкин В. А. Сказание о смерти митрополита Петра // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 18. Москва-Ленинград, 1962.

³¹ Некрасов А. И. Древнерусское изобразительное искусство. Москва, 1937. С. 203–204; Леонов А. И., Померанцев Н. Н. Деревянная скульптура // Русское декоративное искусство от древнейшего периода до XVIII в. Ч. 1. Москва, 1962. С. 123, рис. 73; Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство. Москва, 1978. С. 282; Попов Г. В., Рындина А. В. Живопись и прикладное искусство Твери XIV–XVI века. Москва, 1979. С. 142; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 94.

³² Długosz J. Opera omnia. Т. 12. Р. 39.

³³ Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 238–239; Myśliński K. Polska a księstwo Halicko-Włodzimierskie na przełomie XIII i XIV wieku // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція (Галич, 19–21 серпня 1993 р.). Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 7–8.

³⁴ Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя. Краків, 1941. С. 93–94.

нув увагу, що вперше самостійними правителями сини Юрія названі у документі, датованому липнем 1315 р., а грамоти, післані до Тевтонського Ордену у 1316 р. з підтвердженням угод, укладених їх батьком та дідом (подібні грамоти видавалися звично на початку правління), такж побіжно свідчать на користь смерті Юрія Львовича у 1315 р.³⁵ Проблема ця залишається дискусійною. Угорське джерело допускає різні тлумачення. Твердо йшлося тільки про права Юрія Львовича на угорський престол. Може саме через смерть Юрія у 1308 р. Карл Роберт захопив його закарпатські володіння, а у 1315 р. Петро Петуня звертався до його сина, пропонуючи йому принаймі повернути свої володіння або поборотися за угорський престол. Щодо пізньої дати грамоти до Ордену, то це могло бути наслідком перерви у відносинах у 1308–1315 рр., викликаній конфронтацією внаслідок дій Ордену у Помор'ї проти союзника Юрійовичів. Далі Юрійовичі могли виступати продовжувачами батьківської політики. Саме тому князі пропонували Ордену захист від ординців³⁶.

В цілому навіть ці, нечисленні і не завжди однозначні пам'ятки, які залишилися від правління Юрія Львовича, дозволяють цілком позитивно оцінити діяльність цього короля.

³⁵ *Исаевич Я. Д.* Галицко–Волынское княжество в конце XIII – начале XIV в. С. 73.

³⁶ Болеслав–Юрий II, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и исслед. Санкт–Петербург, 1907. С. 149.

Загадки ранньої історії Львова¹

Незважаючи на відродження інтересу до ранньої історії Львова², багато проблем з його історії залишаються відкритими. Через брак джерел в історіографії з'явилося чимало нічим не підкріплених гіпотез, які з часом стали сприйматися як незаперечні істини. Однією з таких гіпотез є думка, що місто було засноване королем Данилом і назване на честь свого (найстаршого на той час) сина Лева. Ця здогадка базується тільки на фрагменті короткої похвали королю Данилові, де літописець зазначив, що він "созда города многи"³. Літопис також підтверджує заснування королем Данилом Холму та Угровеська (Угровська). Можна ще говорити про Данилів.⁴ Але жодне з джерел не дає підстав стверджувати, що саме Львів був заснований королем Данилом. Більше того так звані білорусько-литовські літописи (Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Євреїновський та Румянцівський⁵), ряд авторів XVI–XVIII ст. Себастьян Мюнстер (1489–1552), Мартин Кромер (1512–1589), Олександр Гвагнін (Гваньїні) (1534–1614), Бартош Папроцький (1543–1614), Матвій Стрийковський (бл. 1547–1582), Мартин Груневег (1562 – після 1606), Йоганн Альнпек (+ 1636), Симеон Окольський (1580–1653), Бартоломей Зіморевич (1597–1680), а також один актовий документ кінця XVI ст., вважали, що місто було збудоване князем Левом⁶. На Галицькій брамі міста був латинський напис: "Князь Лев поклав мені підвалини. Нащадки дали ім'я Леонтополіс". З дослідників

¹ Оpubліковано: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 16. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. Львів, 2008. С. 42–51.

² Шишка О. Історія Княжого Львова. Історико-бібліографічний огляд // Вузівська бібліотека: історія, теорія, досвід роботи. Львів, 1993. С. 25–36; Його ж. Історіографія Старого Львова // Євшан-зілля. Львів, 1993. №7. С. 9–13; Janeczek A. Studia nad początkami Lwowa: balans osiągnięć i potrzeb badawczych // Rocznik Lwowski 1993–1994. Lwów, 1994. S. 6–36; Книш Я. Заснування міста // Історія Львова / Ред. Я. Ісаєвич. Т. 1 (1256–1772). Львів, 2006. С. 53–56.

³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 862.

⁴ Там само. С. 85, 121, 102.

⁵ ПСРЛ. Т. 35. Москва, 1980. С. 94, 150, 178, 198, 219.

⁶ Книш Я. Заснування Львова // Семінарій "Княжі часи". Львів, 2002. С. 7–13; Його ж. Заснування міста. С. 56.

цю думку підтримали А. Чоловський⁷, Т. Коструба⁸, Л. Войтович⁹. Я. Ісаєвич висловив здогадку, що “Данило здійснював загальне керівництво будівництвом Львова, а Лев безпосередньо очолив будівництво”¹⁰, яку підтримав Я. Книш¹¹.

Львів вперше згаданий під 1256 р. при описі пожежі у м. Холмі: “сицю же пламени бывшоу ѡкоже со всее земли зарѣ видити, ѡкоже и со Львова зраще видити по поле Белзьськымъ в горениа силнаго пламени людемъ же выдащим”¹². На цю згадку першим звернув увагу ще Д. Зубрицький, подавши однак слідом за М. Арцибашевим невірну дату 1237 р.¹³ До нього більшість істориків датували заснування Львова за Б. Зіморовичем — 1270 р.¹⁴ Правда, ще Целарій у своїй праці, виданій в Амстердамі у 1659 р., зазначав, що князь Лев лише відновив місто, зруйноване ординцями¹⁵. Такий погляд був повністю сприйнятий Д. Зубрицьким, який вважав, що Львів мусив виникнути значно раніше, так як вже у середині XIV ст. був значним містом. А назва ніби-то походить від лева — короля звірів, який присутній на гербах галицьких князів¹⁶. У Тверському літописному збірнику Львів згадується під 1241 р., що ледь не стало черговою сенсацією, як би Я. Книш блискуче не довів, що ця згадка є просто наслідком інтерполяції у літописний текст уривку із “Списку міст далеких і близьких”¹⁷.

Російський військовий письменник і історик Ф. Глінка (1786–1880), який був у Львові у 1805 р. і мав змогу оглядати університетську бібліотеку, у якій цікавився стародруками та рукописами, занотував у своєму щоденнику, що Львів заснований у 1245 р. князем Левом, який був одружений з дочкою угорського короля Бели¹⁸. На цю звістку історики не звернули належної уваги, тоді як вона досить близька до правди.

Сьогодні історикам важко приймати міркування археологів, які датують різні знахідки на території Львова X–XII ст. і більш ранніми часами. У більшості випадків ці датування не досить переконливі. Крім того, як і у багатьох міст, у Львова могли бути попередники — селища, замки, а може і незнане з джерел містечко. Поселення на місці пізнішого Львова, досліджені археологами і датовані ними V–X ст.,

⁷ Czołowski A. Lwów za ruskich czasów. Lwów, 1891. S. 18.

⁸ Коструба Т. Початки Львова // Українські вісті. Львів, 1936. Ч. 9. С. 3.

⁹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 90–91; Його ж. Де була столиця Льва Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ–Львів, 2004. С. 712–720.

¹⁰ Ісаєвич Я. Як виникло місто під назвою Львів // Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. С. 16–18; Його ж. Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львів, 1998. С. 37.

¹¹ Книш Я. Заснування Львова. С. 10; Його ж. Заснування міста. С. 55–56.

¹² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 841; Білецький С. Т. Перша історична згадка про місто // Нариси історії Львова. Львів, 1956. С. 18–20.

¹³ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Переклад з польської І. Сварника, коментарі М. Капралю, ред. О. Шишки. Львів, 2001. С. 8.

¹⁴ Historia miasta Lwowa. Przez Bartolomieja Zimorowicza. Lwów, 1835. S. 67–70.

¹⁵ Celarius. Novum descriptionum regni Poloniae // Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae omnique regionum juri Polonico subjectorum novissima descriptio... Amsterodami, 1659. P. 317.

¹⁶ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. С. 9.

¹⁷ Книш Я. Заснування Львова. С. 7–8.

¹⁸ Глінка Ф. М. Письма русского офицера. Москва, 1815. С. 186–187.

були сільськими без жодних ознак торгово-ремісничих чи інших міських атрибутів. З XI ст. сліди поселень фіксуються на значно ширшій території, а у XII–XIII ст. на Замковій горі вже існували якісь укріплення¹⁹. Недавно Р. Могитич виступив з гіпотезою про заснування міста Романом Мстиславичем, як своєї майбутньої столиці²⁰, на що Я. Книш справедливо зауважив, що цей князь ніяк не міг знати, що народжений після його смерті внук отримає ім'я Лев (першим серед Рюриковичів)²¹. Звичайно можна згадати ще легенду про печерного лева, який міг тут жити в часи неоліту, але навряд чи ця легенда могла спричинитися до назви міста. І. Мицько висловив інший здогад, що князюму Львову передувало місто, назва якого могла бути пов'язана з р. Полтвою (Полтава?). Княжий Львів міг бути збудованим на руїнах і попелищах цього міста, зруйнованого монголами зимою 1240–1241 рр.²². Всі ці здогадки не підкріплені джерелами. Джерела дозволяють стверджувати, що місто виникло в середині XIII ст. на стику доріг на межі Перемишльського та Белзького князівств.

Відомо, що обома князівствами в цей період володів князь Лев Данилович. Але з якого саме часу? Джерела не дають можливості для прямої відповіді на це питання. На цьому і базуються сумніви Я. Ісаєвича.

Лев Данилович був першим Рюриковичем, який отримав це грецьке ім'я і не існує жодних підстав, щоби пов'язувати назву міста з ким-небудь іншим. По смерті Іраклія Даниловича (до 1240 р.)²³ Лев Данилович був найстаршим серед синів Данила Романовича. У 1240 р. батько, який покладав надії на союз з угорським королем королем Белою IV, їздив з сином в Угорщину, сподіваючися скріпити цей союз шлюбом. Напевно вже тоді він надав старшому синові Перемишльське князівство. Судячи з опису битви під Ярославом, у 1245 р. Лев Данилович вже був удільним князем і очолював полк свого князівства. Саме цей полк Лівої руки і вирішив долю битви²⁴. Можна не сумніватися, що у 1245 р. Лев Данилович вже був перемишльським князем. Белзьке князівство у 1245 р. тримав, схоже, князь Всеволод Олександрович, син белзького князя Олександра Всеволодовича, племінник Данила Романовича²⁵. Його батько був схоплений і позбавлений уділу за постійні виступи проти Данила Романовича. Він помер після 1234 р.²⁶. У 1240–1241 рр. в умовах монгольської навали Данило Романович, схоже, повернув Белз спадкоємцю попередньої династії, намагаючись ліквідувати всі можливі протиріччя. Бо у битві під Ярославом стяг Всеволода Олександровича був у складі Великого полку. Саме його послав Данило Романович на допомогу двірському Андрію, яки очолював Передовий полк²⁷. Після 1245 р. Всеволод Олександрович у джерелах не згадується. Його єдина дочка

¹⁹ Петегирич В. Село над Полтвою — попередник Львова // Історія Львова. Т. 1. С. 34–38.

²⁰ Могитич Р. Розвиток княжого Львова // Галицька Брама. Львів, 1996. №12: Княжий Львів. С. 6–7.

²¹ Книш Я. Заснування Львова. С. 12.

²² Там само. С. 10, 13.

²³ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Львів, 2006. С. 496.

²⁴ Войтович Л. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". №502. Держава та армія. Львів, 2004. С. 13–17.

²⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 503.

²⁶ ПСРА. Т. 2. Стб. 771.

²⁷ ПСРА. Т. 2. Стб. 803.

Гремислава була видана за далекого опольського князя Болеслава I²⁸. В некролозі абатства св. Вінцентія вона записана як *Grimislawa ducissa Opuliensis*²⁹. Це наштовхує на думку, що Всеволод Олександрович був позбавлений князівства подібно до свого батька і закінчив свої дні у вигнанні десь при якомусь з п'ястівських дворів з яким, можливо був зв'язаний родинно (ім'я і походження його дружини невідомі, але постійні намагання його батька шукати союзників серед польських князів побіжно підтверджують таку здогадку). Певним свідченням такої можливості є пізніший титул внука Гремислави останнього галицького князя Владислава Опольського³⁰. Можливо, що саме бабусині розповіді про права белзьких князів на спадщину Романовичів і надихнули опольського князя на прийняття претензійного титулу "господаря Руської землі, вічного дідици і самодержця"³¹.

Всеволод Олександрович втратив Белзьке князівство у 1245 р. або невдовзі після цього. І перейшло воно до Лева Даниловича, який володів Перемишльським та Белзьким князівствами на момент смерті батька, тобто отримав їх за його життя. Тримаючи ці два князівства, він мав певну мотивацію поставити місто свого імені на перехрещенні доріг на межі між ними. За феодалним правом для цього не потрібно було навіть питати дозволу у батька. Львів було засновано на землях уділу Лева Даниловича і названо його іменем. У 1256 р. місто вже існувало. Таким чином виглядає правдоподібно, що воно було засноване Левом Даниловичем між 1245 та 1256 рр. Саме в цей період Данило Романович і його соратники укріплювали свою територію, готуючись до боротьби з монголами за відновлення Русі.

²⁸ Baumgarten N. Genealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII siecle // *Orientalia Christina*. №35. Roma, 1927. P. 58–59.

²⁹ Nekrolog opactwa św. Wincentego we Wrocławiu // *Monumenta Poloniae Historica*. Seria nowa T. 9. Cz. 1. Warszawa, 1988. S. 69.

³⁰ Грушевський М. Історія України–Руси. Т. 4. Київ 1992. С. 101–102; Sroka S. Itinerium księcia Władysława Opolczyka lat 1372–1378 // *Rocznik Przemyski*. T. 28. 1991 r. Przemysł, 1992. S. 148–154; *Id.*, Hungarian–Galician Marriage at the Beginning of the Fourteenth Century? // *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 16. 1992. №3/4. 1994. P. 262–268; *Id.*, Opuli Laszló nádor czaládi Kapasolotairól // *Baranya*. R. 5/6. 1992/1993. 1994. 123–130; *Id.*, W sprawie daty objęcia Rusi przez Władysława Opolczyka // *Rocznik Przemyski*. №29/30. 1993/1994. S. 307–310; *Id.*, Kariera Władysława Opolczyka na dworze węgierskim w drugiej połowie XIV wieku // *Ewropa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*. Toruń, 1997. S. 265–274; Юсяк П. Оточення князя Володислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379) // *Вісник Львівського університету*. Вип. 34. Львів, 1999. С. 81–91; Sękowski R. Udział rycarstwa śląskiego w rządach i kolonizacji Rusi Czerwonej przez Władysława Opolczyka — problemy genealogiczne i rozeznanie wstępne. Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci / Pod red. A. Pobog–Lenartowicz. Opole, 2001. S. 115–137; Winiarska–Warzecha M. Polityka kościelna Władysława Opolczyka na Rusi. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci / pod. red. A. Pobog–Lenartowicz. Qpole, 2001. S. 85–91; Sperka J. Urzędnicy Władysława Opolczyka na Rusi // *Spoleczenstwo Polski średniowiecznej*. Zbiór Studiów. T. 10. Warszawa, 2004. S. 83–102; *Id.*, Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. Katowice, 2006.

³¹ Научно–литературный сборник Русско–Галицкой Матицы. Т. 8. Львов, 1895. С. 53; Wyrozumski J. Polska — Węgry i sprawa Rusi halicko–włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego // *Ewropa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*. Toruń, 1997. S. 111–119; Pieradzka K. Władysław Opolczyk książę opolski 1330–1401. Kraków, 1945 // *Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Sygn. WF II 122.

Якраз після битви під Ярославом, де Лев Данилович вперше відзначився як воїн, та отримання Белзького князівства на часі була б побудова нового міста названого в його честь. Для цього можна було залучити і полонених угорців. Недалеко від Львова у Миколаївському районі є село Надітичі. Перша згадка про нього датується 1412 р. За Яном Длугошем по дорозі в Угорщину король Владислав II Ягайло, проїжджаючи з Бібрки до Меденич, зупинявся у Надітичах (у його хроніці названих “Надзеюв”). Як Надійчичі, Надзійчиці, Надійчиці, Надітичі село згадується у 1498, 1512, 1515, 1554, 1578 рр. та пізніше поряд з нині існуючими сусідніми селами, що виключає сумніви про який населений пункт йде мова. У місцевому фольклорі стійко зберігається легенда про угорське походження корінних жителів с. Надітич, яка легко узгоджується з етимологією назви: від угорського “нодь тічі” — “великий брід”. Ріка Брідниця саме тут впадає у Дністер. Доречі, “нодь” в угорській транскрипції пишеться як “nagu”. Регіон, в якому знаходяться Надітичі, довгий час був пустою, яка належала до князівського домену. Князі намагалися осадити ці землі, надаючи їх переважно полоненим. Так виникли недалекі поселення Горішне і Долішне (колись Ляшки Горішні і Ляшки Долішні), Бринці (від “бранці” — полонені), Прибілліє (від “прибильці”, тобто “прибульці” чи “прибулі”, раніше воно називалося Ятвяги — з ними галицькі князі воювали у XIII ст. на волинських кордонах), Дуліби біля Стрия і Ходорова (волинські полонені, дуліби жили у Східній Волині) і, можливо, Києвець (полонені кияни під час війн Володимирка Володаревича або Ярослава Осмомисла з київськими князями). Могли тут поселені і угорські полонені, яких особливо багато було після знаменитої битви під Ярославом у 1245 р. Саме тоді, вірогідно, могло виникнути поселення Надітичі на соляному шляху з Перемишля до Жидачева. Більш рання або пізніша поява тут угорців практично виключена. У 1377–1385 рр., в часи короля Людовика Анжуйського, який претендував на галицьку спадщину після вигаснення нащадків короля Данила, і прийняв титул короля Галиції та Лодомерії, угорські гарнізони перебували в галицьких землях (в Підкарпатті навіть до 1392–1395 рр.), але не у відкритих сільських поселеннях³².

Ще один непрямий аргумент на користь цієї версії: чому редактори Галицько-Волинського літопису, які фактично створили панегірик Данилові Романовичу та його братові Васильку, ні словом не обмовилися до його причетності до заснування такого значного центру як Львів? Чи може Львів у XIII ст. не був таким значним центром?

У 1253 р. Данило Романович коронувався як король Русі, прийнявши корону з рук папського легата, що не тільки означало відмову від васальної присяги. Але й початок війни з Ордою. Момент було обрано вдало. Бату хворів і незабаром помер, а за його трон почалася жорстока боротьба в ході якої загинули його два сини Сартак і Улакчі. Данило Романович тим часом розбив еміра Куремсу та його васалів — болоховських князів і готувався в союзі з Литвою до походу на Київ³³. Боротьба в Орді завершилась на користь Берке. Це був один з найсильніших правителів Золотої Орди. Берке вислав проти галицько-волинських князів одного з кращих ординських полководців Бурундая “со множеством полковъ Татарськихъ

³² Войтович Л. Скільки років Надітичам? // Громада (Миколаїв), 2002, 10.12.

³³ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71.

в силѣ тажыцѣ”³⁴. Король Данило Романович під час походів Бурундая перебував в еміграції в Угорщині (з 1258 до 1262 рр. згадки про нього зникають з сторінок Галицько–Волинського літопису). Зрозуміло, що монголи його змістили, а Василько Романович та Лев Данилович мусили скоритися під загрозою знищення їх земель. Сам Берке не був зацікавлений в війні з галицько–волинськими князями. Він готувався до боротьби з Хулагуїдами за Азербайджан³⁵. Тому Бурундай лише змусив князів зруйнувати укріплення найсильніших міст і взяти участь у поході проти своїх союзників литовців. Які ж то були міста: Володимир, Луцьк, Кременець, Данилів, Стожок і Львів³⁶. Те, що Львів потрапив в одну шеренгу з такими містами навряд чи випадково. Стожок та Кременець витримали облогу військ Батия у 1241 р., Кременець встояв перед Куремсою у 1257 р. Данилів, Стожок і Кременець мали таке розташування, що воно виключало використання машин з настільною траєкторією з допомогою яких ординці руйнували надбудови на валах. Володимир і Луцьк були княжими столицями і найбільшими містами Волині. Отож, або Львів мав дуже потужні укріплення або місто було княжою столицею.

Данило Романович не любив Галича за постійні конфлікти з його боярством, яке сильно відрізнялося від волинського боярства (галицькі бояри, які у попередні періоди не перміщалися за своїми князями з уділу в уділ, перетворили свої бенефіції на спадкові феоди, злилися з міською верхівкою, прилучившись до міжнародної торгівлі, і добивалися обмеження князівської влади, тоді як волинські бояри своїми бенефіціями були прив’язані до князів і були провідниками їх політики). Через те він і перемістив столицю до Холму у волинській частині землі, зберігаючи традиційний титул князя галицького, замінений пізніше на королівський. У Лева були ті ж підстави не любити Перемишль, бояри якого не відрізнялися від галицьких. Не даремно ж двірський Андрій мусив здобувати Перемишль штурмом і “удоси” місцевого владика³⁷. Тому і слушним, на мій погляд, є висновок Я. Книша, що Львів задумувався і засновувався не тільки як столиця Левового уділу, але й для того, щоби якнайбільше ослабити старі княжі центри Перемишль, Галич і Белз та максимально перебрати їхні адміністративно–політичні та інші функції³⁸.

По своєму мали рацію Б. Зіморович та Целарій. Перший зафіксував відбудову Левом Даниловичем у 1270 р. львівських укріплень, які були зруйновані на вимогу еміра Бурундая у 1259 р., а другий звернув увагу, що місто існувало і до цього. На той час Лев Данилович встановив тісні контакти з улусбеком Ногаєм, який проводив самостійну політику, незалежну від Золотої Орди, підпорядкувавши собі окрім Нижнього Подунав’я і Подністров’я ще Добруджу, болгарські та частину сербських земель³⁹. Обидва використовували контакти у своїх цілях, зокрема Лев Данилович з допомогою ординських військ здійснив поход у Литву, Польщу та Угорщину⁴⁰. За

³⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 846.

³⁵ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва–Ленинград, 1950. С. 76.

³⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 849–850.

³⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 894.

³⁸ Книш Я. Заснування Львова. С. 10.

³⁹ Руссов Н. Д. Судьба улуса Ногай / Руссов Н. Д. Молдавия в темные века: Материалы к осмыслению культурно–исторических процессов // Стратум плюс. №5. Неславянское в славянском мире. 1999. С. 389–402.

⁴⁰ Войтович Л. Князь Лев Данилович — полководец і політик // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, дер-

таких умов Лев Данилович отримав змогу відбудувати укріплення Львова та інших міст, які були розібрані після карального походу Бурундая.

В останній чверті XIII ст. Львів взагалі опинився в самому центрі володінь Лева Даниловича на перехресті галицьких і волинських шляхів, що теж мало істотне значення. Перенесення сюди столиці виглядало цілком логічно. Львів швидко відбудував свої укріплення у 1270 р., як впливає з опису Б. Зіморовича⁴¹. Археологи виявили сліди цього будівництва навіть в районі міського арсеналу — зразки дерев'яних конструкцій, датованих 1270–1290 рр.⁴² За хронікою львівських домініканців в районі цього нового будівництва на місці пізнішого домініканського монастиря був терем князя Лева⁴³.

Місто було досить серйозно укріплене раз золотоординський хан Телебута після двохнедільної облоги у 1287 р. не рішився його штурмувати⁴⁴. Сьогодні археологи схильні територію Львова XIII ст. поширювати від Високого замку до р. Полтви на півдні, заході і сході, а не лише в районі Підзамча і вул. Б. Хмельницького, як вважалося раніше⁴⁵. Сумніваючись у датуванні окремих пам'яток, історики не можуть нехтувати цими дослідженнями. Отже, є всі підстави припускати, що Львів часів князя Лева Даниловича був великим містом, а не провінційним містечком на кордоні Перемишльського князівства.

Найдавніший герб Львова — крокуючий лев — повністю співпадає з гербом міста Ломпертсас (Берегсас), яким це місто користувалося принаймні з першої половини XIV ст., коли він був законодавчо закріплений дружиною короля Карла Роберта, яка володіла містом.⁴⁶ Ломпертсас був центром жупи Берег, яка не пізніше 1281 р. опинилася у складі володінь Лева Даниловича⁴⁷. Геральдичний знак князя Лева міг стати гербом його столиці і центру закарпатських володінь. Прав-

жавність. Вип. 15]. Львів, 2006–2007. С. 115–124.

⁴¹ *Zimorowicz J. B. Opera quibus res gestae urbis Leopoli illustrantur* / Ed. C. Heck. Leopoli, 1899. P. 41–42.

⁴² *Багрий Р. С. Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова* // Київська Русь: Культура, традиції. Київ, 1982. С. 35.

⁴³ *Barancz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*. Т. 2. Lwów, 1859. S. 443.

⁴⁴ ПСРА. Т. 2. Стб. 894.

⁴⁵ *Багрий Р. С., Могитич І. Р., Свешников І. К. Работы древнерусского отряда Львовской экспедиции* // Археологические открытия. 1976 г. Москва, 1977. С. 264–265; *Бучко Р. С. Раскопки во Львове* // Там само. 1982 г. Москва, 1983. С. 241; *Багрий Р. С. Львов* // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья. Киев, 1990. С. 116–119; *Могитич І. Розвиток княжого Львова* // Галицька Брама. Львів, 1996. №12. Княжий Львів. С. 6–8; *Його ж. Муровані укріплення княжих часів на Високому замку* // Там само. С. 9–10; *Його ж. Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії)* // Галицька Брама. Львів, 2001. №9–10 (81–82). Король Данило і його син Лев. С. 6–8; *Космолінська Н., Космолінський О. Терени давнього Львова (концепція потрійного Львова з огляду на останні дослідження* // Галицька Брама. Львів, 1997. N 6(30). Знесіння. С. 2–7; *Оконченко І. Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова* // Галицька Брама. Львів, 1998. №3(39). Фортифікації Львова. С. 2–5; *Рожко М. Залюблений у княжий Львів* // Галицька Брама. Львів, 2001. №9–10 (81–82). Король Данило та його син Лев. С. 8–9; *Діба Ю., Петрик В. Планувальна структура “долокаційного” Львова* // Семінарії “Княжі часи”. Львів, 2002. — С. 40–59.

⁴⁶ *Beregszász rendezett tanácsu várossa való fejlesztesének 70 évek evforduloja*. Beregszász, 1939. 8l.

⁴⁷ *Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії* // Записки НТШ. Т. 252. Львів, 2006. С. 203.

да, питання про іконографію геральдичного зображення лева як гербу Галицько-Волинського королівства залишається дискусійним⁴⁸.

Легендарна частина литовських літописів зберегла розповідь про сина великого князя литовського Тройдена (1270–1282) Римонта, який ніби-то вчився руської мови і прийняв християнство при дворі князя Лева у Львові⁴⁹. Аналіз паперу, на якому написано найдавніший з цих літописів (т. з. літопис Археологічного товариства) та почерку дозволяють датувати пам'ятку кінцем XVI ст. В розповіді багато легендарного, є неточності: Тройден не був одруженим з мазовецькою княжною, навпаки, його дочка Гаудемунда-Софія була одружена з мазовецьким князем Болеславом II Земовитовичем. Тройден був суперником Лева у боротьбі за литовський престол, але в різні періоди їх стосунки могли бути різними. Літописець, напевно, взяв матеріали із життя або традиції Римонта-Василя-Лавриша. Таке свідчення також не можна відкидати.

Подібними є свідчення анонімного каталонського географа середини XIV ст., який писав, що з Польщею межує “королівство Лева, столиця його — місто Лева”⁵⁰. Навіть скептики відносять ці відомості до початку XIV ст. Таке досить правдиве джерело як “*Flos historiarum Terre Orientis*” відзначило: “Русь — величезна країна, межує з Грецією, Болгарією; ця країна [...] тепер платить данину татарам, а князем її Лев”⁵¹.

Кондак від 15 червня (січня?) 1364 р., наданий вірменським католікосом Месропом I у Сісі львівській вірменській громаді на призначення єпископа Грігора, оригінал якого зберігається в Архіві ордену мхітаристів у Венеції, називає Львів “найблагословеннішою і величною уславленою матір'ю міст, яку охороняє Бог”, що є безсумнівним свідченням про столичний характер Львова.⁵² Доречі той же документ визначає межі єпархії, які співпадають з межами Галицько-Волинської держави, включаючи молдовські дністровсько-прутські території, що свідчить про давнішу традицію і дозволяє віднести початки львівської вірменської єпископії віднести до часів існування королівства⁵³. Ця традиція відбита і у інших кондаках, наданих вірменськими католікосами у Сісі львівській вірменській громаді. У кондаку від 15 січня 1374 р. католікоса Костандіна V Сісеці Львів названо “матір'ю міст, яку охороняє Бог”; у кондаку від 2 квітня 1383 р. католікоса Теодороса II Львів — “благословенна, що охороняється Богом, славна і відома королівська і християнська матір міст”; у кондаку від 13 серпня 1388 р. того ж Теодороса II —

⁴⁸ Дашкевич Я. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. Львів, 1998. Ч. 16. С. 6–8.

⁴⁹ ПСРЛ. Т. 35. С. 94, 150, 198, 219.

⁵⁰ Przegład Historyczny. 1965. №3. S. 411; Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка 2000. Вип. 35–36. Київ, 2000. С. 106; Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 133; Книш Я. Б. Львівське королівство // Поступ (Львів) 2003. №129; Його ж. Заснування міста. С. 53–56.

⁵¹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 302.

⁵² Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірменсько-кіпчакських джерелах // Україна в минулому. Вип. 1. Львів, 1992. С. 9.

⁵³ На останнє звернув увагу Я. Дашкевич у доповіді “Початки вірменської церковної адміністрації в Україні” на VIII засіданні семінарії “Княжа доба” 18 квітня 2003 р.

“найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славну матір міст християнських королів”⁵⁴.

Про Львів як столицю Лева Даниловича дозволяє говорити і таке цікаве та багате джерело як Житіє святої Кінги. Родинні стосунки Лева Даниловича з Арпадовичами зблизили його і з іншими родичами дружини. Рідна сестра Констанції — Кунегунда (Кінга) була, як і вся родина Бели IV, фанатично віддана релігії. Польські хроністи Я. Длугош, М. Кромер, М. Бельський, В. Хмельовський писали про “шлюб чистоти” Кунегунди (1234–1292) з краківським князем Болеславом Стидливим. По смерті мужа у 1279 р. Кінга пішла у монастир кларисок у Сончі, якому офірувала подаровані їй землі. У монастирі вона стала аскеткою. Було написано її житіє, а у 1684 р. сама княгиня Кінга була беатифікована католицькою церквою. Житіє Кінги зберегло деякі відомості про Констанцію та Львів. Між обома дворами були дружні відносини. По смерті бездітного Болеслава Лев навіть претендував на польський престол. А у 1302 р. у тому самому монастирі кларисок в Сончі померла його дочка Святослава⁵⁵. Стала вона черницею, напевно, не без допомоги тітки Кінги. Доречі свого часу сама Кінга запалилася ідеями вічної дівочої чистоти також від своєї тітки галицької королеви Саломеї, дружини короля Калмана, яка померла у заснованому для неї братом Болеславом Стидливим монастирі кларисок у Завихвості.

Житіє Кінги подає відомості, що і сама дружина Лева Констанція творила чуда у Львові, проявляла християнське милосердя до знедолених і немічних⁵⁶. У 1401 році на прохання абатиси сондецького монастиря Зеленьської вперше було підняте питання про канонізацію Кінги і тоді ж подано пергаменів рукопис її Життя⁵⁷. Житіє досліджували комісари канонізаційного процесу М. І. Франкович та Ф. Петриковський⁵⁸, Г. Зейссберг⁵⁹, видавець Життя відомий польський археограф В. Кемптшинський⁶⁰, Р. Пілат⁶¹, П. Давід⁶², О. Святєк⁶³ та М. Г. Вітковська⁶⁴. Як свідчить аналіз рукописів Життя та їх джерел, можна стверджувати, що Житіє Кінги, вірніше його перша (старша) частина (друга частина “чудеса” написана не раніше 1329 р.) було складене відразу після подій, про які у ньому розповідається, близько 1320 р. як і вважав В. Кемптшинський⁶⁵. Вирішальним аргументом для датування оригіналу Життя, який використали автор рукопису 1401 р. і хроніст Ян Длугош, була неznана угорська хроніка, використана при складанні Життя. На думку П. Да-

⁵⁴ Дашкевич Я. Давній Львів. С. 9–11.

⁵⁵ Линниченко И. Известия о взаимоотношении России и Польши // Записки ун-та св. Владимира. Т. 9. Киев, 1882. С. 223.

⁵⁶ Monumenta Poloniae Historica [MPH]. Т. 4. Lwów, 1884. P. 684, 716.

⁵⁷ Zaleski St. Kinga i jej klasztor starosądecki. Lwów, 1882. S. 6, 68.

⁵⁸ MPH. Т. 4. P. 664–665.

⁵⁹ Zeissberg H. Dziejopysarstwo polskie wieków średnich. Т. 1. Warszawa, 1877. S. 121–135.

⁶⁰ MPH. Т. 4. P. 669–676.

⁶¹ Pilat R. Historia literatury polskiej w wiekach średnich. Т. 1. Warszawa, 1926. S. 142–153.

⁶² David P. Les sources de l'histoire de Pologne — a l'epoque des Piasts (963–1386). Paris, 1934. P. 168–175.

⁶³ Świątek O. Z dziejów polskiego żywotopisarstwa świętych. Lublin, 1937. S. 11–23.

⁶⁴ Witkowska M. H. Vita Sanctae Kyngae Ducissae Cracoviensis jako źródło hagiograficzne // Roczniki Humanistyczne. 1962. S. 51–61, 68, 92.

⁶⁵ Войтович Л. Де була столиця Льва Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми). С. 712–720.

віда автор першої частини Життя використав хроніку капелана короля Лароша І Марка Кальті, який закінчив зведення хронік з історії Угорщини 15.05.1358 р.⁶⁶. Він виходив із засади, що не існує іншої угорської хроніки, окрім хроніки Марка Кальті, звідки можна було би почерпнути матеріали для “Життя”. На його думку не могла ж зберегтися у Польщі угорська хроніка невідома у самій Угорщині. Починаючи з 1370 р., виготовлялися багатоілюміновані копії хроніки Марка Кальті. Нині їх відомо аж п’ять. Одна з них, яка містить 135 мініатюр, була у 1374 р. подарована французькому королеві Карлу V. Дуже ймовірно, що така копія була і у Польщі, на той час об’єднаній персональною унією з Угорщиною. Але дослідник не взяв до уваги аналізу В. Кемтшинського, який, звіривши текст Марка Кальті з відповідними місцями Життя, прийшов до висновку, що автор Життя користувався незначним угорським кодексом другої половини XIII ст. Ця хроніка могла потрапити в Сонч разом з іншими книгами Кінги, залишилася незною пізнішим угорським хроністам і загинула з рештою сондєцьких рукописів, серед яких був і псалтир, з якого молилася княгиня Кінга⁶⁷. Провівши аналіз угорських хронік, я прийшов до висновку, що таким кодексом була Хроніка магістра Акоша, який мав університетську освіту, а у 1242–45 рр. був капеланом короля Бели IV, у 1248–61 рр. — кацлером королеви — матері Кінги, одночасно займаючи уряд кустоса у Секешфегерварі (1248–1251) та пробста у Буді (1254–1273). До зведеної хроніки Марка Кальті з праці магістра Акоша включено список угорських королів за 1162–1205 рр., доповнений у 1270–1272 рр. короткими розповідями про події 1205–1272 рр. Магістр Акош також вносив свої поправки і у “Діяння угорців”, доповнивши їх списком знатних родин угорського походження⁶⁸. За його версією засновник династії Арпад був тільки одним з угорських вождів⁶⁹. На думку багатьох угорських дослідників (Д. Дьєрфі, Л. Хайнеман, Р. Ф. Кайндль, І. Маджар, Б. Хоман, Я. Хорват, Е. Маюс) магістр Акош був одним з найвидатніших угорських хроністів, Д. Дьєрфі навіть вважав його автором знаменитих “Діянь гуннів”, хоча більшість вважають автором цієї пам’ятки клірика короля Ласло IV, який писав у 1282–1285 рр.⁷⁰ Магістр Акош був близько зв’язаний з родиною короля Бели IV, знав Кінгу особисто. Під час своєї подорожі на батьківщину княгиня могла отримати в дар від цього автора і привезти з собою його хроніку. Марк Кальті, який критично підходив до праць попередників, переробив та скоротив початковий текст магістра Акоша. Акош був ідеологом баронів, для нього король був тільки першим серед рівних. В тексті могли бути деякі оцінки не дуже приємні для Арпадовичів, може тому від нього залишився тільки перелік імен та подій. Правда, у Житті смерть короля Андрія III помилково датована 26 вересня 1235 р. замість 21 вересня 123 р. Магістр Акош не міг зробити такої помилки, але її легко міг зробити автор Життя, який користувався його хронікою⁷¹.

⁶⁶ Képes Kronika. Kálti Márk kronikája a magyarok tetteirol / Ford. L. Gereb. Budapest, 1952. 49–52 l.; David P. Op. cit. P. 170.

⁶⁷ МРН. Т. 4. Р. 678–679.

⁶⁸ Войтович Л. Де була столиця Льва Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми). С. 712–720.

⁶⁹ Györffy G. Kronikáink és magyar ostorténet. Budapest, 1948. 171, 188 l.

⁷⁰ Malyusz E. A Thuróczy Kronika és förrásai. Budapest, 1967. 53 l.

⁷¹ Войтович Л. Де була столиця Льва Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми). С. 719–720.

Цей та інші аргументи (наприклад аналіз відомостей про інформаторів автора Житія, згаданих у тексті), які дозволяють дотувати першу частину Житія близько 1320 р., дають підстави стверджувати, що принаймі в останній чверті XIII ст. Львів вже був столицею князя Лева Даниловича.

Цього не могли не знати редактори Галицько-Волинського літопису. Вони, як і їх князі, не мали підстав любити Лева Даниловича, який намагався об'єднати всі батьківські землі під своєю владою і розглядав братів як васалів. Тим більше вони обов'язково згадали б про короля Данила, як би останній мав відношення до заснування Львова.

Загалом аналіз писемних пам'яток і археологічних матеріалів дозволяє стверджувати, що місто Львів напевно було засноване перемишльсько-белзьким князем Левом Даниловичем між 1245–1256 рр. і до кінця XIII століття було вже значним містом і столицею королівства Руського. Зрозуміло, що це не закриває дискусії навколо ранньої історії Львова, яка повна загадок.

Загадка королеви Марії Львівни¹

Династія Романовичів досліджується давно², однак можна погодитися з польським дослідником Д. Домбровським, що генеалогія цієї гілки Рюриковичів розроблена поверхово, містить багато загадок, недоведених гіпотез і потребує глибшого дослідження, що ми тільки наближаємося зараз до розв'язання деяких із цих загадок.³ Однією з таких загадок, навколо якої триває дискусія між угорськими та польськими істориками впродовж останніх п'ятнадцяти років, є особа королеви Марії Львівни.

У 1988 р. угорський історик Дюла Кріштов висунув гіпотезу, що першою дружиною угорського короля Карла Роберта була галицька княжна. Він спирався на грамоту Карла Роберта магістрові Стефанові від 7.02.1326 р., де король, пригадуючи угорсько-чеське суперництво з початку XIV ст., пише про свій похід на Русь за першою дружиною („in rutheniam, quo cum quibusdam baronibus regni nostri fidelibus pro adducenda prima consorte nostra accesserimus”).⁴ Автентичність цього документу не викликала підозр. Крім того, підтвердження цього факту угорський історик знайшов у іншому джерелі, відомому під умовною назвою „Anonymi Descriptio Europae Orientalis”, яке датується дослідниками першою половиною 1308 р. Там є фрагмент про потужного володаря на ім'я Лев, дочку якого взяв за дружину угорський король Карл („Loco imperatoris habet unum ducem permaximum vivorum, qui vocatur dux Leo, filiam huius Leonis duxit nunc in uxorem rex Ungarie Karulus”).⁵

Галицький князь, якого західні джерела титулюють королем, Лев Данилович народився бл. 1228 р. Точна дата народження невідома, але у 1240 р. він їздив з батьком в Угорщину з метою одруження з дочкою короля Бели IV, а у 1245 р. командував окремим полком у битві при Ярославі, тобто вже тримав удільне Перемишльське князівство. Близько 1250–1251 рр. Лев Данилович одружився з угорською

¹ Оpubліковано: Загадка королеви Марії Львівни // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 4. Львів, 2004. С. 7–10.

² Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 223–230, 528–592.

³ Sprawozdanie z dyskusji // Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997. S. 390.

⁴ Kristó Gy. Károly Robert első felesége // Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica. T. 86. 1983. 27–30 l; Угорський державний архів у Будапешті. DF 265464.

⁵ Anonymi Descriptio Europae Orientalis / Ed. O. Górká. Cracoviae, 1916. S. 40.

королівною Констанцією, дочкою того ж Бели IV. Отже, за віком їх дочка ніяк не могла бути дружиною Карла Роберта, який народився у 1288 році. Тому угорський історик вирішив, що мова йшла про дочку його внука Лева Юрійовича. Сам шлюб він спочатку відносив до 1307–1308 рр., а потім переніс на 1306 р.⁶ Перший відомий документ угорської королеви Марії датується 23 червня 1306 р.⁷

На вразливі сторони цієї гіпотези звернув увагу польський дослідник С. Срока. На його думку королева Марія за віком не могла бути дочкою ні дочкою Лева Даниловича ні дочкою його внука Лева Юрійовича. І справді, король Юрій Львович вперше одружився у 1282 р. з дочкою тверського князя Ярослава Ярославича. Від цього шлюбу була тільки одна дитина — Михайло Юрійович (1283–1286 рр.). Тільки від другого шлюбу з Євфимією, дочкою киявського князя Казимира Конрадovichа, який відбувся у 1287 р. народилися Андрій та Лев. Причому останній не міг народитися раніше 1289 р. і, звичайно, не міг мати у 1306 р. дочки.

Заперечуючи гіпотезу Д. Кріштова, С. Срока висунув власну гіпотезу. Він вважав, що у *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* (автентичність пам'ятки також не викликала застережень) помилково написано "filiam" замість "neptem", тобто "дочка" замість "внучка". Досить переконливо виглядала версія К. Ясінського, що Карл Роберт був одружений з Марією, дочкою битомського князя Казимира⁸, автор якої спирався на солідну джерельну базу⁹. Погоджуючись з цим, Д. Кріштов вважав Марію Казимирівну другою дружиною Карла Роберта. Ця битомська княжна Марія мала бути внучкою Лева Даниловича.¹⁰ Ця версія базується на наступних трьох аргументах. Дружина битомського князя Казимира II Владиславина Олена мала бути дочкою Лева Даниловича, бо її ім'я та імена їх дітей пов'язані з антропономас-тичним діапазоном, характерним для Романовичів і близьких до них мазовецьких П'ястів (Олена, Семовіт, Юрій, Марія); Олена (якщо така дочка у Лева і Констанції була, бо жодне джерело про це нічого не говорить) відповідала віком Казимиріві II; якщо б Олена була дочкою Лева Даниловича, то шлюб її дочки (як правнучки Бели IV) з Карлом Робертом був би мотивованим (битомський князь Казимир II 10.01.1289 р. склав у Празі васальну присягу королеві Вацлавові II, який був суперником Карла Роберта у боротьбі за угорську корону, не було змісту брати його дочку, якби вона не була споріднена з Арпадами та Романовичами).¹¹ Не потрібно багато зусиль, щоби звернути увагу наскільки ці аргументи слабкі і вразливі. Сам автор гіпотези К. Ясінський вважав можливість такого шлюбу чи не найбільшою загадкою серед п'ястівських шлюбів. Щоби дати політичне обґрунтування такого шлюбу Д. Домбровський проявив блискучу ерудицію і знання взаємин між монархами Центральної Європи, але його спроба довести факт переорієнтації Лева Дани-

⁶ *Kristó Gy. Aba Sámuel és Károly Robert szaládi kopcslatairol // Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica. T. 96. 1992. 25–30 l.*

⁷ *A zichy és vasenkeoi grof Zichy-család idosb aganak okmánytára / Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zichy et Vasenkeu. T. 1. Pesten, 1871. №126.*

⁸ *Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. T. 3. Wrocław, 1977. S. 35–38.*

⁹ *Домбровський Д. Матримоніальна політика князя Лева Даниловича // Записки НТШ. Т. 240. 2000. С. 201–202.*

¹⁰ *Sroka S. Wokół mariażu Karola Roberta z Piastówną śląską Marią // Bielecyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. №11. 1994. S. 1–5.*

¹¹ *Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. S. 38; Домбровський Д. Матримоніальна політика. С. 200–201.*

ловича і його відмови від союзу з Угорщиною на користь союзу з Чехією аж ніяк не виглядає переконливою (К. Ясінський датував шлюб періодом між 1275–1278 рр.).¹² С. Срока прийняв версію К. Ясінського без застережень. Тому він вважав, що Марія могла виховуватися при дворі свого дядька короля Юрія Львовича, куди за нею, як випливало з тексту грамоти, міг піти Карл Роберт. Але в ході полеміки польський дослідник переконливо довів, що у лютому–березні 1308 р., коли з'явилася пам'ятка *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, король Юрій Львович ще був живий, а отже мова не могла йти про дочку його сина Лева.

Угорський дослідник не погодився із висновками свого опонента. Він вдався до версифікації. Звичайно, можна припустити, що Лев Юрійович міг народитися від неznаної дружини значно раніше і міг мати дочку у 1306 р. Але з таких самих міркувань можна врешті дійти висновку, що Марія могла бути і дочкою Лева Даниловича від неznаної другої чи третьої дружини. Тому, усвідомлюючи непереконливість і бездоказовість подібних міркувань, Д. Кріштов зазначив, що стосовно батька Марії потрібно бути обережним.¹³

Його нова аргументація не могла переконати С. Сроку. Шукаючи підтвердження власної гіпотези, він відмовився від своєї попередньої версії “внучки” і відшукав можливу іншу помилку в цитованому документі („Rutheniam” замість “Polonium”). Автором цієї версії був ще видавець *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* О. Гурка. У такому вигляді гіпотеза виглядала більш правдоподібно: Карл Роберт хотів одружитися з галицькою принцесою, але з невідомих причин той шлюб не відбувся.¹⁴ Подібних прикладів можна знайти багато. Але така версія не тільки прямо суперечить текстові “*Anonymi Descriptio...*”, але і не в'яжеться з грамотою від 7.02.1326 р.

Слідкуючи за цією полемікою, спочатку я був на стороні польського дослідника і вважав, що Марії Львівни взагалі не існувало. Висновки С. Сроки на перший погляд виглядали достатньо аргументованими. Але перевірка самих джерел, як і аргументація О. Гурки та К. Ясінського, на яких спирався у своїх висновках С. Срока, та додаткова аргументація Д. Домбровського у підтримку цієї версії¹⁵ змусили мене засумніватися. Немає переконливої аргументації на користь існування Олени Львівни, а це найбільш вразлива сторона у висновках С. Сроки, тоді як джерела, на які покликається Д. Кріштов, цілком автентичні, а можливі помилки у словах — це вже з області версифікації.

Але чи достатньо аргументів Д. Кріштова щоби вести розмову про існування королеви Марії?

У 1301 р., коли вигасла династія Арпадовичів, на Угорську спадщину мали право нащадки дочок угорських королів: сіцилійський принц Карл Роберт, чеський король Вацлав II, баварський герцог Отто III і галицький король Юрій Львович. Карл Роберт був сином короля Сіцилії Карла Мартела з Анжуйської династії, матір'ю якого була Марія, дочка Стефана V і внучка Бели IV. Його претензії підтримували Неаполітанське королівство і папа. Перед 13.05.1301 р. новопоставлений архієпис-

¹² Домбровський Д. Матримоніальна політика. С. 200–201.

¹³ Kristó Gy. Orosz Hercegnő volt-e Károly Robert első felesége? // *Aetas*. 1994. №1. 194–199l.

¹⁴ Sroka Stanisław A. *Genealogia Andegawenów węgierskich*. Kraków, 1999. S. 21–28.

¹⁵ Домбровський Д. Матримоніальна політика. С. 200–201; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań–Wrocław, 2002. S. 217–225, 275–277.

коп естергомський коронував Карла Роберта в Естергомі.¹⁶ Чеський король Вацлав був сином Кунегунди — дочки довголітнього претендента на галицький престол князя Ростислава Михайловича з Чернігівських Ольговичів і Анни, дочки Бели IV. Він висунув свого сина Вацлава, якого коронував у 1302 р. Баварський герцог був сином Єлизавети, дочки Бейли IV. Юрій Львович теж був сином дочки Бели IV — Констанції. З невідомих причин король Юрій не взяв участі у цій боротьбі, маючи володіння на Закарпатті з центром у Ломперсасі (Берегові), які він успадкував від батька.¹⁷

Зрозуміло, що для Карла Роберта, який воював з чеським та баварським претендентами, зближення з галицьким королем було першочерговим завданням. Такий шлюб значно укріпив би його позиції. Союз з Карлом Робертом був вигідним і Юрію Львовичу, який мав проблеми з ординцями. Зовсім інакше виглядає шлюб з сілезькою П'ястівною Марією, нехай і племінницею короля Юрія (вірогідність чого більш ніж мізерна). Цим шлюбом не міг бути скріплений угорсько-галицький союз. Тут, враховуючи зближення Юрія Львовича з польськими князями, можна бачити тільки відбиття бажання Карла Роберта дійти компромісу з галицько-волинським володарем, як одним з претендентів на угорську корону. Але і це останнє також не виглядає переконливо, поза як би томський князь залишався чеським васалом.

Однак якщо б Юрій Львович видав за Карла Роберта свою сестру або внучку (його дочка Марія Юрїївна бл. 1301 р. була видана за сохачевського і черського князя Тройдена Болеславича), то його зближення з баварським герцогом Отто III, суперником Карла Роберта у боротьбі за угорський трон, виглядало би нелогічним. У 1308 р. герцог Отто втік у Баварію через Галицько-Волинську державу. Рифмована хроніка Оттокара Штірійського відзначила теплу зустріч герцога з королем Юрієм.¹⁸

Існують підстави вважати, що союз короля Юрія Львовича і герцога Отто III міг бути скріплений шлюбом Льва Юрійовича з незнаною з імені сестрою Агнеси, дружини Отто III. Я. Яблоновський, посилаючись на Кромера, назвав дружину Любарта Гедиміновича (дочку Льва Юрійовича) Бушою, що може бути скороченням від Богуслави. Від Яблоновського це ім'я запозичили Т. Нарбут та М. Карамзін, бо у Кромера імені княгині не приведено, а Зіморович назвав її Євфимією. Це ім'я засвідчене і пом'яниками. Отже дружиною Льва Юрійовича, напевно, була полька (тому і його дочка мала польське ім'я) — сестра Агнеси. Останнє дозволило її братам глоговським князям Генріху II та Яну претендувати у 1323 р. на Галицько-Волинську спадщину, причому їх претензії були визнані папою.¹⁹ Тобто вони мусили мати якісь династичні підстави, а не просте бажання.

Таким чином, схоже, що у 1308 р. у Юрія Львовича визріли плани протиставити союз з польськими князями та баварським герцогом чеському королеві Вацлаву III

¹⁶ Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig / Szer. K. Benda. T. 1. Budapest, 1986. 188l.

¹⁷ Войтович Л. Юрій Львович і його політика // Галичина на Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Історичні та культурологічні студії. Т. 3. Львів, 2001. С. 74–75.

¹⁸ Monumenta Germaniae Historica. T. 5. Hannoverae, 1893. P. 1152–1154.

¹⁹ Войтович Л. Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний з'їзд українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Одеса–Київ–Львів, 1999. С. 83.

(який конфліктував з його польськими союзниками) і угорському королеві Карлу Роберту. Наслідком такої політики була остаточна втрата закарпатських володінь у 1320–1322 рр.²⁰

Але і ці обставини не виключають можливість шлюбу Карла Роберта з галицькою княжною у 1306 р. (або раніше) і смерть королеви до 1308 р., після чого могла наступити зміна галицько–угорських стосунків. У 1299–1307 рр. надзупаном Берега був Григорій (який у відомому документі 1299 р. титулувався урядником князя Лева), тобто закарпатські володіння ще залишалися у складі держави Юрія Львовича у 1301–1307 рр. 15.06.1312 р. комендант замку Берег Петер загинув у Розгонській битві як прихильник короля Карла Роберта. У 1315 р. березький жупан Б. Копас разом з Петром Петунею пропонували визнати угорським королем Юрія Львовича (?). У 1315–1317 рр. обоє підняли повстання проти Карла Роберта. У 1320 р. Карл Роберт надав привілей місту Ломпертсасу (Берегову). Після одруження з дочкою польського короля Владислава Локетка Єлизаветою (6.07.1320 р.) він подарував Ломпертсас своїй дружині, яка влаштувала тут свою літню резиденцію.²¹ Здається можна зробити висновок, що принаймі до кінця 1307 р. становище на угорсько–галицькому кордоні залишалось стабільним. До 1310 р. Карл Роберт зумів схилити на свою сторону феодалів Берега або ж зайняв ці території, використовуючи як привід галицьку допомогу його противникові Отто. Таке могло трапитися тільки в умовах перемін в галицько–угорських стосунках в сторону конфронтації.

Однак Марія не могла бути дочкою Юрія Львовича (якщо прийняти в іншому сенсі гіпотезу С. Сроки стосовно помилкового запису “*filiam*” замість “*neptem*”), ні дочкою його сина Лева. Виглядає, що не могла вона бути дочкою Лева Даниловича від першого шлюбу. А щодо ймовірності другого шлюбу самого Льва Даниловича існують поважні застереження. Традиція твердить, що після смерті Констанції він пішов у монастир, де закінчив своє життя. Легенди переважно базуються на історичних реаліях. Не маючи доказів, не варто їх відкидати.

Але шлюб з галицькою князівною був для Карла Роберта настільки політично вигідним, що задля цього він міг одружитися із значно старшою від себе князівною. Такі приклади також відомі. Марія Львівна могла народитися близько 1270–1275 рр. Тоді самій Констанції було близько 38–43 роки, що не виключає можливості уродин дочки. Але чому ж тоді у 1308 р. союз перетворився на відверту конфронтацію, яка завершилася аж втратою закарпатських володінь? Можливо, що одружившись з політичних мотивів з галицькою князівною, Карл Роберт не зміг жити із старшою за себе Марією Львівною, чи, навіть знущався над нею, що прискорило її смерть і у 1308 році відносини обох держав переросли у відверту конфронтацію, яка завершилася для Галицько–Волинської держави втратою закарпатських володінь.

Це також одна з версій. Тому загадка королеви Марії Львівни залишається дискусійною. Потрібні подальші пошуки. Латиномовні джерела ще можуть привести до несподіваних результатів.

²⁰ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 98.

²¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 6. V. 2. Budaë, 1830. P. 213–217, 239–240; *Lehoczky T.* Beregvármegye monographiaja. 1. kötet. Ungvárott, 1881. 88–91, 352. l; Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. Львів, 1970. С. 36; Войтович Л. Етюди з давньої історії міста Берегова // “Вісник Берегівщини” (Берегово). 1993 р. №71, 73, 75, 77, 79, 81.

Князь Лев Юрійович: спроба портрета¹

За межами Галицько–Волинського літопису особливо важко даються спроби реставрації політичних подій. Це в першу чергу стосується першої чверті XIV ст.: фрагменти джерел, що збереглися, дозволяють говорити про відновлення і піднесення держави Романовичів, її бурхливий розвиток, а водночас вони повні таємниць і загадок, огорнених павутинням темряви і забуття. Брак джерел не дозволяє розв'язати більшість з них. До таких загадкових особистостей належить постать князя Лева Юрійовича. Одні вважають його князем галицьким і, навіть, приписують йому численні підробки грамот князя Лева, які, скоріше всього, мають відношення до його діда князя Лева Даниловича². Інші вважають його луцьким князем та молодшим братом Андрія Юрійовича³.

Питання старшинства синів короля Юрія Львовича виникло порівняно недавно в ході полеміки навколо постаті першої дружини угорського короля Карла Роберта Марії Львівни⁴. В пошуку нових аргументів на користь своєї тези (Марія Львівна як

¹ Оpubліковано: Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 127–131.

² Купчинський О. Акти та документи Галицько–Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 359, 366, 383, 385–387, 392, 398–399, 401, 403, 414, 698, 708–709, 712–713, 722–723, 726–727, 731, 742, 1114–1115, 1122–1123, 1126–1127, 1130–1131 та ін.

³ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 98–99; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 230; *Його ж.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 511–512.

⁴ Kristó Gy. Károly Robert első felesége // Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica. T. 86. 1983. 27–30; *Id.*, Aba Sámuel és Károly Robert szaládi kopcsolatairól // Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica. T. 96. 1992. 25–30; *Id.*, Orosz Hercegnő volt-e Károly Robert első felesége? // Aetas. 1994. N 1. 194–199; Sroka S. Wokół mariażu Karola Roberta z Piastówną slaską Marią // Bieletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. N 11. 1994. S. 1–5; *Id.*, Genealogia Andegawenów węgierskich. Kraków, 1999. S. 21–28; Войтович Л. Stanisław A. Sroka. Genealogia Andegawenów węgierskich // Towarzystwo naukowe “Societas Vistulana”. Kraków, 1999. 94 s. // Записки НТШ. Т. 240. 2000. С. 710–711; *Його ж.* Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? // А се его сребро... Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 161–164; *Його ж.* Княжа доба на Русі. С. 507–508.

дочка Лева Даниловича була би старшою за віком за Карла Роберта, а як дочка Лева Юрійовича не могла би бути угорською королевою у 1306 р.), Д. Кріштов пробував вдатися до непевної версифікації, припускаючи, що Лев Юрійович міг народитися від першої незнаної дружини і міг уже мати у 1306 р. дочку. Усвідомлюючи неперекональність і бездоказовість подібних міркувань, він залишив це питання відкритим, зазначивши, що стосовно батька Марії треба бути обережним⁵. З огляду на політичну вигоду даного шлюбу для претендента на угорський престол, право на який “по кужелю” (тобто по жіночій лінії) мав також король Юрій Львович, Карл Роберт міг спокійно одружитися із старшою від себе галицькою княжною (Карл Роберт народився 1288 р., Марія могла бути народженою близько 1270–1275 рр.). Подібні альянси для тих часів траплялися нерідко, адже шлюби скріплювали політичні угоди⁶.

Король Юрій Львович народився 24 квітня 1252 р. (чи 1257?)⁷. Д. Домбровський датує народження князя більш широким діапазоном 1247/1254, але найбільш правдоподібним вважає варіант 23 квітня 1254 р.⁸ З джерел відомо, що Юрій Львович був одружений двічі: у 1282 р. з незнаною з імені дочкою тверського князя Ярослава Ярославича, яка померла близько 1286 р., та у 1287 р. з Євфимією, дочкою киявського князя Казимира Конрадовича, яка померла 18 березня 1308 р.⁹ Зрозуміло, що теоретично могла бути і ще одна дружина, яка померла до 1282 р., але чомусь не потрапила до такого інформованого джерела як Галицько–Волинський літопис або іншого джерела.

Від шлюбу з тверською княжною у 1283 р. народився Михайло Юрійович (названий на честь тверського діда), який помер дитиною у 1286 р.¹⁰ З двох братів Андрія та Лева Юрійовича старшим, безперечно, був Андрій. Про це однозначно свідчить єдина спільна грамота від 9 серпня 1316 р. надана магістрові Тевтонського Ордену Карлові з Трипу („Andreas et Leo, Dei gratia duces totius Terrae Russiae, Galiciae et Ladimiriae...”)¹¹. Старший з братів у грамоті названий першим, що відповідає спадковому праву та чинному порядку. Грамота посвідчена печатками (напевно були використані давні печатки Лева Даниловича та Юрія Львовича)¹². У інших грамотах від 27 серпня 1320 р., наданих купцям Торуня та Кракова князем Андрієм Юрійовичем, останній титулує себе “князем Володимирщини і володарем Русі” („Andreas Dei gratia dux Ladimiriae et dominus Russiae”)¹³.

Останнє начебто дає підстави вважати Андрія князем володимирським, тобто волинським, а його брата — галицьким. Але тільки одне пізнє джерело називає князя Лева Юрійовича князем галицьким (у луцькому рукописі 1462 р. “В літо 6029

⁵ Kristó Gy. Orosz Hercegnő volt-e Károly Robert első felesége? // *Aetas*. 1994. N 1. 194–199l.

⁶ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. С. 508.

⁷ *Balzer O.* Genealogia Piastów. S. 347; *Грушевський М.* Історія України–Руси. Т. 3. С. 114, 522.

⁸ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów. S. 197–203.

⁹ *Ib.*, S. 205–217.

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 895; *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько–Волинської літописі // *Записки НТШ*. Т. 41. 1901. С. 53.

¹¹ *Купчинський О.* Акти та документи. С. 150.

¹² Там само. С. 147–148.

¹³ Там само. С. 152–161.

(1321) при благовірному князі галицькому Лву і Андрію..."¹⁴), при цьому ця згадка дозволяє неоднозначне трактування, тоді як всі інші джерела (так звані білорусько-литовські літописи) титулюють князя "луцьким"¹⁵ або, наваїть, "володимирським"¹⁶. Скепсис до цих джерел перебільшений¹⁷. Князь Станіслав, згаданий у цих літописах, якому на допомогу виступив луцький (чи володимирський) князь Лев, згаданий Афанасієм Кальнофойським у переліку "Ктиторів і опікунів монастиря Печерського", а його син Іван Станіславич — у Любецькому пом'янику. Такі потріпні збіги князя з рідким нетрадиційним іменем просто виключені¹⁸.

Титул "володаря Русі" був продовженням титулу, прийнятого Данилом Романовичем з королівською короною. Цим титулом декларувалися претензії на відродження київської держави — Русі¹⁹. На практиці це означало постійну конфронтацію із Золотою Ордою, що підточувало сили Галицько-Волинської держави. Але цей титул після об'єднання всіх земель знову носив король Юрій. Цей титул перейшов до його старшого сина Андрія. Лев ніде не згадується як носій подібного титулу. Отже, поза сумнівами, він був молодшим за Андрія Юрійовича. У фальсифікаті грамоти Лева Даниловича (1301 р.) Андрій Юрійович титулований князем ярославським. Останнє цілком допустиме, оскільки фальсифікати (які служили підставою для володіння певними маєтками) намагалися робити максимально близькими до справжніх грамот. Тому вигадувати неіснуючих князів не було потреби. Напевно мова йшла про Ярослава у Перемишльській землі. Практика успадкування показує, що удільні князі, ставши сюзеренами земель, як правило зберігали свої попередні володіння як доменальні. Грамоти Андрія Юрійовича торунським та краківським купцям підтверджують і те, що він був також і князем володимирським. Впродовж всієї історії існування Галицько-Волинської держави зберігався її характер двох держав, об'єднаних династичною унією, але з різним менталітетом боярства і знаті. Обставини другої половини XIII — першої половини XIV ст. не давали простору для повного злиття. Але галицький престол традиційно вважався старшим (хоча Романовичі так і не знайшли до кінця порозуміння з галицьким боярством, через що Данило тримав столицю у Холмі (у волинській родинній частині держави), Лев та Юрій — у Львові (на межі Галицької і Волинської земель), а Андрій та Болеслав-Юрій, напевно, у Володимирі. Звідси випливає, що Андрій Юрійович був князем володимирським (тримав Західну Волинь) та галицьким. Принаймі джерела, які збереглися, не дають простору для інших трактувань, не порушуючи ustalених понять і не вдаючись до версифікацій.

Ким же був Лев Юрійович? Князем луцьким. Титулування його володимирським князем помилково впливає з отожднення володаря Волині з князем перш за все володимирським. Але за Лева Даниловича кордони Галицько-Волинської держави досягли максимального розмаху, на сході до них ввійшло все Право-

¹⁴ Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). Москва, 1966. С. 156.

¹⁵ ПСРЛ. Т. 35. С. 95, 152, 179, 200, 221.

¹⁶ ПСРЛ. Т. 35. С. 92, 131, 148, 176, 196, 217.

¹⁷ Русина О. Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми) // Записки НТШ. Т. 231. 1996. С. 182–188.

¹⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 415.

¹⁹ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Т. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71.

бережжя і, схоже, Київ та частина Чернігівщини²⁰. Лівобережжя, а також Київ у 1300/1301 рр. після походів Тохти відійшли до Путивльських Ольговичів, але решта земель на Правобережжі залишилося під владою луцького князя. На цих землях виник пізніше уділ Любарта–Дмитра Гедиміновича з центром у Любарі. Отже володіння луцького князя були великими. Також васалами луцького князя були дрібні турово–пінські князі. Через що важливі нитки ординської та литовської політики перепліталися у Луцьку.

Після того як відпали сумніви в існуванні київського князя Станіслава, напевно, слід сприймати і відомості про участь князя Лева Юрійовича у війні київського князя проти Гедиміна. Це дозволяє відносити саму війну і битву на р. Ірпені до зими 1323 р. Тої ж зими під Берестям стояло литовське військо²¹. Напевно мир, укладений після цієї війни був скріплений шлюбом дочки Лева Юрійовича з Любартом–Дмитром Гедиміновичем. Юний Любарт після раптової смерті свого тестя не зумів опанувати ситуацію (хоча така спроба зафіксована в одному документі, автентичність якого залишається дискусійною), через що внаслідок компромісу між галицько–волинським боярством, Польщею, Литвою та Ордою галицько–волинський престол зайняв Болеслав–Юрій Тройденевич²². Дочку Лева Юрійовича звали Євфимією (Бушою?)–Агрипиною. Хресне ім'я княгині Агрипина надійно засвідчене Пом'яником князя Федора Любартовича²³. Версія Я. Тенговського стосовно дочки князя Данила Острозького цікава, але базується на постулаті, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами “по кужелю” ніж Болеслав Тройденевич²⁴, що не може бути прийнятим²⁵.

Отже достатньо обґрунтованим виглядає наступний погляд: Андрій та Лев Юрійовичі були синами короля Юрія Львовича від другого шлюбу. Андрій народився бл. 1289 р., Лев — слідом за ним. Андрій ще за життя діда отримав уділ у галицькій частині з центром у Ярославі, а по смерті батька став сюзереном держави з титулом володаря Русі і князя володимирського. Лев отримав Східну Волинь з Луцьком і північно–східними землями, князі яких були васалами галицько–волинських князів. Проводячи політику збереження своїх володінь, він вступив у союз з київським князем Станіславом–Терентієм Івановичем, а після поразки під Ірпенем зумів закінчити війну компромісним миром з Гедиміном.

²⁰ *Войтович Л.* Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально–Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. 2005. С. 87–131.

²¹ *Шабульдо Ф. М.* Землі Юго–Западної Руси в составе Великого княжества Литовського. Киев, 1987. С. 26–27.

²² *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 101–104; *Його ж.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 5. Історичні та філологічні розвідки, присв. 60–річчю акад. Я. Ісаєвича, 1998. С. 153–168.

²³ *Мицько І.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // *Лавра*. 1998. N 2. С. 51–53.

²⁴ *Tegowski J.* Małżeństwa Lubarta Giedyminowica. Przyczynek do genealogii dynastów halicko–wołyńskich w XIV wieku // *Genealogia*. Т. 6. 1995. С. 21–26.

²⁵ *Войтович Л.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Одеса–Київ–Львів, 1999. С. 80–86.

Напевно постійна конфронтація з Ордою і привела до майже одночасної загибелі Андрія та Лева Юрійовичів, яка трапилася в кінці весни 1323 р. — до 21.05.1323 р. (дата листа Владислава Локетка до папи Іоанна ХХІІ з повідомленням про смерть Андрія та Лева) за неznаних обставин²⁶. Розгадати загадку цієї майже одночасної смерті двох молодих князів, навряд, чи пощастить. Скоріше всього після походу Гедиміна на Київ в боротьбу втрутилася Орда і обидва князі в боротьбі з ординцями, але брак джерел не дозволяє повністю відкинути або підтримати жодну з версій. Найменш вірогідною за цих обставин виглядає версія випадкової смерті обох князів.

Ще одна загадка пов'язана з Левом Юрійовичем. У 1308 р. дійшло до союзу короля Юрія Львовича і баварського герцога Отто III. Цей союз міг наступити по смерті або загибелі угорської королеви Марії Львівни і бути скріплений шлюбом Льва Юрійовича з незнаною з імені сестрою Агнеси, дружини Отто III. Я. Яблоновський, посилаючись на Кромера, назвав дружину Любарта Гедиміновича (дочку Льва Юрійовича) Бушою, що може бути скороченням від Богуслави. Від Яблоновського це ім'я запозичили Т. Нарбут та М. Карамзін, бо у Кромера імені княгині не приведено, а Зіморович назвав її Євфимією. Це останнє ім'я засвідчене і пом'яниками. Отже дружиною Льва Юрійовича, напевно, була полька (тому і його дочка мала польське ім'я) — сестра Агнеси. Останнє дозволило її братам глоговським князям Генріху II та Яну претендувати у 1323 р. на Галицько-Волинську спадщину, причому їх претензії були визнані папою²⁷. Тобто вони мусили мати якісь династичні підстави, а не просте бажання.

Подібні зв'язки цілком в руслі політики галицько-волинських князів. Перебуваючи в конфронтації з ханами Золотої Орди і використовуючи запеклу боротьбу останніх з Хулагуїдами за Азербайджан, Романовичі, природно шукали зближення з західними правителями. В міру об'єднання і зміцнення польських земель потріб-но було мати союзників і з числа опонентів краківських князів.

Запис у Києво-Печерському пом'янику (поз. 262) дозволяє припускати, що хресним іменем князя Лева було Дмитро.

Отже із павутини сумнівів та уламків джерел проступають обриси портрету правнука короля Данила Романовича, внука князя Лева Даниловича і молодшого сина короля Юрія Львовича, який виглядає гідним спадкоємцем своїх попередників, потужним правителем Східної Волині, який боровся за збереження дідівської спадщини і, напевно, впав у боротьбі з ординцями.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3. С. 120–121, 527–529; Кунік А. А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси в XIV в., с приложением подлинных текстов // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и исслед. Санкт-Петербург, 1907. С. 152; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Москва, 1987. С. 22–23; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 98–99; Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурні студії. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 79–85.

²⁷ Войтович Л. Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний з'їзд українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Одеса-Київ-Львів, 1999. С. 83.

Тевтонський орден в політиці Галицько-Волинського князівства¹

Довгий час патріотичні стереотипи, які представляли Тевтонський Орден головним зняряддям одвічної політики німецьких загарбників *Drang nach Osten*, віддаляли можливість неупередженого розгляду взаємин Галицько-Волинського князівства з цією державою. З середини 60-х рр. ХХ ст. дослідження цих проблем значно просунулося перш за все завдяки працям О. Масана² К. Форстройтера³, М.–Б. Ждана⁴ та В. Матузової⁵. Однак багато проблем все-ще залишаються дискусійними.

¹ Опубліковано: Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український Історичний Журнал. 2010. №6. С. 4–17.

² Масан О. М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Чернівці, 1996. Вип. 1. С. 41–52; Вип. 2. С. 52–62; *Його ж.* Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар) // Там само. Чернівці, 1999. Т. 2. С. 74–85; *Його ж.* Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. 1. Одеса–Київ–Львів, 1999. С. 74–79; *Його ж.* Німецький Орден у Семигороді // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Чернівці, 2002. Т. 1. С. 74–94; *Його ж.* Пруський Союз (з історії станової опозиції в державі Німецького Ордену) // Там само. Чернівці, 2002. Т. 2. С. 27–45; Масан О., Федорук А. Участь українсько-молдавського загону в битві під Грюнвальдом // Питання історії України. Т. 6. Чернівці, 2003. С. 193–197. На V Міжнародному конгресі українців в Чернівцях 28 серпня 2002 р. О. Масан виступив з доповіддю “Галицько-Волинське князівство і держава Німецького Ордену в Пруссії: проблеми взаємин”, яка, на жаль, не була опублікована в матеріалах конгресу.

³ *Forstreuter K.* Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden // *Altpreussische Forschungen.* Jahrgang V. H. 2. 1928. S. 239–361; *Id.,* Die preussische Kriegsflotte im 16 Jahrhundert. *Altpreussische Forschungen.* 17. 1940. S. 58–123; *Id.,* Die Bekehrung des Litauerkönigs Gedimin, Eine Strittfrage // *Jahrbuch der Albertus-Universitaet.* Bd. 6. 1955. S. 142–155; *Id.,* Preussen und Russland von der Anfaengen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grosen. Goettingen–Berlin–Frankfurt, 1955; *Id.,* Der Deutsche Orden in Mittelmeer. Bonn, 1967.

⁴ Ждан М.–Б. Романовичі і Німецький Хрестоносний орден // Український історик. 1973. №3 4.

⁵ Матузова В. И. Русь в историографии Тевтонского ордена (XIV в.) // *Внешняя политика Древней Руси.* Москва, 1988. С. 43–44; *Її ж.* Английская знать в крестовых походах на Пруссию и

11 лютого 1334 р. в грамоті галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденевича до великого магістра Тевтонського Ордену Людера фон Брауншвейга, якою підтверджувалася союзна угода, вказувалося “ми та блаженної пам’яті наші найдорожчі попередники, а саме Роман, Данило, Лев, Юрій та Андрій... звикли укладати та скріплювати союз постійного, усякого можливого миру та згоди, що видно з документів цих же наших попередників, так і ваших, складених у справі осягнення і дотримування згаданих угод”⁶. З тексту цього документа, автентичність якого не викликає сумнівів⁷, випливає, що князівська канцелярія у 1334 р. зберігала відповідні угоди з Орденем, підписані попередніми князями, починаючи з Романа Мстиславича.

Рішення про перетворення німецького госпіталю поблизу Акри у військовий орден було прийнято 5 березня 1196 р.⁸. На перших порах, не маючи можливості для розгалуження в Палестині (за хрестоносцями зберігалася невелика смужка земель від Яффи до Тіра з центром в Акрі), Орден налагодив контакти з Кілікійською Вірменією, правитель якої Левон II як союзник хрестоносців вів нерівну боротьбу з турками-сельджуками. Отримавши земельні володіння в Кілікії⁹, Орден включився

Литву (XIV в.) // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 1993. С. 50–51; *Її ж.* Роль Тевтонського ордена в осуществлении планов проникновения Римской курии на Русь // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 1994. С. 59–60; *Її ж.* Неметкий Орден: От Аксона до Грюнвальда // Средневековая Европа глазами современников и историков. Т. 2. Москва, 1994. С. 201–225; *Її ж.* Грамота вице-магистра Тевтонського ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена галицькому князю Даниилу и мазовецкому князю Земовиту (1254 г.) // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 1997. С. 33–35; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Узд. подг. В. И. Матузова. Москва, 1997; *Її ж.* Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Чернівці, 1998. Т. 1. С. 50–57; *Її ж.* Тевтонський Орден во зовнішній політиці князя Данила Галицького // Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1999. С. 145–142; *Її ж.* Создание исторической памяти (ранние исторические сочинения Тевтонского ордена в Пруссии) // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. — Москва, 2000. С. 10–14; *Її ж.* Тевтонський орден и Северная Европа // Середньвічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Чернівці, 2000. С. 104–108; *Її ж.* “Книга Отцов Церкви” — памятник литературы Немецкого ордена. Автор как член корпорации // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 2003. С. 152–156.

⁶ “nos et pi[i]e memo(r)aminis n(ost)ri pr(a)edecessores c(a)ri(ssi)mi, scilicet Romanus, Daniel, Leo, Georgius et Andreas ... aut incolis, p(er)petu[a]e omnimodeq(ue) pasis et concordia[e] unionem fac(er)e c(on)suevim(us) et f(ir)mavim(us), s(ecundu)m quod in eor(um)dem pr(a)edecessor(um) n(ost)ror(um) et lit(ter)es n(ost)ris alias sup(er) dictate c(on)cordial habenta p(rae)fectis patet, evident(er)” Цит. за: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 178.

⁷ Оригінал, який зберігався у Кенігсберзькому державному архіві (Staatsarchiv Königsberg), нині у Таємному державному архіві пруської спадщини у Берліні (CSPK, Berlin, 81, N 4). Опис оригіналу і бібл. див.: *Купчинський О.* Акти та документи. С. 176–178.

⁸ Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften / Ed. M. Perlbach. Halle, 1890. S. 159–160.

⁹ *Tumler M.* Der Deutsche Orden im Werden. Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit. Wien, 1954. S. 62.

в цю боротьбу. Одним з ключових діячів періоду становлення Ордену був Герман фон Зальца, майбутній великий магістр (1209–1239). Герман фон Зальца був міністеріалом ландграфа Тюрингії Германа.

У синодику бенедиктинського монастиря св. Петра в Ерфурті був поміщений запис: “Роман, король Русі (rex Ruthenorum). Він дав нам 30 марок”¹⁰. Запис поміщений під XIII календами липня, що відповідає 19 липня 1205 р. — даті загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича. Таке співпадіння не могло бути випадковим. 30 марок (бл. 7 кг срібла) — сума значна, як і взагалі візит князя Романа до Ерфурта, не могли бути випадковими. Розташований в Тюрингії, Ерфурт належав майнцькому архієпископу. Майнцький архієпископ Конрад фон Віттельсбах (1161–1165, 1183–1200) стояв біля витоків Тевтонського Ордену і був ініціатором його союзу з Кілікійською Вірменією¹¹. Його наступник Леопольд фон Шенфельд, який продовжував у всьому політику попередника, був палким прибічником короля Філіпа Гогенштауфена, через що навіть конфліктував з папою, який номінував архієпископом його суперника Зіґфрида II фон Епштейна. Ландграф Герман теж був союзником німецького короля Філіпа Гогенштауфена, свояка Романа Мстиславича¹². На думку О. Масана саме за участі ландграфа Германа і його міністеріала Германа фон Зальца було сформовано союз Романа з Філіпом¹³. Як звернув увагу О. Майоров, ландграф Тюрингії Герман мав всі підстави шукати союзу з потужним галицько-волинським князем, особливо після вторгнення в Тюрингію у 1203 р. військ чеського короля Пшемисла I Оттокара та угорського короля Імре, з якими були загоны якихось “варварів”, можливо половців¹⁴. Напевно у 1203–1204 рр. відбулася зустріч в Ерфурті князя Романа Мстиславича з тюринзьким ландграфом Германом, його міністеріалом Германом фон Зальца та майнцьким архієпископом Леопольдом. За їх посередництвом міг бути укладеним перший договір між Галицько-Волинською державою та Орденом.

Загибель Романа Мстиславича у 1205 р. відкрила довгий період боротьби за його спадщину. Змінилася і загальнополітична ситуація в Центрально-Східній Європі в цілому.

У 1207 р. після вбивства царя Калояна владу в Болгарії захопив узурпатор Борил (1207–1218). Законні спадкоємці сини царя Івана I Асеня — Іван II Асень та Олександр мусили втікати з краю. Як зазначив візантійський хроніст Георгій Акрополіт (1217–1282), царевич Іван Асень “втік у країну русів, прожив тут досить дов-

¹⁰ Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е. А. Мельниковой. Москва, 1999. С. 263.

¹¹ Forstreuter K. Der Deutsche Orden in Mitelmeer. S. 59.

¹² Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 466–490. В Білій Церкві готується до друку монографія петербурзького історика О. Майорова, де ця проблема розглянена всесторонньо з залученням нових джерел.

¹³ Масан О. Недосліджені питання відносин між Україною та Орденською Прусією в XIII–XIV ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Вип. 96–97. Чернівці, 2000. С. 45.

¹⁴ Майоров А. Международное положение Галицко-Волинского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславич и Штауфены // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 125–127.

го і, зібравши кілька руських дружин, почав добиватися батьківської спадщини"¹⁵. В. Пашуто вважав, що болгарський царевич був у Києві¹⁶. Однак болгарські дослідники дотримуються думки щодо перебування царевича у Галицькому князівстві¹⁷. У давньоруських джерелах інформація про Івана II Асеня відсутня, але аналіз подій дозволяє стверджувати, що болгарські дослідники мають більшу рацію. Жодне інше князівство на Русі, крім Галицького, в цей період не мало жодного зацікавлення в допомозі болгарському претендентові і не могло її надати (висилка і утримання великого контингенту в такий далекий похід вимагала значних ресурсів, тоді як Галицьке князівство володіло Нижнім Подністров'ям і Подунав'ям¹⁸). Для болгарських вигнанців не було жодного сенсу навіть намагатись шукати допомоги при якомусь іншому дворі окрім Галича.

Івану Асеню та Олександру, які не могли втекти в Сербію або до Константинополя, найпростіше було сховатися в Нижньому Подунав'ї в одному з міст, де могли бути галицькі залоги. Втікати до половців, на яких спирався Борил, було небезпечно. Половці могли в будь-яку хвилину видати царевичів узурпатору. Київ був надто далеко і тамтешні правителі вже давно не виявляли інтересу до Нижнього Подунав'я. До того ж шлях до Києва лежав через Галич. У 1209 р. Галицьку землю повторно опанували Ігоревичі, які повели тверду політику, придушуючи боярську опозицію. Десять на початку 1210 р. у Болгарії прибічники синів Івана I Асена підняли заколот, захопивши фортецю Відин. Очевидно, на той час Іван II Асен вже міг розраховувати на військову допомогу, принаймні мав такі надії.

Борил конфліктував майже з усіма сусідами. Щоб знайти підтримку у папи (з часів Калояна, коронованого папою, болгарська церква перебувала в унії з Римом), Борил пішов на організацію собору 11 лютого 1211 р., на якому було засуджено ересь богомилів (близьких до альбігойців з якими воював папа Інокентій III)¹⁹. По-

¹⁵ *Georgii Acropolitae Opera*. Т. 1. Rec. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903. Cap. 20. P. 33; *Летопись логофета Георгия Акрополита*, перевод под ред. бакалавра И. Троицкого / *Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии*. Санкт-Петербург, 1863. Гл. 20. С. 38–39.

¹⁶ *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 266.

¹⁷ *Дуйчев И.* Цар Иван Асен II. 1218–1241. По случай от 700 г. От неговата смърт. София, 1941. С. 5–6; *Його ж.* Преноси към историята на Иван Асен II. София, 1943. С. 152–162; *Цанкова-Петкова Г.* България при Асеневици. София, 1978. С. 108; *Ї ж.* Културни и политически връзки и отношения България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие // *Руско-български връзки през векове*. София, 1986. С. 79–81; *Божилев И.* Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994. С. 37–38, 104–118.

¹⁸ *Войтович Л.* Князь Иван Бирладник: загадка походження // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. Львів, 2006. С. 7–15; *Його ж.* Князь Иван Бирладник: загадкова постать // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 11–12. Дрогобич, 2008. С. 51–62; *Його ж.* Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. Львів, 2008. С. 30–39; *Його ж.* Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Галич, 10–11 жовтня 2008. Галич, 2008. С. 3–18.

¹⁹ *Попруженко М. Г.* Синодик царя Борила. София, 1928. С. 79–80; *Ангелов Д.* Богомилство в България. София, 1961; *Кожухаров С.* Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II // *Литературна мисъл*. 1974. №2. С. 127; *Gjuzelev V.* Das Papstum und Bulgaren im Mittelalter (9–14 Jahrhundert) // *Bulgarian historical Review*. 1977. N 1. P. 43; *Данчева-Василева А.*

при думку Г. Цанкової–Петкової щодо розриву унії, здійсненої Борилом²⁰, інші дослідники переконливо доводять протилежне, вказуючи на уніатські нововведення у болгарській церкві цього періоду²¹. Така політика дозволила Борилу вистояти і, навіть, перетворити поразку 1211 р. на вигідний союз з Латинською імперією.

Але самотужки здолати відинських бунтівників Борил не зміг. Лише ціною відмови від Бранічева та Белграда на користь угорського короля Андрія II з допомогою угорських військ він здобув непокірний Відин. Угорські війська очолював іспан Себена, який виступив з Трансільванії “приєднавши до себе саксів, влахів, секеїв і печенігів”²². Збереглася грамота угорського короля Бели IV від 1.07.1259 р., в якій відзначена хоробрість іспана в боротьбі за Відин²³. Ці події відносяться до 1212–1213 рр.

Схоже, що Ігоревичі таки пообіцяли болгарському царевичу допомогу у боротьбі за престол. Їм був потрібний зовнішньополітичний успіх. Але їх наступне падіння і хаос, який настав у Галицькому князівстві в зв’язку з новим спалахом боротьби за Галицьку спадщину²⁴, не дозволили здійснити цю допомогу. Важко сказати наскільки залежними були Ігоревичі в своїй політиці від Угорщини²⁵, як і боярський князь Володислав Кормильчич²⁶. Принаймі активність останнього в По-низзі могла бути самостійною спробою втрутитися у болгарські події.

България, папството и западноевропейската политика през първата половина XIII в. // Из политическата история на България. София, 1985. С. 195–196;

²⁰ Цанкова–Петкова Г. България при Асеневици. София, 1978. С. 92.

²¹ Петков К. Унията между Българията църква и Рим в началото на XIII век — някои пренебрежени аспекти // Духовна култура. 1992. №9. С. 25–32; Його ж. Българските добавки към Синодика на цар Борил — историко-културна интерпретация. — Велико Търново, 1993; Стефанов П. Нов поглед към унията между Българията и римската църква през XIII век // Духовна култура. 1998. №5. С. 343–352; Чолова Ц. Българските църква и опитите за уния през Средновековието // Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи / Ред. Г. Бакалов. София, 1999. С. 124.

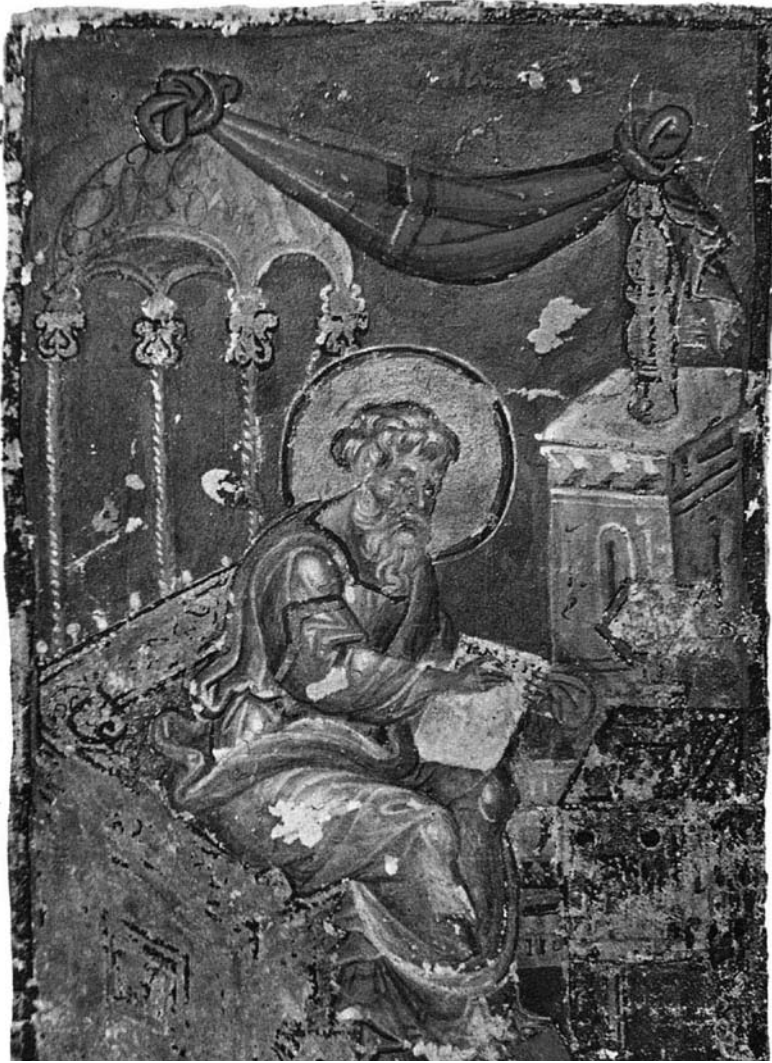
²² Шушарин В. И. Укрепление феодального государства // История Венгрии. Т. 1. Москва, 1971. С. 145.

²³ Regum Hungaricarum Monumenta Arpadiana / Ed. St. L. Englicher. Sangalli, 1849. P. 489–491; Списания на Българията академия науките. Т. 3. София, 1912. С. 133.

²⁴ Волощук М. М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Християнська спадщина Галицько–Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70–річчю археологічного відкриття і 850–літтю Галицького кафедрального собору). Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. Івано–Франківськ — Галич, 2006. С. 64–72; Його ж. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. №571. Львів, 2006. С. 99–104; Його ж. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Санкт–Петербург, 2007. №1/2. С. 105–112.

²⁵ Волощук М. М. Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // Український історичний збірник. Вип. 11. Київ, 2008. С. 18–25.

²⁶ Майоров А. В. Галицко–Волынская Русь. Очерки социально–политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт–Петербург, 2001. С. 408–410; Петрик А. До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 5. Дрогобич, 2001. С. 29–45; Його ж. До історії боярства та

Евангеліст *Матфій*
Перша третина XIII ст.
Державна Третьяковська галерея, Москва, Росія
Евангеліє атракос (Галицько-Волинське Евангеліє)

Під впливом проугорської партії, яка тоді домінувала серед галицької еліти, почала різко змінюватися і політика угорських королів, які самі захотіли контролювати Дунайське Пони́ззя. Для цього вони потребували військову силу. У 1211 р. король Андрій II надав у Трансільванії володіння Тевтонському Ордену, який після втрати Палестини животів у Венеції. Лицарі мали допомогти Угорщині взяти Пони́ззя під свій контроль. Межі Ордену досягали земель “бродників”. Але від цієї ідеї угорський король швидко відмовився. Як він писав, лицарі були подібні до “миші в торбі, змії за пазухою” і загрожували не розширити, а скоротити кордони королівства²⁷. Причини крилися, скоріше, в іншому. Добившись після Спішської угоди 1214 р. коронації сина Калмана як галицького короля²⁸, Андрій II уже не потребував допомоги хрестоносців в освоєнні Пони́ззя. Утворення окремого Галицького королівства, до складу якого входило Пони́ззя, і король якого був підпорядкований королю Угорщини, повністю влаштувало Арпадів²⁹.

Боротьба поморських, мазовецьких і волинських князів за сусідні землі Пруссії та її відламу Ятвягів, багаті перш за все хутровим звіром, йшла з перемінним успіхом. В ході цієї боротьби в Помор’ї на запрошення місцевих князів діяли загони іоаннітів та тамплієрів, пізніше в першій половині 20-х років XIII ст. поморський князь Святополк запросив до міста Тимава представників кастильського духовно-лицарського ордену Калатрава. У 1225 р. мазовецький князь Конрад для участі у боротьбі з пруссами запросив лицарів Тевтонського ордену. Маючи певний негативний досвід у Трансільванії, магістр Герман фон Зальца у березні 1226 р. добився від германського імператора Фрідріха II підтвердження надань мазовецького князя та розширення привілеїв хрестоносців³⁰. Цистеріанський єпископ Християн, який

боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 105–117; *Його ж.* Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 181–193; *Мазур О.* Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 118–129; *Драбчук І.* Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008 року. Галич, 2008. С. 135–148; *Волощук М. М.* Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. // Тези Міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука, Чернівці, 10–11 квітня 2009 р. Чернівці, 2009. С. 20–21; *Його ж.* “Вокняж’їне” галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність // *Acta Posoniensia*. V. 10 (K životnému jubileu Zuzany Ševčíkové). Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, katedra Všeobecných dejín, 2009. S. 99–113.

²⁷ *Gaspar E.* Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaats in Preussen. Tübingen, 1924. S. 6.

²⁸ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis* / Ed. A. Theiner. T. 1. Romae, 1859. N 65; *Kodex diplomaticus Arpadianus continuatus* / Ed. C. Wenzel. T. 4. Pest, 1864. №227.

²⁹ *Волощук М. М.* Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 годах // *Вопросы истории*. 2005. №12. С. 97–106.

³⁰ Широ вдячний д. і. н. О. Головку, який дозволив використати розділ “Волинська земля, Мазовецьке князівство і Добжинський орден у другій половині 30-х років XIII ст.” із монографії “Нащадки Романа Великого”, над якою він зараз працює. Посилання 28–30 з тексту цього розділу. Див: *Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis*. T. I /Ed. E. Kochanowski. Varsaviae, 1919. №238. P. 249–254.

очолював місійну діяльність в цьому регіоні, відразу ж також передав Ордену свої володіння³¹. У 1228 р. мазовецький князь Конрад передав хрестоносцям замок в Нешаві і Хелмську землю, що було тут же підтверджено папою Григорієм IX³². Герман фон Зальца старих помилок не повторював, заздалегідь забезпечуючи правові підстави для володінь Ордену.

В той же час почалося формування іншого Ордену — Добжинського, завдання якого полягало в боротьбі з ятвягами. Сутичці князя Данила Романовича з добжинськими лицарями під Дорогичином з мотивів перш за все політичних надавалося надзвичайно велике значення в контексті розмов про експансію католицького Риму проти православної Русі. Події під Дорогичином порівнювалися з перемогою Олександра Невського на Чудському озері: вважалося, що князі Данило Галицький і Олександр Невський зупинили агресію Тевтонського Ордену. Відомий поет М. Бажан навіть присвятив цій події цілу поему. Знайшла вона значний відбиток і у історіографії³³. О. Головка першим звернув увагу, що Добжинський Орден не був філією Тевтонського Ордену, а був створений лицарями-мечоносцями, що наприкінці 1228 чи на початку 1229 рр. Прибули до Мазовії прибув з Риги. Загін з 14 лицарів у супроводі почтів із слуг та зброєносців очолював магістр Бруно³⁴. Після розгрому мечоносців литовцями рештки мечоносців повинні були приєднатися до тевтонців. Але Бруно і його лицарі не виконали цього рішення, чим фактично порушили орденську дисципліну. Мазовецький князь Конрад сподівався з їхньою допомогою завоювати частину ятвязьких і пруських земель, що було спрямоване як проти інтересів Тевтонського Ордену так і проти інтересів волинських князів, які також активно діяли в Ятвгії.

Бруно та його лицарі утворили Орден пруських лицарів Христових (“Magister et fratres militie Christi contra Prutenos in Masovie” або “milites Christi fratres in Dobrin”). У 1228 р. вони отримали замок Добжинь і володіння в Добжинській землі³⁵ та визнали себе васалами мазовецького князя Конрада, обіцяючи не переходити під владу інших володарів³⁶. Але Тевтонський Орден був невдоволений таким розвитком подій. Через легата папи римського Григорія IX домініканського монаха

³¹ Там само. №279. Р. 305.

³² Там само. №296. Р. 335–338; №297. Р. 338–340; №287. Р. 318–320; №288. Р. 320–322.

³³ Ждан М. Романовичі і німецький хрестоносний Орден // Український історик. №34 (39–40). С. 54–68; *Szczawelowa N. I. Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefe Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku. Toruń, 1990. S. 52–53; Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // Середньовічна Україна. Київ, 1996. С. 17–28; Масан О. М. Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. Вип. 1. Чернівці, 1996. С. 41–52; Вип. 2. Чернівці, 1996. С. 52–62; Головка О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 2. Київ, 2002. С. 59–76; Його ж. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 308–313.*

³⁴ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 98–99; Його ж. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі. С. 59–76; Його ж. Корона Данила Галицького. С. 308–313.

³⁵ Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. Toruń, 1971. S. 30.

³⁶ Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. T. 1 / Ed. E. Kochanowski. Varsaviae, 1919. N 366. P. 421.

Вільгельма Моденського Орден добився папської булли 19 квітня 1235 р. про злиття Добжинського Ордену з Тевтонським³⁷. Напевно правий О. Головко, полемізуючи з О. Масаном, що тевтонцям все-таки вдалося реалізувати вимоги папської булли.

Але знову залишився честолюбивий комтур Бруно з частиною лицарів, які не виконали папських вимог вдруге. Політика Конрада стосовно волинських князів була схожою з політикою Романовичів стосовно Угорщини. Балансуючи між союзом та васалітетом, слабша сторона спішила використати будь-які проблеми сильнішої сторони, щоби укріпити свої позиції за рахунок сильнішої сторони. Надаючи добжинським лицарям волинський Дорогичин, Конрад переслідував і іншу мету, вигідну мазовецьким князям: взяти під контроль цей стратегічно важливий регіон.

У березні 1238 р. князь Данило Романович розбив під Дорогичином добжинських братів. Комтур Бруно потрапив у полон³⁸. Дорогичинське князівство було повернене до складу Волині. Знову, на мій погляд, більш правий О. Головко, полемізуючи з О. Масаном, який зводить дорогичинський конфлікт до малозначущого епізоду³⁹. Немає підстав вважати Дорогичин слабоукріпленим містом, добжинці напевно його не штурмували. Мазовецькі князі мали там давні зв'язки і давно зазіхали на цей регіон. Напевно місцеве боярство домовилося з Конрадом у 1235 р. під час великої скрути Романовичів. Данило Романович, можливо, цілком свідомо оголошував похід проти ятвягів, щоби несподівано з'явитися під Дорогичином "в силі тяжкій"⁴⁰. О. Масан правий, безперечно, в іншому: битви під Дорогичином чи штурму міста, напевно, не було. Невелике військо добжинських братів з їх комтуром (десяток братів з кількома десятками зброєносців і слуг) просто склали зброю. Більшість з них загинула не під Дорогичином, а у битві з монголами під Легницею 9 квітня 1241 р.⁴¹

Невеликий тевтонський загін брав участь у битві під Легницею у складі війська тамплієрів, яке складало один з п'яти з'єднань (гуфів) армії Генріха Побожного. В складі 1,5–2 тис. воїнів цього гуфу були тамплієри, іоанніти та тевтонці (лицарі, сержанти, васали і слуги орденів)⁴². Серед тевтонців найбільш численний підрозділ

³⁷ Preussisches Urkunderbuch. Polische Abtheilung. T. 1 / Ed. I. Philippi. Königsberg, 1882. №118.

³⁸ Іб., №126.

³⁹ Головко О. Б. Корона Данила Галицького. С. 312–313.

⁴⁰ Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденем. С. 23–24.

⁴¹ Головко О. Б. Корона Данила Галицького. С. 313. Див.: Ulanowski B. O współudziale Templariuszów w bitwie pod Legnicą // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. T. 17. 1884. S. 275–322; Bachfeld G. Die Mongolen in Polen, Schlesien, Böhmen und Mähren. Innsbruck, 1889. S. 70–72; Taubitz F. Die Mongolenschlacht bei Wahlstatt am 9 April 1241 // Schlesiische Geschichtsblätter. 1931. N 3. S. 62; Zatorski W. Pierwszy najazd Mongolów na Polskę w roku 1240–1241 // Przegląd Historyczno-Wojskowy. T. 9. 1937. S. 175–225; Petry L. 1241, Schlesien und der Mongolensturm. Breslau, 1938. S. 29–35; Krakowski S. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. Łódź, 1956; Labuda G. Wojna z Tanarami w roku 1241 // Przegląd Historyczny. T. 50. 1959. S. 189–224; Groblewski W. Skutki pierwszego najazdu Tatarów na Polskę // Szkice Legnickie. T. 6. 1971. S. 81–92; Kałużynski S. Imperium mongolskie. Warszawa, 1984. S. 107–108; Jasiński T. Przerwany hejnał. Warszawa, 1988. S. 57–64; Korta W. Problemy bitwy Legnickiej i stan badań // Bitwa legnicka. Historia i tradycja / Pod red. W. Korty. Wrocław–Warszawa, 1994. S. 7–33; Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks // *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick* / Ed. M Barber. Aldershot, 1994. P. 253–262.

⁴² Voigt J., *Geschichte Preussens von den aeltesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. V. 9. Hildesheim, 1968 (repr. Koenigsberg, 1827–1839). 2. S. 660–665.

був з відділення Ордену в Чехії⁴³. Очолював тевтонців Поппо фон Остерна⁴⁴. Бувші добожінці були в складі підрозділу з західних комтурств Ордену.

Загроза монгольської навали не тільки стимулювала активні переговори римської курії з руськими князями, але й змусила вдатися до мобілізації всіх наявних сил. За таких умов і пруські язичники відходили на задній план. В листопаді 1247 р. папа Інокентій IV послав свого легата до Пруссії з дорученням укласти мир з повсталими пруськими племенами. У 1249 р. після взаємних поступок такий мир було укладено в Крістбурзі⁴⁵. Ще в січні 1248 р. на переговорах з галицько-волинським князем Данилом Романовичем і переяслав-заліським та новгородським князем Олександром Ярославичем папські представники просили руських князів попередити Тевтонський Орден про монгольський наступ⁴⁶.

Приймаючи королівську корону з рук папського легата Опізо, князь Данило Романович, безперечно, розраховував на Орден як на військового союзника. Саме цим була покликана угода між Данилом Романовичем, мазовецьким князем Конрадом і віце-магістром Тевтонського Ордену Бургардом фон Хорнхаузенем про поділ ятвязьких земель, укладена у 1254 р.⁴⁷ В розпал боротьби за ятвязькі землі (у 1253 р. відбувся особливо вдалий і великий похід волинського війська на ятвятив, у 1254–1255 рр. за образним виразом літописця “ятвязькі болота наповнилися військом”⁴⁸) король Данило вважав за потрібне вирішити всі проблеми з своїми головними союзниками в майбутній боротьбі з Золотою Ордою. Розрізнені, очолені родовими старшинами, ятвязькі общини, навряд чи представляли серйозну небезпеку для Волині. Просто їх землі, заповнені лісами, багатими хутровим звіром, були привабливими для зовнішньої експансії більш сильних сусідів. Галицько-волинські князі, готуючись до боротьби з монголами, потребували постійно ресурсів для утримання та оснащення війська. Хутра, мед та віск — були головними предметами експорту, який приносив ці ресурси.

У 1259 р. королівна Софія Данилівна була видана за графа Генриха V Бланкенбург-Шварцбурга⁴⁹. З того часу подальші контакти з Орденом відбувалися через цю родину, представники якої перебували в числі орденської еліти⁵⁰.

Данило Романович, приймаючи королівську корону, безперечно, очікував на організацію хрестового походу проти монголів. Папа Інокентій IV у 1254 р. розпо-

⁴³ *Miltzer K.* Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich // *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens.* V. 16. 2. Marburg, 1981. S. 57–63.

⁴⁴ *Lampe K. H.* Von Osterna, Poppo // *Altpreussische Biographie.* 2 /Ed. C. Krollmann, K. Forstreuter, F. Gause. Marburg, 1967. S. 485.

⁴⁵ *Масан О.* Крістбурзький договір 1249 р. С. 74–85.

⁴⁶ *Preussisches Urkundenbuch /Ed. R. Philippi, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad.* T. 1. Koenigsberg, 1882. N 204. P. 142.

⁴⁷ *Codex diplomatycus Poloniae / Ed. L. Ryszczewski, A. Muczkowski.* Vol. 3. Varsoviae, 1858. N 30.

⁴⁸ *Котляр М. Ф.* Воєнне мистецтво Давньої Русі. Київ, 2005. С. 334–342.

⁴⁹ *Balzer O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895. S. 345; *Baumgarten N.* Gènealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X–e au XIII–e siècle // *Orientalia Christiana.* N 35. Roma, 1927. P. 49; *Arhiv für sippenforschung.* XVIII jahr., N 6. Görlitz, 1941. P. 19; *Isenburg K. W.* Stammtaffeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. T. 1. Marburg, 1953. Taf. 157; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań–Wrocław, 2002. S. 155–166; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 501.

⁵⁰ *Масан О.* Середньовічна Україна і Німецький Орден. С. 75.

рядився почати заклик до хрестового походу проти монголів у Пруссії та Лівонії⁵¹. Його наступник папа Олександр IV, зациклений на впровадженні латинського богослужіння, без розуміння політичної ситуації роздмухував політичні непорозуміння між Данилом Романовичем і королем Литви Міндовгом, підтримуючи останнього (для вчорашнього язичника Міндовга особливості обряду не мали жодного значення)⁵². Аж у липні 1258 р., коли вторгнення монголів не тільки в галицько-волинські землі, але й у польські та литовські землі, стало реальністю, папа Олександр IV знову звернувся до Ордену⁵³. У грудні 1259 р. папа рекомендував Ордену боротися з монголами разом з усіма прикордонними християнськими державами⁵⁴. Можна припускати якусь участь незначних орденських контингентів в бойових діях (король Данило в очікуванні підмоги перебував в околицях Холму в Забужжі⁵⁵), бо папа у січні 1260 р. оголосив під захистом святого престолу і ті орденські землі, які будуть надані Ордену руськими князями. У випадку відвоювання Ордену у монголів нових територій, їх приєднання могло відбутися тільки за згодою на то їх бувших християнських володарів⁵⁶. У березні 1260 р. всі сили Ордену з прибулими волонтерами були зібрані на південних кордонах під командуванням магістра Гартмана фон Грумбаха. Чисельність їх була невелика і вони так і не ризикнули виступити на допомогу королю Данилу⁵⁷. Зусилля папи збільшити це військо були кволими. У вересні 1260 р. папа обмежився попередженням короля Чехії Пшемисла Оттокара II та маркграфа Бранденбургу Іогана I, вимагаючи від них не перешкоджати братам жебруючих орденів (схоже, що тамплієри та іоанніти також споряджали певні контингенти до цього війська, а домініканці і францисканці проводили агітацію) вербувати волонтерів у Пруссію та Лівонію⁵⁸. Але зібрані для походу проти монголів війська були кинуті проти прусів, які скористалися проблемами Ордену та його союзників і розгорнули велике повстання під проводом Геркуса Мантаса, якому вдалося у 1260–1264 рр. нанести хрестоносцям ряд поразок⁵⁹.

З різних причин спроба Данила Романовича опертися на допомогу папи та Ордену зазнала невдачі. Лев Данилович в своїй політиці змушений був орієнтуватися більше на союз з потужним причорноморським улусбеком Ногаєм⁶⁰. Тому

⁵¹ Preussisches Urkundenbuch. T. 1. №289. P. 216–217.

⁵² Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. Львів, 2003. С. 80–86.

⁵³ Preussisches Urkundenbuch. T. 2. №61. P. 55–56.

⁵⁴ Іб. №82. P. 73–74.

⁵⁵ Войтович А. Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного ун-ту імені Лесі Українки. Історичні науки. №13. Луцьк, 2009. С. 89–96.

⁵⁶ Preussisches Urkundenbuch. T. 2. №89. P. 80–81.

⁵⁷ Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks. P. 258–260.

⁵⁸ Preussisches Urkundenbuch. T. 2. №111–112. P. 101–102.

⁵⁹ Voigt J., Geschichte Preussens. 3. S. 174–175; Schumacher B. geschichte Ost- und Westpreussens. Wurzburg, 1958. S. 42–43; Bookmann H. Der Deutsche Orden. Zwölf kapitel aus seiner Geschichte. München, 1981. S. 100–101.

⁶⁰ Войтович А. Штрихи до портрету князя Лева Даниловича // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 143–156; Його ж. Князь Лев Данилович — полководець і політик // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15]. Львів, 2006–2007. С. 115–124; Його ж. Улус Ногає і Галицько-Волинське князівство // Україна — Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008. С. 71–78.

напередодні його чергового походу разом з монголами на Польщу у 1286 р. Орден навіть вивів свої гарнізони з чотирьох замків на південному кордоні⁶¹.

Але контакти з Орденем залишалися інтенсивними. Наявність тісних контактів Лева Даниловича з Ногаєм сприяли розвиткові чорноморсько–середземноморської торгівлі⁶². Інтенсивні торговельні контакти між орденськими та волинськими і галицькими містами дозволили відродити древній Бурштиновий шлях по Віслі, Західному Бугу та Дністрі від Балтики через Торунь, Володимир та Львів до Чорного моря. Розвитку зв'язків сприяли і німецькі колоністи, переселення яких стимулювали Данило Романович та Лев Данилович, намагаючись підняти торгово–ремісничі міста після монгольського погрому. Цим шляхом йшов імпорт тканин, ремісничих виробів, сировини (в першу чергу сталевих заготовок — штаб, бо болотні та озерні руди з Центрально–Східної Європи непридатні для виробництва мечів, через що львівські мечники, наприклад, змушені були використовувати в якості заготовок навіть стару непридатну зброю⁶³) і самої зброї (судячи з зображення на печатках, археологічних знахідок та інших матеріалів, у XIV ст. в галицько–волинських землях отримало поширення лицарське західноєвропейське захисне озброєння, арбалети і різні типи алебард⁶⁴). Львівські купці, які торгували через Нижнє Подунав'я з Візантією та балканськими землями, займалися також реекспортом сукна з Фландрії⁶⁵. Зберігся лист радників і громади міста Володимира до радників та громади міста Штральзунда від 3 травня 1324 р. з приводу перехоплення штральзундцями з судна, що зазнало аварії, сувоїв сукон, які везли з Фландрії Бертрам Русин та його брат Микола, та проханням повернути їх володимирським купцям⁶⁶.

Для міст Тевтонського Ордену також було важливо збувати на південь янтар, привозячи взамін шовк, прянощі та інші багатства Сходу. Завдяки цій торгівлі Львів, на думку німецького історика Ф. Людге, став одним з найважливіших торговельних міст тогочасної Європи⁶⁷. Маєтки Ордену у Львові оцінювалися у 3200 пруських марок. Великий бурштиновий склад у Львові було продано аж у 1400 р., коли ці землі вже перебували у складі Польщі. Тільки за рік за перепродаж бурштину на львівському ринку прибуток сягав бл. 1000 пруських марок⁶⁸. Крім предметів східного

⁶¹ *Annalista Thorunensis* // *Scriptores rerum Prussicarum*. Т. 3. Leipzig, 1868. P. 62.

⁶² *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів–Джучидів. Львів, 2004. С. 189–191.

⁶³ *Голездренко О.* Львівський цех мечників // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 194–201.

⁶⁴ *Микитишин В. О.* Обладунки та озброєння українського лицаря XIV–XV ст. // *Народознавчі зошити*. 2001. №2. С. 38–42; *Йі ж.* Організація князівського війська у другій половині XIV – першій половині XV ст. // *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 5. Львів, 2001. С. 295–298.

⁶⁵ *Котинко А. Д.* З історії економічних зв'язків Північного Причорномор'я і Західної Волині з країнами Балтійського регіону (X–XIII ст.) // *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного ун-ту імені Івана Франка*. Вип. 3. Львів, 2000. С. 13–18; *Його ж.* Інфраструктура зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель (XIII – перша половина XIV ст.) // *Король Данило та його доба*. Львів, 2002. С. 26–41.

⁶⁶ *Купчинський О.* Акти та документи. С. 162–166.

⁶⁷ *Lüdge F.* *Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts*. München, 1964. S. 16.

⁶⁸ *Dollinger P.* *The German Hanza*. London, 1970. P. 231–232.

та візантійського реекспорту з галицько-волинських земель орденські та ганзейські купці вивозили традиційні товари руського експорту: хутра, віск, мед, сіль, хліб та заготовки з дерева⁶⁹. На кораблі, захопленому шведами у 1352 р., серед товарів, які належали торуньським купцям, було 1000 штук червоного руського хутра (*operis ruffi ruthenici*). Слуга кенігсберзького шефера у 1400 р. вивіз зі Львова до Торуня 50 бобрів і 2000 подільських хутер (*Podolisshes werkis*)⁷⁰.

Тісні торговельно-економічні контакти вели до зближення в середовищі бюргерства. В Альштадті в кінці XIII – початку XIV ст. в складі місцевого патриціату була родина Ruthenus. Jochanes Ruthenus був лавником у 1308/1309 р., Heinmaimus de Lemberc – у 1312 р. Серед міщан Страсбурга під Торунем – Неупко Ruthenus та Iwan. Конрад Прус у 1365 р. отримав третину млина під Львовом з третиною прибутків. В актах львівського міського суду за 1387 р. зберігся позов, який подав Bartholomeus semitor Pauli Reuse de Torun. Брат діда Коперніка Іоган Ватценроде у 1386 р. помер в Луцьку⁷¹.

Мало місце зближення і серед волинського та галицького боярства. Комтур Людер фон Брауншвейг надав земельні володіння русинам Марку, Максиму, Войтеху та Григорію. Віце-комтуром у нього в 1324–1326 рр. був Іван Белов (*Iwanus Below*), який загинув як прапорonosець Ордену у 1331 р. в битві з поляками⁷².

Після загибелі Ногая в 1300 р., скориставшись боротьбою Тохти з його нащадками, Галицько-Волинська держава звільнилася від ординської опіки, що відбилося в прийнятті Юрієм Львовичем королівського титулу і утворенні окремої Галицької митрополії, яка об'єднала єпархії на територіях, незалежних від Орди⁷³. Тепер, будучи ще більш зацікавленими у поставках зброї та стратегічної сировини (сталених заготовок-штаб), галицько-волинські князі намагалися підтримувати дружні контакти з Орденом і підкреслювали у своїх грамотах, що вони захищають християнські країни і в першу чергу Тевтонський Орден від ординців. Так, в грамоте князів Андрія та Лева Юрійовичів від 9 серпня 1316 р. великому магістру Карлові Трірському про відновлення раніше підписаних угод про дружбу⁷⁴ підкреслювався саме надійний захист орденських земель від татар галицько-волинськими князя-

⁶⁹ *Войтович Л.* Торгівля, ремесло, рільництво // *Історія Львова*. Т. 1. 1256–1772. Львів, 2006. С. 87.

⁷⁰ *Масан О.* Середньовічна Україна і Німецький Орден. С. 78.

⁷¹ Там само. С. 78.

⁷² Там само. С. 77.

⁷³ *Войтович Л.* Юрій Львович та його політика // *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Вип. 3. Львів, 2001. С. 70–78; *Його ж.* Королівство Русі: реальність і міфи // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи // *Дрогоичинь 1253*. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17.

⁷⁴ *Купчинський О.* Акти та документи. С. 145–152. "...Cum int(er) honorabiles viros, vestros pr[a] edecessores mag(ist)r(um) atq(ue) fratres Prussi[a]e ex una p(ar)te, n(ost)rosq(ue) serenissimos progenitors ex altera, dil(e)ct(s)onis insignia ac mutu[a]e promot(i)onis b(e)n(e)ficia vigeru(n)t, delectate et nos vobiscum eodem caritatis vinc[u]lo uniri ac sinc(er)a amicitia f[o]ederari" (...Оскільки між шанованими мужами, вашими попередниками – магістром і братами пруськими, з одного боку, і нашими найяснішими предками – з другого, процвітали вияви люб'язності та добродійства взаємного сприяння, тому і нам відрядно з вами єднатися цим зв'язком прихильності та щирої дружби).

ми⁷⁵. Грамота була видана на прохання племінника галицько-волинських князів графа Зіґхарда Шварцбурга, який у 1289–1330 рр. був комтуром Ордену. Матір'ю його була Софія, дочка короля Данила Романовича⁷⁶.

Окремою грамотою від 27 серпня 1320 р. князь Андрій Юрійович дозволив торуньським купцям вільний в'їзд в свої землі, безмитну торгівлю і повернення збитків і кривд з боку своїх міністеріалів у подвійному розмірі, як "за часів нашого блаженної пам'яті батька"⁷⁷. У грамоті, виданій в той же день для краківських купців, були вже передбачені торговельні мита⁷⁸ (польські купці не торгували такими стратегічно важливими товарами як сировина для виробництва зброї і сама зброя).

Князь Болеслав-Юрій Тройденович у жовтні 1325 р. в своїй грамоті обіцяє великому магістрові Веренгерові вірність традиціям дружби часів Данила Романовича, Льва Даниловича та Юрія Львовича⁷⁹. 9 березня 1327 р., знову на прохання родича комтура Зіґхарда Шварцбурга, галицько-волинський князь пролонгує угоду з Орденом про дружбу, гарантуючи при цьому захист від татар⁸⁰.

Попри спроби старої польської історіографії на сьогодні немає жодних доказів того, що ставши галицько-волинським князем, Болеслав-Юрій перетворився в польського сателіта і рухався у фарватері політики Владислава Локетка та його сина Казимира III. Так само немає жодних доказів участі Болеслава-Юрія або його посла у Вишеградських зустрічах 1335 р. і 1339 р., де було закладено основи польсько-угорської унії⁸¹. Передовсім сам польський король Казимир III ніде не посилався на цю угоду, яка нібито зробила його легітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу. Навпаки, галицько-волинський князь Болеслав-Юрій Тройденович проводив активну самостійну зовнішню політику в інтересах свого краю. Зміцнивши своє становище союзом з Литвою у 1331 р., він вноормував стосунки з Золотою Ордою. Прийняттям титулу "з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі" він підкреслив відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди (перед тим князь використовував титули "Nos Georgis Dei gratia dux Russiae", "Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere", "Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae")⁸². "Мала Русь" тут виступає в значенні тієї частини Русі, яка вже не була підвладна монголам. Далі 11 лютого 1334 р. Болеслав-Юрій підтвердив союз з Тевтонським Орденом, антипольська спрямованість якого очевидна⁸³.

⁷⁵ "... C[a]eterum terras vestras fideliter pr[a]emunire curabum(us) pr[a]e Tataris, dum(m)odo nobis constiterit, et ab hostili quolibet invasore" (...Будемо, врешті, старатися надійно захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде).

⁷⁶ Семенов И. С. Христианские династии Европы. Москва, 2002. С. 465.

⁷⁷ Купчинський О. Акти та документи. С. 152–158. "...qu(a)e t(em)p(or)e p(at)ris n(os)tri felicitis memori(a)e..."

⁷⁸ Там само. С. 158–161.

⁷⁹ Там само. С. 167–170. "... rex Daniel seu Leo n(oste)r avatus, aut Geordius n(oste)r..."

⁸⁰ Там само. С. 170–173.

⁸¹ Dąbrowsky J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. Kraków, 1918. S. 111–112; Włodarski B. Polska i Ruś, 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 287–289; Dowiat J. Polska — państwem średniowiecznej Europy. Warszawa, 1968. S. 323; Wyrozumski J. Historia Polski do 1505 r. Warszawa, 1973. S. 227.

⁸² Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи. С. 4–17.

⁸³ Купчинський О. Акти та документи. С. 174–180. "...Ver(um) etiam nos, ut obululantium seu latrantium(m) et minus iuste detrahentium(m) c(on)dictatul memo(r)at[a]e unionis, qui concurrimus,

20 жовтня 1335 р князь Болеслав-Юрій Тройденевич поспішив знову підтвердити союз з великим магістром Теодоріком фон Альденбургом на "вічні часи"⁸⁴. Галицько-волинського князя підштовхували до активних дій саме польсько-угорські переговори у Вишеграді. У 1337 р. він разом з ординцями напав на Люблінську землю і 12 днів тримав Люблін в облозі, яка була знята тільки через загибель вождя союзних татар⁸⁵. І тоді польський король зробив спробу підтримати іншого претендента на галицько-волинський трон. 29 червня 1338 р. до Вишеграду прибув "Лотко, князь руський" [за Дубницькою хронікою "Lothka dux Rutenoꝝum"⁸⁶, спроби перетворити "Лотко" в "Болько", ототожнивши його з Болеславом-Юрієм⁸⁷, не витримують критики⁸⁸], тобто князь Владислав Земовитович, син добжинського князя Земовита I та Анастасії Львівни, якого польська сторона готова була підтримати як протипагу Болеславу Юрію Тройденевичу⁸⁹. І сама загадка загибелі князя Болеслава-Юрія Тройденевича у 1340 р., яка була найбільш вигідна польському королеві, котрий зреагував блискавичним походом на Львів, також певною мірою пояснює причини, які за нових обставин підштовхували галицько-волинського князя до прямого військового союзу з Орденем.

В умовах боротьби за спадщину Романовичей, яка розгорнулася після 1340 р., союз з Орденем став ще більш важливим як у військовому так і в політичному плані. Тому відразу ж після витіснення польських військ з території князівства і підписання перемир'я з королем Казимиром III "староста землі Русі" Дмитро Дедько, лідер галицького боярства і намісник князя Любарта-Дмитра Гедиминовича, в кінці весни 1341 г. видав грамоту для торунських купців, запрошуючи їх відновити перервану війною торгівлю⁹⁰. Майже в той же час схожі гарантії безпеки дали своєю грамотою торунським купцям і князі Любарт-Дмитро та Кейстут Гедиминовичі⁹¹.

veritati referu(n)t, ora c(on)cludamus et obstruamus pr(a)etacia teno(r)e p(raese)ntium litte(er) ar(um), dignu(m) diximus renova(re), ut v[ul]t[us] et intuitum assumendo novitatis exultant ac la) etentum maiori pr(a)efulcimine fi(r)mitatis." (...Ми ж, щоб закрити рот наклепникам і брехунам і тим, що несправедливо шкодять умовам згаданого союзу, вважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] даним документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішилася більшою силою та обґрунтованістю."

⁸⁴ Курчинський О. Акти та документи. С. 180–187.

⁸⁵ *Historiae Hungaricae Fontes Domenici* / Ed. M. Florianus. V. 3. Lipsiae, 1884. P. 128.

⁸⁶ *Historiae Hungaricae Fontes Domenici* / Ed. M. Florianus. V. 3. Lipsiae, 1884. P. 128.

⁸⁷ *Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego*. S. 112; *Abraham W. Powstanie kościoła łacińskiego na Rusi*. T. 1. Lwów, 1904. S. 206; *Balzer O. O następstwie tronu w Polsce* // *Rozprawy Akademii Umiejętności*. Wyd. Hist.-Filoz. Ser. 2. T. 11. 1905. S. 430; *Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku* // *Przegląd Historyczny*. T. 23. 1922. S. 99; *Włodarski B. Polska i Ruś*. — Warszawa, 1966. S. 288; *Wyrozumi J. Kazimierz Wielki*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1986. S. 80–81.

⁸⁸ *Мазур О. "Лотка князь руський, прибув до Вишеграда": гіпотетична ідентифікація особи* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 72–79.

⁸⁹ *Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави*. С. 19–20; *Здогадка О. Мазура щодо існування князя Володимира Андрійовича* [Мазур О. "Лотка князь руський, прибув до Вишеграда". С. 77–79] цілком у душі здогадок польських істориків стосовно тотожності "Лотка" і "Болька".

⁹⁰ Курчинський О. Акти та документи. С. 194–200.

⁹¹ Там само. С. 200–204.

Не тільки зброя, але й інші військово-технічні новинки, які з'являлися в Ордені, впроваджувалися у галицько-волинських землях. В першу чергу це стосується військового зодчества, зокрема замку Любарта в Луцьку, поширення веж-донжонів в інших фортецях⁹².

Після 1387 р., коли Галицька земля була анексована Польщею, а Волинь почала інтегруватися до складу Великого князівства Литовського, становище докоріно змінилося. Після 1400 р. стосунки з Орденем почали згасати. На Волині вони знову відродилися вже у XV ст. в часи князя Свидригайла Ольгердовича⁹³.

Таким чином, наявні джерела дозволяють стверджувати, що впродовж XIII – XIV ст. Галицько-Волинське князівство перебувало в тісному політичному, військово-муніципальному та торговельно-економічному союзі з Тевтонським Орденем, існування якого було покликано тогочасною політичною кон'юктурою і було вигідним обом сторонам.

⁹² Терський С. Луческ X–XV ст. Львів, 2006; Його ж. Княже місто Володимир. Львів, 2010.

⁹³ Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 5: Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я. Ісаєвича. Львів, 1998. С. 153–168.

Польща, Мазовія, Литва й Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів¹

В історіографії долати усталені стереотипи надзвичайно важко. Так входження “руської землі” до складу Польщі більшість російських й українських дослідників однозначно датує 1340 чи 1349 р.², а польська історіографія трактує дану подію як успадкування Казимиром III цієї землі за рішенням Вишеградського з’їзду 1338 р.³, тоді як про анексію галицької частини “королівства

¹ Доповідь, виголошена на Міжнародній конференції “Kazimierz Wielki i jego państwo. W 700. rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim”. Бидгощ (Польща), 25–27 квітня 2010 р. Польська версія доповіді у друці.

² *Зубрицкий Д. И.* История древнего Галицко–Русского княжества. Ч. 3. Львов, 1855; *Його ж.* Хроніка міста Львова / Переклад І. Сварника, коментар М. Капраля. Львів, 2002. С. 29–38; *Шараневич И.* История Галицко–Володимирской Руси от найдавніших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 148–160; *Винниченко И.* Замечания И. А. Линниченко на статью Г. Режабка “О последнем князе всей Малороссии Юрие II”. Санкт–Петербург, 1885; *Лонгинов А. В.* Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV в. // Чтения в об–ве истории и древностей российских при Московском ун–те. Москва, 1887. Кн. 2. С. 25–32; *Филевич И. П.* Борьба Польши и Литвы–Руси за Галицко–Владимирское наследие. Санкт–Петербург, 1890; *Линниченко И. А.* Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси // Журнал Министерства народного просвещения. 1891. Июнь. С. 460–470; *Довнар–Запольский М. В.* Из истории литовско–польской борьбы за Волинь. Договоры 1366 г. Киев, 1896; *Грушевський М.* Історія України–Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 126; Т. 4. Київ–Львів, 1907. С. 22–24, 39–44, 81, 89–94, 101, 241; *Кордуба М.* Болеслав–Юрій II. Останній самостійний володар Галицько–Волинської держави. З нагоди 600–ліття його смерті // Минуле і сучасне. Ч. 7. Краків, 1941; *Мазур О.* “Лотка князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 72–79.

³ *Gorzycki K.* Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów, 1889; *Prochaska A.* W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego // Kwartalnik Historyczny. Warszawa, 1892; *Świeżawski E. S.* Esterka i inne kobiety Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1894; *Balzer O.* Kazimierz III Wielki // Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków, 2005 (1895). S. 60–682; *Semkowicz A.* Adelajda, Krystyna i Jadwiga, żony Kazimierza Wielkiego // Kwartalnik Historyczny. T. 12. 1898. S. 561–566; *Zakrzewski S.* Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku // Przegląd Historyczny. T. 23. 1922. S. 97–110; *Paszkievicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925; *Kętrzyński S.* Ze studiów genealogicznych. 1. Nieznany document Kazimierza

Русі” можна говорити лише з 1387 р.⁴, якщо не з 1392 р., тобто після підписання угоди в Острові, де ця анексія була визнана Литвою.

Таким чином, продовження дискусії з проблем боротьби за спадщину Романовичів, в якій взяли активну участь Польща, Мазовія та Угорщина, а почасти Литва і Золота Орда, залишається актуальним.

Як слушно відзначив польський дослідник К. Мислінський, з часу утвердження Данила Романовича і до вигаснення Романовичів між польськими та галицько-волинськими князями зберігалися переважно союзницькі відносини, скріплені матримоніальними зв'язками, інтенсивність яких зростає з кінця XIII ст.⁵ Навіть претензії Льва Даниловича на краківський престол по смерті Болеслава Стидливого у 1279 р. були не проявом експансії, а звичною європейською практикою успадкування (дружина бездітного Болеслава св. Кінга була рідною сестрою Констанції — дружини Лева Даниловича)⁶. Можна стверджувати, що з другої половини XIII ст.

Wielkiego z r. 1344 // *Miesięcznik Heraldyczny*. №13. 1934. S. 48–51; *Kaczmarczyk Z.* Kazimierz Wielki. Warszawa, 1948; *Sieradzki J.* Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1959; *Kozłowska-Budkowa Z.* Z ostatnich lat Kazimierza Wielkiego // *Małopolskie Studia Historyczne*. T. 6. 1963. Z. 3–4. S. 17–26; *Samsonowicz H.* Kazimierz III Wielki // *Poczet królów i książąt polskich*. Warszawa, 1980. S. 247–253; *Śliwiński J.* Mariaż Kazimierza Wielkiego // *Studium z zakresu obyczajowości i etyki dworzu królewskiego w Polsce XIV wieku*. Olsztyn, 1987. S. 44–46; *Idem.*, *Kazimierz Wielki. Kobiety a polityka*. Olsztyn, 1994; *Jasiński K.* Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego // *Studia Źródłoznawcze*. N32–33. 1990. S. 58–65; *Idem.*, *Dzień koronacji Kazimierza Wielkiego w świetle współczesnych źródeł* // *Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors.* / Pod red. J. Hauzińskiego. Słupsk, 1993. S. 171–182; *Idem.*, *Przydomek Kazimierza Wielkiego — czas powstania i geneza* // *Genealogia. Studia i materialy historyczne*. T. 5. 1995. S. 25–43; *Idem.*, *Kazimierz Wielki* // *Jasiński K.* Rodowód Piastów małopolskich i kujaskich. Poznań–Wrocław, 2001. S. 163–171; *Kryk F.* Wielki król i jego następcy. Kraków, 1992; *Szczur S.* Historia Polski średniowiecznych. Kraków, 2002. S. 365–380; *Elmonowski J.* Stosunki polityczne między Piastami a Luksemburgami i Witelsbachami w pierwszej połowie XIV wieku. Toruń, 2002; *Nowakowski T.* Kazimierz Wielki a Bydgoszcz. Toruń, 2003; *Wyrozumski J.* Kazimierz Wielki. Wrocław, 2004; *Barański M. K.* Dynastia Piastów w Polsce. Warszawa, 2006. S. 484–489; *Jasienica P.* Polska Piastów. Toruń, 2007. S. 291–299; *Dąbrowski J.* Kazimierz Wielki: twórca korony królestwa polskiego. Kraków, 2007.

⁴ *Крип'якевич І.* Галичина // *Українська Загальна Енциклопедія*. Т. 3. Львів–Станіславів–Коломия, 1935. С. 641–642; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1984. С. 111–115; Вид. 2. Львів, 1999. С. 140–146; *Ісаєвич Я. Д.* Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // *Торжество історичної справедливості*. Львів, 1968. С. 74–80; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство після навали Батия // *Історія української культури*. Т. 2. Київ, 2001. С. 219; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 437–439; *Його ж.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 38–39, 73, 486, 613–614, 668–670; *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Перехідний час: 1349–1387 // *Історія Львова*. Т. 1. Львів, 2006. С. 63–71.

⁵ *Myśliński K.* Polska a księstwo Halicko-Włodzimierskie na przełomie XIII i XIV wieku // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Львів, 1993. С. 7–8

⁶ *Войтович Л.* Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 1. Київ–Львів, 2004. С. 712–720; *Його ж.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // *Вісник Національного Університету “Львівська політехніка”*. №502. Держава та армія. Львів, 2004. С. 13–18; *Його ж.* Штрихи до портрету князя Лева Даниловича // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 5. Київ, 2005.

польські, угорські та галицько–волинські володарі спільними зусиллями долали політичні проблеми, які виникали у них з іншими сусідами. В результаті добросусідських стосунків Арпади, П'ясти та Романовичі переплелися матримоніальними зв'язками.

Становище Галицько–Волинської Русі було специфічним з огляду на її ставлення до Золотої Орди. Приймавши у 1253 р. королівську корону від римського папи і титул “світлішого короля Русі”⁷, Данило Романович кинув виклик Золотій Орді — він не тільки розривав із залежністю від неї, а й претендував на визволення з–під її зверхності всієї Русі⁸. Після невдалої спроби відродження Русі і каральних походів Бурундая королю Данилові довелося знову емігрувати в Угорщину, звідки він повернувся лише після того, як Золота Орда розпочала тривалу боротьбу за Азербайджан⁹. Старший син короля Данила — князь Лев Данилович, зіткнувшись з фактичним розпадом “королівства Русі” і активною діяльністю улусбека Ногая, мусив стати васалом останнього, завдяки чому він, зрештою, зміг не тільки об'єднати батьківську спадщину, а й значно розширити кордони Галицько–Волинської держави¹⁰. Юрій Львович, під владою якого опинилася вся територія спадщини Романовичів, скориставшись тим, що золотоординський хан Тохта знову був зайнятий боротьбою за Азербайджан, а його еміри — протистоянням з сином Ногая — Джуке та внуком Кара–Кішеком у Причорномор'ї, звільнився від ординської залежності, про що насамперед свідчить прийняття королівського титулу “король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiriae)”¹¹. Жодне з відомих джерел не дає підстав

С. 143–156; *Його ж.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 497–501; *Його ж.* Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. №571. Держава та армія. Львів, 2006. С. 89–93; *Його ж.* Князь Лев Данилович — полководець і політик // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15]. Львів, 2006–2007. С. 115–124.

⁷ *Тургенев А. И.* Акты исторические, относящиеся к России. Т. 1. Санкт–Петербург, 1841. №62–65, 74, 76–77; *Большакова С. А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования. 1975 г. Москва, 1976. С. 122–129.

⁸ *Войтович Л.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 24–29; *Його ж.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки та дискусії // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 383–403; *Його ж.* Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 22–97; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи // Дрогичинь 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755–ї річниці коронації Данила Романовича. Івано–Франківськ, 2008. С. 4–17.

⁹ *Войтович Л.* Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. №13. Луцьк, 2009. С. 89–96.

¹⁰ *Войтович Л.* Улус Ногая і Галицько–Волинське князівство // Україна–Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008. С. 71–78; *Його ж.* Кордони Галицько–Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки НТШ. Т. 252. 2006. С. 187–205.

¹¹ *Войтович Л.* Юрій Львович та його політика // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800–річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 70–78.

стверджувати, що Юрій Львович був ординським васалом. Зрозуміло, що там ніхто не спотерпів би титулу короля Русі.

Ситуація докорінно змінилася, коли після смерті Юрія Львовича до влади прийшли сини – Андрій та Лев. Як випливає з джерел, старший із братів, Андрій, був “*Dei gra(tia) dux Ladomirien(sis) et domi(nus) Terr[ae] Russi[ae]*”, тобто “Божою ласкою князь володимирський і володар землі Русі”¹², а молодший Лев – тільки князем луцьким¹³. Саме тому Юрій Болеслав Тройденевич у своїй грамоті від 11 лютого 1334 р. серед своїх попередників називає тільки Андрія¹⁴. Обидва брати мали певні проблеми з ординцями і періодично платили їм данину–вихід, як випливає з відомого листа Владислава Локетка до римського папи Іоанна XXIII від 21 травня 1323 р.¹⁵. Те, що польський король обох князів вважав “непереможним щитом” проти ординців, дає підстави припускати, що боротьба з ординцями в часи Юрійовичів точилася з перемінним успіхом. Небезпідставно також брати пропонували Тевтонському Ордену захист від ординців¹⁶. Не випадково й польський король просив папу оголосити хрестовий похід аби запобігти поневоленню Галицько–Волинської держави ординцями¹⁷. А це був період панування найсильнішого з золотоординських ханів Узбека (1313–1342)¹⁸. На те, що брати отримали ханські ярлики на свої князівства, вказує і швейцарський хроніст Іоганн Вінтертурський¹⁹. Загибель обох князів залишається загадкою. Імовірно вона не була одночасною і Лев помер раніше за Андрія, інакше б він хоча б на короткий час став сюзереном усієї держави²⁰. Чи були князі отруєні, як натякав швейцарський хроніст, чи загинули в якийсь інший спосіб – невідомо. Припущення про загибель обох князів у боротьбі з Ордою виглядає доволі мотивованим²¹. Тільки зовнішні проблеми могли завадити братам, яких закликали закарпатські нобілі, поборотися за угорську спадщину.

Я не бачу жодних підстав погодитися з тими істориками, які вважають, що у Київській Русі не було усталеної традиції успадкування князівських престолів²²,

¹² *Купчинський О.* Акти да документи Галицько–Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 160–161.

¹³ *Войтович Л.* Князь Лев Юрійович: Спроба портрета // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 127–131.

¹⁴ *Купчинський О.* Акти да документи. С. 178–179.

¹⁵ *Monumenta Poloniae Vaticana.* Т. 1. Kraków, 1913. Р. 83.

¹⁶ Болеслав–Юрій II, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и исслед. Санкт–Петербург, 1907. С. 149.

¹⁷ *Monumenta Poloniae Vaticana.* Т. 1. Kraków, 1913. Р. 83.

¹⁸ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз–хана: Вступ до генеалогії Чингізидів–Джучидів. Львів, 2004. С. 125–128.

¹⁹ *Monumenta Poloniae Historica.* Т. 2. Lwów, 1872. S. 623.

²⁰ *Беняк Я.* Вигаснення галицько–волинської княжої династії // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800–річчя з дня народження Данила Галицького. С. 79–85.

²¹ *Paszkiwicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925. S. 7–11; *Мацяк В.* Галицько–Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових дослідках. Авсбург, 1948. С. 18; *Długopolski E.* Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Wrocław, 1951. S. 22; *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго–Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 22; *Wyrozumski J.* Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko–włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego // *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów.* Toruń, 1997. S. 1113.

²² *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки социально–политической истории. Ленинград, 1980. С. 45–46; *Толочко О. П.* Особливості міжсенйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. // *Феодалізм в Україні.* Київ, 1990. С. 30.

тоді як пам'ятки, що збереглися (ранні угоди з Візантією, різні редакції "Руської правди", деякі статутні грамоти), свідчать не тільки про наявність, а й про строгу регламентацію спадкового права, наприклад, у купців, смердів чи дружинників. Більше того, спадкове право існувало практично в усіх правлячих династіях, з якими Рюриковичі були споріднені. Насамперед Русь кардинально не відрізнялася від сусідніх держав, як і династія Рюриковичів від сусідніх пануючих династій. Взаємини всередині династії Рюриковичів базувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до засновника роду за родовим рахунком. Ця проблема доволі повно висвітлена як у старшій, так і в новішій літературі²³. Модерна концепція колективного сюзеренітету Рюриковичів у Київській Русі, висунена О. Назаренком²⁴, не підтверджується жодними джерелами і не має аналогій в інших тогочасних державах, застережень стосовно неї значно більше, ніж аргументів на її підтримку²⁵. Сама природа влади виконавчої (середньовічні правителі були правонаступниками військових вождів) не допускає поняття колективного сюзеренітету. Така влада завжди була персональною. Колективна влада можлива тільки в суспільствах демократичних і то лише, як влада законодавча. Не були винятком у цьому плані і Рюриковичі.

Спостереження за практикою успадкування княжих престолів, відбитою у джерелах, порівняно з практикою успадкування у скандинавських, звідки походили Рюриковичі, та сусідніх державах, дали змогу встановити наступні закономірності:

1. Головним критерієм успадкування престолу було родове право, згідно з яким старший у роді Рюриковичів успадковував київський престол і сюзеренітет (фактичний чи номінальний) над Київською Руссю. На практиці це означало, що син не міг успадкувати батьківського престолу, якщо живими залишалися його дядьки – молодші брати померлого володаря. Саме тому старенький Судислав Володимирович залишався небезпечним для його племінників Ярославичів, і вони змусили його прийняти чернецтво. При цьому діти старшого брата зберігали перевагу над своїми двоюрідними братами. Таке саме правило діяло і в інших землях та удільних князівствах. Володимир Мономах першим порушив це головне правило: скориставшись вже архаїчним апаратом віча, після смерті Святополка Ізяславича провів своє "закликання" на князівських престол, через що до самої монгольської навали протистояння Мономаховичів з Ольговичами переважали у міжкнязівських стосунках. Про значення права найстаршого за родовим рахунком прямого спадкоємця "по мечу" свідчить доля Ростислава Івановича, сина Івана Берладника, якому угорці поспішили прикласти до ран отруту.

2. Сини Володимира Святославича порушили це правило, виключивши з числа претендентів на київський престол нащадків старшого брата Ізяслава. Цей прецедент і породив пізнішу практику ізгойства серед князів, за якою внук втрачав пра-

²³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 2. Т. 3–4. Москва, 1998. С. 7–32; Грушевський М. С. Історія України–Руси. Т. 3. Київ, 1993. С. 222–227; Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. Москва, 1993. С. 7–135, 181–184, 386–470; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Ленинград, 1983. С. 194–199; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — Киев, 1992.

²⁴ Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // Древнейшие государства на территории РСФСР. Мат. и исслед. 1985 г. Москва, 1986. С. 149–156.

²⁵ Толочко А. П. Князь в Древней Руси. С. 57–66.

во на князівський престол, якщо його батько помер раніше за діда. Можливо, що це перше обмеження кількості спадкоємців походить ще зі звичаєвого права доби племінних князівств і об'єднань, коли спадкоємець князя–вождя мусив опиратися на його авторитет і славу. Напевно, ця практика успадкування була закріплена у так званому “заповіті Ярослава Мудрого”, який дійшов до нас в обробці книжників Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Цього правила дотримувалися довго. Згідно з цим правилом, і князі Острозькі, чий предок Роман Данилович загинув бл. 1260–1261 рр. (за життя батька), вилучалися з числа спадкоємців короля Данила, а син Романа, Василько, мусив вдовольнитися Слонімським князівством у володіннях батька та діда по материнській лінії²⁶.

3. У 1097 р. з'їзд князів – Любецький снем закріпив за кожною гілкою батьківські володіння. З того часу снем поступово перетворився в державний інститут (на зразок рейхстагу сусідньої Священної Римської імперії германської нації). Це нерегулярне зібрання Рюриковичів під головуванням київського князя (а пізніше в окремих землях старших князів цих земель) займалося врегулюванням міжкнязівських відносин. Рішення снему, як і міжнародні угоди, скріплювалося клятвами його учасників і на перших порах мали силу загальнодержавних законів. Так, проти порушника рішень снему 1097 р. волинського князя Давида Ігоревича виступила коаліція, яку змушений був навіть усупереч власним бажанням, зібрати київський князь Святополк Ізяславич. Порушника було покарано, а ухвали Любецького снему підтверджено на снемі 1100 р. у Витичеві. Витичевський снем навіть відновив у Смоленську права нащадка Ігоря Ярославича, таким чином визнавши рішення Ярославичів незаконним і декларуючи право кожної гілки володіти батьківським спадком²⁷.

4. Всередині земель князі продовжували переміщатися з “молодшого” столу на “старший”, як це було на Русі до Любецького снему, коли Ярослав Мудрий починав княжити в Ростові, пізніше перейшов в Новгород на місце померлого старшого брата Вишеслава, а вже з відти потрапив до Києва. При кожній зміні князя в Чернігові проходив перерозподіл престолів у всій Чернігівській землі. Так, князь Ігор Святославич княжив у Путивлі (1161–1164), у Курську (1164–1178), у Новгороді-Сіверському (1178–1198) і, зрештою, у Чернігові (1190–1202). Тут можна погодитися з В. Сергєєвичем, що такий перерозподіл закріплювався відповідними угодами²⁸. Принаймні збирався снем і складалися відповідні клятви та присяги. Ольговичі у 1206 р. поширили принципи Любецького снему на Чернігівську землю, тобто, кожен пагінець обох гілок Ольговичів отримав свою “отчину”. Подібне було здійснено у Полоцькій землі після повернення місцевої династії із заслання, Волинській землі у 1170 р., коли перед смертю Мстислав Ізяславич з братом Ярославом розділили Волинь на дві частини: Луцьку (Східну) та Володимирську (Західну), Туровській землі – наприкінці XII–XIII ст.

²⁶ Baumgarten N. de. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle // *Orientalia Christiana* lod. 10. N 35, maio. Roma, 1927. P. 50–51.

²⁷ Янин В. Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и “Хождение игумена Даниила” // *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. Т. 16. Москва, 1960. С. 112–131.

²⁸ Сергєєвич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. Исторические очерки. Москва, 1867. С. 122–272.

5. Очевидно, із візантійської практики на Русь перейшло право успадкування за заповітом. Воля померлого князя була незаперечною. Володимир Василькович заповів Володимирське і Берестейське князівства молодшому з двоюрідних братів — Мстиславу і навіть такий рішучий князь, як Лев Данилович, не наважився порушити цього заповіту. Подібно московські князі отримали Переяслав-Заліський. Як і у Візантії, успадкування за заповітом відкривало дорогу до влади бастардам, тобто синам від коханки або наложниці. Прикладом може служити Олег Ярославич, син Ярослава Осмомисла від Насті з Чагрович.

6. Претенденти з числа дальших родичів (двоюрідних, троюрідних) розглядалися тільки за відсутності спадкоємців по материнській лінії, або “по кужелю”.

7. Успадкування “по кужелю” могло бути запозичене із скандинавської практики. Причому успадковувати можна було навіть за мачухою, яка, за церковними канонами, вважалася матір’ю. Так отримали Галицьку землю Ігоревичі. Але Роман повів боротьбу зі старшим Володимиром, вважаючи себе прямим спадкоємцем Ярослава Осмомисла, бо старші Володимир та Святослав були синами від першої дружини і пасинками Ярослави. В успадкуванні “по кужелю” першість мали дочки останніх володарів в порядку старшинства (тобто їхні мужі), а далі діти найближчих родичок останнього володаря (дочок, сестер у порядку старшинства і т. д.). Через це і претензії Мстислава Мстиславича Удатного на Галицьку спадщину всі визнали без вагань, а інші претенденти Данило Романович чи угорський принц Андрій, поспішили закріпити свої претензії одруженням з його дочками. Підстави іншого принца Калмана, який був лише правнуком Єфросинії Мстислави, порівняно з Андрієм були мізерними, тому угорський король підтримав останнього, незважаючи на те, що Калман був коронований папою. Пізніше і Гедиміновичі закріплювалися на руських престолах через одруження з дочками останніх володарів.

8. Важливе значення мали легітимність шлюбу і розлучення. Так, Ростислав Рюрикович міг претендувати на Галицьку спадщину лише як старший брат дружини Романа Предслави, в якій не було синів, за умови, що розлучення Романа Мстиславича його тесть Рюрик Ростиславич вважав нелегітимним (другий шлюб Романа відбувся до насильного постриження його першої дружини), а отже і дітей від цього шлюбу — бастардами, яких батько не встиг адоптувати. Подібні підстави могли використати і Михайло Всеволодович, одружений з дочкою Романа та Предслави, та його син Ростислав.

9. Зміни у практиці успадкування під ординським впливом лише з кінця XIV ст. почала запроваджувати московська династія²⁹.

Як справедливо зазначив Я. Беняк, на час смерті Андрія Юрійовича останніми прямими спадкоємцями Романовичів залишалися його сестра Марія, дружина черського князя Тройдена, та тітка Анастасія, вдова добжинського князя Земивита³⁰. Гіпотеза провідного польського дослідника генеалогії Романовичів Д. Домбровського стосовно існування двох Мстиславів Даниловичів, один з яких був батьком Анастасії³¹, не спирається на джерела, а побудована виключно на умовиводах і домислах автора. З огляду на це вона залишається гіпотезою. Тут вагомими, з огляду права,

²⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 27–42.

³⁰ Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії. С. 81.

³¹ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań-Wrocław, 2002. S. 153–155, 174–180, 232–240.

були претензії сина Марії — Болеслава Тройденовича і добжинського князя Владислава Земовитовича — сина молодшого брата Владислава Локетка і Анастасії, дочки Лева Даниловича.

Поряд з княгинями найбільше прав на галицько-волинську спадщину мав Любарт-Дмитро Гедимінович як зять Лева Юрійовича³². * Ця непересічна особистість з різних причин не отримала належної оцінки у працях як українських, так і зарубіжних істориків³³. Недавно львівським дослідником І. Мицьком було введено в

³² *Войтович Л.* Князівська верства у Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 1. Одеса-Київ-Львів, 1999. С. 82–83.

* Після того, як відпали сумніви в існуванні київського князя Станіслава Русина О. Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми) // Записки НТШ. Т. 231. 1996. С. 182–188]; крім білорусько-литовських літописів сам князь під таким нехарактерним для Рюриковичів іменем записаний у переліку “ктиторів і опікунів монастиря Печерського” А. Кальнофойського, а його син Іван Станіславович — Любецькому пом’янику; подібні потрійні збіги просто неможливі [*Войтович Л.* Княжа доба на Русі. С. 415], можна не сумніватися і в участі луцького князя Лева Юрійовича в битві на р. Ірпені на стороні київського князя проти Гедиміна. Сам похід Гедиміна і битву можна датувати зимою 1322/1323 р. [*Войтович Л.* Князь Лев Юрійович: спроба портрета // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 129]. Зимом 1322/1323 р. під Берестям стояло литовське військо [*Шабунько Ф. М.* Землі Юго-Западної Русі. С. 26–27]. Це, очевидно, було наслідком союзу волинського і київського князів. Мир, укладений після цієї війни (а Гедимінові, який посадивши свого васала в Києві, мав тепер могутнього ворога в особі золотоординського хана Узбека, вигідно було швидко помиритися з галицько-волинськими князями і навіть вступити з ними в союз), було скріплено шлюбом дочки Лева Юрійовича з Любартом-Дмитром Гедиміновичем. М. Андрусак пропонував вважати дружину Любарта внучкою степанського князя Володимира Івановича або дочкою острозького князя Данила Васильовича [*Андрусак М.* Останні Романовичі (нащадки Мстислава і Романа Даниловичів) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Т. 5. Мюнхен, 1948. С. 4]. Останнє доводив також Г. Граля, вважаючи, що саме на честь тестя Любарт прийняв хресне ім’я [*Grala H.* Chresne imię Szwarna Daniłowicza. Ze studiów dyplomatyki południowo-ruskiej XIII i XIV w. // Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Warszawa, 1985. S. 201, 204–208]. З певними застереженнями цю версію прийняв Я. Тенговський, зазначивши, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів ніж Болеслав Тройденович [*Tegowski J.* Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku // Genealogia. Т. 6. 1995. S. 17–26.], що, звичайно, не може бути прийнятим [*Мицько І.* Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів. С. 38]. За таких умов Любарт-Дмитро взагалі не міг би претендувати на спадщину Романовичів.

³³ *Stadnicki K.* Lubart księże Wołyński. Lwów, 1853; *Лукомский Г.* Луцкий замок. Петроград, 1917; *Маслов Л.* Любартів замок у Луцьку // Наша культура. Львів, 1937. №8–9. С. 348–354. №12. С. 484–494; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 101–104; *Його ж.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 5. Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я. Ісаєвича. Львів, 1998. С. 153–168; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи. С. 18, 37, 40, 74–76, 109, 138, 230–231, 263, 295, 299–300, 310, 345–347, 352–353, 426, 437–438, 440–443, 446–447, 449–450, 463, 474, 476, 485–486, 499–501, 504; *Його ж.* Княжа доба на Русі. С. 37–42, 75, 511–512, 562, 614, 618–619, 636, 668–672, 678–679; *Флоря Б. Н.* Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре первой пол. XIV в.) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Москва, 2000. С. 250–254; *Його ж.* О грамоте Любарта Гедиминовича Луцкой епископской кафедре // От Древней Руси к новой Рос-

науковий обіг пом'яник Преображенського кафедрального монастиря (с. Спас Старосамбірського р-ну Львівської обл.)³⁴. За цим пом'яником, дружиною Гедиміна-Прокопія і матір'ю Любарта-Дмитра була Леоніда, яку дослідник вважає дочкою Лева Юрійовича, так названою в батькову честь³⁵. А за таких умов підстави Любарта Гедиміновича на спадщину Романовичів були найвагомішими.

Останній прямиий нащадок Романовичів, острозький князь Данило Василькович походив з гілки, яка втратила право на успадкування найстаршого престолу після смерті Романа Даниловича, якого не стало ще за життя батька, на що слушно звернув увагу М. Баумгартен³⁶. Він міг претендувати тільки як близький родич, тобто після претендентів "по кужелю", яких було багато.

Польському королеві Владиславові Локетку Юрійовичі доводилися племінниками. Вони були правнуками й угорського короля Бели IV. Тобто, і польський і угорський королі були претендентами також як близькі родичі.

Свої претензії на галицьку спадщину заявили навіть глоговські князі Генріх II та Ян³⁷. Позаяк їх претензії визнав папа, то вони мусили братися до уваги. Глоговські князі були пов'язані ще з першою галицькою династією як правнучаті племінники Ярослава Осмомисла. Їхній дід Конрад I був одружений з Саломеєю, дочкою Владислава Одонича, матір'ю якої була Вишеслава, дочка Володимирка Володаревича. Але це була надто далека спорідненість, щоб дати підстави для претензій на галицьку спадщину. Сестра глоговських князів Агнеса була видана за баварського герцога Отто III, який був претендентом на угорську корону і свого часу союзником короля Юрія Львовича. Цей союз міг бути скріплений шлюбом. Я. Яблоновський, посилаючись на Кромера, назвав дружину Любарта Бучою (Бушою)³⁸. У Кромера імені княгині не приведено. Б. Зіморевич назвав її Євфимією (чи не сплутавши з Офкою-Євфимією, дружиною Болеслава-Юрія?). Від Я. Яблоновського це ім'я запозичили Т. Нарбут та М. Карамзін. Якщо це не помилка, то Буша скорочення від Богуслави. Отже, її мати могла бути полькою, незнаною з інших джерел сестрою глоговських князів. В такому випадку Агрипина — хресне ім'я Богуслави³⁹. Лише таке родинне пов'язання висувало глоговських князів в число серйозних спадкоємців Романовичів "по кужелю".

сии: Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Шапову. Москва, 2005. С. 177–181; *Троневич П.* Волинь у сутінках історії України XIV–XVI ст. Луцьк, 2003; *Його ж.* Луцький замок. Луцьк, 2003; *Мицько І.* Князь Любарт та його родина // Старий Луцьк. Вип. 2. Луцьк, 2005. С. 43–48; *Його ж.* Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів // Старий Луцьк. Вип. 5. Луцьк, 2009. С. 34–40; *Терський С.* Луческ X–XV ст. Львів, 2006.

³⁴ *Мицько І.* Князь Любарт та його родина. С. 43–48.

³⁵ *Мицько І.* Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів. С. 34–40.

³⁶ *Baumgarten N.* Halich et Ostrog // *Orientalia Christiana Periodica.* Roma, 1937. T. 3. P. 166.

³⁷ *Skarbec* diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy i Rusi służącej // *Zebrał... J. Daniłowicz.* T. 1. Wilno, 1860. N314. S. 161–162; *Rzeczabek J.* Jiri II posledni knize veskere Male Rusi. Praha, 1883. S. 50.

³⁸ *Tabulae Jablonovianae ex arboribus genealogicis familiarum Slavicarum regni Poloniae etc.* / Ed. J. A. *Jablonowski.* Nörimberg, 1748. Tabl. 10.

³⁹ *Мицько І.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // *Лавра.* 1998. N2. С. 52.

*Евангеліст Лука
Перша третина XIII ст.
Державна Третьяковська галерея, Москва, Росія
Евангеліє апракос (Галицько-Волинське Евангеліє)*

Любарт–Дмитро був наймолодшим серед головних претендентів (йому було 11–12 років)⁴⁰. Литва спізнилася підтримати претензії Любарта, хоча восени 1323 р. її військо виступило на Волинь і зимувало біля Берестя⁴¹. Складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів), з одного боку, та Литвою — з другого, за участі хана Узбека⁴² і згодою місцевого боярства⁴³ привели до влади внука короля Юрія – Болеслава Юрія Тройденовича. Остаточо польсько–литовське порозуміння було скріплено шлюбом дочки Гедиміна Альдони–Анни з сином і спадкоємцем Владислава Локетка — Казимиром (16.10.1325). Але хрестилася дочка Гедиміна ще 30.04.1325 р., отже, домовленості досягли раніше⁴⁴. Перша грамота Болеслава–Юрія, яка дійшла до нас, датована 1325 р., ймовірно восени⁴⁵, текст грамоти вказує на початок правління⁴⁶. Появі Болеслава–Юрія передувало, очевидно, ряд угод, в одній з яких було передано Любарту Гедиміновичу східну частину Волині з Болоховим, де він тримав свою столицю, відновивши місто як Любартів (Любар)⁴⁷.

Існує версія, що результатом порозуміння Польщі та Литви у 1325 р. було приєднання до Литви Берестейської землі та Підляшшя. Така угода ніби викликала невдоволення Мазовії, що зблизило останню з Тевтонським Орденем і стало причиною військових дій у Куявії в 1326 р.⁴⁸. Але пізніші події дають підстави стверджувати, що до поділу волинських земель тоді ще не дійшло. З листа комтура Тевтонського Ордену від 14.10.1325 р. довідуємося, що замок Візна на далекому

⁴⁰ Смерть галицько–волинських князів заскочила зненацька і юного Любарта та його оточення. Про спробу Любарта успадкувати престол Романовичів свідчить грамота від 8 грудня 1322 р., де він титулується як “луцький і володимирський князь”. Навколо автентичності цього документу, підтверженого у 1492 р., триває полеміка, однак навіть прихильники версії щодо фальсифікату вважають, що його створення могло бути близьким в часі від вказаної дати і принаймні перша частина грамоти списана з автентичної [Флоря Б. Н. Две грамоты князя Любарта. С. 250–254; Иого ж. О грамоте Любарта Гедиминовича. С. 177–181; Купчинський О. Акти та документи Галицько–Волинського князівства. С. 384, 683–697]. Стосовно помилки датування документу, яка “тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третіх рук” [Щербаковский Д. М. Фундушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Божьего 1322 г. // Чтения в Историческом об-ве Нестора–летописца. Кн. 18. Киев, 1905. Вып. 3–4. С. 66–67], то 8 грудня сьомого індікту припадало на 1324 р. і сплутати 6830 р. з 6832 р. могли легко при переписуванні у 1492 р. [Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. С. 154].

⁴¹ ПСРЛ. Т. 35. С. 95.

⁴² Monumenta Poloniae Historica. Т. 2. Lwów, 1872. P. 623; Шабульдо Ф. М. Земли Юго–Западной Руси. С. 19–254. На останнє також прямо натякнув і швейцарський хроніст Іоганн Вінтертурський (Monumenta Poloniae Historica. Т. 2. Lwów, 1872. S. 623).

⁴³ Monumenta Poloniae Historica. Т. 2. P. 629.

⁴⁴ Шабульдо Ф. М. Земли Юго–Западной Руси. С. 33–34.

⁴⁵ Куник А. А. Объяснительное введение к правилам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси XIV в., с приложением подлинных текстов // Болеслав–Юрий II, князь всей Малой Руси. Санкт–Петербург, 1907. С. 117.

⁴⁶ Купчинський О. Акти та документи Галицько–Волинського князівства. С. 189–190.

⁴⁷ Шабульдо Ф. М. Земли Юго–Западной Руси. С. 34, 159; Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. С. 157.

⁴⁸ Zajaczkowski S. Przymierze polsko–litewskie 1325 r. // Kwartalnik Historyczny. R. 40. Lwów, 1934. Z. 4. S. 603–608.

мазовецько-волинському кордоні продовжував утримуватися волинським гарнізоном, а його воїни перебували у складі союзного литовського війська під Гродном⁴⁹. Навіть за угодою 1352 р. Берестейська земля залишалася частиною Волині⁵⁰.

Одним і з наслідків компромісу щодо спадщини Романовичів і подальшої боротьби ординців за повернення свого впливу у Галицько-Волинській державі, було звернення князя Болеслава-Юрія до титулу “з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”, що підкреслювало відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди, хоча перед тим князь використовував титули “*Nos Georgis Dei gratia dux Russiae*”, “*Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere*”, “*Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae*”. “Мала Русь” тут виступає в значенні тієї частини Русі, яка не була підвладна монголам.

Можливо, це стало також однією з причин виступу польської еліти проти планів Казимира III прямої унії Польщі з королівством Русі. У Кракові могли побоюватися війни з Золотою Ордою, яка в середині XIV ст. переживала період останнього піднесення. Унія з королівством Русі була б одночасно декларацією претензій на всю Русь, тоді як приєднання частини земель Русі, які вже тривалий час не належали до Русі, залежної від ординців, рівно ж як і відмова Болеслава Юрія від таких претензій, носили зовсім інший характер. Подібні мотиви могли вплинути і на рішення Людовика Анжуйського, який задовольнився більш надійним і “земним” титулом “короля Галіції і Лодомерії”. Тим чином він декларував відмову від тих земель Русі, які перебували під ординським пануванням. Титул “князів Русі” взяли собі пізніше мазовецькі князі, які володіли Белзьким та Жидачівськими князівствами, але це було вже тоді, коли Орда агонізувала і не могла їм загрожувати. Та й сам титул на той час уже нічого не означав.

Немає жодних доказів того, що ставши галицько-волинським князем, Болеслав-Юрій перетворився в польського сателіта і рухався у фарватері політики Владислава Локєтка та його сина Казимира III. Так само немає жодних доказів участі Болеслава-Юрія або його посла у Вишеградських зустрічах 1335 р. і 1339 р., де було закладено основи польсько-уторської унії⁵¹. Передовсім сам польський король Казимир III ніде не посилався на цю угоду, яка нібито зробила його легітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу. На відміну від нього галицько-волинський князь Болеслав Юрій Тройденевич всяко демонстрував самостійну політику в інтересах свого краю. Зміцнивши своє становище союзом з Литвою у 1331 р., він у 1334 р. підтвердив союз з Орденем, антипольська спрямованість якого очевидна. Зміни в титулатурі (князь “підкорегував” титул, ввівши Малу Русь взамін Русі) означали внормування стосунків з Золотою Ордою. У 1337 р. він разом з ординцями напав на Люблінську землю і тримав Люблін в облозі 12 днів. І тільки після загибелі ординського воєначальника облога була знята⁵².

⁴⁹ *Paszkievicz H. Jagiełłonowie a Moskwa. Warszawa, 1933. S. 272–273.*

⁵⁰ *Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. №1. С. 1.*

⁵¹ *Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. Kraków, 1918. S. 111–112; Włodarski B. Polska i Ruś, 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 287–289; Dowiat J. Polska — państwem średniowiecznej Europy. Warszawa, 1968. S. 323; Wyrozumski J. Historia Polski do 1505 r. Warszawa, 1973. S. 227.*

⁵² *Monumenta Poloniae Historica. T. 3. Lwów, 1874. P. 78.*

Очевидно, що саме галицько–литовське та галицько–ординське зближення вплинуло на зміну польсько–галицьких стосунків. В результаті 29 червня 1338 р. до Вишеграду прибув “Лотко, князь руський” [за Дубницькою хронікою “Lothka dux Rutenorum”⁵³, спроби перетворити “Лотко” в “Болько”, ототожнивши його з Болеславом–Юрієм⁵⁴, не витримують критики⁵⁵], тобто князь Владислав Земовитович, син добжинського князя Земовита I та Анастасії Львівни, якого польська сторона готова була підтримати як протипагу Болеславу Юрію Тройденевичу⁵⁶ (здогадка О. Мазура щодо існування князя Володимира Андрійовича⁵⁷ цілком у дусі здогадок польських істориків стосовно тотожності “Лотка” в “Болька”).

Імовірно, що і сама смерть Болеслава–Юрія у 1340 р. пов’язана з Вишеградською угодою 1338 р. та невдалими спробами Владислава Земовитовича претендувати на трон володаря Русі. Версія отруєння князя Болеслава Юрія боярами за його прихильність до католицького обряду та іноземців непереконлива. Німецький патриціат у містах був з часів Данила Романовича. У сім’ї Лева Даниловича та Юрія Львовича не було жодного протистояння з католиками. Його дочка стала черницею в монастирі кларисок. Польський король, якому смерть Болеслава–Юрія була найбільш вигідною, виявився добре підготованим до загибелі Юрія: на першу звістку він зумів зібрати військо (на подібні заходи потрібно було затратити місяці) та оволодіти Львовом.

Виглядає на те, що не тільки невдачі Владислава Земовитовича, а й побоювання, що останній, сівши у Львові, продовжить політику попередника, підштовхнули короля Казимира III до спроби самому виступити претендентом на спадщину Романовичів. У 1340 р. він не відважився воювати з русько–ординськими військами. Після смерті Болеслава Юрія волинська еліта визнала князем Любарта Дмитра Гедиміновича. Його визнання галицьким боярством засвідчено також відомим написом на дзвоні собору св. Юрія з 1341 р.⁵⁸ Хан Узбек надав Любартові Дмитру необхідну допомогу. Отже, і Орда розглядала Любарта–Дмитра як першого легітимного спадкоємця, що могло бути зафіксованим в угоді 1331 р. між Болеславом–Юрієм та Гедиміном. Боярин Дмитро Детько з князем Данилом Острозьким у

⁵³ *Historiae Hungaricae Fontes Domenici* / Ed. M. Florianus. V. 3. Lipsiae, 1884. P. 128.

⁵⁴ *Dąbrowski J.* Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. S. 112; *Abraham W.* Powstanie kościoła łacińskiego na Rusi. T. 1. Lwów, 1904. S. 206; *Balzer O.* O następstwie tronu w Polsce // *Rozprawy Akademii Umiejętności*. Wydz. Hist.–Filoz. Ser. 2. T. 11. 1905. S. 430; *Zakrzewski S.* Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku // *Przegląd Historyczny*. T. 23. 1922. S. 99; *Włodarski B.* Polska i Rus. Warszawa, 196. S. 288; *Wyrozumski J.* Kazimierz Wielki. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986. S. 80–81.

⁵⁵ *Мазур О.* “Лотка князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 72–79.

⁵⁶ *Кордуба М.* Болеслав–Юрій II. Останній самостійний володар Галицько–Волинської держави. С. 19–20.

⁵⁷ *Мазур О.* “Лотка князь руський, прибув до Вишеграда”. С. 77–79.

⁵⁸ Болеслав–Юрій II, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и иссл. собр. О. Гонсиоровским, А. А. Кунником, А. С. Лапто–Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. Санкт–Петербург, 1907. С. 79.

1340 р. разом з ординськими військами відтіснили поляків з галицьких земель⁵⁹.* Те, що Любарг Гедимінович так легко оволодів Волинською та Галицькою землею у 1340 р., свідчить на користь версії, що він вважався спадкоємцем ще за життя Болеслава-Юрія⁶⁰.

За цих умов польський король зробив ставку на галицьку еліту, яка змусила його суперника князя Любарта-Дмитра піти на значні поступки галицькому боярству, надавши його лідеру Дмитрові Детьку високий сан управителя (provisor чи proconsul) або старости (capitaneus) Руської землі⁶¹. Вже у березні (не пізніше 27 червня) 1341 р. “управитель або староста землі Русі” Дмитро Детько повідомив громаду Томуня що “ми усунули суперечку, посягну з намови диявола, між польським королем Казимиром і нами й натхнені животворним духом, подолавши спокусника людського роду, уклали союз згоди”⁶². У середовищі галицьких бояр Казимир III мав прихильників, яких використав у своїх спробах оволодіти Галицькою землею у 1340–1350 рр. (боярин Вовчок з Дроговижа, брати Ходко, Петро і Осташок Корчаки та ін.⁶³). Вже близько 1343 р. з допомогою місцевих бояр король оволодів Сяноцькою землею. З 1346 р. Казимир III почав титулувати себе паном і дідичем Русі. В грамоті з 1361 р., якою було підтверджено маєтки галицького боярина Ходка з Бібла, надані його предкам князем Левом Даниловичем, цей титул поданий так: “милістю Божою король Краківської землі, Судомирської землі, Серадської землі, Польської землі, Куявської землі, Добрянської землі, Руської землі, господар і вічний дідич землям тим володар, король велебний”⁶⁴. На перших порах Казимир III намагався декларувати унійне об’єднання королівства Русі з Польщею⁶⁵. Треба відзначити, що для XIV ст. це була звична практика європейської династичної політики.

Лише коли процес оволодіння землями королівства Русі затягнувся, а війна проти Любарта-Дмитра Гедиміновича не принесла швидкого успіху, у 1350 р. польський король визнав право Угорщини на спадщину Романовичів. Родинні зв’язки Арпадів, спадкоємцями яких виступала Анжуйська династія, з другою галицькою династією були ближчими від родинних зв’язків Казимира III з цією династією. Подібно на те, що перша дружина угорського короля Карла Роберта таки походила

⁵⁹ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. Львів, 1863. С. 158–159.

* Про різночитання в джерелах “Daniele Ostrogio” і “de Ostrov” див.: Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. С. 126.

⁶⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3. Київ, 1993. С. 127.

⁶¹ Войтович Л. В. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта // Історія Львова. Т. 3. Львів, 2006. С. 60–62.

⁶² Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 194–200.

⁶³ Sikora F. Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi // Genealogia: Kęrgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym. Toruń, 1989. S. 55–90.

⁶⁴ Акты истории Южной и Западной Руси. Санкт-Петербург, 1863. С. 1.

⁶⁵ Исаевич Я. Д. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г. Москва, 1986. С. 63; Sieradzki J. “Regnum Russiae”. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji // Kwartalnik Historyczny. 1958. N2. S. 498.

з династії Романовичів⁶⁶ і його син Людовик виступав як спадкоємець Романовичів “по кужелю”. Водночас він був і спадкоємцем Казимира III, сестра якого, Єлизавета, була його матір’ю. За польсько-угорською угодою 1350 р., Польща визнала за Людовиком “спадкове право” на королівство Русі, яке він передавав у довічне володіння Казимирові III.

В ході війни з Польщею та Мазовією у 1349–1351 рр., втративши значні території, Любарт Дмитро повернув собі назад Володимир, Белз, Берестейську землю та Холмщину. 1352 р. у війну вступили угорські війська. Король Людовик був навіть поранений при облозі Белза і, зазнавши великих втрат, змушений був відступити. На допомогу Любартові прийшли литовські дружини Кейстута та Євнута Гедиміновичів й інших князів, яким Любарт почав роздавати на Волині уділи. За угодою 1352 р., за ним залишилася вся Волинь⁶⁷. У 1353 р. Любарт Дмитро Гедимінович здійснив кілька походів на захід. Зокрема, у травні він був під Львовом, але не зміг втримати столицю краю і лише зруйнував міські укріплення, напевно, щоб полегшити оволодіння містом у майбутньому⁶⁸.

Перманентна війна не припинялася. Любарт–Дмитро послідовно боровся за відновлення Галицько–Волинської держави. На початку жовтня 1366 р. він уклав мирну угоду з Казимиром III, яка уточнювала волинсько–галицький кордон. Одним із свідків з боку Любарта виступав князь Данило Острозький⁶⁹.

Після смерті Казимира III, розпочавши анексію Руського королівства, Людовик Анжуйський використав одного зі своїх найближчих соратників опольського князя Володислава, який був внуком дочки белзького князя Гремислави Всеволодівни. Саме йому у 1372 р. було передано в лен відділене від Польщі “королівство Руське з містами і населенням”. Володислав без зволікань прийняв титул “господаря Руської землі, вічного дідича і самодержця” та почав карбувати власні гроші⁷⁰. Любарт не міг визнати цього титулу, що і призвело до відновлення війни. Умови для початку війни були не вигідними для Любарта, який не міг розраховувати на допомогу, але волинський князь мусив реагувати на такі дії. У 1370–1371, 1372, 1376–1377 рр.

⁶⁶ *Войтович Л. В.* Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? // *А се его сребро: Збірник праць на пошану члена–кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70–річчя.* Київ, 2002. С. 161–164; *Його ж.* Загадка королеви Марії Львівни // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* Вип. 4. Львів, 2004. С. 7–10.

⁶⁷ *Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники–показчики М. М. Пещак.* Київ, 1974. С. 29–32.

⁶⁸ *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Перехідний час: 1349–1387 // *Історія Львова.* Т. 1. Львів, 2006. С. 65.

⁶⁹ *Грамоти XIV ст.* С. 38–39.

⁷⁰ *Научно–літературний збірник Русско–Галицької Матиці.* Т. 8. Львов, 1895. С. 53; *Pieradzka K.* Władysław książę opolski 1330–1401. Monografia historyczna. Kraków, 1945 // *Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego,* syng. WF II 122; *Sroka S. A.* Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378 // *Rocznik Przemyski.* Т. 28. 1993. S. 147–154; *Id.,* Kariera Władysława Opolczyka na dworze węgierskim w drugiej połowie XIV wieku // *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów.* Toruń, 1997. S. 265–274; *Wyrozumski J.* Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko–włodzimierskiej. S. 111–119; *Władysław Opolski, jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci* // *Red. A. Pobóg–Lenartowicz.* Opole, 2001; *Крижанівський А.* Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. Львів, 2007. С. 27–31, 74–93.

Любарту–Дмитру Гедиміновичу вдалося зайняти частину Галицької землі, але втриматися тут він не зміг⁷¹.

Любарт Дмитро Гедимінович помер 4 серпня 1383 р. (дату смерті дає змогу уточнити запис Івана, священника церкви св. Катерини, на переписаній ним Псалтирі в річницю смерті великого–князя Любарта Дмитра Гедиміновича, яка зберігається у Флоренції в бібліотеці Лоренцо Медичі⁷²). Він не тільки зберіг під своїм правлінням Волинську землю (1340–1383), а й в умовах боротьби з потужним польсько–угорським союзом намагався відстояти і Галицьку землю (1340–1349, 1353–1354, 1376–1377). Він прийняв титул великого князя, який у XIV ст. означав суверенного володаря⁷³. Вартує детальніше висвітлити питання відновлення у 1347 р. Галицької митрополії, рішення про яке прийняли імператор Іоанн VI Кантакузен та патріарх Іоанн XIV Каліка: митрополитом став ставленник Любарта Дмитра – Феодор⁷⁴.

Як суверенний володар Любарт Дмитро Гедимінович карбував власні гроші⁷⁵. У 2006 р. на межі Волинської, Львівської і Рівненської областей було разом з монетами великого князя литовського Вітовта Кейстуовича (1392–1430) випадково знайдено шість срібних монет із зображенням хреста та лева⁷⁶. Монети дещо різнилися по–іншому скерованими головами лева і його реалістичними іконографічними особливостями. У 2006–2008 рр. ще 20 подібних монет було знайдено у Луцьку та Володимирі Волинському⁷⁷. Атрибутацію монет побіжно підтверджують знахідки основної кількості монет на Волині, використання князем Любартом–Дмитром печатки із зображенням крокуючого лева⁷⁸, зображення рівностороннього хреста на гербах Волині, яке відоме з початку XIV ст.⁷⁹, а також присутність такої монети у

⁷¹ *Войтович Л.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. С. 153–168.

⁷² *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. Москва, 2000. С. 349.

⁷³ Були періоди, коли польсько–угорські війська займали навіть Володимир та Луцьк. У цих умовах князь Любарт Дмитро змушений був звертатися по допомогу до Литви, яка була його єдиним природним союзником. Але, послідовно борючись за відновлення Галицько–Волинської держави, Любарт–Дмитро не міг просто стати литовським васалом. Через це і Литва офіційно не воювала з Польщею та Угорщиною. Старші брати Любарта – Кейстут та Євнут Гедиміновичі – отримали від нього відповідно Берестейське та Дорогичинське князівства, що давало їм право на участь у цій війні. Також молодші Гедиміновичі отримали дрібні уділи на Волині, зокрема Юрій Наримунтович спочатку Крем'янець (бл. 1350 – до 1352), а потім Белз (1352–1377, 1383–1387), його брат Семен – Белз (1350–1352), Олександр Корятович – Тереховля (бл. 1341 – бл. 1380), його брат Дмитро – Бобрюк (після 1352 – 1366?) [*Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. С. 107–110; *Його ж.* Етапи політичної історії Волині. С. 158–161).

⁷⁴ Русская историческая библиотека. Т. 6. Санкт–Петербург, 1880. Приложение №3.

⁷⁵ *Савицький В., Чобіток В.* Монети Дмитрія–Любарта // Старий Луцьк. Вип. 5. Луцьк, 2009. С. 152–159.

⁷⁶ *Барзійша Ю.* Аб аtryбуцїї, символїцї і датаваннї манет ВКЛ зі львом і крыжам // Банкаускі веснік. 2007. Червень. С. 59–61.

⁷⁷ *Савицький В., Чобіток В.* Монети Дмитрія–Любарта. С. 154.

⁷⁸ *Киричук М.* Волинь – земля українська. Луцьк, 2000. С. 129.

⁷⁹ *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. Вінніпег, 1984. С. 29.

складі Сосновського скарбу⁸⁰ (Федір Любартович, син Любарта–Дмитра, був князем Сіверським у 1393–1405 рр.⁸¹). Наявність різних штемпелів (не менше п'яти) свідчить про тривалий час карбування цієї монети⁸².

Таким чином, поступово звільняючись від історичних стереотипів, сформованих давньою історіографією, можна стверджувати, що приєднання галицької частини Королівства Русі до Польщі відбулося не у 1340 р. після смерті князя Болеслава Юрія Тройденевича і навіть не в 1349 р. Через провальну зовнішню політику, коли підтриманий польською стороною Болеслав Юрій Тройденевич не тільки став самостійним володарем, а й поступово дійшов до політики конфронтації з Польщею, Казимир III спочатку підтримав претензії на руський престол племінника Владислава Земовитовича, а потім і сам втрутився в боротьбу за спадщину Романовичів, намагаючись спочатку домовитися з місцевим боярством. Будучи розумним і далекоглядним політиком, польський король використав увесь арсенал доступних засобів привернення на свій бік місцевої еліти: декларування унії і збереження прав королівства Русі, карбування окремої монети, надання чи підтвердження магдебурзьких привілеїв та земельних володінь галицькому боярству, підтримку відновлення православної Галицької митрополії. Його суперник Любарт Дмитро Гедимінович виявився гідним і не менш розумним, він навіть пішов на такий сміливий крок, як передача лідерові галицького боярства Дмитрові Детькові реальної влади над галицькою частиною королівства Русі в ранзі старости руського. В цих умовах Казимир III визнав право угорських королів на спадщину Романовичів, чим домогся залучення ресурсів потужного Угорського королівства до боротьби за цю спадщину. Дмитро–Любарт у цій боротьбі зумів зберегти більшу частину Волині і, навіть, робив спроби спробував ще з допомогою литовців потіснити суперників у галицькій частині, але більшого досягнути він не зміг. Боротьба закінчилася вже після смерті Казимира III у 1387 р. приєднанням всієї галицької частини Королівства Русі (крім Поділля) та Холмщини до Польщі. У 1392 р. Литва визнала цю анексію за угодою в Острові. Спочатку цими землями управляли польські урядовці в ранзі генеральних старост, продовжувалося карбування руських грошей, тобто, продовжувалася розумна казімирівська політика. У 1434 р. з цих земель утворили Руське воєводство, завершивши таким чином їх анексію.

⁸⁰ Котляр Н. Ф. Клад монет Володимира Ольгердовича // Нумизматика і епіграфіка. Т. 8. Москва, 1970. С. 88–100.

⁸¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 679.

⁸² Савицький В., Чобіток В. Монети Дмитрія–Любарта. С. 155.

Галицько–Волинська земля і Литва¹

Тісні союзі стосунки Литви з Галицько-Волинською державою розпочалися у XIII ст. відразу ж як литовські князівства почали відігравати помітну роль в політичному житті Центрально-Східної Європи. У 1219 р. під час напруженої боротьби за повернення спадщини князя Романа Мстиславича, його вдова Анна з молодими синами Данилом і Васильком уклала угоду з литовськими князями: *“бахоу же имена Литовськихъ князей: се старьшеи - Живинъбоудъ, Довьат, Довьспрункъ, братъ его Мидогъ, братъ Довьаловъ Виликаиль; а Жемотьскыи кна Ердивиль, Выкынтъ; а Роушьковичевъ: Кинтибоутъ, Вонибоу, Боутовитъ, Вижъикъ и снь его Вишлии, Китении, Пликосова; а се Боулевичи: Вишимоу, ео же оуби Миндого тъ, и жену его поал и братью его побиль Едивила, Спрудъника; а се князи из Давотвы [Делтуви -- Л. В.]: Юдьки, Поукъик, Бикши, Ликиишъ”*². Ця перша волинсько-литовська угода була спрямована проти краківського князя Лешка Білого, який захопив прикордонні волинські землі. З допомогою литовців волинські війська відібрали у поляків Берестя, Угровеск, Верещин, Стовп'є, Комов і все прикордоння. Весною 1220 р. польське військо виступило на Побужжя, але було розгромлене воеводами Гаврилом Душиловичем, Семеном Олуйовичем і Васильком Гавриловичем в битві на р. Суха Дорогва. Відступаючих поляків переслідували до р. Вепра. Одночасно союзне литовське військо вторгнулося у польські землі. *“Лахом же не престаюцимъ пакостащимъ и приведе [Даниил] на ня Литвоу. И воеваша Лахы и много оубиства створиша в нихъ”*³.

1229 р. в невдалому поході в Польщу на допомогу мазовецькому князю Конраду Романовичі розраховували на допомогу литовців. Але в литовській землі вторгнулися меченосці. Магістр фон Волквін на р. Іммері розгромив литовських князів. В бою впало біля 2 тис. воїнів⁴.

¹ Доповідь, виголошена на Міжнародній науковій конференції “Історична спадщина Великого Князівства Литовського в Україні: дослідження та збереження” (Львів, 8–9 жовтня 2008 р.).

² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 735–736.

³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 736.

⁴ *Herman Wartberge. Chronicon terri ar Prussiae // Scriptorum rerum Prussiae. Т. 2. Leipzig, 1863. Р. 32.*

В 1245 р. під час наступу претендента на галицький престол Ростислава Михайловича, якого підтримали угорські та польські війська, литовці також виступили на допомогу Романовичам, але не встигли до вирішальної битви під Ярославом (17.08.1245)⁵.

До 1252 р. союз з Литвою було скріплено шлюбом галицько-волинського князя Данила Романовича з дочкою старшого з литовських князів Довспрунка, племінницею Міндовга⁶. Навіть, коли Данило Романович підтримав синів Довспрунка Товтивіла та Едивіла, прогнаних з Литви Міндовгом, це не привело до розриву⁷. Союз було підтверджено знову у 1255 р. шлюбом Шварна Даниловича з дочкою Міндовга⁸.

Після прийняття Данилом Романовичем титулу “короля Русі”, який означав розрив васальної залежності від Золотої Орди і спробу відновлення Русі⁹, литовці залишилися найбільш надійним союзником Галицько-Волинської держави. Весною 1256 р. під час війни з ординцями, очоленими еміром Куремсою, король Міндовг готовий був підтримати похід короля Данила на Київ: “*пришлю к тобъ Романа и Новгородцъ а бы пошелъ ко Возваглю штоуда и къ Кыевою и срече спокъ во Възъвагла*”¹⁰. Перед цим князь Роман Данилович отримав Новоградок, Слонім і Волковиськ від литовців на васальному праві¹¹.

Не випадково, коли новий хан Золотої Орди Берке у 1258 р. послав проти короля Данила одного з кращих ординських полководців темника Бурундая “*со множествомъ полковъ Татарьскихъ в силу тажъцъ*”¹², останній в першу чергу змусив князів розрушити укріплення найбільших міст і виступити разом з ним проти їх основних союзників — литовців¹³. Ординці вірно розрахували цей удар, який змінив волинсько-литовський союз на волинсько-литовську конфронтацію в ході якої загинув князь Роман Данилович.

Невдовзі холмському князеві Шварнові Даниловичу вдалося навіть не тільки відновити волинсько-литовський союз, але й після загибелі короля Міндовга і литовської усобиці стати великим князем литовським (1264–1269). Однак ця коротка литовсько-волинська унія раптово обірвалася. На зустрічі Лева Даниловича з Войшелком Міндовговичем на дворі у володимирського патриція Маркольта у п'яній сутичці “*дыаволь же исконъи не хота добра члвкомоу родоу и вложи в оsrце Лвови оуби Воишелка завистью вже башеть далъ землю Литовьскоую братоу его Шварнуви*”¹⁴. По смерті Шварна Даниловича почалася тривала волинсько-литовська конфронтація, яка досягла особливого напруження за панування великого князя Тройдена

⁵ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 801–806.

⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 862.

⁷ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Львів, 2006. С. 595.

⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 830.

⁹ *Войтович Л.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71.

¹⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 838.

¹¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 831.

¹² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 846.

¹³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 847.

¹⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 868.

(бл. 1270 – 1282/1289), брати якого Борза, Лесій, Свелкеній і Серпутій загинули у бою проти військ Лева Даниловича і Ногая¹⁵.

Після того як відпали сумніви в існуванні київського князя Станіслава¹⁶ (крім білорусько-литовських літописів сам князь під таким нехарактерним для Рюриковичів іменем записаний у переліку “ктиторів і опікунів монастиря Печерського” А. Кальнофойського, а його син Іван Станіславович – Любецькому пом’янику; подібні потрійні збіги просто виключені¹⁷), можна не сумніватися в участі луцького князя Лева Юрійовича в битві на р. Ірпені на стороні київського князя проти Гедиміна. Сам похід Гедиміна і битву можна датувати зимою 1323 р.¹⁸. Зимою 1323 р. під Берестям стояло литовське військо¹⁹. Це, очевидно, було наслідком союзу волинського князя з київським. Мир, укладений після цієї війни (а Гедимінові, який посадивши свого васала в Києві, мав тепер могутнього ворога в особі золотоординського хана Узбека, вигідно було швидко помиритися з галицько-волинськими князями і навіть вступити з ними в союз), було скріплено шлюбом дочки Лева Юрійовича з Любартом-Дмитром Гедиміновичем. Дочку Лева Юрійовича звали Агрипиною. Хресне ім’я княгині надійно засвідчене пом’яником князя Федора Любартовича²⁰. Б. Зіморевич (1597–1680) назвав її Євфимією, що, мабуть, помилка (так звали дружину князя Болеслава-Юрія). Я. Яблоновський (а за ним Т. Нарбут і М. Карамзін) – Бушею, що не виключає, що княжим іменем її могло бути Богуслава, так як її мати вірогідно була сестрою глоговських князів Генріха II та Яна, претензії яких на спадщину Романовичів пізніше визнав папа²¹. М. Андрусак пропонував вважати дружину Любарта внучкою степанського князя Володимира Івановича або дочкою острозького князя Данила Васильковича²². Останнє доводив також Г. Граля, вважаючи, що саме на честь тестя Любарт прийняв хресне ім’я²³. З певними застереженнями цю версію прийняв Я. Тенговський, зазначивши, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів ніж Болеслав Тройденевич²⁴, що, звичайно, не може бути прийнятим.

Загибель Андрія та Лева Юрійовичів (яка сталася до 21 травня 1323 р., коли польський король Владислав Локеток сповістив про цю подію папу Іоанна XXIII, одночасно прохаючи оголосити хрестовий похід проти ординців, щоб запобігти

¹⁵ ПСРА. Т. 2. Стр. 869, 871, 874.

¹⁶ Русина О. Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми) // Записки НТШ. Т. 231. 1996. С. 182–188.

¹⁷ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 415.

¹⁸ Войтович Л. Князь Лев Юрійович: спроба портрета // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 129.

¹⁹ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 26–27.

²⁰ Мицько І. Монастирські пом’яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Лавра. 1998. №2. С. 51–53.

²¹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 100.

²² Андрусак М. Останні Романовичі (нащадки Мстислава і Романа Даниловичів) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Т. 5. Мюнхен, 1948. С. 4.

²³ Grala H. Chresne imię Szwarana Daniłowicza. Ze studiów dyplomatyką południowo-ruską XIII i XIV w. // Słowiąższczyzna i dzieje powszechnie. Warszawa, 1985. S. 201, 204–208

²⁴ Tęgowski J. Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku // Genealogia. T. 6. 1995. S. 17–26.

окупації земель Романовичів²⁵) була організована ординцями або князі впали безпосередньо на війні з останніми²⁶. Причиною цього могло бути і волинсько-литовське зближення після довгої конфронтації, яке Орду не влаштувало.

Смерть галицько-волинських князів виявилася несподіваною і для юного Любарта та його оточення. Про спробу Любарта успадкувати престол Романовичів свідчить грамота від 8 грудня 1322 р., де він титулується як “луцький і володимирський князь” (навколо автентичності цього документу, підтвердженого у 1492 р., триває полеміка, однак навіть прихильники версії щодо фальсифікату, вважають, що його створення могло бути близьким в часі від вказаної дати і принаймі перша частина грамоти списана з автентичної²⁷; стосовно помилки датування документу, яка “тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третіх рук”²⁸, то 8 грудня сьомого індікту припадало на 1324 р. і сплутати 6830 р. з 6832 р. могли легко при переписуванні у 1492 р.²⁹). Литва спізнилася підтримати претензії Любарта, хоча восени 1323 р. її військо виступило на Волинь і зимувало біля Берестя³⁰. Складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів) з одного боку та Литвою з другого боку, за участі хана Узбека³¹ і згодою місцевого боярства³² привели до влади внука короля чя — Болеслава-Юрія Тройденовича.

Остаточо польсько-литовське порозуміння було скріплено шлюбом дочки Гедиміна Альдони-Анни з сином і спадкоємцем Владислава Локетка — Казимиром (16 жовтня 1325). Але хрестилася дочка Гедиміна ще 30 квітня 1325 р., отже домовленості досягли раніше³³. Перша грамота Болеслава-Юрія, яка дійшла до нас, датована 1325 р., схоже восени³⁴, текст грамоти вказує на початок правління³⁵. Появі Болеслава-Юрія передувало, очевидно, ряд угод, в одній з яких було передано Лю-

²⁵ Monumenta Poloniae Vaticana. T. 1. Kraków, 1913. S. 83.

²⁶ Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925. S. 7–11; Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Wrocław, 1951. S. 22; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси. С. 22; Wyrozumski J. Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego // Евтопа środkowa i wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997. S. 113.

²⁷ Кутчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століття. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 384, 683–697.

²⁸ Щербаковський Д. М. Фондушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // Чтения в Историческом об-ве Нестора-летописца. Кн. 18. Киев, 1905. Вып. 3–4. С. 66–67.

²⁹ Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV – XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вып. 5. Львів, 1998. С. 154.

³⁰ ПСРЛ. Т. 35. С. 95.

³¹ Monumenta Poloniae Historica. T. 2. Lwów, 1872. S. 623.

³² Monumenta Poloniae Historica. T. 2. S. 629.

³³ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси. С. 33–34.

³⁴ Куник А. А. Объяснительное введение к правилам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси XIV в., с приложением подлинных текстов // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Санкт-Петербург, 1907. С. 117.

³⁵ Кутчинський О. Акти та документи. С. 189–190.

барту Гедиміновичу східну частину Волині з Болоховим, де він тримав свою столицю, відновивши місто як Любартів (Любар)³⁶.

Існує версія, що результатом порозуміння Польщі та Литви у 1325 р. було приєднання до Литви Берестейської землі та Підляшшя. Така угода ніби викликала невдоволення Мазовії, що зблизило останню з Тевтонським Орденем і стало причиною військових дій у Куявії в 1326 р.³⁷ Але пізніші події дозволяють стверджувати, що до поділу волинських земель тоді ще не дійшло. З листа комтура Тевтонського Ордену від 14.10.1325 р. довідуємося, що замок Візна на далекому мазовецько-волинському кордоні продовжував утримуватися волинським гарнізоном, а його воїни перебували у складі союзного литовського війська під Гродном³⁸. Невдовзі у 1331 р. відновлення волинсько-литовського союзу було скріплено шлюбом Болеслава-Юрія з Офкою-Євфимією Гедимінівною, сестрою Любарта-Дмитра³⁹. За угодою 1352 р. Берестейська земля залишалася частиною Волині⁴⁰.

По смерті Болеслава-Юрія Тройденевича у 1340 р. Дмитро-Любарт Гедимінович був визнаний спадкоємцем волинською елітою. Визнало його і галицьке боярство, добившись при цьому певних умов: їх лідер Дмитро Детько в ранзі “старости руської землі” очолив правління галицької частини королівства Русі. Доказом підпорядкування королівства Любарту-Дмитру є, зокрема, напис на дзвоні з львівської церкви Юра про те, що він відлитий 1341 р. при князі Дмитрі⁴¹. Дмитро Детько разом з князем Данилом Острозьким зустрічали у 1340 р. ординські війська, що допомогли відбити польську інтервенцію⁴². Те, що Любарт Гедимінович так легко опанував Волинську та Галицьку землі у 1340 р. свідчить на користь версії, що він вважався спадкоємцем ще за життя Болеслава-Юрія⁴³.

До самої смерті 4 серпня 1383 р. (дату смерті дозволяє уточнити запис Івана, священника церкви св. Катерини, на переписаній ним Псалтирі в річницю смерті великого-князя Любарта-Дмитра Гедиміновича, яка зберігається у Флоренції в бібліотеці Лоренцо Медічі⁴⁴) Любарт-Дмитро Гедимінович не тільки зберіг під своїм правлінням Волинську землю (1340–1383), але і в умовах боротьби з потужним польсько-угорським союзом намагався відстояти і Галицьку землю (1340–1349, 1353–1354, 1376–1377). Були періоди, коли польсько-угорські війська займали навіть Володимир та Луцьк. В цих умовах князь Любарт-Дмитро мусив звертатися по до-

³⁶ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси. С. 34, 159; Войтович Л. Етапи політичної історії Волині. С. 157.

³⁷ Zajączkowski S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. // Kwartalnik Historyczny. R. 40. Lwów, 1934. Z. 4. S. 604, 606.

³⁸ Paszkiewicz H. Jagiełłonowie a Moskwa. Warszawa, 1933. S. 272–273.

³⁹ Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар галицько-волинської держави: з нагоди 600-річчя його смерті // Минуле і сучасне. Ч. 7. Краків, 1941. С. 23–30.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. №1. С. 1.

⁴¹ Войтович Л. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта // Історія Львова. Т. 1. 1256–1772. Львів, 2006. С. 60.

⁴² Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. Львів, 1863. С. 158–159. Про різночитання в джерелах “Daniele Ostrogio” і “de Ostrov” див. Войтович Л. Удільні князівства. С. 126

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 127.

⁴⁴ Столярова Л. В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. Москва, 2000. №347. С. 349.

помогу до Литви, яка була його єдиним природнім союзником. Але, послідовно борючись за відновлення Галицько-Волинської держави, Любарт-Дмитро не міг просто стати литовським васалом. Через це і Литва офіційно не воювала з Польщею та Угорщиною. Старші брати Любарта — Кейстут та Євнут Гедиміновичі отримали від нього відповідно Берестейське та Дорогичинське князівства, що давало їм підстави на участь в цій війні. Також молодші Гедиміновичі отримали дрібні уділи на Волині, зокрема Юрій Наримунтович спочатку Крем'янець (бл. 1350 – до 1352), а потім Белз (1352–1377, 1383–1387), його брат Семен — Белз (1350–1352), Олександр Корятович — Теребовлю (бл. 1341 – бл. 1380), його брат Дмитро — Боброк (після 1352 – 1366?)⁴⁵.

До смерті Любарта-Дмитра, який титулувався великим князем, Волинь залишалася незалежною державою⁴⁶, хоча її тісне зближення з Литвою та поява ряду удільних князівств, престולי яких займали Гедиміновичі, вела до інкорпорації до складу великого князівства. Вже наступний великий князь волинський Федір Любартович (1384–1390) став литовським васалом. У серпні 1384 р. великий князь литовський Ягайло Ольгердович повернув Вітовтові Кейстутовичу волинські володіння його батька (Волковиськ, Мельник, Сурож, Берестя, Дорогичин і Кам'янець). Це означає, що Федір Любартович вже не розпоряджався цими землями. Після Кревської унії (1385 р.) для Литви відпала необхідність в існуванні навіть формально незалежної Волині. Галицька частина королівства Русі була включена до складу Польщі у 1387 р., ще зберігаючи автономний статус. Разом з нею туди ввійшло і Холмське князівство. Белзьке князівство отримав колишній суперник Ягайла Ольгердовича — мазовецький князь Земовит Земовитович (1388–1426). З цього часу Холмське і Белзьке князівства відпали від Волині. Перше у 1434 р. ввійшло до складу Руського воєводства, а другим мазовецька династія володіла до свого вигаснення у 1462 р., після чого воно було анексоване Польщею. Для волинського боярства та міської верхівки інкорпорація до складу Великого князівства Литовського була природньою: Гедиміновичі не зачіпали релігії, традицій, системи управління, землеволодіння і мови, а прилучення до сформованого потужного ринку сприяло економічному розвитку. Загал населення навіть не помітив перемін. Тому, коли Ягайло Ольгердович у 1388 р. передав Вітовтові Луцьк⁴⁷, який з часів Любарта став столицею Волині, а у 1392 р. запропонував Федору Любартовичу поміняти Волинь на Сіверську землю, останній вже не зміг організувати ніякого опору⁴⁸.

Діяльний та енергійний Вітовт Кейстутович користувався на Волині загальною підтримкою місцевої еліти. Ще з часів Любарта-Дмитра сюди почали емігрувати противники польсько-угорського панування з галицької частини королівства Русі. Спираючись на цю еліту, використовуючи багаті ресурси землі, Вітовт Кейстутович поступово домігся відновлення великого князівства і зайняв його престол. Розширення литовського впливу до берегів Чорного моря і далеко на схід, безперечно, також сприяли економічному піднесенню цих земель. Не випадково саме Луцьк

⁴⁵ *Войтович Л.* Удільні князівства. С. 107–110; *Його ж.* Етапи політичної історії Волині. С. 158–161.

⁴⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 5. Львів, 1905. С. 8–9.

⁴⁷ *Шабульдо Ф. М.* Землі Юго-Западной Руси. С. 99.

⁴⁸ *Войтович Л.* Етапи політичної історії Волині. С. 161–162.

обрав Вітовт Кейстутович для своєї коронації у 1429 р.⁴⁹ За часів його правління на Волині зберігали свої дрібні удільні князівства як Рюриковичі (Острозькі) так і Гедиміновичі (Любартовичі та Наримунтовичі). Більшість з них взяли участь у нещасливій битві на Ворсклі (12.08.1399 р.), де полягли, зокрема, князі Михайло та Дмитро Даниловичі Острозькі та Іван Юрійович Белзький⁵⁰.

Останнє політичне піднесення Волині пов'язане з діяльністю князя Свидригайла Лева-Болеслава Ольгердовича (1430–1452). Особистість цього князя ще не отримала належної оцінки. Польська історіографія народила міф, який досі залишається панівним в історіографії, ніби легітимний великий князь Литви, чие обрання на престол у 1430 р. визнали всі, “повстав” проти узурпатора, висуненого польською стороною у 1432 р. - Зигмунта Кейстутовича. Свидригайло Ольгердович послідовно боровся за розрив польсько-литовської унії і відновлення окремого Великого князівства Литовського. Наступні унії та збереження Литвою свого статусу до кінця XVIII ст. значною мірою було наслідком цієї боротьби. Щоби повернути на свою сторону князівську верству (як Рюриковичів так і Гедиміновичів, як католиків так і православних), він відновлював удільні князівства, ліквідовані Вітовтом. Через це вся місцева еліта була на його стороні. Після страшних поразок, втрапивши до 1435 р. майже всі володіння, він зумів закріпитися на Волині в Луцьку, де залишався фактично незалежним володарем до самої смерті (1431–1439, 1440–1452), зберігаючи титул великого князя литовського. Саме завдяки його діяльності після 1440 р. було відновлене і Київське князівство, яке пережило в середині XV ст. короткочасний розквіт⁵¹.

В ході боротьби проти Польщі та Зигмунта Кейстутовича на Волинь до Свидригайла емігрували литовські, білоруські та українські князі і магнати, які втратили свої володіння в інших землях. Свидригайло Ольгердович надав їм там інші уділи, перетворивши Волинь в складну мозаїку дрібних удільних князівств, володарі яких намагалися піднести і облаштувати свої малі столиці. Рюриковичі — князі Острозькі зберегли свій уділ з якого молодша гілка бл. 1450 р. виділила Заславське князівство. Нащадки Федора Любартовича — князі Сангушки утримали Кошерське (Каширське), Ковельське і Ратненське князівства. Нащадки Федора Ольгердовича — Кобринське князівство; Костянтина Ольгердовича — Чорторийське і Клеванське князівства; Корибута-Дмитра Ольгердовича — Несвіцьке (Несвіч поблизу Луцька), Збаразьке, Вишневецьке, Воронєцьке, Порицьке і Тристенське князівства; Наримунтовичі — Ружинське і Корєцьке князівства; Корятовичі — Ольшанське і Буремльське. І князі Козеки невстановленого походження отримали від Свидригайла володіння на Волині у 1445 р.⁵².

По смерті Свидригайла Ольгердовича, інкорпорована до складу Великого князівства Литовського Волинська земля отримала від Казимира Ягеллончика окре-

⁴⁹ ПСРЛ. Т. 35. С. 58–59.

⁵⁰ ПСРЛ. Т. 35. С. 46, 73.

⁵¹ *Stadnicki K.* Synowie Gedymina. Lwów, 1881. S. 305–366; *Коцебу А. Ф.* Свидригайло, великий князь литовский. Санкт-Петербург, 1835; *Войтович Л.* Удільні князівства. С. 141–152; *Його ж.* Етапи політичної історії Волині. С. 162–168; *Його ж.* Князівські династії. С. 7, 12, 24, 35, 38–40, 103, 139–142, 161, 188, 196–197, 202, 231, 280, 299–303, 311–312, 318, 322, 325, 328–340, 344, 348–349, 358–362, 425–426, 440–441, 447–451, 458, 464, 469, 471, 475–478, 486–497, 501, 504, 509–510, 515.

⁵² *Войтович Л.* Удільні князівства. С. 122–132, 152–164; *Його ж.* Етапи політичної історії Волині. С. 167–168.

мий привілей (1452 р.), підтверджений Олександром Казимировичем (1501 р.) та Сигізмундом Старим (1509 р.)⁵³, який зберігав без змін існуючі стосунки. Управляли цими територіями поперемінно князі Острозькі та Сангушки у ранзі старост луцьких, маршалків Волинської землі та намісників брацлавських. Великокняжий уряд, практично не втручаючись у внутрішні справи, постійно намагався ліквідувати статус удільних князівств. Вже Віленським привілеєм 1447 р. великий князь Казимир Ягеллончик намагався зрівняти “княжат” з рештою шляхти⁵⁴. Але вдалося це значно пізніше. Віленським привілеєм 1492 р. великий князь Олександр Казимирович залишив за собою дипломатичні зносини з іноземними державами, надання і зміщення з урядів та земельні пожалування⁵⁵. Фактично це означало ліквідацію удільних князівств і зрівнення їх з приватними володіннями шляхти. І хоч потужніші з князів (Острозькі, Сангушки, Корецькі, Чорторійські і Вишневецькі) зберегли окреме військо, васалів-клієнтелу і трималися і надалі як окремі володарі, а великокнязівський уряд, при якому вони займали значні посади (особливо Острозькі та Сангушки) не втручався у справи підлеглих їм територій, волинські землі стали відрізнятися від сусідніх литовських земель хіба що присутністю великої кількості князівських родин і наявності їх замків та дворів. Після Люблінської унії 1569 р. ніщо вже не заваджало утворити на цих землях Волинське і Брацлавське воеводства.

⁵³ Акты, относящиеся к истории Западной Руси. С. 33–36, 64–66, 207–211.

⁵⁴ Акты, относящиеся к истории Западной Руси. С. 73–77.

⁵⁵ Zbiór praw litewskich od r. 1389 do r. 1529 / Przez A. F. Działyńskiego. Poznań, 1841. S. 58–66.

Загадковий “Високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”¹

Джерела з історії Русі нечисленні і, на перший погляд, практично повністю вичерпані. Але дослідження останніх років (О. Назаренко², О. Мельникова³, І. Мицько⁴, О. Майоров⁵, та ін.) показали, що не тільки існують

¹ Оpubліковано: *Войтович Л. В.* Загадочный высокородный благородный князь Червонной Руси // *Генеалогический вестник*. Вып. 36. Санкт-Петербург, 2009. С. 51–60.

² *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва, 2001.

³ *Мельникова Е. А.* К вопросу о характере исторической информации в древнескандинавских письменных источниках // *Восточная Европа в древности и средневековье: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто*. Москва, 1990. С. 75–79; *Ее же*. Историческая память в устной традиции // Там же. Москва, 2000. С. 3–10; *Ее же*. Устная историческая традиция в раннем историописании: “Повесть временных лет” и “Сага об Инглингах” // Там же. Москва, 2000. С. 156–162.

⁴ *Мицько І.* Плісеськ — батьківщина княгині Ольги // Конференція “Ольжичі читання”. Плісеськ, 2005. С. 61–81; *Його ж.* Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі “Ольжичі читання”. Плісеськ–Львів, 2007. С. 18–34; *Його ж.* Свята Ольга в епосі України // Треті “ольжичі читання”. Плісеськ, 2008. С. 27–39.

⁵ *Майоров А. В.* О Полоцкой летописи В. Н. Татищева // *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. Т. 57. Санкт-Петербург, 2006. С. 321–343; *Його ж.* О методике изучения оригинальных известий В. Н. Татищева: К вопросу о Полоцкой летописи // *Исследования по Русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию проф. И. Я. Фроянова*. Санкт-Петербург, 2006. С. 175–185; *Його ж.* Борьба за Берестье по сведениям Полоцкой летописи В. Н. Татищева и польских средневековых хроник // *Исследования по истории средневековой Руси. К 80-летию Ю. Г. Алексеева*. Санкт-Петербург, 2006. С. 62–69; *Його ж.* Толочко А. П. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. М.; Киев, 2005. 544 с. // *Rossica Antiqua. Исследования и материалы*. 2006. Санкт-Петербург, 2006. С. 387–391; *Його ж.* О работе В. Н. Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения Академической рукописи второй части “Истории Российской” // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 2. 2007. Вып. 4. С. 10–18; *Його ж.* Проект “доброго порядку” галицко-волинского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики // *Осмыслення спадщини Русі: Галицько-*

джерела з історії Русі, які раніше використовувалися дослідниками, але і багато давно відомих джерел містять інформацію, на яку раніше з різних причин не звертали уваги. При бідності джерельної бази будь-яке джерело, зовсім незначне на перший погляд, потребує пильної уваги.

У 1414–1418 рр. у швабському місті Констанці на березі Боденського озера працював XVI Вселенський собор, скликаний за ініціативи короля Угорщини і імператора Священної Римської імперії Сигізмунда Люксембурга для подолання "Великої схизми" — періоду 1378–1414 рр, коли на чолі католицької церкви стояло два-три папи, які ворогували між собою. До слова сказати, цей собор дійсно був вселенським. В його роботі прийняли участь не лише три папи, Але й три патріархи православної церкви, 29 кардиналів, 33 архієпископи, 150 єпископів, більше 100 абатів і більше 300 докторів теології і права з різних європейських університетів. Крім імператора на соборі Були присутні герцоги Австрії, Баварії, Саксонії, Мекленбургу та Лотарингії, а також посольства інших світських правителів: королів Франції, Англії, Шотландії, Польщі, Швеції, Данії, Норвегії, Неаполя, Сицилії⁶ і "посольство королівства Червоної Русі" („das küngrich von rot Rusen")⁷.

Головним джерелом з історії Констанцького собору є хроніка складена бл. 1420 г. секретарем міської ради м. Констанц і єпископським нотаріусом Ульріхом фон Ріхенталем (бл. 1366 – бл. 1437), який був головним канцеляристом XVI Вселенського собору. Поза сумнівами, що він не лише був очевидцем цих подій, але й володів практично всією повнотою інформації про ці події. Але латинський текст хроніки не зберігся, а списки її ранніх перекладів середньо-німецькою мовою помітно відрізняються між собою⁸. Рукописи хроніки Ріхенталю багато ілюстровані,

Волинське князівство в історіографії. Міжнародна конференція 26–27 жовтня 2007 р. Резюме доповідей. Львів, 2007. С. 26; Його ж. Кто представил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича? // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2007. №3 (29). С. 67–69; Його ж. Выступление на заседании теоретического семинара "История Российская" В. Н. Татищева в новейших исследованиях" // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. 2007. Вып. 1. С. 156–158; Його ж. "Конституционный проект" Романа Мстиславича в "Истории Российской" В. Н. Татищева // "В кратких словесах многой разум замыкающее..." Сборник научных трудов в честь 75-летия проф. Р. Г. Скрынникова. Санкт-Петербург, 2008. С. 186–200; Його ж. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2008. №1 (3). С. 89–100; Його ж. Из истории внешней политики галицко-волынского князя Романа Мстиславича // Дьнеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя. Київ, 2008. С. 51–57; Його ж. Международное положение Галицко-Волынского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславич и Штауфены // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 98–120; Його ж. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича в Галичі? // Дрогичинь 1253. Івано-Франківськ, 2008. С. 119–131.

⁶ Milman H. History of Latin Christianity. T. 7. London, 1867. P. 426–524.

⁷ Ulrich von Richental. Chronik des Constanzer Concils 1414. bis 1418 / Hrsg. von M. R. Buck // Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart. Tübingen, 1882. Bd. CLVIII. S. 50–51.

⁸ Buck T. M. Fiktion und Realität. Zu den Textinserten der Richental-Chronik // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. Bd. 149. 2001; Wacker G. Ulrich Richentals Chronik des Konstanzer Konzils und ihre Funktionalisierung im 15. und 16. Jahrhundert. Aspekte zur Rekonstruktion der Urschrift und zu den Wirkungsabsichten der überlieferten Handschriften und Drucke. Kassel, 2002.

зокрема там приведено більше тисячі гербів учасників собору⁹. Тому вони давно привертають увагу в першу чергу дослідників геральдики¹⁰.

Вперше хроніка Ріхенталя була видана ще у 1483 р. аугсбурзьким друкарем Антоном Зоргом¹¹ за списком Гебхарда Дахера (1467 р.)¹². У цьому виданні міститься повідомлення, що в Констанці прибуло “від світлішого високородовитого князя [і] короля Галіції повноважне велике посольство” (“...von dem durchleuchtigen hochgebornen fürsten kunig von Galitzia en machtige grosse bottschaft”)¹³. Там же приведено і герб “короля Галіції” у вигляді увінчаного короною щита з поздовжніми блакитними смугами на білому фоні. Це ж зображення є на мініатюрі рукопису хроніки Ріхенталя, яка належить Росгартенському музею в Констанці¹⁴. Віддалено цей герб нагадує популярний серед шляхти королівства Русі герб Корчак, який початково був гербом Дмитра з Горая і Щебрешина, нащадка галицьких бояр, які ще в середині XIV ст. перейшли на службу до польського короля Казимира III. Від угорського короля Людовика Анжуйського Дмитро отримав дозвіл доповнити свій герб у вигляді корчака (чаші) з собачкою трьома срібними смугами з угорського державного гербу. В результаті корчак з собачкою опинився в нашоломнику, а в полі щита zostалися три смуги¹⁵. Звичано, ні сам Дмитро, який у 1368–1370, 1377–1390 рр. займав уряд королівського підскарбія, ні його нащадки, не могли носити чи претендувати на високий титул “світлішого високородовитого князя [і] короля Галіції”. В часи Констанцького собору титул “короля Галіції і Лодомерії (Володимирії)” носив сам Сигізмунд Люксембург, король Угорщини і імператор Священної Римської імперії¹⁶. Фактично з 1387 р. галицька частина королівства Русі знаходилась у складі Польщі, а польсько-угорські угоди 1412 і 1413 рр. цю спірну проблему відклали на майбутнє¹⁷. Король Польщі Владислав II Ягайло також носив титул короля Русі, а герб королівства, відомий з часів Лева Даниловича¹⁸ (крокуючий лев, який під-

⁹ Кир К. Ulrich von Richental's Chronicle of the Council of Constance. New York, 1936. P. 20.

¹⁰ Див.: Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XIV ст. Харків, 2009. С. 4, 28.

¹¹ Фототип цього видання зроблений у 1923 р. у Потсдамі (*Ulrich von Richental. Consiliumbuch. Augsburg, Anton Sorg, 1483. Potsdam, 1923*).

¹² “Орлы и львы соединились...”. Геральдическое искусство в книге / Науч. ред. Г. В. Вилинбахов, Е. А. Яровая. Санкт-Петербург, 2006. №45. С. 89.

¹³ *Ulrich von Richental. Consiliumbuch. Augsburg, Anton Sorg, 1483. Potsdam, 1923. S. 111.*

¹⁴ *Ulrich von Richental. Das Konzils ze Konstanz. 1414–1418. Bd. I. Faksimile-Ausgabe der Handschriften im Rosgarten Museum zu Konstanz. Starnberg–Konstanz–Stuttgart, 1964. — Bl. CXI verso.*

¹⁵ *Piekosiński F. heraldika polska wieków średnich. Kraków, 1899. S. 76–80.*

¹⁶ *Desewffy A. De jure hungaricae coronae in terris Russiae Rubrae. Pestini, 1831.*

¹⁷ *Matijów J. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien // Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums im Lemberg für das Jahr 1886. S. 28–30.*

¹⁸ *Lewicki A. Rutenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. Wien, 1898. S. 173; Липто-Данилевский А. Печати последних галичско-володимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденевич. Сборник материалов и исследований. Санкт-Петербург, 1907; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999. С. 154; Дашкевич Я. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Знак. Ч. 16. 1998. С. 6–8; Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть // Записки НТШ. — Т. 240. Львів, 2000. С. 256–260; Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки. С. 5.*

німається на скалу) поміщений на його надгробку в краківській катедрі на Вавелі¹⁹. Герб, приведений у першому виданні Хроніки фон Ріхенталя ніколи не використовувався як герб королівства Русі.

В більш ранніх рукописах Хроніки Констанцького собору згадка про "короля Галиції" і зображення його гербу відсутні. В рукопису Хроніки, відомому як Олендорфський кодекс з бібліотеки графа Густава фон Кенігсег, складеної, як вважають, у 1438–1450 рр. згадується "високородовитий шляхетний князь Червоної Русі" (це взагалі перша згадка Червоної Русі у європейських джерелах²⁰) і поданий його герб у вигляді розділеного навпіл чорно-білого щита з трьома хрестами у верхній половині і двуглавим орлом — у нижній²¹. Аналогічне зображення є і у Констанцькому рукописі хроніки, який відбиває другу редакцію пам'ятки²². Текст Олендорфського рукопису хроніки Ріхенталя з фотографічним відтворенням всіх її мініатюр виданий²³. Опублікований тут герб Червоної Русі (розділений надвпіл щит з трьома червоними хрестами у верхньому срібному полі і з золотим двоглавим орлом в нижньому чорному полі) Ф. Пекосінський відніс до територіальних гербів руських земель у складі Великого князівства Литовського²⁴. Українські дослідники вважають, що двоглавий візантійський орел (який згадується в Іпатіївському літописі²⁵) був гербом короля Данила Романовича²⁶ чи, навіть, Романа Мстиславича²⁷. Глибокий і переконливий аналіз часу і обставин появи візантійського орла на гербі Галицько-Волинської Русі зробив петербурзький історик О. Майоров²⁸.

Напевно більш ранні списки німецького перекладу Хроніки більше відповідають дійсності. Заміна "високородовитого шляхетного князя Червоної Русі" на "світлішого високородовитого князя [і] короля Галиції" із заміною його герба на герб з елементами гербу королівства Угорщини у більш пізніх списках, напевно, було зроблено під впливом імператора Фрідріха III Габсбурга (1452–1493). Констанц знаходився у спадкових землях Габсбургів, а Фрідріх III намагався зібрати все втрачене

¹⁹ Kuczyński S. K. *Polskie herby ziemskie*. Geneza, treści, funkcje. Warszawa, 1993. S. 29–32.

²⁰ Schramm G. *Die Herkunft des Namens Rus'*. Wiesbaden–Berlin, 1982. S. 51–52.

²¹ Uolrich Richental. *Concilium ze Costenz 1414–1418*. Lichtdruck von L. Baeckmann in Karlsruhe, Grossherzogstum Baden. S. 485.

²² Uolrich Richental. *Das Konzils ze Konstanz. 1414–1418*. Bd. I. Faksimile-Ausgabe der Handschriften im Rosgarten Museum zu Konstanz. Bl. CXI versol.

²³ Ulrich von Richental. *Concilium zu Costenz 1414–1418*. Facsimilé. Imp. de L. Baeckmann, publié par le dr. Hermann Sevin d'après un manuscrit appartenant au comte Gustave de Königsegg. Karlsruhe, 1881; Ulrich von Richental. *Chronik des Constanzer Concils 1414. bis 1418*. / Hrsg. von M. R. Buck // Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart. Tübingen, 1882.

²⁴ Piekosiński F. *Heraldyka polska wieków średnich*. N 638. S. 392. Fig. 747.

²⁵ ПСРЛ. Т. II. Стб. 845.

²⁶ Петрушевич А. О городе Галиче за Луквой // Вестник Народного Дома. Ч. 52. Львов, 1887. С. 467; Климекевич Р. Двоголовий орел Галицько-Володимирського королівства // Музейні вісті. Квартал I–II. Чикаго, 1959. С. 5–10; Його ж. Герб і печаті міста Холма // Літопис Волині. Ч. 7. Вінніпег, 1964. С. 53; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 154; Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави С. 260–261.

²⁷ Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки. С. 4.

²⁸ Монографія О. Майорова "Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. До вивчення джерел з історії внутрішньої і зовнішньої політики кінця XII – початку XIII ст." (розділ 22 "Візантійський орел на гербі Галицько-Волинської Русі") готується до друку. Виражаю велику подяку автору за можливість ознайомитися з рукописом праці до її публікації.

Люксембургами і трансформувати розрізнену імперію у світову державу. “Європа Ягеллонів” була його політичним суперником.

Крім представників “королівства Червоної Русі” („das küngrich von rot Rusen”)²⁹, у хроніці також згаданий без вказівки імені “герцог Червоної Русі” („der hertzog von roten Rüsen”)³⁰. Висвітлено в Хроніці і прибуття в Констанці 19 лютого 1418 р. великої делегації на чолі з київським митрополитом Григорієм Цамблаком (1415–1420), уповноваженого для участі у католицькому соборі великим князем литовським Вітовтом Кейстутовичем і константинопольським патріархом. В склад цієї делегації, яка нараховувала тридцять чоловік, входили “герцог Федір Смоленський в Червоній Русі” („der hertzog Fedur von Schmolentzgi in roten Rüsen”)³¹, а також згаданий неназваний по імені князь Червоної Русі.

Немає сумнівів стосовно цього повідомлення. Київський митрополит Григорій Цамблак 19 лютого 1418 р. здійснив православну літургію у присутності всіх православних учасників собору (що також зображено в одній з мініатюр)³². Болгарин за походженням, племінник київського митрополита Кипріяна, один з кращих православних теологів того часу, Григорій Цамблак був готовий диспутувати щодо спірних питань між церквами, але рішуче відмовився просто перейти в католицизм зі своєю єпархією³³. Смоленський князь Федір Юрійович³⁴, присутній на соборі, був сином останнього великого смоленського князя Юрія Святославича. Після недовгої політичної еміграції, де він деякий час княжив у Дорогобужі (1401? – 1404) і Порхові (1410–1412), Федір Юрійович повернувся у Литву з надією отримати від Вітовта Кейстутовича Смоленськ або хоча б уділ у Смоленській землі. Напевно його поведінка на соборі в Констанці не сподобалася Вітовтові і він так і не отримав жодного уділу. Його нащадки втратили княжий титул і перетворились у дворян Полевих³⁵.

Хто ж цей загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі” не названий по імені? Сумніватися у правдивості інформації Ульріха фон Ріхенталя не доводиться. Для будь-якої фантазії не було жодних підстав. Нагадаємо, що в цей час королями Русі вважали себе імператор і король Угорщини Сигізмунд Люксембург і король Польщі Владислав II Ягайло. “Високородовитий шляхетний князь Червоної Русі” прибув у складі делегації Великого князівства Литовського, правитель якого великий князь Вітовт Кейстутович в цей час не тільки проводив самостійну політику, Але й готував трансформацію великого князівства у королевство Литви і Русі. Зацікавлений у розриві польсько-литовської унії, Сигізмунд Люксембург був готовим підтримати стремління великого князя литовського. В таких умовах зрозуміло, що саме Вітовт Кейстутович міг підтримати претензії законного спадкоємця

²⁹ Ulrich von Richental. Chronik des Constanzer Concils 1414. bis 1418. S. 50–51.

³⁰ Ibid. S. 139, 206.

³¹ Ibid. S. 207.

³² Uolrich Richental. Concilium ze Costenz 1414–1418. Lichtdruck von L. Baeckmann in Karlsruhe, Grossherzogstum Baden / Auflage von H. Sevin. Karlsruhe, 1881. S. 276–277.

³³ Соббатовский А. Григорий Цамблак, митрополоит Киевский и Литовский. Вильно, 1884. С. 27–30; Яцимирский А. И. Григорий Цамблак: очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург, 1904. С. 202–203; Пелешенко Ю. В. Развитие української ораторської прози кінця XIV – початку XVII ст. Київ, 1990. С. 54, 117–118.

³⁴ Бегунов Ю. К. К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака // Советское славяноведение. 1981. №3. С. 57–64.

³⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 533–536.

престолу королівства Русі, розглядаючи останнього як свого васала. Тем більше, що остаточно юридично доля королівства не була визначена, а його волинська частина вже знаходилася у складі Великого князівства Литовського.

Як законний спадкоємець Романовичів до своєї смерті (4.08.1383 р.) за відновлення Галицько-Волинської держави боровся князь Любарта-Дмитро Гедимінович, якому у 1340–1349, 1353, 1370–1371, 1372, 1376–1377 рр. вдавалося повністю або частково оволодіти Галицькою частиною держави³⁶. Старший син Любарта-Дмитра — Федір змушений був стати васалом Вітовта Кейстуовича і у 1390 р. був переміщений з Волині у Новгород-Сіверський. У 1405–1431 рр. він тримав невелике Жидачівське князівство, створене у Прикарпатті на тих землях Галицької частини королівства Русі, які угорські гарнізони утримували до 1392 р.³⁷ Він був васалом Владислава II Ягайла і не міг з'явитися в Констанці у складі литовсько-руської делегації з подібним титулом. Крім того, судячи з монет, Любарта-Дмитро використовував у своєму гербі хрест і лева³⁸.

Довший час суперником Любарта-Дмитра був опольський князь Владислав, якому у 1372 р. угорський король Людовик Анжуйський передав у лен "королівство Русь з містами і населенням". Владислав Опольський правив у галицькій частині королівства до 1378 р., прийнявши титул "господаря Руської землі, вічного дідича і самодержця", а також карбував власні монети³⁹. У 1383–1387 рр. він намагався відстояти Галицьку землю від наступу польсько-литовських сил і навіть звернувся до чеського короля Вацлава IV і оголосив Галицьку землю васалом цього короля.

Владислав Опольський мав підстави для титулу "господаря Руської землі, вічного дідича і самодержця". В некролозі абатства св. Вінцентія згадується Гремислава, дружина опольського князя Болеслава I (+ 14.05.1313) ("Grimizlawa ducissa

³⁶ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 101–104; *Його ж.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 5. Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я. Ісаєвича. Львів, 1998. С. 153–168; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 18, 37, 40, 74–76, 109, 138, 230–231, 263, 295, 299–300, 310, 345–347, 352–353, 426, 437–438, 440–443, 446–447, 449–450, 463, 474, 476, 485–486, 499–501, 504; *Його ж.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 37–42, 75, 511–512, 562, 614, 618–619, 636, 668–672, 678–679; *Його ж.* Волинська земля // Україна: Литовська доба 1320–1569. Київ, 2008. С. 43–74.

³⁷ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. С. 679.

³⁸ *Савицький В., Чобіток В.* Монети Дмитрія-Любарта // Старий Луцьк. Вип. 5. Луцьк, 2009. С. 152–159.

³⁹ Научно-литературный сборник Русско-Галицкой Матицы. Львов, 1895. Т. 8. С. 53; *Pieradzka K.* Władysław książę opolski 1330–1401. Monografia historyczna. Kraków, 1945 // Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, syng. WF II 122. *Sroka S. A.* Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378 // Rocznik Przemyski. T. 28. 1993. S. 147–154; *Ib.,* Kariera Władysława Opolczyka na dworze węgierskim w drugiej połowie XIV wieku // Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997. S. 265–274; *Wyrozumski J.* Polska — Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego // *Id.,* S. 111–119; *Władysław Opolcki, jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci* // Red. A. Pobóg-Lenartowicz. Opole, 2001.

Opuliensis")⁴⁰. Правда, в документі від 17.11.1301 г. вона названа Агнесою⁴¹. Але подібна практика подвійних імен (княжого і хресного) звична для Рюриковичів⁴². Тому заперечення К. Ясінського не виглядає переконливим⁴³. Князь Болеслав I доводився дідом Владиславу Опольському. Єдина княжна на ім'я Гремислава, яка жила в той час, була дочкою белзького князя Всеволода Олександровича, померлого, очевидно, в еміграції у своїх родичів у Польщі⁴⁴. Таким чином Владислав Опольський по кужелю (тобто по жіночій лінії) також був спадкоємцем Волинських Мономаховичів.

Владислав Опольський помер у 1401 р. Синів у нього не було, зяті до часу Констанцького собору теж померли. Опольське князівство тримали племінники Болеслав IV і Ян Кропило⁴⁵. Ян Кропило був ще й куявським єпископом. Обидва князі, будучи васалами чеського короля, намагалися підтримувати нормальні стосунки з польським королем. У 1417 р. брати зіткнулися з претензіями глоговських князів. Глоговський князь Генріх VIII Горобець (Wróbel) як муж Катерини Опольської, яку батько Владислав Опольський залишив спадкоємницею князівства, звернувся до суду сюзерена, який відбувся у Празі 2 липня 1417 р. Суд признав спірні землі за глоговськими князями, а Болеслава IV і Яна Кропила присудив до вигнання. 1 квітня 1418 р. король Вацлав IV підтвердив це рішення. Реалізувати його завадила смерть чеського короля (16 квітня 1419 р.)⁴⁶.

Зрозуміло, що в умовах очікування вторгнення в свої землі чеських і глоговських військ, ніхто з опольських князів не міг з'явитися в Констанці у складі литовської делегації з претензіями на королівство Русі, яке утримував єдиний можливий союзник польський король Владислав Ягайло. До того ж Владислав Опольський в своїх монетах, які карбувалися у період його боротьби за збереження за собою Галицької Русі, використав два герби — верхньосілезького одноглавого орла і галицького лева⁴⁷.

Але в цей період був ще живий представник бічної лінії династії Романовичів — князь Федір Данилович Острозький. У 1386 р. під тиском Ягайла Федір Любартович звільнив Федора Острозького від васальної присяги. Далі цей князь став намісником Луцького князівства і залишався у цій гідності протягом 1387–1392 рр.

⁴⁰ Nekrolog opactwa św. Wincentego we Wrocławiu // Monumenta Poloniae Historica. Series Nova. T. 9. Cz. 1. Kraków, 1991. S. 69.

⁴¹ Regesten zur schlesischen Geschichte // Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae. T. 16. Wrocław, 1981. N 2664.

⁴² Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва, 2006. С. 182–214.

⁴³ Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. Kraków, 2007. S. 520.

⁴⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 511, 503.

⁴⁵ Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. S. 573–575.

⁴⁶ Виражаю щире вдячність професору Станіславу Сроці з Ягелонського університету у Кракові за допомогу з літературою з цієї проблеми: Mosbach A. Przyczynki do dziejów polskich. Poznań, 1860; Idzikowski F. Geschichte der Stadt Oppeln. — Oppeln, 1863; Rchunki dworu króla Władysława Jagiełły / Wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1896; Piotrowicz K. Boleslaw IV // Polski Słownik Biograficzny. N. 2. Kraków, 1936. S. 278–279; Książęta i księżne Górnego Śląska / Praca zbiorowa pod redakcją Antoniego Barciaka. — Katowice, 1995. S. 33–34; Piastowie. Leksykon biograficzny. Kraków, 1999. S. 762–763.

⁴⁷ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. Львів, 2007. С. 82–93.

А потім його шляхи з королем Владиславом Ягайлом розійшлися⁴⁸. Він не брав участі у битві під Грюнвальдом, а у 1430-х рр. приймав активну участь разом з іншим колишнім прихильником Ягайла князем Зигмунтом Корибутовичем на боці чеських гуситів у війні проти імператора Сигізмунда Люксембурга⁴⁹. Повернувшись, він включився у боротьбу проти Польщі нового великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича (якому його син Дашко Федорович допоміг у 1418 р. втекти з ув'язнення у Кременецькому замку) і закінчив ченцем Феодосієм у Києво-Печерському монастирі⁵⁰.

Лише цей князь міг з'явитися у складі литовської делегації на соборі в Констанці з пишним титулом "високородовитого шляхетного князя Червоної Русі" і з гербом, у якому були об'єднані елементи давніх гербів його предків короля Данила Романовича (двоглавий орел) і наступних Даниловичів (хрест⁵¹).

Амбіцій і відваги нащадку Романа Даниловича було не позичати. Його батько Данило Василькович, вірний соратник Любарта-Дмитра Гедиміновича, тримав Холмське князівство. Синові ж дісталось лише маленьке Острозьке князівство на Волині до якого він приєднав крихітне придане дружини Агафії-Агрипини Чурилівни Бродовської. Для останнього з Даниловичів цього було явно мало. Він вірою і правдою служив Владиславу Ягайлу, сподіваючись взамін отримати від нього хоча б Луцьке князівство на правах лену, але останній, проводячи політику ліквідації уділів, цього не хотів зробити. А великому князеві литовському Вітовту Кейстутовичу доволі вигідно було підтримувати амбіції свого васала.

Так і з'явилися в Констанці у складі литовської делегації два спадкоємці престолів Галицько-Волинського і Смоленського князівств, два Федори — Федір Данилович і Федір Юрійович. Реалізувати свої плани і надії обом не вдалося.

⁴⁸ *Войтович Л.* Родина князів Острозьких // Записки НТШ. Т. 231. Львів, 1996. С. 355–367.

⁴⁹ См.: *Рубцов Б. Т.* Гуситские войны (Великая крестьянская война XV века в Чехии). Москва, 1955.

⁵⁰ *Войтович Л.* Князі Острозькі: Спроба відтворення генеалогії династії // Наукові записки Національного університету "Острозька Академія". Серія Історичні науки. Вип. 13. Острог, 2008. С. 44–59.

⁵¹ В "Книзі знань", відомій за трьома манускриптами (бл. 1350 р.) описані подорожі монаха-францисканця з Кастилії і подані кольорові рисунки гербів і прапорів країн, в яких він побував. Після Польщі автор помістив "королівство Леон, яке німці називають Люмбрек" [Львів, який німці називали Лемберг, в цей час був столицею королівства Русі — Л. В.], на прапорі цього королівства зображений червоний хрест на зеленому фоні. В одному з манускриптів — хрест установлений над півмісяцем поверненим ріжками вгору (*Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави С. 261–262). "Книгу знань" датують і більш раннім часом бл. 1302–1306 рр. На портулані Анджеліно Дульсера (1339 р.) Львів також показаний як столиця "civitas de Leo", а зелений прапор з червоним хрестом над півмісяцем поверненим ріжками вгору (*Книш Я.* Від уділу до "найблагословеннішої столиці королівства" // *Історія Львова.* — Т. 1. (126–1772). — Львів, 2006. — С. 56–57, там і кольорова вклейка фрагмента портолана Анджеліно Дульсера). Цікаво, що на печатці Луцького повіту з 1589 р. можна побачити своєрідне об'єднання обох елементів: двоглавий орел на фоні хреста (*Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки. — С. 5).

Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії¹

Історія Галицько-Волинської держави досліджується більше двох століть², але проблеми її кордонів все-ще залишаються дискусійними. Кордони Галицько-Волинської держави, як будь-якої іншої середньовічної держави,

¹ Оpubліковано: Записки НТШ. Т. 252. 2006. С. 187–205.

² *Gebhard L. A. Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen.* Pest, 1778; *Hoppe I. A. Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien.* Wien, 1792; *Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und Vladimir.* Wien, 1792; *Руссов С.* Волинские записки. Санкт-Петербург, 1809; *Siarczyński F. Dzieje księstwa niegdyś Przemyskiego* // *Czasopism naukowy Biblioteki im. Ossolińskich.* 1828. №2/3; *Id., Dzieje niegdyś księstwa Bełzkiego i miasta Bełza* // *Id.,* 1829. №2; *Zubrycki D. Rys do historii narodu ruskiego w Galicji i hierarchii cerkiewnej w temże królestwie.* Lwów, 1837; *Зубрицкий Д. И.* История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 1–3. Львов, 1852, 1853, 1855; *Його ж.* История Галичко-Владимирской Руси. Львов, 1863; *Максимович М.* Волинь // *Киевлянин.* 1842; *Смирнов С.* Судьбы Червонной или Галицкой Руси до воссоединения ея с Польшей 1387 г. Москва, 1860; *Шараневич И. И.* История Галицкой и Владимирской Руси до 1453 г. Львів, 1863; *Stecki J. T.* Wołyń pod względem stystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864; *Лонинов А. В.* Червенские города, исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червонной Руси. Варшава, 1885; *Крижановский Л.* Забужная Русь. Санкт-Петербург, 1885; *Андріяшев А.* Очерк истории Волинской земли до конца XIV ст. Киев, 1887; *Иванов П.* Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV в. Одесса, 1895; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 1. Львів, 1898. С. 372–378, 419, 424–425, 488–494, 556–559; Т. 2. Львів, 1905. С. 300–311, 359–504, 560–562, 564–583; Т. 3. Львів, 1905. С. 1–142, 504–536; *Кордуба М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст. // *Записки НТШ.* Т. 32. 1899. С. 1–42; *Його ж.* Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долишнім Сяном // *Записки НТШ.* Т. 138/140. 1925. С. 159–245; *Його ж.* Болеслав-Юрій II. Краків, 1940; *Його ж.* Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941; *Tomaszowski S.* Die weltpolitische Bedeutung Galiziens. München, 1915; *Томашівський С.* Українська історія. Львів, 1923; *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. Москва, 1950; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984; Вид. 2. Львів, 1999; *Ратич О. О., Нудьга Г. Л.* Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // *Торжество історичної справедливості.* Львів, 1968. С. 44–64; *Ісаевич Я. Д.* Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // *Торжество історичної справедливості.* Львів, 1968. С. 74–81; *Його ж.* Територія і населення

в різні періоди її існування не були незмінними, хоча загалом на багатьох ділянках

Червенських градів (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. Вип. 1. 1971. С. 71–83; *Його ж.* До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. Вип. 6. Київ, 1971. С. 83–100; *Його ж.* “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.) // Исследование по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. Москва, 1972. С. 107–124; *Його ж.* Культура Галицко-Волинской Руси // Вопросы истории. 1973. №1. С. 92–107; *Його ж.* Из истории культурных связей Галицко-Волинской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. // Польша и Русь. Москва, 1974. С. 261–275; *Його ж.* “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1985 г. Москва, 1987. С. 62–63; *Його ж.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. // Там само. 1987 г. Москва, 1989. С. 71–77; *Його ж.* Галицько-Волинська держава // Історія України: нове бачення. Т. 1. Київ, 1995. С. 95–112; *Його ж.* Галицько-Волинська держава. Львів, 1999; *Кучинко М. М.* Літописні міста Посяння за літописними даними // Український історичний журнал. 1970. №12. С. 72–83; *Його ж.* Південно-західні межі розселення східних слов'ян у IX–XIII ст. // Український Історичний Журнал. 1973. №9. С. 98–105; *Його ж.* Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посяння // Археологія. 1975. Вип. 16. С. 77–83; *Його ж.* Середньовікові міста Побужжя в світлі літописних і археологічних джерел // Советское славяноведение. 1978. N 4. С. 22–30; *Його ж.* Історико-культурний розвиток Західного Побужжя IX–XIV ст. Луцьк, 1993; *Його ж.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. Луцьк, 1994; *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. Київ, 1979; *Його ж.* Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII–XIII століття // Жовтень. 1984. №1. С. 95–97; *Його ж.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985; *Його ж.* Волинська земля: З історії складання державної території Київської Русі. Київ, 1985. С. 19–32; *Його ж.* Примарна корона Данила Галицького // Жовтень. 1987. №7. С. 103–111; *Його ж.* Галицко-Волинская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. Киев, 1991. С. 20–33; *Його ж.* Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. 1992. №1. С. 75–78; *Його ж.* Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // Середньовічна Україна. Вип. 1. Київ, 1994. С. 17–28; *Його ж.* Дипломатичні відносини Галицько-Волинської Русі з Угорщиною в XIII ст. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. Київ-Галич, 1998. С. 82–87; *Його ж.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998; *Його ж.* Данило Галицький. Київ, 2001; *Його ж.* Дипломатія Галицько-Волинської Русі // Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2002. С. 54–77; *Його ж.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002; *Його ж.* Дипломатія Южної Русі. Санкт-Петербург, 2003; *Петегирич В. М.* Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волинской Руси в X–XIII вв. // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Киев, 1980. С. 151–163; *Його ж.* Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 199–210; *Його ж.* Про час виникнення Белза // Белз і Белзьке земля. Науковий збірник. Вип. 1. 2004. С. 18–23; *Купчинський О. А.* Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII - першій половині XIX ст. // Київська Русь: культура, традиції. Київ, 1982. С. 129–149; *Його ж.* Из спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII - першої половини XIV століть // Записки НТШ. Т. 231. 1996. С. 44–108; *Рожко М. Ф.* Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: Джерела. Культура. Традиції. Київ, 1982. С. 12–20; *Його ж.* Карпатські шляхи та їх оборона // Український Історичний Журнал. 1990. №10. С. 86–97; *Його ж.* Тусань. Давньоруська наскельна фортеця. Львів, 1996; *Його ж.* Міста. Дерев'яне будівництво. Наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. Т. 1. Археологія та антропологія. Львів, 1999. С. 361–460; *Його ж.* Оборонне будівництво Данила Галицького // Галицька брама. №9–10 (81–82). С. 24–29; *Дашкевич Я.*

залишалися стабільними ще з часів племінних князівств і збереглися в пізнішому

Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчакських джерелах // Україна у минулому. Вип. 1. Київ-Львів, 1992. С. 7–13; *Його ж.* Українські землі в часах галицько-волинської державності // Пам'ять століть. 2002. №5. С. 3–21; *Його ж.* Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). Львів, 2003. С. 8–23; *Головко О. Б.* Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича) // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. Вип. 1. Київ, 1991. С. 7–10; *Його ж.* Роман Мстиславич і його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст. Київ, 1991; *Його ж.* Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку / Матеріали других всеукраїнських історичних читань. Черкаси, 1992. С. 15–17; *Його ж.* Польща в житті та політиці князя Романа Мстиславича // Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Київ – Кам'янець-Подільський, 1992. С. 16–17; *Його ж.* Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001; *Його ж.* Князь Роман Мстиславич // Вопросы истории. 2002. №12. С. 52–70; *Його ж.* Боярська “фронда” в Галичі // Пам'ять століть. 2002. №5. С. 49–60; *Войтович Л. В.* Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. 1991. №2. С. 32–35; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996; *Його ж.* Битва під Перемишлем у 1099 р. // Український альманах. 1999 рік / Відп. ред. С. Заброварний. Варшава, 1999. С. 105–110; *Його ж.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 13–30; *Його ж.* Юрій Львович та його політика // Там само. С. 70–78; *Його ж.* Данило Галицький. Загадки і проблеми // Галицька брама. №9–10. Король Данило та його син Лев. 2001. С. 12–16; *Його ж.* Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень // Пам'ять століть (Київ). 2002. №5. С. 35–48; *Його ж.* Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 161–164; *Його ж.* Перемишльке князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. Вип. 3. Під ред. Степана Заброварного. Львів, 2003. С. 39–50; *Його ж.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 24–29; *Його ж.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобиць, 2003. С. 63–71; *Його ж.* Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ-Львів, 2004. С. 712–720; *Його ж.* Белзькі князі // Белз і Белзьке земля. Науковий збірник. Вип. 1. Белз, 2004. С. 74–77; *Його ж.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного Університету “Львівська політехніка”. №502. Держава та армія. Львів, 2004. С. 13–18; *Лукомський Ю.* Архітектурна спадщина Давнього Галича. Галич, 1991; *Його ж.* Невідомі церкви на Подолі княжого Галича // Записки НТШ. Т. 235. 1998. С. 570–598; *Його ж.* Воскресенська церква в Крилосі // Записки НТШ. Т. 241. 2001. С. 275–298; *Майоров А. В.* Александр Невский и Даниил Галицкий (К вопросу о взаимоотношениях русских князей с татарами) // Князь Александр Невский. Материалы научно-практических конференций 1989 и 1994 гг. / Отв. ред. Ю. К. Бегунов и А. Н. Кирпичников. Санкт-Петербург, 1995; *Його ж.* Бояре и община Юго-Западной Руси в событиях 1187–1190 гг. (к проблеме внутриобщинных отношений в домонгольский период) // Средневековая и новая Россия. Сб. науч. стат. К 60-летию проф. И. Я. Фроянова / Отв. ред. В. М. Воробьев, А. Ю. Дворниченко. Санкт-Петербург, 1996; *Його ж.* Городские общины Галицко-Волинской Руси в первой половине XII в. Основные тенденции политического развития // Государство и общество. История. Экономика. Политика. Право. Санкт-Петербург Ижевск, 1999. №3–4; *Його ж.* О некоторых психологических закономерностях традиционного сознания в Древней Руси (боярин Володислав Кормильчич, князя Игоревичи и

часі, трансформувавшись у межі староств.³

Галицько-Волинська держава складалася з двох земель Галицької і Волинської, об'єднаних у 1199 р. династичною унією. Кожна з цих земель включала в себе князівства-волості, які в різні періоди мали окремих князів, а в часи їх відсутності управлялися князівськими намісниками. Ці князівства волості склалися у попере-

городская община Перемишля в коллизиях начала XIII в.) // Историческая психология и ментальность, Эпохи. Социумы. Этноты. Люди / Ред. кол. Л. М. Шипицына и др. Санкт-Петербург, 1999; *Його ж.* Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х годов XIII в. Ч. 1. Галицкая община и князь Даниил // Вестник СПбГУ. Серия 2. 1999. Вып. 1; *Його ж.* Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х годов XIII в. Ч. 2. Галицкая община и королевич Андрей // Вестник СПбГУ. Серия 2. 2000. Вып. 2; *Його ж.* Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001; *Його ж.* Даниил Романович и галичане в канун татаро-монгольского нашествия // Исследования по русской истории. Сборник статей к 65-летию проф. И. Я. Фроянова / Отв. ред. В. В. Пузанов. Санкт-Петербург-Ижевск, 2001; *Александров Д. Н.* Галицко-Волинская земля в XIII – первой четверти XIV вв. Москва, 1997; *Dąbrowski D.* Malżeństwa Wasyłka Romanowicza. Problem maziowieckiego pochodzenia drugiej żony // Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997. S. 221–233; *Id.*, Malżeństwa Daniela Romanowicza (aspekt Genealogiczny i polityczny) // *Venerabilibus nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej / Prace ofiarowane prof. J. Bieniakowi.* Toruń, 1997. S. 43–50; *Id.*, Czy istniało dwóch synów Daniela Romanowicza o imieniu Mscisław? Przyczynek do Genealogii Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich // *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego.* T. 4 (15). 1999. S. 101–135; *Id.*, Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań-Wrocław, 2002; *Id.*, Polityka koligacyjna Daniela i Wasyłka Romanowiczów. Prolegomena // *А се его сребро.* Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 139–156; *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999; *Його ж.* Холмська ікона Богородиці // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Історичні та культурологічні студії. Вип. 1. Львів, 2001; *Його ж.* Українська культура XIII – першої половини XV ст.: Архітектура і будівництво. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури.* Т. 2. Відпов ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001. С. 256–301; *Петрик А.* До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 6. 2002. С. 105–117; *Його ж.* Бояри та церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 7. 2003. С. 80–102; *Його ж.* Боярство Белзької землі в контексті суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави // *Белз і Белзьке земля.* Науковий збірник. Вип. 1. 2004. С. 81–86; *Мазур О.* Володислав Кормильчич: шлях до княжого столу // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 6. 2002. С. 118–129; *Його ж.* “Лотка князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 7. 2003. С. 72–79; *Його ж.* Стосунки Белзьких князів Всеволодовичів з Романовичами // *Белз і Белзьке земля.* Науковий збірник. Вип. 1. 2004. С. 78–80; *Мицько І.* Королевич Лев Данилович та давній Львів (сторінки з книги) // *Галицька брама.* № 9–10 (81–82). Львів, 2001. Вересень-жовтень. С. 18–23; *Терський С.* Археологія доби Галицько-Волинської держави. Львів, 2002; *Паславський І.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. Львів, 2003; *Книш Я.* Основні періоди історії Белза // *Белз і Белзьке земля.* Науковий збірник. Вип. 1. 2004. С. 66–73.

³ *Войтович Л. В.* Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // *Проблеми історичної географії України.* Збірник наукових праць. Київ, 1991. С. 10–22; *Його ж.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // *Волино-Подільські археологічні студії.* Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). Львів, 1998. С. 286–295.

дню епоху і також мали відносно стабільні кордони, точно визначити яких не завжди можна.

На півночі Волинської землі у Поніманні знаходилася Городенська волость, яка сформувалася у 1112–1113 рр. в ході переможних війн з ятвягами волинського князя Ярослава Святополковича.⁴ І першим городенським князем став його васал Всеволодко Давидович (1112–1141), син колишнього сюзерена Волині Давида Ігоревича, якому шлюб з дочкою Володимира Мономаха допоміг утримати та закріпити за своїми нащадками це князівство. Городенські князі завжди виступали на стороні своїх сюзеренів — князів Волині. Навіть весною 1151 р., коли політична кон'юктура була особливо несприятливою для волинських князів, городенська рать Бориса Всеволодовича брала участь у боротьбі проти війська Юрія Довгорукого та його союзника галицького князя Володимирка Володаревича. Так само підтримували городенські князі своїх сюзеренів Мстислава Ізяславича та Ярослава Ізяславича. За весь період домонгольської історії Русі ні турівські, ні полоцькі князі не робили спроб підпорядкувати собі городенську волость.

Городенське князівство займало басейн верхньої течії Німану (без його витоків) з містами Городно (Гродно) (вперше згадане під 1112 р., при впадінні р. Городничанки у Німан, нині м. Гродно у Белорусі), Новгородок (Новогрудок) (1212, нині м. Новогрудок у Белорусі), Волковиськ (1252, на р. Росі, лівій притоці Німану, нині місто у Белорусі), Турійськ на Німані (Турьск) (1253, нині с. Турейськ Щучинського р-ну Гродненської обл.), Слонім (1253, на р. Шар'я, лівій притоці Німану). Більшість цих міст значно старші за час першої згадки, як свідчать археологічні дослідження, зокрема Новогрудок розвивався з кінця X ст. і у XII ст. вже був класичним містом з укріпленим “окольным градом”⁵.

На початку XIII ст. Городенське князівство роздробилося. Один з нащадків Всеволодка Давидовича — Гліб у 1255–1260 рр. тримав Волковиське князівство. З його дочкою Оленою одружився князь Роман Данилович, що бл. 1251–1255 рр. був князем новогрудським. Їх син Василько Романович у 1281–1282 рр. тримав Слонімське князівство⁶. Частина Городенського князівства з Гродном та Новогрудком на початку XIII ст. потрапила під литовське панування і, на думку ряду дослідників (з цього приводу триває запекла полеміка між литовськими та білоруськими археологами), Новогрудок навіть став столицею короля Міндовга, але вже невдовзі був переданий Романові Даниловичу, пізніше знову прилучений до Литви, а у ході війни 1274–1276 рр. зруйнований князем Львом Даниловичем⁷. Новогрудську волость дослідники часто виділяють окремо і називають Чорною Руссю (Північною Руссю), але ця

⁴ ПСРА. Т. I. Стб. 290.

⁵ Гуревич Ф. Д. Детинец и окольный град древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956–1977 гг. // Советская Археология. 1980. №4. С. 87–101; Її ж. Древний Новогрудок. Москва, 1981.

⁶ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Київ, 2000. С. 227–229.

⁷ ПСРА. Т. 2. Стб. 816, 818, 828, 831, 838, 862–863, 872–873, 920.

назва пізнього походження — з XV ст.⁸ чи, навіть, XVIII ст.⁹, але аж ніяк не раніше 1351 р.¹⁰

На північному заході вздовж кордону простягалася Дорогичинська волость. Невеликий відтинок кордону з ятвягами пролягав вздовж правого допливу р. Нарви р. Бебжі. На північ від цієї лінії знаходились корінні ятвязькі землі з рядом городищ, виявлених археологами¹¹. При впадінні Бебжі у Нарву знаходився замок Візна, який у 1145 р. Владислав Вигнанець передав волинським князям за допомогу проти молодших Болеславичів¹². На підставі листа бальгійського комтура Тевтонського Ордену від 14 листопада 1325 р.¹³ можна стверджувати, що Візна і надалі залишалася волинським прикордонним замком і крайнім північно-західним форпостом. Від Візни на південь кордон йшов, напевно, по р. Нарві до м. Суружа, яке лежало на правому березі. Археологічний матеріал дозволяє датувати виникнення Суружа не пізніше рубежа XII–XIII ст.¹⁴. Між р. Нарвою та р. Нурцем кордон прикривав Більськ, розташований на р. Орля, притоці Нарви. У 1288 р. володимирський князь Володимир Василькович прикрасив церкву у Більську та обдарував її книгами. На р. Орля, напевно, був розташований і Орельськ (згаданий вперше під 1204). Далі кордон йшов по р. Нурець, де було розташоване м. Бранськ (кін. XII ст.) до її впадіння в Західний Буг. Від мазовецьких земель у районі р. Нарви та р. Нурець волинські землі відділялися смугою непрохідних боліт і густих лісів. Візна, Сурож, Більськ, Орельськ і Бранськ були містами Дорогичинського князівства. Сам Дорогичин (вперше згаданий під 1142 р., археологічні матеріали з кінця VII ст.) на Західному Бузі, судячи із знахідок більше 10 тис. свинцевих булл XI–XIII ст. довший час був, напевне, однією з головних митниць на західному кордоні Русі. Тут княжили князі з молодшої гілки Волинських Мономаховичів Василько Ярополчич (бл. 1180 – після 1182) та його син (до 1192 р.). Тут у 1253 р. коронувався Данило Романович. Це князівство було надано Любартом Гедиміновичем старшому братові Кейстутові за його допомогу в боротьбі за Галицьку спадщину. Від Дорогичина до Берестя кордон проходив, ймовірно, по Західному Бугу. Тут знаходилося м. Мельник, початки якого археологи відносять до XI ст., у 1209–1215 рр. ця територія була захоплена Лешком Білим, але вже у 1217–1219 рр. Романовичі зуміли її повернути. Мельник знаходився на межі Дорогичинського та Берестейського князівств і, скоріше всього, входив до складу першого. Під 1260 р. тут згадується церква св. Богородиці.

Південніше Дорогичинського князівства знаходилася Берестейська волость, яка охоплювала басейни р. Лісної, Муховця та верхів'я Ясельди. За ці важливі у стратегічному відношенні землі йшла боротьба в періоди ослаблення Волині в

⁸ Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. №41. Москва, 1954.

⁹ Соловьев А. В. Белая и Черная Русь // Русское археологическое общество в королевстве Югославии. Белград, 1940. С. 64.

¹⁰ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. Москва, 1959. С. 319.

¹¹ Кучинко М. Проблема етноплеменних та адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 191–192.

¹² Войтович Л. В. Волинська земля. С. 11.

¹³ Paszkiewicz H. Jagiełłonowie a Moskwa. Warszawa, 1933. S. 272–273.

¹⁴ Musienowicz K. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlaszu we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne. 1960. N 5. S. 187–230; Jaskanis J. Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945–1963 // Rocznik Białostocki. 1965. №5. S. 97–123.

останній чверті XII ст. та 1209–1217 рр., коли на них претендували пінські, мінські та мазовецькі князі. Найбільшим центром тут було Берестя (1019 р., при впадінні р. Муховця у Західний Буг). Кам'янець на р. Лісній, правій притоці Західного Бугу (1276) став прикордонним містом на північному кордоні після утвердження Литви у Волковиську та Слонімі. Здитов на р. Ясельді, лівій притоці Прип'яті (1252 р., нині с. Здитово Березівського р-ну Брестської обл. у Белорусі), був крайнім північно-східним пунктом на межі з Турово-Пінською землею.

По Бугу кордон, ймовірно, йшов до боліт у районі р. Володави, в гирлі якої було розташоване однойменне місто, вперше згадане під 1240 р. Ця був крайній північно-західний центр Холмської волості. У верхів'ях р. Володави, біля нинішнього с. Андрієва, знаходився Андріїв, згаданий вперше під 1204 р.¹⁵ Виникнення цього міста можна пов'язати з волинським князем Андрієм Володимировичем, який тримав волинські землі у 1119–1135 рр. Далі на південь знаходився укріплений пункт Верещин (1204), який локалізують у районі сучасного Уршулина під Холмом (Польща). Разом з іншими містами Забужжя Верещин по смерті Романа Мстиславича був захоплений поляками і у 1219 р. повернений Данилом Романовичем.

Далі кордон скоріше всього проходив західніше Угровська та Холму по р. Вепр. Угровськ вперше згаданий під 1204 р. (нині с. Угруска). Данило Романович початково думав зробити тут центр Забужжя. Між 1213–1223 рр. тут навіть була окрема єпископська кафедра. Саме тоді, очевидно, було закладено і монастир св. Данила, згаданий під 1268 р. Холм було засновано трохи пізніше, Але до 1223 р., коли туди було перенесено єпископську кафедру. Холм періодами був столицею Данила Романовича, а пізніше його нащадків аж до анексії князівства Польщею у 1387 р. Розкопки, які з перервами тривають ще з 1910 р. дозволили виявити рештки потужних укріплень і кам'яного княжого палацу¹⁶.

Комов (1204, нині Кумов на південь від Холму), Ухань (1204) та Столп'є (1204, нині Стівп'я) прикривали підступи до Холму¹⁷. Крайньою південно-західною фортецею Холмської волості було м. Щекарів, згадане вперше під 1219 р. Нині це м. Красностав на р. Вепр. Крім цих міст західний кордон прикривали Бусово (Бусівно, 1248 р.), яке лежало на шляху з Щекарева на Володаву, Охожа та Дроговськ.

На південь від Холмської волості лежала Червенська волость, яка періодично входила до складу Белзького князівства, а іноді виступала як окремий уділ¹⁸. Західний кордон цієї волості і всієї Волинської землі йшла по р. Вепр від Щекарева до Щебрешина і далі в районі р. Танви та р. Раті доходила до кордонів Галицької землі. Щебрешин, згаданий під 1352 р. як руське місто, знаходився на лівому березі Вепру (тепер Щебжешин у Польщі). Основна маса червенських міст зосереджена в басейні р. Гучви. Червен (981, с. Чермно Грубешівського повіту Люблінського воєводства у

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1902. С. 608.

¹⁶ Gurba J., Kutylowska S. Sprawozdanie badań wczesnośredniowiecznego grodu w Chelme Lubelskim // Sprawozdanie archeologiczne. Т. 22. 1970. S. 231–241; Буко А., Дзеньковський Т., Голуб С. Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 187–190.

¹⁷ Хрущевич Г. К. Белавинская и столпьевская башни под Холмом // Пам'ятники русской старины в западных губерниях. Т. 7. 1885. С. 89.

¹⁸ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном // Записки НТШ. Т. 138/140. 1925. С. 159–245.

Польщі) був прикритий містами Грубешів (тут у 1255 р. у церкві св. Миколи молився Данило Романович), Грабовець (1263), Тернава (де відбувалися переговори з польськими князями у 1266 та 1268 рр.), Чернечеськ (ототожнюваний з Чернятином поблизу Тернави¹⁹) та Сутейськ (1097, поблизу Червена, с. Сонцяска). Західні кордони на цій ділянці склалися ймовірно ще при формуванні племінних князівств²⁰, а пізніше залишалися західними кордонами Белзького князівства і Белзького воєводства.

Крайньою південно-західною фортецею Белзького князівства був Любачів (пізніше центр повіту цього князівства). Південний кордон Волинської землі був межею між Волинською та Галицькою землями. Природною межею між обома землями, тобто між ареалом хорватських та волинських племен, був вододіл басейнів Західного Бугу і Прип'яті з басейнами Сяну та Дністра. Вона починалася від Любачева і верхньої течії річок Любачівка та Рать. До Белзького князівства входили міста Пліснеськ (перша згадка 1188 р., за археологічними даними — з VI–VII ст., тепер околиці с. Підгірці Бродівського р-ну), Волинь (1018, на березі Західного Бугу, тепер Городок Надбужний у Польщі), Белз (1030, при злитті рік Солокії та Річиці), Бужеск (1097, тепер м. Бузьк), Яришів (1148, на р. Яричівка, притоці Полтви між с. Новосілки Ліські та Задвір'я), Городло (Городок) (1236). Археологами досліджені городища, які ланцюгом тягнуться вздовж вододілу басейнів Західного Бугу та Сяну і Дністра. Це перш за все Глинські, Гринчуки, Завадів, Зарудці, Куликів, Потелич Жовківського району та Соколівка і Олесько Бузького району. Це сліди волинсько-галицького кордону.

Суміжні землі у верхів'ях Ікви, Відії та Горині з містами Ізяслав Волинський (перша пол. XI ст., у верхній течії Горині, тепер м. Ізяслав), Шумськ (1149, на правому березі р. Куми між с. Бриків і Онишківці Шумського р-ну), Тихомль (1152, у верхній течії Горині, нині с. Тихомль Білогірського р-ну Хмельницької обл.) та Гнойниця (1152, нині с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл.) з середини XII ст. сформувалися в окрему Шумську волость. У Шумську сиділи молодші волинські князі Ярополк Ізяславич (1157–1166/68), Ізяслав Ярославич (1180–1196), Святослав Інгваревич (?–1223) та Ярослав Інгваревич (1223–1225). З півдня Шумськ прикривали потужні замки, сліди яких збереглися, у Брикові, Васківцях та Онишківцях. Замок у Брикові стояв на високій горі і був оточений трьома рядами валів і ровів²¹.

Простір між Пліснеськом та Шумськом прикривав Крем'янець, вперше згаданий під 1226 р. Його потужні укріплення не змогли здобути ні угорський король Андрій III у 1226 р., ні хан Батий у 1241 р. Дитинець розміщався на високій Замковій горі, валів не було, а кам'яні стіни розміщалися по периметру гори. Зі сходу до дитинця прилягає кам'яниста гряда, впоперек якої у вапняковій скалі вирубано широкий рів. Крем'янець і Броди (1098, над р. Суховилкою, притокою р. Стир),

¹⁹ Ісаєвич Я. Д. Територія і населення Червенських градів (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. Вип. 1. 1971. С. 81.

²⁰ Там само. С. 76–88; Його ж. "Грады червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западным и восточными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. Москва, 1972. С. 107–124; Перемишль і Перемишська земля протягом віків. Перемишль–Львів, 1996. С. 6–15.

²¹ Рапопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XV вв. Ленинград, 1967. С. 179–180, 188–190.

південніше яких проходив галицько-волинський кордон, були південними містами Луцького князівства, до складу якого входили також Луцьк (1085), Перемиль (1097, на р. Стир, нині с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.), Щеполь (1097, нині с. Шепель Луцького р-ну), Дубен (1100, на лівому березі р. Ікви, притоки Стирі, тепер м. Дубно), Чорторийськ (1100, на березі р. Стир, біля нього проходив кордон з Турово-Пинською землею), Черньчеськ (Чернич-городок) (1142, нині с. Городок Маневицького р-ну), Муравиця (1149, на правому березі р. Ікви, нині західна околиця м. Млинів), Городок Волинський (1213, нині с. Городище Луцького р-ну), Торчев (1231, нині с. Торчин Луцького р-ну). Луцьке князівство П. Толочко відносить до Київської землі з чим погодитися неможливо. Всі перші луцькі князі були васалами володимиро-волинських князів, а Ярослав Ізяславич та його сини — сюзеренами всієї Волині. У XIII ст. на півдні Луцького князівства утворилася окрема Перемильська волость, але невдовзі знову ввійшла до складу Луцького князівства.

Серце Волині — Володимирське князівство з заходу, півдня та сходу межувало з сусідніми волинськими князівствами і тільки на півночі його кордони стикалися з кордонами Турово-Пинської землі. До Володимирського князівства входили такі міста: Володимир (988, нині м. Володимир-Волинський), Турійськ (1097, на березі р. Тур'ї, притоки Прип'яті), Всеволож Волинський (1097, нині с. Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл.), Устилут (1150, на правому березі Західного Бугу), Городен Волинський (1183, нині с. Городок Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.), Каменець (1196, нині м. Камінь-Каширський на р. Циру, притоці Прип'яті), Рай (Райгород) (1248, нині с. Яревище Старовижнівського р-ну Волинської обл.), Мельниця (сер. XIII ст., нині с. Мельниця Ковельського р-ну) та Любомль (1287).

Погоринські землі П. Толочко також однозначно відносить до корінних київських земель. Погодитися і з цим важко. У 1149 р. київський князь Ізяслав Мстиславич, який на той час був і сюзереном Волині, утворив у Погоринні Пересопницький уділ для свого дядька Вячеслава Володимировича. Цей уділ включав і Дорогобуж, який з часів Давида Ігоревича належав до волинських земель. Втративши Київ, 2 серпня 1149 р. Ізяслав Мстиславич відступив на Волинь, де успішною обороною Шумська та Луцька добився компромісного миру. За цим миром 1150 р. Юрій Довгорукий визнавав Новгород Великий за сином Ізяслава Мстиславича та кордон Волинської землі до р. Горині²². Тому, коли Юрій незабаром порушив цю умову і посадив у Пересопниці сина Гліба, Ізяслав Мстиславич захопивши зненацька Гліба у Пересопниці, сказав йому: “піді же, брате, к отцу своему, а то волость моего і моя по Гориню”²³. На цій підставі М. Грушевський слушно зробив висновок, що Погориння було волинською волостью. Заперечуючи йому, П. Толочко висунув припущення, ніби Ізяслав продовжував вважати себе не стільки волинським, як київським князем²⁴. Але київський князь ніколи не назвав би пересопницького князя братом і взагалі не вів би розмови про якісь межі по Горині.

У 1156 р. Дорогобужську волость отримав Володимир Андрійович. Використовуючи свої родинні зв'язки з Ольговичами, перебуваючи у тісних контактах з галицькими князями цей князь до своєї смерті у 1170 р. провадив самостійну політику ворожу стосовно інших волинських князів, але скоріше не тому, що вважав себе ві-

²² ПСРА. Т. 1. Стб. 325–326.

²³ ПСРА. Т. 2. Стб. 396.

²⁴ Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва, 1975. С. 11.

рним київським васалом, а через те, що претендував на всю Волинську землю, якою колись володів його батько. Подібну політику пробував провадити його наступник Володимир Мстиславич. Після 1174 р. Ярослав Мстиславич повернув Дорогобузьку волость до Волинської землі.

Від Тихомля кордон прикривав Погоринський вузол оборони — міста Пересопницького князівства: Зареческ (1106, біля с. Листвин Дубнівського р-ну), Пересопниця (1149, на р. Стублі, притоці Горині, нині с. Рівненського р-ну), Чемерин (1149, на р. Олиці, пізніше м. Олика), Стожок (1251, с. Стіжок Шумського р-ну) і Данилів (1260, біля Стожка) та Дорогобузького князівства: Дорогобуж (1084, нині с. Дорогобуж Гощанського р-ну Рівненської обл.), Острог (1100, на лівому березі р. Вілії), Корчеськ (Корець) (1150, на березі р. Корчик, притоці Случі, у 1155 р. був уступлений Юрію Довгорукому, а після 1174 р. разом з іншими містами Дорогобузького князівства повернений до складу Волині), Милеск (Мильськ) (1150, на р. Горинь, нині с. Бутрин Гощанського р-ну Рівненської обл.), Куниль (1150, десь на р. Случі), Гольско (Гульск) (1150, нині с. Гульськ Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.), Сапогинь (Сапожин) (1151, на р. Случ, нині с. Сапожин Корецького р-ну), Семич (Сімоць, Семань) (1152, на р. Случ вище Возвягеля — тепер Новоград-Волинська), Вигошів (1152, на правому березі Горині, нині м. Гоща), Возвягель (1157, нині м. Новоград-Волинський).

Східний кордон Волині з Київською землею пролягав вздовж правобережжя Горині. З кінця XII ст. Корецький вузол оборони остаточно був закріплений за волинськими князями. Крім Корця сюди входили Сапогинь, Куниль і Гольско. Після походів Ярослава Ізяславича у 1173–1174 рр. прикордонною рікою став Случ.

На межах вододілу басейнів Прип'яті, Дніпра, Південного Бугу та Дністра, між Київською, Галицькою та Волинською землями лежала так звана Болохівська земля, яка на півдні межувала з половецьким степом. Це була густо заселена територія. Населення, судячи з археологічного матеріалу, було нащадками древлян, полян і, напевно, уличів. Протягом X–XII ст.. болохівськими містами володів Київ. У XII ст. тут спорадично, з різними центрами, виникало окреме князівство, залежне безпосередньо від київського князя. На початку XIII ст. галицько-волинський князь Роман Мстиславич передав ці землі сюзерену Волині — луцькому князеві Інгварю Ярославичу, нащадки якого у складних умовах першої половини XIII ст. зберегли за собою цю територію. Один з цих князів — Борис згадується у Меджибожі під 1234 р.²⁵, брат або син Ярослава Інгваревича²⁶. Проблема Болохівської землі і болохівських князів має поважну літературу.²⁷ Болохівська земля була заповнена густою сіткою міст,

²⁵ ПСРА. Т. 2. Стб. 774.

²⁶ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Москва, 1977. С. 196.

²⁷ Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического Съезда в Киеве 1874 г. Т. 2. Киев, 1876. С. 69–139; Його ж. Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах // Университетские известия ун-та св. Владимира. Киев, 1884. №6. С. 155–186; Його ж. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах // Там само. Киев, 1899. Кн. 1. С. 56–69; Петрушевич А. Кем были Болоховские князья? Львов, 1877; Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). Киев, 1885. С. 102–143; Грушевский М. С. К вопросу о Болохове // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца при Киевском ун-те. 1893. Кн. 7. Отд. 2. С. 3–11; Його ж. Історія України-Руси. Т. 3. Київ, 1993. С. 155–161, 535–536; Андріяшев О. Літописне Болохово і болохівські князі // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції УАН. Т. 32. Київ, 1930. С. 20–31; Раппопорт П. А.

археологічне дослідження яких тільки-но починається: Котельнич (1143, на р. Гуйві, притоці Тетерева, тепер с. Котельниця), Меджибіж (1146, при впадінні р. Бужка у Південний Буг), Болохів (1150, в центрі між верхів'ями Південного Бугу, Горині, Случі і Тетерева), Мунарев (1150, поблизу Болохова), Божеській (1152, у верхів'ї Південного Бугу), Шоломниця (1159, біля Котельника), Полоний (1169, при впадінні р. Хомори, лівої притоки Случі, нині м. Полонне Хмельницької обл.; потужна фортеця, яка у травні 1169 р. витримала 17-денну облогу половецького війська і оборонилася від половців у 1171–1172 рр.), Микулин Волинський (1169, с. Микулин Гошанського р-ну Рівненської обл.), Межимостя (1170), Колодяжин (1240, на р. Случі, для його здобуття монголи мусили зосередити потужну металеву артилерію), Кудин (1241, на р. Іква), Губин (1241, у верхній течії Случі), Кобуд (1241), Городок Болохівський (1241), Дядків (1241), Деревич (1241, у верхній течії Случі, нині с. Великі Деревичі).

На півночі в межах Володимирської, Луцької і Пересопницької волостей природнім північним кордоном були болотяні смуги на правобережжі Прип'яті, що колись відмежовували землі волинських племен від земель дреговичів. Дреговичі носили великі металеві намиста, покриті зернами, які на територіях інших племен практично не зустрічаються²⁸. За Чорторийськ у першій чверті XIII ст. (1227 р.) тривала суперечка з пинськими князями (залишки прикордонних замків у цьому районі знаходяться біля с. Городок і в районі с. Старосілля Маневицького р-ну; у Степані, вперше згаданий під 1292 р. сидів васал дубровицьких князів). Кордон тут проходив десь в районі впадіння Стубли в Горинь. З середини XIII ст. турово-пинські князі були васалами сюзеренів Галицько-Волинської держави.

В середині XII ст., претендуючи на київський престол, волинські князі стали домогатися волостей у Київській землі. Особливо важливе значення мало Поросья, заселене чорними клобуками, чия кіннота в міжусобних війнах грала помітну роль. У 1159 р. Мстислав Ізяславич отримав Білгородське та Торчеське князівства. В Торчеську сидів його посадник Вишко²⁹. З того часу волинські князі намагалися утримати за собою пороські волості. У кінці XII ст. це робив Роман Мстиславич, а у 1230-х роках — його син Данило, який потім передав Торчеськ своєму тестеві Мстиславу Удатному, а по смерті останнього — його синам. Волинський васал пороський князь Юрій згаданий у 1289 р.³⁰. Ці території, напевно, належали до Галицько-Волинської держави до походу Тохти проти Ногая у 1300 р.

Київська земля повністю перейшла до Данила Романовича у 1240 р., але невдовзі стався Батиїв погром. Спроби Данила Романовича (аж до поїздки в Орду) повер-

Города Болоховской земли // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры АН СССР. Вып. 57. Москва, 1955. С. 52–60; *Липко С. А.* Де був давній Болохов? // Український Історичний Журнал. 1971. №4. С. 99–104; *Терещук К. І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976. С. 164–175; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 25–26, 55–56; *Войтович Л. В.* Волинська земля. С. 17–18; *Його ж.* Болохівські князі // Київ. 1991. №6. С. 158–159; *Його ж.* Князівські династії. С. 228–230; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998.

²⁸ *Седов В. В.* Дреговичи // Советская Археология. 1963. №3. С. 112–125; *Його ж.* Славяне Верхнього Поднепрров'я і Подвин'я. Москва, 1970. С. 77–91; *Його ж.* Восточные славяне XI–XIII вв. // Археология СРСР. Москва, 1982. С. 113–118.

²⁹ ПСРА. Т. 2. Стб. 519.

³⁰ Там само. Стб. 993–994.

нути собі Київ були невдалими. Напевно, це зумів зробити тільки Лев Данилович при допомозі Ногая у 1270-х роках. І ці землі знаходилися у складі його держави (можливо з васальними князями в Овручі — нащадками Володимира Рюриковича) аж до 1300–1301 рр., коли Київ з допомогою хана Тохти отримала путивльська династія в особі князя Володимира-Івана Івановича³¹. У (Книзі знань”, відомій за трьома манускриптами і датованій близько 1350 р., де описані подорожі кастильського монаха-францисканця, за Польщею поставлене “королівство Льва”, до складу якого входив Київ, і подано його прапор — зелене полотнище з червоним хрестом³².

У пом’яниках згадується ще переяславський князь Іван Дмитрович з сіверської династії, який також, напевно, отримав це князівство у 1300/1301 рр. під час війни Тохти з Ногаєм та його нащадками. Наступний переяславський князь Олег загинув у битві на р. Ірпені бл. 1324 р. як васал чи союзник київського князя. Схоже, що Переяслав, як і Київ, також бл. 1270–1300 рр. входив до складу Галицько-Волинської держави. Переяславське князівство було відновлене Тохтою, який воював і проти цієї держави як васала Ногая.

Західний кордон Галицької землі з польськими князівствами від Любачева перетинав р. Вепр і пролягав 15–30 км на захід від Вепру, далі в південно-західному напрямку через ріки Сян та Віслук до р. Яселки в Карпатах, де він зникався з угорськими кордонами. Цей кордон був настільки усталений, що залишався незмінним аж до 1772 р., відокремлюючи межі Руського воеводства від воеводств Краківського та Люблінського³³.

Кордон з Угорщиною у цьому районі проходив вздовж Карпатської лінії оборони від Дукельського та Лубківського перевалів через Спас, Окіп на вершині Мазури, Грозьову, Густань, Синевидсько та Тухольські ворота³⁴. Кордони в Карпатах остаточно сформувалися на кінець XII ст. Ще в середині XII ст. Вишково, Королево, Севлюш (нині Виноградово) були прикордонними замками Угорського королівства. Замок Хуст був споруджений для захисту Марамороша у 1191 р., що було наслідком просування угорців далі на правий берег Тиси і відтіснення галицьких кордонів до Яблунівського перевалу³⁵.

Галицька земля складалася з двох частин: Перемишльсько-Звенигородської (ці дві волості у середині XII ст. злилися) та Галицько-Теребовлянської.

³¹ *Войтович Л. В.* Київські князі з путивльської династії // Київ. 1991. №8. С. 149–150; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XV ст. Львів, 1996. С. 159.

³² *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка-2000. Київ, 2000. Вип. 35–36. С. 106; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.). Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). Львів, 2003. С. 133; *Книш Я. Б.* Львівське королівство // Поступ (Львів). 2003. №129; більш детально це було висвітлено у доповіді Я. Книша “Держава Романовичів за короля Юрія і утворення Галицької митрополії” на Міжнародній конференції, присвяченій 750-річчю коронації короля Данила і 700-річчю встановлення Галицької митрополії (Львів, 8–9.11.2003 р., матеріали у друці).

³³ *Кордуба М.* Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном // Записки НТШ. Т. 138–140. 1925. С. 159–245.

³⁴ *Рожко М. Ф.* Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: Держава. Культура. Традиції. Київ, 1982. С. 12–20; *Його ж.* Карпатські шляхи та їх оборона // Український Історичний Журнал. 1990. №10. С. 86–97.

³⁵ див.: Архіви України. 1967. №2. С. 73.

*Евангеліст Марк
Державна Третьяковська галерея, Москва, Росія
Евангеліє атракос (Галицько-Волинське Евангеліє)
Перша третина XIII ст.*

Перемишльське князівство, межі якого частково встановлюються за межами Перемиської єпископії, з середини XII ст. включало наступні міста: Перемишль (981), Звенигород на Білці (1086, нині с. Звенигород Пустомитівського р-ну), Сянок (1150), Удеч (Зудеч) (1164, нині м. Жидачів), Городок (1213, нині м. Городок Львівської обл.), Ярослав (1231), Вишня (1231, нині м. Судова Вишня Львівської обл.), Голі Гори (1231, с. Гологори Золочівського р-ну Львівської обл.), Синевидсько (1241, нині Верхнє Синьовиднє Сколівського р-ну), Спас (середина XIII ст., Старосамбірський р-н), Сіль (1255, Стара Сіль Старосамбірського р-ну), Львів (1256, на р. Полтві на межі Перемишльського та Белзького князівств), Дроговиж (XIII ст., нині с. Миколаївського р-ну), Старий Самбір (XIII ст.), Тустань (1340), Тухля (1387, нині с. Тухля Сколівського р-ну). Напевно в той час існували також Сколе та Славсько, принаймні як села.

У Галицько-Теребовельській частині були міста Теребовля (1097), Галич (1138), Звенигород на Дністрі (1142, на правому березі Дністра між гирлами Серета і Збруча), Микулин Галицький (1142, на лівому березі Серету), Ушиця (1144, при впадінні р. Ушиці у Дністер), Снятин (1158), Кучелмин (1159, лівий берег р. Каютин, притоки Дністра, між с. Непоротовим та с. Комачинці Сокирянського р-ну Чернівецької обл.), Збараж (1211), Маклаків Галицький (1211, біля Теребовлі), Товмач (1213, нині м. Тлумач на р. Тлумачику), Плав (1213, Перебиківське городище Хотинського р-ну ?), Онут (1213, нині с. Заставнянського р-ну Чернівецької обл.), Василів (1229, на правому березі Дністра напроти гирла Сирета), Коломия (1240), Бакота (1240), Калюс (Каліус) (1242, на Дністрі біля Кучелмина), Хотин (XIII ст.), Городок на Черемоші та Черн (1408, нині м. Чернівці).

Лінія оборони на Середньому Дністрі була одночасно і базою при освоєнні межиріччя Дністра і Пруту та Дністровського Пониззя. Спочатку ці території управлялися із Звенигорода на Дністрі, де сидів князь Іван Ростиславич Берладник, а потім їх центр перемістився у Бирлад. Дністровсько-Бирладська волость сягала аж до Дунаю. Сюди входили такі міста як Бирлад (1159, на р. Бирлад лівій притоці Сирета), Яський Торг (нині м. Ясси в Румунії), Романів Торг, Малий Галич (нині м. Галац в Румунії), Білгород (нині м. Білгород-Дністровський), Сучава, Кілія, Дичин, Немет. Після смерті Романа Мстиславича у ході боротьби за Галицьку спадщину значну частину цих земель було втрачено³⁶. Крім відомого “Списку руських городів дальних і ближніх”³⁷, грамоти звенигород-дністровського князя Івана Бирладника (1134), автентичність якої визнавали М. Дашкевич, П. Мутафчієв, М. Грушевський, В. Мавродін, В. Пашуто, а недавно О. Майоров,³⁸ про належність цих територій свідчить і ряд інших аргументів, зокрема топонімічних³⁹, а також включення вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13 серпня 1388 р. католика Теодороса II, із згадкою про Львів, як “най-

³⁶ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 35–36.

³⁷ ПСРА. Т. 7. С. 239–240.

³⁸ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 221–222, 228–232.

³⁹ Ці аргументи були зібрані у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) “До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)”, виголошеній на П'ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях 28.08.2002 р. на засіданні секції “Галицько-Волинське князівство”.

благословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славу матір міст християнських королів”, що відбиває часи Галицько-Волинської держави⁴⁰.

З початку формування ординської держави у Причорномор’ї було сформовано потужний улус, який складався з кількох менших. Цей улус отримав зять Батия — Мауці, васалом якого, а не окремим улусбеком, був Коренца (Куремса наших літописів), який володів межиріччям Дніпра і Дністра. Відомий дослідник ординської історії М. Сафаргалієв вважав, що Бувал це спотворення імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Батия улус у складі всього Причорномор’я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая⁴¹. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам. Папський дипломат Пано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів⁴². П. Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая⁴³. Мауці — син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Як Чингізид, через якого відбулося пов’язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, він міг отримати в улус все Причорномор’я від азовських берегів до гирла Дністра або, навіть, Дунаю. Як сюзерен цих територій Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич.

Напевно перші улусбеки задовольнялися степами, а у містах сиділи тільки їх баскаки і намісники. Баскак Коренци боярин Митяй сидів у Бакоті. Васалами Коренци були болохівські князі. Ситуація змінилася за часів Ногая. Після успішного походу на Константинополь у 1264 р. цей царевич отримав ще й Крим. Ставка його знаходилася на Нижньому Дунаї в м. Ісакчі⁴⁴. Залежність від Ногая визнали болгарські Тирновське царство, Видинське і Бранічевське князівства, а з 1292 р. і король Сербії. Десь до початку 1270-х рр.. Ногай підпорядкував собі все Правобережжя України. Лев Данилович став його васалом і з допомогою Ногая приборкував як своїх братів так і сусідів. За Ногая все Пониззя Дністра та Пруту поступово стало ординським.

Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, Ногай ставив на престол ханів, як колись Батий — каанів. Однак є багато свідчень щодо намагань Ногая відділитися від Золотої Орди і створити власну державу⁴⁵. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джуке карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися

⁴⁰ Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. Випуск 1. Київ-Львів, 1992. С. 10–11.

⁴¹ Сафаргалієв М. Распад Золотой Орды. Саратов, 1960. С. 35, 58.

⁴² Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatio cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungaroti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M. C. Lungaroti, E. Menesto. Spoleto, 1989. Lib. V, 21.

⁴³ Християнський мир и “Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт-Петербург, 2002. С. 257.

⁴⁴ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 33–35.

⁴⁵ Русев Н. Д. Молдавия в “темне века”: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum plus. №5. Неславянское в славянском мире. 1999. С. 379–407.

в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку О. Маркова⁴⁶ пробував спростувати М. Веселовський,⁴⁷ то атрибуція монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30 жовтня 1296 та 8 серпня 1301 р., є безсумнівною⁴⁸. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта та його брат Саси-Бука були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю напевно через приховане бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

При ньому все Причорномор'я від Дунаю до Дону вкрилося низкою ординських міст. Їх рештки тільки почали досліджувати археологи: Кучугурівське городище в 30 км на південь від Запоріжжя (можливо Мамаїв Старий), Тавань (у XV ст. тут великий князь литовський Вітовт Кейстутович збудував митницю), Кінське городище на правому березі р. Конки, городище біля гирла р. Самари, Хаджібей (нині Одеса). Але особливо велике піднесення в той час пережив Білгород.

Білгород, розташований на місці давнього грецького полісу Тіра, в X ст. згадується як візантійська фортеця Маврокастрон⁴⁹. Його згадка поряд з іншими містами Дністровсько-Бирладської волості у "Списку руських городів дальних і ближніх"⁵⁰ дозволяє припускати, що у XII – на початку XIII ст. (а може і трохи довше) місто з округою входило до складу Галицької, а з 1199 р. Галицько-Волинської держави. Якби у 1185–1187 рр. гирло Дністра належало Візантії, то звідси вони могли б заважати союзникам повсталих болгар під керівництвом Петра і Асеня. Частина раті галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного у 1223 р. на з'єднання з іншими військами руських князів на Дніпрі йшла річковим шляхом, спустившись по Дністру. Якщо б той шлях контролювався візантійцями, то ця експедиція виглядає зовсім немотивованою. Простіше було би рухатися з основним військом. Але галицький князь зібрав рать "вигонців галицьких" воевод Юрія Домажирича та Держикрая Володиславича саме в цій волості, напевно, знявши частину гарнізонів, які з огляду на те, що половці стали союзниками, тимчасово можна було ослабити. Щодо існування самого міста протягом XII–XIII ст. сумнівів немає. Місто як Акліба („Ак” – “білий”) приведене на карті ал-Ідрісі⁵¹ та у візантійських джерелах (Маврокастро, Монкастро)⁵². Археологічний матеріал XII ст. незначний і весь походить з шарів порушених будівництвом кінця XIII ст., коли місто переживало піднесення та інтенсивно забудовувалося і перебудовувалося. Характер цього будівництва і знайдені матеріали не полишають сумнівів щодо його схожості з іншими ординським

⁴⁶ Марков А. К. О монетах хана Ногая. Оттиск из III тома "Трудов Московского нумизматического общества". Москва, 1902. С. 3.

⁴⁷ Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. Петроград, 1922. С. 39–51, 54.

⁴⁸ Iliescu O., Simion G. Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja // Revue des Etudes Sud-Est Europeennes. 1964. T. 2. №1–2. P. 220, 226. Fig. 38

⁴⁹ Бертъе-Делагард А. Л. К вопросу о местонахождении Маврокастро "Записки греческого топарха" // Записки Олесского об-ва Истории и Древностей. Т. 33. 1919. С. 1–20.

⁵⁰ ПСРЛ. Т. 7. С. 240.

⁵¹ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // Краткие сообщ. Ин-та Истории Материальной Культуры. №43. 1952. С. 15–18.

⁵² Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XIV вв. Кишинев, 1979. С. 67.

поліетнічними містами⁵³. Правда, у місті було присутнє слов'янське населення і більшість знахідок зброї або її елементів руського походження⁵⁴. Ординські монети, знайдені у місті, масово починаються з епохи хана Узбека (1313–1339). На портоланах Маріно Сануда (1321)⁵⁵, Піцігані (початок 1330-х)⁵⁶ та Вєсконте (1327)⁵⁷ місто Маврокастро зображено з прапором на якому джучидська тамга і півмісяць. Можна припускати, що процес переходу міста під пряме ординське панування почався в часи Ногая і завершився при Узбеку. Він був короточасним, бо з середини XIV ст. місто перейшло до генуезців, від них — до Молдовського князівства, а потім — до турків.

Напевно не тільки Білгород, але й інші міста Дністровсько-Бирладської волості, поступово переходили під пряму ординську зверхність. Можливо, що певний час зберігалася подвійна підпорядкованість, а деякі частини цієї волості залишалися в складі Галицько-Волинської держави до початку XIV ст. Так таке досить правдиве джерело, як *“Flos historiarum Terrae Orientis”*, відзначило: “Русь — величезна країна, межує з Грецією Болгарією; ця країна ... тепер платить данину татарам, а князем її Лев.”⁵⁸.

Перебування окремих руських князів на Закарпатті сприяло збереженню певної автономії на цих землях колишніх хорватських князівств, і навіть, тенденцій до об'єднання з Галицьким королівством. Чернігівський князь Ростислав Михайлович, який претендував на галицький престол, бл. 1244 р. одружився з Анною, — дочкою короля Бєли IV. Спочатку він отримав замок Фізер у Земплині з сєлами Вишнево і Оріхово, а потім Земплинську і Березьку жупи, а, можливо, і всю колишню Руську марку, де набрав дружину, яка брала участь у битві під Ярославом (1245 р.). Після угоди з Данилом Романовичем у 1251 р. Бєла IV перевів зятя у Мачву, декларуючи в такий спосіб його відмову від боротьби за галицьку корону⁵⁹.

Були здогадки, Що Лев Данилович отримав Закарпаття як віно за дружиною Констанцією і вже з 1251 р. володів принаймні Березькою жупою. Ця проблема залишається дискусійною. Хоча у 1271 р., підписуючи угоду з чеським королем, Стефан V включив у неї і “зятя нашого Льва руського князя” (*„Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem”*). Але у цьому ж році Стефаном V був наданий привілей м. Ломпертсасу (Берегову), що було би порушенням прав сюзерена, якби жупа належала Левові Даниловичу. У 1281 р. Лев Данилович здійснив похід у сусідню жупу Угочу аж до Вишкова, що дозволяє припустити, що князь мав вже території за Карпатами. У 1283 та 1285 рр. зустрічаються звістки про походи Льва Данилови-

⁵³ *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 79–82; *Кравченко А. А.* Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). Киев, 1986.

⁵⁴ *Кравченко А. А.* Средневековый Белгород. С. 83–84.

⁵⁵ *Popescu-Spineni M.* România in istoria cartografică până la 1600. Vol. 1. București, 1938. P. 74.

⁵⁶ *Егоров В. Л.* Историческая география. С. 136, 139.

⁵⁷ *Nordenskiöld A. E.* Periplus. Stockholm, 1897. P. 33. Taf. VII.

⁵⁸ *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 302.

⁵⁹ ПСРЛ. Т. 3. С. 44–45; Т. 4. С. 29; Т. 10. С. 99–102; Т. 15. С. 351–352; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. T. 4. Vol. 3. Budae, 1832. Dok. 15.07.1264; *Палацкий Ф.* О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты и роде его // Чтения в Московском Об-ве Истории и Древностей Российских. 1846. №3. С. 11–16; *Палаузов С. Н.* Ростислав Михайлович, князь Мачвы // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1851. №8. С. 27–49; *Wertner M.* Az Árpádok czaládi története. Nagybecskerek, 1892. 463–475 l.

ча в Ужанську жупу (другий раз з татарами). В 1291 р. у війні угорців з Австрією, галицькі війська допомагали королю Андрію III⁶⁰. І, нарешті, в документі 1299 р. наджупан березький Григорій названий “урядником Льва князя руського” („Nos Gregorius comes de Beregh officialis Leu ducis Ruthenorum et quatuor iudices nobelium de eodem damus pro memoria”⁶¹). Під 1307 р. цей достойник згаданий вдруге⁶². Зрозуміло, що цей наджупан Григорій (а не Георгій) не міг бути тотожним з князем Юрієм Львовичем, як це допускає С. Федака⁶³.

Отже можна не сумніватися, що принаймні десь з 1280 р. частина Закарпаття, включаючи Березьку жупу і ще якісь володіння, були під сюзеренітетом Галицької держави. Герб м. Ломпертсас (Берегово), яке з 1271 р. було центром жупи Берег, повністю співпадає з раннім гербом Львова. Цей герб міг бути наданим князем Левом Даниловичем центру своїх володінь у Закарпатті⁶⁴. Цікаво, що в угорському документі з 1277 р. вказувалося, що ліс Кобили південніше м. Бардієва знаходиться “біля засік нашого королівства і королівств Польщі та Русі”⁶⁵. А за автором “Польсько-угорської хроніки” біля Солоного граду у Словаччині сходилися кордони “між угорцями, русинами і поляками”⁶⁶.

Деякі історики схильні вважати, що крім жупи Берег до складу закарпатських володінь галицьких королів належали і марамороські землі з Хустом,⁶⁷ але для цього немає доказів. Так само брак доказів стосовно версії Ю. Хименця ніби територія комітату Спіш приєдналася до Галицько-волинської держави у 1286 р. внаслідок повстання у срібних копальнях, підтриманого місцевими “руськими магнатами”, яке було спровоковане будівництвом німецькими колоністами своїх храмів та монастирів⁶⁸. Більш аргументовано виглядає здогадка М. Трояна про приєднання внаслідок походу 1283 р. західної частини Закарпаття “від нинішнього Берегова до гори Маковиця”⁶⁹, бо з листа короля Карла Роберта випливає, що замок Maskk у жупі Шарош до початку 1320-х рр. належав руським князям⁷⁰. Але це могло статися і раніше (судячи з документа 1277 р.) і пізніше (у період боротьби за спадщину Арпадовичів у 1301–1321 рр.) та тривати недовго.

У 1301 р. обірвалася династія Арпадовичів. В боротьбі за угорський престол взяли участь нащадки дочок Бели IV — неаполітанський принц Карл Роберт, чеський король Вацлав, баварський герцог Отто. Внуком Бели IV був і галицький ко-

⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 98–100.

⁶¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus as civilis / Ed. G. Fejer. T. 6. Vol. 2. Budaе, 1830. P. 216–217.

⁶² *Ів.*, P. 213–214, 239–240.

⁶³ Федака С. Галицько-Волинська держава і Закарпаття // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 71.

⁶⁴ Пачовський В. Срібна земля. Ужгород, 1993. С. 41.

⁶⁵ Wenzel G. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Pest, 1811. P. 166–167.

⁶⁶ Ставровський О. Словацько-польсько-угорське прикордоння до XVIII ст. Пряшів, 1967. С. 14, 377.

⁶⁷ Вегеш М. Лев Данилович // Вчені, письменники і політичні діячі про Україну. Вип. 2. Ужгород, 1996. С. 34–39.

⁶⁸ Хименець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1991. С. 17.

⁶⁹ Троян М. Мукачівський замок. Ужгород, 1982. С. 9.

⁷⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus as civilis / Ed. G. Fejer. T. 8. Vol. 2. Budaе, 1834. P. 326.

роль Юрій Львович. Спочатку останній не втручався у боротьбу, можливо через те, що Карл Роберт одружився з його сестрою⁷¹, а пізніше підтримав претензії герцога Оттона, який через його володіння втік з Трансільванії. Деталі боротьби за угорський престол не зовсім ясні. Місцева знать і урядники часто змінювали орієнтацію. У Розгонській битві (1312 р.) капітан замку Берег Петер та наджупан ужанський і земплинський Петро Петуня підтримували короля Карла Роберта. У 1315 р. Петро Петуня уклав угоду з палатином "русином" Копасом Боршею, чий володіння були між Трансільванією і Дунаєм, уточанським жупаном І. Мойшем та іншими магнатами. Вони підняли повстання на користь галицького претендента. Петро Петуня навіть їздив до Львова, закликаючи синів Юрія Львовича активніше втрутитися в боротьбу. Повсталі отримали ряд перемог у 1316–1317 рр. У 1317 р. Копас потерпів поразку під Дебреценом, Петуня поступово втрачав замок за замком і до початку 1320-х був витіснений з краю. Останнім впав Невицький замок під Ужгородом. Володіння Петуні отримали Другети, які прийшли з Карлом Робертом з Італії⁷². До того часу всі колишні галицькі володіння в цьому регіоні відійшли знову до Угорщини.

Люблінська земля була приєднана князем Левом Даниловичем у 1289 р. після невдалої спроби здобути польський престол на який він претендував по смерті свого свояка бездітного Болеслава Встидливого, спираючися на допомогу Ногая. Ця земля була втрачена у 1302 р. через невдалу політику короля Юрія Львовича⁷³.

Отже, виглядає, що десь близько 1300 р. за Лева Даниловича територія Галицько-Волинської держави мала максимальні розміри, включаючи Київську та Переяславську землі, значну частину володінь у Нижньому Подністрів'ї та межиріччі Дністра і Пруту, володіння в Закарпатті і Люблінську землю. Васалами галицько-волинських володарів залишалися турово-пинські князі.

⁷¹ *Войтович Л.* Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 161–164.

⁷² *A magyar nép története.* 3 köt. Budapest, 1896. 66–69 l.; *Мельник В.* Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. Львів, 1970. С. 36.

⁷³ *Войтович Л.* Юрій Львович і його політика // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 73–74.

Король Данило Романович і історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України¹

Традиції дослідження діяльності короля Данила Романовича та історії Галицько-Волинської держави були закладені у Львові працями Дениса Зубрицького (1777–1862), Антона Петрушевича (1821–1913), Ісидора Шараневича (1829–1901), Михайла Грушевського (1866–1934) та його учнів. У Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР та Інституті суспільних наук, які були попередниками Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, були свої ідеологічні завдання, в число яких дослідження історії Галицько-Волинської держави і короля Данила не входило. Незважаючи на це, працівники інституту намагалися працювати над цією тематикою і за непростих обставин публікували результати своїх досліджень, які досі не втратили актуальності. Багато що залежало від обставин. Тому одним вдалося більше, іншим менше².

Степан Теодорович Білецький (1904–1989) зібрав багатий джерельний матеріал до історико-географічного словника західних земель України, виготовив багато історичних кар для різних видань (О. Терлецького, І. Крип'якевича та ін.), досліджував історію Львова та Галицько-Волинської держави (його магістерська дисертація, захищена у 1934 р., “Взаємини Данила Романовича з Польщею і Литвою, 1205–1264 рр.” актуальна досі)³.

¹ Оpubліковано: Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 98–119.

² В науці кожне актуальне дослідження, виконане на належному рівні, зберігає своє значення. Тому тут і далі ми подаємо інформацію про дослідників і дослідження в алфавітному порядку.

³ Білецький С. Т. Ярослав Осмомисл, князь Галицький // Літопис Червоної Калини. Львів, 1937; Його ж. Перша історична згадка про Львів // Нариси історії Львова. Львів, 1956; Його ж. Система управління міста // Там само.

Антін Іванович Генсьорський (1890–1970) досліджував основне джерело з історії Галицько-Волинської держави – Галицько-Волинський літопис⁴.

Мирон Михайлович Кордуба (1876–1947) залишив блискучі праці з різноманітних проблем історії Галицько-Волинської держави⁵, зібрав унікальну бібліографічну картотеку з цієї проблеми і інших проблем історії України (більше 55 тис. назв)⁶. На жаль, роки праці в Інституті (Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР) припали на моральний терор і публічні інквізиції вченого як чільного представника “націоналістичної” школи М. Грушевського.

Відомий філолог, етнограф, музеєзнавець **Іларіон Семенович Свенціцький** (1876–1956) також залишив ряд праць з Галицько-Волинської тематики⁷.

В кращому становищі були археологи. Вони досить активно працювали над дослідженням пам’яток Галичини і Волині. Археологи залишили наступним поколінням дослідників неоціненні матеріали, які суттєво доповнюють писемні джерела. За багатьма невеликими за обсягом статтями стоять роки напруженої праці, обґрунтування необхідності розкопок, “вибивання” коштів, організації розкопок і розбору матеріалів при відсутності відповідного інструментального та лабораторного забезпечення. Одним вдалося зробити більше, іншим – менше. Але всі ці праці збагатили дослідження з історії галицьких і волинських земель.

Вітольд Вітольдович Ауліх (1928–1994) провів археологічні розкопки Зимнівського городища на Волині та княжого Галича⁸.

⁴ Генсьорський А. І. Значення норм минулого часу в Галицько-Волинському літописі. Київ, 1957; *Його ж.* Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. Київ, 1958; *Його ж.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні й стилістичні особливості). Київ, 1969; *Його ж.* Термін Русь (та похідні) в древній Русі в період формування народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. Т. 5. Львів, 1962. С. 16–30.

⁵ Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст. // Записки НТШ. Т. 32. 1899. С. 1–42; *Його ж.* Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном // Записки НТШ. Т. 138/140. 1925. С. 139–245; *Його ж.* Болеслав-Юрій II. Краків, 1940; *Його ж.* Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941.

⁶ Пісковий С. [Дашкевич Я.] М. М. Кордуба та його “Бібліографія історії України” // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1963. №6.

⁷ Свенціцький І. С. Питання про автентичність договорів Русі з греками в Х в. // Питання слов’янського мовознавства. Львів, 1949. Кн. 2. С. 23–29; *Його ж.* Мова Галицько-Волинського літопису. Львів, 1949; *Його ж.* Смоленська грамота 1229 р. у світлі дослідів чергування напівголосних і голосних у слов’янських мовах XIX–XX ст. // Питання слов’янського мовознавства. Львів, 1955. Кн. 3. С. 114–122; *Його ж.* Західноукраїнські грамоти XIV–XV ст. // Питання українського мовознавства. Львів, 1959. Кн. 2. С. 3–27.

⁸ Ауліх В. В. Зимнівське городище (слов’янська пам’ятка VI–VII н. е. в Західній Волині). Київ, 1972; *Його ж.* Населення південно-західного пограниччя Київської Русі (3 історії Галицької землі V – X ст.) // Київська Русь: культура, традиції. Київ, 1982. С. 4–11; *Його ж.* Давньоруський Галич у дослідженнях НТШ // Т. Шевченко і українська національна культура. Львів, 1990. С. 81–82; *Його ж.* До історії давньої галицької архітектури // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. Львів, 1992. С. 82–83; *Його ж.* З історичної географії Галицької землі // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 31–33.

Роман Степанович Багрій (1927–1993) досліджував пам'ятки княжої доби Прикарпаття і Волині, проводив археологічні розкопки у Львові, Пліснеську, Судовій Вишні⁹.

Олександр Германович Овчинніков (1962–1999), передчасно згаслий археолог, брав участь у дослідженні Стільська, Пліснеська, Перемишлян, Буська, Жидачева, Львова, Звенигорода і Тербовлі¹⁰.

Видатний український археолог **Ярослав Іванович Пастернак** (1892–1969), який провадив знамениті розкопки у Галичі (1934–1941), в ході яких було відкрито фундаменти Успенського собору і знайдено саркофаг з останками галицького князя Ярослава Осмомисла¹¹.

Олексій Онисимович Ратич (1906–1975) досліджував княжу добу у Галицько-Волинських землях, провів розкопки у Судовій Вишні, Звенигороді, Львові, Перемилі¹².

⁹ Багрій Р. С. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 4. Львів, 1962; *Його ж.* Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова // Київська Русь: культура, традиції. Київ, 1982. С. 28–34; *Його ж.* Львов // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянський и древнерусский периоды). Київ, 1990. С. 116–119; *Його ж.* Плеснеск // Там само. С. 111–119; *Його ж.* Вишня // Там само. С. 135–140; *Його ж.* Селища // Там само. С. 148–151; *Його ж.* [з О. Г. Овчинніковим]. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 11–13; *Його ж.* [В. Петегричем] Скарб срібних виробів княжої доби з м. Сокаля на Львівщині // Studia archaeologica. Вип. 1. Львів, 1993. С. 42–44; *Його ж.* Особливості соціально-економічного та культурного розвитку давньоруського Львова // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 6. Львів, 1995. С. 250–258.

¹⁰ Овчинніков О. Г. [з Р. С. Багрієм] Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 11–13; *Його ж.* Ранньосередньовічна держава на Прикарпатті // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 19–20; *Його ж.* Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття // Еволюція розвитку слав'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 25–26; *Його ж.* Судова Вишня та процес феодалізації Прикарпаття // Там само. С. 44–46; *Його ж.* Галицько-волинські міста за трактатом ал-Ідрісі // населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині першого – на початку другого тисячоліття н. е. Чернівці, 1994. С. 48–49; *Його ж.* Політична належність Тербовля за Ростиславичів // Галицька брама (Львів). 1996. №10; *Його ж.* Звенигород як феодальна столиця // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Івано-Франківськ-Галич, 1998. С. 41–44; *Його ж.* Семантика галицьких керамічних плиток // Галич і Галицька земля. Київ-Галич, 1998. С. 94–96.

¹¹ Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель. Львів, 1932; *Його ж.* Старий Галич. Краків-Львів, 1944; *Його ж.* Археологія України. Торонто, 1961.

¹² Ратич А. А. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957; *Його ж.* Исследования городища в с. Перемиль на Волини в 1963–1964 гг. // Матеріали сесії, посвященної итогам археологічних і етнографічних досліджень 1964 г. в СРСР. Баку, 1965. С. 140–141; *Його ж.* [з Г. Нудьгою]. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С. 44–64.

Самовіддано протягом багатьох років досліджував наскельну фортецю Тустань та інші пам'ятки Карпатської оборонної лінії **Михайло Федорович Рожко** (1939–2004)¹³

Довголітні дослідження галицьких і волинських пам'яток, зокрема літописного Звенигорода, провадив **Ігор Кирилович Свешніков** (1915–1995)¹⁴.

Іван Данилович Старчук (1894–1950) брав участь в розкопках Успенського собору в Галичі (1936–1937), дослідженні Пліснеська¹⁵.

¹³ Рожко М. Крепость Тустань // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. Т. 164. Москва, 1981. С. 99–106; *Його ж.* Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: Джерела, культура, традиції. Київ, 1982. С. 12–20; *Його ж.* Карпатські шляхи та їх оборона // Український історичний журнал. 1990. №10. С. 86–97; *Його ж.* Особливості дерев'яних укріплень слов'янських градів Південно-Західної Русі // VI Міжнародний конгрес славянської археології, г. Прилеп, Югославія, 1990. Москва, 1990. С. 189–192; *Його ж.* Тустань // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянський і древнерусський періоди). Київ, 1990. С. 140–142; *Його ж.* Тустань // Пам'ятки України. 1990. №2; *Його ж.* Конструктивні особливості оборонительних споруд XII–XIII вв. Юго-Западної Русі // Чернігов и его округа в IX–XIII вв. Чернігов, 1990. С. 184–185; *Його ж.* Конструктивні особливості оборонних споруд XII–XIII ст. Південно-Західної Русі // Чернігів і його округа в IX–XIII ст. Чернігів, 1993. С. 152–161; *Його ж.* Особливості дерев'яної забудови та укріплень “градів” Галицько-Волинського князівства // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 80–82; *Його ж.* Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (до питання інженерної реконструкції механізму підйомного моста) // Записки НТШ. Т. 227. 1994. С. 259–278; *Його ж.* Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. Львів, 1996. 240 с.; *Його ж.* Міста. Дерев'яне будівництво. Наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. Т. 1. Археологія та антропологія. Львів, 1999. С. 361–460; *Його ж.* Оборонне будівництво Данила Галицького // Галицька брама. 2001. №9–10 (81–82). С. 24–29; *Його ж.* Празькі гроші на теренах міста Львова у першій половині XIV століття (За матеріалами археологічних розкопок) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського. Т. 1. Київ–Львів, 2004. С. 619–636.

¹⁴ Свешніков І. Звенигород. Львів, 1987. 48 с.; *Його ж.* Звенигород // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянський і древнерусський періоди). Київ, 1990. С. 107–111; *Його ж.* Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. 1990. №6. С. 127–131; *Його ж.* Древнерусський город Звенигород и его торговые связи с Востоком // VI Міжнародний конгрес славянської археології, г. Прилеп, Югославія, 1990. Москва, 1990. С. 195–197; *Його ж.* Звенигородські берестяні грамоти // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. Львів, 1992. С. 76–77; *Його ж.* Історія Звенигорода в світлі літописів XII–XIII ст. // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 101–103; *Його ж.* До питання про торговельні зв'язки давнього Звенигорода // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 7–8; *Його ж.* Давньоруське скло із Звенигорода на Білці // Скло в Україні: Історія та сучасність. Львів, 1995. С. 20–31; *Його ж.* List z Przemysła z początków XII wieku // Rocznik Przemyski (Przemysł). Т. 31. Z. 1. Archeologia. 1995. S. 47–53.

¹⁵ Старчук І. Д. Розкопки на городищі Пліснесько // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. 1. 1949. С. 76–85; *Його ж.* Розкопки городища Пліснесько в 1947–1948 рр. // Там само. Т. 3. 1952. С. 379–394; *Його ж.* Розкопки на городищі Пліснесько // Там само. Т. 5. 1955. С. 32–35.

У Звенигороді, Перемишлі, Пересопниці та інших містах Галицько-Волинської держави провадив розкопки Володимир Савватійович Терський [Шелом'янцев-Терський] (1918–1993)¹⁶.

Директор інституту у 1953–1962 рр. академік АН УРСР Іван Петрович Крип'якевич (1886–1967) багато років працював над історією Галицько-Волинського князівства, але так і не зміг її видати. І лише стараннями Я. Ісаєвича, Л. Крушельницької, О. Купчинського та Ф. Стебля перше видання монографії побачило світ аж у 1984 р. (хоча Вчена рада інституту рекомендувала працю до друку ще у 1972 р., а у плані видавництва “Наукова думка” видання було передбачене у 1973 р.)¹⁷. Це був справжній науковий подвиг. У Києві так і не могли наважитися на видання і довелося їхати до Москви, де академік Б. О. Рибakov погодився стати відповідальним редактором, що дало змогу все-таки видати монографію, хоча й з певними купюрами та змінами (щоб залишити посилання на видану у Кракові у 1941 р. працю М. Кордуби довелося свідомо піти на “друкарську похибку”, вказавши 1914 р. і т. д.). І лише у 1999 р. академік НАН України Я. Ісаєвич видав повноцінне Друге видання монографії І. Крип'якевича¹⁸.

Колективні монографії “Історія Львова”¹⁹, “Історія Львова в документах і матеріалах”²⁰, “Львів. Історичні нариси”²¹, до написання яких було залучено кращі наукові сили, були наповнені великим фактографічним матеріалом і, наскільки можна було, були вільні від ідеологічних пут. Великим успіхом інституту була колективна монографія “Торжество історичної спрavedливості”, де розділи присвячені історії Галицько-Волинської держави, були написані Я. Ісаєвичем, О. Ратичем та Г. Нудьгою²².

¹⁶ Терський В. Новые находки печатей из летописного Звенигорода // Нумизматика и сфрагистика. Вып. 3. Киев, 1968. С. 163–167; *Його ж.* Дослідження посаду літописного Звенигорода // Археологія. Вып. 28. 1978. С. 86–93; *Його ж.* Исследования детинца Звенигорода Галицкого // Советская археология. 1978. №1. С. 206–215; *Його ж.* [у співавторстві]. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давноруського періодів. Київ, 1982. 268 с.; *Його ж.* З історії давноруського міста Звенигорода (За матеріалами археологічних досліджень) // Київська Русь: Джерела, культура, традиції. Київ, 1982. С. 20–27; *Його ж.* О языческих элементах в культуре населения Волины в X–XIII вв // VI Международный конгресс славянской археологии, г. Прилеп, Югославия, 1990. Москва, 1990. С. 130–131; *Його ж.* Пересопница // Археология Прикарпаття, Волины и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). Киев, 1990. С. 124–126; *Його ж.* Перемышль // Там само. С. 146–147; *Його ж.* Нові матеріали з розкопок літописної Пересопниці та її околиць (1987–1988 рр.) // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 89–91; *Його ж.* Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 77–78; *Його ж.* Розкопки городища Пересопниці в 1991 р. // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. Луцьк, 1993. С. 121–122; *Його ж.* [з С. Терським]. Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) // Материалы по археологии России. Вып. 2. С. 58–66.

¹⁷ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.

¹⁸ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999.

¹⁹ Історія Львова. Київ, 1984. 416 с.

²⁰ Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1986. 424 с.

²¹ Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. 648 с.

²² Торжество історичної спрavedливості. Львів, 1968. 803 с.

В незалежній Україні дослідження діяльності короля Данила Романовича та історії Галицько-Волинської держави стало однією з провідних тем інституту. Під керівництвом директора інституту академіка НАН України **Я. Д. Ісаєвича** було проведено три міжнародні наукові конференції: Міжнародна наукова конференція до 800-річчя народження Данила Галицького (Львів, 26–29 жовтня 2001 р.), Міжнародна наукова конференція, присвячена 750-літтю коронації князя Данила Романовича і 700-річчю утворення Галицької митрополії. (Львів, 8–9 листопада 2003 р.) та Міжнародна наукова конференція: Осмислення спадщини Давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії (Львів, 26–27 жовтня 2007 р.), де були присутні провідні фахівці з цієї проблеми з інших країн. За результатами двох перших конференцій вийшли збірники “Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя утворення Галицько-Волинської держави”²³ та “Княжа доба”²⁴.

Під редакцією **Я. Д. Ісаєвича** завершено тритомну колективну монографію з історії Львова. Більша частина першого тому присвячена королю Данилу і Галицько-Волинській державі: Село над Полтвою – попередник Львова (**В. Петегирич**); Герб Львова: генеза, традиція, відродження (**А. Гречило**); Заснування міста (**Я. Книш**); Від уділу до “найблагословеннішої столиці королівства” (**Я. Книш**); Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців (**Я. Книш**); Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта (**Л. Войтович**); Перехідний час: 1349–1387 (**Я. Ісаєвич, Л. Войтович**); Планувальна структура давнього Львова (**Ю. Дибя**); Етноси, мови, релігії. Адміністративний устрій (**Я. Ісаєвич**); Мистецтво княжої доби (**В. Александрович**)²⁵.

Багато науковців інституту працюють над різноманітними аспектами проблем історії Галицько-Волинської держави.

Академік НАН України **Я. Д. Ісаєвич** досліджує проблеми політичної, етнічної, культурної історії, джерел, історичної географії, термінології та інших аспектів історії Галицько-Волинської держави²⁶.

²³ Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя утворення Галицько-Волинської держави. Львів, 2001. 250 с.

²⁴ Княжа доба. Історія і культура. Вип. 1. Львів, 2007. 335 с.

²⁵ Історія Львова. Т. 1. 1256–1772. Львів, 2006. 296 с.

²⁶ *Ісаєвич Я. Д.* Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. Вип. 7. Київ, 1961. С. 99–112; *Його ж.* До питання про розселення східнослов'янських племен у X ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1964. №6. С. 84–87; *Його ж.* Древнейшая топонимика Прикарпаття и Верхнего Побужья (X–XI вв.) // Всесоюзная конференция по топонимике СССР. 28 января – 2 февраля 1965 года. Ленинград, 1965. С. 114–119; *Його ж.* Дослідження джерел про Польщу та її взаємини з сусідніми народами в X–XIII ст. // Архіви України. 1967. №2. С. 77–78; *Його ж.* Історична географія Угорщини та суміжних країн XI–XIV ст. // Там само. С. 71–74; *Його ж.* Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму // Український Історичний Журнал. 1968. №12. С. 78–84; *Його ж.* Територія та етнічний склад населення // Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С. 65–74; *Його ж.* Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // Там само. С. 74–81; *Його ж.* О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР за 1966 год. Львов, 1969. С. 135–138; *Його ж.* До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. Вип. 6. Київ, 1971. С. 208–213; *Його ж.* Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. Вип. 1. Київ, 1971. С. 71–83; *Його ж.* “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными

В. Александрович працює над дослідженням мистецтва, зокрема іконопису,

славянами (кінець IX – початок XI в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. Москва, 1972. С. 107–124; *Його ж.* К вопросу о границах этнических ареалов в Карпатах эпоху феодализма // Культура та побут населення Українських Карпат. Ужгород, 1972. С. 156–157; *Його ж.* Культура Галицько-Волинської Русі // Вопросы истории. 1973. №1. С. 92–107; *Його ж.* Из истории культурных связей Галицко-Волинской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. Москва, 1974. С. 261–275; *Його ж.* Освіта, писемність, культурні зв'язки [друга половина XIII – перша половина XVI ст.] // Історія Української РСР. Т. 1. Кн. 2. Київ, 1979. С. 126–132; *Його ж.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. Москва, 1981. С. 156–170; *Його ж.* Древнепольская народность и ее этническое самосознание // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982. С. 144–166; *Його ж.* Перші писемні згадки про місто // Історія Львова. Київ, 1984. С. 12–17; *Його ж.* Соціально-економічні взаємини, ремесло і торгівля // Там само. С. 18–24; *Його ж.* Культура // Там само. С. 25–28; *Його ж.* “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г. Москва, 1987. С. 62–63; *Його ж.* Наскельні укріплення в Карпатах (давньоруський період) // Труды V Международного Конгресса славянской археологии (Киев, 18–25 сентября 1985 г.). Т. 3. Вып. 2а. Москва, 1987. С. 117–125; *Його ж.* Володимир-Волинський. Львів, 1988; *Його ж.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 год. Москва, 1989. С. 71–77; *Його ж.* Карпатский регион в эпоху Киевской Руси и феодальной раздробленности // Украинские Карпаты. История. Киев, 1989. С. 39–55; *Його ж.* Дальнейшее развитие феодальных отношений // Там само. С. 56–74; *Його ж.* Червенські гради // Волинь. 1991. №1. С. 15–20; *Його ж.* Культура галицько-волинських земель доби середньовіччя // Галицько-Волинська держава: Передумові виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 3–5; *Його ж.* Галицько-Волинська держава // Історія України: нове бачення. Т. 1. Київ, 1995. С. 95–112; *Його ж.* Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 2. Львів, 1995. С. 3–17; *Його ж.* Як виникло місто під назвою Львів // Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. С. 14–23; *Його ж.* Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. Львів, 1996; *Його ж.* Українські землі у XII–XIV ст. // Історія України. Під ред. Ф. Стебля і Я. Грицака. Львів, 1998. С. 71–84; *Його ж.* Галич — Галицьке князівство — Галичина: ювілейні роздуми // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. Івано-Франківськ, 1999. С. 18–26; *Його ж.* Галицько-Волинська держава. Львів, 1999; *Його ж.* Формування західної межі української етнічної території // Історія української культури. Т. 2. XIII – сер. XVII ст. Київ, 2001. С. 25–32; *Його ж.* Князівства першої половини XIII ст.; Князівства післямонгольського часу // Там само. С. 39–44; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (замість передмови) // Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. До 800-річчя утворення Галицько-Волинської держави. Львів, 2001. С. 3–12; *Його ж.* Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) // Київська старовина. 2002. №1. С. 3–9; *Його ж.* До історії взаємин Київської і Гнезненської держав: Червенські гради // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 13. Київ, 2003. Ч. 1. С. 76–90; *Його ж.* Князь і король Данило Галицький // Над Бутом і Нарвою. 2003. №2 (66). С. 22–24; *Його ж.* Червенські гради і Червона Русь: чи пов'язані ці топоніми // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ-Львів, 2004. С. 721–726; *Його ж.* Львів: сторінки історії. Львів, 2005. 128 с.; *Його ж.* Галицько-Волинська держава // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу. Івано-Франківськ-Галич, 2006. С. 3–23.

та архітектури княжої доби²⁷.

Л. Войтович досліджує політичну історію, князівську генеалогію, а також проблеми історичної географії Галицько-Волинської держави²⁸.

²⁷ Александрович В. Ікона Богородиці Одигітрії з Успенської церкви в Дорогобужі // Міжнародна наукова конференція "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 113–115; *Його ж.* Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII–XVI століть // Родовід. Ч. 8. Київ, 1994. С. 20–25; *Його ж.* Перемиська ікона XIV ст. "Архангел Михаїл з діяннями" // Перемиські дзвони. 1994. №1. С. 17–19; *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. Львів, 1995. 200 с.; *Його ж.* Українське малярство в Перемишлі XIII – початку XVI ст.: головні проблеми історії // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Перемишль–Львів, 1996. С. 38–52; *Його ж.* Ікони першої половини XIV ст. "Архангел Михаїл" та "Архангел Гавриїл" з церкви святої Параскеви у Даляві // Записки НТШ. Т. 236. 1998. С. 41–75; *Його ж.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. 132 с.; *Його ж.* Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємовідносин // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 55–72; *Його ж.* Архітектура і будівництво // Історія української культури. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. Київ, 2001. С. 256–275; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Там само. С. 275–302; *Його ж.* Холмська ікона Богородиці. Львів, 2001. 40 с.; *Його ж.* "Залишилась єдиною втіхою Холма"... Віднайдена ікона Богородиці Холмської // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Studia ukrainica.* Т. 11–12. Warszawa, 2001. С. 124–130; *Його ж.* Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 183–186; *Його ж.* Найдавніші ікони Берестейщини (Зі студій над забутим регіоном української мистецької культури) // Пам'ятки України: історія та культура. Ч. 3–4. Київ, 2002. С. 142–146; *Його ж.* Мистецтво "галицького регіону": співвідношення традиції та впливів до кінця XVIII століття // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ukrainica.* Т. 15–16. Warszawa, 2003. С. 11–23; *Його ж.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zagadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. Т. 1 Chełm, 2003. С. 52–59; *Його ж.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині. Луцьк, 2004. С. 3–4; *Його ж.* "Exegi monumentum" чи "невежа писа"? Густі нотатки на полях польського огляду української літератури про нововідкриту Холмську чудотворну ікону Богородиці // українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті і матеріали. Львів, 2005. С. 137–144; *Його ж.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV ст. // Студії мистецтвознавчі. Ч. 1(13). Київ, 2006. С. 38–49.

²⁸ *Войтович Л.* Генеалогія династії Рюриковичів / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ, 1990. С. 27–37, 112–124; *Його ж.* Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. Київ, 1991. С. 10–22; *Його ж.* Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. 1991. N2. С. 32–35; *Його ж.* Галицький князь Лев Данилович і його потомство // Київ. 1991. N4. С. 157–158; *Його ж.* Белзькі князі // Київ. 1991. N5. С. 149–150; *Його ж.* Болохівські князі // Київ. 1991. N8. С. 158–159; *Його ж.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ, 1992. С. 30–37; 83–93; *Його ж.* Дали йому замок Степань... // Літопис Червоної Калини. 1993. N10–12. С. 30–33; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 48–61, 89–164, Табл. 4, 17–19, 29, 32–34, 39, 41, 49–50; *Його ж.* Родина князів Острозьких // Записки НТШ. Т. 231. Львів, 1996. С. 355–367; *Його ж.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). Львів, 1998. С. 286–294; *Його ж.* Битва під Перемишлем у 1099 р. // Український альманах. 1999 рік / Відп. ред. С. Заброварний.

Р. Голик займається проблемами семіотики духовної культури, ментальності, міфів та стереотипів²⁹.

Варшава, 1999. С. 105–110; *Його ж.* Князівська верства в Галицькій землі // IV Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доп. та повід. / МАУ, НАН України, Одеський держ. університет ім. І. І. Мечнікова. Історія. Ч. 1. Від давніх часів до початку ХХ ст. Одеса, 1999. С. 79–86; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. – 649 с.; *Його ж.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Вип. 3. Львів, 2001. С. 13–30; *Його ж.* Юрій Львович та його політика // Там само. С. 70–78; *Його ж.* Данило Галицький. Загадки і проблеми // Галицька брама. 2001. №9–10. Король Данило та його син Лев. С. 12–16; *Його ж.* Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 161–164; *Його ж.* Друга галицька династія. Загадки і проблеми // Семінарії “Княжі часи”. Львів, 2002. С. 2–6; *Його ж.* Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень // Пам’ять століть (Київ). 2002. №5. С. 35–48; *Його ж.* Перемишське князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемишська земля протягом віків. Вип. 3. Інституції / Під ред. Степана Заброварного. Львів, 2003. С. 39–50; *Його ж.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 24–29; *Його ж.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; *Його ж.* Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ–Львів, 2004. С. 712–720; *Його ж.* До волинського літописання // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 70–76; *Його ж.* Белзькі князі // Белз і Белзьке земля. Науковий збірник. Вип. 1. Белз, 2004. С. 74–77; *Його ж.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного Університету “Львівська політехніка”. №502. Держава та армія. Львів, 2004. С. 13–18; *Його ж.* Загадка королеви Марії Львівни // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 4. Львів, 2004. С. 7–10; *Його ж.* Штрихи до портрету князя Лева Даниловича // Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 143–156; *Його ж.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. 784 с.; *Його ж.* Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки НТШ. Т. 252. 2006. С. 187–205; *Його ж.* Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов’янознавства. Вип. 56. 2006. С. 263–273; *Його ж.* Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. №571. Держава та армія. Львів, 2006. С. 89–93; *Його ж.* Князь Лев Юрійович: Спроба портрета // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 127–131; *Його ж.* Князь Іван Бирладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 5. Львів, 2006. С. 7–15; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки і проблеми // Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. Львів, 2006. С. 34–49; *Його ж.* Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського // Княжа доба. Історія і культура. Вип. 1. Львів, 2007. С. 45–58; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки та дискусії // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 383–403; *Його ж.* Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 8–10.

²⁹ Голик Р. Чудесне і повсякденне: семіотика духовної культури Галицько-Волинського князівства // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 106–114; *Його ж.* Від мови до ментальності: проблема створення словника категорій української досекулярної і традиційної культури // Діалектологічні

Археолог **В. Гупало** досліджує археологічні пам'ятки Волині та Галичини княжої доби, зокрема кераміку³⁰.

Я. Книш працює над джерелами з історії Галицько-Волинської держави (йому вдалося віднайти фрагменти невідомого Угорницького списку Іпатіївського літопису), дослідженням політичної історії, зокрема правління Лева Даниловича та його наступників³¹.

студії. 2. Мова і культура. Львів, 2003. С. 153–164; *Його ж.* Самбірський феномен і культурні стереотипи: симбіоз історії, етнографії та діалектології на сторінках міжвоєнного “Літопису Бойківщини” // Діалектологічні студії. 4. Школи, постаті, проблеми. Львів, 2004. С. 104–133; *Його ж.* Львів: місто і міф. Львів, 205. 200 с.

³⁰ Гупало В. Розкопки давньоруського могильника біля с. Берестяне на Волині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 32–34; *Її ж.* Особливості керамічної фактури XII ст. (за матеріалами літописного Звенигорода) // Вісник державного інституту прикладного та декоративного мистецтва. Вип. 2. Львів, 1992. С. 56–63; *Її ж.* Поховальний обряд на Волинському Поліссі (за матеріалами розкопок давньоруських курганных могильників XI–XIII ст.) // Історія релігії в Україні. Київ-Львів, 1992. С. 24–26; *Її ж.* Археологічні розвідки на Волині // Studia archaeologica. Вип. 1. Львів, 1993. С. 84–85; *Її ж.* До питання про особливості галицько-волинської кераміки княжої доби // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 55–56; *Її ж.* Орнамент на давньоруських гончарних виробках Прикарпаття та Західної Волині // Українське гончарство. Київ-Опішне, 1993. С. 272–277; *Її ж.* [з І. Свешніковим]. Wyniki badań archeologicznych w Dzwynogrodzie w 1994 roku // Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział w Rzeszowie. Rzeszów, 1994. S. 175–182; *Її ж.* До питання про функціональне призначення гончарних клейм // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 6. Львів, 1996. С. 233–238; *Її ж.* [з І. К. Свешніковим] Uwagi na temat chronologii obiektów na grodzie w Dzwynogrodzie (Zvenygorod) kolo Lwowa // Sprawozdania Archeologiczne. T. 48. 1996. S. 177–197; *Її ж.* Раннесредневековые гончарные клейма (к дискуссии о назначении) // Российская археология. 2001. №1; *Її ж.* Археологічні дослідження в Дубно // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. Львів, 2001. С. 210–220; *Її ж.* Дослідження керамічних комплексів криниць на городищі Звенигорода // Українська керамологія. Львів-Опішня, 2002. №2. С. 153–170; *Її ж.* Звенигородські сакралії // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 8. Львів, 2002. С. 158–169; *Її ж.* З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття і Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005. С. 353–372; *Її ж.* Берестянські курганні могильники кінця X–XII ст. Львів, 2006. 108 с.; *Її ж.* До питання про особливий тип гончарних мисок зі Звенигорода // Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich. Krosno, 2006. S. 373–389; *Її ж.* [з Р. Булик]. Розвідкові роботи в басейні р. Вишні // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. Львів, 2006. С. 247–251.

³¹ Книш Я. До питання про локалізацію Всеволожа-Севоложа // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 103–105; *Його ж.* Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 86–105; *Його ж.* Заснування Львова // Семінарії “Княжі часи”. Львів, 2002. С. 7–11; *Його ж.* Грамота князя Святополка для села Болестрашичі // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Вип. 3. Перемишль-Львів, 2003. С. 66–68; *Його ж.* Львівське королівство // Поступ (Львів). 2003. №129; *Його ж.* Основні періоди історії Белза // Белз і Белзька земля. Вип. 1. 2004. С. 66–73; *Його ж.* Львів: таємниці княжої доби. Львів, 2005. 128 с.; *Його ж.* Хто заснував Львів? // Поступ (Львів). 2005. №192.

Останнім часом галицько-волинською тематикою почала займатися відома дослідниця середньовічної української літератури **Б. Криса**³².

Плідно працює над дослідженням архітектури давнього Галича та інших міст Галицько-Волинської держави відомий археолог **Ю. Лукомський**³³.

³² Криса Б. Галицько-Волинський літопис // Історія української культури. Т. 2. Київ, 2001. С. 302–307; Її ж. “Галицька школа” в літературі княжої доби // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу. Івано-Франківськ-Галич, 2006.

³³ Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич, 1991. 40 с.; Його ж. Катедральні храми Галичини. Нариси з історії. Львів, 1992. 48 с.; Його ж [у співавторстві]. З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) // Записки НТШ. Т. 223. 1993. С. 393–405; Його ж. Монументальна архітектура давнього Галича. Нові відкриття // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 64–66; Його ж. Успенський собор княжого Галича: проблеми дослідження та реконструкції // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 56–58; Його ж [з В. Петриком]. Перемиський замок за княжої доби // Пам'ятки України: історія та культура. 1995. №3. С. 120–124; Його ж. До питання історико-архітектурної реконструкції княжого замку в Перемишлі // Перемишль і перемиська земля протягом віків / Під ред. С. Заброварного. Перемишль-Львів, 1996. С. 16–26; Його ж. Проблеми вивчення та збереження пам'яток монументальної архітектури Галича // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. 6. Ч. 1. Львів, 1997. С. 135–147; Його ж. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича // Записки НТШ. Т. 235. 1998. С. 594–607; Його ж. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Там само. С. 559–593; Його ж [з В. Петегиричем]. Рідкісний енколпійон XII століття з княжого Галича // Там само. С. 619–622; Його ж [з В. Петриком]. Міста Галицького князівства XI–XIII ст. (Книга міст Галичини) // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Вип. 379. Архітектура. Львів, 1999. С. 43–52; Його ж. Археологічно-архітектурне вивчення пам'яток давнього Галича. Підсумки та завдання // Археологічні студії. Вип. 1. Київ-Чернівці, 2000. С. 91–98; Його ж. Планувальні та конструктивні особливості хрестовобанних церков давнього Галича // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Вип. 410. Архітектура. Львів, 2000. С. 223–231; Його ж. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 4. Дрогобич, 2000. С. 323–331; Його ж. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі // Записки НТШ. Т. 241. 2001. С. 275–298; Його ж [з В. Петриком]. Нові матеріали до відтворення містобудівної структури Галичини XII–XIII ст. // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 166–182; Його ж. Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 років // Записки НТШ. Т. 244. С. 578–607; Його ж [з В. Войнаровським, В. Петриком]. Археологічні об'єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII ст. // Там само. С. 608–644; Його ж. Архітектурно-планувальна структура столярного міста Галича // Галич в доісторії і середньовіччі. Галич, 2003. С. 92–100; Його ж [з В. Вуйциком, В. Петриком]. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Ч. 14. Львів, 2004. С. 286–289; Його ж [з М. Бевз, В. Бевз, В. Петриком]. Проблеми збереження, консервації та музеєфікації Успенського собору давнього Галича // Успенський собор Давнього Галича. Минуле і сучасність. Галич, 2005. С. 22–29; Його ж. Успенський собор давнього Галича // Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. Галич, 2006. С. 34–44; Його ж [з Б. Томенчуком, О. Мельничуком]. Некрополь Успенського кафедрального собору // Там само. С. 45–50.

Звернувшись до церковної історії Галицько-Волинського періоду занадто дослідницька історія Реформації в українських землях **В. Любащенко**³⁴.

Активну участь у розкопках багатьох об'єктів княжої доби приймає археолог **В. Оприск**³⁵.

Філософ **І. Паславський** звернувся до дослідження церковної історії Галицько-Волинської держави, написав оригінальну монографію про коронацію Данила Романовича³⁶.

Археолог **П. Пеняк** досліджує міське ремесло³⁷.

Археолог **В. Петегирич** постійно бере участь в розкопках поселень Галицько-Волинської держави, зокрема на території колишнього Белзького князівства, досліджує проблеми історичної топографії міст, розвитку ремесла, зброї і спорядження вершників, культурних пам'яток, торговельних зв'язків, поширення християнства³⁸.

³⁴ Любащенко В. Католицькі впливи на релігійну думку Галицько-Волинської Русі ("Бесіди на євангелія" папи Григорія Великого // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави. Івано-Франківськ-Галич, 2006. С. 258–262.

³⁵ Оприск В. Селище IX–XIII ст. біля с. Городок на Волині // Міжнародна наукова конференція "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 59–61; *Його ж* [з О. Моця, П. Коваленко та ін.]. Південноруське село IX–XIII ст. Нові пам'ятки матеріальної культури. Київ, 1997; *Його ж*. Попередні підсумки дослідження ранньосередньовічних об'єктів багатопоселення біля с. Хрінники // Волино-Подільські археологічні студії. Львів, 1998. С. 242–253; *Його ж*. Галицька твердиня над Дністром // Галицька брама (Львів). 1998. Ч. 9; *Його ж*. Княжий Самбір // Галицько-Волинська держава. Львів, 1999. С. 26–30; *Його ж* [з Д. Козаком, В. Шкоропадом]. Пам'ятки древньої історії Волині у с. Городок. Київ, 1999. 127 с.; *Його ж*. До питання про початки міста Львова (стан та перспективи археологічного вивчення) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів, 2001. С. 243–246; *Його ж*. Археологічні розкопки на площі Галицькій у Львові // Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2001 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2002. С. 54–55; *Його ж*. Археологічні дослідження Львова на площі Галицькій // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 190–191.

³⁶ Паславський І. Наукові знання і філософські уявлення (XIII – перша половина XV ст. // Історія української культури. Т. 2. Київ, 2001; *Його ж*. Папство і Україна // Дзвіниця. Вісник Провінції оо. Василіян Найсвятішого Спасителя в Україні. Львів, 2001. №6–11; *Його ж*. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. Львів, 2003. 112 с.; *Його ж*. Філософська культура Галицько-Волинської держави: Пошуки морального ідеалу і формування політичної ідеології // Українські землі часів Данила Галицького. Церква і держава. Львів, 2005. С. 21–26; *Його ж*. Галицька митрополія. Львів, 2007. 126 с.

³⁷ Пеняк П. Про характер міського ремесла південноруських земель // Міжнародна наукова конференція "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 48–50; *Його ж*. Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії // Український історичний журнал. 1995. №1. С. 122–125; *Його ж*. Ремесло Київської Русі. Ужгород, 1998. 138 с.; *Його ж*. Цехи і цехове ремесло Закарпаття. Ужгород, 2005. 80 с.

³⁸ Петегирич В. Ремесло // Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды. Киев, 1990. С. 89–93; *Його ж*. Белз // Там само. С. 127–129; *Його ж*. Дорогобуж // Там само. С. 129–131; *Його ж*. Червен // Там само. С. 131–133; *Його ж*. Волинь // Там само. С. 133–135; *Його ж*. Городниця // Там само. С. 142–143; *Його ж*. Муравица // Там само. С. 143–144; *Його ж*. Данилов // Там само. С. 144–145; *Його ж*. Перемьль // Там само.

Археолог **С. Терський** провадить розкопки у давніх волинських містах, досліджує проблеми соціально-топографічної структури, оборонних споруд, торговельних зв'язків і ремесла³⁹.

С. 146–147; *Його ж.* Могильники Волини // Там само. С. 155–158; *Його ж.* Предмети быта // Там само. С. 158–163; *Його ж.* Оружие и снаряжение всадника // Там само. С. 163–171; *Його ж.* Памятники эпиграфики и сфрагистики // Там само. С. 171–174; *Його ж.* Давньоруські міста у верхів'ях Західного Бугу // Славяне: адзінство і мнагастайнасць. Минск, 1990. С. 55–57; *Його ж.* Найдавніші волинські міста // VI Міжнародний конгрес славянської археології, г. Прилеп, Югославія. 1990. Москва, 1990. С. 180–182; *Його ж.* Середньовічна археологія Львова: підсумки і перспективи // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 41–43; *Його ж.* До історії Перемишля другої половини XII ст. // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ях Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 32–34; *Його ж.* Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XI–XIII ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині першого – на початку другого тисячоліття н. е. Чернівці, 1994. С. 38–40; *Його ж.* Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury socjotopograficznej w X–XIV wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1995. N1. S. 67–73; *Його ж.* Значення Перемишля в утвердженні християнства на південно-західних рубежах Київської Русі в XI–XIII ст. // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Rzeszów, 1996. S. 125–132; *Його ж.* Християнські культові вироби XI–XIII ст. з Перемиської землі // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Перемишль–Львів, 1996. С. 27–37; *Його ж.* Про знаряддя письма та кириличні написи на предметах XI–XIV століть з Галицької землі // Записки НТШ. Т. 233. 1997. С. 206–214; *Його ж.* Два креста – энколпіона из с. Устье на Тернопольщине // Церковная археология. Вып. 4. Санкт-Петербург, 1998. С. 252–255; *Його ж.* Рідкісний энколпіон XII ст. з княжого Галича // Записки НТШ. Т. 235. 1998. С. 619–622; *Його ж.* Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя дня народження Данила Галицького. Львів, 201. С. 199–209; *Його ж.* Початки Буська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Луцьк, 2002. С. 145–146; *Його ж.* Князь Роман Мстиславич і утворення Волинсько-Галицької держави // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Ч. 2. Луцьк, 2003. С. 176–178; *Його ж.* Про час виникнення Белза // Белз і Белзька земля. Вип. 1. Белз, 2004. С. 18–23; *Його ж.* Борисоглібський энколпіон з Рівненщини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005. С. 337–339; *Його ж.* Язичество та початки християнства у Белзькій та Червенській землях // Белз і Белзька земля. Вип. 2. Белз, 2006. С. 13–17; *Його ж.* Белзька земля у дослідженнях Ярослава Пастернака // Там само. С. 67–70.

³⁹ *Терський С.* До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII–XIV ст. // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Львів, 1990. С. 48–50; *Його ж.* Середньовічні городища басейну р. Липи в дослідженнях краєзнавців Волині // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті. Луцьк, 1991. С. 22–24; *Його ж.* Дослідження Владичинного дому в Луцькому замку // Архітектура Волині: історія та сучасність. Київ, 1992. С. 45–47; *Його ж.* Про побутування язичницьких вірувань у населення Волині (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні. Київ–Львів, 1992. С. 57–58; *Його ж.* Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988–1990 років // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. 1. Львів, 1993. С. 27–41; *Його ж.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // Там само. С. 41–67; *Його ж.* До проблеми формування первинних міських осередків Південно-Західного Погориння у IX–XIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування. Рівне, 1993. С. 71–73; *Його ж.* Дослідження городищ X–XI ст. в басейні р. Горинь // Острог на порозі 900-ліття. Острог, 1993. С. 54–55; *Його ж.* Монастирі княжої Пересопниці // Волинь незабутня. Рівне, 1993. С. 15–17; *Його ж.* Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці //

Відомий історик музичної культури **Ю. Ясіновський** досліджує музичну культуру Галицько-Волинської держави, займається проблемою реконструкції церковного співу епохи короля Данила⁴⁰.

Міжнародна наукова конференція "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 77–78; *Його ж.* Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XV ст.) // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ях Карпа і Татр. Львів, 1994. С. 27–28; *Його ж.* З історії міста Винники (IX–XIV ст.) // Там само. С. 39–40; *Його ж.* Пересопницька волость // Родовід. 1994. №7. С. 54–55; *Його ж.* Храм св. Івана Хрестителя на Ринку у Луческу // Записки НТШ. Т. 235. 1998. С. 608–618; *Його ж.* Галицько-Волинська держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. 9. Львів, 2000. С. 179–201; *Його ж.* До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави // Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. 10. Львів, 2001. С. 130–158; *Його ж.* Княжий Володимир у світлі археології // Край (Львів). 2001. №1. С. 3–31; *Його ж.* Археологія доби Галицько-Волинської держави. Львів, 2002. 108 с.; *Його ж.* Дослідження у Володимирі та Зимно // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. 2002. С. 78–80; *Його ж.* Проблеми історичної топографії Володимира Волинського // Сучасні проблеми археології. Київ, 2002. С. 225–227; *Його ж.* Садиба вельможі XIV ст. в окольному городі Володимира (дослідження 1999–2000 рр.) // Записки НТШ. Т. 244. 2002. С. 645–662; *Його ж.* Пересопниця. Рівне, 2003. 160 с.; *Його ж.* Золотий емальований колт, кістяна різьблена пластина XII ст. // 110 раритетів Львівського історичного музею. Львів, 2003. С. 17–19; *Його ж.* Посад Замостя літописної Пересопниці у світлі археології // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Луцьк, 2002. С. 151–152; *Його ж.* Проблеми дослідження та музеєфікації археологічних пам'яток Галицько-Волинської держави // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 169–176; *Його ж.* Володимирське боярство: персональний склад за літописними та археологічними даними // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці, 2004. С. 80–92; *Його ж.* Володимир в часи правління князів Сангушків (за археологічними та пиємним джерелами) // Сангушківські читання. Львів, 2004. С. 88–90; *Його ж.* Військово-стратегічний шлях Володимир–Теребовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості // Вісник національного університету "Львівська політехніка". №502. Держава і армія. 2004. С. 18–24; *Його ж.* З історії української зброї: сокири-бердиші та алебарди // Там само. №528. Держава і армія. 2005. С. 16–27; *Його ж.* Лікарська справа у Галичині та Волині у X–XVII ст. // Здоровий спосіб життя. Вип. 7. Львів, 2005. С. 60–64; *Його ж.* Середньовічні українські водопроводи і лазні // Там само. Вип. 8. Львів, 2005. С. 55–61; *Його ж.* Стан гігієни на українських землях і у Львові XIII–XVIII ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Вип. 7. Львів, 2005. С. 78–88; *Його ж.* Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник національного університету "Львівська політехніка". №571. Держава і армія. 2006. С. 8–18; *Його ж.* Середньовічні укріплення Володимира та його околиць (за даними археологічних досліджень 1987–2004 рр.) // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. Крем'янець, 2006. С. 74–84; *Його ж.* Луческ X–XV ст. Львів, 2006. 252 с.

⁴⁰ Ясіновський Ю. Ірмоси і канони в українських і білоруських нотолінійних Ірмолях // Православна монодія: її богословська, літургійна та естетична сутність. Київ, 2001. С. 148–159; *Його ж.* Пісенний фольклор і музичне мистецтво (XIII – перша половина XV ст.) // Історія української культури. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. Київ, 2001. С. 322–333; *Його ж.* Музична культура Галицько-Волинського князівства // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Львів, 2001. С. 115–129; *Його ж.* Богородичний культ в українській

Ряд дослідників історії Галицько-Волинської держави, які раніше працювали в інституті, зараз працюють в інших установах.

Б. Грабовецький займався дослідженням солеварного промислу, одного з найважливіших в Галицько-Волинській державі (сіль – головний консерван середньовіччя була і одним з основних предметів експорту)⁴¹,

Керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського **Я. Дашкевич** досліджує різноманітні проблеми історії Галицько-Волинської держави⁴².

Археолог **О. Корчинський** розкопував середньовічні городища у Стільську, Ллові, Жидачеві та Городку⁴³.

церковній монодії // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія "Мистецтвознавство". Вип. 3. 2003. С. 76–84.

⁴¹ *Грабовецький Б. В.* Солеварні промисли Прикарпаття в період Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. Київ, 1982. С. 35–38; *Його ж.* Нариси історії виробничої культури і торгівлі в Україні. Підкарпатська сіль в XI–XVIII ст. Львів, 2000. 184 с.

⁴² *Дашкевич Я. Р.* Грамота Федора Дмитровича 1062 року (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1962. №4. С. 9–29; *Його ж.* Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. Вип. 1. Київ, 1971. С. 150–181; *Його ж.* Карти України XIV–XVI вв. как историческо-географический источник // Основные проблемы исторической географии России на современном этапе. Москва, 1980. С. 64–66; *Його ж.* Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип. 7. Київ, 1981. С. 88–93; *Його ж.* Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Днепропетровск, 1985. С. 133–135; *Його ж.* Письменные источники и параисторическая традиция (К изучению источников по истории Галицко-Волинского княжества второй половины XIII вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 1990. С. 41–45; *Його ж.* Русь і Вірменія. Конфесійні та культурні контакти IX – першої половини XIII ст. // Записки НТШ. Т. 225. 1993. С. 167–184; *Його ж.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. Вип. 5. Київ–Львів, 1994. С. 32–65; *Його ж.* Володимир-Волинська печатка 1324 року: міська чи князівська // Знак (Львів). Ч. 13. 1997. С. 8–9; *Його ж.* Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держав (перша половина XIV ст.) // Знак (Львів). Ч. 16. 1998. С. 7–8; *Його ж.* Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.) // Караїми Галича: історія та культура. Львів-Галич, 2002. С. 164–192; *Його ж.* Українські землі в часи галицько-волинської державності // Пам'ять століть. 2002. №5. С. 3–21; *Його ж.* Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 8–23; *Його ж.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі за часів короля Данила Галицького: церква і держава. Львів, 2005. С. 74–91; *Його ж.* Постаті. Львів, 2006.

⁴³ *Корчинський О.* Меч из летописного Удеча // Советская Археология. 1985. №1. С. 268–270; *Його ж.* Городище-гигант в предгорьях Украинских Карпат // Труды V Международного Конгресса славянской археологии. Т. 3. Вып. 1а. Москва, 1987. С. 111–115; *Його ж.* Славянские раннефеодальные центры IX–X вв. в Украинском Прикарпатье // Тезисы докладов советской делегации на VI Международном конгрессе славянской археологии. Москва, 1990. С. 162–165; *Його ж.* Стільський комплекс IX–XI ст. (за даними найновіших археологічних досліджень // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 48–50; *Його ж.* Дослідження городищ IX–XIV ст. у Карпатах // Археологічні дослідження на Львівщині. Львів, 1996. С. 37–39.

Голова НТШ і довголітній головний редактор “Записок НТШ” **О. Купчинський** працює над проблемами топоніміки, здійснив монументальне дослідження грамот Галицько-Волинського князівства⁴⁴.

Завідуючий кафедрою загальної історії Волинського державного університету ім. Лесі Українки **М. Кучинко** провадить археологічні розкопки і дослідження території Волинської землі⁴⁵.

Сьогодні науковці інституту під керівництвом академіка НАН України Я. Ісаєвича працюють над енциклопедією історії Галицько-Волинської держави. По завершенню цієї роботи планується написання відповідної колективної монографії, яка має підсумувати дослідження історії Галицької та Волинської земель.

⁴⁴ Купчинський О. А. Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII – першій половині XIX ст. // Київська Русь: культура, традиції. Київ, 1982. С. 129–149; *Його ж.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. Київ, 1988; *Його ж.* Географічні назви Полісся. Київ, 1988; *Його ж.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Записки НТШ. Т. 231. 1996. С. 129–149; *Його ж.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1282 с.

⁴⁵ Кучинко М. М. Південно-західні межі розселення східних слов'ян у IX–XIII ст. // Український історичний журнал. 1973. №9. С. 98–105; *Його ж.* Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посяння // Археологія. Вип. 16. 1975. С. 77–83; *Його ж.* Средневековые города Побужья в свете летописных и археологических источников // Советское славяноведение. 1978. №4. С. 22–30; *Його ж.* Раскопки у с. Городище на Вольни // Древнерусское государство и славяне. Минск, 1983. С. 76–79; *Його ж.* Давньоруське поселення на Гнідавській гірці в Луцьку // Археологія. Вип. 48. 1984. С. 100–105; *Його ж.* Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // Український історичний журнал. 1985. №10. С. 144–148; *Його ж.* Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк, 1991; *Його ж.* Історико-культурний розвиток Західного Побужжя IX–XIV ст. Луцьк, 1993; *Його ж.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). Луцьк, 1994; *Його ж.* Давньоруське городище Вал у Надстир'ї. Луцьк, 1996.

Наукові праці Леонтія Войтовича¹

1975

1. Будитель духу народного // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1975. 13.03.

1988

2. Етюди з давньої історії міста Миколаєва // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1988, 24.05, 28.05, 4.06, 7.06, 11.06, 18.06, 2.07, 13.10.

1989

3. Етюди з давньої історії миколаївської землі // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1989, 11.02, 16.02, 14.02, 18.02, 21.02, 23.02.
4. Літопис Федусевича // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1989, 24.10, 26.10, 28.10, 31.10, 2.11, 4.11, 14.11, 16.11, 18.11.

1990

5. Генеалогія династії Рюриковичів / АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т історії, Ін-т суспільних наук / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ, 1990. 227 с.
Рец.: *Каменяр* (Львів), 1992, 12.02.
6. Забутий поет миколаївської землі // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1990, 8.02.
7. Герб міста Миколаєва // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1990, 22.02.
8. Історія міста Комарного // *Серп і молот* (Городок), 1990, 15.05, 19.05, 23.05, 29.05.
9. Повертаючися до герба // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1990, 24.05.
10. Шануймо історію. Ще раз про назви миколаївських вулиць // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1990, 28.07.
11. Загадка з минулого // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1990, 21.07.
12. Книжкова перлина // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1990, 26.07.
13. Нездійснені надії. Миколаївська земля в часи польсько-української війни // *Ленінська зоря* (Миколаїв), 1990, 18.08, 21.08, 23.08, 25.08.
14. Магдебурзьке право // *Громада* (Миколаїв), 1990, 6.10, 9.10.
15. Миколаїв у документах. Пам'яті Антона Шнайдера // *Громада* (Миколаїв), 1990, 1.11, 3.11.

¹ Список наукових робіт складений С. О. Козловським, аспірантом кафедри історії середніх і візантиністки Львівського національного університету ім. Івана Франка.

1991

16. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. Київ: Ін-т історії України АН УРСР, 1991. С. 10–22.
17. Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. 1991. №2. С. 32–35.
18. Галицький князь Лев Данилович і його потомство // Київ. 1991. №4. С. 157–158.
19. Белзькі князі // Київ. 1991. №5. С. 149–150.
20. Болохівські князі // Київ. 1991. №8. С. 158–159.
21. Київські князі з путивльської династії // Київ. 1991. №9. С. 145–146.
22. Історії далекий подих. Сторінки літопису древнього Степаня // Сарненські новини (Сарни), 1991, 25.07, 27.07, 30.07, 1.08, 3.08.
23. Муза нашої юності // Громада (Миколаїв), 1991, 11.06.
24. Друга вежа // Громада (Миколаїв), 1991, 9.07, 11.07, 13.07.
25. Друга вежа (портрети) // Громада (Миколаїв), 1991, 27.07, 30.07, 1.08, 3.08, 6.08, 8.08.

1992

26. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. Київ, 1992. 199 с.
Рец.: *Срібна земля (Ужгород)*, 1993, N36(49); *Независимость (Київ)*, 1993, 8.12.
27. Місто над Дністром // Літопис Червоної Калини. 1992. №6–7. С. 46–52.
28. Друга вежа. Нові загадки // Громада (Миколаїв), 1992, 3.05, 5.05, 7.05.
29. Фатальна жінка в долі гетьмана Мазепи (з циклу “Портрети роздільського замку”) // Громада (Миколаїв), 1992, 9.05, 12.05, 14.05.
30. Розділ – “Українська Швейцарія” на Дністрі // Громада (Миколаїв), 1992, 27.06, 30.06, 2.07, 4.07.

1993

31. Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. 1993. №5–6. С. 2–10, 57.
32. Дали йому замок Степань... // Літопис Червоної Калини. 1993. №10–12. С. 30–33.
33. Нова книга нашого земляка // Срібна земля (Ужгород), 1993, 20.11, С. 11.
34. Földink uj könyve // Ejust föld (Ungvár), 1993, 30.11.
35. Родина князів Корятовичів // Срібна земля (Ужгород), 1993, 18.12.
36. Етюди з давньої історії міста Берегова // Вісник Берегівщини (Берегово), 1993, 2.10, 9.10, 16.10, 23.10, 30.10, 6.11.
37. Себастьян Чешек // Громада (Миколаїв), 1993, 22.04, 27.04.
38. Альфред Бізанц // Громада (Миколаїв), 1993, 1.06, 3.06, 10.06, 15.06, 17.06.
39. Забуті імена Миколаївщини // Громада (Миколаїв), 1993, 16.09.
40. Конституція і герб Миколаєва // Громада (Миколаїв), 1993, 21.09, 23.09, 25.09.
41. Спогади про майбутнє // Громада (Миколаїв), 1993, 4.09, 7.09, 9.09.
42. [Відп. ред.] Грибик М. С., Івашків К. В., Івашків Я. М., Мацкевий Л. Г., Сколоздра Р. В. Миколаївське Придністров'я. Навчальний посібник. Львів, 1993. 163 с.

1994

43. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. Дисертація на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994. – 265 с. (з додатками)

44. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994. 27 с.

45. З кризи можна вийти // Громада (Миколаїв), 1994, 4.06

46. Роздільська економія // Громада (Миколаїв), 1994, 30.06, 5.07, 7.07, 12.07.

1995

47. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII – XV ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 2. Львів, 1995. С. 33–43.

48. The role of Gediminovich in the struggle of the Ukrainian principalities in the 14th–15th centuries // IV International conference “The Great Duchy of Lithuania and its heritage”. Trakai (Lithuania), 1994, September 11–14. Vilnius, 1995. P. 21–24.

49. Миколаєву — 425 років // Громада (Миколаїв), 1995, 18.02.

50. Розв'язання загадки гербу міста Миколаєва // Громада (Миколаїв), 1995, 23.05.

1996

51. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 256 с.

Рец.: *Lithuania*, 1997, N3.

52. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. [Таблиці] / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 80 с. [50 табл.]

53. Родина князів Острозьких // Записки НТШ. Т. 231: Праці Комісії спеціальних історичних дисциплін / Ред. Я. Дашкевич, О. Купчинський. Львів, 1996. С. 355–367.

1998

54. Документи російських архівів з історії України. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / Упорядники Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря / Канадський ін-т українських студій, Центр укр. істор. досліджень ім. П. Яцика, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т слов'янознавства і балканістики РАН. Львів, 1998. 442 с. [Коментарі — Показчики // С. 266–334, 412–441].

55. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Т. 5: Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я. Ісаєвича. Львів, 1998. С. 153–168.

56. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). Львів, 1998. С. 286–294.

57. [Відп. ред.] Миколаївщина. Збірник наукових праць. Т. 1 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1998. 337 с.

58. Від редактора: Миколаївське Придністров'я // Миколаївщина. Збірник наукових праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Т. 1. Львів, 1998. С. 3–7.

59. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” // Миколаївщина. Збірник наукових праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Т. 1. Львів, 1998. С. 49–79.
60. Початки міста Миколаєва (XVI–XVIII ст.) // Миколаївщина. Збірник наукових праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Т. 1. Львів, 1998. С. 106–130.
61. Володимир Федусевич. Хроніка парохії і міста Миколаєва над Дністром / Вступ, підготовка тексту і коментарі Л. Войтовича // Миколаївщина. Збірник наукових праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Т. 1. Львів, 1998. С. 173–203.
62. [Відп. ред.] Пришляк Я. Видатні особистості Миколаївщини / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Миколаїв-Монреаль-Львів, 1998. 186 с.
63. Від редактора // Ярослав Пришляк. Видатні особистості Миколаївщини. Миколаїв-Монреаль-Львів, 1998. С. 3–10.
64. Черниці – 520 років ? // Громада (Миколаїв), 1998, 20.11, 24.11, 27.11, 1.12, 4.12, 8.12, 11.12.
65. Нова книга Миколи Литвина // Громада (Миколаїв), 1998, 22.12.

1999

66. Битва під Перемишлем у 1099 р. // Український альманах. 1999 рік / Відп. ред. С. Заброварний. Варшава, 1999. С. 105–110.
67. Князівська верства в Галицькій землі // IV Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доп. та повід. / МАУ, НАН України, Одеський держ. університет ім. І. І. Мечнікова. Історія. Ч. 1. Від давніх часів до початку ХХ ст. Одеса, 1999. С. 79–86.
68. Коментар // Рабій Ю. Є. Княжий город Самбір. Львів-Самбір-Ютика, 1999. С. 277–307.
69. [Відп. ред.] Пришляк Я. За Україну! Записки члена ЗП УГВР. Миколаїв-Монреаль-Львів, 1999. 205 с.
70. Від редактора // Ярослав Пришляк. За Україну! Спогади члена ЗП УГВР. Миколаїв-Монреаль-Львів, 1999. С. 3–4.

2000

71. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Львів, 2000. 649 с.
Текст: izbornyk.org.ua myslenedrevo.com.ua www.istorija.net/forums/
Фрагменти тексту: berehunya.iatp.ua
Рец.: О. Антонович // *Записки НТШ*. Т. 240. 2000. С. 702–706; *Народознавчі зошити (Львів)*, 2000, №4; М. Литвин // *За вільну Україну (Львів)*, 2001, 11–12.05; *Nadija Sahajdaszka // Biuletyn ukrainoznawczy*. 2002. №8. С. 293–297; В. Стефанів // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 4. Львів, 2004. С. 107–108; Майоров А. В. // *Вестник Удмуртского университета. Серия История*. 2004. №3. С. 239–244; Майоров А. В. // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. 2005. Вып. 1. С. 173–177; Майоров А. В. *Восточная Европа IX–XVI вв в свете новейших историко-генеалогических исследований // Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 1. Львів, 2007. С. 305–313.
72. “Teraturgema” Афанасія Кальнофойського як джерело з генеалогії князівських родин / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Львів, 2000. 40 с.
73. [Рец.]: Stanisław A. Sroka. *Genealogia Andegawenów węgierskich // Towarzystwo naukowe “Societas Vistulana”*. Kraków, 1999. 94 s. // *Записки НТШ*. Т. 240. 2000. С. 710–711.

2001

74. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Львів, 2001. С. 13–30.

75. Юрій Львович та його політика // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Львів, 2001. С. 70–78.

76. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 30–31 березня 2001 р. Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2001. С. 195–210.

77. [Відп. секретар редколегії] Історія української культури. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001. 847 с.

78. Торгівля і торговельні шляхи // Історія української культури. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001. С. 81–92.

79. Військо і військова організація // Історія української культури. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001. С. 93–108.

80. Міста та міська обрядовість // Історія української культури. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001. С. 160–170.

81. Державні утворення на українських і суміжних з ними землях та їхні правителі XIII – першої половини XVII ст. // Історія української культури. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001. С. 809–818.

82. Данило Галицький. Загадки і проблеми // Галицька брама. №9–10. Король Данило та його син Лев. 2001. С. 12–16.

83. “Черв'яни” у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т ім. І. Крип'якевича. Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. С. 818–822.

84. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2001. 36 с.

2002

85. В. Баран, Л. Войтович, Я. Грицак, О. Зайцев, Ю. Зайцев (керівник авторського колективу), Ф. Заставний, Я. Ісаєвич, К. Коңдратюк, М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, Д. Павлів, І. Патер, В. Петегірич, І. Сварник, Б. Якимович. Історія України. Вид. 3, перероблене і доповнене. Львів, 2002. 498 с. [Доба удільних князівств. С. 95–111].

86. Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Когляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 161–164.

87. Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень // Пам'ять століть (Київ). 2002. №5. С. 35–48.

88. Друга галицька династія. Загадки і проблеми // Семінарій “Княжі часи”. Львів, 2002. С. 2–6.

89. [Рец.]: А. В. Майоров. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь. Бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. 640 с. // Записки НТШ. Т. 243. 2002. С. 699–703.
90. [Рец.]: Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в./ Отв. ред. О. М. Медушевская. Москва: Российский государственный гуманитарный ун-т, 2001. 262 с. // Записки НТШ. Т. 244. 2002. С. 705–708.
91. [Рец.]: Старосамбірщина-II: Альманах. Старий Самбір, 2002. 364 с. // Записки НТШ. Т. 244. 2002. С. 734–735.
92. [Відп. ред.] Миколаївщина. Збірник наукових праць. Т. 2 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2002. 319 с.
93. Від редактора: Горять вогні // Миколаївщина. Збірник наукових статей. Т. 2 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2002. С. 3–19.
94. Літопис князівських династій // Берегиня. 2002. №1. С. 83–92.
95. Династія Рюриковичів // Берегиня. 2002. №2. С. 81–92.
96. Горять вогні... // Громада (Миколаїв), 2002, 3.05.
97. Дорога до незалежності (Коли існувала українська держава?) // Громада (Миколаїв), 2002, 16.08, 20.08, 23.08, 28.08, 30.08, 3.09.
98. Перший листопад 1918 року // Громада (Миколаїв), 2002, 8.11, 12.11.
99. Скільки років Надітичам? // Громада (Миколаїв), 2002, 10.12.

2003

100. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал. 2003. №4. С. 134–139.
101. Перемишське князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Вип. 3. Інституції / Наукове товариство ім. Шевченка у Польщі; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Під ред. Степана Заброварного. Львів, 2003. С. 39–50.
102. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. Львів, 2003. С. 24–29.
103. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. Ч. 1. Чернівці, 2003. С. 17–20.
104. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71.
105. Самовидець Руїни // Основа (Львів). 2003. №3(149). С. 1–2.
106. Спогади про демократію: праці Ігоря Чорновола // Громада (Миколаїв), 2003, 21.01; 24.01; 28.01; 31.01.
107. [Рец.]: Одержимість. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / Вступна стаття Ю. Зайцева. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 178 с. // Громада (Миколаїв). 2003, 25.04.
108. [разом з Р. Сколоздрою] Устя, Устечко... // Громада (Миколаїв). 2003, 27.08; 5.09.
109. [Рецензент монографії] Заруба Віктор. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003. 464 с.
110. [Рецензент монографії] Паславський Іван. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. Львів, 2003. 111 с.

2004

111. Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. 249 с.

Рец.: Шабашов А. В. (Одеса) // *Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Південно-Західного Причорномор'я*. Вип. 1. Одеса, 2007. С. 313–316.

112. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 1. Київ-Львів, 2004. С. 712–720.

113. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії. Київ, 2004. С. 385–394.

114. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. Київ, 2004. С. 105–132.

115. „Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 38–45.

116. До волинського літописання // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 70–76.

117. Белзькі князі // *Белз і Белзьке земля. Науковий збірник*. Вип. 1. Белз, 2004. С. 74–77.

118. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // *Вісник Національного Університету “Львівська політехніка”*. №502. Держава та армія. Львів, 2004. С. 13–18.

119. Князь Олег Віщий: легенди і загадки // *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*. Вип. 2. Луганськ, 2004. С. 190–202.

120. Загадка королеви Марії Львівни // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 4. Львів, 2004. С. 7–10.

121. Українознавчі студії Даріуша Домбровського // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 4. Львів, 2004. С. 105–106.

122. Головні-Острожецькі // *Енциклопедія Історії України*. Т. 2. Київ, 2004. С. 142–143.

123. Пам'ятник українським героям // *Православна Галичина*. 2004. Вип. 1. С. 23.

124. Міфи і реальність Переяславської угоди // *Громада (Миколаїв)*. 2004. 27.01 / №7(1325)/, 30.01, 3.02, 6.02, 10.02, 13.02, 17.02, 20.02, 24.02, 27.02, 2.03, 5.03, 9.03.

125. Пам'яті Ярослава Пришляка // *Громада (Миколаїв)*. 2004. 16.03.

126. „Заклад” у Миколаєві і родина Скарбків // *Громада (Миколаїв)* 2004. 20.04, 23.04, 27.04, 30.04, 7.05.

127. Пам'яті графині Кароліни Лянцкоронської // *Громада (Миколаїв)*. 2004. 7.09.

128. Володимир Котович: ще один портрет із забуття // *Громада (Миколаїв)*. 2004. 21.09.

129. Ціна незалежності // *Громада (Миколаїв)*. 2004. 9.11.

130. Пам'яті Михайла Рожка // *Громада (Миколаїв)*. 2004. 28.12.

2005

131. Карпатские хорваты // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. 2005. Вып. 1. С. 133–146.

132. Штрихи до портрету князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 143–156.

133. [Рец.]: Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XIV ст.). Киев, 2004. 324 с. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 677–680.

134. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет ім. Івана Франка. Збірник наукових праць. Вип. 7. Львів, 2005. С. 25–35.

135. [Рец.]: Видання століття // Дзвін (Львів). 2005. №10(732). С.143–145.

136. Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс України // Ковтало Б., Сколоздра Р., Яцишин С. Рудники. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2005. С. 3–5.

136. Історія вчить // Громада (Миколаїв). 2005. 25.01, 28.01, 1.02.

137. Розділ: етюди з історії // Громада (Миколаїв). 2005. 25.02; 1.03; 4.03; 8.03; 11.03; 15.03; 18.03; 22.03.

138. Анатомія влади // Громада (Миколаїв) 2005. 8.04; 12.04; 15.04.

139. Хто такі карпатські хорвати? // Громада (Миколаїв). 2005. 20.08, 27.08, 30.08, 2.09, 6.09, 9.09, 13.09.

2006

140. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. 784 с.

Рец.: Головка О. // Вісник НТШ. Ч. 37. 2006. С. 50–51; Бодрухин В. М., Михайлюк В. П. // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип. 15. Луганськ, 2007. С. 214–215; Овсінський Ю. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 7. Київ, 2007. С. 394–398; Петрик А. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 11–12. Дрогобич, 2008. С.665–668.

141. [З Брехуненко В. А., Головка О. Б., Горобець В. М., Гурбик А. О., Леп'яко С. А., Маслійчук В. Л., Матях В. М., Мільчев В. І., Моця О. П., Смолій В. А., Сокирко О. Г., Станіславський В. В., Степанков В. С., Струкевич О. К., Черкас В. Б., Чухліб Т. В., Щербак В. О.] Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т. 1. Київ, 2006. 800 с. [Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. С. 37–57].

142. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы / Отв. Ред. А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров. Санкт-Петербург, 2006. С. 6–39.

143. Рюрик: легенды и действительность // Исследования по Русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова / Отв. Ред. Ю. Г. Алексеев, А. Дегтярев, В. В. Пузанов. Москва, 2006. С. 111–121.

144. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки НТШ. Т. 252. 2006. С. 187–205.

145. [Рец.] Тура Харди. Наследники Кијева. Између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају галичке и галичско-волинске княжевине до 1264. године. Нови Сад, 2002. 240 с. // Записки НТШ. Т. 252. 2006. С. 773–775.

146. [Рец.] Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. Санкт-Петербург: “Академический проект”, 2003. 735 с. // Записки НТШ. Т. 252. 2006. С. 775–776.

147. [Рец.] Коган В. М., Домбровский-Шалагин В. И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод. Санкт-Петербург: "Паритет", 2004. 686 с. // Записки НТШ. Т. 252. 2006. С. 780–782.
148. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність "Слова о полку Ігоревім" // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 6. Київ, 2006. С. 595–605.
149. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта // Історія Львова. Т. 1. (1256–1772). Львів, 2006. С. 60–62.
150. [з Я. Ісаєвичем] Перехідний час: 1349–1387 // Історія Львова. Т. 1. (1256–1772). Львів, 2006. С. 63–71.
151. Торгівля, ремесло, рільництво // Історія Львова. Т. 1. (1256–1772). Львів, 2006. С. 87–92.
152. Хроніка подій: війни, епідемії, пожежі // Історія Львова. Т. 1. (1256–1772). Львів, 2006. С. 103–109.
153. Цехове та позацехове ремесло // Історія Львова. Т. 1. (1256–1772). Львів, 2006. С. 160–164.
154. [з Я. Ісаєвичем] Повстання, війни, стихійні лиха // Історія Львова. Т. 1. (1256–1772). Львів, 2006. С. 213–223.
155. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком // Хазарський альманах. Т. 4. Київ-Харків, 2006. С. 109–117.
156. Розділ: Столиця "Української Швейцарії на Дністрі" // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 9. 2006. С. 234–256.
157. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету "Львівська політехніка". №571. Держава та армія. Львів, 2006. С. 89–93.
158. [Відпов. ред.] Миколаївщина. Збірник наукових статей. Т. 3. Львів, 2006. 475 с.
159. Від редактора // Миколаївщина. Збірник наукових статей. Т. 3. Львів, 2006. С. 3–6.
160. [разом з Р. Сколоздрою]. Устя, Устячко... // Миколаївщина. Збірник наукових статей. Т. 3. Львів, 2006. С. 67–78.
161. Доля і недоля міста Роздолу // Миколаївщина. Збірник наукових статей. Т. 3. Львів, 2006. С. 177–224.
162. Русько-болгарські відносини у IX–X ст. // Ольжині читання. Пліснеськ 10 жовтня 2005 року. 2006. С. 42–47.
163. [Рец.]: Коган В. М., Домбровский-Шелагин В. И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Вип. 1. 2006. С. 264–265.
164. Передне слово Левка Войтовича // Ярослав Николович [Гнатів Я.] Коли прокидається Лицар. Львів, 2006. С. 8–11.
165. Князь Лев Юрійович: Спроба портрета // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 127–131.
166. Князь Іван Бирладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 5. Львів, 2006. С. 7–15.
167. [Рец.]: Коган В. М., Домбровский-Шелагин В. И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 5. Львів, 2006. С. 147–148.
168. [Рец.] Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XIII–XIV ст.). Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2002. 303 с. //

Наукові зошити Історичного факультету. Вип. 8. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. С. 411–414.

169. Король Данило Романович: Загадки і проблеми // Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті. Львів, 2006. С. 34–49.

170. Дем'янський цвинтар — музей скульптур // Громада (Миколаїв). 2006. 17.03.

171. Нова книга про Миколаїв // Громада (Миколаїв). 2006. 23.06.

172. [Разом з Голда Д. М.] Генеалогія // Енциклопедія сучасної України. Т. 5. Київ, 2006. С. 451–452.

173. Геральдика // Енциклопедія сучасної України. Т. 5. Київ, 2006. С. 532.

174. П'ята книга Михайла Костіва // Громада (Миколаїв). 2006. 14.11.

175. [Рецензент монографії] Чернецький Євген. Правобережний гербівник. Т. 1. Шляхта Васильківського, Таращанського і Звенигородського повітів. Біла Церква, 2006. 160 с.

176. [Рецензент книги] Цельняк Ірина. Українські князі. Данило. Перекази про князювання Ростиславичів у Галицькій та Романовичів у Галицько-Волинській державі. Львів, 2006. 180 с.

177. [Рецензент монографії] Долинська Мар'яна. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів, 2006. 356 с.

178. [Рецензент монографії] Терський Святослав. Луческ X–XV ст. Львів, 2006. 252 с.

2007

178. Князь Лев Данилович – полководець і політик // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15]. Львів, 2006–2007. С. 115–124.

179. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'янознавства. Вип. 56. 2006. С. 47–56.

180. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського // Княжа доба. Історія і культура. Вип. 1. Львів, 2007. С. 45–58.

181. Важливе дослідження з історії України XII–XIV ст. // Княжа доба. Історія і культура. Вип. 1. Львів, 2007. С. 325–330.

182. Король Данило Романович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 6. Львів, 2007. С. 7–44.

183. “Очерки по истории Киевской земли” П. Г. Клепатського // Павел Клепатский. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква, 2007. С. 3–12.

184. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип. 15. Луганськ, 2007. С. 13–32.

185. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // Хазарський альманах. Т. 6. Київ-Харьков, 2007. С. 65–77.

186. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігореве” // “Слово о полку Ігореве” та його доба. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Галич, 24 жовтня 2007 року. Галич, 2007. С. 17–33.

187. Кровь Рюриковичей в жилах шотландских королей // Генеалогический вестник. Вып. 31. Санкт-Петербург, 2007. С. 36–44.

188. [Рец.] Козак Назар. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. Львів, 2007. 154 с. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 6. Львів, 2007. С. 157–158.
189. Король Данило Романович: Загадки та дискусії // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 383–403.
190. Кров Рюриковичів у жилах шотландських королів // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 7. Київ, 2007. С. 94–102.
191. “Келійний дітописець” Дмитра Туптала та “Слово о полку Ігоревім” // Львівська медієвістика. Вип. 1. Дмитро Туптало у світлі українського бароко. Львів, 2007. С. 187–197.
192. Коментарії: Глинський Михайло Львович // Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. Т. 8. Львів, 2007. С. 651–654.
193. Пліснеськ, “Дебра Кисаня” і проблема автентичності “Слова о полку Ігоревім” // Другі “Ольжині читання”. Львів, 2007. С. 74–78.
194. Від редактора: Відданість і вірність // Миколаївщина. Т. 4. Львів, 2007. С. 3–6.
195. [Відпов. редактор] Миколаївщина. Т. 4. Роман Сколоздра. Миколаївщина у визвольних змаганнях 1914–1920 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. 208 с.
196. Чи були мечі харалужні? // Вісник інституту археології. Вип. 2. Львів, 2007. С. 74–79.
197. Правляча еліта Княжої доби // Волинь. Ч. 8. 2007. С. 15–68.
198. Бурундай // Енциклопедія Львова. Т. 1. Львів, 2007. С. 306.
199. [з Целуйком О.] Вишневецькі (Корибутовичі) // Енциклопедія Львова. Т. 1. Львів, 2007. С. 374–375.
200. [з Бірюльовим Ю.] Войтович Петро // Енциклопедія Львова. Т. 1. Львів, 2007. С. 421.
201. Галицько-Волинська держава // Енциклопедія Львова. Т. 1. Львів, 2007. С. 479–481.
202. Галицько-Волинський літопис // Енциклопедія Львова. Т. 1. Львів, 2007. С. 481–483.
203. Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 8–10.
204. Сучасна наука про проблеми Середньовічної України (зауваги провідних українських істориків) // Історія в школах України. Науково-методичний журнал (Київ). 2007. №9–10. С. 34.
205. Таланти потребують захисту // Громада (Миколаїв). 2007. 16.01.
206. Третя “Миколаївщина” // Громада (Миколаїв). 2007. 30.01.
207. Загадки фортеці // Громада (Миколаїв). 2007. 6.03; 13.03; 16.03; 20.03.
208. Доля князя Святослава Володимировича // Львівська газета (Львів). 2007. 7.08.
209. Гетьман Мазепа // Громада (Миколаїв). 2007. 7.08.
210. Жінки у житті Мазепа // Громада (Миколаїв). 2007. 14.08.
211. [Рецензент монографії] Шуст Роман. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ, 2007. 371 с.

212. [Рецензент монографії] Крижанівський Андрій. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. Львів, 2007. 221 с.

213. [Рецензент монографії] Чернецький Євген. Правобережний гербівник. Т. 2. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1801–1804 рр.). Біла Церква, 2007. 204 с.

214. [Рецензент монографії] Чернецький Євген. Правобережний гербівник. Т. 3. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802–1810 рр.). Біла Церква, 2007. 188 с.

215. [Рецензент монографії] Чернецький Євген. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. Біла Церква, 2007. 176 с.

2008

216. Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008. 464 с.

217. Русіна О., Сварник І., Войтович Л., Вашук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: Литовська доба 1320–1569. Київ, 2008. 176 с. [Волинська земля С. 43–74].

218. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів // Записки НТШ. Т. 256. Львів, 2008. С. 32–49.

219. [Рец.] Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург, 2006. 209 с. // Записки НТШ. Т. 256. Львів, 2008. С. 705–707.

220. [Рец.] Козак Назар. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. Львів, 2007. 154 с. // Записки НТШ. Т. 256. Львів, 2008. С. 708–709.

221. “Баварський географ”: проблеми локалізації слов’янських племен // Проблеми слов’янознавства. Вип. 57. Львів, 2008. С. 42–62.

222. Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 11–12. Дрогобич, 2008. С. 51–62.

223. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008. С. 71–78.

224. Князі Острозькі. Спроба відтворення генеалогії династії // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. Випуск 13. Острог, 2008. С. 44–59.

225. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття // Археологічні дослідження Львівського університету. Випуск 11. Львів, 2008. С. 35–64.

226. Роман Мстиславович // Волинь. Ч. 9. Луцьк, 2008. С. 21–46.

227. Берегово: міфи та історія // Історичні пам’ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка). Матеріали Четвертої наукової краєзнавчої конференції. Львів, 2008. С. 313–336.

228. Загадки ранньої історії Львова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 16. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. Львів, 2008. С. 42–51.

229. [з О. Целуйком]. Генеалогія [Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 2.]. Навчальний посібник. Львів, 2008. 218 с.

230. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Княжа доба: історія і культура. Вип. 2. Львів, 2008. С. 30–39.

231. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008. С. 22–97.

232. Король Данило Романович та історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С. 98–119.
233. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Галич, 10–11 жовтня 2008. Галич, 2008. С. 3–18.
234. Королівство Русі: факти і міфи // *Дрогичинь 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17.
235. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації // *Наукові зошити Історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка*. Вип. 9. Львів, 2008. С. 30–40.
236. Данило Романович // *Енциклопедія Львова*. Т. 2. Львів, 2008. С. 14–15.
237. Дмитро Дедько // *Енциклопедія Львова*. Т. 2. Львів, 2008. С. 100–101.
238. Жевуські // *Енциклопедія Львова*. Т. 2. Львів, 2008. С. 309.
239. Ізабелла // *Енциклопедія Львова*. Т. 2. Львів, 2008. С. 524.
240. [З А. Микитин] *Вперше...* // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 19.02; 26.02; 2.03; 12.03; 18.03; 25.03; 1.04.
241. Історія однієї стріли // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 4.04; 8.04.
242. Німецькі колонії на Миколаївщині (1781–1939) // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 20.05; 23.05; 27.05; 30.05; 6.06; 10.06.
243. Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали, що ви Закарпаття мадярам продали... // *Вечірній Івано-Франківськ*. №20(116). 5.06.2008. С. 6.
244. Сага про сміття // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 2.07.
245. Незакінчені етюди: Костел св. Миколая в Миколаєві // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 5.09; 9.09; 12.09; 16.09.
246. Незакінчені етюди: Військова служба Михайла Палідовича-Карпатського // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 19.09; 23.09; 30.09.
247. Гадяцька угода. До 350-річчя підписання // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 26.09.
248. Незакінчені етюди: Костел Воздвиження святого Хреста в Берездівцях // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 10.10.
249. Незакінчені етюди: Миколаївська камениця // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 14.10.
250. Незакінчені етюди: Останнє захоплення гетьмана Мазепи // *Громада (Миколаїв)*. 2008. 17.10; 21.10; 24.10, 28.20.
251. [Головний редактор] *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. Львів, 2008. 330 с.
252. [Науковий редактор] *Волощук Мирослав Михайлович. Методичні рекомендації з курсу Історії середніх віків*. Івано-Франківськ, 2008. 86 с.
253. [Науковий редактор] *Волощук Мирослав Михайлович. Тести з курсу Історії середніх віків*. Івано-Франківськ, 2008. 64 с.
254. [Рец. збірника] *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. Вступ М. Крикуна*. Львів, 2008. 1219 с.
255. [Рецензент монографії] *Чернецький Євген. Правобережний гербовник*. Т. 4. *Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1803–1816 рр.)*. Біла Церква, 2008. 190 с.
256. [Рец. навчального посібника] *Янок Т. О., Кюнцлі Р. В., Горда О. М. Культурологія в КМС: тестові завдання*. Львів, 2008. 65 с.

257. [Рецензент книги] Цельняк Ірина. Князь Лев і його нащадки. Львів, 2008. 367 с.

258. [Рецензент монографії] Чобіт Дмитро. Броди та його округа княжих часів Руси-України. X–XV ст. (Военно-історичне дослідження). Броди, 2008. 236 с.

2009

259. Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу. Біла Церква, 2009. 214 с.

Рец.: Жих С. И. // *Вестник Удмуртського університета. Серія 5: Історія і філологія. Іжевск, 2010. Вып. 3. С. 159–162.*

260. [з Брехуненко В. А., Головка О. Б., Горобець В. М., Гурбик А. О., Леп'як С. А., Маслійчук В. Л., Матях В. М., Мільчев В. І., Моця О. П., Смолій В. А., Сокирко О. Г., Станіславський В. В., Степанков В. С., Струкевич О. К., Черкас В. Б., Чухліб Т. В., Щербак В. О.] Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Вид. 2. Т. 1. Київ, 2009. 800 с. [Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. С. 37–57].

261. “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов'янських племен // Третє Ольжині читання. Пліснеськ 31 травня 2008 року. Львів, 2009. С. 3–14.

262. [Рец.] Dariusz Dąbrowski. Genealodia Mścislawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008. 830 s. // *Вісник НТШ. Ч. 41. Львів, 2009. С. 55–56.*

263. Проблемы музеефикации археологических памятников древнерусской эпохи на территории Западной Украины // *Музеология – Музееведение в XXI веке: проблемы изучения и преподавания. Санкт-Петербург, 2009. С. 228–231.*

264. “Баварський Географ”: спроба етнологізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // *Український історичний журнал. 2009. №5. С. 12–34.*

265. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. // *Проблеми слов'янознавства. Вип. 58. Львів, 2009. С. 41–50.*

266. Перша галицька династія // *Генеалогічні записки. Вип. 7. Львів, 2009. С. 1–25.*

267. Кілька зауваг до нової дискусії навколо “Слова о полку Ігоревім” // *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 40–56.*

268. Остання еміграція короля Данила Романовича // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. №13. Луцьк, 2009. С. 89–96.*

269. Загадковий “всокородовитий шляхетний князь Червоної Русі” // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 13. Дрогобич, 2009. С. 24–32.*

270. [Рец., разом з П. Сов'як] Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.) / *Наук. ред. Л. Тимошенко. Дрогобич. Коло, 2009. 320 с. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 13. Дрогобич, 2009. С. 399–403.*

271. Рецензія на монографію: С. И. Лиман. Идеи в лагах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг). Харьков: ХГАК, 2009. 688 с. // *Вісник Харківської державної академії культури. Вип. 25. Харків, 2009. С. 178–183.*

272. Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська // *Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 12. Львів, 2009. С. 79–101.*

273. Передмова // *Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. Львів, 2009. С.5–7.*

274. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Дриновський збірник. Т. 3. Харків–Софія, 2009. С. 376–385.
275. Формування кримськотатарського народу і утворення Кримського ханства: історична правда та стереотипи сприйняття // Історичні міфи та стереотипи та міжнародні відносини в сучасній Україні / За ред. Леоніда Зашкільняка. Львів, 2009. С. 352–436.
276. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. №22. Луцьк, 2009. С.120–127.
277. [Рец.] Володимир Чорний. Історія Болгарії. Львів, 2007. 463 с. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 44. Львів, 2009. С. 461–465.
278. Іван Виговський в контексті історії козацької дипломатії XVII – початку XVIII століття // Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції присвяченої 350-літтю Гадацької угоди. Львів, 2009. С. 33–66.
279. Дві битви під Винниками... які не відбулися // Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Вип. 2. Львів, 2009. С. 52–59.
280. Карпатські князі // Ярослав Николович. Стрільбицькі князі. Львів, 2009. С. 19–22.
281. Загадочный высокородный благородный князь Червонной Руси // Генеалогический вестник. Вип. 36. Санкт-Петербург, 2009. С. 51–60.
282. Любомирські // Енциклопедія історії України. Т. 6. Київ, 2009. С. 384–385.
283. Митрополити Київські. 1. Доба Київської Русі // Православна Галичина (Львів). 2009. №1(17). С. 14–15; №2 (18). С. 10–11.
284. Загадки “миколаївських” танків // Громада (Миколаїв). 2009. 30.04; 8.05; 13.05; 15.05; 19.05; 26.05; 29.05; 2.06; 5.06; 10.06.
285. [з Ощипок Н.] Талант, якому не таланило. До ювілею Корнила Устияновича // Громада (Миколаїв). 2009. 24.07; 28.07; 31.07; 4.08; 7.08; 11.08; 14.08; 18.08; 26.08; 28.08; 1.09.
286. [Головний редактор] Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 12. Львів, 2009. 280 с.
287. [[Рецензент монографії] Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. Дрогобич, 2009. 320 с.
288. [разом з П. Сов'яком] Видання року. До виходу в світ “Нариси з історії Дрогобича” // Галицька зоря (Дрогобич). 2009. 28.08.
289. [Рецензент монографії] Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. Харків, 2009. 320 с.
290. [Рецензент монографії] Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. Львів, 2009. 124 с.

2010

291. [з Н. Козаком, Ю. Овсінським, М. Чорним]. Medium aevum: Середні віки. Підручник з історії середніх віків для історичних факультетів університетів / За ред. проф. д. і. н. Л. Войтовича. Львів, 2010. 502 с.
292. Готи на землях нинішньої України // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ, 2010. С. 154–183.
293. Гіреї як спадкоємці Чингізидів-Джучидів // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвеевої. Київ, 2010. С. 126–146.

294. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства. Вип. 59. Львів, 2010. С. 52–66.
295. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 45. Львів, 2010. С. 13–54.
296. Галицька земля и Византия в XI–XIV вв. // Кондаковские чтения. Т. 3. Белгород, 2010. С. 255–280.
297. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український Історичний Журнал. 2010. №6. С. 4–17.
298. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. // Україно-угорські етюди. Вип. 1. Львів, 2010. С. 9–27.
299. Тевтонский Орден в политике Галицко-Волинского княжества // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2010. №2(8). С. 3–16.
300. Ремесло і торгівля на Русі // Аристов Н. Промышленность Древней Руси. Біла Церква, 2010. С. V–XVII.
301. Вічні дискусії навколо етноніма Русь // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 13. Львів, 2010. С. 196–204.
302. Видатний дослідник Княжої доби // Княжа доба: Історія і культура. Вип. 3. Львів, 2010. С. 5–8.
303. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // Княжа доба: Історія і культура. Вип. 3. Львів, 2010. С. 201–212.
304. Галицько-Волинська держава в публікаціях збірників останніх років // Княжа доба: Історія і культура. Вип. 3. Львів, 2010. С. 365–371.
305. Основа української геральдики // Княжа доба: Історія і культура. Вип. 3. Львів, 2010. С. 393–396.
306. Історія одного регіону // Княжа доба: Історія і культура. Вип. 3. Львів, 2010. С. 397–401.
307. К дискуссии о подлинности “Слова о полку Игореве” и ее авторах // *Rossica antiqua*. Исследования и материалы. 2010. Москва, 2010. С. 210–220.
308. [Рецензия] Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург, 2006. 209 с. // *Rossica Antiqua*. Исследования и материалы. 2010. Москва, 2010. С. 575–579.
309. [Рецензия] Коган В. М., Домбровський-Шалагин В. И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод. Санкт-Петербург: “Паритет”, 2004. 686 с. // *Rossica Antiqua*. Исследования и материалы. 2010. Москва, 2010. С. 580–581.
310. Кінга // Енциклопедія Львова. Т. 3. Львів, 2010. С. 207–208.
311. Князь // Енциклопедія Львова. Т. 3. Львів, 2010. С. 288–289.
312. Констанція // Енциклопедія Львова. Т. 3. Львів, 2010. С. 384.
313. Король // Енциклопедія Львова. Т. 3. Львів, 2010. С. 420–421.
314. Куремса // Енциклопедія Львова. Т. 3. Львів, 2010. С. 697.
315. Вікінги в Центрально-Східній Європі: Загадка Пліснеська // Четверті Ольжині читання. Пліснеськ 16 травня 2009 року. Львів, 2010. С. 3–8.
316. Сім перших вселенських соборів // Громада (Миколаїв). 2010. 2.02; 9.02; 12.02; 16.02; 19.02; 23.02; 26.02.
317. Князь Роман Мстиславич // Громада (Миколаїв). 2010. 16.03; 19.03; 23.03; 26.03; 2.04; 10.04; 13.04; 16.04; 20.04; 23.04; 27.04; 30.04; 7.05; 12.05; 14.05; 18.05.
318. Євреї і Миколаїв // Громада (Миколаїв). 2010. 18.06; 22.06.
319. Феномен міста // Громада (Миколаїв). 2010. 8.10; 12.10; 15.10; 19.10; 26.10; 29.10; 9.11; 12.11; 16.11; 19.11.

320. [Відповідальний редактор] Україно-угорські етуди. Вип. 1. Львів, 2010. 232 с.
321. [Відповідальний редактор] Княжа доба: Історія і культура. Вип. 3. Львів, 2010. 404 с.
322. [Головний редактор] Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 13. Львів, 2010. 287 с.
323. [Рецензент монографії] Терський Святослав. Княже місто Володимир. Львів, 2010. 316 с.
324. [Рецензент монографії] Терський Святослав. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів, 2010. 380 с.
325. [Рецензент монографії] Чобіт Дмитро. Фортифікації міста Броди XVI–XVII ст. Броди, 2010. 182 с.
326. [Рецензент монографії] Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського королівства (1387–1569). Львів, 2010. 344 с.
327. [Рецензент навчального посібника] Загорський В. С., Серант А. Й., Усяченко Л. М. Взаємовідносини місцевих органів влади з громадськістю. Навчальний посібник. Львів, 2010. 191 с.

Література про вченого:

1. Фаріон І. Музей мого дитинства // “Ленінська зоря” (Миколаїв). 9.07.1988.
2. Любов Дроговижко. Історичні екскурси Левка Войтовича // “Тромеда” (Миколаїв). 2.03.1991.
3. Разгулов В. Учений из Берегова // “Єдинство плюс” (Ужгород). 21.08.1993.
4. Папін М. Історію необхідно знати не шматками... // “Срібна земля” (Ужгород). 2.10.1993.
5. Пришляк Я. Леонтій Войтович // Видатні особистості Миколаївщини. Миколаїв-Монреаль-Львів, 1998. С. 80–81.
6. (Ю. С.) Принагідні роздуми професора Юрія Сливки // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 7. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Львів, 2000. С. 62–63.
7. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії Наук України. Наукова діяльність, структура, працівники / Відпов.ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2001. С. 65–66, 68–70, 131, 149.
8. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії Наук України. Бібліографія праць наукових співробітників 1990–2001. Львів, 2001. С. 171–174.
9. Гриник Л. Незвичний діалог // “Тромеда” (Миколаїв). 21.04.2001.
10. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2001 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2002. С. 22, 64, 70–71, 125–126.
11. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2002 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2003. С. 19, 31, 71, 74–75.
12. Фаріон І. Наукові світила у глибинці: Премія за князівські династії // “Високий замок” (Львів). 26.05.2003.
13. (С. І.) Розмова з лауреатом // “Тромеда” (Миколаїв). 6.06.2003.
14. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004. С. 255.
15. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2004. С. 4, 43, 49, 60, 83.

16. Львівщина і львів'яни. Енциклопедично-біографічний довідник / За ред. С. Давимуки. Львів, 2004. С. 62.
17. Львівський національний університет ім. І. Франка. Довідник. Львів, 2004. С.94–95.
18. Кончаківський Я. Книга про нащадків Чингіз-хана // Громада (Миколаїв). 15.10.2004.
19. Леськів І. Свобода усміхнених облич // Громада (Миколаїв). 21.12.2004.
20. Ганушак Л. Леонтій Войтович: “На чиєму боці молодь і студенти, на боці того й правда” // Літопис (Львів). 2004. №7 (17). С. 4.
21. Грица Б. Професора-історика надихають маленькі “філософи” // Миколаївські вісті (Миколаїв). №17. 2004. С. 3; №18. 2005. С. 3.
22. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2004 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2005. С. 6, 11–12, 55–56, 167, 170.
23. Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Т. I–ССХL. Львів, 2005. С. 423, 446.
24. Микитин А. Хто Ви, докторе Войтовичу? // Громада (Миколаїв). 2005.27.09.
25. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2005 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2006. С. 57, 66–67.
26. Литвин М., Пікулик Н. Праці українських істориків в Інтернеті // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2005 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2006. С. 147–151.
27. Ісаєвич Я. Д. Войтович Леонтій Вікторович // Енциклопедія сучасної України. Т. 5. Київ, 2006. С. 47
28. Наукова конференція “Україна – Монголія: 800 років у контексті історії” // Бібліотечний вісник / НБУ ім. В. І. Вернадського. Київ, 2006. №5. С. 44–45.
29. Фаріон І. На монгольських фуршеттах подають “Українську з перцем” // “Високий замок” (Львів). №106 (3269) (17–18.06.2006). С. 17.
30. Микитин А. Унікальна праця Войтовича // “Громада” (Миколаїв). 2006.12.09.
31. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2006 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2007. С. 5–6, 10–11, 56–57, 62–64, 73.
32. Литвин М., Петегрич В. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України // Енциклопедія Львова. Т. 2. Львів, 2008. С. 559–560.
33. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2007 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2008. С. 65, 70–71, 79, 84, 189.
34. Назарчук Д. Згадали короля Русі Данилу Галицького // Голос України (Київ). 2008.23.12. С. 7.
35. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2008 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2009. С. 9, 26, 71, 77–80, 85–86.
36. Щур О. Міжнародний історико-мистецький форум в урочищі Святослава // Громада (Часопис Товариства Української культури в Угорщині). Будапешт, 2009. №6(104). С. 8–9.
37. Щур О. Міжнародний форум “Київська Русь” і династія Арпадів // Архіви України. 2009. №6(266). С. 308–312.
38. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2009 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2010. С. 6, 10–11, 22–23, 71, 73–75.
39. Головка Олександр. Войтович Леонтій Вікторович // Українські історики. Біо-бібліографічний довідник. Випуск 3. Київ, 2010. С. 43–44.

Указатель

Кириллица

А

Абд ар-Рахман III 4
 Абу Абдаллах Мухаммед ібн Мухаммед ал-Ідрісіі. *див.* ал-Ідрісі
 Абу Алі Ахмад ібн Умар ібн Рошт. *див.* ібн Рошт
 Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді. *див.* ал-Масуді
 Абу Саїд ель-Хайн Гардізі. *див.* Гардізі
 Август 95
 Авдусин Д. А. 104
 Авдусина С. А. 105
 Агафія Володимирівна 117
 Агіульф 29
 Агнешка, дочка Болеслава Кривоустого 129
 Агунт 30
 Адам Бременський 45, 49, 81
 Аделя 140
 Адріатичне побережжя 30, 35
 Азбелев С. Н. 83
 Айтцегмюллер А. 162
 Аквітанія 138
 ал-Бекрі 4
 ал-Гамід II 4
 ал-Джармі 57
 Алешковський М. Х. 112
 ал-Ідрісі 161
 ал-Казвіні 4
 ал-Масуді 2, 3, 4, 5, 6, 15, 57, 85
 Алмош 34, 114, 116, 117, 144
 ал-Німаріг 4
 Алтунопа 113, 115, 144, 147
 Алчедар 89
 Альвіг Мудра 78
 Альдейгюборг 69, 74, 77, 78, 79
 Альпи 9
 Альфія 77
 Альфред (Альфред Великий) 13, 14, 16, 58, 62
 Анастасія-Марія Володимирівна 128, 129
 Анастасія Ярославна 109
 Ангелов Д. 165
 Англія 138
 Андріїв 120
 Андрій, боярин 128
 Андрій II 167
 Андрій Володимирович 118, 119, 120, 121, 122, 123, 151

Андрій Юрійович Боголюбський 125, 126, 127, 128, 130, 131, 135, 153, 154, 163, 164
 Андронік I Комнин 160, 162, 164
 Андрощук Ф. А. 105
 Анна, дочка Олексія I Комнина 146
 Анна Всеволодівна 149
 Анохин Г. И. 69
 Анскарій, св. 77, 81
 Антіохія 164
 Антиполь 89
 Антонієнберг 88
 Антонович В. Б. 103
 Антополе 88
 Ануло 81, 82
 Анунд 77
 Ануоле 79
 Аполінарій Сідоній 52
 Апуоле 69
 Арабський Анонім 15
 Арбман Х. 97
 Арнольд Стефан 19
 Арнульф 13, 33
 Арп-Арслан III 162
 ар-Русія 161
 Артамонов М. 52
 Артанія 15
 Арцыбашев Н. С. 114
 Аскольд 12, 85, 86, 100
 Атлантика 80
 Атіла 52
 Ауліх В. В. 7
 Аустрвез 79
 Аустррікі 85

Б

Бабина гора 10
 Баварія 30, 100, 101
 Баварське герцогство 10
 Баварський Географ 2, 4, 38, 44, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 62, 106
 Багіварія 9, 10
 Багдад 4
 Багринець В. М. 10
 Багрії Р. С. (Багрий Р. С.) 101, 102
 Баденське озеро 39
 Байер Г. З. 93
 Балкани 1, 18, 21, 28, 30, 31, 32, 35, 47, 57, 146, 165
 Балтика 4, 44, 47, 48, 52, 54, 79, 80
 Балтійське море 10, 47, 52, 58, 69, 79
 Бальзер О. 129
 Бандрівський М. 166
 Банська Бистриця 32
 Баран В. Д. 1, 2, 6, 23, 25

Бардовик 47
 Барсов Микола 21
 Баскач 88
 Баумгартен Н. А. 129, 143, 145, 149
 Баутцен 48, 60
 Бежунець 61
 Бежунь 61
 Бейліс В. И. 3
 Бела I 142
 Бела II 114
 Бела III 122, 165, 166, 167
 Белецкий С. В. 72, 73
 Белз 12, 54, 120, 128, 153
 Белзець 12, 54, 143
 Белзька волость 120
 Белзьке кн. 17, 137, 138
 Бедуш 127
 Бельськ 120
 Беляев Н. Т. 80, 81, 82
 Бенедикт, папа римський 16
 Бердаа 104
 Бережков Н. Г. 136, 166
 Березовец Д. Т. 51
 Беренгар 9
 Беренді 113, 147
 Берестейська волость 121
 Берестейське кн. 137
 Берестя 115, 116, 120, 123, 124, 125, 132
 Бертинські Анналі 59
 Бескиди Західні 49
 Беч 145
 Бельський М. 115, 144
 Бибинов М. В. 117, 156, 160, 165
 Бираад 149, 150, 158
 Бібрка 19
 Біла Ельстер 22, 27, 31, 35
 Біла Сербія 10, 13, 14
 Біла Хорватія 8, 9, 10, 14, 20, 21, 29, 30, 31, 35
 Білгород 113, 128, 130, 134, 135, 147, 153, 154, 159
 Біле море 69
 Біліна 50
 Білки 33
 Білорусь 12, 18, 54, 57, 89
 Бірка 16, 75, 77, 101, 102, 103
 Білфельд Д. З. 8
 Бобр 19, 60, 61
 Боброк 19
 Богдан И. И. 149, 150
 Божеский 120
 Божилів И. 11
 Болгарія 33, 34, 100, 164, 165
 Болгарська земля 11

- Болеслав, син Болеслава Кучеряво-го 129
 Болеслав I Строгий, кн. Чехії 16, 19
 Болеслав II Щедрый 111
 Болеслав III Кривоустий 117, 118, 122, 124, 129, 145
 Болеслав IV Кучерявий 124, 125, 128, 129
 Болеслав Високий 124
 Болеслава Святославна 164, 166
 Болеславець 19
 Болехів 32
 Болонья 46
 Болохів 120, 128, 153
 Болохівська волость 120
 Болохівська земля 120, 152
 Боняк 113, 115, 144, 146, 147
 Боржава 27, 32
 Боржавське кн. 33, 34, 36
 Борис Всеволодович 129, 151
 Борис Давидович 123
 Борис Калманович 120, 121, 122, 127, 132
 Борис Юрійович 126, 128, 130, 133, 153, 154
 Борис Ярославич 133
 Борисов 119
 Борки 88
 Босворт Ян 14
 Боснія 28, 29, 30, 32, 35, 50, 51, 52
 Брайчевський М. Ю. 2, 5, 12, 25, 85, 107, 140
 Бранденбург, м. 89
 Бранденбург Н. Е. 69
 Браун Ф. 93
 Бренна (Бранденбург) 46
 Бржетислав I 16
 Брим В. А. 94
 Британія 86
 Брно 150
 Бродівський р-н 101
 Бродники 159
 Брюкнер А.. *див.* Brückner A.
 Брянськ 120
 Брячислав Давидович 119
 Бубенок О. Б. 159
 Буг 1, 12, 16, 19, 20, 22, 50, 54, 120, 159
 Буда 167
 Будайський замок 168
 Буджак 51
 Будилович А. 95
 Будишин 48
 Бужеск 50, 113, 116, 120, 131, 135, 148, 155, 163
 Бузький район 143
 Бузький р-н 88
 Буковина 15, 20, 23, 27, 51
 Булгар 4, 15, 58, 89
 Булера 53
 Булерці 53
 Булкин В. А. 76, 104, 105
- Буривой 78
 Бюа, дю 38
 Бярмаланд 77
 Бярмія 69, 79, 80
- В**
- Ваг 10, 16, 46
 Вагра 144
 Вакуленко Л. В. 25, 26
 Ванечек В. 62
 Вар 33
 Варнава 45
 Варта 5, 48, 49, 61
 Варфоломей Англійський 160
 Василев 136
 Василиця 165
 Василій I 90
 Василь, боярин 113, 115, 148
 Васильевский В. Г. 95, 101, 146
 Василько Володимирович 165, 167, 169
 Василько Романович, син Романа Мстиславича 138
 Василько Ростиславич 109, 111, 112, 113, 115, 118, 119, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150
 Василько Святославич 121
 Василько Ярополчич 130, 135, 136, 137
 Васильковичі 149, 152, 157
 Вацлав-Болеслав 16
 Вацлав Святий, кн. Чехії 16, 19
 Везер 50
 Велика Біла Хорватія 21
 Велика Моравія 4, 10, 12, 13, 20, 23, 31, 39, 55, 139
 Велика Хорватія 9, 10, 16, 17, 20, 21, 27, 31, 35, 36
 Великоморавська держава 16, 31, 32, 36, 44, 46, 54, 90
 Великопольща 62
 Велин (Велинь, Волин) 3, 4, 5, 57
 Велихув 145
 Величко С. 95
 Венелин Ю. 77
 Вепр 120
 Верещин 120
 Вернадський Г. В. (Вернадский Г. В.). *див.* Vernadsky G.
 Верхні Лужиці 61
 Верхньотисянське кн. 33, 34, 36
 Верхуслава 124, 129
 Вестберг Ф. 3, 93
 Вєсь 59
 Вздвигень 113, 147
 Вигошів 115, 131, 155
 Вижницький р-н 24
 Вилинбахов В. Б. 77, 95
 Вилкул Т. Л. 161
 Виноградівський р-н 24
 Високе 118
- Висоцький С. А. 129
 Витичів 116
 Вишата Остромирич 108, 142
 Вишгород 128, 135, 136, 153, 163
 Вишгородське городище 103
 Вишеслава Ярославна 166
 Вишко 135
 Відаєвич Й.. *див.* Widajewicz J.
 Відень 100, 168
 Відукінд 48
 Візантія 12, 54, 57, 58, 84, 85, 90, 109, 116, 120, 127, 132, 143, 144, 146, 155, 160, 165, 168
 Візна 58, 120, 124
 Вікландія 86
 Вілеги 88
 Вілія 120
 Вінницька обл. 52
 Віскаутен 69
 Вісла 10, 14, 15, 17, 20, 21, 22, 24, 31, 35, 47, 48, 49, 52, 53, 56, 60, 61, 63, 89
 Вісло-Бузький басейн 56
 Віслук 61
 Вітебський р-н 88
 Віхман 48
 Владислав II Ягайло 120, 151, 152
 Владислав Болеславич 124
 Владислав Вигнанець 124, 125
 Владислав Герман 110, 111, 112, 114, 116, 146
 Влень 19
 Возягель 120
 Войнаровський В. М. 23
 Войтович Л. В. 1, 2, 7, 8, 18, 19, 20, 32, 43, 50, 51, 56, 57, 58, 59, 60, 78, 80, 83, 86, 89, 90, 100, 101, 106, 110, 111, 115, 117, 121, 125, 129, 137, 138, 141, 144, 146, 149, 160, 163
 Войцеховський В. 18, 57
 Волга 58, 69, 79, 88, 89, 90, 96
 Волзький шлях 4, 89
 Волзько-Балтійський шлях 75
 Волин 57
 Волинська земля 2, 110, 112, 120, 123, 124, 125, 138, 143, 169
 Волинська обл. 5, 6
 Волинське кн. 114, 118, 139
 Волинь 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 15, 35, 54, 57, 60, 88, 105, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 145, 151, 152, 153, 154, 157, 162, 163, 164, 166
 Волинь Західна 137, 138
 Волинь Східна 137, 138
 Волковиськ 121
 Володава 120

- Володар-Іван Ростиславич 108, 109, 113, 115, 116, 118, 119, 134, 142, 143, 144, 145, 148
- Володаревичі 149, 150, 152
- Володимир Андрійович 110, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 154, 156, 157, 158
- Володимир Всеволодович Мономах 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 121, 142, 144, 147
- Володимир Всеволодович, син Всеволода Мстиславича 122
- Володимир Давидович 123, 124, 151
- Володимир-Іван Володимирович 169
- Володимир Мстиславич 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 154, 156, 157
- Володимир Святославич Великий 12, 13, 20, 21, 32, 34, 35, 36, 50, 55, 90, 107, 108, 139, 140, 141
- Володимир Ярославич 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169
- Володимир Волинський, м. 108, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 123, 124, 125, 129, 132, 133, 140, 141, 142, 144, 147, 148, 153, 157, 168
- Володимир на Клязьмі, м. 149, 166
- Володимирко Володаревич 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 166
- Володимирська волясть 120
- Володимирське кн. 137
- Володислав I 168
- Волуз'ян 27
- Волхов 69, 73, 75, 79, 84, 88
- Вордона 164
- Ворскла 88
- Вратислав 120, 150
- Врбовець 5
- Вроцлав 119
- Всеволод Володимирович 108
- Всеволод Мстиславич 121, 124, 129, 137, 138, 167, 168
- Всеволод Ольгович 122, 123, 124, 125, 134, 149, 151, 152, 157
- Всеволод Юрійович Велике Гніздо 135, 166, 169
- Всеволод Ярославич 108, 109, 110, 111, 112, 121, 137, 142
- Всеволодко Давидович 117, 119, 123
- Всеволодовичі 108
- Всеволож 113, 147, 148
- Вягра 114, 115, 144
- Вяземський П. 95
- Вяргей В. С. 88
- Вятка 88
- В'ячеслав Володимирович 109, 110, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 151, 153
- В'ячеслав Ярополкович 111
- В'ячеслав Ярославич 108, 142
- Г**
- Гавела 18, 46, 49, 57
- Гавелберг (Havelberg) 46
- Гавлік Л. 39
- Гале 53
- Галицька держава 165
- Галицька земля 32, 34, 120, 124, 132, 137, 142, 143, 145, 147, 148, 151, 160, 161, 163, 166, 167, 168, 169
- Галицьке кн. 32, 148, 150, 152, 156, 160, 162, 169
- Галицький р-н 24
- Галицько-Волинська держава 169
- Галицько-Теребовельське кн. 151
- Галич 19, 32, 49, 100, 122, 125, 131, 132, 145, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 165, 166, 167, 168
- Галичина 17, 21
- Галістий 161
- Галіція 161
- Галкина Е. С. 84
- Гальперин Ч. 161
- Гаральд Клак 81, 82
- Гаральд Синьозубий 139
- Гаральд Сігурдссон 94
- Гаральд Хільд'ітен 79
- Гардізі 15
- Гардаріка 78
- Гарібальд 30
- Гаркави А. Я. 3, 5, 92
- Гаттерер Іоганн-Хрістоф 21
- Гауптман Любо 7, 21
- Гаутланд (Готаланд) 79
- Гвізда 61
- Гвітсеркр 86
- Гвоздилов Г. П. 70
- Гедеонов С. А. 3, 68, 77
- Гейза II 125, 127, 128, 131, 132, 153, 155
- Гельмольд 18, 45, 57
- Генріх, герцог баварський 139
- Генріх, кн. сандомирський 125
- Генріх, син Болеслава Кривоустого 129
- Генріх IV 16
- Генріх V, імператор 117
- Генріх Язомиртотт 125
- Географ Баварський 16, 17, 18, 55, 101
- Георгій Нестерович 159
- Геркен Фрідріх 21
- Герман І. *див.* Herrmann J.
- Германська (Священна Римська) імперія 157
- Германське королівство 9
- Геродот 52
- Герцеговина 28
- Гиндин Л. А. 26
- Гінкмар 81
- Гіпаніс [Південний Буг] 14
- Глад 33
- Глазырина Г. В. 66, 67, 69, 78, 79, 85
- Глибозький 24
- Глинське 120
- Гліб Всеволодович 136, 151
- Гліб Всеславич 117
- Гліб Святославич 142
- Гліб Юрійович 110, 127, 135, 136, 163
- Глупчиці 62
- Глушко М. 34
- Гнезно 89
- Гніздов 89, 104
- Гноиниця 120, 131, 155
- Говерла 15
- Гога і Магота 96
- Голб Н. 85
- Голинская Е. 162
- Голлманн Г.-Фр. *див.* Hollmann H.
- Головацький Яків 21
- Головко О. Б. 12, 54, 167, 169
- Гологірки 143
- Годубовський П. В. 11
- Гольдельман М. 85
- Гольско (Гульск) 120
- Гончаров, В. К. 102
- Гопло 49
- Гора 136
- Горазд 33
- Горак Б. 59, 62
- Горбач О. 32, 34
- Горбенко С. О. 156, 166
- Горинь 103, 105, 110, 116, 120, 123, 127, 130, 153, 154
- Горм 79
- Горнад 33
- Городенківський р-н 27
- Городенське кн. 117, 123
- Городець 147
- Городець Остерський 123, 127, 128, 130, 131, 154, 155
- Городно (Гродно) 117, 121, 129, 153
- Городок 5
- Городок Болехівський 120
- Городоцький р-н 18, 56
- Горюнова В. М. 72
- Горяни 33
- Гостомисл 80
- Готланд 74, 75
- Готфрід 45, 80, 81, 82, 83
- Грабовець 120
- Грабовецький В. В. 149
- Грабович Г. 161
- Григорій Великий 30
- Григорій Флоренцій 6
- Гринчуки 120

- Гробіни 69
 Гробіни 79
 Грона 46
 Грубешів 120
 Грушевський М. С. 6, 8, 11, 17, 21, 107, 110, 134, 136, 145, 148, 149, 151, 155, 165, 169
 Гудима Ю. 88
 Гумилев Л. 82, 83
 Гуревич А. Я. 64
 Гучва 120
 Гюзелев В. 39
- Д**
- Давид Ігоревич 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148
 Давид Ростиславич 135, 136, 163, 166, 168
 Давид Святославич 117, 118
 Давидан О. И. 70, 79, 99
 Давид-городок 116
 Давидова Боженка 131
 Давидовичі 123, 158
 Дакія 14, 26, 53
 Далмація 9, 17, 20, 21, 28, 29, 30, 35, 114
 Данилів 33, 120
 Данило Романович 138
 Данія 77, 80, 145
 Данло 84
 Дарій 52
 Даркевич В. П. 79, 88
 Дашкевич Я. Р. 12
 Двірський Олександр 136
 Дворнік Френсіс 10
 Дебори 88
 Дедолізи 16
 Дем'янськ 88
 Деревич 120
 Державин Н. С. 95
 Десна 58, 88
 Деснянсько-Сеймський шлях 89
 Джаксон Т. Н. 67, 69, 74, 79, 85
 Дзядошани 49
 Діденко Є. 101, 102
 Діоклетіан 29
 Дір 85, 86
 Дітріх 139
 Длугош Ян 109, 114, 118, 119, 126, 128, 129, 139, 145
 Дмитро, воевода 136
 Дмитро, конюх 147
 Дмитро Корятович Боброк-Волинський 19
 Дніпро 3, 12, 54, 58, 60, 69, 86, 90, 104, 109, 120, 159
 Дніпровський регіон 106
 Дніпровський шлях 85, 109
 Дніпровсько-Двинський (Даугавський) шлях 89
 Дніпровсько-Сожський шлях 89
 Дністер 7, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 19, 20, 22, 23, 24, 27, 28, 31, 32, 35, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 60, 90, 101, 120, 141, 146, 150, 158, 159, 165
 Дністровський регіон 106
 Добровський Й. 18, 57, 161
 Добряни 24
 Долина 32
 Дон 11, 21, 58, 88
 Дорестад 82, 83
 Дорогичин 15, 88, 89, 120, 123, 125
 Дорогичинське кн. 123, 137
 Дорогичинський уділ 123
 Дорогобуж 103, 109, 110, 114, 116, 128, 130, 136, 137, 142, 154, 157
 Дорогобузька волость 110, 120
 Дорогобузька земля 110
 Дорогобузьке кн. 131, 133, 136, 137
 Дорогобузько-Пересопницьке князівство 127
 Дороговичі 135
 Досса 49
 Дошан 49
 Драва 2, 30, 35
 Драгомира 16
 Дралле Л. 39
 Дрожко 45
 Другь 86
 Дубашинский А. В. 75
 Дубен 111, 116, 126
 Дубнівський р-н 103
 Дубов И. В. 60, 71
 Дубровиця 121
 Дудлеба 5
 Дулеба 5
 Дулеби 5
 Дулебка 5
 Дулебськ 5
 Дулишкович І. 33
 Дуліби 7
 Дунаець 61
 Дунай 2, 6, 11, 15, 18, 27, 29, 30, 31, 35, 38, 41, 48, 51, 52, 53, 54, 56, 60, 62, 146, 149, 150, 164, 165
 Дучко В. 84, 100
 Дчина [Дечин на Дунаї] 159
 Дьєрфі Д. 11
 Дюммлер Е. 81
 Дядьків 120
- Е**
- Эверс Г. 93
 Егисосова Н. В. 105
 Едмунд 77
 Ейгард 45
 Ейдер 82, 83
 Ейнхард 81
 Ейрик Емундарсон 78
 Ейрик Мандрівник 79, 85, 90
 Ейстейн 79, 80, 85
- Екимауци 89
 Елле II 86
 Елмед 88
 Ельба 27, 28, 29, 35, 44, 60, 63
 Емон 30
 Ениосова Н. В. 105
 Енс 42
 Ерде-Хорвати 20
 Ерфурт 60
 Еськов К. 162
- Є**
- Євдокія, дружина Василя I 90
 Євдокія Володимирівна 129
 Євдокія Ізяславна 111, 129
 Європа 8, 13, 14, 80, 82, 168
 Європа Північна 75
 Європа Східна 74, 75, 85, 89
 Європа Центрально-Східна 86
 Євфимія, дочка Оттона II 122
 Євфимія Володимирівна 114
 Єглава 62
 Єфросинія Мстиславна 125
 Єфросинія Ярославна 164, 166
 Єхуда бен Меїр ха-Кохен 15
- Ж**
- Жарков Ю. Э. 105
 Живов В. М. 161, 162
 Жидичин 111
 Жилина Н. В. 105
 Жирослав 126
 Житомир 50
 Житомирська обл. 52
 Жих М. И. 89
 Жітава 50
 Журавський Корнель 25
- З**
- Заале 17, 22, 27, 31, 35, 50
 Забелін І. 96
 Забовч 33
 Заброварний С. 2
 Забужжя 133
 Завадів 120
 Завалишино 88
 Загороддя 88
 Закарпатські князівства 36
 Закарпаття 10, 11, 13, 15, 19, 20, 24, 25, 27, 31, 32, 33, 36, 96, 141
 Закшевський С. 19, 41, 50, 59, 62
 Зализняк А. А. 162
 Залізні ворота 165
 Залісса 33
 Заліщики 32
 Зареческ 110
 Зарудці 120
 Засянське кн. 36
 Затисся 20
 Західна Двина 85, 86, 88, 90

- Західний Буг 7, 20, 35, 47, 49, 56, 89, 101, 120
 Защитник 145
 Збігнев 117
 Збитинці 103
 Зборів 32
 Збруч 27
 Звенигород Київський 110, 127
 Звенигород на Білці 111, 125, 142, 148, 150, 152
 Звенигород на Дністрі 124, 149, 150, 151, 152, 158
 Звенигородське кн. 20, 32, 50, 109, 143, 148, 150
 Звенислава Всеволодівна 124
 Звіздецький Б. А. 105
 Здитов 121
 Земляне городище 75
 Земплин 33, 34
 Земплинське кн. 34
 Земплинсько-Ужанське кн. 33, 36
 Зерев 60
 Зета 127
 Зимин А. А. 161, 162
 Зимне 6
 Зіхія 109
 Зласани (Zlasane) 16
 Золочев 114
 Золочівський р-н 143
 Зоценко В. М. 102, 105
 Зубрицький Д. 165, 169
- И**
- Исгерд 77
- I**
- ібн Рошт 15
 ібн Саїд 4
 ібн Якуб 4, 6, 62
 Іван I Асень 164
 Іван Васильович 123
 Іван-Владислав 33
 Іван Ростиславич Бирладник 125, 134, 149, 150, 151, 152, 157, 158, 159, 168
 Іван Хаддеевич 152
 Іванко, тисяцький 120
 Іванко Творимирич 136
 Івано-Франківська обл. 20, 24, 27
 Івар Широки Обійми 85, 90
 Ігор Васильович 148, 149, 150, 151
 Ігор Ольгович 123, 124, 125, 128, 151, 152
 Ігор Рюрикович 83
 Ігор Святославич 135, 164, 166, 169
 Ігор Ярославич 108, 142
 Іжора 60
 Ізборська земля 60
 Ізяслав Володимирович 107
- Ізяслав Давидович 123, 124, 133, 134, 151, 157, 158, 159
 Ізяслав Мстиславич 109, 110, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158
 Ізяслав Ярославич 108, 127, 133, 137, 142
 Ізяславичі 112, 116
 Ізяславль 110, 119, 120
 Іква 120
 Ілів 20
 Іловайський Д. 96
 Ілона 127
 Ільмень 79, 82, 96
 Імре 34
 Інгвар, конунг 78
 Інгвар Ярославич 137, 138, 166
 Інгельгейм 59, 81, 86, 92
 Інгер 90
 Інгігерд 77, 78
 Інглінгі 79
 Іоанн II Продром 111
 Іоанн Кіннам 155
 Іоанн Скилиця 95
 Іоанна, абатиса 28, 30
 Іов А. В. 88
 Іоїль Биховський 162
 Іраклій, василевс 2, 5, 9, 28, 30, 35
 Ірина Володарівна 116, 144, 160
 Ісаак II Ангел 165
 Ісаак Комнин 117, 144, 160
 Ісаевич Я. Д. 12, 14, 19, 22, 56, 61, 140
 Ісгерд 79
 Іскоростень 105
 Істрія 29, 30
 Італія 30, 122
- Й**
- Йобін 30
 Йосипівка 88, 89, 90
- К**
- кабари 86
 Кадлубек Вінцентій 13
 Казимир II Справедливий 167, 168
 Каинов С. Ю. 105
 Калінікус 30
 Калман Книжник 114, 117, 144, 156
 Каменецькая Е. В. 105
 Каменіця 14, 46
 Камінна 61
 Камінь-Каширський р-н 5
 Кам'янець на Лісній 110, 120, 121
 Кам'янець-Подільський 32
 Канів 128, 135, 159
 Канівський р-н 103
 Карінтія 5
 Карамзин Н. М. 18, 21, 52, 57
- Карантанія 21
 Карл, син Карла Великого 45
 Карл III Товстий 82
 Карл Великий 45, 79
 Карл Лисий 82
 Карломан 100
 Каролінгів імперія 44
 Карпати 2, 5, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 54, 55, 62, 146, 165
 Карпатська котловина 3
 Карпатський регіон 30
 Каспійське море 79, 90
 Каталаунські поля 52
 Катічіч Р. *див.* Katičić R.
 Качава 19
 Кашич 23
 Кедрін 95
 Кельменецький р-н 27
 Кельтш В. фон 40, 59, 62
 Кент 84
 Кентшинський В. *див.* Kętrzyński W.
 Керсновоєвський Р. 18, 57
 Київ 4, 12, 13, 15, 48, 52, 54, 55, 58, 63, 83, 85, 86, 88, 89, 100, 101, 105, 109, 110, 111, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 148, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165
 Київська держава 13
 Київська земля 120, 135, 152
 Київська Русь 1, 11, 15, 31, 32, 34, 36, 107, 140, 160, 164
 Київське кн. 110
 Київський каганат 59, 105
 Київщина 141, 163
 Кий 85
 Килідж-Арслан II 162
 Кирило, св. 33
 Кирпичников А. Н. 60, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 83, 105
 Кисла 88
 Кілікія 160
 Кінан Е. 161, 162
 Кіннам 155
 Кіргічников А. М. 103
 Кіцманський р-н 24, 27
 Клаїч Н. 21, 28
 Клейбер Б. 78
 Клейн Л. С. 71
 Клецьк 123
 Клим Смолятич, митрополит 132
 Клаіса 29, 30, 35
 Клочко 113, 147
 Ключевський В. О. 5
 Кляштор 22
 Княжа Гора 100, 103
 Княжино 88

- Кобуд 120
 Ковалівський А. П. 3
 Ковальський Т. 4
 Ковтало Б. 90
 Козак Д. Н. 24, 25
 Колодниця 16, 32
 Колодяжин 120
 Коломийський район 24
 Коммод Сабок 53
 Комов 120
 Конаков Н. Д. 72
 Кононов А. Н. 9
 Константинополь 1, 11, 28, 33, 79, 84, 85, 160
 Копержицький І. 25
 Корвето 30
 Кордова 4
 Кордуба М. 140
 Корела 77
 Корець 130, 133, 154, 157, 162
 Корецька волость 110
 Корзухина Г. Ф. 70, 99
 Королюк В. Д. 3, 8, 13, 55
 Корчеськ 110, 120
 Корчеський вузол оборони 120
 Корчик 110
 Корчинський О. М. 16, 90
 Косівський р-н 24
 Косоляки 88
 Костянтин, митрополит 158
 Костянтин VII Багрянородний 8, 9, 10, 11, 12, 13, 20, 21, 28, 54, 93
 Костянтин Сірославич 136, 163, 164
 Котельниця 120, 152
 Котигорошко В. Г. 25, 26
 Котляр М. Ф. 85, 89, 159, 161, 169
 Кошце 27, 32, 33
 Кош, К. 81
 Краківщина 17, 19
 Краків 4, 16, 17, 31, 35, 60, 89, 101, 118, 119, 129, 141, 145, 148, 167
 Краківська земля 62
 Краковія (Crasouua) 16, 17
 Кралічек А. *див.* Kraliček A.
 Красна 20, 33, 34
 Крачковський І. Ю. 92
 Кременець 111, 120
 Кремлівське 88
 Кремона 30
 Кривелев І. 91
 Крив'янська станиця 88
 Крим 59
 Крип'якевич І. П. 2, 18, 56, 110, 111, 114, 119, 149
 Кропоткин В. В. 75, 87
 Крузе Ф. 80, 81, 82
 Крушні гори 14, 46, 62
 Крюков В. 15
 Кудин 120
 Кудряшов К. В. 117
 Кузьма, єпископ 160
 Кузьмин А. Г. 77
 Кузьмин С. А. 73, 74, 76
 Куликів 120
 Кульмій 113, 147
 Кумень 78
 Куммене 78
 Куник А. А. 4, 68, 81, 92
 Куниль 120
 Кунік Е. *див.* Kunik E. von.
 Кунстманн Г. *див.* Kunstmann H.
 Купан 114, 115
 Купчинський О. А. 143
 Кураев І. В. 105
 Курське кн. 123
 Куршська коса 69
 Куспінський М. Ф. 104
 Кухаренко Ю. В. 52
 Кухарський Є. 2, 40, 48, 55
 Кучелмин 159
 Кучера М. П. 101, 102
 Куяви 49
- Л**
- Лаба 6, 14, 20, 31, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 61, 63
 Лаборець 27, 32, 34
 Лаврентій, єпископ 114
 Ладога 16, 58, 69, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 86, 88, 89, 99, 100
 Ладожка 69, 73
 Ладозьке озеро 69, 73
 Ладозьке поселення 75
 Лазар, боярин 113, 148
 Лазар з Сакова 123
 Лаодомір [Володимир] 33
 Лап 34
 Ласло I 109, 111, 112, 143
 Ластомір 34
 Латориця 27
 Лебедев Г. С. 60, 71, 76, 78, 79, 83, 104
 Лебедкін Михайло 21
 Левицкий Т. 3, 17, 55
 Легніця 19
 Лелевел Й. *див.* Lelewel J.
 Лелекач М. М. 34
 Лелеки 88
 Ленка (Лона) 114, 142, 144
 Леопольд III 122
 Лер Г. *див.* Leahr G.
 Лер-Сплавінський Т. *див.* Lehr-Spławiński T.
 Лешко, син Болеслава Кучерявого 129
 Лимонов Ю. А. 114, 119, 129, 146
 Листвинське городище 103
 Литаврин Г. Г. 9, 10, 44, 47, 146, 159, 164, 165
 Литва 53
 Литвиновичі 88
 Литовська держава 121
 Лихачев Д. С. 1, 112
 Лихтер Ю. А. 105
 Лівобережжя 131
 Ліепая 69
 Лінагга (Linagga) 45
 Ліпц 100
 Лісна 121
 Лідспранд 93
 Ловмянський Г. (Ловмянський Г.) *див.* Łowmiański H.
 Логє (Lohe) 61
 Логойськ 119
 Ломбардія 46
 Ломниця 27
 Ломоносов М. В. 93, 96
 Лончар Міленко *див.* Loncar M.
 Лончин 45
 Лопатний 88
 Лотар 82, 122
 Лотарь 122
 Лужиці 48
 Луза 7
 Лука Райковецька 1, 23, 56
 Луковиця 103
 Лукомор'я 60
 Лукомський Ю. 150, 151, 166, 168
 Луп'я 62
 Луцьк 110, 111, 113, 115, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 137, 143, 148, 152, 153, 155, 157, 166
 Луцька волость 120
 Луцьке кн. 110, 111, 114, 125, 132, 133
 Львів 166
 Львівська область 18, 20, 22, 24, 56, 90, 101
 Львівщина 88
 Любавський М. 51
 Любачів 120
 Любачівка 120
 Любеч 108
 Люблін 15
 Любуська земля 62
 Любша 75
 Любанське поселення 75
 Людовик Благочестивий 81
 Людовик Дитя 100
 Людовик Німецький 38, 82
 Ябуда Г. 4, 7, 14
 Ядова 51
 Япушкін І. І. 104
- М**
- Мавродин В. В. 5, 92, 159
 Магдебург 48, 54
 Магнополіс 47
 Магоч 165
 Маджак 3, 5, 6, 57
 Мазєв 14
 Мазєво 14
 Мазовецьк 14
 Мазовія 14, 117

- Мазовша 14
Мазовшани 14
Мазовше 14
Мазури 14
Мазурка 14
Мазурков 14
Майнци 59
Майоров А. В. 8, 21, 27, 32
Маклиново-Брдо 23
Максим, єпископ 30
Максимов Е. В. 26
Мала Копаня 33
Малий Галич (Галац) 149, 165
Малінгудіс Ф. 164
Малфріда 140
Мануїл I Комнин 155, 160, 164
Манцикерт 146, 162
Маргарита-Марія, дочка Бели III 165
Маргетич Л. *див.* Margetić L.
Маріца 146
Марія (Анна), дружина Болеслава Кучерявого 129
Марія, дочка Мануїла I 160
Марія, дружина Мануїла I 164
Марк Авредій 53
Маркварт Й. 5, 16, 17
Масуді. *див.* ал-Масуді
Матраха 109
Матузова В. И. 14, 161
Махновець Л. 115, 169
Мачинский Д. А. 84
Мегд 13, 14
Медведєв А. Ф. 103
Меджибіж 120
Межимостя 120
межириччя Дністра та Серета 146
Мезамір 5, 6
Мезія 29, 53
Мекленбург 47
Мельник, місто 120
Мельникова Е. А. (Мельникова О.) 64, 65, 66, 69, 73, 79, 81, 85, 91, 93, 94
Мелюкова А. И. 52
Менаандр 3
Меркулов В. И. 69
Мефодій 33
Мехлін (Mechlin) 47
Мешко I 13, 48, 55, 139
Мешко III Старий 111, 129, 145, 146, 164, 166
Микита Хоніат 160, 164
Миколаївський р-н 20, 90
Миколай, митрополит 113
Миколай Містик 3
Микола Святоша 123
Микулин 151
Микулинці 32
Миллер Г. Ф. 93
Мильськ 110, 129, 130, 153, 154
Мисове городище 75
Митоян Р. А. 105
Михайлеску-Бирліба В. *див.* Mihailescu-Birliba V.
Михайлина А. П. 22, 23
Михайлів 136
Михайло Юрійович 135, 166
Михайлов Е. 24
Михайлов К. А. 75
Михайловці 33
Мицько І. 12, 104
Мическ 130, 131, 154
Міковші Йосиф. *див.* Mikoczi J.
Мінорський В. 15
Мінськ 88, 122
Міріакефалон 162
Могилев 88
Модезький Тадеуш 7
Молдова 88, 89
Молога 88, 89
Молчанов А. А. 83, 109
Монастирка 103
Мономаховичі 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 132, 133, 134, 137, 138, 145, 157, 158, 159, 163, 166
Мономашичі 123
Морава 11, 15, 30, 35, 47
Моравія 14, 46, 62, 100, 101
Моравія Велика 100, 102, 104, 105, 106
Моравчик Дюла 10
Морозіні Ф. 94
Москва 88
Мостиська 32
Мошинський К. 52
Мстислав Андрійович 135
Мстислав Володимирович 117, 119, 121, 122
Мстислав Ізяславич 110, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 163
Мстислав Мстиславич Удатний 166
Мстислав Ростиславич 134, 135, 166
Мстислав Святополкович 114, 115
Мстислав Юрійович 126, 127, 128
Мстислав Ярославич Німий 137, 138
Мстиславичі 122, 127
Мужич Іван 21
Мульда 14, 27, 46
Мунарев 120, 128, 153
Муравиця 111, 126
Мурашева В. В. 105
Мусокій 5, 6
Мюленгоф К. 52
Мюнхен 38
- Н**
N Ярославна, дочка Ярослава Осмомисла 166
Набатово 88
Навротник 145
Надвірнянський р-н 24
Надеждин Н. И. 51
Надсання 17
Назаренко А. В. (Назаренко О. В.) 39, 40, 41, 44, 56, 59, 71, 100, 101, 107, 162, 168
Назаренко В. А. 72
Нарєв (Нарва) 58, 120
Настя з Чагрович 163, 167
Неаполь Скіфський 96
Нева 69, 73
Нейса Лужицька 60
Нейстрія 6
Нерадець 111, 143
Нестор Жирославич 135
Нестор літописець 11
Нефедов В. С. 105
Нижні Новосілки 88
Нижньотисянське кн. 33
Нижня Лужиця 61
Нижня Сиворотка 88
Никон 142
Нід 61
Нідерле Л. *див.* Niderle L.
Нідиця 61
Нікея 90
Німан 58, 86, 90, 117
Німанський шлях 89
Німеччина 28
Нін 23
Ніршаг 33
Ніса 14
Нітра 46, 50
Нова Весь 33
Новаковић Р. 29
Новакович Зоран 29
Новгород Великий 78, 84, 110, 121, 122, 123, 126, 132, 135, 141
Новгород-Сіверський 166
Новгородська земля 59, 121
Новикова Е. Ю. 89
Нові Млини 88
Новогрудок 5, 121
Новосельцев А. П. 57
Новотни В. 62
Новотроїцьке городище 88
Норвегія 79
Норманн А. В. Б. 87
Нортумбія 86
Носов Е. Н. 66, 72, 79
Нотеція 17, 56
Нотєць 47, 48, 49
Нудьга Г. Л. 151, 156
Нурець 120
- О**
Обра 5
Обрин 5
Овідій 14
Овруч 167

- Овчинников О. Г. 20, 102
 Огра 60
 Ода 141
 Одаїнсак 79, 85
 Одер (Одра) 10, 11, 17, 19, 21, 22, 27, 31, 35, 45, 47, 48, 49, 60, 61, 62, 63, 141
 Одерсько-вісянський річковий шлях 47
 Одинец Д. М. 92
 Одін 75
 Одоакр 100
 Одон 166
 Ока 15, 88, 89
 Олава 62
 Олаф 79
 Олаф Гудредсон (Айлав Гутфріт-сон) 84
 Олдріх Брненський 150
 Олег Віщий 1, 11, 12, 83, 86, 89
 Олег Святославич, син Святослава Ярославича 108, 109, 117, 135, 143
 Олег Ярославич 163, 165, 167
 Олександрівка 33
 Олексій I Комнин 117, 144, 146
 Олексій II Комнин 164
 Олексій Комнин, протосеваст 164
 Олесько 120
 Олешша 109, 159
 Ольвія 95
 Ольга, кн. 12, 54, 104
 Ольга Юрійвна 152, 163, 164, 166
 Ольговичі 110, 117, 122, 123, 124, 125, 129, 137, 152, 157
 Ольса 5
 Ольшанка 128, 153
 Ондрава 32
 Онезьке озеро 69
 Онзорге Вальтер 9
 Ополь 62
 Оравські Бескиди 10
 Орліце 19
 Орлеан 6
 Орлов С. Н. 70
 Орля 120
 Орозій 13, 14, 16, 58
 Особлонг 62
 Острог 116
 Острожниця 33
 Остромир 142
 Отвіне 78
 Отрембський Я. 52
 Оттон I 9, 10, 16, 21, 35, 45
 Оттон II 122, 139
 Оттон III 122
- П**
- Павлішч Діма 28
 Павло Діакон. *div.* Paulus Diakonus
- Паннонія 1, 6, 17, 20, 26, 28, 29, 30, 31, 35, 46
 Пантеліч С. 22
 Панькевич І. 33
 Пап С. 33
 Париж 4, 6, 86
 Пархоменко В. А. 92
 Пастернак Я. 21, 25, 165, 166
 Пашкевич Г. 50
 Пашуто В. Т. 112, 114, 116, 122, 124, 129, 159, 160, 168
 Пекарі 103
 Пелешишин М. А. 88, 102
 Пеняк С. І. 25
 Перегінсько 32
 Перемиль 111, 113, 139, 147
 Перемиська земля 19
 Перемишль 4, 10, 12, 13, 15, 18, 23, 36, 55, 57, 88, 89, 101, 109, 114, 115, 119, 128, 131, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 151, 153, 155, 165, 167
 Перемишльське кн. 20, 32, 109, 114, 116, 139, 140, 145, 148, 149
 Пересопницька волость 120
 Пересопницьке кн. 132, 138
 Пересопницький уділ 127, 137
 Пересопницько-Дорогобузьке князівство 130
 Пересопниця 110, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 135, 137, 153, 154, 157
 Переяслав 121, 122, 123, 128, 132, 153
 Переяславська земля 121, 123, 124
 Перський Анонім 15
 Перфецький Є. 114, 129, 148
 Петегірич В. М. 23
 Петренко В. Г. 52
 Петренко В. І. 73
 Петренко В. П. 72, 76
 Петрило 133
 Петро I Асень 164
 Петро Бориславич 131, 135, 155, 156
 Петро Властович 118, 119, 124, 145
 Петров Н. І. 74
 Петровське 88
 Петрухин В. Я. 66, 105
 Петуня Петро 33
 Пигулевская Н. В. 91
 Південний Буг 11, 27, 51, 52, 60, 120
 Північне море 82, 83
 Підгірці 101
 Піліца 124
 Пінськ 115
 Пінський уділ 122
 Пірей 94
 Плакун 75
 Плетнева С. А. 11, 117, 162
 Пліснеськ 1, 20, 47, 88, 101, 102, 104, 105, 106, 120, 163, 168
 Пловдив 165
- Плохов А. В. 72
 Пляшева 103
 Поборани (Робогане) 16
 Побужжя 17, 51, 140, 147
 Повіслення 31
 Поволжя Нижнє 89
 Погодин А. 94
 Погориння 109, 110, 120, 133, 151
 Погоринський вузол оборони 120
 Подніпров'я 84, 87, 104
 Подніпров'я Середнє 86, 101
 Подністров'я 1, 5, 13, 20, 25, 26, 31, 106
 Подністров'я Середнє 141
 Подосинов А. В. 14
 Подунав'я 26, 75, 146, 165
 Познань 48
 Покуття 27
 Подікарп 136
 Ползниця 14, 46
 Полоний 111, 120
 Полоцьк 119, 121
 Полоцька земля 120, 121
 Польща 13, 14, 31, 43, 51, 55, 62, 88, 109, 110, 111, 115, 117, 118, 119, 120, 124, 125, 128, 129, 133, 139, 141, 145, 146, 151, 153, 157, 164, 166
 Помор'я 2, 18, 53, 56, 57
 Пониззя 149
 Пониззя Дністра 146
 Поніманія 121
 Понтар 6
 Попов А. І. 96
 Поппе Н. 161
 Попруття 25
 Порей 142
 Поросся 127, 135
 Посяння 1, 5, 7, 32, 140
 Потеліч 120
 Потин В. М. 79
 Потисся 33
 Потисянські князівства 34
 Потлустім 45
 Потоцький Ян 38
 Прізрен 18, 57
 Правобережжя 52, 152
 Правобережжя Дніпра 106
 Прага 4, 60, 89, 101
 Предслава Святополківна 116
 Пресіан 33
 Пресняков А. Е. 107
 Приазов'я 89
 Прибалтика 88, 89
 Придніпров'я 83
 Придніпров'я Середнє 85
 Придністров'я 7, 12, 23, 51, 141, 149, 165
 Прикарпатські землі 35
 Прикарпаття 1, 25, 27, 34, 35, 36
 Приладожжя 84, 104
 Прилуки 152

- Прип'ять 5, 7, 12, 22, 35, 54, 86, 89, 101, 106, 116, 120, 121, 140
 Приселков М. Д. 6, 93, 148
 Приходнюк О. М. 25
 Прицак О. 85
 Пріцак О. 82
 Пруденцій 59, 81, 91
 Пружани 18, 57
 Прус 95
 пруси 141
 Прусія Східна 14
 Прут 10, 11, 15, 16, 20, 24, 27, 32, 35, 52, 53, 54, 150, 159
 Прут Верхній 141
 Пруто-Дністровське межиріччя 11
 Пряшів 32
 Пряшівщина 33
 Псевдо Гіппократ 14
 Псков 122
 Псковський уділ 122
 Птолемей 53
 Пуржичі 18, 57
 Пуята Вишатич 115
 Пушкіна Т. А. 104, 105
 Пчелов Е. В. 78, 79, 81, 82, 83
 Пшемисл 13, 55
 Пшемисліди 150
 Пшовани 16
- Р**
- Раба 61
 Рабинович Р. А. 89, 150
 Рава 32
 Равдоникас В. И. 69, 99
 Рагнар Ладброк 86
 Радивилівський р-н 103
 Раймонд Сент-Жілл 164
 Раміслі [Перемишль] 161
 Рапов О. М. 85, 109, 111
 Расовский Д. А. 11
 Ратибор 108
 Ратич О. О. (Ратич А. А.) 34, 100, 102, 140, 151, 155
 Раткош П. 39
 Ратне 121
 Рать 120
 Рафалович И. А. 89
 Раффелштеттін 100
 Рачкі Франьо 21
 Ребус 48
 Регенсбург 4, 38, 39, 101
 Регінфрід 81
 Редукемень 89
 Реймс 4, 6
 Рейн 39, 42, 87
 Решников Н. И. 69
 Рыбаков Б. А. (Рибаков Б. А.) 2, 5, 21, 51, 83, 85, 112, 161
 Рыдзевская Е. А. 64, 77, 78, 83, 85, 94
 Ризька затока 85, 90
 Рикман Э. А. 26
- Рим 109, 160
 Рифейські гори 13, 14
 Рівненська обл. 6, 52, 103
 Ріка 27
 Рікс 122
 Рімберт 77, 81
 Ріхард Репель 21
 Рогачев М. Б. 72
 Родіон, суддя 136
 Родульф 82
 Рожер II 161
 Рожко М. Ф. 88
 Рожне поле 114, 115, 143, 148
 Розанова Л. С. 105
 Розен В. 4, 92
 Розенкампф Г. 94
 Роман II 8
 Роман Володимирович 118, 144
 Роман Мстиславич 120, 135, 137, 138, 165, 166, 167, 168
 Роман Ростиславич 135
 Ронин В. 10
 Рорік (Рюрик) 80, 81, 82
 Роспонд С. *див.* Rospond S.
 Ростислав Василькович 148, 149, 150
 Ростислав Володаревич 118, 119, 145, 148, 149
 Ростислав Володимирович 108, 141, 142
 Ростислав Іванович 168
 Ростислав Мстиславич 111, 122, 124, 132, 134, 135, 151, 158, 159
 Ростислав Рюрикович 168
 Ростислав Юрійович 125, 126, 127, 128, 152
 Ростиславичі 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 135, 136, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 163, 168, 169
 Ростов 122, 127, 149
 Рось 95
 Рош 96
 Рудники 90
 Рудницький М. 52
 Рудольф 17, 44
 Румунія 14
 Румунська Молдова 89
 Руса 96
 Русанова И. П. 22
 Русільйон 95
 Русітон 95
 Рустінген 81
 Рустрінген 80
 Русціно 95
 Русь 3, 12, 35, 40, 50, 51, 53, 59, 84, 90, 91, 101, 107, 112, 116, 122, 136, 139, 140, 141, 149, 161, 162, 168
 Руська Долина 96
 Руська земля 130
 Руська Кучава 96
 Руська Мокра 96
- Руське 96
 Руське Поле 96
 Руський каганат 84
 Руський Мочар 96
 Руські Геївці 96
 Руські Комарівці 96
 Русь Південна 103
 Русь Південно-Західна 102
 Рут 131, 154
 Рута 15
 Рутенія 95
 Рюген 95
 Рюрик 80, 84, 95
 Рюрик Ладозький 82
 Рюрик Ростиславич 109, 111, 134, 135, 142, 143, 145, 167, 168, 169
 Рюрикове городище 82, 84
 Рюриковичі 64, 84, 107, 108, 109, 129, 140
 Рябинин Е. А. 71, 72, 73, 74, 75, 76, 99
 Рябінін Є. 82
- С**
- Сабро 51
 Сава 30, 35
 Савасентдеметр 148
 Сакач Стефан 7
 Саксія 9
 Саливон А. Н. 44
 Саломя 124, 151
 Салона 28, 29, 30, 35
 Само 28
 Самош 34
 Сандомирська земля 17, 56
 Сандомирсько-Люблінська земля 12, 13, 54, 55
 Санок 153
 Санчук Г. Э. 45, 46
 Сапогінь (Сапожин) 110, 120
 Сараб'янов В. Д. 72
 Саркел 58, 86
 Сарматія 14
 Сарське городище 88
 Сахаров А. Н. 92
 Свердлов М. Б. 66, 83, 107, 108
 Светлоград 88
 Свір 69
 Свіржава, р. 34
 Свіча 27
 Святоплук I Моравський 10, 14, 15, 16, 20, 31, 32, 33, 36
 Святоплук II 117
 Святополк Володимирович 108, 139
 Святополк Ізяславич 111, 112, 113, 114, 116, 117, 121, 125, 126, 143, 144, 147
 Святополк Мстиславич 121, 122, 125, 130, 132, 156
 Святополк Ярославич 166

- Святослав Володимирович 34, 108, 134
 Святослав Всеволодович 123, 124, 128, 151, 153, 158, 164, 166
 Святослав Давидович 114, 115, 123, 143
 Святослав Ігоревич 107
 Святослав Мстиславич 137
 Святослав Ольгович 123, 124, 125, 129, 131, 151, 158
 Святослав Ростиславич 151
 Святослав Ярославич, син Ярослава Володимировича 108, 142
 Святославичі 108, 116
 Себіра 51
 Себорг 79
 Седых В. Н. 79
 Седова М. В. 66
 Седов В. В. 1, 21, 22, 23, 51, 53, 58, 96
 Сейм 88
 Семенів городок 88
 Семич (Сімоць, Семань) 120
 Сена 86
 Середземне море 80
 Середньо-Словацькі гори 33
 Середонин С. М. 1, 21, 51
 Серет 24, 47, 52, 53, 54, 146, 151, 165
 Седов В. 53, 56
 Серіца 60
 Сизов В. І. 104
 Симеон, каган 3
 Симеон Логофет 95
 Сирет 11, 165
 Сицилія 164
 Сіверська земля 158
 Сіверський Донець 88
 Сігіберт 6
 Сігтрюг 78
 Сілезія Верхня 62
 Сілезія Нижня 19, 61
 Сімокагта Феофілакт 5
 Сірміум 30
 Скіфія 14, 164
 Скава 61
 Скандинавія 87, 99
 Скіфія 86
 Сколе 34
 Сколоздря Р. 90
 Скольдунги 79, 80, 86
 Скопінск 88
 Славія 16, 79
 Слез (Slez), тепер Sobótne 61
 Словаччина 10, 17, 19, 23, 24, 33, 100
 Словаччина Східна 27
 Слонім 121
 Случ 105, 110, 130, 154
 Смільниці 22
 Смирнов С. 155
 Смішко М. Ю. 21, 25, 27
 Смоленськ 104, 158, 168
 Смоленська земля 122
 Сновид Ізечевич 113, 147
 Сноррі Стурлусон 78
 Собеслав І 122
 Собислав Жирославич 136
 Соболевский А. І. 27, 150
 Сож 88
 Сойер П. 98
 Соколова Л. В. 161
 Соловьев С. М. 21, 107, 131, 132
 Солонське городище 1
 Солотвин 33
 Солун [Фессалоніки] 159
 Сомботі Й.. *див.* Szombathy J.
 Сорокин П. Е. 72
 Соссюр Фердинанд, де 7
 Спицын А. А. 104
 Спіш 33
 Спішське Підгруддя 33
 Спліт 29
 Спрева 48, 61
 Стіжок 120
 Стір 16, 19
 Стадінгія 50
 Стадіце 50
 Стальсберг А.. *див.* Stalsberg A.
 Станкевич Я. В. 70
 Стара Ладога 69, 103
 Старосамбірський р-н 22, 24
 Старчук І. Д. 101
 Стеблін-Каменский М. Н. 64
 Стендер-Петерсен А. 97
 Степань 121
 Степеніца 45
 Стефан І 34
 Стефан ІІ 119, 156
 Стефан ІІІ 129
 Стир (Стир, Ztir) 12, 54, 103, 105, 111
 Стільсько (Стольсько) 1, 16, 20, 32, 36, 108, 141
 Столп'є 120
 Стольське кн. 32, 50
 Столярова Л. В. 161
 Сторожинецький р-н 24
 Стохід 121
 Страдунь 62
 Страхова О. 161
 Стреенструп, І. 81
 Стрижак О. 96
 Стрижев 118
 Стрийковський М. 115, 144
 Стрий, р. 7, 19, 20, 24, 31
 Стрийський р-н 24
 Стриннгольм А. 97
 Стріла 14, 46
 Стугненський рубіж 128
 Стурлауг 78, 80
 Суассон 6
 Судети 20, 27, 28, 35, 49
 Суздаль 141, 149, 158
 Суздальська земля 122
 Сулімірський Тадеуш 25
 Сулик 166
 Сурож 120
 Сутейськ 115, 120
 Сфендоплок [Святоплек Моравський] 10
 Східнокреволянські князівства 32, 36
 Сюссер-Сее 53
 Сян 2, 7, 10, 18, 24, 27, 28, 31, 35, 36, 52, 53, 55, 57, 61, 114, 115, 131, 139, 144, 155
 Сянок 18, 57, 128
- Т**
- Танва 2, 55, 120
 Тарту 88
 Тассіло І 30
 Татищев В. Н. 78, 111, 113, 115, 116, 126, 128, 130, 132, 133, 136, 137, 139, 141, 149, 156, 167, 169
 Тагранщина 33
 Татри 27, 35
 Текуч 149
 Темеш 26
 Теребля 27, 32
 Теребовельське кн. 23, 32, 50, 51, 109, 113, 116, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150
 Теребовля, м. 19, 32, 36, 113, 132, 142, 147, 151, 156, 157
 Теребовля, р. 19
 Тересва 27
 Тернава 120
 Тернопільська обл. 20, 52
 Терпиловський Р. В. 25
 Терський С. 105
 Теурній 30
 тиверці 89
 Тименецький К. 52
 Тимко І. 33
 Тимофеев Е. І. 22
 Тимошук Б. О. (Тимошук Б. А.) 13, 15, 20, 22, 23, 25, 27, 141
 Тиса 20, 24, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35
 Тисьмениця 12, 54, 124
 Тихомиров М. Н. 92, 104, 159, 165
 Тихомль 110, 120, 131, 155
 Тітмар Мерзебурзький 48
 Ткаченко Н. Г. 109
 Тлаумаський р-н 24
 Тмутаракань 108, 141, 142, 143
 Товмач 32
 Толочко О. П. (Толочко А. П.) 107
 Толочко П. П. 84, 85, 109, 110, 135
 Томашівський С. 17
 Томенчук Б. 40, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 56, 58, 60
 Томи 14
 Томсен В. 85, 93, 94, 97
 Тортоси 4
 Торчевськ 110

Торчеськ 127, 134, 135, 136, 159, 166
Торчеське кн. 135
Трїті [Татри] 17
Травнічек Д. 59
Трансільванські Альпи 165
Трансільванія 32, 33
Требішов 19, 32
Требніце 19
Требова 19
Требовани (Trebovane) 16
Третьяков П. Н. 8, 21, 52
Трипіль 134, 135, 159
Трїр 4
Трост К. 162
Труа 81, 91
Тугоркан 146
Тулуза 164
Тунмарк-Нюлен Л. 105
Тур 105
Турійськ 113, 148
Турійськ на Німані 121
Турїтц 54
Туркія 9
Туров 53, 105, 116, 121, 123, 125, 126,
133, 134, 157, 158
Туровська земля 112, 121, 122, 123,
127, 133
Тур'я 54, 121
Туряк 113, 148
Тустань 88, 89
Тюрїнгія 29, 54

У

Углич 88
Угодич 88
Угорська земля 11
Угорське королівство 34, 127
Угорщина 10, 13, 15, 31, 54, 55, 109,
112, 114, 116, 117, 118, 125, 129,
133, 139, 143, 144, 148, 153, 156,
157, 160, 165, 167, 168, 169
угри 86
Угровеськ (Угровськ) 120
Уж 27, 32, 60
Ужгород 33, 34
Узнам 51
Україна 89
Улан 113, 147
Уллу 86
Унгени 88, 89
Упсала 78
Урал 14
Уральські гори 14
Урош I Молодший 127
Урош II 127
Успенский Ф. И. 93, 164
Ухань 120
Уша 130, 154
Ушеськ 130, 154
Ушиця 151

Ф

Фасмер М. 52, 93, 95
Фасмер Р. Р. 87
Фегер Г.. *див.* Feher G.
Феодора Романівна 167
Феофано Музалон 109
Феофіл 59, 90, 92
Ферјанчїй Б. 29
Фехнер М. В. 104, 105
Филипчук М. А. 27, 44, 55, 90, 102,
104, 141
Філюшкин А. И 161
Фінляндія 78
Фінська затока 69
Флоря Б. Н. 46
Фогель В. 81
Фома Ратиборович 118
Фомин А. В. 89
Фомин В. В. 68, 77
Фотїй 40
Фрамар (Франмар) 78, 80
Франгія 9, 10
Франкська імперія 44
Франція 138
Фредегар 3, 5
Фризія 80
Фрїдрїх I Барбаросса 168
Фрїзія 82
Фрїсландія 79, 81, 82, 83
Фрїце В. 39, 40

Х

Хагіберт 6
Хаждеу Богдан Петричейку 150
Хазарія 15, 58, 63, 109
Хакон 92
Халупецькі В. 62
Хальвдан Старий 77, 78, 79, 80, 81,
85
Ханенко Б. 100
Харалуг 162, 163
Харди Тура 168
Харун ібн Яхья 57
Хашдеу Б. П. 150
Хвольсон Д. А. 92
Хелмська земля 49
Хеммінг 81, 82
Хендлер М. 162
Хергейр 77, 78, 79, 80
Херрман И. (Херрманн И.).
див. Herrmann J.
Херсонес 140, 142
Хертніт 78
Хирів 32
Хитровка 88
Хїлперїк 6
Хїльберт 30
Хїріна 146
Хледвер 79
Хлотарь, король 6

Хмельницька обл. 52
хозари 86
Хозарія 88
Холм 120
Холмська волость 120
Хольман Г.-Ф.. *див.* Hollmann H.
Хольмгард (Новгород) 77, 78, 85
Хомутова Л. С. 74
Хорвати 16
Хорватин 15
Хорватія 5, 16, 19, 23, 27, 28, 29, 31,
32, 51, 114, 127, 167
Хорват, м. 16
Хорватські землі 50
Хорватські князівства 20, 31, 32, 36,
90
Хорвать 20
Хорвашик 20
Хорезм 4
Хорїк I 82
Хорїк II 82
Хотїнський р-н 27
Храбоч 20
Хретгвід (Хертніт) 78
Хрольв 80
Хрущев И. 112
Хурбад (Хурдаб) 15, 16
Хуст 15, 88, 89
Хустський р-н 24, 33

Ц

Царичинці 151
Цейсс К. 40, 49, 59, 60, 62
Целей 30
Целуйко О. 160
Циглиак В. М. 23, 25, 90
Цимлянське городище 88
Цукерман К. 84, 86
Цьолнер Е. 100

Ч

Чайка Р. М. 102
Чарторійськ. *див.* Чорторійськ
Чахін 15
Чемерин 110, 125
Червен 13, 55, 115, 118, 133, 139, 157
Червенські гради 7, 12
Червенська волость 120
Червенське кн. 114
Червняни (Черляни) 56
Червоноград 32
Черкаська обл. 103
Чернечеськ 120
Черных Н. Б. 73, 76, 82, 99
Черных П. Я. 69
Чернівецька обл. 24, 27, 52
Чернігів 100, 123, 133, 137, 140, 142,
166
Чернігівська земля 123, 143
Чернігівщина 123, 131

Чернов А. Ю. 80, 82, 84, 169
 Ческа Требова 19
 Чеські Карконоси 17
 Чехія 5, 11, 13, 16, 17, 19, 23, 31, 43,
 46, 55, 62, 125
 Чорна могила 103
 Чорне море 9, 10, 47, 52, 58, 90
 Чорний ліс 128
 Чорноморське побережжя 48
 Чортів ліс 130, 154
 Чорторийськ 111, 116, 121, 123, 124
 Чубатий М. 168

Ш

Шанек Фома 28
 Шара 58
 Шараневич И. И. 169
 Шаскольский И. П. 68, 83, 92
 Шафарик П. *див.* Šafařík P. J.
 (Szafarzyk P. J.)
 Шахматов А. А. 1, 2, 5, 6, 21, 51, 94,
 112
 Швеція 16, 78, 79, 80, 81, 94
 Шедель Г. 38
 Шеломниця 120
 Шепард Д. 84
 Шепол 111
 Шестовиці 103
 Шитова Т. Б. 72
 Шіпіч Ф. *див.* Šišić F.
 Шлецер А. Л. 92, 93
 Шмурло Е. 95
 Шоломон 109, 112
 Штыхов Г. В. 66
 Шумськ 110, 120, 126, 127, 131, 137,
 152, 155
 Шумська волость 120, 152
 Шумське кн. 133, 137
 Шуст Р. М. 88
 Шушарин В. П. 10

Щ

Щапов Я. Н. 114, 146
 Щапова Ю. Л. 105
 Щебрешин (Щебжешин) 120
 Щекарів 120
 Щеполь 113, 147
 Щирок 148

Ю

Юрій Володимирович Довгорукий
 109, 110, 121, 122, 123, 125, 126,
 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133,
 134, 152, 153, 154, 155, 157, 158
 Юрій Ярославич 125, 126, 127, 133,
 134, 157
 Юрійовичі 126
 Юстиніан 6, 29
 Ютландія 80, 81, 86

Я

Яблунівський перевал 27
 Яворів 32
 Яків Дегеневич 135
 Якун 159
 Ян Святославич 34
 Янин В. Л. 87, 109
 Яриловичі 88
 Яромір-Гебгардт 16
 Ярополк Андрійович 134
 Ярополк Володимирович 121, 122
 Ярополк Ізяславич 108, 109, 110, 111,
 133, 135, 142, 143, 145, 147, 163
 Ярополк Святославич 139
 Ярополковичі 111
 Ярослав Володимирович Мудрий
 107, 108, 111, 121, 141
 Ярослав Володимирович Осмомисл
 119, 132, 133, 134, 136, 149, 152,
 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163,
 164, 165, 166, 167, 168
 Ярослав Ізяславич 110, 111, 112, 126,
 132, 133, 134, 136, 137, 142, 143,
 158, 164
 Ярослав Мстиславич 110, 137
 Ярослав Святополкович 112, 114,
 115, 116, 117, 118, 119, 144, 145
 Ярослав Ярополкович 112, 116
 Ярослав, м. 131, 155
 Ясельда 86, 121
 Яцишин С. 90
 Яша 153

Латиница

A

Aberg N. 98
 Abochi 45
 Adam of Bremen 81
 Agnew H. 161
 Ahrweiler H. 93
 Ambrosiani B. 98
 Aner E. 98
 Anthoni E. 98
 Antoniewicz J. 58
 Arbman H. 97, 99
 Archenius B. 98
 Arne T. J. 97
 Arnold S. 47
 Arntz H. 94
 Arwidsson G. 97
 Austrverg 85

B

Bagoaria (Baioaria) 10
 Banduri A. 10, 21
 Bartmuss H. 46
 Bathe M. 45
 Baumgarten N. 166, 169

Bavor 10
 Belosevič J. 23, 27
 Bielowski A. 155
 Blindheim Ch. 98
 Boba I. 11, 60, 91
 Bøe J. 98
 Bogusławski W. 45, 48
 Boswort J. 13, 14
 Božilow I. 11
 Brachmann H. 46
 Brate E. 94
 Braun F. 93, 98
 Briem B. 94
 Brøgger A. W. 98
 Brøndsted J. 97
 Brückner A. 8, 46, 53, 93
 Būga K. 58
 Bulin H. 44, 45, 47
 Buri J. B. 29

C

Callmer J. 98
 Capelle T. 98
 Chadwick N. K. 98
 Chaloupecký V. 16, 62
 Chirovsky N. 93
 Cross S. 98
 Crumlin-Pedersen O. 97
 Cynkałowski A. 4
 Czapkiewicz M. 88

D

Dąbrowski J. 62
 Danielsson K. 98
 Danylenko A. 161
 Dassia чи Desseri 49
 Davidan O. I. 76
 Davidson H. R. E. 94, 98
 Deer J. 114
 Dejevski N. I. 99
 Detschev D. 53
 Diaconu P. 11
 Dlugosz J. 115
 Dobrovsky J. 18, 57
 Dralle L. 39
 Duczko W. 84, 99, 100
 Dunlop D. M. 98
 Durand F. 98
 Dvornik F. 8

E

Eichler B. 46
 Eissfeldt O. 91
 Ekblom R. 13, 93
 Engel J. Ch. von 30

F

Faber G. 98
 Falk H. 98

- Falk K. O. 98
 Feher G. 10, 11
 Florescu R. 99
 Foote P. G. 98
 Franklin S. 161
 Friesen O. von 99
 Fritze W. 39, 40, 44, 45
- G**
- Gimbutas M. 98
 Goehrke G. 96, 99
 Grafenauer B. 22, 28, 29, 30, 31
 Gregoire H. 11
 Gregorii Turonensis. 6
 Grieg S. 98
 Grousset R. 11
 Györfy G. 11
- H**
- Hanuliak M. 100
 Harkavy A. 5
 Hauptmann L. 7, 8, 22, 27
 Havlík L. 39, 47
 Helbig H. 48, 61
 Hellmann M. 41
 Hermann E. 41
 Herrmann J. 28, 29, 39, 40, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 75, 89, 98
 Hessler W. 46, 50
 Hirst H. 62
 Hollmann H. 80
 Holmqvist W. 93, 98
 Hołubowicz W. 62
 Horák B. 41, 49, 50, 51, 53, 54, 58, 59, 61, 62
 Horvatho 30
 Horvatzsidany 30
 Hruby V. 8, 100
 Hvitserkr 86
- J**
- Jagić V. 8
 Jakimowicz R. 116
 Jansson I. 99
 Jansson S. 98
 Jecht R. 61
 Jettmar K. 11
 Jireček K. 51
- K**
- Kadlec K. 47
 Karlgren A. 98
 Katičić R. 21, 28
 Kavlik H. 47
 Keenan E. 161
 Keltsch V. von. 40, 59, 62
 Kendrick T. D. 98
 Kętrzyński W. 17
- Kettunen L. 93
 Kiersnowski R. 18, 47, 57, 61
 Kirpičnikov A. N. 74
 Klaić N. 21, 28, 30
 Klejn L. S. 71
 Klindt-Jensen O. 98
 Kmietowicz F. 88
 Köbler G. 98
 Koch C. 81
 Koczy L. 47
 Koenugarðr (Kriúv) 85
 Kompaniewicz B. 101
 Korduba M. 139
 Kowalenko W. 49
 Kowalski T. 4
 Kozłowska-Budkowa Z. 16
 Kraliček A. 18, 19, 40, 48, 49, 50, 52, 53, 57, 60, 62
 Kristó Gy. 9
 Krogmann W. 44
 Krysiński A. 18, 57, 58
 Kucharski E. 2, 19, 40, 48, 49, 55, 60
 Kuczyński S. M. 5, 139
 Kunik E. von. 95
 Kunstmann H. 9, 21, 28
 Kunysz A. 88
 Kupfer F. 15
 Kvalen E. 93
 Kyhlberg O. 98
- L**
- Labuda G. 4, 7, 12, 13, 14, 16, 18, 48, 54, 56
 Leahr G. 92
 Leciejewicz L. 98
 Lehr-Splawiński T. 19, 44, 52, 56, 59
 Lelewel J. 40, 59, 60
 Leńczyk G. 101
 Lewicki T. 3, 4, 15, 18, 56, 92
 Ligeti L. 9
 Lindqvist S. 97
 Lippert W. 61
 Liwoch R. 102
 Lončar M. 9
 Ludat H. 46
 Łowmiański H. 4, 5, 7, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 21, 31, 38, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 79, 81, 82, 83, 85, 91, 92, 99
- M**
- Macan T. 28
 Mägiste J. F. 96
 Maha 4
 Makk F. 9
 Malarczyk D. 88
 Margetić L. 28
 Marquart J. 5, 8, 16, 93
 Martens I. 98
- Mašov S. 100
 Maszyński K. 14
 Maure M. 99
 Melnikova Elena A.. *див.* Мельникова Е. А. (Мельникова О.)
 Mihailescu-Birliba V. 25
 Miklagarðr (Константинополь) 85
 Mikoczi J. 10
 Młynarska-Kaletynowa M. 19
 Modelski T. E. 7
 Moravcsik Gy. 9
 Mužić I. 21
- N**
- Nahtigal R. 31
 Nalepa J. 2, 12, 46, 54, 55, 61
 Natanson-Leski J. 49
 Nelson J. L. 60
 Nerman B. 98
 Niderle L. 1, 2, 5, 7, 10, 14, 17, 21, 26, 45, 46, 47, 51, 52, 55, 60
 Nonnan Th. S. 99
 Novotný V. 62
 Nový R. 39
- O**
- Oberländer E. 99
 Obolenski D. 93
 Ohnsorge W. 9
 Olsen O. 97
 Orlik A. 86
 Otrębski J. 95
- P**
- Pantelić S. 22
 Paszkiewicz H. 50
 Paulus Diakonus 6, 11, 30
 Pavlišić D. 28
 Perich L. 8
 Persowski F. 88
 Perwolf J. 44
 Petersen J. 97
 Pilar O. 19, 51
 Plezia M. 52
 Pogodin A. 94
 Poppe N. 161
 Potocki J. 38
 Powierski J. 58
 Pritsak O. 82, 94
 Prudentii S. 91
- R**
- Rački F. 8
 Radig W. 46
 Randsborg K. 98
 Raudonikas W. J. 69
 Riasanovsky V. J. 60
 Roepell R. 21, 118
 Roesdahl E. 74

Rospond S. 62, 96
 Rudnicki M. 44, 60, 61
 Rus H. 99
 Ruzaramarcha 100

S

Sakaš S. 8, 27
 Salin B. 98
 Samson R. 99
 Sawoer P. H. 93
 Sawyer P. H. 98
 Saxonis Grammatici 86
 Schlesinger W. 46, 61
 Schmidt B. 28
 Schmidt K. R. 98
 Schramm G. 96
 Schröder A. 46
 Schuldt E. 45
 Seek O. 52
 Semeldinconnoburg 45
 Semkowicz W. 62
 Setala E. N. 93
 Shepard J. 11, 84
 Shetelig H. 98
 Skovgard-Petersen J. 93
 Smiszko M. 24
 Söderlind S. 99
 Sørensen H. Chr. 98
 Spal J. 19, 49
 Stalsberg A. 73, 76, 99
 Stalsberger A. 99
 Stang H. 99
 Steenstrup J. 86, 97
 Stenberger M. 97
 Stender-Petersen A. 93, 97
 Storm G. 86
 Strinnholm A. 97
 Strömberg M. 98
 Strykowski M. 115
 Sułowski Z. 45, 49
 Suwayyat Balk 15
 Suwayyat Malik 15
 Szegfu L. 9
 Szombathy J. 24
 Šafařík P. J. (Szafarzyk P. J.) 2, 19, 26,
 39, 40, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51,
 52, 53, 54, 55, 59, 60, 62
 Šanjek T. 28
 Šimek E. 1
 Šišić F. 7
 Ślaski K. 58

T

Taszycki W. 31
 Thomsen V. 97
 Thorson P. 98
 Tkadlčik V. 33
 Toeppen M. 58
 Tollness R. 98
 Tomaschek W 53
 Trautmann R. 45, 46
 Trávníček D. 41, 45, 49, 50, 51, 53, 54,
 58, 59, 61, 62
 Trávníček F. 46
 Treadgold W. 60
 Tymieniecki K. 52, 61
 Tyszkiewicz J. 62

U

Uino P. 74

V

Vaneček V. 17, 47, 62
 Vasiliev A. A. 93
 Vasmer M. 27, 44
 Vernadsky G. 6, 82
 Volz W. 46

W

Wedzki A. 32
 Wentz G. 46
 Wertner M. 112, 116
 Widajewicz J. 4, 7, 17, 19, 48, 49, 56,
 61
 Wilson D. M. 98, 99
 Wojciechowski Z. 61, 62
 Wojtecki D. 99

Z

Zakrzewski S. 2, 41, 50, 55, 59, 60, 62
 Zar 60
 Zasterova B. 7, 31
 Zeuss K. 19, 40, 45, 46, 47, 49, 50, 51,
 52, 53, 59, 60, 62
 Zöllner E. 100
 Županić N. 27, 53

Наукове видання

ВОЙТОВИЧ Леонтій Вікторович

Г а л и ц ь к о - В о л и н с ь к і е т ю д и

Редактор

Технічний редактор Юрій Кирилов

Підписано до друку 25.07.2011. Формат 70x100x16

Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linitype

Фіз. друк. арк. Ум. друк арк.

Тираж 1000 Зам. №0711

Видавець Пшонківський О.В.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК 1500 від 22.09.2003*

09100 Біла Церква, вул. Привокзальна, 10

Тел.: 044 33-111-42, Тел./факс: 0456 33-21-22

E-mail: janina-book@ukr.net

Надруковано ПАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"

09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4

Войтович Л. В.
В65 Галицько-волинські етюди. — Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В.,
2011. — 460 с.
ISBN 978-966-2083-97-2

В збірник включені статті, присвячені історії Галицької і Волинської земель, які були опубліковані автором у різних збірниках та часописах протягом 2000–2010 рр.

ББК 63.3